ملتونه ولې ماتیږي؟

د ځواک، بېوزلۍ او هوسایۍ ریښې

دارون عجم اوغلو او جیمز رابنسن

ژباړن: محمد نعیم سمون

د کتاب ستاینه

یو بډایه علمي کتاب چې یوه پر جوشه نظریه وړاندې کوي. (فاینشنل تایمز)

له سره تر پایه له تاریخي واقعیتونو ډک دی چې هم ګټور او هم په زړه پورې دی.
(The observer, UK)

'ملتونه ولې ماتېږي' یوه په زړه پورې هڅه ده چې یوې مهمې او خورا سترې پوښتنې ته چې 'ولې ځیني هېوادونه شتمن او ځیني بېوزله دي؟' ځواب وایي. (نیویارک تایمز/ کریستیا فریلنډ)

'ملتونه ولې ماتېږي کتاب' واقعاً په زړه پورې دی. عجم اوغلو او رابنسن د ټولنیزو علومو یوې مهمې پوښتنې ته د ځواب موندلو هڅه کړې ده -هغه پوښتنه چې له پېړیو راهیسې یې مخکښ پوهان په ځان پسې بوخت کړي دي- او هغې پوښتنې ته ځواب وایي چې په خپل ساده والي او قدرت کې زړه راښکوونکې ده.
(ستیفن لیوټ، د اقتصاد عجیب او غریب علم د کتاب لیکوال)

تاسو به له دغه کتاب سره د مینې لپاره درې دلایل ولرئ: دا کتاب په نوې نړۍ کې د ملي عوایدو ترمنځ د توپیرونو په اړه دی چې نن ورځ د یوې سترې ستونزې په توګه نړۍ ور سره مخ ده. دا کتاب له په زړه پورو کیسو ډک دی چې تاسو ځان ته راکاږي، لکه ولې بوتسوانا د سیریلیون په پرتله هوسا دی. کتاب د لوستلو وړ دی. ښایي ما غونډې تاسو هم که یو ځل کتاب ولولئ، نو بیا او بیا به یې لولئ. (جارېډ ډایمونډ، د پولیتایزر جایزې ګټونکی او د کال د تر ټولو ډېر پلورل شوي کتاب 'ټوپکې، میکروبونه او اوسپنه' لیکوال.)

یو وخت یوه سکاټلنډي فیلسوف چې دومره مشهور نه و، په دې اړه چې څه شی ملتونه بریالي کوي او څه شی یې ناکاموي، یو کتاب ولیکه. 'د ملتونو ثروت' کتاب هم نن ورځ ډېر لوستونکي لري. په همدې لیدلوري او د همدې تاریخي واقعیتونو په رڼا کې دارون عجم اوغلو او رابنسن زموږ د وخت همداسې یوې پوښتنې ته ځواب وړاندې کوي. په راتلونکو دوو پېړیو کې به هم زموږ د لمسیانو، د لمسیانو لمسیان هم ' ملتونه ولې ماتېږي' لولي. (جورج اکرلوف، د نوبل اقتصاد جایزې ګټونکی، ۲۰۰۱)

عجم اوغلو او جېمز رابنسون د اقتصادي او سیاسي پراختیا په برخه کې د ملتونو ترمنځ توپیرونه په ډاګه کوي. هغوی د بېلابېلو او ژورو تاریخي مثالونو په وړاندې کولو سره څرګندوي چې بنسټي بدلونونو څنګه په ځینو مواردو کې د تصادفي شرایطو له مخې پایلې

زېږولي دي. ليدل کېږي چې پرانيستې تولنه خلاق تخريب ته لار پرانيزي او د قانون واکمني په اقتصادي پراختيا کې مهم رول لوبوي. (کينث.جې.ارو، د اقتصاد د نوبل جايزې گټونکی، ۱۹۷۲)

د کتاب ليکوالان له قانع کوونکو دلايلو سره ښيي چې هېوادونه يوازې هغه وخت د بېوزلۍ له لومې ژغورل کېدای شي، چې مناسب اقتصادي بنسټونه، په ځانگړې توگه خصوصي مالکيت او رقابت په کې وي. تر ټولو مهمه دا چې د هېوادونو بنسټونه هغه وخت پراختيا موندلی شي، چې داسې پراخ بنسټه سياسي نظام ولري، تر څو د دولتي څوکيو د ترلاسه کولو لپاره رقابت، خلکو ته په ټاکنو کې د گډون پراخه ونډه او نويو رهبرانو ته په کې د راتگ زمينه برابره شي. د سياسي او اقتصادي بنسټونو ترمنځ دا نږدې اړيکه د هغوی د گډ کار محور جوړوي او د دې نتيجه د اقتصاد او سياسي اقتصاد په اړه څېړنه او مطالعه ده.

(گرې اس. بېکر، د اقتصاد د نوبل جايزې گټونکی، ۱۹۹۲)

دا مهم او گټور کتاب چې له تاريخي مثالونو ډک دی، ښيي چې پرانيستي سياسي بنسټونه د پرانيستو اقتصادي بنسټونو ملاتړ کوي او همدا بنسټونه په اقتصادي هوساينه کې مهم رول لوبوي. دا کتاب جوتوي چې ښه رژيمونه څنگه رامنځته کېږي او بيا سپېڅلې کړۍ ته داخلېږي، په داسې حال کې چې خراب رژيمونه په خبيثه کړۍ کې پاتې کېږي. دا يو ډېر مهم تحليل دی چې بايد هېر نه کړل شي.

(پيټر ډايمونډ، د نوبل د اقتصادي جايزې گټونکی، ۲۰۱۰)

د پراختيا د علم دوه تنه مخکښ پوهان – دارون عجم اوغلو او جېمز رابنسن- ښيي چې دا جغرافيه او کلتور نه دي چې ملتونه بډايه يا بېوزله کوي، بلکې خبره د بنسټونو او سياستونو ده. دا کتاب د ټولو پوهانو او عامو لوستونکو لپاره د پوهېدو وړ دی.

(فرانسيس فوکوياما، د 'تاريخ پای او وروستی انسان' د کتاب ليکوال)

د هغه چا لپاره چې فکر کوي د يوه ملت اقتصادي برخليک له جغرافيې او کلتور سره تړاو لري، دارون عجم او جېمز رابنسن ورته ډېر بد خبر لري. دا د انسانانو په لاس جوړ شوي بنسټونه دي، نه د ځمکې لوړې ژورې چې زموږ د نيکونو په باور د ملتونو په بېوزلۍ او بډاينه کې مهم رول لري. عجم اوغلو او رابنسن يو گټور او مهم کتاب ليکلی دی.

(نايل فرگوسن، د پيسو پيدايښت کتاب ليکوال)

دا يوازې په زړه پورې او زړه راښکونکی کتاب نه دی، بلکې مهم هم دی. هغه واقعي څېړنه چې پروفيسرانو هر يو عجم اوغلو او رابنسن کړې ده او همدارنگه دوام لري، دا روښانه کوي چې اقتصادي قوتونه، سياست او پاليسۍ څنگه تکامل او څنگه يو بل محدودوي او

همدارنگه بنسټونه څنګه دغه تکامل اغېزمنوي، چې دا د ملتونو د بریا او ناکامۍ په برخه کې مهم ګڼل کېږي. دغه مسایل په دې کتاب کې په ډېر واضح ډول څېړل شوي دي. که څوک دا کتاب را واخلي او مطالعه یې کړي، نو زړه به یې ونه شي چې لرې یې کړي.

(مایکل سپېنس، د اقتصاد د نوبل جایزې ګټونکی، ۲۰۱۰)

دا سیاست دی احمقه! دا د عجم اوغلو او رابنسن ساده خو جذابه خبره ده چې ولې یو شمېر هېوادونه د پراختیا او پرمختګ په لار کې ناکامېږي. د سټېوراتانو له استبداد څخه د متحده ایالتونو تر جنوبه، له سیریلیون څخه تر کولمبیا پورې دغه علمي اثر په ډاګه کوي چې واکمنان څنګه قدرت د ځان په ګټه او د نورو په زیان لوبوي. دا لیکوالان د هیله مندۍ او بدبینۍ ترمنځ د یوې کرښې په راکاږلو سره څرګندوي چې تاریخ او جغرافیه د یوه ملت تعین شوی برخلیک نه دی. دوی همدا راز ښیي چې څنګه اقتصادي طرحې او پالیسۍ د بنسټیزو د سیاسي ستونزو په حل کې ناکاره ثابتې شوې دي.

(داني رودریک، د هاروارد پوهنتون Kennedy School of Government)

دا په زړه پورې او ګټور کتاب د سیاسي او اقتصادي بنسټونو د تکامل پر ښو او بدو اړخونو باندې تمرکز کوي. دا کتاب د اقتصادي او سیاسي بنسټونو تر منځ د قدرت باریک توازن له منځه تلل چې د حساسې مقطعې په جریان کې د تاریخ د تصادفي پېښو له امله رامنځته کېږي، په ډاګه کوي. عجم اوغلو او رابنسن په دې اړه ډېر پراخ تاریخي شواهد وړاندې کوي، خو وښیي چې دغه ډول بدلون څنګه د غوره بنسټونو جوړېدو، د نوښتونو پراختیا یا خوړتیا ته لار هواروي.

(رابرټ سلو، د اقتصاد د نوبل جایزې ګټونکی، ۱۹۸۷)

Download From: Aghalibrary.com

لړلیک

سریزه.......... ۱۱

لومړی څپرکی

ډېر نږدې، خو ډېر توپیر.......... ۱۵
د ریو ګرندي سیمې اقتصاد.......... ۱۵
له 'اکجامارکا' څخه.......... ۱۹
...د جېمز ټاون په لور.......... ۲۶
د دوو اساسي قوانینو داستان.......... ۳۵
د یوې ایډیا لړل، د شرکت جوړول او د پور ترلاسه کول.......... ۳۹
د تړلتیا مسیر بدلون مومي.......... ۴۳
یو میلیارد او که دوه میلیارده ډالر؟.......... ۴۵
د اقتصادي نا انډولۍ د نظریې په لور.......... ۴۸

دویم څپرکی

له کاره لوېدلې تیوري.......... ۵۲
د نړۍ یو انځور.......... ۵۲
د جغرافیې فرضیه.......... ۵۵
د کلتور فرضیه.......... ۶۲
د ناپوهۍ فرضیه.......... ۶۹

دریيم څپرکی

د بېوزلۍ او هوساینې رامنځته کول.......... ۷۵
د څمکې د ۳۸ درجو اقتصاد.......... ۷۵
پرانیستي اقتصادي بنسټونه او زبېښونکي اقتصادي بنسټونه.......... ۷۹
د اقتصادي هوساینې ماشین.......... ۸۲
پرانیستي او زبېښونکي سیاسي بنسټونه.......... ۸۴
ولې تل د هوساینې لار نه غوره کېږي؟.......... ۸۸
د کانګو اوږد رنځ.......... ۹۲
د زبېښونکو سیاسي بنسټونو تر سیوري لاندې وده.......... ۹۵

څلورم څپرکی

کوچني توپیرونه او د تاریخ حساسې مقطعې:.......... ۱۰۰
د تاریخ وزن.......... ۱۰۰
طاعون چې نړۍ خپور کړ.......... ۱۰۰
د پرانیستو بنسټونو جوړول.......... ۱۰۴
کوچني؛ خو مهم توپیرونه.......... ۱۰۷
د تاریخ نا اټکل شوی مسیر.......... ۱۱۲
د خمکې لوړې ژورې.......... ۱۱۵

پنځم څپرکی

ما راتلونکې لیدلې او روښانه ده.......... ۱۲۵
تر زېږېدونکو بنسټونو لاندې وده.......... ۱۲۵
ما راتلونکې لیدلې.......... ۱۲۵
د کاسای په ځنډو کې.......... ۱۳۳
اوږد اوړی.......... ۱۳۶
بې ثباته زېږېدنګ.......... ۱۴۲
ستونزه څېرته ده؟.......... ۱۴۸

شپږم څپرکی

جلا کېدل.......... ۱۵۰
وینز ښار ولې موزیم شو؟.......... ۱۵۰
رومي ښېګڼې.......... ۱۵۶
...رومي بدګڼې.......... ۱۶۲
له ویندولاندا څخه نور لیکونه نه راځي.......... ۱۶۹
د جلا کېدو مسیرونه.......... ۱۷۲
د لومړنۍ اقتصادي ودې پایلې.......... ۱۷۶

اووم څپرکی

د عطف ټکی.......... ۱۷۸
له نساجانو سره ستونزه.......... ۱۷۸
دوامداره سیاسي شخړې.......... ۱۸۰

پرتمین انقلاب ۱۸۵
صنعتي انقلاب ۱۹۱
ولې په برېتانیا کې؟ ۲۰۱

اتم څپرکی

زموږ په چم کې نه: د پراختیا پر وړاندې خنډونه ۲۰٤
پر چاپ بندیز ۲۰٤
کوچني توپیرونه چې مهم وو ۲۰۸
له صنعت څخه وېره ۲۱۲
پر بېړۍ چلونې بندیز ۲۲۰
د 'پرستر جان' استبداد ۲۲۳
د 'سامال' اولاده ۲۲۷
تلپاتې وروسته پاتې والی ۲۳۱

نهم څپرکی

معکوسه پراختیا ۲۳۳
درمل او ټولوژنه ۲۳۳
ډېره مروجه پدیده ۲۳۸
دوه ګونی اقتصاد ۲٤۵
معکوسه پراختیا ۲۵۵

لسم څپرکی

د هوسایني خپرول ۲۵۸
د مجرمینو جزیره ۲۵۸
د خنډونو ماتول: د فرانسې انقلاب ۲٦٦
د انقلاب خپرېدل ۲۷۱
د موډرنېزم په لور ګامونه ۲۷٦
د نړیوالې نا اندولۍ ریښې ۲۸۰

یوولسم څپرکی

سپېڅلې کړۍ.......... ۲۸۳
تور قانون.......... ۲۸۳
د ولسواکۍ سوکه مزل.......... ۲۸۸
له 'ترستانو' سره مبارزه.......... ۲۹۵
له سترې محکمې سره ټکر.......... ۳۰۰
مثبت غبرګون (فیډبک) او سپېڅلې کړۍ.......... ۳۰۵

دولسم څپرکی

خبیثه کړۍ.......... ۳۰۷
تاسو نور نه شئ کولای چې په اورګاډي کې بو ته لاړ شئ.......... ۳۰۷
له انکومیندا څخه د ځمکې تر غصب پورې.......... ۳۱۶
له مریتوبه تر جیم کرو.......... ۳۲۱
د اولیګارشۍ اوسپنیز قانون.......... ۳۲۷
منفي غبرګون او خبیثه کړۍ.......... ۳۳۳

دیارلسم څپرکی

نن ورځ ملتونه ولې ماتېږي؟.......... ۳۳۶
په زیمبابوې کې د لاټرۍ ټکټ خنګه وګټو؟.......... ۳۳۶
د ماشومانو جګړه.......... ۳۴۱
څوک دولت دی؟.......... ۳٤٤
اېل کورالیتو.......... ۳٤۸
نوی استبداد.......... ۳۵۳
د مالوچو پاچا.......... ۳۵۵
د مصر غمیزه.......... ۳۵۹
ملتونه ولې ماتېږي؟.......... ۳٦۲

څوارلسم څپرکی

د طلسم ماتول.......... ۳٦٦
درې افریقایي مشران.......... ۳٦٦
په سویل کې د زېښناک پای.......... ۳۷٤

د چین بیا ظهور...۳۷۸

پنځلسم څپرکی

د هوساینې او بېوزلۍ په اړه پوهېدل..۳۸۵
تاریخي ریښې...۳۸۵
د استبداد تر سیوري لاندې د اقتصادي ودې جذابیت ۳۹۳
هوساینه رامنځته کېږي، جوړېږي نه...۴۰۱
د بهرنیو مرستو ناکامي..۴۰۵
پیاوړتیا..۴۰۸
ماخذونه ۴۱۴

سریـزه

دا کتاب د نړۍ د شتمنو هېوادونو (د امریکا متحده ایالتونو، برېتانیا او جرمني) او د بېوزلو هېوادونو (د افریقا جنوبي صحرا، مرکزي امریکا او سوېلي اسیا) د عوایدو او د ژوند د معیارونو تر منځ د ژورو توپیرونو په اړه بحث کوي. همدا اوس چې د کتاب سریزه لیکو، شمالي افریقا او منځنی ختیځ د 'عرب پسرلي' پاڅونونو په سر اخیستی دی. دا پاڅونونه هغه وخت پیل شول، کله چې د ۲۰۱۰ کال د ډسمبر پر ۱۷ مه په تونس کې یوه ځوان غریبکار «محمد بوعزیزي» د حکومت د ناوړه چلند په غبرګون کې ځان ته اور واچاوه. د تونس ولسمشر «زین العابدین بن علي» د ۲۰۱۱ کال د جنورۍ پر څوارلسمه له واکه ګوښه شو، خو په تونس کې د ځانګړې واکمنې ډلې پر وړاندې د انقلاب څپې چې نه مهارېدونکې ښکارېدې، پراخې شوې او د منځني ختیځ نورو برخو ته هم وغځېدې. د ۲۰۱۱ کال د فبرورۍ په ۱۱ مه مصر هم د پاڅون تر څپو لاندې راغی او حسن مبارک چې پر دغه هېواد یې څه باندې دېرش کاله حکومت کړی و، را و پرځول شو. د بحرین، لیبیا، سوریې او یمن برخلیک تر اوسه [د کتاب تر چاپ پورې] روښانه نه دی. په دې هېوادونو کې د خلکو د نا رضایتۍ لامل بېوزلي ده. د یوه مصري وګړي منځنی عاید په امریکا کې د یوه کس د منځني عاید ۱۲ سلنه جوړوي او په دې هېواد کې د عمر اوسط هم د امریکا په پرتله لس کاله کم دی. د مصر ۲۰ سلنه وګړي له سختې بېوزلۍ کړېږي. که څه هم د امریکا متحده ایالتونو او مصر تر منځ توپیر هیښوونکی دی، خو دا توپیر د نړۍ د نورو بېوزلو هېوادونو لکه شمالي کوریا، سیریلیون او زیمبابوې په پرتله ډېر لږ دی؛ دا هغه هېوادنه چې د نړۍ کابو نیمایي نفوس په ځان کې را نغاړي. ولې مصر د امریکا متحده ایالتونو په پرتله دومره بېوزله دی؟ څه شی دي چې د مصر د هوساینې مخه یې نیولې؟ ایا بېوزلي نه بدلېدونکې پدیده ده او کولای شو چې له منځه یې یوسو؟ د دې پوښتنو د ځوابولو لپاره غوره ده چې په خپله د مصریانو له خولې یې واورو او پر دې پوه شو چې هغوی ولې د مبارک د رژیم پر ضد راپاڅېدل. ۲۴ کلن «نوحه حامد» چې په قاهره کې د سوداګریزو اعلاناتو له یوې ادارې سره کار کوي، په تحریر میدان کې د لاریون په اړه خپل نظر دا ډول بیانوي:«موږ له فساد، ظلم او د زده کړو له ناوړه وضعیت څخه کړېږو. موږ له یوه فاسد نظام سره مخ یوو چې باید بدل شي.» په تحریر میدان کې د فارمسۍ پوهنځي شل کلن محصل مصعب الشامي وایي:«هیله لرو چې د روان کال تر پایه یو منتخب حکومت ولرو، ازادۍ خوندي شي او هغه فساد ته چې ټول هېواد یې په سر

اخیستی، د پای ټکی کېږدو.» په تحریر میدان کې راټول شوي معترضین په یو غږ په حکومت کې د فساد پر ضد او د عامه خدمتونو او برابرو فرصتونو د نشتوالي په اړه شعارونه ورکوي. هغوی په ځانګړې توګه د زور زیاتي او د سیاسي ازادیو د نه شتون پر وړاندې اعتراض کوي.

د اټومي انرژۍ د نړیوالې ادارې پخواني مشر محمد البرادعي د ۲۰۱۱ کال د جنورۍ په ۱۳مه پر خپل ټویټر ولیکل؛

ټونس: ظلم+د ټولنیز عدالت نه شتون+ د سوله ییز بدلون پر مخ پراته خنډونه = یو ساعتي بم.

مصریان او ټونسیان د سیاسي حقونو نشتوالی، د خپلو اقتصادي ستونزو اصلي لامل ګڼي. د لاریون یو تن سمبالوونکي «وایل خلیل» چې د سافټ ویر انجنیر او بلاګر هم و، د لاریونوالو غوښتنې په یوه نوملړ کې منظمې کړې. په دې نوملړ کې ۱۲ غوښتنې شاملې وې چې تر ډېره یې پر سیاسي بدلونونو ټینګار کاوه او یوازې د مزد د لوړولو موضوع د اوږد مهالو غوښتنو په ډله کې راتله. د مصریانو په باور هغه څه چې دوی یې وروسته پاتې کړي، فاسد او ناکاره دولت دی او په یوه داسې ټولنه کې ژوند کوي چې خلک له خپلو وړتیاوو، انګېزو، نوښتونو او پوهې ګټه نه شي پورته کولای. هغوی همدارنګه په دې باور دي چې دا ټولې ستونزې سیاسي ریښه لري. ټولې هغه اقتصادي ناخوالې او ستونزې چې دوی ور سره لاس ګرېوان دي، د یوې کوچنۍ ډلې له لوري د واک انحصار او د هغوی له ناوړه سیاستونو څخه سرچینه اخلي. هغوی دې نتیجې ته رسېدلي چې لومړی باید دا وضعیت بدل کړي. خو کله چې په مصر او ټونس کې د پاڅونونو د عواملو په اړه خبرې کېږي، مبصرین او پوهان په دې اړه ډېر متفاوت نظریات وړاندې کوي. ځیني کسان د مصر بېوزلي له جغرافیایي عواملو سره تړي او ادعا کوي چې دغه هېواد د شاړو ځمکو او کافي ورښتونو د نشتوالي له امله کرنیز محصولات نه لري او بېوزله دی. ځیني نور بیا د مصریانو کلتور ته ګوته نیسي او هغه د اقتصادي پرمختګ او هوساینې پر وړاندې خنډ ګڼي. د هغوی په باور، مصریان هغه کاري اخلاق او کلتوري ښېګڼې نه لري چې نور ملتونه یې هوسا کړې دي او د دې پر ځای یې پر عقیدوي مسایلو ډېره تکیه کړې ده، چې دغه کار د اقتصادي پرمختګ مخه نیولې. درییم نظر چې د اقتصاد پوهانو او پالیسو جوړوونکو تر منځ دود دی، دا دی چې مصري واکمنان نه پوهېږي چې د خپل هېواد د هوساینې او شتمن کولو لپاره څه وکړي او په وینا یې اوسنی وضعیت د مصر د واکمنانو د ناسمو تګلارو او سیاستونو له امله دی. دا نظریه زیاتوي چې که د مصر مشرانو غوره مشورې او لارښوونې عملي کړې وای، نو اوس به یې هېواد هوسا وای. دغه واقعیت ته په کتو چې په مصر کې د سیاسیونو یوې کوچنۍ ډلې چې ځانونه یې د ټولنې د لوی اکثریت

په بيه شتمن کړل او د پرېمانه شتمنيو خاوندان شول، د پوهانو او مبصرينو پورتني نظريات د دې هېواد د اقتصادي ستونزو په پوهاوي کې مرسته نه کوي. په دې کتاب کې موږ په دې اړه بحث کړی چې په تحرير ميدان کې راټول شوي مصريان پر حقه دي، نه مبصرين او نور پوهان. مصر په حقيقت کې ډېر بېوزله دی، ځکه چې حکومت د يوې کوچنۍ ډلې له لوري چې ځان يې د ټولنې د لوی اکثريت په بيه شتمنه کړې، اداره کېږي. هلته واک د ګوتې په شمار کسانو له لوري انحصار شوی او هغوی دا واک د ځان لپاره د شتمنۍ او ثروت د توليد لپاره کاروي، چې يوازې د حسن مبارک شتمنۍ ۷۰ ميليارده ډالرو ته رسېږي. د دې وضعيت بايلونکی د مصر عام خلک وو او هغوی دا واقعيت په ښه توګه درک کړی دی. د مصر دغه وضعيت په نړۍ کې د بېوزلو هېوادونو وضعيت په ښه ډول انځورولی شي. په نورو بېوزلو هېوادونو لکه شمالي کوريا، سيريليون او زيمبابوې کې هم خلک د مصر په څېر له بېوزلۍ کړېږي. د لويې بريټانيا او متحده ايالتونو په څېر هېوادونه ځکه شتمن دي چې وګړو يې پر واک پورې نښتې ډلې را وپرځولې او داسې يوه ټولنه يې رامنځته کړه چې سياسي حقوق په کې په پراخه کچه خوندي شول، حکومت د خلکو په وړاندې مسوول شو او خلکو اقتصادي فرصتونو ته لاسرسی پيدا کړ. موږ به دلته په ډاګه کړو چې ولې په نړۍ کې نابرابري حاکمه ده او په دې اړه د پوهېدو لپاره بايد د ټولنو تاريخي شاليد مطالعه شي. بريټانيا نن ورځ تر مصر ډېره شتمنه ده، ځکه چې د ۱۶۸۸ کال انقلاب په دې هېواد کې سياسي او اقتصادي فضا بدله کړه. هلته خلکو د خپلو حقونو لپاره اوږده مبارزه وکړه او له هغو څخه يې د خپلو اقتصادي فعاليتونو د پراختيا لپاره ګټه واخيسته. په پايله کې د سياسي او اقتصادي بدلونونو يو نوی مسير را وټوکېد او دغه بدلون بالاخره صنعتي انقلاب ته لار هواره کړه. صنعتي انقلاب او نوې ټکنالوژي د مصر په برخه نه شوه، ځکه چې دغه سيمه د عثماني امپراتورۍ تر ولکې لاندې وه او عثمانيانو مصر ته هغه څه ډالۍ کړل چې وروسته د مبارک کورنۍ هلته وکړل. ناپيليون بناپارټ په ۱۷۹۸ کال کې په مصر کې د عثماني خلافت حکومت رانسکور کړ، خو وروسته دا هېواد د بريټانويانو مستعمره شو، چې د عثمانيانو په څېر يې د دې هېواد اقتصادي پرمختګ ته لېوالتيا نه درلوده. که څه هم مصريان په ۱۹۵۲ کال کې د عثمانيانو او انګرېزانو له واکمنۍ خلاص شول، خو دا بدلون په حقيقت کې د بريټانيا د ۱۶۸۸ کال د انقلاب په څېر اغېزناک نه و او داسې خلک واک ته ورسېدل چې د عثمانيانو او انګرېزانو په څېر يې د مصر د پرمختګ او هوساينې هيله نه لرله. په پايله کې د ټولنې په اساسي جوړښت کې بدلون رانغی او مصر د بېوزلۍ په ګرداب کې ډوب پاتې شو. په دې کتاب کې به ولولئ چې د قدرت دغه

کړي. د وخت په تېرېدو ښنګه بېرته ځان را ژوندی کوي او ولې ځيني وخت دا ډول بدلونونه داسې پايلې زېږوي لکه په ۱٦۸۸ کال کې چې په برېټانيا او په ۱۷۸۹ کال کې په فرانسه کې رامنځته شول. دا به له موږ سره د دې موضوع په پوهېدو کې مرسته وکړي چې ايا په مصر کې اوس وضعيت بدل شوی دی او ايا هغه انقلاب چې مبارک يې رانسکور کړ، د داسې بنسټونو جوړېدو ته به لار هواره کړي چې له مخې يې مصر هوسا او شتمن شي؟ مصر په تېر کې هم ګڼ انقلابونه تجربه کړي دي چې هېڅ بدلون يې نه دی رامنځته کړی، ځکه دا ډول بدلونونه يوازې د حکومتونو د بدلون سبب شوي او کله چې نوی کس واک ته رسېدلی، د پخوا واکمن لار يې تعقيب کړې ده. د عام ولس له لوري د سياسي واک ترلاسه کول او بدلون ته لار هوارول په حقيقت کې يو ستونزمن کار دی، خو ناشونی نه دی او موږ به ووينو چې دا کار په برېټانيا، فرانسې، متحده ايالتونو، جاپان، بوتسوانا او برازيل کې ښنګه ممکن شو. په ټوله کې د دې لپاره چې بېوزله ټولنې شتمنې شي، دغه ډول سياسي بدلون ته اړتيا ده. شواهد ښيي چې ښايي په مصر کې همداسې وشي. د تحرير ميدان يو بل لاريونوال 'رضا متوالي' وايي:«تاسو دلته مسلمانان او مسيحيان ګورئ چې په ګډه راټول شوي دي او همدارنګه ځوانان او لويان، ټول يوه غوښتنه لري.» موږ به ووينو چې د خلکو دا ډول ستر خوځښتونه په ټولنه کې د سياسي بدلونونه برخه کې څومره کليدي رول لوبوي. که پوه شو چې ولې او کله دا ډول بدلون پيښېږي، نو هغه وخت به په ښه ډول ارزيابي کړای شو چې څه وخت د دې ډول خوځښتونو د ماتې انتظار وکړو او کله بايد هيله من اوسو چې ياد خوځښتونه برياليتوب ته رسېږي او د ميليونونو انسانانو ژوند بدلوي.

لومړی څپرکی

ډېر نږدې، خو ډېر توپیر

د ریو ګرنډې سیمې اقتصاد[۱]

نوګالس ښار د اوسپنیزو کټارو په واسطه پر دوو برخو وېشل شوی دی. که د کټارو تر څنګ ودرېږئ او شمال لور ته وګورئ، د نوګالس اریزونا سیمه به وګورئ چې په سانتا کروز ښار کې موقعیت لري. دلته د یوې کورنۍ کلنی عاید په منځنۍ کچه دېرش زره ډالره دی. د دې سیمې زیاتره تنکي ماشومان ښوونځیو ته ځي او تر ۱۸ کلنۍ د پورته عمر لرونکي ځوانان له ښوونځیو فارغ وي. سره له دې چې د امریکا متحده ایالتونو د روغتیایي سیستم په اړه وخت نا وخت خبرې کېږي، خو د دې ښار اوسېدونکي له نسبتاً ښو روغتیایي خدمتونو څخه برخمن دي او ژوند ته د هیله منډۍ په نسبتاً لوړه کچه کې، له نړیوالو معیارونو سره برابر ژوند لري. د ښار لویه برخه وګړي تر ٦٥ کلنۍ د پورته عمر لرونکي دي او ټول روغتیایي خدمتونو ته لاسرسی لري. دولت د دې سیمې خلکو ته اړینې اسانتیاوې لکه برېښنا، مخابرات، کانالیزاسیون، عامه روغتیایي خدمتونه او ټرانسپورټي شبکې چې نوګالس د سیمې له نورو ښارونو او متحده ایالتونو سره نښلوي؛ برابرې کړې دي. تر ټولو مهمه دا چې دولت د عامه نظم د ټینګښت او د قانون حاکمیت په برخه کې هېڅ بې غوري نه کوي. د اریزونا نوګالس اوسېدونکي کولای شي چې د غلا، لوټمارۍ او له هر ډول وېرې پرته، په بشپړه خوندي فضا کې ژوند وکړي او خپلې پانګونې او سوداګرۍ ته دوام ورکړي. د نوګالس اوسېدونکي خوښ دي چې دولت د دوی استازیتوب کوي. که څه هم په ځینو برخو کې ستونزې شته او خال خال فساد لیدل کېږي، خو پر دې سربېره؛ د نوګالس اوسېدونکي د ټاکنو له لارې خپل ښاروال، سناتوران او د کانګرېس لپاره استازي ټاکي. هغوی همدا راز خپل ولسمشر ټاکي او تصمیم نیسي چې هېواد څوک رهبري کړي، خلک له ولسواکۍ سره اشنا شوي دي. خو له اوسپنیزو کټارو هاخوا، یوازې څو متره لرې جنوب لور ته ژوند بل ډول دی. نوګالس سونورا چې د مکسیکو له ارامو او پرمختللو سیمو څخه ده، د کورنیو کلنی عاید په کې د نوګالس اریزونا په پرتله دوه برابره لږ دی. د نوګالس سونورا زیاتره ځوانان د دولسم ټولګي د فراغت سند نه لري او ماشومان د زده کړو له نعمته بې برخې دي. د ماشومانو د مړینې لوړه

---

[۱] The Economies of Rio Grande

کچه د میندو لپاره لویه ننګونه ده. د سونورا نوګالس وګړي د خپل شمالي ګاونډي، یعنی نوګالس اریزونا په پرتله، د کمزروي روغتیایي سیستم له امله ژوند ته د هیله مندۍ په ټیټه کچه کې ژوند کوي. دوی همدا راز د عامه روغتیایي خدمتونو له ډېرو اسانتیاوو بې برخې دي. پر پوله د لګېدلو کتارو په سوېلي برخه، یعنی په نوګالس سونورا کې د سړکونو وضعیت ډېر ناوړه دی. هلته د قانون حاکمیت او نظم د اندېښنې وړ دي، د جرایمو کچه لوړه او اقتصادي چارې له ننګونو سره مخ دي. اقتصادي فعالیتونه او کاروبار نه یوازې د غلا او لوټمارۍ له ګوابښ سره مخ دي، بلکې د کار د قانوني جواز د ترلاسه کولو اوږده او پېچلې پروسه خورا ستونزمنه ده. د نوګالس سونورا وګړي داسې مشران لري چې پر فساد ککړ، ناکاره او خورا کمزوري دي. د شمالي ګاونډي په پرتله، ولسواکي په سوېل کې یوه نوې تجربه ده. نوګالس سونورا د مکسیکو د نورو برخو په څېر د ۲۰۰۰ م کال د سیاسي اصلاحاتو تر وخته پورې د انقلابي بنسټ د فاسد ګوند[١] له خوا اداره کېده. څنګه شونې ده، چې د ښار دوه بېلې برخې چې سره ورته دي، تر دې اندازې متفاوتې وي؟

دلته د جغرافیې، اقلیم او په سیمه کې د خپرېدونکو ناروغیو ترمنځ هېڅ توپیر نه شته، ځکه چې میکروبونه له کوم خنډ و ځنډ پرته کولای شي چې د امریکا او مکسیکو ترمنځ تېرو بېر شي. البته چې روغتیایي معیارونه سره توپیر لري، خو دا له محیطي ناروغیو سره هېڅ تړاو نه لري، لامل یې دا دی چې د جنوبي نوګالس اوسېدونکي په ناوړه روغتیایي وضعیت کې ژوند کوي. خو د دواړو سیمو د اوسېدونکو ترمنځ ښایي ډېر توپیر وي. ایا دا دلیل کېدای شي چې د نوګالس اریزونا اوسېدونکي د اروپایي کډوالو اولاده ده، په داسې حال کې چې د جنوبي ښار اوسېدونکي په ازتېک (Aztec)کورنۍ پورې تړاو لري؟ نه! د پولې دواړو غاړو ته مېشت ولسونه ګډ تاریخ لري.

په ۱۸۲۱ کال کې، کله چې مکسیکو له هسپانیا خپلواکي ترلاسه کړه، د لاس دو نوګالس (Los dos Nogales) شاوخوا سیمې د مکسیکو د ویجا کلفورنیا ایالت برخه وه، چې ان په ۱۸۴۶-۱۸۴۸ کلونو کې د مکسیکو او متحده ایالتونو ترمنځ تر جګړې وروسته هم د مکسیکو هېواد برخه پاتې شوه. د ګاډسن[٢] تر معاملې وروسته، په ۱۸۵۳ کال کې په دې سیمه کې د امریکا متحده ایالتونو پولې پراخه شوې. کله چې لیتننت ان.میکلر له سرحدي سیمو څخه لیدنه کوله، په لاس نوګالس کې یې ښکلو سیمو ته پام شو. همدا و چې د نوګالس سونورا او

---

[١] Institutional Revolutionary Party

[٢] Gadsden purchase

نوګالس اریزونا په نوم دوه سیمې رامنځته شوې. د دواړو نوګالسونو اوسېدونکي د یوه نیکه اولاده دي، یو ډول خواړه خوري او یو ډول موسیقي اوري، خو د کلتور په اړه به دغسې یوه ادعا ستونزمنه وي. ښايي تاسو به د دواړو سیمو د توپیرونو په اړه په خپل ذهن کې یو انځور جوړ کړی وي، یعنې د دواړو ترمنځ هغه پوله چې قلمرو مشخصوي. د امریکا متحده ایالتونو اړوند نوګالس اریزونا اوسېدونکي د خپل هېواد د اقتصادي بنسټونو له امتیازونو ګټه پورته کوي. هغوی ددغو بنسټونو پر مټ کولای شي چې د خپلې خوښې وړ شغل وټاکي، له غوره ښوونې او روزنې برخمن شي، کسب زده کړي او پانګوال د غوره ټکنالوژۍ پر مټ پانګونې ته وهڅوي. پر دې سربېره، د دې ښار وګړي داسې سیاسي بنسټونو ته لاسرسی لري چې په ولسواکو یا ډیموکراټیکو بهیرونو کې ورته د ګډون زمینه برابروي. هغوی کولای شي چې په ازاده توګه خپل استازي وټاکي او که استازي په خپلو ژمنو کې پاتې راشي، پر ځای یې نور ټاکي. په پایله کې سیاستوال هڅه کوي چې خلکو ته خدمتونه وړاندې کړي. دا خدمتونه د روغتیايي چارو، سړک جوړونې، د نظم ټینګښت او د قانون پلي کولو څخه عبارت دي، چې د هر وګړي غوښتنه او هیله ده.

خو د نوګالس سنورا وګړي بخت نه لري، هغوی له متفاوتو بنسټونو سره په یوه متفاوته نړۍ کې ژوند کوي. دغه متفاوت بنسټونه د دواړو سیمو د خلکو ترمنځ د جلا انګېزو او باورونو د رامنځته کېدو سبب شوي دي. دغه وضعیت همدارنګه د سوداګرۍ او پانګونې پر بهیر هم اغېز کړی دی. په دواړو نوګالسونو کې رامنځته شوې دغه انګېزې هغه لاملونه دي، چې د پولو دواړو غاړو ته د اقتصادي هوساینې په برخه کې شته توپیرونه په ډاګه کوي. ولې د امریکا متحده ایالتونو اقتصادي او سیاسي بنسټونه د مکسیکو او لاتینې امریکا هېوادونو د بنسټونو په پرتله بریالي او غوره دي؟ د دې پوښتنې ځواب باید د استعمار پر مهال د هېوادونو او ټولنو د رامنځته کېدو په څرنګوالي کې ولټوو. هغه څه چې په دې وخت کې پېښ شول، پر جلا مسیرونو د دولتونو د سیاسي او اقتصادي بنسټونو د بدلون یا جلا کېدو پروسه وه، چې اغېزې یې تر ننه لیدل کېږي. د دې لپاره چې د بنسټونو د بدلون پر څرنګوالي سم پوه شو، په شمالي او لاتینې امریکا کې پر استعمار رڼا اچوو.

د بونیس ایرس ښار جوړېدل

د ۱۵۱۶ میلادي کال په لومړیو کې هسپانوي اوښمزلي «جان دیاز ډې سلوس» خپله بېړۍ د سوېلي امریکا په لور وخوځوله او د ختیځ سمندر په یوه پراخه ساحلي سیمه کې یې لنګر واچاوه. ډې سلوس تر تم کېدو وروسته، دغه ټوله سیمه د «هسپانیا» او د سمندر مدخل یې

د سپین زر سمندرګي[۱] په نومونو ونومول. سپین زر سمندرګي ته یې ځکه دغه نوم وکاروه، چې هلته د سیمې خلکو له سمندره سپین زر را اېستل. د کارایوس سمندرګي ساحلي بومي اوسېدونکو، چې اوس د یوروګوای هېواد په نوم یادېږي او د سمندر د بلې غاړې اوسېدونکو چې په نوي ارجنټاین کې د پامپاس او پخوا د کوراندي په نومونو پېژندل کېدل، د نوو راستنېدونکو کډوالو مخالفت وکړ. دا پر کوچنیو ډلو وېشل شوي بومي اوسېدونکي هغه ښکاریان وو، چې مرکزي سیاسي قدرت او واحده مشري یې نه لرله. البته د کارایوس د اوسېدونکو ځینې ډلې وې، چې کله دې سلوس د هسپانوي قلمرو د حاکمیت د پراختیا هڅه کوله، نوموړی یې د مرګ تر بریده وځپه، خو هسپانیا بیا هم په سوېلي امریکا کې د خپلې واکمنۍ د پراخولو هیله لرله؛ تر دې چې په ۱۵۳۴ کال کې د «پېډرو دې مندوزا» په مشرۍ له هسپانیا څخه د کډوالو یوه ډله واستول شوه او په همدې کال کې یې د بونیس ایرس په نوم ښار تاسیس کړ. دا د اروپایانو لپاره د اوسېدو غوره ځای و. بونیس ایرس چې لغوي معنا یې «ښه هوا» ده، نرم او ښکلی اقلیم لري. د هسپانویانو ژوند هلته په لومړیو کې ډېر لنډ و، ځکه هغوی بونیس ایرس ته د دې لپاره ورغلي نه وو چې ښکلې هوا لري، بلکې هدف یې د طبیعي زېرمو استخراج او د کارګرو استثمار و. د کارایوس او کیوراندي خلک اړ نه و، چې هسپانویانو ته جبري کار وکړي، هغوی هسپانویانو ته د خوړو له برابرولو ډډه کوله او ان د وهلو ټکولو له لارې یې هم جبري کار ته مجبور نه شوی کړای. دوی په داسې حال کې چې غشي او لیندۍ ور سره وې، پر نوو راغلو کډوالو یرغل وکړ. هسپانویان د لوږې له سختو ورځو سره مخ شول، داسې چې کله یې هم دا فکر نه و کړی چې یوه ورځ به ځان ته په خپله خواړه برابروي. بونیس ایرس هغه ځای نه و، لکه څنګه چې هسپانویانو یې خوب لیدلی و. د سیمې له خلکو هېڅکله په زور استفاده نه شوی کېدای او نه هم د استثمار وړ و. په دې سیمه کې سره او سپین زر نه و، چې استخراج شي او هغه سپین زر چې دې سولس د سیمې له خلکو سره لیدلي وو، هغه ټول د اندوس له غرونو د انکا دولت له قلمرو څخه راتلل او له دې ځایه بیا لرې لوېدیځ ته تلل. هسپانویانو چې هڅه کوله ژوندي پاتې شي، د نورو ورته سیمو د موندلو لپاره یې خپل پلاوي ولېږل، څو معلومه کړي چې بډایه سرچینې او د استثمار وړ بشري قوه لري او که نه. په ۱۵۳۷ کال کې د اینکا سیمې د نیولو لپاره د جوان دې ایولاس « Juan de ayolas» په مشرۍ یوه پلټونکې ډله د پانارا سیند ساحلي سیمې ته ورسېده. دغه ډله د لارې په اوږدو کې د ګوراني «Gurani» په نوم له یوه قوم سره مخ شوه، چې ژوند یې پر کرنه

---

[۱]Rio de la plata-Silver River

ولاړ و او د جورا او کاساوا په نامه نباتات یې کرل. ډې ایولاس ډېر ژر پر دې پوه شو چې د گورانیانو وضعیت له کارایوس او کیوراندې قومونو سره توپیر لري او د یوې لنډې نښتې په پایله کې گورانیان هسپانیانو ته تسلیم شول. هسپانویانو هلته د «نویسترا سینورا ډې سانټا ماریا ډې لا اسونشین» په نوم یو ښار چې اوس مهال د پاراگوای هېواد پلازمېنه ده، جوړ کړ. د دې ډلې مشرانو له گوراني شهزادگانو سره واده وکړ او ډېر ژر یې ځانونه د ټولنې د اشرافو په ډله کې ورگډ کړل. هغوی د جبري کار موجوده سیستم پلې او د گوراني مشرانو له لوري یې له خلکو باج اخیستل پیل کړل. دا هماغه استعمار و، چې دوی غوښت. بونیس ایرس ښار ډېر ژر د څلورو کلونو په ترڅ کې له هسپانویانو خالي او ټول دغه نوي ښار ته کډه شول. د سوېلي امریکا په پاریس مشهور د اروپا په بڼه د بونیس ایرس ښار چې اقتصاد یې پر کرنه ولاړ دی، تر ۱۸۵۰ میلادي کال پورې د کډوالو د مېشتېدو لپاره دایمي ځای نه و. د بونیس ایرس پرېښودل او گورانیانو نیواک، په حقیقت کې د امریکا په لویه وچه کې د اروپایانو استعماري منطق په ډاگه کوي، نه یوازې هسپانویان؛ بلکې برېټانویان هم چې د دې کتاب په اوږدو کې به پرې خبرې وکړو، هېڅکله د بونیس ایرس په شنو او حاصلخېزه ځمکو کې د کښت په فکر کې نه وو، بلکې د سرو زرو، سپینو زرو او نورو قیمتي کاني موادو د لوټلو نیت یې درلود.

له 'کجامارکا' څخه

From Cajamarca

د ډې سولیز، ډې میندوزا او ډې ایولاس په مشرۍ ماموریت یو په بل پسې د هغو مشهورو اکتشافاتو دوام و، چې د ۱۴۴۲ کال د اکتوبر په ۱۲ مه د کریسټف کولمب له خوا د «باهاما» د یوې ټاپو تر کشف وروسته پیل شوی و. په امریکا کې د هسپانویانو ښکېلاک او پراختیا غوښتنه، په ۱۵۱۹ کال کې د «هېرنان کورټز» له لوري د مکسیکو په نیولو سره پیل شول. یوه نیمه لسیزه وروسته د «فرانسیسکو پیزارو» په مشرۍ یوې ډلې د پیرو خاوره لاندې کړه او کابو دوه کاله وروسته د ډې میندوزا په مشرۍ یوې ډلې د «ریو ډې لاپلاتا» یا د سپین زرسمندرگي پر خوا یرغل وکړ. د یوې پېړۍ په ترڅ کې هسپانیا د مرکزي، لوېدیځې او سوېلي امریکا ډېری برخې ښکېل او ونیولې. په ورته وخت کې پرتگال په ختیځه برخه کې د برازیل د مالکیت ادعا کوله. د هسپانویانو استعماري ستراتیژي چې په لومړي ځل د کورټز له خوا په مکسیکو کې پلې شوه، خورا بریالۍ وه. د دې ستراتیژۍ له مخې د مخالفینو د اېل کولو لپاره

به د هغوی مشران نیول کېدل. هسپانویانو به له دې لارې د ځایي مشرانو مالونه خپلول او بیا به یې د هغوی په واسطه خلک د باج ورکولو او خوړو برابرولو ته مجبورول، بیا به یې د ځایي مشرانو په توګه د چارو واګې په لاس کې اخیستې او د مالیې ټولونې، باج اخیستنې او په ځانګړې توګه پر خلکو به یې د جبري کارونو مشري کوله. دغه کار په لومړي ځل کورټېز په مکسیکو کې تر سره کړی و. په نوو ښارونو کې د هسپانیا استعماري تګلارې او کړنې ډېرې اغېزناکې ثابتې شوې. د ۱۵۱۹ کال د نومبر په ۸ مه کله چې کورټېز او ملګري یې د تینوشیتلان «Tenochitlan» امپراتورۍ پلازمېنې «لوی ازتېک» ته ورسېدل، چې د ازتک د امپراتور موکتیزوما له خوا یې تود هرکلی وشو. موکتیزوما ته یې خپلو سلاکارانو ویلي وو، چې له هسپانویانو سره ښه چلند وکړي، څو په دې توګه د دواړو لورو ترمنځ جګړه ونه وشي. خو هغه څه چې وروسته پېښ شول، د «فرانسیسکن برناردینو ډي ساوګون» په نوم یوه کشیش د «فلورنټاین کوډیسس» تر عنوان لاندې په خپل لیکلي یادښت کې چې په ۱۵۴۵ کال کې خپور شو، په ښه توګه څرګند کړي دي:

«هسپانویانو ناڅاپه موکتیزوما ونیوه...وروسته د ډزو غړونه غلي شول...وېرې ټول ځای په سر اخیستی و، تا به ویل چې د ټولو زړونو درېدلي. لا تیاره خپره شوې نه وه، چې وېرې، حیرانۍ او اضطراب په هر ځای کې سیوری غوړولی و. خلک وېرېدلي وو. د هسپانویانو د اړتیا وړ شیان باید تر سپیده دمه تیار شي: د جوارو سپینه ډوډۍ، سور کړی فیل مرغ، د چرګې هګۍ، د ښنباک تازه اوبه، د سون لرګي او نور...دا شیان په حقیقت کې د موکتیزوما په امر تیار شوي وو. کله چې هسپانویان ښه ځای پر ځای شول، له موکتیزوما یې وغوښتل چې د ښار ټوله شتمنۍ او خزانه ور وسپاري...هغوی په ډېر حرص سره د سرو زرو په لټه کې وو او موکتیزوما مخکې شو چې رهنمایي ورته وکړي. هغه شاوخوا کلابند و... له لاسونو کلک نیول شوی و. کله چې خزانې ته ورسېدل چې د تیالکو په نوم په یو ځای کې خوندي وه، ټول قیمتي شیان لکه: زرین تاجونه، ډالونه، د سرو زرو قطعې، د سرو زرو اوسپنیزې خولۍ، زرین سربندونه او نور وسایل یې ترې را واېستل. له دې شیانو سره ګډ شوي سره زر یې ترې جلا کړل...اور یې ور ورته کړ او ویلې یې کړل...هغوی هرې خوا ولټېدل او هر څه چې یې خوښېدل، هغه یې واخیستل. د موکتیزوما شخصي خزانې ته لاړل، هغه ځای ته چې [توتوکالکو] یې باله. د هغه ټوله شخصي شتمنۍ یې راټوله کړه. ټول قیمتي شیان لکه ښکلي ګردنبندونه، بازو بندونه چې په قیمتي توکو ډېزان شوي وو، د سرو زرو بازو بندونه، لاسبندونه، طلایي فیتې... د سپینو زرو تاج او د پاچا نور شیان، ټول یې له ځان سره یوړل.»

په ۱۵۲۱ کال کې ټول ازتیک د هسپانویانو لاس ته ولوېد. کورتز د هسپانیا د نوې مستعمرې د مشر په توګه «د اېل کړه او بېل یې کړه» استعماري تګلاره پلې کړه. نوموړي د ایکومینډا «Ecomienda» په نوم د بنستونو جوړولو له لارې د خلکو په بېلولو لاس پورې کړ. ایکومینډا په لومړي ځل په پنځلسمه میلادي پېړۍ کې د هسپانویانو له لوري د اندلس ښار د بېرته نیولو لپاره چې له اتمې زېږدیزې پېړۍ راهیسې پکې عرب او مراکشیان اوسېدل، وکارول شو. په دې نوې نړۍ کې ایکومینډا ورانوونکې بڼه خپله کړه. د سیمې خلکو دغه جوړښت د «اینکومینډېرو» په نوم پېژنده. دا چې د اینکومینډېرو په نوم مشهورو هسپانویانو به خلک د عیسویت دین ته ور بلل، نو په بدل کې یې ځایي خلکو باج ورکاوه او پر جبري کار کولو مکلف شوي وو. د ایکومینډا د کار د څرنګوالي په اړه په لومړي ځل د ډومینیکن کشیش «بارتولومو ډي لاس کاسیز» له خوا معلومات وړاندې شول، چې د هسپانیا د استعماري نظام پرضد یې سختې نیوکې کړې وې. ډي لاس کاسیز په لومړي ځل په ۱۵۰۲ کال کې د نوي والي «نیکولاس ډي اوینډا» په مشرۍ د «هسپانیلو» ټاپوګانو ته لاړ. هغه هلته له ځایي خلکو سره د هسپانویانو ظالمانه چلند او ځورونه په خپلو سترګو ولیدل. نوموړي د کشیش په توګه په ۱۵۱۳ کال کې د کیوبا په نیولو کې ګډون وکړ او د ښو خدمتونو له امله ورته د ډالۍ په توګه یو ایکومینډا ورکړل شو، نوموړي له دې فرصت څخه په ګټې اخیستنې د هسپانیا په استعماري بنستونو او جوړښتونو کې د اصلاحاتو په موخه پراخ کمپاین پیل کړ، هغه د خپلو فعالیتونو په ترځ کې په ۱۵۴۲ کال کې د «ځایي خلکو وژنې ته لنډه کتنه» په نوم کتاب ولیکه، چې د هسپانوي واکمنانو بربریت او کړنې پکې سپړل شوې وې. هغه د نیکاراګوای هېواد په اړه لیکي:«ټول کډوال هغه ځای ته یووړل شول چې د استوګنې لپاره ورته غوره شوی و. دغو نوو کډوالو ځایي یا بومي خلک کار ته مجبور کړل، د هغوی خوراکي توکي یې چې ډېر کم وو، لوټ کړل او پر کرنیزو ځمکو یې ورته خېټه واچوله. دغو کډوالو ځایي خلک – له ماشومانو نیولې تر مشرانو او ښځو پورې- ټول مجبورول چې له هر ډول استراحت پرته شپه او ورځ ورته کار وکړي.»

کاسیز د نیو ګرنډي یا د اوسنۍ کولمبیا د نیواک په اړه د هسپانویانو تګلاره په ټوله کې داسې را پېژني:«هسپانویان خپلو اوږد مهاله موخو او سرو زرو ته د لاسرسي په خاطر له هماغې ستراتیژۍ څخه کار اخیسته؛ یعنې د ایکومینډا په واسطه به یې سیمې د مشرانو ترمنځ وېشلې او بیا به یې له خلکو سره د مریانو یا غلامانو په څېر چلند کاوه. د هسپانوي اکتشافي پلاوي یا د استعماري مشرانو په امر به د ځایي خلکو پاچا نیول کېده، شپږ یا اووه میاشتې په زندان

کې ساتل کېده او بیا به یې ترې طلا او زمرود غوښتل. له دې ډلې د بوګوتا په نامه له یو تن پاچا سره داسې وحشیانه چلند شوی و، چې د هسپانویانو له وهلو ټکولو د خلاصون لپاره یې باید یوه کوټه له طلا ډکه کړې وای. نوموړي به خپل کسان د طلا او جواهراتو په لټون پسې لېږل، هغوی به طلا او قیمتي ډبرې له ټوټو سره راوړلې، خو بیا هم کوټه نه ډکېده. هسپانویانو به پاچا ته ګواښنه کوله چې د ژمنې د نه پوره کېدو له امله به یې ووژني. هسپانوي قوماندان یا واکمن له دې امله چې ځان یې د قانون استازی باله، د دوسیې او بندي د ورسپارلو امر وکړ او په دې توګه یې پاچا ته د رسمي جزا اورولو حکم وکړ. بندي یې پر قمچینو وواهه، پر خېټه یې ورته سره کړي غوړي واچول، غاړه او پښې یې پر ځنځیرونو او اوسپنیزو میلو تړلې ول او په داسې حال کې چې دوو کسانو یې لاسونه نیولي وو، د پښو پر داغلو یې پیل وکړ. کله کله به هسپانوي قوماندان ورغی او ورته به یې وویل، که ډېره طلا برابره نه کړې، نو په شکنجې شکنجې به ووژل شې. بلاخره دا هغه عذاب او جزاګانې وې چې پاچا باید ورته غاړه ایښې وای.»

هغه استعماري تګلاره او بنسټونه چې په مکسیکو کې رامنځته شوي وو، د هسپانوي امپراتورۍ په نورو برخو کې هم پلي او دود شول. دغه تګلاره په هېڅ ځای کې دومره اغېزناکه او ګټوره نه وه، لکه پیزارو چې د خپل واک پر مهال په پیرو کې پلې کړه. ډې لاس کاسیز په دې اړه کاږي:«په ۱۵۱۳ کال کې یو بل ستر شریر انسان له خپل یو شمېر ملګرو سره د پیرو پاچاهۍ ته رسېږي. نوموړي هم هغه تګلاره غوره کړه، چې پخوانیو ملګرو یې غوره کړې وه.» پیزارو په پیرو کې «تومبس» ښار ته له نږدې سواحلو څخه پیل وکړ او سوېل لور ته مخکې لاړ. د ۱۵۳۲ کال د نومبر په ۱۵ مه د «کاجامارکا» غرنۍ سیمې ته ورسېد؛ چېرته چې د انکا امپراتور «اتاهولپا» له خپل لښکر سره پوځي کمپ کړی و. تر څو ورځې تم کېدو وروسته اتوهولپا چې تازه د خپل پلار «هواینا کاپک» د ځایناستي په توګه د خپل ورور «وسکار» پر وراندې په جګړه کې بریالی شوی و، د هسپانویانو کمپ ته ولاړ. نوموړی د هسپانویانو د ظلمونو او ورانیو او په ځانګړې توګه، د هسپانویانو له خوا د (Sun god inti) په نوم د هغوی معبد ته سپکاوي سخت غوسه او عصباني کړی و. وروسته چې څه پېښې شول، روښانه دي. هسپانویانو، نوموړي ته لومه کېښوده او ویې نیوه. د اتاهولپا لښکر چې شمېر یې شاوخوا ۲۰۰۰ کسانو ته رسېده، ټول ووژل شول او په خپله پاچا ژوندی ونیول شو. اتاهولپا د خلاصون لپاره باید ژمنه کړې وای، چې یوه خونه به له طلا او دوه خونې له سپینو زرو ډکوي. نوموړي دې کار ته غاړه کېښوده، خو هسپانویانو هغه د ۱۵۳۳ کال په جون میاشت کې زندۍ کړ. د

همدې کال په نومبر میاشت کې هسپانویانو د اینکا پلازمېنه کاسکو ونیوله او هغه څه چې له پاچا اتاهولپا سره شوي و، د سیمې له اشرافو سره هم وشول. دوی هم زنداني شول، څو هسپانویانو ته طلا او سپین زر برابر کړي او که به يې سرغړونه کوله، ژوندي په اور کې سوځول کېدل. د کاسکو سترې هنري خزانې هم د (Sun god inti) معبد په څېر چې له طلا او قیمتي جواهراتو جوړ شوی و، لوټ او تالا شوې. هسپانویانو په دې وخت کې د اینکا امپراتورۍ اوسېدونکو ته خپل پام ور واړاوه، لکه د مکسیکو په څېر چې هلته خلک په ایکومینډیانو وېشل شوي وو او هر يو د هغو کسانو له خوا اداره کېده چې له پیزارو سره په سفر کې ملګري وو. ایکومینډا د استعمار په لومړیو کې د کاري ځواک د کنټرول او انسجام اصلي بنسټونه و چې ډېر ژر له قوي سیالانو سره مخ شول. په ۱۵۴۵ کال کې د سیمې یو اوسېدونکی «ډیاګو ګوالپا» په اندوس یا اوسني بولیویا کې د سپېځلي معبد په لټه کې و، چې یو تند باد لېږې پر ځمکه وغورځاوه او نا څاپه د سپین زرو یو کان يې تر سترګو شو. دغه کان یا زېرمه د سپین زرو د هغې غونډۍ یوه برخه وه چې هسپانویانو وروسته د اېل کېرو ریکو[1] یا بډایه غونډۍ په نوم نوموله. د دې غونډۍ ترڅنګ د «پوتوسي» ښار جوړ شو، چې په ۱۶۵۰ کال کې يې نفوس ۱۶۰ زره تنو ته رسېده، یعنې هغه وخت له لېزبون او وینز ښارونو څخه ډېر و. هسپانویانو د سپینو زرو د استخراج لپاره کان کیندونکو ته اړتیا لرله. په همدې موخه د «فرانسیسکو ډي ټولډو» په نوم د سطلنت یو ځانګړی استازی سیمې ته واستول شو. نوموړي ته دنده سپارل شوې وه چې په سیمه کې د کاري قوې ستونزه حل کړي. ډي ټولډو په ۱۵۶۹ کال کې پیرو ته ولاړ او هلته يې په سیمه کې پنځه کاله پلټنې او څېړنې وکړې. نوموړي د سیمې د ټول بالغ نفوس په اړه چې پر کاري شرایطو برابر و، سروې تر سره کړه. ده د اړتیا وړ کاري ځواک د برابرولو په موخه ځایي اوسېدونکي د (Reductions) په نوم نوو ځانګړو ښارونو ته ولېږدول. هسپانویانو له دغو ښارونو څخه په اسانۍ ځان ته د اړتیا وړ بشري قوه برابروله. نوموړي وروسته، د «میتا» په نوم د اینکایي کارګرو یوه اداره رامنځته کړه چې ځانګړي شرایط يې لرل. دغې ادارې ته يې په اینکایي ژبه «کوچوا» ویل چې د نوبت معنا ورکوي. اینکایانو د میتا سیستم له لارې په سترو کروندو کې پر کارګرو د جبري کار کولو له لارې اشرافو، معبدونو او سپاهیانو ته خواړه برابرول. د اینکا واکمنې طبقې د دې کار په بدل کې عامو خلکو ته د قحطۍ او وچکالۍ په وخت کې خواړه او امنیت برابرول. د دې

[1] El Cerro Rico

ټولدو په لاس جوړ شوی میتا او په ځانګړې توګه د پوتوسي ښار میتا، د استعمار په دوران کې د کارګرو د استثمار پر یوه ستر او سخت ملاتړونکي بنسټ بدل شوی و. نوموړي د کاري ځواک د استثمار لپاره د پوښښ یوه پراخه سیمه رامنځته کړه چې د ۲۰۰ زره مایله مربع په اوږدوالي سره د نننۍ پیرو له مرکزي سیمې پیلېده او د نوې بولیویا یوه لویه برخه یې په بر کې نیوله. په دې سیمه کې له هرو ۷ کسانو یو تن به چې د ریډیکشن ښارونو ته داخلېده، اړ و چې د پوتوسي ښار په کان کې کار وکړي. میتا پوتوسي د استعمار په ټوله دوره کې په خپل ځای پاتې شو، چې بیا په ۱۸۲۵ کال کې منع اعلان شو. لومړی (۱) نمبر نقشه د اینکا امپراتورۍ هغه سیمې ښیي چې د هسپانوي ښکېلاک پر مهال پکې میتا سیستم پلی شوی و.

په دې نقشه کې همدا راز ښودل شوې چې میتا د دې امپراتورۍ مرکزي سیمې، په تېره پلازمېنه کاسکو خومره تر پوښښ لاندې راوستې وه. په پیرو کې اوس هم د میتا سیستم اغېزې لیدل کېږي. د دغه هېواد د دوو ځنګلورو ولایتونو کالکا (Calca) او اکومایا (Acomayo) ترمنځ توپیر په پام کې ونیسئ. د دغو دوو ولایتونو ترمنځ ډېر لږ توپیر لیدل کېږي. دواړه

لومړی(۱) نقشه: اینکا امپراتوري، د اینکا د سړکونو شبکه او د میتا تر پوښښ لاندې کاني سیمې

ولایتونه په غرنیزو سیمو کې موقعیت لري او اوسېدونکي یې د اینکا اولاده ده چې په کوچا (Quecha) ژبه خبرې کوي. اکومایا ډېره ښېوزله سیمه ده، اوسېدونکي یې د کالکا په پرتله یو پر درې (۱/۳) لږ عواید لري. ځایي خلک پر دې ښه پوهېږي. د اکوما ښاږ وګړي له بهرنیو سیلانیانو او مېلمنو څخه دا پوښتنه کوي چې ایا تاسو نه پوهېږئ چې د دې ځای خلک د کالکا په پرتله ښېوزله دي؟ تاسو ولې غواړئ چې دلته راشئ؟

دا ځکه چې د لرغونې اینکا د امپراتورۍ مرکز «کاسکا» ته د کالکا په پرتله تګ ډېر ستونزمن دی. کالکا هوار او پاخه سړکونه لري، خو د اکومایا لاره خرابه او ویجاړه ده. که څوک غواړې دغې سیمې ته ورشي، نو د لېږد رالېږد لپاره باید له خره یا اس څخه کار واخلي. په دواړو سیمو «کالکا او اکومایا» کې خلک یو ډول غله دانه کري، د کالکا خلک خپل محصولات په بازار کې پلوري، خو د اکومایا خلک پرې ایله د خپل ژوند ورځنۍ اړتیاوې پوره کوي. دغه نا انډوله وضعیت چې مشاهدین او د سیمې خلک یې په خپلو سترګو ویني، په دواړو سیمو کې د موجوده بنسټونو ترمنځ له توپیرونو څخه سرچینه اخلي، هغه توپیر چې تاریخي ریښه یې د (ډي تولدو) له لوري د کاري ځواک د استثمار مهال ته ور ګرځي. د اکومایا او کالکا ترمنځ مهم تاریخي توپیر دا دی، چې اکومایا د پوتوسي ښار د میتا سیستم تر پوښښ لاندې و، خو کالکا په دې سیستم کې شامل نه و. ډي تولدو سربېره پر دې چې د کار قوه یې متمرکزه کړه او د میتا سیستم یې جوړ کړ، دایکومینډا سیستم یې له هر فرد څخه د جلا مالیې اخیستو په توګه پلی کړ. دغه مالیه له هر کس څخه د ټاکلې اندازې سپینو زرو اخیستل و. دا بله هغه تګلاره وه چې له مخې به یې د کار بازار ته د ځایي خلکو په مجبورولو سره پر هسپانوي ځمکوالو مزد کمېده. بل هغه بنسټ چې د «ډي تولدو» د ماموریت پر مهال تاسیس شو، ریپارتیمینتو ډي مرکانتسیاس (Repartimiento de mercancias) یې باله، چې د هسپانوۍ ژبې له «Repartir» فعل څخه اخیستل شوی او د «توکو د وېش» معنا ورکوي، یعنې پر ځایي خلکو په جبري توګه د هغو توکو پلور ته ویل کېده چې بیه یې د هسپانویانو له خوا ټاکل کېده. تولدو بالاخره د «Trajin» په نوم یو بل بنسټ هم تاسیس کړ چې د «بار» په معنا دی. تراجین د دې لپاره جوړ شوی و، چې د حیواناتو پر ځای، انسانانو هسپانوي سوداګرو ته توکي لکه شراب، منسوجات او د کوکا پاڼې لېږدولې. هسپانیا د خپل استعمار پر مهال په ټوله امریکا کې ورته بنسټونه او ټولنیز جوړښتونه رامنځته کړل.

هسپانویانو دغه بنسټونه د سرو او سپینو زرو له چور او تالا وروسته د بومي یا ځایي خلکو د استثمار په موخه جوړ کړي وو. د غه ټول بنسټونه [ایکومینډا، میتا، ریپارتیمینتو او تراجین] د

دې لپاره جوړ شوي وو، څو د ځايي خلکو د ژوند معيارونه او کچه راټيټ او د هسپانويانو عوايد ډېر شي. دا هر څه د ځمکو د ملکيتونو د سلبولو، جبري کار، د لږ مزد ټاکلو، د درنو مالياتو وضع کولو او پر غير اړينو توکو د لوړو بيو له لارې ترسره کېدل. په دې توګه؛ دغو بنسټونو هسپانيا، واکمنې طبقې او د هغوی اولادې ته پراخه شتمنۍ راټوله کړه. خو لاتينه امريکا يې په نړۍ کې پر يوې نا انډوله لويې وچې بدله کړه او اقتصادي سرچينې او ظرفيتونه يې ور وزېښبل.

...د جېمز ټاون په لور

په ۱۴۹۰ يمه لسيزه کې، هغه مهال چې هسپانويان د امريکا لويې وچې ته راغلل؛ برېټانيا په اروپا کې يو کوچنی ځواک و او د «Wars of the Roses» تر ورانوونکې کورنۍ جګړې وروسته بېرته د غوړېدو په حال کې و. برېټانيا په هغه وضعيت کې نه وه، چې طلا او سپين زر ولوټي او د امريکايي بومي خلکو استثمار ته مخه کړي. نږدې يوه پېړۍ وروسته، په ۱۸۵۵ کال کې د هسپانيا د پاچا «دويم فليپ» له خوا پر برېټانيا د هسپانوي سمندري ځواکونو ناکام بريد ټوله اروپا وينبه کړه. که څه هم د برېټانيا دغه بری د دې هېواد لپاره يو بخت و، خو په عين حال کې دا يې په سمندر کې د مخ پر ودې ځواکمنتيا ننبه وه؛ هغه ځواکمنتيا چې له دغه هېواد سره يې په استعمار او د نوې امپراتورۍ په جوړولو کې مرسته کوله. په دې اساس، دا هيڅ کوم تصادف نه دی چې د برېټانيا له لوري د شمالي امريکا نيواک په همدې وخت کې پيل شوی و، خو هغوی ناوخته ورسېدل. انګرېزانو، شمالي امريکا د دې لپاره نه وه غوره کړې، چې زړه راښکونکې او ښکلې سيمې لري؛ بلکې د هغه څه لپاره ورغلل چې له نورو څخه پاتې و. د امريکا مهمې سيمې چې د استثمار وړ بشري ځواک او پرېمانه سره او سپين زر يې لرل، تر دې مخکې اشغال شوې وې. برېټانيا ته د دې غوړ سترخوان پاتې شونې ورسېدل. په اتلسمه پېړۍ کې انګليسي ليکوال او د کرنيزو علومو متخصص ارتهر يانګ (Arthur Young) د دې پوښتنې په ځواب کې چې د کرنيزو محصولاتو د صادراتو لپاره کوم ځای غوره دی، وليکل:«په ټوله کې داسې برېښي، چې زموږ په مستعمرو کې د کرنيزو محصولاتو د توليد ارزښت، د استوا له کرښې «لمر» څخه د لرې واټن له کبله مخ په کمېدو دی. په لوېديځ هند [ويسټ انډيز] کې چې تر ټولو ګرمه سيمه ده، د کروندګرو د سړي سر عايد د ۸ پونډه، ۱۲ شيلينګه او ۱ پنس معادل دی. خو په جنوبي لويه وچه کې دغه کچه بيا ۵ پونډه او ۱۰ شيلينګ ده، په مرکزي سيمو کې ۹ شلينګه او ٦ پنسه او په شمالي کډوال مېشته سيمو کې ۲

شیلینګ او ٦ پنسو ته رسېږي. دغه شمېرې موږ ته راښيي، چې په شمالي عرض البلد کې د پرتو سیمو له نیولو څخه باید ډډه وشي.»

د ۱۵۸۵ او ۱۵۸۷ کلونو ترمنځ د انګرېزانو هغه هڅه له ماتې سره مخ شوه، چې غوښتل يې د شمالي کارولینا په «Roanoke» سیمه کې مستعمره جوړه کړي. د ۱٦۰٦ کال په وروستیو کې یو ځل بیا د 'کرستوفر نیوپورټ' په مشرۍ د «سوسان کانسټنټ»، «ګاډ سپیډ» او «ډیسکوري» په نومونو درې بېړۍ ویرجینا ته واستول شوې. ښکېلاکګر د ویرجنیا کمپنۍ په ملاتړ او لارښوونه د چساپیک «Chesapeak» خلیج او تر هغه سمندرګي پورې چې وروسته د برېتانیا د لومړي پاچا «جېمز اول» په نوم ونومول شو، وړاندې ولاړل او د ۱٦۰۷ کال د مې په څوارلسمه يې د «جېمز ټاون» په نوم د نویو راغلو کډوالو یو ښارګوټی جوړ کړ. که څه هم هغه کډوال چې د ویرجینیا کمپنۍ په کښتیو کې لېږدول شوي وو، انګرېزان وو؛ خو استعماري تګلاره او چلند يې کورټېز، پیزارو او ډي ټولډو ته ورته و. لومړی پلان يې د ځايي مشرانو نیول او له هغوی څخه د خوړو او شتمنیو په برابرولو کې کار اخیستل و. کله چې انګرېزان په لومړي ځل په جمېز ټاون کې مېشت شول، خبر نه وو چې د پوهاتان اتحادیې « Powhatan confederacy» قلمرو ته ور ننوتي دي. پوهاتان اتحادیه د دېرشو سیاسي جوړښتونو یو ګډ ایتلاف و، چې د واهنسن کاک پاچا ته وفادار و. د واهنسن کاک پلازمېنه «Werowocomoco» د جېمز ټاون په شل مایله مترۍ کې پرته وه. د ښکېلاکګرو پلان دا و، چې لومړی د دې سیمې د ځانګړنو په اړه پوه شي. د هغوی انګېرنه دا وه، چې که په دې ونه توانېدل چې ځايي خلک د خوړو برابرولو او جبري کار کولو ته مجبور کړي، نو لږ تر لږه به ورسره سوداګریزو معاملاتو ته زمینه برابره کړي. خو ښایي هغوی به هېڅکله په دې اړه فکر نه و کړی، چې یوه ورځ به خپله کار ته مجبورېږي او ځان ته به خواړه برابروي. د نوې نړۍ تېر فاتحان هېڅکله له داسې وضعیت سره مخ شوي نه وو. د واهنسن کاک پاچا ډېر ژر د نوو ورغلو کډوالو د شتون په اړه پوه او د هغوی پر نیت يې شک څرګند کړ. سره له دې چې نومړی په شمالي امریکا کې د یوې سترې امپراتورۍ خاوند و، خو دښمنان يې هم کم نه و او له اینکا امپراتورۍ سره يې توپیر په دې کې و، چې دی له منسجم مرکزي قدرت څخه برخمن و. د دې لپاره چې واهنسن کاک د انګرېزانو پر نیت او موخو ځان پوه کړي، لومړی يې د اړیکو جوړولو لپاره د یوې ډلې په لاس پیغام ور ولېږه. د ۱٦۰۷ کال د ژمي په نږدې کېدو سره، نوي کډوال د خوراکي توکو له کمښت سره مخ شول او د ستونزې د حل په اړه د جېمز ټاون مستعمرې د حکومتي شورا مشر اډوارد ماري وینګفیلډ « Edward Marie

«Wingfield» سرگردانه او بې ارادې ښکارېده. خو کپتان جان سمېت دغه ستونزه حل کړه. سمېت چې لیکنې او یادښتونه یې د جېمز ټاون مستعمرې د پراختیایي چارو د څرنگوالي په اړه زموږ لپاره د معلوماتو اساسي سرچینه جوړوي، په خپل وخت کې د یوه پیاوړي شخصیت او کرکټر خاوند و. نوموړی د «Lincolnshire» په نوم د برېټانیا په یوه کلیوالي سیمه کې زیږېدلی و او د خپل پلار د هغې هیلې خلاف چې غوښتل یې سمېت باید یو بریالی سوداگر شي، نوموړی پوځ ته ولاړ او یو بریالی سرتېری ترې جوړ شو. هغه لومړی د انگلیسانو د پوځ په لیکو کې په هالنډ کې جگړه وکړه، وروسته په هنگري کې له اتریشي پوځ سره یو ځای شو او د عثماني امپراتورۍ د پوځ پر وړاندې جگړه کې یې برخه واخیسته. وروسته په رومانیا کې ونیول شو او د غلام په ډول خرڅ شو چې په کروندو کې یې کار کاوه. سمېت د تېښتې لپاره یو پلان جوړ کړی و، د خپل مشر له جامو او آس څخه په استفادې وتښتېد او بېرته اتریش ته لاړ. نوموړي ویرجینیا ته د اکتشافي سفر په لړ کې ځان ته کار وکوت او د «سوسن کانسټنټ» په کښتۍ کې د سرغړونې له امله د وینگفیلډ له خوا بندي شو. ټاکل شوې وه چې نوي ځای ته تر رسېدو وروسته سمېت محاکمه شي؛ خو کله چې وینگلفیلډ، نیوپورټ او د مستعمرې نور مشرتابه غړي د ویرجینیا کمپنۍ مهر شوي فرمانونه خلاصوي، په حیرانۍ سره گوري چې سمېت د یادې کمپنۍ له خواد جمېز ټاون ښارگوټي د حکومتي شورا د مهم غړي په توگه ټاکل شوی دی. کله چې نیوپورټ د نوو کډوالو او د چارو د سمبالښت لپاره برېټانیا ته لاړ، د مستعمرې رسمي چارې سمېت ته وسپارل شوې او نوموړي د خپلې پیاوړې ارادې او نه ستړي کېدونکي کار په پایله کې وکولای شول چې مستعمره وژغوري. نوموړي یو لړ سوداگریز ماموریتونه پیل کړل چې په ترڅ کې یې د خوراکي توکو زېرمې ډاډمنې شوې. د همدغو ماموریتونو په لړ کې یوه ورځ د واهنسن کاک د ځوان ورور «اوپنچاکانوف» له خوا ونیول شو او په وروکومو کې یې پاچا ته یووړ. دا لومړنی انگرېز و، چې له واهنسن کاک سره مخ شو او دا ډېره مهمه مخامخ کېدنه وه چې د ځینو روایتونو له مخې، نوموړی د واهنسن کاک د ځوانې لور «پوکاهونتاس» په مداخلې له مرگه بچ شو. سمېت د ۱۶۰۸ کال د جنورۍ په لومړۍ نېټه خوشې او بېرته جېمز ټاون ته ستون شو، خو له برېټانیا څخه د نیوپورټ تر بېرته راستنېدو پورې جېمز ټاون لا هم د خوراکي توکو له کمښت سره مخ و. د جېمز ټاون استعماري مشرانو له دې تجربو ډېر څه زده نه کړل. هغوی د ۱۶۰۸ کال په اوږدو کې د سرو زرو او قیمتي فلزاتو لټون ته دوام ورکړ. هغوی لا هم پر دې نه پوهېدل چې د ژوندي پاتې کېدو او خوړو برابرولو لپاره به تر کله د ځایي خلکو پر استثمار او تجارت متکي وي. سمېت

لومړنی کس و چې پوه شو، هغه استعماري تګلاره چې کورتز او پیزارو په شمالي امریکا کې په بریالۍ توګه پلې کړې وه، دلته په هېڅ ډول عملي کېدای نه شي، ځکه چې د دواړو سیمو شرایط ډېر سره توپیر لري. سمېت پوه شوی و، چې د ازتېک او اینکا برعکس؛ ویرجینیا سره زر او سرچینې نه لري. هغه په خپلو ورځنیو یادښتونو کې لیکلي دي:«باید پوه شو چې خوراکي توکي د هغوی یوازینۍ شتمني ده.»

د جېمزټاون له لومړنیو کډوالو یو تن «Anas todkill» هم په خپل یادښت کې د سمېت اونورو د ناهیلۍ او خستګۍ په اړه چې په شمالي امریکا کې یې د طبیعي زېرمو د نه شتون په اړه درلوده، لیکلي دي:«بله هېڅ خبره نه وه، هېڅ هیله نه وه، هېڅ کار نه و؛ مګر د سرو زرو کیندنه، د سرو زرو چاڼ او د سرو زرو بارول.»

د ۱۶۰۸ کال په اپرېل میاشت کې کله چې نیوپورټ برېټانیا ته روانېده، د قیمتي ډبرو او تقلبي سرو زرو یو بار یې هم له ځان سره یووړ. نوموړی د سپتمبر تر وروستیو پورې بېرته جېمز ټاون ته راستون شو چې د ویرجینیا کمپنۍ له خوا د ځایي خلکو د شدیدې څارنې په موخه یې یو فرمان هم له ځان سره راوړی و. هغوی پلان درلود چې د پاچا واهنسن کاک پر سر به د تاج په ایښودو سره، هغه د برېټانیا د پاچا «لومړي جېمز» تابع کړي. هغوی، پاچا واهنسن کاک ته بلنه ورکړه چې جېمز ټاون ته ورشي، خو هغه چې د ښکېلاکګرو په اړه شکمن و، نه غوښتل چې ورشي او ونیول شي. جان سمېت د واهنسن کاک ځواب داسې را نقل کړی دی:«که ستاسو پاچا ما ته ډالۍ رالېږلې ده، زه هم یو پاچا یم او دا زما خاوره ده... ستاسو پلار باید دلته راشي، نه دا چې زه هغه ته ورشم. زه نه ستاسو ځای ته درځم او نه به په دې شیانو دوکه شم.»

په داسې یو حالت چې واهنسن کاک حاضر نه و، چې جېمز ټاون ته لاړ شي؛ نو نیوپورټ او سمېت باید پلازمېنې وېروکومو ته د پاچا د تاج ایښودو لپاره ورغلي وای. داسې څرګندېده چې کیسه ټوله له یوې شرموونکې ماتې سره مخ ده او دا د واهسن کاک لپاره ښه فرصت و چې د استعمار له شره ځان خلاص کړي. نوموړي د انګرېزانو پر وړاندې سوداګریز محدودیتونه ولګول، جېمز ټاون نور نه شوای کولای چې خپلې اړتیاوې پوره کړي او واهنسن کاک هغوی باید له ښاره ایستلو ته اړ کړي. د ۱۶۰۸ کال په ډسمبر کې نیوپورټ یو ځل بیا برېټانیا ته روان شو. نوموړي د سمېت له خوا لیکل شوی هغه وړاندیز له ځان سره یووړ چې له ویرجینیا کمپنۍ څخه په شمالي امریکا کې د استعماري تګلارې د بدلون غوښتنه په کې شوې وه. د مکسیکو او پیرو په څېر چې استعمار په کې بریالی و او ډېر ژر ترې شتمنۍ ترلاسه

شوې، له ویرجینیا دا ډول تمه کول بې ځایه وه. هلته سره زر او قیمتي توکي نه و او نه د خوړو د برابرولو لپاره له ځایي خلکو په زوره کار اخیستل کېدای شوی. سمېت پر دې پوه شوی و، چې که غواړي هلته تلپاتې مستعمره ولري، نو استعمارګر باید خپله کار وکړي. په دې توګه نوموړي خپلو مشرانو ته وړاندیز وکړ چې سم او مناسب خلک ور ولېږي: «که بیا کسان رالېږئ، نو هیله ده چې د هغو زرګونو کسانو پر ځای چې اوس یې لرو؛ دېرش تنه نجاران، کروندګر، بڼوال، کب نیوونکي، اهنګران او کیندونکي راولېږئ.»

سمېت نور بې کاره زرګرانو ته اړتیا نه لرله. یو ځل بیا د هغه د درایت په پایله کې جېمز ټاون وژغول شو. نوموړي به ځایي خلک غولول چې تجارت ور سره وکړي او کله به چې خلکو ډډه کوله، نو هغه څه یې کول چې له وسې یې پوره و. سمېت د ټول ښار مسوولیت پر غاړه اخیستی و او د جېمز ټاون اوسېدونکو لپاره یې داسې یو قانون وضعه کړ چې: «څوک چې کار نه کوي، ډوډۍ دې نه خوري». جېمز ټاون له دویم ژمي هم روغ ووت. د ویرجینیا کمپنۍ ګټلې وه، چې پیسه جوړوونکې به وي؛ خو د دوو کلونو په تېرېدو سره د ګټې وټې هېڅ درک ونه لګېد. د کمپنۍ مشرانو پرېکړه وکړه چې د حکومتولۍ نوي ماډل ته اړتیا ده، داسې ماډل چې له حکومتي شورا څخه واک یو کس ته وسپارل شو. هغه لومړنی کس چې دې څوکۍ ته وټاکل شو، توماس ګېټس نومېده. د سمېت مخکنیو خبرداریو ته په پام، کمپنۍ پرېکړه کړې وه چې پر نوي پلان باید غور وکړي. د کمپنۍ دغه پرېکړه د ۱۶۰۹ او ۱۶۱۰ کلونو د ژمي لپاره شوې وه. د حکومتولۍ په نوي ماډل کې سمېت ته ځای ور نه کړل شو او د ۱۶۰۹ کال په مني کې د برېټانیا پر لور وخوځېد، خو د سمېت د نه شتون او د واهنسن کاک له خوا د بندیزونو او محدودیتونو له امله د جمېزټاون اوسېدونکي له منځه لاړل. د ښار له ۵۰۰ اوسېدونکو څخه یوازې ۶۰ تنه یې له ژمي روغ ووتل. وضعیت دومره کړکېچن شو چې خلکو د انسانانو خوړلو ته مخه کړه. هغه څه چې د ګېټس او د هغه د مرستیال «سر توماس ډیل» له خوا د مستعرې لپاره په پام کې نیول شوي وو، هغه ظالمانه کاري رژیم و، چې له اشرافو پرته د ښار د عادي انګلیس مېشته کډوالو لپاره جوړ شوی و. دا ډیل و، چې د «الهي، اخلاقي او نظامي» قوانینو ټولګه یې خپره کړه، چې لاندې مسایل په کې شامل و:

«- هېڅ نارینه یا ښځه نه شي کولای چې له مستعمرې څخه د ځایي خلکو خوا ته وتښتي، که نه جزا یې مرګ دی.

- که هر چا له شخصي یا عامه بڼ څخه غلا وکړه او یا یې د جوارو وږي او انګور وشکول، جزا یې مرګ دی.

- د مستعمرې هېڅ اوسېدونکی نه شي کولای چې د خپلې شخصي گټې لپاره د دې مستعمرې کوم توکی بهر ته د لېږد لپاره پر چا وپلوري، سرغړوونکي ته به د مرگ جزا ورکړل شي.»

د ویرجینیا کمپنۍ انگېرلې وه، چې که ځایي خلک استثمار نه شي کړای، نو کولای شي چې د مستعمرې له اوسېدونکو کار واخلي. د استعماري ادارې د نوې کړنلارې له مخې د ټولو ځمکو مالکیت په ویرجینیا کمپنۍ پورې تړاو درلود. کمپنۍ نارینه په یو ځای کې راټولول او په جیره به یې ډوډۍ ورکوله. کارگر چې د کار لپاره ټاکل کېدل، هر یو د کمپنۍ د استازو له خوا ځارل کېدل. دلته لکه د عسکرۍ غوندې نظام حاکم و، چې لومړۍ او وروستۍ جزا اعدام و. د مستعمرې د نوې کړنلارې د یوې برخې په توگه، د دې قوانینو لومړۍ ماده ډېره مهمه وه. کوم کسان چې به تښتېدل، د کمپنۍ له خوا پر مرگ گواښل کېدل. د کار د نوي رژیم له امله خلکو غوره گڼله چې د پاتې کېدو پر ځای وتښتي او د عادي ځایي وگړو په توگه له مستعمرې چېرته لېرې ژوند وکړي. دا چې هغه مهال په ویرجینیا کې د ځایي خلکو شمېر لږ و، نو دې کار هم خلک هڅول چې د ویرجینیا کمپنۍ تر ولکې لاندې استعماري سیموڅخه چېرته لېرې یوازې ژوند وکړي. دې ډول سیمو ته د ویرجینیا کمپنۍ واک او لاسرسی محدود و او کمپنۍ نه شوای کولای چې پر انگلیسي کډوالو جبري کار وکړي.

۲یمه نقشه: په ۱۵۰۰ کال کې د امریکا لویه وچه کې د نفوسو تراکم

دویمه نقشه د هسپانوي ښکېلاک پر مهال د امریکا په بېلابېلو برخو کې د نفوسو اټکلي تراکم څرګندوي. له ځینو سیمو پرته، هغه مهال د امریکا په متحده ایالتونو کې په هر کیلو متر مربع کې تر ۳ پورې کسان اوسېدل؛ خو په مرکزي مکسیکو یا انډین پیرو کې په هر کیلو متر مربع کې تر ۴۰۰ سوو پورې کسان مېشت و، یعني د امریکا په پرتله ۵۰۰ چنده زیات. هغه څه چې په پیرو او مکسیکو کې شوني و، په ویرجینیا کې نه و. ویرجینا کمپنۍ وروسته پوه شوه چې استعماري تګلاره یې کار نه ورکوي او همدارنګه د وخت په تېرېدو د الهي، اخلاقي او پوځي قوانینو ناکامي هم څرګنده شوه. د ۱۶۱۸ کال په پیل سره، په ډراماتیک ډول یوه نوې

ستراتیژي د عمل ډګر ته وړاندې شوه. دا چې پر ځايي خلکو او کډوالو جبري کار کول ناشوني وو، نو یوازینی بدیل دا و، چې کډوالو ته د کار انګېزه ورکړل شي. په ۱۶۱۸ کال کمپنۍ د سړي سر حقوقو سیستم «Headright system» رامنځته کړ، چې له مخې یې هر نارینه کډوال ته پنځوس ایکره (۲۰ هکتاره) ځمکه ورکړل شوه، همدارنګه د کورنیو هر هغه غړي او هغو خدمتګارانو ته هم پنځوس ایکره ځمکه ورکول کېده، چې ویرجینا ته به یې یوه کورنۍ راوستله. کډوالو ته کورونه ورکول کېدل او له قراردادونو څخه معاف و. دغه راز په ۱۶۱۹ کال کې یوه عمومي غونډه جوړه شوه چې بالغو کسانو ته د مستعمرې په اداري بنسټونو او قوانینو کې د رایې ورکونې حق ورکړل شو. دا په امریکا متحده ایالتونو کې د ولسواکۍ پیلامه وه. د ویرجینا کمپنۍ مشران دولس کاله وروسته پوه شول، چې هغه استعماري تګلاره چې هسپانویانو په مکسیکو، مرکزي او سوېلي امریکا کې پلې کړې وه؛ په شمالي امریکا کې کارنده نه وه. د اولسمې پېړۍ پاتې برخه د دویم درس د زده کولو لپاره په اوږدو هلو ځلو تېره شوه: داسې چې د پر ځان بسایني لپاره یوازینۍ لار د داسې بنسټونو جوړول دي چې خلکو ته د سخت کارکولو او پانګونې انګېزه ورکړي. د شمالي امریکا په پراخېدو سره، انګرېز مشرانو پرلپسې هڅې وکړې، څو داسې بنسټونه رامنځته کړي چې سیاسي او اقتصادي امتیازات د ټولو وګړو پر ځای باید یوازې د مستعمرې ځانګړو کسانو ته ورکړل شي، لکه هسپانویانو چې دا کار وکړ. خو دغه ټولې تګلارې د ویرجینا په څېر دلته هم له ماتې سره مخ شوې.

د ویرجینا کمپنۍ په ستراتیژۍ کې تر بدلون وروسته، ډېر ژر د پام وړ بدلونونه رامنځته شول. د برېتانیا پاچا لومړي چارلېز په ۱۶۳۲ کال کې د بالتیمور مشر سیسیلیوس کالورټ «Cecilius Calvert» ته د بر چېساپیک بای «Upper chesapeak Bay» لس میلیونه ایکره ځمکه ورکړه. د مریلنډ منشور د بالتیمور مشر ته بشپړ واک ورکاوه چې په خپله خوښه حکومت جوړ کړي او د دې منشور په اوومه ماده کې راغلي وو:«د خوشاله او سوکاله حکومت لپاره، بشپړ اختیار لري چې قانون رامنځته او پلی یې کړي.» بالتیمور د یوې اشرافي ټولنې د جوړولو لپاره یو تفصیلي پلان جوړ کړ چې له مخې یې په شمالي امریکا کې د برېتانیا اولسمې پېړۍ کلیوالي ژوند ته ورته یوه ایډیالي ټولنه رامنځته کړي. په دې پلان کې د زرګونه ایکره ځمکې وېش شامل و، چې د اشرافو له لوري اداره کېدې. اشرافو دغه ځمکې خلکو ته په اجاره ورکولې چې کار پکې وکړي او ګټه یې دوی ته ورکړي. په ۱۶۶۳ کال کې په کارولینا کې هم د اتو سترو ځمکوالو له خوا چې «سر انتوني اشلي کوپر» پکې شامل و، ورته پلان عملي شو او کارولینا هم په همدې وخت کې تاسیس شوه. کوپر او د هغه سلاکار انګرېز

فیلسوف «جان لاک» د کارولینا لپاره اساسي قانون جوړ کړ. دا د مریلنډ منشور ته ورته سند و، چې د ځمکوالو د واک پر اساس یې د نخبګانو یوه سلسله مراتبي ټولنه معرفي کوله. د دې سند په سریزه کې راغلي وو:«د دې ایالت حکومت بنایي دهغه شاهي نظام متابعت وکړي، چې موږ یې تر سیوري لاندې ژوند کوو او دا ایالت د هغه یوه برخه ده. په دې اساس موږ د ګڼو ډیموکراسیو له جوړېدو ډډه کوو.» دغه اساسي قانون یو سخت ټولنیز جوړښت رامنځته کاوه. د Leet-men په نوم طبقې د دې جوړښت په سر کې ځای درلود. د قانون په ۲۳ ماده کې راغلي وو:«د لیټ من اولاده به د تل لپاره لیټ من پاتې کېږي.» له لیټمن څخه پورته طبقه چې سیاسي قدرت یې نه درلود، «landgraves» او «Caziques» وو چې د اشرافو په ډله کې راتلل. هر لینډ ګریو ته ۴۸ زره او هر کاسیک ته ۲۴ زره ایکره ځمکه ورکول کېده. د دوی لپاره یو پارلمان هم جوړ شوی و او په پارلمان کې به یوازې پر هغو موضوعاتو بحث کېده چې د ځمکې د اتو مالکانو له خوا به تایید شوي وو. لکه څرنګه چې په ویرجینا کې ملا ماتوونکي قوانین ناکام شول. د کارولینا او مریلنډ لپاره هم جوړ شوی پلان له ورته برخلیک سره مخ شو. په دې ټولو هڅو کې دا په ډاګه شوه چې په یوه سخته طبقاتي ټولنه کې پر خلکو جبري کار کول ناشوني دي، ځکه چې په دې نوې نړۍ یعنې په نوو مستعمرو کې ډېر نور انتخابونه موجود وو. د دې پر ځای، نورو هڅوونکو تګلارو کولای شول چې د مستعمرې اوسېدونکو ته د کار کولو انګېزه ورکړي. هغوی ډېر ژر د اقتصادي ازادیو او سیاسي حقوقو غوښتونکي شول. مریلنډ مېشتو کډوالو ټینګار کاوه چې ځمکې باید د دوی شخصي ملکیت وګرځول شي او لارډ بالتیمور یې د یوې جرګې جوړولو ته اړ کړ. جرګې په ۱۶۹۱ کال کې د بریتانیا له پاچا وغوښتل چې مریلنډ د شاهي مستعمرې په توګه اعلان کړي او په دې توګه د بالتمیور او د هغه د اشرافو سیاسي امتیازات لغوه کړي. په کارولینا هم کې ورته اوږده مبارزه وشوه چې په پایله کې ځمکوالو وبایلله. سوېلي کارولینا په ۱۷۲۹ کال کې د شاهي مستعمرې په توګه اعلان شوه. تر ۱۷۲۰ لسیزې پورې ټولو ۱۳ مستعمرو چې وروسته پر متحده ایالتونو بدلې شوې، ورته حکومتي جوړښتونه لرل. ټولو ایالتونو په راس کې والي او د قانون جوړونې یوه جرګه چې له ځمکوالو څخه جوړه وه، درلوده. دا ولسواک حکومتونه نه و، ځکه چې ښځو، مریانو او بې ځمکو کسانو پکې د رایې ورکونې حق نه درلود، خو بیا هم د هغه وخت د نورو ټولنو په پرتله په دې مستعمرو کې د خلکو سیاسي حقوق خوندي و. د همدغو حکومتونو مشران او جرګې راټول شول او په ۱۷۷۴ کال کې یې د یوې لوېې وچې په کچه لومړنی کانګرېس جوړ کړ. دا د امریکا د متحده ایالتونو د خپلواکۍ ترلاسه کولو لومړنی

پیلامه وه. د قانون جوړونې جرګې په دې باور وې، چې هم په کانګرېس کې د تصمیم نیونې له حق څخه برخمنې دي او هم د مالیاتو د ټاکلو واک لري. لکه څنګه چې پوهېږو، دغه کار د انګلیسانو استعماري دولت ته ستونزې وزېږولې.

د دوو اساسي قوانینو داستان

اوس باید څرګنده شوې وي، چې د مکسیکو برعکس؛ د امریکا متحده ایالتونو له خوا پر ډیموکراتیکو ارزښتونو ولاړ د یوه اساسي قانون جوړول چې سیاسي واک یې محدود او د ټولنې ترمنځ یې ووېشه، کومه تصادفي پېښه نه وه. هغه سند چې د ۱۷۸۷ کال په مې میاشت کې په فلادلفیا کې چمتو شو، د هغې اوږدې پروسې پایله وه، چې په ۱۶۱۹ کال کې د جېمزټاون په عمومي غونډه کې پیل شوې وه. د اساسي قانون جوړونې هغه بهیر چې د امریکا متحده ایالتونو د خپلواکۍ له ترلاسه کولو وروسته پیل شوی و، له هغه بهیر سره یې ښکاره توپیر درلود چې څه موده وروسته په مکسیکو کې پیل شو. د ۱۸۰۸ کال په فبرورۍ میاشت کې د فرانسې امپراتور «ناپلیون بناپارټ» پر هسپانیا یرغل وکړ او د همدې کال تر مې پورې یې د هسپانیې امپراتورۍ پلازمېنه مادرید ونیوله. په سپټمبر میاشت کې د هسپانیا پاچا «فردیناند» له واکه ګوښه کړای شو، د نېشنل جونټا «National junta» په نوم یوې پوځي ډلې د چارو واګې په لاس کې واخیستې او د فرانسوي ښکېلاک پر وړاندې یې جګړه پیل کړه. پوځي دولت په لومړیو کې تر ارانجویز «Aranjuez» پورې پرمختګ وکړ، خو وروسته جنوب لور ته پر شا شو. پوځي دولت بالاخره کادیس بندر ونیوه. هسپانویان دلته د ناپلیون پوځ له لوري کلابند شول، خو تسلیمي یې ونه منله. د هسپانیا پوځي دولت همدلته د «کورتس» په نوم یو پارلمان جوړ کړ. کورتس په ۱۸۱۲ کال کې یو سند تصویب کړ چې د «کادیس اساسي قانون» په نامه یادېده، په دې قانون کې د خلکو د حاکمیت پر بنسټ د یوه مشروطه شاهي نظام پر جوړولو، د ځانګړو امتیازاتو د ختمولو او د قانون په وړاندې د ټولو وګړو پر برابرۍ ټینګار شوی و. په لاتینه امریکا کې د هسپانیا تر ولکې لاندې استعماري حکومتونو چې د ایکومینډا په چوکاټ کې یې خلک استثمارول، دغه نوي بدلونونه وغندل. کله چې د ناپلیون د یرغل په پایله کې په هسپانیا کې شاهي نظام ړنګ شو، په لاتینه امریکا کې استعماري دولتونو د مشروطه غوښتنې غږونه پورته کړل. د مرکزي جونټا یا پوځي دولت د رسمیت پېژندنې پر سر دېرې ناندرۍ پېښې شوې او د لاتینې امریکا یو شمېر مستعمرو د دې کار په غبرګون هر یو ځان ته د خپلواک جونټا پر جوړولو پیل وکړ. لا وخت ته اړتیا وه چې دوی له

هسپانیا څخه د خپلواکۍ د ترلاسه کولو په فکر کې شي. د خپلواکۍ لومړنی اعلان په ۱۸۰۹ کال کې د بولیویا په «لا پاز» کې وشو، خو د خپلواکۍ دغه پورته شوی غږ ډېر ژر له پیرو څخه د استول شوو هسپانوي سرتېرو له لوري غلی شو. د مکسیکو واکمنې طبقې دغه پېښې د هیډالگو پاڅون ته چې په ۱۸۱۰ کال کې د «میگویل هیډالگو پلار»په مشرۍ ترسره شوی و، ورته بللې. د هیډالگو سرتېرو د سپټمبر په ۲۳ مه د «گواناجواتو» تر لوټلو وروسته، د مستعمرې مشر و واژه او بیا یې د سپین پوستو پر وژلو لاس پورې کړ، د هیډالگو دغه خوځښت د ازادۍ غوښتنې پر ځای تر ډېره قومي او توکمیز اړخ درلود، چې د دې عمل په غبرگون کې ټول سیاسي مخالفین په یو صف کې ودرېدل. که دغو ازادي غوښتونکو خوځښتونو خلکو ته په سیاست کې د گډون زمینه برابره کړې وای، نو نه یوازې هسپانویانو؛ بلکې ځایي مشرانو به یې هم مخالفت کړی وای. په پایله کې، د مکسیکو د مشرانو هغه انگېرنه چې د کادیس اساسي قانون خلکو ته د مشارکت زمینه برابره کړې، خلک شکمن کړل او هېڅکله یې مشروعیت پیدا نه کړ. په ۱۸۱۵ کال کې د ناپیلیون د امپراتورۍ له ړنگېدو وروسته، پاچا اووم فردیناند یو ځل بیا واک ترلاسه کړ او د کادیس اساسي قانون لغوه شو. د تاج اېښودنې تر مراسمو وروسته، پاچا په امریکا کې د خپلو مستعمرو د بېرته ترلاسه کولو غوښتنه وکړه او دا غوښتنه د مکسیکو د وفادار حکومت له کوم مخالفت سره مخ نه شوه. په ۱۸۲۰ کال کې په کادیس کې د هسپانوي ځواکونو یوه ډله چمتو شوې وه، څو د امریکا لویه وچه کې د هسپانیا مستعمرې بېرته را ژوندۍ کړي، خو دغو ځواکونو د پاچا فردیناند پر وړاندې پاڅون وکړ او ډېر ژر د هېواد له گوټ گوټ څخه نور سرتېري هم له دوی سره یو ځای شول. پاچا مجبور شو چې د کادیس قانون بېرته عملي او کورتس یا پارلمان ته د کار پیلولو امر وکړي، دا پارلمان «کورتس» د مخکېني هغه په پرتله چې د کادیس اساسي قانون یې لیکلی و، تند یا راډیکال و. په دې قانون کې د هر ډول جبري کار د منع کولو وړاندیز شوی و، په نوي قانون کې همدا رنگه هغه ځانگړي امتیازات هم لغوه شول، چې د ټولنې ځینې ځانگړو طبقو ته په پام کې نیول شوي وو. د بېلگې په توگه، په دې قانون کې د هغو پوځیانو لپاره چې په جرم مرتکب کېدل، د ځانگړې پوځي محکمې د جوړېدو غوښتنه شوې وه. یاد قانون د مکسیکو واکمنې طبقې ته د زغملو نه و او په غبرگون کې یې خپله ازادي اعلان کړه. دغه ازادي غوښتونکی غورځنگ د هسپانوي پوځ د یوه افسر اگوستین ډي اتوربايد «Augustin de Iturbide» له خوا رهبري کېده. نوموړي د ۱۸۲۱ کال د فبرورۍ په ۲۴ مه د ډي ایگوالا «de iguala» په نوم یو پلان اعلان کړ، چې د ازادۍ مکسیکو لپاره په کې د

نوموړي لیډلوری په ډاګه شوی و. په دغه پلان کې د یوې هسپانوي امپراتورۍ په اډانه کې د مشروطه شاهي دولت جوړول شامل و او د کادیس اساسي قانون هغه اصول یې لغوه کړل، چې د مکسیکو واکمنې طبقې د خپلو ګټو او امتیازاتو پر وړاندې ګواښ باله. د اګوستین دا پلان له شک پرته د خلکو له هرکلي سره مخ شو او هسپانویان پوهېدل چې په مکسیکو کې له رامنځته شوي وضعیت څخه انکار نه شي کېدای. اګوستین نه یوازې مکسیکو له هسپانوي امپراتورۍ جلا کړه، بلکې د واک له تشې څخه په استفادې یې د پوځ په ملاتړ ځان امپراتور اعلان کړ. د جنوبي امریکا د خپلواکۍ ستر مشر سیمون بولیوار د اتورباید د دې موقف په اړه وایي: هغه ډېر ژر پر یوه دیکتاتور واکمن بدل شو او د ۱۸۲۲ کال په اکتوبر کې یې هغه اساسي قانون لغوه کړ چې د کانګرېس له خوا تصویب شوی و او ځای یې د جونتا په نوم منتخب پوځي دولت ډک کړ.

که څه هم د اګوستین دولت تر ډېره دوام ونه کړ، خو په نولسمه پېړۍ کې په مکسیکو کې دغه ډول پېښې بیا بیا تکرار شوې. د متحده ایالتونو اساسي قانون پر نوو معیارونو ولاړه ولسواکي رامنځته نه کړه، په دې اړه چې چا په ټاکنو کې د ګډون او رایې ورکونې حق درلود، هر ایالت ته د جلا پرېکړې نیونې حق ورکړل شو. په شمالي ایالتونو کې پرته له دې چې د خلکو د مالیې او شتمنۍ کچه په پام کې ونیول شي، ټولو سپین پوستو ته د رایې ورکونې حق ورکړل شو؛ خو په جنوبي ایالتونو کې دغه بهیر ډېر ورو او په تدریجي توګه پلی کېده. په هېڅ ایالت کې ښځو او مریانو ته د رایې ورکونې حق ور نه کړل شو. په عین وخت کې د سپین پوستو پر عوایدو او د شتمنۍ پر خومره والي لګېدلي محدودیتونه له منځه یووړل شول، خو تور پوستي په ښکاره له دې حق څخه بې برخې وو. البته، مریتوب هغه وخت قانوني بڼه خپلوله چې په فلادلفیا کې د متحده ایالتونو اساسي قانون تدوین او د کاغذ پر مخ لیکل کېده او د استازو ترمنځ تر ټولو ناوړه بحث دا و، چې د استازو جرګې څوکۍ باید د ایالتونو ترمنځ ووېشل شي. په کانګرېس کې د څوکیو وېش د هر ایالت د نفوسو د شمېر په اندول ترسره کېده، خو د جنوبي ایالتونو استازو ټینګار کاوه چې د نفوسو په شمېرنه کې مریان هم باید حساب شي، خو د شمال استازو ور سره مخالفت وکړ. بالاخره د څوکیو د وېش پر سر د شوې هوکړې پر بنسټ له هرو پنځو مریانو څخه درې یې له یو تن ازاد انسان سره برابر وشمېرل شول. د اساسي قانون د تدوین پر مهال به چې د شمالي والو او جنوبي والو ترمنځ کوم اختلافات رامنځته کېدل، دواړو غاړو به د حللارې لپاره د ۳ پر ۵ قانون له طریقې کار اخیسته. د وخت په تېرېدو سره په قانون کې نوي بدلونونه رامنځته شول. د بېلګې په توګه؛ د مسیوري

تړون پر بنسټ یو ایالت به تل د مریتوب د مخالف او بل د موافق په توګه یو اتحاد جوړاوه، څو د مخالفو او موافقو ترمنځ انډول وساتل شي، دغه تړون او وېش سبب شو، چې د امریکا سیاسي بنسټونه او اداري په ارامه زړه خپلو چارو ته دوام ورکړي، خو د وخت په تېرېدو سره کورنۍ جګړې دغه مسئله د شمالي والو په ګټه پای ته ورسوله. که څه هم دغه کورنۍ جګړه خونړۍ او ورانوونکې وه، خو تر هغې مخکې او وروسته د خلکو یوه لویه برخه او په ځانګړې توګه، د متحده ایالتونو د شمال او لوېدیځ اوسېدونکي له پراخو اقتصادي فرصتونو څخه برخمن شول. په مکسیکو کې بیا وضعیت بل ډول و. که د امریکا متحده ایالتونو د ۱۸۶۰ او ۱۸۶۵ کلونو ترمنځ پنځه کاله بې ثباتي تجربه کړه، مکسیکو بیا تر خپلواکۍ وروسته پنځوس کاله پرله پسې له سیاسي بې ثباتۍ سره مخ وه. د «انتونیو لوپېز ډي سانتها انا» د ژوند داستان دغه وضعیت په ښه توګه انځوروي. سانتانا د وراکروز په مستعمراتي سیمه کې د یوه چارواکي زوی و، چې د هسپانیا د ملاتړي په توګه یې د مکسیکو د خپلواکۍ په جګړه کې شهرت وموند، نوموړي په ۱۸۲۱ کال کې خپل دریځ بدل او د مکسیکو د نوي واکمن اټوربایډ تر څنګ ودرېد. سانتانا د ۱۸۳۳ کال په مې کې په لومړي ځل د مکسیکو ولسمشر شو، خو تر یوې میاشتې واکمنۍ وروسته یې غوره وګڼله چې د ولسمشرۍ دا مسوولیت «والنټیاین ګومېز فارایاس» ته وسپاري، ګومېز یوازې پنځلس ورځې د مکسیکو ولسمشر و او واک بېرته سانتانا ته وسپارل شو. د انا د ولسمشرۍ دا دوره هم ډېره لنډه وه او د همدې کال په جولای کې بېرته ګومېز فارایاس ولسمشر شو. د سانتانا او فارایاس دغه کار د ۱۸۳۵ کال تر نیمایي پورې، یعنې کله چې مګوېل باراګان د سانتانا ځایناستی شو، دوام وکړ. خو سانتانا غلی کېنناست. هغه یو ځل بیا په ترتیب سره په ۱۸۳۹، ۱۸۴۱، ۱۸۴۴ او ۱۸۴۷ کلونو او په پای کې د ۱۸۵۳ او ۱۸۵۵ کلونو ترمنځ د مکسیکو ولسمشر شو، چې ټولټال یوولس دورې یې حکومت وکړ. هغه په دې موده کې د الامو او تکزاس سیمې وبایللې او همدارنګه د مکسیکو-امریکا متحده ایالتونو ترمنځ په جګړه کې یې د نیو- مکسیکو او اریزونا سیمې هم له لاسه ورکړې. له ۱۸۲۴ کال څخه تر ۱۸۶۷ کال پورې په مکسیکو کې ۵۲ ولسمشران راغلل او لاړل، چې له دې ډلې یوازې څو محدود شمېر یې د اساسي قانون پر بنسټ واک ته رسېدلي وو.

پر اقتصادي بنسټونو او نورو چارو د دغې سیاسي بې ثباتۍ اغېزې ډېرې څرګندې دي. دغه وضعیت په مکسیکو کې د مالکیت د حقونو د ناخوندیتوب سبب شو، چې له همدې امله مکسیکو اوس مهال د عامه خدمتونو د وړاندې کولو او مالیاتي عوایدو د ډېرولو په برخو کې

ناتوانه دی. که څه هم سانتانا عملاً د مکسیکو ولسمشر و، خو پر ټول هېواد یې بشپړ واک نه درلود او دا کار د دې لامل شو، چې تکزاس د امریکا متحده ایالتونو برخه وګرځي. پر دې سربېره، لکه څرنګه چې ومو لیدل، د مکسیکو د خپلواکۍ تر اعلان وروسته، انګېرنه دا وه چې د استعمار د وخت اقتصادي بنسټونه باید وساتل شي، هغه بنسټونه چې د لاتیني امریکا په برخه کې د جرمني څېړونکي او جغرافیه پوه «الکساندر وون هومبولټ»په وینا مکسیکو یې د «نا برابرو هېوادونو» په ډله کې ودروله. دغو بنسټونو چې په ټولنه کې یې د ځایي خلکو د استثمار او د انحصار اساس کېښود، د خلکو د یوې سترې ډلې اقتصادي انګېزه ووژله. په داسې حال کې چې متحده ایالتونو د نولسمې پېړۍ په نیمایي کې صنعتي انقلاب تجربه کاوه، مکسیکو ورځ تر بلې د بېوزلۍ په ګرداب کې ډوبېده.

د یوې ایډیا لرل، د شرکت جوړول او د پور ترلاسه کول

په برېټانیا کې صنعتي انقلاب پیل شوی و. له پنبې څخه د ټوکر تولید لومړنۍ بریالۍ تجربه وه. د ټوکر د تولید یا نساجۍ ماشین په لومړیو کې د اوبیزې او بیا وروسته د بخار انرژۍ په واسطه چلېده. د پنبې تولید په میکانیزه کېدو سره، لومړی د نساجۍ او وروسته په نورو صنایعو کې د بشري ځواک اړتیا په بېساري ډول لوړه شوه. نوښت او پنځونه د اقتصاد په ټولو برخو کې د ټکنالوژیکي پرمختګونو لپاره محرکه قوه وه. سوداګر، پانګوال، کسبګر او نورو هغو کسانو چې غوښتل یې خپلې نوې ایډیاوې په کار واچوي، د دې حرکت ملګري او سرلاري شول. د نېکمرغه بدلون دغه څپه شمالي اتلانتیک او تر امریکا ورسېده. هغه ټکنالوژي چې په برېټانیا کې رامنځته شوې وه، پر مټ یې خلک په امریکا کې له سترو اقتصادي فرصتونو څخه برخمن شول، هغوی په صنعت کې د نوښت او خلاقیت په موخه، په برېټانیا کې له رامنځته شوو بدلونونو څخه الهام واخیست. د دغه ډول اختراعاتو او نوښتونو په اړه د لا پوهاوي لپاره اړینه ده، پوه شو چې په دې دوره کې خلکو ته څرنګه د معنوي مالکیت حق ورکول کېده او د دې حق پرمټ یې څنګه د خپلو اختراعګانو حق خوندي کاوه. د اختراعګانو د ثبت سیستم چې د شخص له معنوي ملکیت څخه یې ملاتړ کاوه، د «انحصاراتو قانون» پر بنسټ رامنځته شوی و، دغه قانون چې په ۱۶۲۳ کال کې د برېټانیا د پارلمان له خوا تصویب شو، یوه موخه یې د پاچا له لوري په خپل سر د معنوي مالکیت حق د ورکولو مخنیوی و، د معنوي مالکیت حق یوازې سوداګرو، صنعتکارانو او پانګوالو ته ورکول کېده. د امریکا په متحده ایالتونو کې د معنوي مالکیت د حقوقو په اړه شواهد ښیي چې هلته نه یوازې شتمنو کسانو

او کسبګرو ته دا حق ورکول کېده، بلکې د ټولنې نورو اقشارو هم کولای شول چې له دغه امتیازه ګټه واخلي او زیاتره کسان د دغه امتیاز په برکت د لویو شتمنیو خاوندان شول. د بېلګې په توګه، د فون ګرام او برېښنا مخترع او د نړۍ د الکترونیکي وسایلو د تولید د سترې کمپنۍ «جنرال الکتریک» بنسټګر «توماس اډیسن» له دغو کسانو یو تن و. هغه د پلار اووم او وروستی اولاد و، پلار یې «ساموېل اډیسن» د کورونو د چتونو له پوښولو نیولې تر خیاطۍ او هوټلدارۍ پورې، بېلابېل کارونه کړي وو. توماس په ښوونځي کې ډېرې لږې زده کړې وکړې، خو په کور کې یې د مور له لوري روزنه ورکول کېده. په متحده ایالتونو کې د ۱۸۲۰ او ۱۸۴۵ کلونو ترمنځ د ټولو هغو کسانو له ډلې چې خپل اختراعات یې ثبت کړي وو، یوازې ۱۹ سلنه یې ځمکوال او کسبګر وو او پاتې ۴۰ سلنه د اډیسن په څېر هغه عادي کسان وو، چې ابتدایي او یا ډېرې لږې زده کړې یې لرلې. په دې لړ کې یو شمېر کسانو د معنوي مالکیت حق څخه په ګټې اخیستنې د شرکتونو پر جوړولو لاس پورې کړ، چې توماس اډیسن یې ژوندی مثال دی. دا چې په نولسمه پېړۍ کې د نورو هېوادونو په پرتله په متحده ایالتونو کې تر یوه بریده ولسواکي حاکمه وه، خلکو ته د نوښت او پنځونې زمینه برابره وه. هغه څه چې امریکا یې د اقتصاد په برخه کې د نړۍ د نوښتګرو هېوادونو په ډله کې ودروله، همدا ولسواکي وه چې په صنعتي بهیر کې یې نوښتونه حمایه او هڅول. که بېوزله وې، یو فکر او ایډیاله دې لرله، نو یوازې د معنوي مالکیت حق ترلاسه کولو ته اړتیا وه چې تر لاسه کول یې اسانه و او دومره لګښت یې هم نه درلود، د دې امتیاز ترلاسه کول د پیسو ګټلو لپاره ښه وسیله وه. د معنوي مالکیت حق د ترلاسه کولو یوه بله ګټه دا وه چې دغه امتیاز پر بل کس پلورل کېدای هم شوی. اډیسن په پیل کې د پانګې پیدا کولو لپاره همداسې کول، نوموړي د ۱۰ زره ډالرو په بدل کې د «Quadruplex» ټلګراف جواز پر «ویسټرن یونین» شرکت وپلوره، خو د دې ډول امتیازاتو خرڅول یوازې د اډیسن په څېر کسانو لپاره ګټور و، څکه چې یوه اختراع به یې عملي کړې نه وه، چې بله نوې ایډیا به یې ذهن ته ورغله. (هغه په امریکا کې د ۱۰۹۲ اختراعاتو او په ټوله نړۍ کې د ۱۵۰۰ اختراعاتو په ثبتولو سره نړیوال ریکارډ لري.)

د معنوي مالکیت له لارې د پیسو د لاسته راوړولو لپاره غوره لار د یوه تجارت او کاروبار پیلول و، د دې ډول کار د پیلولو لپاره مالي سرچینو او بانکونو ته اړتیا وه، څو خلکو ته د پورونو د ورکولو اسانتیاوې برابرې کړي. په امریکا متحده ایالتونو کې مخترعین نېکمرغه او خوشبخته وو، امریکا په نولسمه پېړۍ کې د بانکوالۍ او نورو مالي پور ورکوونکو بنسټونو د جوړېدو په برخه کې د پاموړ پرمختګونو شاهده وه، چې دغه بدلون د امریکا په اقتصادي

پرمختګ او صنعتي کېدو کې بنسټيز رول ولوباوه. په ۱۸۱۸ کال کې په متحده ايالتونو کې ۳۳۸ بانکونو فعاليت درلود، چې ټولټال ۱۶۰ ميليونه ډالره پانګه يې لرله، خو په ۱۹۲۴ کال کې دغه شمېر ۲۷،۸۴۶ بانکونو ته لوړ شو چې ټولټال ۲۷،۳ ميلیارده ډالره پانګه يې لرله. په دغه هېواد کې بالقوه مخترعينو، نوښتګرو او کسبګرو کولای شول چې د نوي کار او سوداګرۍ د پيلولو لپاره د خپلې اړتيا وړ پانګه د پور په ډول ترلاسه کړي. د بانکونو او مالي بنسټونو ترمنځ سختې سيالۍ خلکو ته په ارزانه بيه د پورونو اسانتياوې برابرې کړې وې، خو په مکسيکو کې وضعيت بل ډول و.

په ۱۹۱۰ کال کې چې په مکسيکو کې صنعتي انقلاب نوی پيل شوی و، په دغه هېواد کې يوازې ۴۲ بانکونه فعال وو، چې د ټولې پانګې ۶۰٪ سلنه يې په دوو بانکونو پورې اړه لرله. په داسې حال کې چې په متحده ايالتونو کې د بانکونو ترمنځ سخته سيالي روانه وه، خو په مکسيکو کې داسې څه نه تر سترګو کېدل. د بانکونو ترمنځ د رقابت نه شتون په دې معنا و، چې بانکونو په لوړه بيه خلکو ته پورونه او خدمات وړاندې کول او پورونه هم د ټولنې بډايه خلکو ته ورکول کېدل، چې په هغو به يې په بېلابېلو اقتصادي برخو کې پانګونه کوله. په مکسيکو کې د بانکدارۍ نظام هغه بڼه چې په نولسمه او شلمه پېړۍ کې رامنځته شوې وه، د خپلواکۍ تر ګټلو وروسته د دې هېواد د سياسي بنسټونو نتيجه وه. د ۱۸۶۴ او ۱۸۶۷ کلونو او د سانتانا د واکمنۍ پر مهال چې وضعيت ترينګلی او ګډوډ وه، د فرانسې دويم ناپليون په مکسيکو کې د «ماکسيميليان» په مشرۍ د يوه استعماري دولت د جوړولو ناکامه هڅه وکړه. فرانسويان پر شا وتمبول شول او نوی اساسي قانون جوړ شو. خو هغه دولت چې په لومړي سر کې د «بونيتو جواريز» او بيا د هغه تر مرګ وروسته د «سباسټين ليردو تيجادا» له خوا جوړ شو، د «پور فيريو دياز» په نوم د يوه ځوان پوځي له خوا له ننګونو سره مخ کړل شو. دياز هغه جنرال و، چې د فرانسويانو پر وړاندې جګړه کې بريالی شوی و او واک ته د رسېدو هيله يې لرله، نوموړي ځان ته پوځ جوړ او د ۱۸۷۶ کال په نومبر کې د «تې کواک» په نوم جګړه کې يې دولتي ځواکونو ته ماتې ورکړه. د بل کال په مې مياشت کې نوموړي ځان د مکسيکو د منتخب ولسمشر په توګه اعلان کړ. دياز په داسې حال کې چې ورو- ورو د استبداد خوا ته روان و، ۳۴ کاله په واک کې پاتې شو او بالاخره د يوه انقلاب پايله کې را وپرځول شو. نوموړي د مکسيکو د پخوانيو واکمنانو «اتوربيده او سانتانا» په څېر خپل ژوند له پوځي ډګره پيل کړ. د امريکا متحده ايالتونه هم د پوځ له ډګره سياست ته د ځينو څېرو د راتګ تجربه لري. د امريکا لومړنی ولسمشر «جورج واشنګټن» يو مخکښ او بريالی جنرال و، چې

د خپلواکۍ جګړه یې رهبري کوله. د کورنۍ جګړو یو بل مخکښ جنرال «اولیسس اس. ګرانټ» هم په ۱۸٦۹ کال کې ددې هېواد ولسمشر شو، همدارنګه د دویمې نړیوالې جګړې پر مهال په اروپا کې د متفقینو عمومي قوماندان «ډوایټ ایزنهاور» هم د ۱۹۵۳-٦۱ کلونو ترمنځ د امریکا ولسمشر و. خو د اټوربیته، سانتانا او دیاز برعکس؛ دغو امریکایي مشرانو د واک د لاسته راړولو لپاره له زوره کار وانخیست، هغوی هېڅکله د واک د پایښت او بل ولسمشر ته د واک لېږد د مخنیوي لپاره زور ونه کاراوه، بلکې اساسي قانون ته ژمن پاتې شول. که څه هم مکسیکو په نولسمه پېړۍ کې اساسي قانون درلود، خو دغه قانون پر هغه څه ډېر لږ محدودیتونه لګول چې د اتوربیته، سانتانا او دیاز له خوا ترسره کېدل، هغوی څرنګه چې واک د زور له لارې ترلاسه کړی و، همدغسې له واکه لرې هم شول. دیاز د خلکو د مالکیت حقونه تر پښو لاندې کړل، شخصي ملکیتونه یې ضبط او د بانکدارۍ په ګډون ټول اقتصادي فعالیتونه یې انحصار او خپلو پلویانو ته ډالۍ کړل. دا کټ مټ هغه څه و، چې هسپانوي ښکېلاکګرو په مکسیکو کې وکړل او بیا وروسته سانتانا هم د همدغو یرغلګرو پر پلونو قدم کېښود. دا چې د امریکا متحده ایالتونو کې د بانکدارۍ صنعت ددې هېواد په اقتصادي پرمختګ کې رغنده رول لوباوه، لامل یې هغه متفاوتې انګېزې نه وې، چې د بانکونو مالکینو لرلې. د ګټې هغه انګېزه چې د مکسیکو په بانکي نظام کې موجوده وه، په امریکا کې هم ورته وضعیت و، خو دا انګېزه په دواړو هېوادونو کې د موجوده بنسټونو له اړخه کاملاً متفاوتې وې. امریکایي بانکداران له داسې اقتصادي بنسټونو څخه برخمن وو، چې هغوی یې په خپلو کې سیالۍ ته هڅول، دا ځکه چې امریکایي بانکونو ته داسې سیاستوالو قوانین جوړول چې د مکسیکويي سیاستوالو برعکس یې جلا او متفاوت سیاسي بنسټونه او سیستمونه لرل. د اتلسمې پېړۍ په وروستیو کې د امریکا د اساسي قانون تر پلي کېدو وروسته په دغه هېواد کې هم د یوې مودې لپاره مکسیکو ته ورته بانکي نظام عملي شو، چارواکو هڅه کوله چې په بانکي نظام کې محدودیتونه رامنځته او د دولتي بانکونو په جوړولو سره ګټې په خپلو کې سره ووېشي. امریکایي بانکونو د مکسیکويي هغو په څېر هغه چا ته پورونه ورکول چې پر دوی یې څار او نظارت کاوه، خو دغه وضعیت تر ډېره دوام ونه کړ، ځکه چې د مکسیکو برعکس؛ په متحده ایالتونو کې قانون او پالیسي جوړوونکي د ټاکنو له لارې انتخابېدل. د بانکونو انحصار او د پورونو ترلاسه کول د چارواکو د ګټې ښه وسیله وه، خو په دې شرط چې دوام یې ورکړی وای. خو دا وضعیت په هېڅ صورت د عامو خلکو په ګټه نه و. د مکسیکو برعکس، د امریکا خلکو کولای شول چې پر خپلو سیاستوالو نظارت وکړي او د

هغو کسانو مخه ونیسي چې له واک څخه یې ناوړه ګټه اخیسته، په پایله کې بانکي انحصار له منځه یووړل شو. په امریکا کې د سیاسي حقوقو پراختیا او پلي کېدو خلکو ته د پورونو او مالي مرستو زمینه برابره کړه، بالاخره دغه وضعیت هغو خلکو ته د فعالیت لار پرانېسته، چې ایډیاګانې یې لرلې او نوښتونه یې پنځول.

د ترلتیا مسیر بدلون مومي

نړۍ په ۱۸۷۰ یمه او ۱۸۸۰ یمه لسیزه کې د بدلون په حال کې وه، لاتینه امریکا هم له دغه بدلون څخه بې برخې نه وه. هغه بنسټونه چې «پورفیریو دیاز» په مکسیکو کې رامنځته کړي وو، د هسپانوي استعمار او سانتانا د واکمنۍ پر مهال د تاسیس شوو بنسټونو په څېر نه و. د نړۍ اقتصاد په نولسمه پېړۍ کې حیرانوونکی پرمختګ وکړ. د لېږد رالېږد یا ټرانسپورټ په برخه کې د نوو اختراعاتو لکه د بخار کښتۍ په رامنځته کېدو سره، د نړیوال تجارت لمن پراخه شوه. دا نړیوال بدلون په دې معنا و، چې د مکسیکو په څېر هېوادونو چې له پراخو طبیعي زېرمو څخه برخمن و، کولای شول چې د شتمن کېدو لپاره خپل خام طبیعي توکي د شمالي امریکا او لوېدیځې اروپا مخ پر صنعتي کېدونکو هېوادونو ته صادر کړي. له همدې امله دیاز او ملګرو یې ځان په داسې نړۍ کې لیده چې په چټکۍ سره د بدلون په حال کې وه، هغوی وپېیله چې مکسیکو هم باید د دې بدلون ملګرې شي. خو دا بدلون په دې معنا نه و، چې د هسپانوي استعمار میراثي بنسټونه رنګ او پر ځای یې امریکایي ډوله نوي بنسټونه سمبال شي، بلکې دا بدلون پر هماغه مسیر روان و چې پخوا تاکل شوی و؛ یعنې د بنسټي بدلون هغه پېښه چې تر دې مخکې یې لاتینه امریکا بېوزله او له پښو وغورځوله. نړیوالتوب د امریکا په لویه وچه کې خلاصه فضا رامنځته او پرانېستو پولو دغه سیمه نوره هم ارزښتمنه کړه. دغه پولې په رښتیني معنا خلاصې نه وې، بلکې د پولو شاوخوا مېشت بومي یا ځایي خلک تر ظلم او ستم لاندې وو. د نولسمې پېړۍ په نیمایي کې د امریکا په لویه وچه کې نوو ارزښتناکه سرچینو ته لاسرسی پر یوه نوي تعریف شوي بحث بدل شوی و. د دې سیمې د پولو ناڅاپي خلاصېدا، نه یوازې په متحده ایالتونو او لاتینه امریکا کې یو رنګ بدلون ته لار هواره نه کړه؛ بلکې د هغوی ترمنځ یې بنسټي یا نهادي توپیرونه، په ځانګړې توګه په دې اړه چې کوم کسان د ځمکې مستحق کېدای شي؛ لا ژور کړل. په متحده ایالتونو کې د تقنیني فرمانونو ټولګې چې د ۱۷۸۵ کال «د ځمکوفرمان» او د ۱۸۶۲ کال « دکورونو قانون» په پرتله یې جامع مقررات او احکام لرل، عامه خلکو ته د نوو ځمکو د وېش زمینه برابره کړه. که څه هم ځایي

خلک یا بومیان ګوښه کړل شول، خو دا کار په دې سرحدي سیمو کې د برابرۍ او اقتصادي ودې سبب شو؛ په داسې حال کې چې د لاتیني امریکا په زیاتره هېوادونو کې د سیاسي بنسټونو کړنې تر دې د متفاوتو پایلو سبب شوې. دلته سرحدي ځمکې هغو خلکو ته وویشل شوې چې زور، شتمنۍ او قومي اړیکې یې لرلې او دا کار د هغوی د لا ځواکمنېدو سبب شو. دیاز چې فکر یې کاوه د نړیوال تجارت ډګر ته په ورتګ سره به دی او ملګري یې شتمن شي، د استعمار د وخت هغه بنسټونه یې له منځه یوړل چې د تجارت پر وړاندې خنډ و. هغه تګلاره چې نوموړي په دې برخه کې غوره کړې وه، د اقتصادي پراختیا هغه ماډل نه و، چې نوموړي د «ریو ګرنډې» په شمال کې لیدلی و، بلکې دا د کورټېز، پیزارو او ډې ټولډو ماډل و. د دې تګلارې له مخې شتمنۍ د ټولنې د لوړ پاړکي په ولکه کې وې او د ټولنې نور پاړکي ورځ تر بلې منزوي کېدل. هغه مهال چې د ټولنې لوړ پاړکي پانګونه کوله، اقتصادي وده ډېره ټکنۍ وه او د ښه کېدو هیله یې ډېره تته وه. دا وده د هغو خلکو پر زیان وه، چې په نوي سیستم کې له خپلو حقونو بې برخې و. لکه د سونورا د یاکوی «Yaqui» خلک چې د نوګالس په لېرو پرتو ځمکو کې اوسېدل. د ۱۹۰۰ او ۱۹۱۰ کلونو ترمنځ شاوخوا ۳۰ زره «یاکوی» وګړي له خپلو ځمکو وشړل شول او د مریانو په توګه د هېنکوېن[1] «Henequen» په نامه د یو ډول بوټي په کروندو کې د کار لپاره یوکاتان ته ولېږدول شول. د دې بوټي الیاف ډېر ارزښتناک ګڼل کېدل او له دغه الیاف څخه د پړي په جوړولو کې ګټه اخیستل کېده. د شلمې پېړۍ په پیل کې په مکسیکو او ټوله لاتینه امریکا کې د پرمختګ ضد دغه سیستم لا هم پر ځای پاتې شو، چې د نولسمې پېړۍ په څېر یې رکود، سیاسي بې ثباتي، کورنۍ جګړه او بېلابېلې کودتاګانې له ځان سره لرلې، ځکه چې هرې ډلې د خپلو ګټو لپاره مبارزه کوله. بالاخره دیاز په ۱۹۱۰ کال کې واک انقلابي ځواکونو ته وسپاره. د مکسیکو تر انقلاب وروسته په ۱۹۵۲ کال کې په بولیویا، په ۱۹۵۹ کال کې په کیوبا او په ۱۹۷۹ کال کې نیکاراګوا کې انقلابونه رامنځته شول. په همدې وخت کې په کولمبیا، السلوادور، ګواتیمالا او پیرو کې کورنۍ جګړې پیل شوې. په بولیویا، برازیل، چیلي، کولمبیا، ګواتیمالا، پیرو او وینزویلا کې د ملکیتونو استملاک او د خلکو د ملکیتونو او جایدادونو د سلبولو لړۍ په چټکۍ سره روانه وه. انقلابونه د ځمکو د مصادرې، سیاسي بې ثباتۍ، پوځي حکومتونو او د دیکتاتورۍ د واکمنېدو سبب شول. دا چې د لاتیني امریکا په ډېری هېوادونو کې د سیاسي حقونو د لاسته راوړلو لپاره مبارزې

---

[1] په مکسیکو کې د الیاف یو ډول بوټی دی چې رسۍ ترې جوړېږي

وشوې او د لاتيني امريکا يو شمېر هېوادونو په ۱۹۹۰ کلونو کې د ولسواکۍ مزه وڅکله، خو له سياسي پلوه اوس هم دغه هېوادونه د بې ثباته دولتونو په ډله کې راځي. دا بې ثباتي له ځېنو او وژنو سره مله وه. د چيلي هېواد په اړه د «حقيقت موندنې او پخلاينې ملي کمېسيون» په ۱۹۹۱ کال کې په خپل راپور کې په ډاګه کړه چې د پنوشه «Pinochet» د ديکتاتورۍ پر مهال د ۱۹۷۳ او ۱۹۹۰ کلونو ترمنځ په دې هېواد کې د سياسي انګېزو له مخې ۲۲۷۹ کسان وژل شوي دي. دغه راز په دې موده کې ۵۰،۰۰۰ کسان بنديان او شکنجه شوي دي او سلګونه زره نور د کار پرېښودو ته اړ کړل شوي دي. همدارنګه د«تاريخي وضاحت لپاره د ګواتيمالا کمېسيون» راپور چې په ۱۹۹۱ کال کې خپور شو، ښيي چې د ۱۹۶۲ او ۱۹۹۲ کلونو ترمنځ په دغه هېواد کې د تاوتريخوالي په پېښو کې ټولټال ۴۲،۲۷۵ وژل شوي دي. خو ځينې نورې سرچينې دا شمېره ان ۲۰۰،۰۰۰ تنه په ګوته کوي. له دې ډلې يوازې ۷۰ زرو تنو د جنرال اېفرين ريوس مونټ «Efrain Rios Montt» د واکمنۍ پر مهال خپل ژوند له لاسه ورکړی و او نوموړي له دومره ستر بشري جنايت سره سره، د ۲۰۰۳ کال ولسمشريزو ټاکنو ته ځان کانديد کړ، خو له نېکه مرغه بريالی نه شو. په ارجنټاين کې د «نادرکه شوو کسانو ملي کمېسيون» د هغو ارجنټاينانو شمېر چې د ۱۹۷۶ او ۱۹۸۳ کلونو ترمنځ د پوځ له خوا وژل شوي وو، شاوخوا ۹ زره تنه وښود، خو کمېسيون زياته کړه چې ښايي دا شمېر تر دې هم لوړ وي. د يادونې ده، هغه څېړنې چې د بشري حقونو د ادارو له خوا ترسره شوې، دا شمېر شاوخوا ۳۰،۰۰۰ تنه اټکلوي.

يو ميليارد او که دوه ميليارده ډالر؟

هغه څه چې د متحده ايالتونو او مکسيکو او بيا د نوګالس د دوو شمالي او سوېلي برخو ترمنځ ژور توپيرونه په ډاګه کوي، د استعمار د عصر پاتې بنسټونه او د وخت له اړتيا سره سم نوي بنسټونه دي. د بېل ګېټس او کارلوس سلايم ترمنځ (وارن بوفيټ هم له دوی سره د سيالۍ په ليکه کې ولاړ دی) توپير چې څنګه دواړه د نړۍ پر دوو شتمنو کسانو بدل شول، د هغه قوت ښکارندويي کوي چې په دې برخه کې مهم رول لوبوي. د ګېټس او مايکروسافټ په اړه ټول پوهېږي؛ خو د نړۍ د تر ټولو لوی شتمن او د ټکنالوژۍ د يوې سترې نوښتګرې کمپنۍ د بنسټګر په توګه د ګېټس موقف هېڅکله د دې خنډ نه شو، چې د امريکا متحده ايالتونو عدليې وزارت د ۱۹۹۸ کال د مې مياشتې پر اتمه د انحصار حق څخه د ناوړه ګټه اخيستنې په تور د مايکروسافټ پر وړاندې دوسيه پرانېزي. موضوع داسې وه چې مايکروسافټ خپل انټرنېټ

پلټونکی «اکسپلورر» د وینډوز عملیاتي سیستم سره تړلی و. دولت تر یوې مودې د ګېټس فعالیتونه څارل او له هماغه پیله په هغه څېړنیز راپور کې چې د تجارت فدرالي کمېسیون په ۱۹۹۱ کال کې خپور کړ، دا موضوع تر بحث لاندې ونیول شوه چې ایا مایکروسافټ د وینډوز عملیاتي سیستم کې له انحصاري حق څخه ناوړه استفاده کړې او که نه؟ دا قضیه روانه وه چې بالاخره د ۲۰۰۱ کال په نومبر میاشت کې میکروسافټ کمپنۍ له عدلیې وزارت سره یوې پرېکړې ته ورسېده. د پرېکړې له مخې مایکروسافټ د دې سرغړونې په تور نغدي جریمه شو.

خو په مکسیکو کې کارلوس سلایم د نوښت او پنځونې له لارې شتمن نه شو. نوموړي لومړی د ونډو په بازار کې څو معاملې ترسره کړې او بیا وروسته یې د غیر انتفاعي شرکتونو په پېرلو او جوړولو لاس پورې کړ. د هغه لویه لاسته راوړنه او بریا د ټېلمکس «Telmex» په نوم د هغه مخابراتي شرکت پېرل و، چې په ۱۹۹۰ کال کې د ولسمشر «کارلوس سالینا» له خوا خصوصي سکتور ته وسپارل شو. دولت په ۱۹۸۹ کال کې د شرکت د ۵۰ سلنه عادي ونډې یعنې د ټولې ونډې د ۲۰،۴ سلنې د پلور اعلان وکړ او د ۱۹۹۰ کال په نومبر کې یې د داوطلبو شرکتونو له خوا وړاندیزونه ترلاسه کړل. سلایم د ټیټې بیې د وړاندې کولو له امله، د داوطلبۍ ګټونکی نه شو؛ خو د «کورسو ګروپ» په نوم د ده کنسرشیوم یا ګډ شرکت وکولای شول چې داوطلبي وګټي. سلایم د دې پر ځای چې خپله ونډه پر خپل وخت ورکړي، هغه یې وځنډوله او بېرته د شرکت له ګټې څخه یې د خپلې ونډې حق ورکړ. هغه ګټه چې مخکې په عامه انحصار کې وه، وروسته د سلایم په انحصار کې شوه او له دې درکه یې پرېمانه ګټه لاسته راوړه. هغه اقتصادي بنسټونه چې کارلوس سلایم یې نن دې ځای ته رسولی دی، په متحده ایالتونو کې له موجوده بنسټونو سره ډېر توپیر لري. په مکسیکو کې د پانګوالو او سوداګرو پر وړاندې بلا خنډونه پراته دي. د جوازونو لوړې بیې، له سرو کرښو تېرېدل، د چارواکو او سیاستوالو له لوري د خنډونو جوړول او له مالي بنسټونو په ډېرې سختۍ د پورونو ترلاسه کول، بالاخره سړی دې ته مجبوروي، څو له هغه چا سره چې غوارې سیالي وکړې، باید ور سره شریک شي. دا خنډونه کېدای شي نه لرې کېدونکي وي، له ګټې مو لرې وساتي او یا مو هم پر سیالي کوونکي بدل کړي. دا چې په عمل کې څه روان دي، په دې پورې اړه لري چې څوک پېژنئ او یا څومره پر هغوی اغېز لرئ او څوک دي چې ور ته بډې ورکړئ. تکړه او هدفمند انسان کارلوس سلایم چې د ژوند مخینه یې د لبناني کډوالو یوې متوسطې کورنۍ ته ور ګرځي، د ځانګړو قراردادونو په اخیستو کې مهارت درلود. نوموړي د مکسیکو د

مخابراتو او اړیکو ګټور بازار په خپل انحصار کې واخیست او وروسته یې خپل فعالیتونه د لاتیني امریکا ټولو سیمو ته وغځول. که څه هم د سلایم د ټېلمکس د انحصار پر وړاندې ځیني خنډونه رامنځته شول، خو د هغه د فعالیت مخه یې ډپ نه شوای کړی. د «Avantel» په نوم د لرې واټن ټیلیفوني خدمتونو د چمتو کولو یوې کمپنۍ د رقابت د څارنې کمېسیون ته عریضه وکړه، څو معلومه کړي چې ایا ټېلمکس د مخابراتو بازار انحصار کړی دی او که نه؟ دغه کمېسیون په ۱۹۹۷ کال کې اعلان وکړ چې ټېلمکس د محلي اړیکو، کورنیو او نړیوالو اړیکو په برخه کې معتبر انحصار لري. خو په بازار کې د دغه انحصار د محدودولو لپاره د چارواکو هڅو کوم ځای ونه نیوه. هغه څه چې ټېلمکس او سلایم د دلیل په توګه وړاندې کول، هغه د «recurso de amparo» یعنې د خوندیتوب اصل و، چې پر بنسټ یې یوه شخص ته د قانون په وړاندې خوندیتوب ورکول کېږي. دغه اصل «ډي امپارو» په حقیقت کې د مکسیکو د ۱۸۵۷ کال له اساسي قانون څخه سرچینه اخلي چې موخه یې د فردي حقوقو او ازادیو خوندیتوب و، خو وروسته یاده قاعده په مکسیکو کې د ټېلمکس او یو شمېر نورو انحصارګرو لپاره د انحصار پر یوې هولناکې وسیلې بدله شوه. امپارو د خلکو د حقونو د خوندیتوب پر ځای، خلکو ته له قانونه د تېښتې لار هواره کړه. هغه شتمني او دولت چې سلایم د مکسیکو په اقتصاد کې پیدا کړه، دا د نوموړي د سیاسي اړیکو له برکته ده. کله چې نوموړي په امریکا متحده ایالتونو کې پانګونې ته مخه کړه، هلته بریالی نه و. د کورسو ګروپ په نوم د کارلوس سلایم شرکت په ۱۹۹۹ کال کې د «CompUSA» په نوم د کمپیوټرونو زنځیري پلورنځي وپېرل. هغه مهال په مکسیکو کې د «CompUSA» انحصاري ځانګه له «COC services» سره وه او سلایم د شوي تړون خلاف، په مکسیکو کې د «COC services» په موجودیت کې خپل زنځیري پلورنځي پرانېستل، خو سي.او.سي شرکت د «CompUSA» له لارې د ټکزاس ایالت د دالاس ښار په یوه محکمه کې د سلایم پر وړاندې دعوه وکړه. دا چې په دالاس کې د امپارو قانون نه شته، سلایم دعوه وبایلله او د ۴۵۴ میلیونه ډالرو نغدي جریمې پر ورکړې محکوم شو. د محکمې په پای کې د سي.او.سي شرکت وکیل وویل:«د دې حکم پیغام دا دی، هغه شرکتونه چې غواړي په متحده ایالتونو کې فعالیت وکړي، نو قوانینو ته یې باید درناوی ولري.» کله چې سلایم له امریکایي بنسټونو سره مخ شو، نو د شتمنیو د لاسته راوړلو لپاره یې پخوانیو تکتیکونو کار نه ورکاوه.

د اقتصادي نا انډولۍ د نظريې په لور

د نړۍ د ملتونو ترمنځ توپیر، د نوګالس ښار د دوو مورو په یوه نا برابره نړۍ کې ژوند کوو. د نړۍ د ملتونو ترمنځ توپیر، د نوګالس ښار د دوو برخو ترمنځ توپیر ته ورته دی. د شتمنو هېوادونو وګړي ښه روغتیا، اوږد عمر او غوره زده کړې لري. دوی دغه راز د ژوند له ټولو ښو اسانتیاوو «له رخصتیو نیولې تر ډاډمن کاري چاپېريال پورې» برخمن دي؛ هغه څه چې د بېوزلو هېوادونو د وګړو لپاره یوازې یو خیال دی. په پرمختللو او شتمنو هېوادونو کې خلک پر پخو معیاري سړکونو ډریوري کوي او په خپلو کورونو کې د برېښنا، پاکو اوبو او عصري تشنابونو له اسانتیاوو برخمن دي. هغوی داسې دولتونه لري چې په خپل سر څوک نه نیسي او انساني کرامت ته سپکاوی نه کوي. دولت خلکو ته د روغتیا، پوهنې، رغونې او د قانون د حاکمیت په برخو کې خدمات وړاندې کوي. همدارنګه په دې هېوادونو کې خلک په ټاکنو کې د ګډون حق لري او په سیاسي ډګر کې یې غږ اورېدل کېږي. په نړۍ کې دا ښکاره توپیرونه او نابرابري ټولو ته څرګند دي، ان هغو خلکو ته چې په بېوزلو هېوادونو کې ژوند کوي، په داسې حال کې چې زیاتره یې ټلویزیون او انټرنېټ ته لاسرسی نه لري. همدې توپیرونو او واقعیتونو ته په کتو، خلک د ښه ژوند په هیله له ریوګرانډې یا مدیترانې سمندر څخه په غیر قانوني توګه بډایو هېوادونو ته اوړي. دغه نابرابره وضعیت نه یوازې د بېوزلو هېوادونو د وګړو ژوند اغېزمنوي، بلکې په امریکا متحده ایالتونو او نورو سیمو کې د ژورو سیاسي اغېزو ترڅنګ په پراخه کچه نا رضایتۍ او اختلافونه هم رامنځته کړي. زموږ د کتاب بحث هم پر همدغه توپیرونو او د هغو د لاملونو پر څرنګوالي راڅرخي. د دې حقیقت سپړنه او موندنه د کار پای نه دی، بلکې د هغو میلیاردونو انسانانو د ژوند د ښه والي لپاره د یوې تیورۍ یا حللارې موندل دي چې په فقر او بېوزلۍ کې ژوند کوي. د نوګالس د دواړو سیمو ترمنځ توپیر په نړۍ کې د نابرابرۍ یوازې یوه کوچنۍ بېلګه ده. دا چې د مکسیکو د شمال اوسېدونکي له متحده ایالتونو سره سوداګریزه راکړه ورکړه کوي، د نوګالس سونورا اوسېدونکي د مکسیکو د نورو وګړو په پرتله ښه ژوند لري او د دې سیمې د اوسېدونکو د سړي سر کلنی عاید ۵۰۰۰ امریکایي ډالره دی. دغه نسبي هوساینه د «maquiladora» د صنعتي بنسټونو له برکته ده، چې په صنعتي پارکونو کې موقعیت لري او په لومړي ځل په کلفورنیا کې د باسکېټ تولیدوونکي ریچارډ کمپبل له خوا پیل شول. دغه بنسټونه په لومړي ځل د «Coin-Art» په نوم د موسیقي سامان الاتو د تولید یوه شرکت په اجاره واخیستل، چې مشر یې ریچارډ باسس نومېده، نوموړی په نوګالس اریزونا کې د «ارټلي فلوټ» او «ساکسوفون» کمپنیو مالک هم و. تر کاین آرټ وروسته، د مموریکس په نوم د

کمپیوټري وایرونو د تولید، د اوینټ په نوم د روغتونونو لپاره د جامو د تولید، د ګرېنټ په نوم د لمر ضد عینکو د تولید، د چمبرلاین په نوم د سیرز د زنځیري پلورنځیو لپاره د ګراج دروازو د تولید او د سامسونیټ په نوم د سویټ کېسونو د تولید شرکتونه جوړ شول، دغه ټول تجارت له امریکا سره تړاو درلود او د امریکا پانګه کارول کېده. د مکسیکو د نورو برخو په پرتله، د نوګالس سونورا نسبي هوساینه او پرمختګ، بهرني عوامل لري، بیا هم د نړۍ د نورو هېوادونو په پرتله د امریکا متحده ایالتونو او مکسیکو ترمنځ توپیر لږ دی، امریکایان د مکسیکویانو په پرتله اووه چنده، د پیرو او د مرکزي امریکا د نورو اوسېدونکو په پرتله لس چنده، د افریقا د صحرا په پرتله شل چنده او د افریقا د نورو بېوزلو هېوادونو لکه مالي، ایتوپیا او سیریلیون په پرتله کابو پنځوس چنده هوسا ژوند لري. دا یوازې د امریکا متحده ایالات نه دي؛ بلکې دلته پر استرالیا، جاپان، نیوزلینډ، سینګاپور، سوېلي کوریا او تایوان سربېره، په اروپا او شمالي امریکا کې د شتمنو هېوادونو یوه کوچنۍ ډله شته چې اوسېدونکي یې د نړۍ د نورو هېوادونو په پرتله ښه هوسا ژوند لري. د دې دلیل چې نوګالس اریزونا د نوګالس سونورا په پرتله شتمن ښار دی، ډېر ساده دی؛ د پولې دواړو غاړو ته داسې بنسټونه وجود لري چې له یو بل سره ډېر متفاوت دي او د دواړو ښارونو د اوسېدونکو لپاره متفاوتې انګېزې رامنځته کوي. امریکا نن د مکسیکو او پیرو په پرتله په مراتبو بډایه ده، ځکه چې په دغه هېواد کې موجوده سیاسي او اقتصادي بنسټونه خلکو، سوداګرو او سیاستوالو ته د خوځښت او هڅونې انګېزه ورکوي. هره ټولنه د یو لړ اقتصادي او سیاسي قوانینو پر بنسټ عمل کوي، دغه قوانین د دولت او خلکو له خوا په ګډه رامنځته او پلي کېږي، اقتصادي بنسټونه اقتصادي انګېزې زېږوي: د زده کړو انګېزه، د سپما او پانګونې انګېزه، د نوښت او پنځونې انګېزه او بالاخره د نوې ټکنالوژۍ د پنځونې او کارونې انګېزه. دا سیاسي پروسې دي چې ټاکي، خلک د څه ډول اقتصادي بنسټونو تر چتر لاندې ژوند وکړي او همدارنګه دا سیاسي بنسټونه چې په ډاګه کوي چې دغه پروسې څه ډول کار کوي. د بېلګې په توګه، دا سیاسي بنسټونه دي چې خلکو ته د سیاستوالو پر کړنو د څارنې او پر هغوی د اغېز ښندلو زمینه برابروي، دا بنسټونه دغه راز مشخصوي چې ایا چارواکي د خلکو خدمتګاران دي او که له واکه ناوړه ګټه اخیستونکي؟

البته سیاسي بنسټونه یوازې تر ډیموکراتیکو ټولنو پورې چې لیکلي اساسي قوانین لري، محدود نه دي؛ سیاسي بنسټونه د ټولنې د اداره کولو او تنظیم لپاره د دولت ځواک او وړتیا ته وایي. دا هم اړینه ده، څو پر هغو فکټورونو او عواملو ژور فکر وشي چې په ټولنه کې

سیاسي واک څنګه وېشل کېږي، په ځانګړې توګه د ګډو کارونو لپاره د بېلابېلو ډلو ګډ اقدامات چې د خپلو موخو د ترسره کولو یا د همدې موخو د تعقیب لپاره یې د نورو د مخنیوي لپاره ترسره کوي. له دې کبله چې بنسټونه پر انساني انګېزو او کړنو اغېز ښندي، نو همدا بنسټونه دي چې د ملتونو او دولتونو په بریا او ناکامۍ کې مهم رول لري. فردي استعدادونه د ټولنې په هره برخه کې مهم دي، خو ان د همدې فردي استعدادونو مدیریت او انسجام داسې یوه چوکاټ ته اړتیا لري، چې هغه پر یوې مثبتې قوې بدل کړي. بل ګېټس هم د ټکنالوژۍ په صنعت کې د نورو افسانوي څېرو لکه «پاول الن»، «ستیف بولمیر»، «سټیو جابز»، «لاري پیج»، «سیرجي برین» او «جیف بیزوز» په څېر د بېسارې وړتیا او لوړ همت خاوند و، چې بالاخره یې خپلو انګېزو ته ځواب ووایه. د امریکا متحده ایالتونو ښوونیز سیستم ګېټس او د هغه په څېر نورو کسانو ته دا وړتیا ورکړه، چې ځانګړې مهارتونه زده او خپلې وړتیاوې وځلوي، د امریکا متحده ایالتونو اقتصادي بنسټونو هغوی ته دا اسانتیاوې برابرې کړې چې له کوم خنډ و ځنډ پرته ځان ته شرکتونه جوړ کړي، دغو بنسټونو دغه راز هغوی ته مالي امکانات برابر کړل، څو خپل کارونه پر مخ یوسي، د امریکا د کار مارکېټ هغوی ته دا اسانتیا برابره کړه چې خپلو شرکتونو ته مسلکي او وړ کسان جذب کړي، همدارنګه د امریکا نسبتاً رقابتي مارکېټ هغوی ته دا امکان په لاس ورکړ چې خپلو شرکتونو او تولیداتو ته پراختیا ورکړي، دغه پانګوال له پیله ډاډه وو، چې کولای شي خپلې خیالي پروژې په رښتینې معنا عملي کړي، ځکه هغوی پر بنسټونو باور درلود او د قانون د حاکمیت په موجودیت کې د خپل ځاني امنیت او فکري مالکیت د حقونو په اړه یې اندېښنه نه لرله. بالاخره ویلی شو، چې سیاسي بنسټونه د وضعیت ثبات او تداوم رامنځته کوي، تر ټولو مهمه دا چې یاد پانګوال له دې اړخه خوندي او ډاډمن وو، چې ګنې سیاسي واک به د یوه دیکتاتور لاس ته ورځي او هر څه به بدلوي، د هغوی شتمنۍ به لوټي او زندان ته به یې اچوي او یا دا چې د هغوی ژوند به ګواښي. هغوی دغه راز ډاډه وو، چې په ټولنه کې هېڅ داسې کوم ځانګړی تمایل به دولتي مشران دې ته ونه هڅوي چې په خپله خوښه ناوړه پرېکړه وکړي، ځکه چې په دغو ټولنو کې سیاسي واک محدود او په ښه توګه وېشل شوی دی. هغوی په دې باوري وو چې موجوده سیاسي بنسټونو داسې اقتصادي بنسټونه رامنځته کړي دي، چې پانګوالو ته انګېزه ورکوي.

دا کتاب به په ډاګه کړي، چې که څه هم اقتصادي بنسټونه د یوه هېواد په شتمن کېدو او بېوزله کېدو کې ټاکوونکی رول لري، خو دا سیاست او سیاسي بنسټونه دي چې مشخصوي یو هېواد باید څه ډول اقتصادي بنسټونه ولري. د امریکا متحده ایالتونو غوره اقتصادي

بنسټونه، د دې هېواد د سیاسي بنسټونو پایله ده چې له ۱۶۱۹ کال وروسته د یوې تدریجي پروسې په ترځ کې رامنځته شوي دي، د نا انډولۍ او نا برابرۍ نړۍ په اړه زموږ تیوري به په ډاګه کړي چې سیاسي او اقتصادي بنسټونه د یوه هېواد پر شتمن کېدو او بېوزله کېدو کې څومره اغېز لري او همدارنګه د نړۍ هېوادونه له څه ډول سیاسي او اقتصادي بنسټونو برخمن دي. په کتاب کې د امریکا لوېې وچې پر تاریخ لنډه کتنه به د هغو عواملو او قوتونو په پېژندنه کې را سره مرسته وکړي، چې پر بنسټ یې سیاسي او اقتصادي بنسټونه رامنځته کېږي. د اوسنیو بنسټونو بېلابېلې نمونې په تېر وخت کې ژورې ریښې لري، ځکه څه ډول چې د یوې ټولنې بنسټ کېښودل شي، په هماغه ډول پاتې کېږي.

موږ به دا په ډاګه کړو چې دغه حقیقت څنګه د اقتصادي او سیاسي بنسټونو له تعامل څخه سرچینه اخلي، د دې وضعیت دوام او هغه عوامل به را وسپړو چې په نړۍ کې د نابرابرۍ له منځه وړل او د بېوزلو هېوادونو هوساینه ولې ستونزمن دي؟ که څه هم د متحده ایالتونو او د مکسیکو د نوګالس دواړه ښارونه نن ورځ په نړۍ کې د بنسټي توپیرونو یو مهم مثال جوړوي، خو دا په دې معنا نه ده چې په مکسیکو به د دې وضعیت د بدلون لپاره په اسانۍ یوه عمومي اجماع رامنځته شي. شونې نه برېښي چې یوه ټولنه داسې بنسټونه جوړ او رامنځته کړي، چې هغه د هېواد د اقتصادي ودې او د عامه هوساینې سبب کېږي، ځکه؛ سیاسي واکداران داسې بنسټونه غواړي چې د هغوی په ګټه او خوښه وي. د سیاسي واکمنانو او د ټولنې د وګړو ترمنځ په دې اړه د نظر اختلاف موجود دی، چې کوم بنسټونه باید په خپل ځای او کوم باید بدل کړل شي. کارلوس سلایم به هېڅکله دا ونه زغمي، چې په دولت کې د هغه ارتباطي او ملګري چارواکي له دندو ګوښه او یا د بازار انحصار مات شي، ولو که دا کار د میلیونونو مکسکویي وګړو پر شتمن کېدو هم تمام شي، ځکه په دې اړه هېڅ اجماع نه شته چې په ټولنه کې باید څه ډول قوانین او مقررات عملي شي؟ دا چې قدرت له چا سره دی او له قدرته باید څنګه استفاده وشي، یوه ګونګه او مبهمه موضوع ده، کارلوس سلایم د هر څه واک او صلاحیت لري، خو د بېل ګېټس واک محدود دی. له همدې امله، زموږ تیوري یا نظریه یوازې اقتصاد نه، بلکې سیاست هم په ځان کې را نغاړي، زموږ تیوري پر دې راڅرخي چې بنسټونه د دولتونو په بریا او ناکامۍ کې څومره اغېز لري، دغه تیوري په عین حال کې څرګندوي چې بنسټونه څنګه غوره کېږي او د وخت په تېرېدو څنګه بدلون مومي او همدارنګه کله چې بنسټونه میلیونونه انسانان له فقر او بدمرغۍ سره مخ کوي، څنګه ماتېږي؟

دويم څپرکی

له کاره لوېدلې تيوري

د نړۍ يو انځور

زموږ د کتاب بحث په نړۍ کې د اقتصادي نا انډولۍ او په دې اړه د هغو مثالونو په وړاندې کولو را څرخي، چې دغه وضعيت په کې په ښه توگه انځورېدای شي. لومړی هېواد چې با ثباته اقتصادي وده يې تجربه کړې، انگلينډ يا لويه برېتانيا ده. دا تدريجي وده د اتلسمې پېړۍ په نيمايي کې هغه وخت پيل شوه، کله چې له ټکنالوژۍ سره مل صنعتي انقلاب را و ټوکېد. د برېتانيا د صنعتي کېدو لمن ډېر ژر د اروپا نورو لوېديځو هېوادونو او د امريکا متحده ايالتونو ته پراخه شوه، وروسته د برېتانويانو د پرمختگ دغه څپه د هغوی مستعمرو يعنی کاناډا، استراليا او نيوزلينډ ته هم وغځېده. اوس مهال ۳۰ هېوادونه د نړۍ د شتمنو هېوادونو د نوملړ په سر کې ځای لري، چې جاپان، سنگاپور او سوېلي کوريا هم پکې شامل دي. د وروستيو دريوو هېوادونو اقتصادي هوساينه هر يو په خپل وار د هغې مخبېلگې «نمونې» يوه برخه ده، چې پر بنسټ يې د ختيځې اسيا يو شمېر هېوادونو، له دې ډلې تايوان او چين چټکه اقتصادي وده تجربه کړې ده. لاندې نقشه په نړۍ کې د عوايدو وېش ښيي. دغه نقشه ښيي چې د بېوزلو هېوادونو ټيټ عوايد، د شتمنو هېوادونو د لوړو عوايدو په څېر هينښوونکي او متفاوت دي. که تاسو په نړۍ کې د ۳۰ بېوزلو هېوادونو يو نوملړ جوړ کړئ، نو وبه وينئ چې د دې هېوادونو ډېره برخه د افريقا سترې صحرا په سوېل کې موقعيت لري. افغانستان، هايټي او نيپال هم په دې نوملړ کې راځي. که څه هم وروستي درې هېوادونه په افريقا لويه وچه کې موقعيت نه لري، خو له افريقايي هېوادونو سره ورته والی او گډ ټکي لري، چې وروسته به پرې خبرې وکړو. که پنځوس کاله پخواني حالت ته وگورو، دنقشې پاس او لاندې ياد دېرش هېوادونه به له نن سره چنداني توپير ونه لري. هغه مهال سنگاپور او سوېلي کوريا د شتمنو هېوادونو په ډله کې نه وو او يو شمېر نور هېوادونه هم له سختې بېوزلۍ کړېدل، خو که يو عمومي تصوير وړاندې کړو، له نننۍ حالت سره دومره توپير نه لري. که ۱۰۰ يا ۱۵۰ کاله پخواني حالت ته نظر وکړو، بيا هم دغه هېوادونه په همدې ډله کې موندلی شو.

درېيمه (۳) نقشه په ۲۰۰۸ کال کې د نړۍ د اقتصاد يو انځور ښيي. هغه هېوادونه چې په تور رنگ ښودل شوي دي، د نړۍ تر ټولو بېوزله هېوادونه دي. په دې هېوادونو کې د سړي سر کلنی عايد ۲ زره امريکايي ډالره دی. د افغانستان، هايټي او شمال ختيځې اسيا لکه د کمبوديا

او لاووس په ګډون زیاتره افریقایي هېوادونه په همدې ډله کې راځي. شمالي کوریا هم په همدې ډله کې دی. په سپین رنګ ښودل شوي هېوادونه، د نړۍ تر ټولو شتمن هېوادونه دي

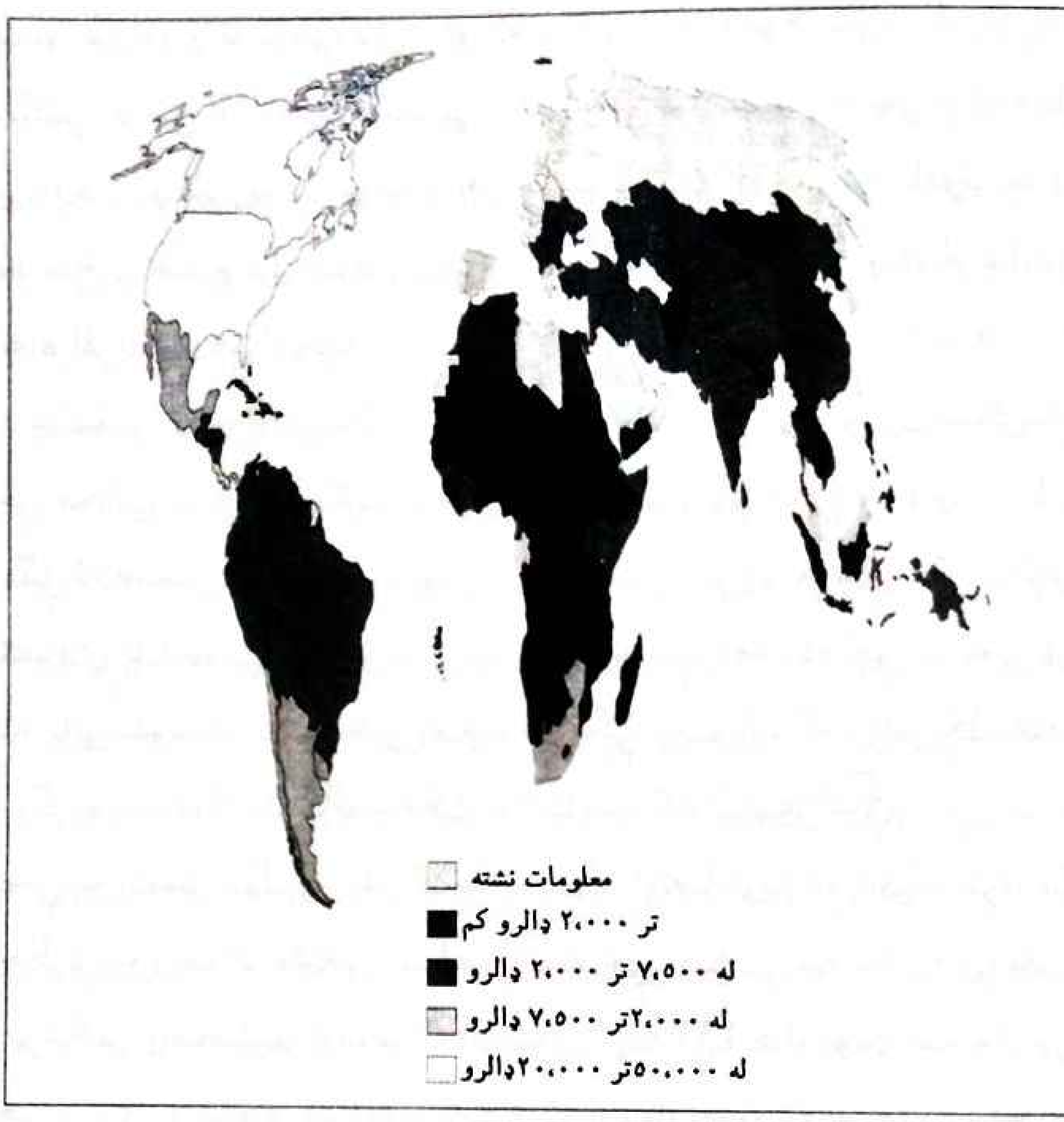

۳یمه نقشه: په ۲۰۰۸ کال کې د نړۍ په بېلابېلو برخو کې د اقتصادي هوساینې وضعیت

چې د سړي سر کلنی عاید په کې ۲۰ زره امریکایي ډالره دی. شمالي امریکا، لوېدیځه اروپا، استرالیا او جاپان په همدې ډله کې راځي. د امریکا په لویه وچه کې یوه بله په زړه پورې مخېبلګه هم موندلی شو. که په دې لویه وچه کې د بېوزلو او بډایو هېوادونو یو نوملړ جوړ کړو، نو متحده ایالتونه او کاناډا د نوملړ په سر کې راځي او ورپسې هېوادونه چیلي، ارجنټاین، برازیل، مکسیکو، یوروګوای او وینزویلا دي. ورپسې کولمبیا، ډومینیکن جمهوریت، اېکوادور او پیرو هېوادونه دي. د دې نوملړ په وروستۍ برخه کې د بېوزلو هېوادونو یوه کوچنۍ ډله چې بولیویا، ګواتیمالا او پاراګوای په کې شامل دي؛ قرار لري.

که پنځوس، سل او یوسلو پنځوس کاله پخواني حالت ته ستانه شو، همداسې یو جدول به ومومو. په دې توګه، مسئله یوازې دا نه ده چې متحده ایالتونه او کاناډا تر لاتیني امریکا

شتمن دي؛ بلکې په خپله د لاتيني امريکا دننه هم د بېوزلو او شتمنو هېوادونو ترمنځ ژور توپيرونه شته. وروستۍ د پامور مخبېلګه د منځني ختيځ په اړه ده، دلته د سعودي عربستان او کوېټ په څېر شتمنو نفت لرونکو هېوادونو سره مخ کېږو، چې د عوايدو له پلوه د نړۍ ډېرش شتمنو هېوادونو ته نږدې دي؛ خو که د نفتو بازار سقوط شي، دغه هېوادونه په چټکۍ د نوملړ ښکتنۍ برخې ته راځي. د منځني ختيځ پاتې نور هېوادونه چې لږ يا هېڅ نفت نه لري -لکه مصر، اردن او سوريه- د عوايدو له پلوه د ګواتيمالا او پيرو هېوادونو سره ورته دي. له نفت پرته د منځني ختيځ ټول هېوادونه بېوزله دي، البته د مرکزي امريکا او د اندوس هېوادونو په څېر؛ نه د افريقايي هېوادونو.
کله چې د هوساينې پر وړاندې بلا دوامداره خنډونه پراته وي، نو بدلون ممکن نه دی. لومړی، څرنګه چې مخکې مو اشاره وکړه، په نړۍ کې اوسنۍ نا انډولي تر ډېره د اتلسمې پېړۍ په وروستيو کې له صنعتي انقلاب سره پيلېږي. د اتلسمې پېړۍ په نيمايي کې د نړۍ د هېوادونو ترمنځ اقتصادي نا انډولي نه يوازې ډېره کمه وه، بلکې هغه وده چې تر هغې وروسته تر ډېر وخته ثابته پاتې شوه، د نن په څېر نه وه. د بېلګې په توګه، که د امريکا ۱۵۰ کاله مخکې حالت ته وګورو، نو له ۵۰۰ کاله مخکې حالت سره کاملاً توپير لري.
دويم دا چې يو شمېر دولتونو خو لسيزې چټکه اقتصادي وده تجربه کړه، لکه تر دويمې نړيوالې جګړې وروسته د ختيځې اسيا هېوادونه چې چين يې ښه مثال دی، خو په ځينو نورو هېوادونو برعکس وضعيت درلود. مثلاً؛ ارجنټاين تر ۱۹۲۰ کاله پورې پنځه لسيزې چټکه وده درلوده، چې د نړۍ د شتمنو هېوادونو په ډله کې و، خو وروسته له اوږده رکود او ځوړتيا سره مخ شو. شوروي اتحاد بل هغه مثال دی چې د ۱۹۳۰ او ۱۹۷۰ کلونو ترمنځ يې چټکه اقتصادي وده تجربه کړه، خو ډېر ژر ټکنی شوه.
هغه څه دي چې د بېوزلۍ، هوساينې او ودې ترمنځ اساسي توپيرونه په ډاګه کوي؟ ولې د لوېديځې اروپا هېوادونو او د هغو مستعمرو په نولسمه پېړۍ کې اقتصادي وده تجربه کړه او ډېر لږ داسې مثالونه موندلی شو چې دغه هېوادونه وروسته پاتې او بېوزله وو؟ د امريکا لويه وچه کې د نا انډولۍ عوامل کوم دي؟ ولې د افريقا جنوبي صحرا او د منځني ختيځ هېوادونو و نه شوای کولای چې د لوېديځې اروپا د هېوادونو په څېر وده وکړي، په داسې حال کې د ختيځې اسيا هېوادونو په لوړه کچه اقتصادي وده تجربه کړه؟ ښايي يو څوک فکر وکړي چې په نړۍ کې د نابرابرۍ مسئله ډېره پراخه او ژوره ده او همدارنګه دا ډول مثالونه او نمونې کولای شي چې هر څه په ښه توګه تشريح کړي، خو داسې نه ده. زياتره هغه فرضيې او

نظریات چې ټولنپوهانو د بډاینې او بېوزلۍ په اړه وړاندې کړي دي، کار نه ورکوي او د ځمکې پر سر د موجوده حقایقو په اړه قانع کوونکي ځوابونه نه شي وړاندې کولای.

د جغرافیې فرضیه

The Geography Hypothesis

د نابرابرۍ په اړه یوه منل شوې او مشهوره نظریه د جغرافیې فرضیه ده. د دې فرضیې له مخې د بېوزلو او بډایو هېوادونو ترمنځ توپیرونه له جغرافیې څخه سرچینه اخلي. زیاتره بېوزلو هېوادونه لکه د افریقا، مرکزي امریکا او سوېلي اسیا هېوادونه د ځمکې د سرطان او جدي کرښو ترمنځ موقعیت لري؛ خو په مقابل کې زیاتره بډایه هېوادونه بیا د ځمکې په معتدلو عرض البلدونو کې پراته دي. د بېوزلۍ او بډاینې په اړه دغه لید لورى، جغرافیوي فرضیې ته ظاهري او سطحي جذابیت ورکوي، کوم چې د نورو تیوریو د پیل ټکی او همدارنګه د ټولنیزو علومو د ډېرو پوهانو لیدلورى جوړوي، خو دا ټولې نظریې د دې فرضیې تېروتنې نه شي جبرانولی. د اتلسمې پېړۍ په وروستیو کې ستر فرانسوي سیاستپوه «مونتیسکیو» د ملتونو د بېوزلۍ او بډاینې په اړه جغرافیوي فرضیه راپورته کړه. نوموړي څرګنده کړه، چې د ګرمو یا استوایي سیمو اوسېدونکي لټ یا ټمبل دي، خواریکښ او نوښتګر نه دي چې همدا یې د بېوزلۍ لوی لامل دی. د مونتیسکیو په باور ټمبل یا لټ خلک دا خوښوي، چې نور پرې حکومت وکړي. د هغه په باور ګرمې استوایي سیمې نه یوازې بېوزله دي، بلکې په ټولنه کې د دیکتاتورۍ په څېر ځینې ناوړه سیاسي پدیدې هم زېږوي.

خو په وروستیو کې د سنګاپور، مالیزیا او د بوتسوانا په څېر هېوادونو چټکې اقتصادي ودې دا نظریه ونګوله چې ګڼي د ګرمو سیمو هېوادونه په طبیعي ډول بېوزله دي، خو لا هم ځینې کسان پر دغې تیورۍ ټینګار کوي -لکه اقتصاد پوه جیفري ساچس. د دې نظریې نوې بڼه پر دې بحث نه کوي چې اقلیم او تفکر پر کار مستقیم اغېز لري، بلکې پر دوو نورو مسایلو تمرکز کوي: لومړی دا چې په استوایي سیمو کې ناروغۍ په ځانګړې توګه ملاریا پر بشري ځواک ناوړه اغېز کوي. دویم، دا چې د استوایي سیمو ځمکې لږ حاصل ورکوي. په پایله کې ویلی شو، چې معتدلې سیمې د استوایي او نیمه استوایي سیمو په پرتله له نسبي امتیاز څخه برخمنې دي. په هر حال، په نړۍ کې موجوده نابرابري د اقلیم، ناروغیو او نورو جغرافیوي فرضیو له مخې نه شي معلومېدلی. یوازې نوګالس ته پام وکړئ. هغه څه چې دغه دوه سیمې سره جلا کوي، اقلیم، جغرافیه یا ناروغ چاپېریال نه دی؛ بلکې د متحده ایالتونو او مکسیکو

ترمنځ پرته پوله ده. کله چې جغرافیوي فرضیه د شمالي او جنوبي نوګالس، د سوېلي او شمالي کوریاګانو او یا هم پخواني لوېديځ او ختیځ جرمني ترمنځ توپیر نه شي په ډاګه کولای، نو ایا کولای شو چې د شمالي او جنوبي امریکا ترمنځ د توپیر د په ډاګه کولو لپاره يې یوه ګټوره نظریه وګڼو؟ هېڅکله نه! تاریخ په وضاحت سره څرګندوي چې د جغرافیې او اقتصاد ترمنځ هېڅ ډول اړیکه نشته. د بېلګه په توګه، دا سمه نه ده چې ګرمې سیمې د معتدلو هغو په پرتله بېوزله دي. په تېر څېرکي کې مو ولوستل، چې د کرستېف کولمب له خوا د امریکا لویې وچې د کشف پر مهال د جدي کرښې په اوږدو کې جنوبي سیمو او د سرطان کرښې په اوږدو کې شمالي سیمو، چې اوسنی مکسیکو، مرکزي امریکا، پیرو او بولیویا پکې شاملېږي؛ د ازتېک او اینکا سترو تمدنونو او امپراتوریو ته په خپل غېږ کې ځای ورکړی و. دغو امپراتوریو چې له سیاسي پلوه يې پېچلی او متمرکز جوړښت درلود، نښلوونکې لارې جوړې کړې وې او د قحطۍ لپاره يې له مخکې تدابیر په پام کې لرل. ازتکیانو پیسې او د لیک لیکلو امکانات هم لرل. اینکایانو که څه هم دغه دوه اسانتیاوې په واک کې نه لرلې، خو پر غوټه شوو رسیو یا پړیو به يې معلومات ثبتول چې کیوپوس «quipus» يې باله. په یوه لنډه پرتلنه کې، د اینکا او ازتک تمدنونو پر مهال، شمالي او جنوبي سیمې چې ازتکیان او اینکایان په کې مېشت وو او اوس مهال د امریکا متحده ایالتونه، کاناډا، ارجنټاین او چیلي هېوادونه په کې موقعیت لري؛ د ډبرې زمانې «عصر حجر» د تمدنونو استوګنځایونه وو، چې له دې ټکنالوژۍ یا اسانتیاوو بې برخې وو. په دې اساس، د امریکا په لویه وچه کې استوایي ګرمې سیمې د معتدلو سیمو په پرتله په مراتبو بډایه وې، نو ښکاره ده چې په ګرمو سیمو کې بېوزلي هېڅ حقیقت نه لري او نه هم داسې کومه ښکاره بېلګه لیدلی شو. برعکس، د امریکا متحده ایالتونو او کاناډا پراخه شتمني د هغه بدمرغه حالت ښکارندويي کوي، چې د امریکا لویه وچه کې د اروپايي نیواک پرمهال حاکم و، خو لکه څرنګه چې مخکې مو ولوستل، د بخت دغې چپه کېدنې له جغرافیې سره نه، بلکې په دې سیمه کې له استعمار سره نېغه اړیکه لرله. دا معکوس بهیر یوازې د امریکا تر لویې وچې محدوده نه و، په سوېلي اسیا او په ځانګړې توګه، د هند نیمه وچه او چین کې خلک د اسیا د نورو اوسېدونکو او حتی د نیوزلېنډ او استرالیا په پرتله هوسا وو. دا معکوس یا پر شا تلونکی وضعیت د سوېلي کوریا، سینګاپور او جاپان چې اوس په اسیا کې تر ټولو شتمن هېوادونه ګڼل کېږي او همدارنګه استرالیا او نیوزلېنډ چې تر ګردو اسیايي هېوادونو ښه اقتصاد لري؛ صدق کوي. د افریقا صحرا په جنوب کې هم دغه شان معکوس وضعیت حاکم و. مثلاً، افریقا ته د اروپایانو تر تګ او پام اوښتو مخکې، د دې لویې

وچې په سوېلي سيمو کې ډېر لږ خلک مېشت وو او د داسې يو پرمختللي مرکزي دولت موجوديت چې پر ټولو سيمو يې واکمني لرلای، لږې خبره وه. سوېلي افريقا اوس مهال د افريقا په جنوب صحرا کې تر ټولو هوسا او شتمن هېواد دی. که بيا هم د تاريخ تېر دور ته وگرځو، نو وبه گورو چې زياتره استوايي سيمې بډايه وې. پخوانيو تمدنونو لکه په کامبوديا کې د «انگکور»، د هند په سوېل کې د «ويجاياناگرا» او په ايتوپيا کې د «اکسوم» تمدنونو، په گرمو سيمو کې وده او پرمختگ وکړ، همدارنگه د اوسني پاکستان په سند يا اندوس سيمه کې د «موهنجو دارو» او «هاراپا» تمدنونه د يادولو دي. په دې اساس، تاريخ حتی ذره هومره شک هم نه پرېږدي چې گنې د اقتصادي هوساينې او اقليم ترمنځ دې کومه اړيکه موجوده وي. جوته ده چې په گرمو استوايي سيمو کې ناروغيو گڼې ستونزې زېږولې دي، چې دغه کار په افريقا کې د ماشومانو د مړينې کچه لوړه کړې ده، خو دا د هغوی د بېوزلۍ دليل نه شي کېدای، بلکې دغه ناروغۍ له بېوزلۍ، د دولتونو له نه پاملرنې او د عامه خدماتو له کمښته سرچينه اخلي. برېټانيا هم په نولسمه پېړۍ کې د روغتيا له پلوه يو ډېر ناوړه ځای و، خو دولت په تدريجي توگه د پاکو اوبو په برابرولو، د چټلو اوبو يا فاضلاب د ستونزې د حل لپاره پانگونه وکړه. په برېټانيا کې د ژوند او سلامتيا د کچې لوړول په دې هېواد کې د اقتصادي بريا له امله نه و، بلکې په دې هېواد کې د اقتصادي او سياسي بدلون يوه لاسته راوړنه وه. په نوگالس اريزونا کې هم ورته کار شوی و.

د جغرافيوي فرضيې بله برخه پر دې راڅرخي چې تودې سيمې له دې امله بېوزله دي چې ځمکې يې لږ حاصل ورکوي، د ځمکې په استوايي برخه کې د خاورې ژوروالی لږ دی او معدني مواد سم نه شي جذبولی. دغه فرضيه زياتوي چې موسمي او سېل زېږوونکي بارانونه د ځمکې ښوېېدو سبب کېږي، له شک پرته چې په دې کې مهم ټکي شته، خو هغه بنسټيز عامل چې په بېوزله سيمو او په ځانگړې توگه، د افريقا جنوب صحرا کې يې د کرنيزو محصولاتو ارزښت راټيټ کړی دی، خاوره نه ده؛ بلکې دغه ستونزه هلته د ځمکو د مالکيت موجوده سيستم، انگېزو او دولتي بنسټونو څخه سرچينه اخلي. موږ به دغه راز دلته روښانه کړو چې نړيواله نا انډولي د کرنيز سکتور حاصلاتو سره تړاو نه لري. د اوسنۍ نړۍ دا ژوره نا انډولي په نولسمه پېړۍ کې د صنعتي ټکنالوژۍ له نا انډوله وېش او توليد څخه سرچينه اخلي. د جغرافيوي فرضيې بله نوې د پاموړ نسخه د نامتو بيولوژي پوه او ايکالوژيست 'جارېډ ډايمونډ' له خوا وړاندې شوه. نوموړی استدلال کوي چې د لويو وچو ترمنځ نابرابري بايد د نوي عصر (۵۰۰ کاله مخکې) د نباتاتو او حيواناتو د ډولونو په بېلابېلو تاريخي لورينو کې

ولټوو، چې په وینا یې دغه توپیر بالاخره په کرنه کې د حاصل کچه زیانمنه کړه. په ځینو سیمو کې د بېلګې په توګه په «زرغون هلال» یعنې په اوسني منځني ختیځ کې د څارويو بېلابېل ډولونه موجود وو، چې د انسان په لاس اهلي کېدل. خو په ځینو نورو سیمو لکه د امریکا لویه وچه کې د حیواناتو داسې ډولونه نه وو، دا کار سبب شو چې بېلابېلې انساني ټولنې له ښکار څخه کرنې ته مخه کړي، له همدې امله په زرغون هلال کې کرنې پراختیا ومونده، د خلکو نفوس ډېر شو او دغې چارې کاروبار، ښاري ژوند او سیاسي پراختیا ته لار هواره کړه. دلته د پام وړ خبره دا ده، په هغو سیمو کې چې کرنه ډېره دود وه؛ د نورو سیمو په پرتله پکې ټکنالوژیکي نوښتونه په چټکۍ رامنځته شول. په دې اساس، د ډایمونډ د نظریې پر بنسټ د بېلابېلو نباتي او حیواني ډولونو شتون د کرنې په برخه کې پراختیا ته لار هواره کړه او بالاخره دا کار په بېلابېلو سیمو کې د ټکنالوژیکي بدلونونو او د شتمنۍ د تولید سبب شو. که څه هم د ډایمونډ نظریه د ستونزې د یوې حللارې په توګه مطرح شوه؛ خو په اوسنۍ نړۍ کې موجوده نابرابرۍ ته ځواب نه شي ویلای. د بېلګې په توګه، ډایمونډ وایي هسپانویان په کرنه کې د تاریخي سابقې او غوره ټکنالوژۍ د لرلو له امله پر امریکا برلاسي شول، خو موږ غواړو روښانه کړو چې ولې مکسیکویان او پیرویان چې پخوا د ازتېک او انکا سیمو اوسېدونکي وو، اوس بېوزله دي؟

سره له دې چې د نباتاتو بېلابېلو ډولونو لکه غنمو او اوربشو او ډول- ډول حیواناتو لکه اسونو ته لاسرسی، هسپانویان د اینکایانو په پرتله شتمن ښودل، خو د دواړو ترمنځ په عوایدو کې چنداني توپیر نه لیدل کېده. تر استعمار مخکې یوه هسپانوي د اینکایي په پرتله په منځني ډول دوه برابره لږ عواید لرل. که د ډایمونډ نظریه سمه وه، نو که د هسپانویانو له راتګ سره اینکایانو له حیواناتو او نباتاتو او ټکنالوژۍ څخه ګټه اخیستې وای، ډېر ژر به یې ژوند د هسپانویانو په څېر شوی وای، خو دا کار هېڅکله ونه شو، برعکس په نولسمه پېړۍ کې د هسپانیا او پیرو ترمنځ په عوایدو کې ژور توپیر موجود و. نن یو هسپانوی د یوه متوسط پیرویي وګړي په پرتله شپږ چنده شتمن دی. که څه هم د عوایدو ترمنځ دغه واټن د صنعتي ټکنالوژۍ له نا انډوله وېش سره نېغه اړیکه لري، خو د حیواناتو او نباتاتو د بېلابېلو ډولونو له شتون سره چنداني اړیکه نه لري. که څه هم هسپانیا د بخار په انرژۍ چلېدونکي ټکنالوژۍ لکه اورګاډي، برېښنا، ماشینایزېشن او فابریکوي تولیداتو ته وروسته مخه کړه، خو پیرو دا کار ونه کړ او یا هم ډېر ورو او زړه نا زړه یې پر دغه کار لاس پورې کړ، دغه ټکنالوژیکي توپیرونه تر اوسه په خپل ځای پاتې دي. نوې ټکنالوژي په ځانګړې توګه معلوماتي ټکنالوژي د

پرمختللو هېوادونو د بېساري پرمختګ سبب شوې ده. د معلوماتي ټکنالوژۍ لاسته راوړنې د دې لامل شوي چې يو شمېر دولتونه د پرمختګ پر لور چټک ګامونه واخلي. د ډايمونډ نظريه موږ ته دا نه شي ويلی چې ولې دغه ټکنالوژي په ټوله نړۍ کې نه خپرېږي او د هېوادونو ترمنځ اقتصادي انډول نه سموي؟ همدارنګه دغه نظريه نه شي په ډاګه کولای چې ولې د دوو نوګالسونو ترمنځ چې دواړه د پنځه زره کاله مخکې تمدن برخه وو، دومره زور توپير وجود لري؟

لکه څرنګه چې ومو لوستل، په ۱۵۳۲ کال کې د ازتېک او اينکا امپراتورۍ له ټولو خپلو ستونزو سره سره، د هغو سيمو په پرتله چې وروسته پر کاناډا او متحده اياالتونو بدلې شوې، هوسا او ارامه وې. شمالي امريکا له دې امله شتمنه شوه چې له صنعتي انقلاب او ټکنالوژۍ څخه يې په ښه ډول او په ډېرې لېوالتيا ګټه پورته کړه. د شمالي امريکا وګړو زده کړو ته مخه کړه او په پراخو دښتو کې رېل کرښې وغځول شوې، خو په سوېلي امريکا کې وضعيت برعکس و، دا موضوع په شمالي او سويلي امريکا کې د طبيعت او جغرافيې له ځانګړنو سره هېڅ اړيکه نه لري، خو که دا توپير مطرح واى، نو سوېلي امريکا ګټه کوله. پر اوسنۍ نړۍ واکمنه نا برابري په لويه کې د ټکنالوژۍ له نابرابره وېش او د دې ټکنالوژۍ له محدود لاسرسي سره تړاو لري، چې ډايمونډ په دې اړه په خپله رساله کې يو مهم بحث کړی دی. د بېلګې په توګه، نوموړی د «ويليام مکنيل» په نوم د يوه تاريخ ليکونکي په استناد ليکي چې د لوېديځ او ختيځ ترمنځ غځېدلې سيمه (ايروشيا) د دې امکان برابر کړ چې له زغورن هلال څخه غلې- دانې، اهلي حيوانات او نوښتونه لوېديځې اروپا ته خپاره شي؛ خو د امريکا لويې وچې شمالي او جنوبي سيمې ښيي چې په مکسيکو کې د ليکنې رامنځته شوی سيستم د اندوس او شمالي امريکا سيمو ته ونه غځېد. د ځمکې هرې کرښې ته د لويو وچو نږدېوالی يا لرېوالی په اوسنۍ نړۍ کې د نابرابرۍ لپاره دليل نه شي کېدای. افريقا ته پام وکړئ. که څه هم ويل کېږي چې د دې قارې سترې دښتې له شمال څخه سوېل ته د سوداګريزو توکو او ايډياوو د لېږد پر وړاندې خنډ دي، خو دا هم دليل نه شي کېدای. پرتګاليانو او بيا وروسته اروپايانو چې هغه وخت د افريقا په سمندرونو کې تګ راتګ کاوه، کولای شوای چې د ملتونو د پوهې د کچې ترمنځ توپير چې هغه مهال د عوايدو ترمنځ د توپير په څېر دومره زور نه و، له منځه يوسي، خو بيا هم دغه لويه وچه تر اروپا ډېره وروسته پاتې شوه او دا دی وينو چې د دواړو لويو وچو ترمنځ لوی اقتصادي واټن وجود لري.

دا باید روښانه شي چې دلویو وچو ترمنځ د نا انډولۍ په اړه د ډایمونډ نظریات قانع کوونکي نه دي، د بېلګې په توګه؛ که د ایروشیا سیمه څرګنده کړي چې برېټانیا څنګه د منځني ختیځ له پنځونو بې له دې چې هغه بیا را وپنځوي، ګټه واخیسته؛ دا په دې معنا نه ده چې ولې صنعتي انقلاب د برېټانیا پر ځای په مولداوي کې نه رامنځته کېده؟ همدارنګه د ډایمونډ د نظریې پر بنسټ، چین او هند د نباتاتو او حیواناتو پراخو سرچینو ته لاسرسی درلود او د دې ترڅنګ د ایروشیا له امتیازه هم برخمن دي، خو نن ورځ د نړۍ ډېرې بېوزله وګړي په دغو

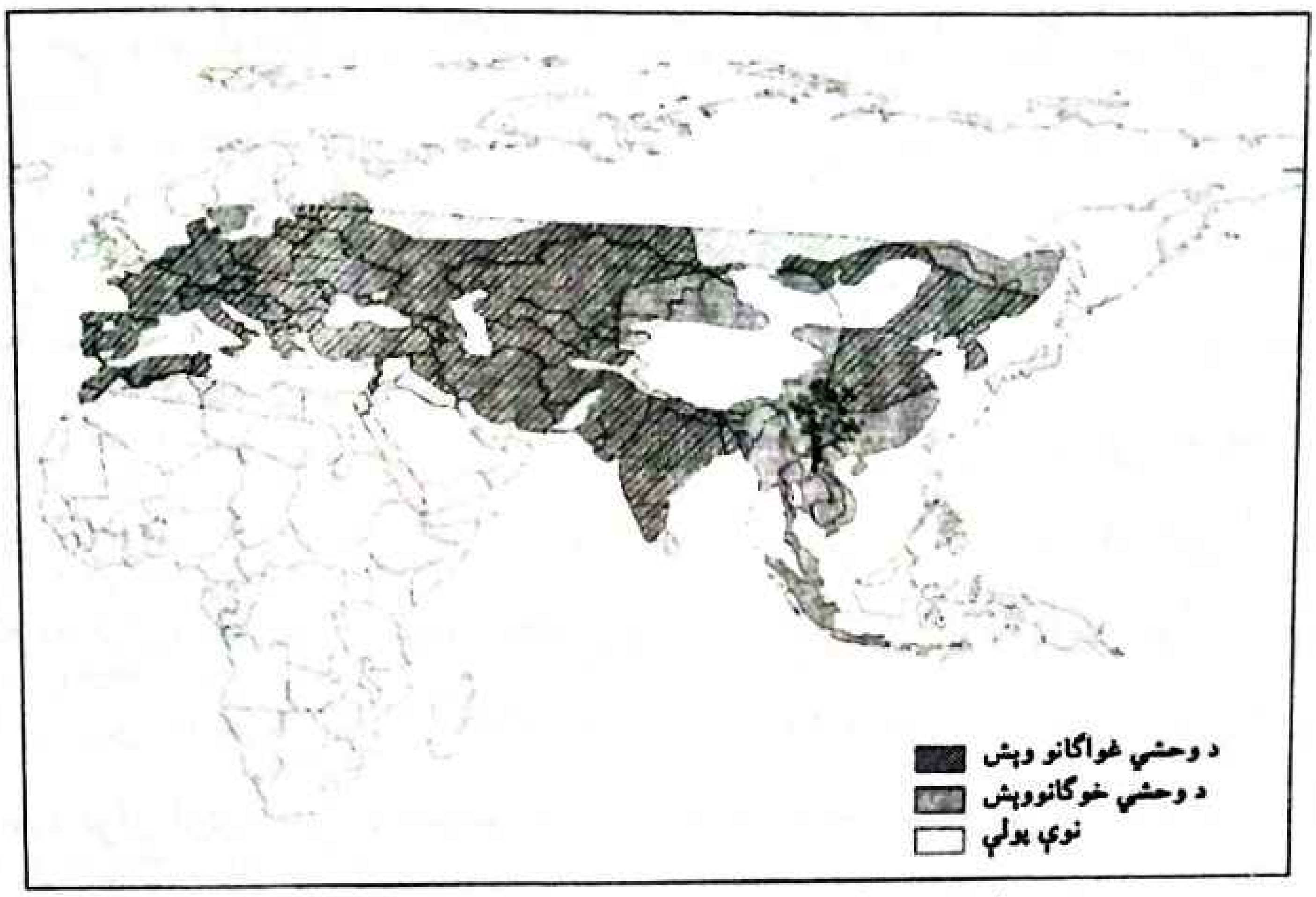

٤مه نقشه: د تاریخ په اوږدو کې د وحشي غواګانو او خوګانو وېش

دوو هېوادونو کې ژوند کوي. د ډایمونډ د نظریې په اړه د ډېر پوهاوي لپاره باید د هغه له خوا وړاندې شوو بدلوونکو (متغیرونو - variable) ته سر ور ښکاره کړو.

د «ساس سکروفا» یا د اوسنیو ییړانو د نیکونو او د «اوروچ» یا د اوسنیو غویانو د نیکونو د خپرېدو او وېش په اړه معلومات په ډاګه کوي، چې دواړه ډوله حیوانات په ایروشیا او ان د افریقا په شمال کې په پراخه پیمانه پیدا کېدل.

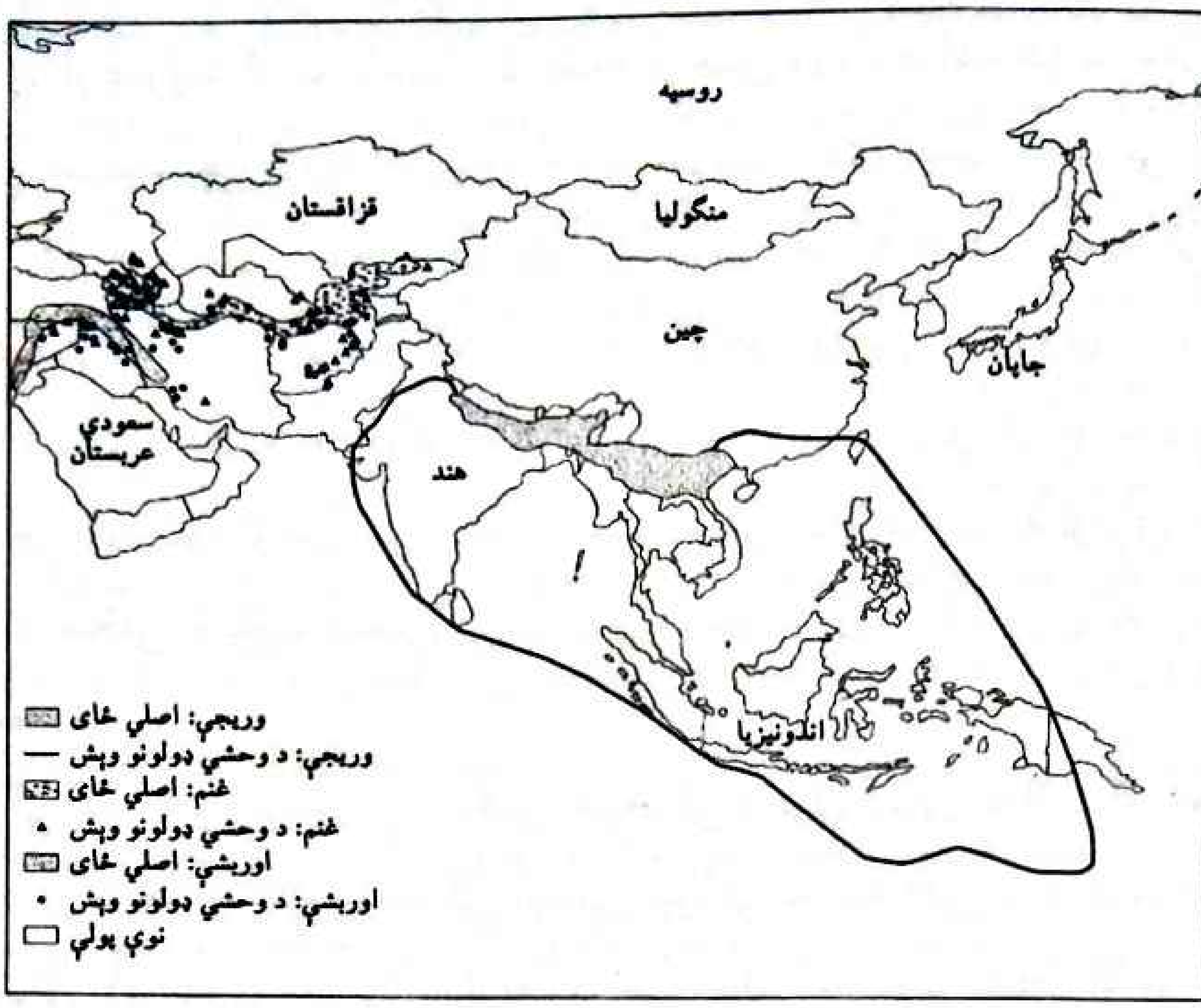

۵مه نقشه: د تاريخ په اوږدو کې د وحشي وريجو او غنمو وېش

د اوسنيو اصلاح شوو نباتاتو د وحشي نيکونو د وېش څرنګوالی لکه «Oryza sativa» يا په اسيا کې په لومړي ځل کرل شوې وريجې او د اوسنيو اوربشو او غنمو نيکونه په ډاګه کوي. دا د دې څرګندونه کوي چې د وريجو وحشي ډولونه د ختيځ او سوېل په ټولو برخو کې پريمانه موندل کېدې، په داسې حال کې چې د غنمو او اوربشو د وحشي نيکونو ډولونو د زرغون هلال په پراخه لمن کې له ايران څخه افغانستان او بيا همداسې «ستانونو» لکه ترکمنستان، تاجکستان او قرغېزستان ته پراختيا موندلې. دغه لومړني ډولونه د ايروشيا په عمده برخو کې شته، خو د هغو پراخ او ستر پوښښ دا څرګندوي چې په لوېديځ او ختيځ کې شته نا انډولي د نباتي ډولونو د وېش د نظريې پر اساس نه شي توجيه کېدلی. په جغرافيوي فرضيه کې د ملتونو د هوساينې او بډاينې د تاريخي ريښو را سپړنه نه يوازې يو بې ګټې کار دی او پر ناسمو ټکو تمرکز کوي، بلکې هغو حقايقو ته د ځواب ويلو وړتيا هم نه لري، چې د دې څپرکي له لومړي سره مو پرې خبرې وکړې. ښايي يو څوک دغو بېلګو ته په کتو لکه په امريکا کې د عوايدو سلسله مراتب او يا د اروپا او منځني ختيځ ترمنځ ژور توپير، داسې و انګېري چې جغرافيوي موقعيت نه بدلېدونکی دی، خو دا خبره سمه نه ده. لکه څرنګه چې ومو ليدل، دا ډېر کمزوری دليل دی چې ګنې په امريکا کې بېوزلي او بډاينه جغرافيوي عوامل لري. له ۱۴۹۲ ميلادي کلونو مخکې د مکسيکو د مرکزي دَرې تمدنونه «مرکزي امريکا او د

اندوس غرونو اړونده سیمې» د شمالي امریکا د ننني چیلي او ارجنټاین هېوادونو په پرتله له نښې ټکنالوژۍ او د ژوند له غوره معیارونو څخه برخمن وو. جغرافیه همآغه جغرافیه ده، خو هغه استعماري بنسټونه چې اروپایانو په میراث پرېښودل، د دې سیمې بخت یې چپه کړ، دغه راز بل ورته دلیل د منځني ختیځ په اړه دی. که ووایو چې په منځني ختیځ کې بېوزلي له جغرافیوي عواملو سره تړلې، نو ډېر کمزوری دلیل به مو وړاندې کړی وي. دا منځنی ختیځ و، چې د نوې ډبرې انقلاب «Neolithic Revolition» یې رهبري کړ او په دې سیمه کې لومړنی ښار چې اباد شو، اوسنی عراق و. د اوسپنې ویلې کولو صنعت په لومړي ځل په ترکیه کې پیل شو او منځنی ختیځ د منځنۍ پېړۍ تر وروستیو پورې د ټکنالوژۍ له اړخه فعاله او خوځنده سیمه وه.

په پنځم څپرکي کې به ووینو چې په منځني ختیځ کې د نوې ډبرې انقلاب له جغرافیې سره تړاو نه درلود او نه هم په دې سیمه کې اوسنۍ بېوزلي له جغرافیې سره کومه اړیکه لري، بلکې دا د عثماني امپراتورۍ میراثي بنسټونه وو، چې منځنی ختیځ یې د فقر او بېوزلۍ گرداب ته ورټېل واهه. په پایله کې ویلی شو چې جغرافیوي عوامل نه یوازې په نړۍ کې د موجوده نا انډولۍ او توپیرونو په پېژندنه کې له موږ سره مرسته نه کوي، بلکې ان دې پوښتنې ته هم له ځواب ویلو عاجز دي چې په اسیا کې د جاپان او چین په څېر ملتونو څنگه تر اوږده رکود وروسته په ډېرې چټکۍ د ودې پر لور حرکت پیل کړ؟ موږ دغې پوښتنې ته د ځواب لپاره یوې غوره تیورۍ ته اړتیا لرو.

د کلتور فرضیه

The Culture Hypothesis

دویمه منل شوې تیوري، د کلتور فرضیه ده چې اقتصادي هوساینه له کلتور سره تړي. دغه فرضیه هم د جغرافیوي فرضیې په څېر تاریخي ریښه لري چې د جرمن ټولنپوه «ماکس وېبر» له نظریاتو سرچینه اخلي. د هغه په باور د پروتستان مذهب د اصلاح بهیر «ریفورم» او د دغه مذهب اخلاقي اغېزو په لوېدیځه اروپا کې د موډرنې صنعتي ټولنې په رامنځته کېدا کې مهم رول ولوباوه. د کلتور فرضیه یوازې پر مذهب ولاړه نه ده، بلکې بېلابېل باورونه، ارزښتونه او اخلاقیات هم په ځان کې رانغاړي. که څه هم له سیاسي پلوه سمه نه ده چې دغه موضوع په لویه کچه مطرح شي، خو لا هم یو شمېر خلک په دې اند دي، چې افریقایان د ښو کاري اخلاقو د نه لرلو، پر سحر او جادو د باور او له نوې غربي ټکنالوژۍ سره د ضدیت له امله بېوزله او غریب دي. همدارنگه زیاتره خلک په دې باور دي چې د لاتینې امریکا وگړي به

هېڅکله شتمن نه شي، ځکه چې دغه خلک ذاتاً بې پروا او مفلس دي او د «Iberian» يا «mañana» له کلتور «د نن کار سبا ته پرېښودل» څخه اغېزمن شوي دي. همدارنګه يو وخت ويل کېدل، چې په چينايي کلتور کې د کنفوسيوس باورونه د چينايانو د اقتصادي پرمختګ پر وړاندې خنډ و، په داسې حال کې چې اوس د چينايانو کاري اخلاقو د ودې د خوځنده ماشين په توګه په چين، هانکانګ او سينګاپور کې بېساري بدلونونه رامنځته کړي دي. ايا د کلتور فرضيه د نړيوالې نا انډولۍ په پوهاوي کې مرسته کولای شي؟ هو او نه!

هو په دې معنا چې، هغه ټولنيز نورمونه چې له کلتور سره اړيکه لري، ارزښتمن او په سختۍ سره د بدلېدو وړ دي. دغه نورمونه ځيني وخت بنسټي يا نهادي توپيرونه تقويه کوي، چې دغه توپيرونه په دې کتاب کې د نړيوالې نابرابرۍ په اړه زموږ د بحث مهم ټکی جوړوي. همدارنګه هېڅکله نه؛ ځکه هغه کلتوري ابعاد چې تر ډېره پرې تاکيد کېږي لکه دين، ملي دودونه، افريقايي يا لاتيني ارزښتونه، په دې اړه په پوهاوي کې چې څنګه دلته رسېدلي يو او ولې په نړۍ کې نابرابري حاکمه ده، له موږ سره مرسته نه کوي او نه هم د ارزښت وړ دي. د کلتور يو شمېر نور اړخونه، لکه يو پر بل د خلکو باور يا له يو بل سره همکاري، که څه مهم دي؛ خو دا د بنسټونو پايله ده، نه د نا انډولۍ په اړه کوم مستقل دليل. راځئ چې يو ځل بيا نوګالس په پام کې ونيسو. څرنګه چې مخکې مو يادونه وکړه، د نوګالس په شمال او جنوب کې زياتره کلتوري اړخونه سره ورته دي - ښايي د دواړو ښارونو په اوبو، نورمونو، کړنو او ارزښتونو کې ځيني توپيرونه موجود وي- خو دا عوامل نه دي؛ بلکې د پراختيايي بهير هغه پايله ده چې يادو دواړو ښارونو طی کړې ده. د بېلګې په توګه، په نظر پوښتنو کې څرګنده شوې چې مکسيکويان پر نورو خلکو باور نه کوي، په داسې حال کې چې د امريکا متحده اياالتونو وګړي وايي چې پر نورو باور کوي. د مکسيکويانو دغه بې باوري حيرانوونکې نه ده، ځکه چې د مکسيکو دولت د مخدره توکو د باندونو او کاروبار په مخنيوي او د يوه پاک قضايي نظام په رامنځته کولو کې پاتې راغلی دی. ورته موضوع په سوېلي او شمالي کورياګانو کې هم صدق کوي، چې د کتاب په بل څپرکي کې به پرې خبرې وکړو. سوېلي کوريا د نړۍ د شتمنو هېوادونو په ډله کې راځي، په داسې حال کې شمالي کوريا له وقفه يي قحطۍ او بېوزلۍ سره لاس او ګرېوان ده. که څه هم د دواړو کورياګانو تر منځ ډېر کلتوري توپيرونه شته، خو دغو توپيرونو د دواړو سيمو په اقتصادي برخليک کې هېڅ ونډه نه ده لرلې. کوريا ټاپو وزمې د ګډ تاريخ اوږده مرحله تېره کړې ده. د کوريا تر جګړې او د ځمکې د کُرې په ۳۸ درجو کې د هغې تر وېش مخکې، دغو دوو شمالي او جنوبي سيمو د ژبې، قوميت او کلتور

له پلوه بېساری کلک تړاو درلود، لکه د نوگالس په څېر؛ خو هغه څه چې د دواړو ترمنځ توپیر په ډاگه کوي، هغه پوله ده. په شمال کې یو متفاوت سیاسي رژیم داسې بنسټونه رامنځته کړي چې د متفاوتو انگېزو سبب شوي دي. په دې توگه، د نوگالس د شمال او جنوب یا د دواړو کوریاگانو د کلتور ترمنځ توپیرونه د دې سیمو د اقتصادي هوساینې یا بېوزلۍ لپاره دلیل نه شي کېدای، بلکې دا د بنسټونو نتیجه ده. د افریقا او افریقایي کلتور په اړه څه فکر کوئ؟ له تاریخي پلوه افریقا د نړۍ د نورو سیمو په پرتله بېوزله ده او د دې لویې وچې لرغونو تمدنونو څرخ، لیک (له سومالیا او ایتوپیا پرته) او سپاره اختراع نه کړل. که څه هم[1] افریقایانو د دغې ټکنالوژۍ په اړه له پخوا معلومات لرل او پوهېدل، خو د نولسمې پېړۍ په وروستیو او د شلمې پېړۍ تر لومړیو پورې د اروپایي استعمار له رسمي پیل سره ترې هېڅ گټه وانخیستل

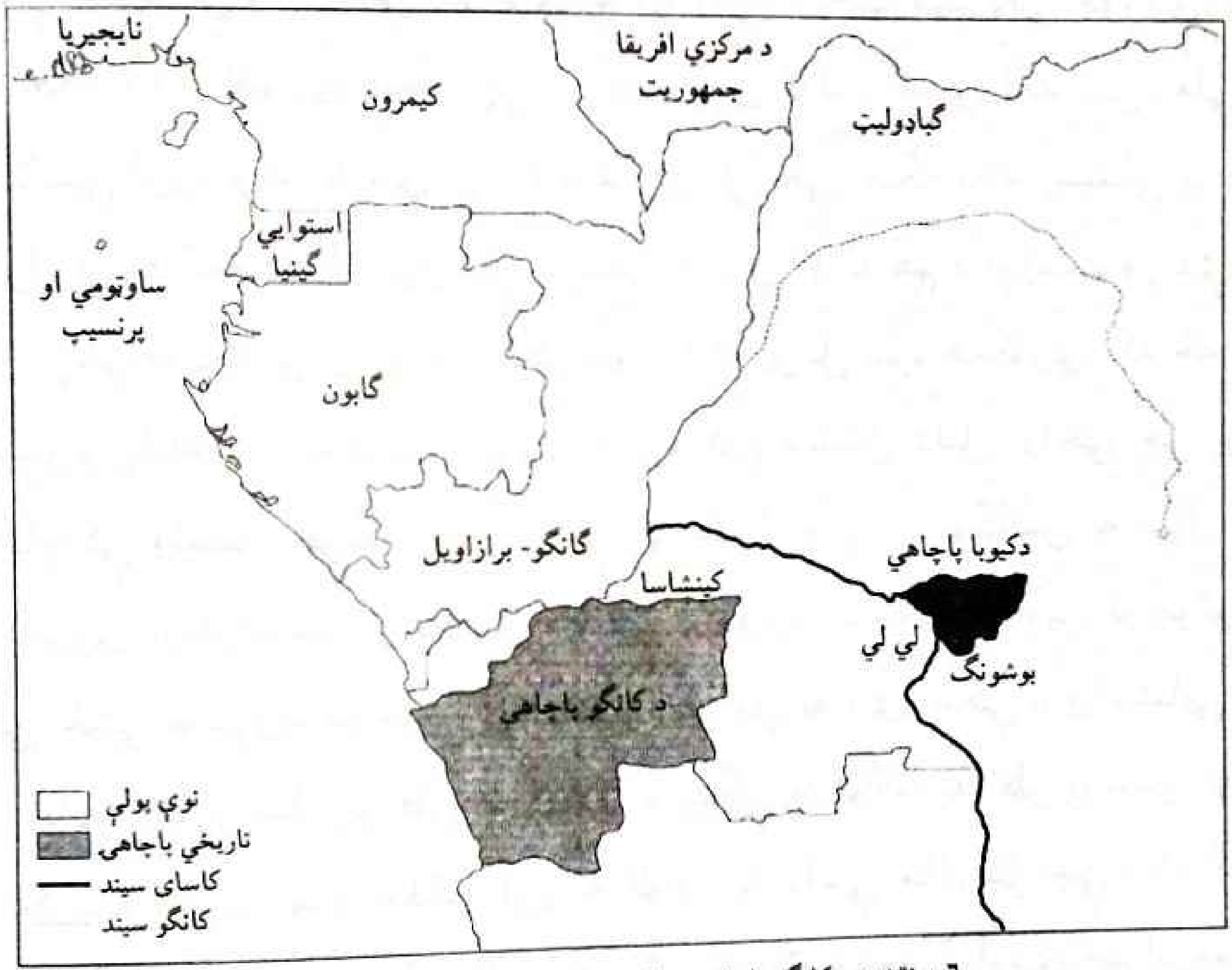

٦مه نقشه: د کانگو پاچاهي، د کیوبا پاچاهي، بوشونگ او لي لي

شوه. اروپایانو ان د پنځلسمې پېړۍ په وروستیو کې د افریقا په لوېدځو سواحلو کې بېړۍ چلونه پیل کړې وه، اسیایانو تر دې هم ډېر پخوا د افریقا په ختیځ کې بېړۍ چلولې. په افریقا کې د کانگو سیند پر غاړه د کانگو پاچاهۍ د تاریخ په مطالعې سره چې اوس د کانگو ډیموکراټیک جمهوریت په نوم یادېږي، کولای شو چې د دې ټکنالوژۍ د نه کارونې پر لاملونو پوه شو.

[1] plow

شېړمه نقشه، د مرکزي افریقا د نورو دولتونو یعنې د کیوبا پاچاهۍ ترځنګ چې وروسته به پرې بحث وکړو، د کانګو موقعیت راښیي.

کله چې «ملوان ډیاګو» په ۱۴۸۳ کال کې په لومړي ځل د کانګو له سیمې لیدنه کوله، دغې لیدنې له پرتګال سره د کانګو سیمې د پراخې اړیکې زمینه برابره کړه. دغې سیمې هغه مهال پر افریقایي معیارونو برابر، سیاسي متمرکز جوړښت درلود او یوازې په پلازمېنه مبانزا «Mbanza» کې یې شاوخوا ٦۰ زره وګړي اوسېدل، چې دغه شمېر د پرتګال د پلازمېنې «لېزبون» له ټول نفوس سره برابر و او همدارنګه د لندن په پرتله چې په ۱۵۰۰ میلادي کال کې یې شاوخوا ۵۰ زره نفوس درلود، ډېر و. د کانګو پاچا «Nzinga a Nkuwu» کاتولیک مذهب ومانه او خپل نوم یې پر «João I» او د پلازمېنې مبانزا نوم یې پر ساو سلوادور[1] بدل کړل.

د پرتګالیانو له برکته د کانګو خلک له څرخ او سپارې سره اشنا شول او ان د ۱۵۱۲ او ۱۵۹۱ کلونو ترمنځ پرتګالیانو د ترویجي ماموریت په ترسره کولو سره د کانګو اوسېدونکي د کرنې په برخه کې نوښتونو ته وهڅول، خو دغه ټول نوښتونه له ماتې سره مخ شول. په ټوله کې له نوې ټکنالوژۍ څخه د ګټې اخیستنې پر سر د کانګویانو ترمنځ اختلاف لا لرې خبره وه، هغوی ډېر ژر د لوېدیځ له یوې اختراع (وسلې) څخه کار واخیست، کانګویانو له دغې ځواکمنې وسیلې څخه د بازار د اړتیا او هڅوونکي عامل په توګه کار واخیست، یعنې د وسلې پر مټ یې د مریانو رانیولو او د هغوی صادرولو ته مخه کړه. تر دې دمه داسې نښې نښانې نه دي لیدل شوي چې ګنې افریقایي کلتور او ارزښتونه دې د نوې ټکنالوژۍ د کارونې پر وړاندې خنډ ګرځېدلي وي. همدارنګه کله چې کانګویان له اروپایانو سره ژورې او نږدې اړیکې ټینګوي، نو غربي دودونه لکه سواد، د جامو سټایل او د کورونو ډیزاین را خپلوي، په نولسمه پېړۍ کې زیاتره افریقایي ټولنو د صنعتي انقلاب په پایله کې له رامنځته شوو اقتصادي فرصتونو څخه د خپلو تولیداتو لپاره د نمونې په توګه کار واخیست. لوېدیځې افریقا د نباتي غوړیو او د بادامو د صادراتو له برکته چټکه اقتصادي وده تجربه کړه، افریقایانو خپل صادرات د سوېلي افریقا د رنډ سیمې په لور چې د کاني سرچینو لرونکې او مخ پر ودې صنعتي سیمه وه، پراخ کړل. خو دغه هیله بښوونکې اقتصادي تجربې د افریقایي کلتور یا د دې لویې وچې د خلکو د ناتوانۍ له امله نه، بلکې په لومړي سر کې د اروپایي استعمار او بیا تر خپلواکۍ

[1] São Salvador

وروسته د افریقایي دولتونو د ناسمو تګلارو په پایله کې له منځه لاړې. د انګېزې نشتوالی هغه بنسټیز عامل و، چې د کانګو خلکو د وخت له غوره ټکنالوژۍ څخه ګټه پورته نه کړه. هغوی چې کاتولیک مذهب منلی و او هغوی چې نه و منلی، دواړه له داسې مصیبت سره مخ شول چې پاچا به یې یا مالونه مصادره کول او یا به یې هم د مالیې په توګه ترې اخیستل. نه یوازې د هغوی مالونه خوندي نه وو، بلکې ژوندي پاتې کېدل هم یو چانس ګرځېدلی و، زیاتره به نیول کېدل او بیا به د مریانو په توګه پلورل کېدل.
څنګه شونې ده چې په داسې یوه ناخوندي چاپېریال کې خلک پانګونې ته وهڅول شي؟! پاچا د اوسپنې د صنعت ترویج او یا د کرنې پراختیا ته لومړیتوب نه ورکاوه، ځکه چې د مریانو صادرات ډېر ګټور وو. ښایي دا خبره سمه وي چې افریقایان نن ورځ د نړۍ د نورو وګړو په پرتله یو پر بل لږ باور لري او دا د هغو بنسټونو اغېزې دي، چې په دې لویه وچه کې یې بشري او د مالکیت حقونه پایمال کړي دي. د انسانانو نیول او د مري په توګه د هغوی خرڅول له شک پرته چې د تاریخ په اوږدو کې د افریقایانو ترمنځ د بې باورۍ لامل شوي دي.
د ماکس وېبر د پروتستانت مذهب د اخلاقو په اړه څه فکر کوئ؟ دا خبره سمه ده چې د نوي عصر لومړني اقتصادي بریالیتوبونه پروتستانت مذهبه هېوادونو لکه برېتانیا او هالنډ تجربه کړي دي، چې دلته د مذهب او اقتصادي بریالیتونو ترمنځ یوه اندازه رابطه موجوده ده. فرانسې د یوه کاتولیک مذهبه هېواد په توګه په نولسمه پېړۍ کې د هالنډ او برېتانیا له اقتصادي پروګرامونو تقلید وکړ. همدارنګه ایټالیا نن ورځ د دغو ټولو هېوادونو په پرتله ارامه او سوکاله ده، که ختیځ ته پام وکړو، وبه ګورو چې په ختیځه اسیا کې هېڅ ډول اقتصادي پرمختګ او بریالیتوب له مسیحیت سره تړاو نه لري، په دې سیمه کې به هېڅ داسې نښې نښانې پیدا نه کړئ چې د پروتستانېزم او اقتصادي بریالیتوبونو ترمنځ اړیکه په ډاګه کړي.
راځئ چې د کلتور فرضیې د پلویانو سیمې، یعنې منځنۍ ختیځ ته ورشو. د دې سیمې زیاتره هېوادونه اسلامي دي او په ځانګړې توګه په دې ډله کې هغه هېوادونه ډېر بېوزله دي چې نفت نه لري. هغه هېوادونه چې نفت لري، ډېر شتمن دي؛ خو د نفتو دغې باد راوړې شتمنۍ په سعودي عربستان او کویټ کې د مډرن اقتصاد په رامنځته کېدا کې ډېر کم رول لوبولی دی. ایا دغه حقایق په قانع کوونکي ډول د دین ارزښت نه په ګوته کوي؟ دغه استدلال ظاهراً معقول ښکاري، خو سم نه دی. د منځنۍ ختیځ هېوادونه لکه سوریه او مصر بېوزله دي او

زیاتره وګړي یې مسلمانان هم دي، خو دغه هېوادونه د بېلابېلو لاملونو پر بنسټ په سیستماتیک ډول له نورو سره توپیر لري.

لومړی دا چې دغه هېوادونه د عثماني خلافت ولایتونه وو، چې په شدت سره یې د پراختیا له مسیره را وګرځول. وروسته له هغه چې عثماني امپراتوري رنګه شوه، منځنی ختیځ د فرانسوي او انګلیسي استعماري امپراتوریو ترمنځ ووېشل شو، چې دې پېښې بیا هم د هغوی د پرمختګ مخه ډپ کړه. که څه هم یاد هېوادونه وروسته خپلواک شول، خو د پخوانۍ استعماري نړۍ پر پلونو یې قدم کېښود، استبدادي او سلسله مراتبي سیاسي رژیمونو ته یې مخه کړه. یادو هېوادونو یوازې یو څو سیاسي او اقتصادي بنسټونه چې د اقتصادي ودې او پرمختګ په برخه کې ارزښتناک ګڼل کېږي، جوړ کړل. د دې تیاره مسیر بنسټ عثماني خلافت او اروپايي ښکېلاک اېښی و. په منځني ختیځ کې د بېوزلۍ او اسلام ترمنځ اړیکه هېڅ حقیقت نه لري.

د منځني ختیځ په اقتصادي بهیر کې د دې تاریخي پېښو رول، د کلتوري فکتورونو په نسبت ډېر څرګند دی. دا مسئله هم د پام وړ ده، کله چې د منځني ختیځ یو شمېر سیمې لکه مصر چې د محمد علي په مشرۍ له ۱۸۰۵ څخه تر ۱۸۴۸ کاله پورې د عثماني امپراتورۍ او اروپايي استعمار له ولکې ووتلې، چټک اقتصادي پرمختګ تجربه کړ. په مصر کې د ناپلیون بناپارټ په مشرۍ د فرانسوي پوځیانو له ماتې وروسته محمد علي واک ته ورسېد، محمد علي د عثمانیانو له کمزورتیاوو د ځان په ګټه کار واخیست او پاچاهي نظام یې تاسیس کړ، دغې پاچاهۍ تر ۱۹۵۲ کال پورې د جمال عبدالناصر په مشرۍ د مصریانو تر انقلاب پورې دوام وکړ. سره له دې چې د محمد علي اصلاحات له زور سره مله وو، خو د مصر لپاره د پرمختګ سبب شول، نوموړي نوې دولتي بیروکراسي، پوځ او مالیاتي سیستم رامنځته کړل او همدارنګه د کرنې او صنعت په برخه کې یې پرمختګ ته لار هواره کړه، خو د محمد علي تر مړینې وروسته کله چې مصر د اروپا تر نفوذ لاندې راغی، د موډرنیزېشن او ودې دغه بهیر په ټپه ودرېد، خو ښايي دا د کلتور په اړه ناسم لیدلوری وي. ښايي هغه کلتوري فکتورونه چې مهم دي، له مذهب سره نه؛ بلکې تر ډېره له ملي کلتور سره تړاو ولري.

ایا دا د انګلیسي کلتور امتیاز دی چې د امریکا متحده ایالتونه، کاناډا او استرالیا نن ډېر شتمن دي؟ که څه هم دغه نظریه په لومړي سر کې جالبه ښکاري، خو قانع کوونکې نه ده. هو! له شک پرته کاناډا او د امریکا متحده ایالتونه یو وخت د انګلیس مستعمره وو، خو سیرېلیون او نایجیریا هم د برېتانیا استعمار تېر کړي دي. د برېتانیا د پخوانیو مستعمرو ترمنځ اقتصادي توپیر لکه په نړۍ کې د نورو موجوده توپیرونو هومره پراخ دی. د انګلیسي والي

میراث په شمالي امریکا کې د اقتصادي بریالیتوبونو لامل نه ګڼل کېږي. دلته د کلتوري فرضیې یوه بله نسخه هم شته، دا یوازې انګلیسي والی او غیر انګلیسي والی نه دی چې ارزښت ورکول کېږي، بلکې د اروپايي والي او غیر اروپايي والي نظریه هم شته. ایا کېدای شي اروپایان له دې امله غوره وګڼو چې ښه کاري اخلاق، ژوند ته ښه لید، یهودي-مسیحي ارزښتونه او د لرغوني روم په میراث پاتې امتیازونه لري؟ دا سمه ده چې ختیځه اروپا او شمالي امریکا چې په لومړیو کې له اروپايي توکم ځخه ډکې شوې، د نړۍ هوسا سیمې دي، ښایي دا د اروپایانو غوره کلتوري میراث وي چې د اقتصادي ښېرازۍ ریښه لري او د کلتوري فرضیې وروستی تمځای دی. له بده مرغه چې د کلتوري فرضیې دغه نسخه هم د نورو نسخو په څېر، واقعیتونو ته سم ځواب نه لري. د امریکا متحده ایالتونو او کاناډا په پرتله د ارجنټاین او یوروګوای زیاتره وګړي اروپايي توکمه دي، خو د یوروګوای او ارجنټاین اقتصادي وضعیت نن د قناعت وړ نه دی. جاپان او سینګاپور هېڅکله [له یو کم شمېر پرته] اروپايي وګړي نه دي لرلي، خو د لوېدیځې اروپا د ډېرو سیمو په پرتله ښه اقتصاد او ژوند لري. چین سره له دې، چې په خپل سیاسي او اقتصادي نظام کې ځیني د پام وړ نیمګړتیاوې لري، خو په وروستیو درېوو لسیزو کې یې په نړیواله کچه چټکه اقتصادي وده خپله کړې ده. د ماوو زیدونګ په وخت کې د چینایانو بېوزلي له چینايي کلتور سره اړیکه نه لرله، بلکې دا د ماوو له ناورینه د ډک اقتصادي او سیاسي مدیریت او مشرۍ له امله و. نوموړي په ۱۹۵۰ کال کې د «لوی توپ مخ په وړاندې»[1] په نوم د صنعتي کېدو یوه افراطي طرحه چمتو کړه چې پراخه لوږه او قحطي یې وزېږوله. هغه په ۱۹٦۰ مه لسیزه کې یو کلتوري انقلاب پیل کړ چې په ترڅ کې ګڼ روڼ اندي، لوستي او هر هغه څوک وځورول یا ووژل شول چې له کمونېست ګوند سره به یې پر ژمنتیا شک کېده. دغه تګلاره له هېواده د بشري سرچینو او کادرونو د تېښتې او ضایع کېدو لامل شوه. په دې توګه د چین اوسنۍ وده له چیني ارزښتونو او کلتوري بدلونونو سره کومه اړیکه نه لري، بلکې له هغو اقتصادي بدلونونو او اصلاحاتو سرچینه اخلي چې د ماوو تر مړینې وروسته د «دینګ شیاپونګ» او د هغه د ملګرو له خوا عملي شول. دغه اصلاحات او بدلونونه لومړی په کرنیز او بیا وروسته په صنعتي سکتورونو کې د سوسیالیستي اقتصادي تګلارو او بنسټونو تدریجي له منځه وړل و.

د جغرافیوي فرضیې په څېر د کلتور فرضیه هم په نړۍ کې د نابرابرۍ او لوږو – ژورو په روښانه کولو کې موږ سره مرسته نه شي کولای، البته د متحده ایالتونو او لاتیني امریکا ترمنځ

---

[1] Great Leap forward

د باورونو، کلتوري رویو او ارزښتونو په برخه کې ډېر توپیرونه شته، خو دا توپیرونه هغسې دي چې د نوګالس اریزونا او نوګالس سونورا یا سوېلي او شمالي کوریا ترمنځ لیدل کېږي، کوم چې له متفاوتو بنسټونو او د بنسټونو د تاریخ پایله ده. کلتوري فکتورونه چې څرګندوي، څنګه هسپانوي یا لاتیني کلتور په هسپانوي امپراتورۍ کې ځای پیدا کړی و، په لاتینه امریکا کې توپیرونه نه شي په ډاګه کولی. د بېلګې په توګه، دا پوښتنه نه شي ځوابولی چې ولې نن ارجنټاین او چیلي د پیرو او بولیویا په پرتله ارام او هوسا دي. د کلتور په اړه دې ته ورته نورې ګڼې نظریې او دلایل هم کار نه ورکوي. د بولیویا او پیرو په پرتله په ارجنټاین او چیلي کې ډېر لږ بومیان یا د سیمې اصلي اوسېدونکي ژوند کوي. له همدې امله بومي کلتور د ستونزې د په ډاګه کولو لپاره یو کارنده دلیل نه دی. سره له دې چې کولمبیا، پیرو او ایکوادور د عوایدو په برخه کې په یوه ردیف کې قرار لري، خو په کولمبیا کې نن ډېر لږ شمېر بومي وګړي ژوند کوي، په داسې حال کې چې پیرو او ایکوادور تر دې ډېر بومي وګړي لري.
په پایله کې کلتوري رویې چې ډېر ورو بدلون مومي، ستونزمنه ده چې ووایو د چین او ختیځې اسیا له چټکې او جادویي ودې سره یې مرسته کړې ده. که څه هم بنسټونه تلپاتې او دومداره دي، خو په ځینو ځانګړو شرایطو کې بنسټونه هم په چټکۍ سره بدلون موندلای شي، چې په راتلونکي څپرکي کې به یې روښانه کړو.

د ناپوهۍ فرضیه

The Ignorance Hypothesis

د ملتونو د بډاینې او بېوزلۍ په اړه وروستۍ او مشهوره تیوري د «ناپوهۍ فرضیه» ده. د دغې فرضیې له مخې په نړۍ کې څکه نابرابري خوره ده، چې موږ او زموږ واکمنان نه پوهېږي چې څنګه بېوزله هېوادونه شتمن کړو. ډېری اقتصاد پوهانو دغه نظریه د نامتو انګلیسي اقتصاد پوه «لیونل رابنز» له هغې نظریې راخیستې چې په ۱۹۳۵ کال کې یې وړاندې کړه. د دې نظریې پر بنسټ «اقتصاد هغه علم دی چې د انسان د موخو او محدودو امکاناتو ترمنځ چې بدیل مصارف لري، د هغه سلوک څېړي.»
له همدې ځایه، دې پایلې ته رسېږو چې د اقتصاد علم باید د ټولنیزو مقاصدو د ترلاسه کولو لپاره له محدودو یا کم پیدا وسایلو څخه پر ګټې اخیستنې ډېر تمرکز وکړي. په اقتصاد کې مشهوره تیوریکي پایله یا د «هوساینې لومړی اصل» په حقیقت کې هغه شرایط تعریفوي، چې پر بنسټ یې د اقتصاد بازار کې د اقتصادي لیدلوري له پلوه د سرچینو ځانګړې کول د ټولنیز

هدف لپاره وي. د بازار اقتصاد یو جلا مفهوم دی، یعنې افرادو او شرکتونو ته د داسې شرایطو برابرول دي چې د هغه په رڼا کې ازاد تولید، پېر او پلور او خدمات وړاندې کړي، خو کله چې دغه شرایط برابر نه شي، مارکېټ له ماتې سره مخ کېږي او دغه ماته په نړۍ کې د نابرابرۍ د نظریې اساس جوړوي. څومره چې په مارکېټ کې د ماتې یا ناکامۍ عوامل پر ځای پاتې کېږي، هغومره ور سره یو هېواد بېوزله کېږي. د ناپوهۍ فرضیه کاږي چې بېوزله هېوادونه، بېوزله دي؛ ځکه چې دغه هېوادونه د اقتصاد پوهانو د پخوانیو ناسمو لارښوونو او تګلارو له امله د بازار له پرله پسې ماتې سره مخ دي او نه پوهېږي چې څنګه له دې ستونزې خلاصون ومومي. په مقابل کې شتمن هېوادونه شتمن دي، ځکه چې دغه هېوادونه د غوره تګلارو په خپلولو سره له ستونزو بریالي راوتلي دي.
ایا د ناپوهۍ فرضیه په نړۍ کې د اوسنۍ نا انډولۍ عوامل په ډاګه کولای شي؟ ایا کولای شو، ووایو چې افریقایي هېوادونه ځکه د نړۍ د نورو هېوادونو په پرتله بېوزله دي چې مشرانو یې تېروتنې کړې دي؟ ایا اروپایي مشران د دې وضعیت په اړه له مخکې خبر وو او پوهېدل؟ سره له دې چې موږ د نړۍ د مشرانو د تېروتنو ډېرې مشهورې بېلګې لرو چې د ناسمو سیاستونو له امله یې خپل هېوادونه له ناورین سره مخ کړي دي، خو ناپوهي او بې غوري ښايي په نړۍ کې د شته نابرابرۍ د یوه کوچني عامل په توګه وګڼل شي. د دې یو ښه مثال افریقایي هېواد غنا دی. غنا له انګرېزانو د خپلواکۍ تر ګټلو وروسته له دومداره اقتصاد رکود سره مخ شو، چې لامل یې بې غوري او ناپوهي وه. انګرېز اقتصاد پوه «ټوني کلیک» چې د ولسمشر «قوام نکرومه» اقتصادي سلاکار و، په خپلو یادښتونو کې د ګڼو ستونزو یادونه کړې ده. د نکرومه اقتصادي تګلاره چې د دولتي صنایعو پر پراختیا را څرخېده، ډېره ناکامه او بې ګټې ثابته شوه. کلیک په خپلو یادښتونو کې کاږي:«د بوټانو د تولید فابریکه باید په شمال کې د ۵۰۰ میله په واټن د غوښې د تولید فابریکې سره د ټرانسپورټ په وسیله نښلول شوې وای، د ذبح شوو څارویو څرمنې او پوستکي باید په ۵۰۰ مایله مترۍ کې جنوب سیمې ته د چرم د تولید په موخه او بیا تولید شوی چرم بېرته کوماسي سیمې ته چې د هېواد په مرکز کې یې موقعیت درلود، لېږدول شوی وای. دا چې د بوټانو د خرڅلاو بازار د اکرا ښار په مرکزي سیمه کې موقعیت درلود، نو تولید شوي بوټان باید ۲۰۰ میله مترۍ کې سوېل خوا ته لېږدول شوي وای»
کلیک غواړي ووايي چې د دې پروژې بنسټ ډېر خام او ناکاره اېښودل شوی و او د بوټانو د تولید پروژه یو له همدغو پروژو څخه وه. دې ته ورته یوه بېلګه د عم مېوې د پروسس

فابريکه وه. دغه فابريکه د غنا په داسې سيمه کې جوړه شوې وه، چې هلته د عم حاصلات نه وو او توليد يې هم د ټول نړيوال مارکېټ د تقاضا په پرتله ډېر وو. د نامعقولې اقتصادي پراختيا دغه ناپايه جريان د قوام نکرومه او د هغه د اقتصادي سلاکارانو د ناپوهۍ او بې غورۍ له امله نه و، له نوموړي سره د کلېک او سر ارتر «Sir Arthur Lewis» په څېر اقتصادي سلاکاران چې ليوس حتی د نوبل جايزه هم اخيستې وه، ملګري وو او پر دې ښه پوهېدل چې دغه تګلارې يا پاليسۍ کارنده نه دي. حقيقت دا دی چې نکرومه د يادو اقتصادي تګلارو په پلي کولو کې ربښتينی نه و، بلکې د دې سلاکارانو په وجود کې يې سياسي ملاتړ تر لاسه کاوه او په دې توګه يې د خپل غير ډيموکراټيک رژيم د پايښت هڅه کوله. تر خپلواکۍ وروسته په غنا کې د پراختيايي پروګرامونو د ناکامېدو او د ناسم اقتصادي مديريت پړه پر «ناپوهۍ» نه شو ور اچولای. که ستونزه په نا پوهي کې وه، نو مشران بايد له څو پړله پسې تېروتنو وروسته ژر پر دې پوه شوي وای، چې د خلکو د ژوند او د اقتصاد ښه والي لپاره نوې تګلارې غوره کړي.

د امريکا متحده ايالتونو او مکسيکو ترمنځ توپير په پام کې ونيسئ. دا به ډېره بېځايه خبره وي، چې د دغو دوو هېوادونو ترمنځ اوسنۍ نابرابري د هغوی د مشرانو د ناپوهۍ له امله وګڼو، کله چې د استعمار پر مهال جان سمېت او کورټس د دواړو هېوادونو ترمنځ د بېلتون تخم شينده، د دواړو په پوهه او اراده کې هېڅ توپير نه و. همدارنګه د امريکا د ولسمشرانو روزولټ او ووډروېلسن او د مکسيکو د ولسمشر پورفيرو دياز د پوهې ترمنځ هېڅ توپير نه و، دياز د اتلسمې پېړۍ په وروستيو او د نولسمې پېړۍ په لومړيو کې په مکسيکو کې داسې اقتصادي بنسټونه جوړ کړل چې د واکمنې طبقې په خدمت کې وو او ټولنې ته په ډېره درنه بيه تمام شول، خو امريکايي مشرانو د دې برعکس کار وکړ. دغه راز د هغو افريقايي هېوادونو مشرانو چې په وروستۍ نيمه پېړۍ کې يې د مالکيت د نا خوندي حقونو او ناسمو اقتصادي بنسټونو له امله ځان کمزوری او خلک يې بېوزله کړل، له دې کبله بې غوري کوله چې فکر يې کاوه سمه اقتصادي تګلاره يې غوره کړې ده. هغوی همداسې وکړل او د ولس د ژوند په بيه يې خپل ځانونه شتمن کړل، هغوی فکر کاوه چې سمه لار يې غوره کړې او په دې ډول به د ټولنې د مخورو او اشرافو د ملاتړ ترلاسه کولو له لارې تر ډېره په واک کې پاتې شي. په ۱۹۷۱ کال کې د غنا د لومړي وزير «کوفي بوسيا» تجربې ښيي چې د ناپوهۍ فرضيه څومره ګمراه کوونکې ده. بوسيا په خپل وخت کې له يوه خطرناک اقتصادي ناورين سره مخ شو، نوموړي چې تر نکرومه وروسته په ۱۹٦۹ کال کې واک تر لاسه کړ، بې ثباته اقتصادي تګلاره

خپله کړه، په مارکېټ کې یې د بېلابېلو توکو بیې په کنټرول کې واخیستې او د بهرنیو اسعارو پر وړاندې یې د پیسو ارزښت تر حقیقي ارزښت لوړ وساته. که څه هم بوسیا د نکرومه له سیالانو څخه و او د یوه ډیموکراټیک دولت مشري یې کوله، خو له ډېرو ورته سیاسي محدودیتونو سره مخ و. دی هم د نکرومه په څېر د خپلو غوره کړو تګلارو په اړه بې خبره نه و، بلکې په دې باور و چې اقتصادي تګلاره یې ګټوره یا د هېواد د پرمختګ لپاره یو ایډیال ده، بوسیا ځکه دغه پالیسي غوره کړې وه، چې غوښتل یې سرچینې او امکانات ځواکمنو سیاسي ډلو ته ولېږدوي، لکه د ښاري سیمو اوسېدونکي، چې باید خوښ او راضي ساتل شوي وای. د بیو کنټرول چې په ترځ کې یې ښاري ټاکنیزو حوزو ته باید ارزانه خواړه عرضه او د دولتي لګښتونو د پوره کولو لپاره عواید برابر شوي وای، کروندګر له سختو ستونزو سره مخ کړل، خو دغه کنټرول ډېر دوام و نه کړ. غنا ډېر ژر د تادیاتو د بیلانس کسر او د بهرنیو اسعارو د کمښت له بحران سره مخ شو، د دې اقتصادي کړکېچ په ترځ کې بوسیا د ۱۹۷۱ کال د ډسمبر په ۲۷ مه د پیسو نړیوال وجهي صندوق سره یو تړون لاسلیک کړ، چې له امله یې د هېواد ملي کرنسۍ ارزښت په بېساري توګه راټیټ شو.

د پیسو نړیوال صندوق، نړیوال بانک او نړیوالې ټولنې پر بوسیا فشار راووړ، چې په تړون کې شامل ټول اصلاحات پلي کړي. که څه هم نړیوال مالي بنسټونه نا خبره وو، خو بوسیا خبر و او پوهېده چې په یوه ستر قمار کې ښکېل شوی دی. د پیسو ارزښت ټیټېدو او اقتصادي ناورین له امله خلکو په پلازمېنه «اکرا» کې پاڅون وکړ، چې په ترځ کې یې بوسیا د ډګروال «اچومپونګ» په مشرۍ د پوځ له لوري را وپرځول شو.

د جغرافیې او کلتور او د ناپوهۍ فرضیو ترمنځ توپیر دا دی، چې د ناپوهۍ فرضیه د بېوزلۍ د ستونزې د حل لپاره چټک وړاندیزونه کوي، یعنې: که ناپوهي مو له دغسې برخلیک سره مخ کوي، نو واکمنان او پالیسي جوړوونکي کولای شي چې هغه له موږ سره یې شریک کړي او موږ به د منل شوو اقتصادي تګلارو په چوکاټ کې د سمو لارښوونو او سپارښتنو پر مټ وکولای شو چې ټولې نړۍ ته پراختیایي پروګرامونه طرحه کړو. خو د بوسیا تجربه پر دې واقعیت ټینګار کوي چې د بازار د ماتې د مخنیوي او د اقتصادي ودې د پالیسو پر وړاندې اصلي خنډونه د سیاستوالو ناپوهي نه ده، بلکې هغه انګېزې او محدودیتونه دي چې ناکاره او کمزورو اقتصادي او سیاسي بنسټونو زېږولي دي.

که څه هم د ناپوهۍ فرضیې اوس هم د یو شمېر اقتصاد پوهانو او د لوېدیځوالو پالیسي جوړوونکو ترمنځ د غوره نظریې په توګه خپل ارزښت ساتلی، خو دا هم د هغو نظریاتو له

جملې ده چې کار نه ورکوي. دا فرضيه نه په نړۍ کې د اقتصادي هوساينې رينبې په ډاګه کولای شي او نه هم د ځمکې پر سر لوږې ژورې. مثلاً، ولې ځينو هېوادونو لکه پيرو او مکسيکو داسې بنسټونه او تګلارې يې تر لاس لاندې ونيول چې لويه برخه وګړي يې بېوزله کړل؟ او يا ولې د افريقا جنوب صحرا او د مرکزي امريکا زياتره برخې د لوېديځې اروپا او ختيځې اسيا په پرتله بېوزله دي؟

کله چې يو شمېر هېوادونه ناکاره او فقر زېږوونکي بنسټونه له منځه وړي او د اقتصادي ودې پر لور پر نوي مسير مزل پيلوي، معنا يې دا نه ده چې ناپوه او بې خبره مشران يې خپلو تېروتنو ته متوجې شوي، شخصي ګټې يې پوره شوي او يا هم تکړه اقتصاد پوهانو مشوره ورکړې ده. د بېلګې په توګه؛ چين ډېر ژر هغه سياستونه د اقتصادي ودې پر هڅوونکو سياستونو بدل کړل؛ چې ميليونونه انسانان يې له لوږې او فقر سره مخ کړي وو، خو لکه څرنګه چې وروسته به يې په تفصيل وڅېړو، دغه بدلون له دې امله نه وو، چې ګنې د چين کمونېست ګوند پوه شوی و، چې اشتراکي مالکيت او صنايعو په خلکو کې ناوړه اقتصادي انګېزې رامنځته کړې. دنګ شياپونګ او د هغه ملګري که څه هم د شخصي ګټو پاللو په برخه کې له خپلو سيالانو کم نه و، خو متفاوتې ګټې او سياسي موخې يې لرلې او د چين په کمونېست ګوند کې يې خپلو ځواکمنو سيالانو ته ماتې ورکړه او د هغه سياسي انقلاب سرلاری شو، چې د کمونېست ګوند په مشرۍ کې يې ژور بدلونونه راوستل. د همدې سياسي اوښتون په پايله کې د هغوی اقتصادي اصلاحات د کرنې او صنعت په سکتورونو کې د پانګونې د هڅونې لامل شول. دا يوازې غوره سياسي تصميم و، چې چين يې له کمونېزم څخه د بازار هڅوونکي مسير ته سم کړ، نه غوره سپاربنتنې يا نورې اقتصادي لاربنوونې.

زموږ بحث دا دی چې په نړۍ کې د نا انډولۍ په اړه د پوهېدو لپاره بايد د دې پوښتنې ځواب ومومو چې ولې ځينې ټولنې په ډېر ناسم او له ټولنيز پلوه په نا مطلوب ډول سمبال يا سازمان شوې دي. کله کله يو شمېرملتونه د کارنده بنسټونو د جوړولو هڅه کوي او اقتصادي هوساينې ته رسېږي، خو له بده مرغه ډېر لږ داسې پېښېږي. زياتره اقتصاد پوهان او پاليسي جوړوونکي پر دې تمرکز کوي چې «سمه لار» وټاکي، په داسې حال کې چې پر دغې موضوع پوهېدو ته اړتيا ده چې ولې بېوزله هېوادونه «ناسمه لار» غوره کوي؟ د ناسمې لار غوراوی له کلتور يا ناپوهۍ سره تړاو نه لري، بېوزله هېوادونه بېوزله دي؛ ځکه هغه څوک چې واک ته راځي، هغوی په خپله بېوزلۍ او فقر ته زمينه برابروي. هغوی د تېروتنې يا ناپوهۍ له امله ناسمه لار نه ده غوره کړې، بلکې قصداً همداسې کوي. د اقتصاد پوهانو او کارپوهانو له سلا مشورو

هاخوا، دا باید مطالعه شي چې پرېکړې یا تصامیم څه ډول نیول شوي؟ څوک دا ډول پرېکړې کوي؟ او ولې دا ډول پرېکړې کوي؟

دا د سیاست او سیاسي پروسو مطالعه ده. د اقتصاد علم له پیله سیاسي علوم له پامه غورځولي دي، په داسې حال کې په نړۍ کې د نابرابرۍ په اړه د پوهاي لپاره د سیاسي علومو زده کړه او مطالعه اړینه ده. د ۱۹۷۰ یمې لسیزې اقتصاد پوه ابا لرنر[1] وایي:«د اقتصاد علم له دې امله د ټولنیزو علومو د مَلکې لقب تر لاسه کړ، چې حل شوي سیاسي مسایل یې د خپل فعالیت برخه وګڼل.»

موږ به دلته په ډاګه کړو، چې اقتصادي هوسایني ته رسېدل، د ځینو بنسټیزو سیاسي مسایلو په حل پورې اړه لري. د اقتصاد علم تر اوسه د دې ستونزې په حل کې بریالی نه دی، ځکه چې تر اوسه یې سیاسي مسایل حل شوي ګڼل. که څه هم د نړیوالې نابرابرۍ سپړنه د اقتصاد علم ته اړتیا لري، خو پوه شو چې د تګلارو یا پالیسیو بېلابېل ډولونه او ټولنیز مناسبات د اقتصاد پر خوځنده عواملو او رویو څه اغېز لري؛ خو سیاسي علوم هم باید له پامه ونه غورځول شي.

---

[1] Abba Lerner

دریېم څپرکی

د بېوزلۍ او هوسایني رامنځته کول

د ځمکې د ۳۸ درجو اقتصاد

د دویمې نړیوالې جګړې په وروستیو کې د ۱۹۴۵ کال په دوبي کې په کوریا کې د جاپان ښکېلاک وپاشل شو. د جاپان تر تسلمېدو وروسته د همدې کال د اګست په پنځلسمه کوریا د ځمکې د کُرې په ۳۸ درجو کې پر دوو برخو ووېشل شوه؛ سوېل د امریکا متحده ایالتونو او شمال د روسیې له خوا اداره کېده. په دې سیمه کې د سړې جګړې نیم بنده سوله هغه وخت ماته شوه، کله چې د ۱۹۵۰ کال په جون میاشت کې شمالي کوریا پر سوېلي کوریا یرغل وکړ. که څه هم شمالي کوریا په لومړي سر کې پراخ تهاجمي بریدونه وکړل او د سوېلي کوریا پلازمېنه «سیول» یې ونیوله، خو د کال تر مني پورې د شمالي کوریا پوځ پر شا وتمبول شو، همدا وخت و چې «هوان پیونګ وون» او ورور یې سره جلا شول. هوان پیونګ وون د شمالي کوریا د پوځ له وېرې ځان په یوه خوندي ځای کې پټ او په سوېل کې مېشت شو. هغه وروسته د درمل جوړونې کاروبار پیل کړ. د نوموړي ورور جراحي ډاکټر و، چې په سیول کې یې د سوېلي کوریا د پوځ د ټپیانو درملنه کوله، خو کله چې د شمالي کوریا پوځ شاتګ وکړ، هغه هم شمال ته لاړ. دغه دوه وروڼه چې په ۱۹۵۰ کال کې سره جلا شوي وو، تر پنځوس کلنۍ بېلتون وروسته په لومړي ځل یې په ۲۰۰۰ میلادي کال کې د سوېلي کوریا په پلازمېنه سیول کې سره ولیدل. د دې لیدنې زمینه هغه وخت برابره شوه، کله چې دواړو دولتونو د جلا شوو کورنیو د لیدنې پر یوه محدود پروګرام هوکړه وکړه. د هوان پیونګ وون ورور چې په هوایي ځواکونو کې د یوه ډاکټر په توګه کار کاوه، په یوه دیکتاتور پوځي نظام کې یې نسبتاً ښه دنده درلوده. په شمالي کوریا کې هغه وګړي چې ان له ځانګړو امتیازونو هم برخمن دي، ښه ژوند نه لري. کله چې دواړه وروڼه سره یو ځای کېږي، هوان پیونګ وون له خپل وروره پوښتنه کوي چې د شمال په ۳۸ درجو کې ژوند څنګه و؟ هوان یو موټر درلود، خو ورور یې نه درلود. له وروره یې وپوښتل چې ایا ټیلفون لرې؟ هغه ځواب ورکړ:«نه، لور مې چې په بهرنیو چارو وزارت کې کار کوي، یو ټیلیفون لري، خو هغه هم کوډ لري چې هر څوک ترې کار نه شي اخیستی.»

د هوان پیونگ وون ناڅاپه دې خبرې ته پام کېږي چې څنګه د جلا شوو کورنیو د لیدنې په مراسمو کې له شمال څخه راغلو خلکو د پیسو غوښتنه کوله او په دې توګه خپل ورور ته یوه اندازه پیسې ورکوي. خو ورور یې وایي:«که له پیسو سره بېرته ستون شم، نو دولت به راته ووایي چې پیسې موږ ته راکړه. دا پیسې بېرته واخله» هوان پیونګ د خپل ورور زړې او شړېدلې کورتۍ ته پام کېږي:«کوټ دې لرې کړه او چې بېرته تللې دا واغونده» هغه ورته په ځواب کې وایي:«دا کار نه شم کولای، دا کورتۍ راته دولت یوازې دلته د تګ لپاره په پور راکړې ده.»

تر جلا کېدو وروسته، هوان ګوري چې ورور یې څومره زهیر، ناروغ او عصباني شوی، د لیدنې پر مهال نارامه و او فکر یې کاوه چې څوک یې خبرو ته غوږ نیسي. د شمالي کوریا دغه اوسېدونکی له هغه ډېر بېوزله و، څومره چې ورور یې هوان پیونګ وون فکر کاوه. ورور یې ویل چې ښه ژوند لري، خو هوان د هغه بد حالت په خپلو سترګو لیده او لکه نری سیم داسې ډنګر شوی و.

په سوېلي کوریا کې د خلکو د ژوند معیارونه د هسپانویانو او پرتګالیانو د ژوند له معیارونو سره برابر دي، خو په شمالي کوریا یا په اصطلاح د «کوریا د خلکو ډیموکراټیک جمهوریت» کې د ژوند معیارونه د یوه افریقایي هېواد له معیارونو سره ورته دي، چې که دا وضعیت له سوېلي کوریا سره پرتله شي، لس چنده ټیټ دي. د شمالي کوریا خلک په ډېر بد روغتیایي وضعیت کې ژوند کوي. د شمالي کوریا وګړي د خپلو تربورانو یعنې د سوېلي کوریا د اوسېدونکو په پرتله په اوسط ډول لس کاله کم عمر کوي.

۷مه نقشه: په سوېلي کوريا کې د رڼا کچه او په شمالي کوريا کې د تيارې کچه

اوومه نقشه د دوو کورياګانو ترمنځ توپير په تصويري بڼه را ښيي. دغه انځور چې له سپوږمکۍ اخيستل شوی دی، په کوريا ټاپو وزمه کې د شپې پر مهال د برېښنا د رڼا کچه ښيي. دغه ژور توپير دومره اوږده مخينه نه لري. دغه توپيرونه تر دويمې نړيوالې جګړې مخکې نه وو، خو تر ۱۹۴۵ کال وروسته چې کله په شمال او سوېل کې دوه جلا دولتونه جوړ شول، دواړو د اقتصادي مديريت لپاره ډېرې متفاوتې تګلارې تر لاس لاندې ونيولې. د سوېلي کوريا سياسي او اقتصادي بنسټونه د سايڼګمن ري «Syngman Rhee» له خوا جوړ شول، نوموړی چې سخت کمونېست ضد سړی و، د امريکا متحده ايالتونو قوي ملاتړ يې له ځان سره درلود او

زده کړې يې هم د امريکا په هاروارډ او پرنسټون پوهنتونونو کې کړې وې. ري په ۱۹۴۸ کال کې د سوېلي کوريا ولسمشر شو. دا چې سوېلي کوريا د کوريا جګړې پر مهال د سوېل په ۳۸ درجو کې د کمونېزم خطر د مخنيوي په موخه جوړه شوه، نو هغه مهال يو ډيموکراټيک هېواد نه و. ري او د هغه ځايناستي جنرال «پارک چونګ هي» دواړه په تاريخ کې د ټولواک يا غير ډيموکراټيک ولسمشرانو په نوم يادېږي، خو دواړو د بازار اقتصادي سيستم رامنځته کړی و، چې د خصوصي مالکيت حق په کې ازاد و. جنرال پارک له ۱۹۶۱ کال وروسته د هېواد اقتصادي ودې ته پاملرنه وکړه او توليدوي فابريکو ته يې د پورونو او کرېډټونو اسانتياوې برابرې کړې، خو په شمالي ۳۸ درجو کې وضعيت بل ډول و. کله چې «کېم ايل سونګ» په ۱۹۴۷ کال کې د شوروي اتحاد په مرسته د شمالي کوريا واکمن شو، د جوچي[۱] په نامه يې يو سخت متمرکز اقتصادي نظام جوړ کړ. سونګ د دويم نړيوالې جګړې پر مهال جاپان ضد کمونېست چريکي جنګيالی و. هغه خصوصي مالکيت او مارکېټ بند اعلان کړل، ازادي نه يوازې د بازار بلکې د ژوند په ټولو برخو کې محدوده شوه. يوازې د کيم ايل سونګ او وروسته د هغه د ځايناستي کيم جونګ ايل يوې کوچنۍ ډلې ازادي لرله. د دواړو کورياګانو ترمنځ دومره ژور اقتصادي توپير د حيرانۍ وړ نه دی. د کېم ايل سونګ د جوچي اقتصادي نظام ناورين زېږوونکې پايلې وروسته را برسېره شوې. د شمالي کوريا د مرموز او پټ دولت له امله تر اوسه د دې هېواد په اړه رسمي شمېرې او معلومات په لاس کې نه شته، خو د پرله پسې قحطۍ او لوږې په اړه شته معلومات په ډاګه کوي چې په شمالي کوريا کې نه يوازې توليدي صنايع له پښو وغورځېدې، بلکې دغه هېواد د کرنيزو توليداتو په برخه کې هم له سقوط سره مخ شو. د خصوصي مالکيت له منځه وړل د پانګونې او توليد د انګېزې د له منځه وړلو په معنا و. مستبد او ځپونکي رژيم، نوښتونو او نوې ټکنالوژۍ ته په بد نظر کتل.

کېم ايل سونګ، کېم ايل جونګ او د هغو ملګرو د نظام د اصلاح، د خصوصي مالکيت د ازادۍ، د بازار او سياسي بنسټونو د اصلاح لپاره هېڅ اراده او پلان نه لرل، خو په عين وخت کې د سوېلي کوريا اقتصادي بنسټونو بيا د پانګونې او سوداګرۍ لپاره د هڅونې زمينه برابره کړې وه. د جنوبي کوريا سياستوالو پر ښوونې او روزنې لويه پانګونه وکړه او د دې هېواد وګړي په لوړه کچه له زده کړو برخمن شول. د جنوبي کوريا کمپنيو ډېر ژر د روزل شوې او مسلکي بشري قوې، د پانګونې، صنعتي کېدو او صادراتي تګلارو او نورو سيمو ته د ټکنالوژۍ د لېږدولو له امتيازاتو ګټه واخيسته. سوېلي کوريا په ختيځه اسيا کې ډېر ژر يو

[۱] Juche

معجزه يې اقتصاد جوړ کړ، يعنې په نړۍ کې د چټکو مخ پر ودو هېوادونو په ډله کې ودرېد. يوازې نيمه پېړۍ وروسته يعنې په ۱۹۹۰ کال کې د سوېلي کوريا پرمختګ او د شمالي کوريا ځوړتيا، دواړه په دومره لوی واټن کې ودرول، چې ترمنځ يې توپير لس برابره شو. فکر وکړئ چې په راتلونکي کې به د دواړو هېوادونو ترمنځ نور څومره توپير راشي؟ کله چې د شمالي کوريا اقتصادي ناورين چې د ميليونونو انسانانو د لوږې سبب شو، د سويلي کوريا له اقتصادي برياليتوبونو سره پرتله کوو؛ رښتيا هم سړی ټکان خوري. نه کلتور، نه جغرافيه او نه هم ناپوهي کولای شي چې د دواړو کورياګانو د برخليک مسيرونه واضح کړي، بلکې د موضوع د ښه سپيناوي لپاره اړينه ده چې د دواړو هېوادونو بنسټونه مطالعه کړو.

پرانيستي اقتصادي بنسټونه او زبېښونکي اقتصادي بنسټونه

د دولتونو اقتصادي برياليتوبونه له يو بل سره توپير لري؛ ځکه چې د بنسټونو، قوانينو او هڅوونکو انګېزو له اړخه سره ورته نه دي. د سوېلي او شمالي کوريا ځوانان په پام کې ونيسئ، چې څه هيلې لري. د شمال اوسېدونکي د کار پنځوونکو نوښتونو، پنځونو او د کار د لازمو مهارتونو له زده کولو پرته، په ډېرې بېوزلۍ کې ژوند تېروي. هغه درس چې زده کوونکو ته په ښوونځيو کې ورکول کېږي، تر ډېره د نظام د مشروعيت او پاينښت لپاره نړه تبليغات او پروپاګند دي. زده کوونکي کتابونو ته ډېر لږ لاسرسی لري، کمپيوټر خو بېخي لرې خبره ده. د ښوونځي تر پای ته رسولو وروسته د شمالي کوريا هر وګړی بايد لس کاله په پوځ کې خدمت وکړي. دغه تنکي ځوانان پوهېږي چې هېڅکله به د کاروبار، سوداګرۍ او سوکالۍ خاوندان نه شي، مګر دا چې يو شمېر کسان د خپل ژوند د پر مخ بيولو لپاره په غير قانوني توګه پر اقتصادي فعاليتونو لاس پورې کړي. دوی هم پوهېږي چې قانوني مارکېټ ته لاسرسی نه لري، څو خپل توليدات او مهارتونه وپلوري، دوی دغه راز په دې هم نه پوهېږي چې څه ډول بشري حقوق لري. خو هغوی چې په سوېلي کوريا کې ژوند کوي، له غوره زده کړو او له داسې هڅوونکو تګلارو څخه برخمن دي چې نوښت او په خپل مسلک کې يې لا ډېر کوښښ ته هڅوي. سوېلي کوريا د بازار اقتصادي سيستم لري چې د خصوصي يا شخصي مالکيت حقوق پکې خوندي دي. د سوېلي کوريا ځوانان پوهېږي چې که د يوه متشبث يا کاروباري په توګه فعاليت پيل کړي، هرومرو به يوه ورځ د خپلې پانګونې ثمره او خوندي ويني. هغوی کولای شي چې د خپل ژوند معيارونه لوړ کړي، موټر، کور او روغتيايي خدمتونو ته لاسرسی ولري. په سوېلي کوريا کې دولت د اقتصادي فعاليتونو او خصوصي پانګونو ملاتړ

کوي، پانګوال او سوداګر بانکي پورونو او مالي بازارونو ته لاسرسی لري. دغه راز بهرني شرکتونه کولای شي چې له کوريايي شرکتونو سره ګډه پانګونه وکړي او افراد کولای شي چې د کورونو د اخیستو لپاره رهني یا ګروي پورونه ترلاسه کړي. که په سوېل کې مو هر ډول تجارت ته زړه کېږي، ازاد یاست. خو په شمال کې دا ډول ازادي نشته. په سوېل کې تاسو کولای شئ چې کارګر استخدام کړئ، خپل تولیدات او خدمات وپلورئ او څنګه مو چې زړه غواړي خپلې پیسې په بازار کې مصرفولای شئ، خو په شمال کې دا هر څه یوازې په تور بازار کې شوني دي. دا متفاوت شرایط په شمالي او سوېلي کوریا کې له موجوده بنسټونو څخه سرچینه اخلي. پرانیستي بنسټونه -لکه سوېلي کوریا او متحده ایالتونه چې ترې برخمن دي- هغه بنسټونه دي چې خلکو ته د اقتصادي فعالیتونو زمینه برابروي او دې ته یې هڅوي چې له خپلو وړتیاوو او مهارتونو څخه په ښه توګه استفاده وکړي او د انتخاب واک ولري. د دې لپاره چې اقتصادي بنسټونه پرانیستي یا عام شموله وي، خصوصي مالکیت پکې باید خوندي وي، عادلانه او ناپېيلی حقوقي سیستم ولري او د عامه خدمتونو د وړاندې کولو لپاره داسې اقدامات تر لاس لاندې ونیسي، چې خلکو ته د راکړې ورکړې او تړونونو یو ډول زمینه برابره شي. همدارنګه دا بنسټونه باید خلکو ته د نوي کسب و کار زمینه برابره کړي. د سوېلي او شمالي کوریاګانو او د امریکا متحده ایالتونو او لاتیني امریکا ترمنځ توپیر یو عمومي اصل را ښیي. پرانیستي اقتصادي بنسټونه د اقتصادي فعالیتونو له پراختیا، د ګټې له ډېربښت او د هوسایني له چټکتیا سره مرسته کوي. د خصوصي مالکیت حق مهم رول لري، ځکه یوازې هغه کسان به پانګونې ته زړه ښه کوي، چې له دې ډول حقونو څخه برخمن وي. که یو سوداګر یا پانګوال احساس کړي چې خواري یې په اوبو لاهو کېږي او یا ټوله ګټه یې په مالیاتو کې مصرفېږي، نو د کار انګېزه به یې ډېره کمه وي؛ پانګونه او نوښت خو لرې خبره ده. د ټولنې ټول وګړي باید امنیت او خوندي چاپېریال ته لاسرسی ولري. برېټانیا په ۱۶۸۰ کال کې په لوېدیځ هند «West Indias» کې د باربادوس په مستعمره کې د خلکو سرشمېرنه پیل کړه. دغې سرشمېرنې په ډاګه کړه چې د دې ټاپو د ټولو ۶۰ زره وګړو له ډلې ۳۹ زره یې افریقايي توکمه مریان وو چې د ۱/۳ برخې نفوس مال ګڼل کېده، دا مریان په حقیقت کې د کرنیزو ځمکو د ۱۵۷ مالکینو مال وو، چې د ګنیو د تولید په سترو کروندو کې یې کار کاوه. د باربادوس ټاپو کابو نیمايي ځمکه د همدغو ۱۵۷ ځمکوالو وه. دغه ستر ځمکوال یا فیوډالان د خپل مالکیت له حقونو ډاډه وو او د دولت له ملاتړه هم برخمن وو، هغوی نه یوازې له دې اړخه مطمین وو، بلکې د مریانو د ساتنې په اړه یې هم پوره اطمینان درلود. یوه ځمکوال

کولای شول چې پر بل ځمکوال، مریان وپلوري او پر دې ډاډه و چې محکمه دا او دې ته ورته نور قراردادونه به په ښه توگه عملي کوي. دا ولې؟ ځکه چې په باربادوس ټاپو کې د ۴۰ قاضیانو له ډلې ۲۹ تنه یې ستر ځمکوال وو. همدارنگه ۸ تنه لوړ پوړي پوځي چارواکي د سترو کروندو او ځمکو خاوندان وو. سره له دې چې د باربادوس لوړ پاړکي یا اشراف د مالکیت له خوندي او تضمین شوو حقونو برخمن وو، خو پرانیستي سیاسي او اقتصادي بنسټونه یې نه لرل. د دې هېواد له هرو درې اوسېدونکو دوه یې مریان وو، هغوی زده کړو او اقتصادي بنسټونو ته لاسرسی نه درلود او نه یې له خپلو وړتیاوو او مهارتونو د گټې اخیستنې انگېزه لرله. عام شموله یا پرانیستي اقتصادي بنسټونه باید د مالکیت خوندي حقوق او اقتصادي فرصتونه ولري، دا حقوق باید یوازې د ټولنې مخورو او اشرافو لپاره نه وي، بلکې عام شموله او د ټولنې هر وگړی ترې برخمن کېدای شي. د مالکیت تضمین شوي حقوق، قانون، عامه خدمتونه، د تجارت او قراردادونو ازادي ټول په دولت پورې اړه لري، کوم چې د یوه بنسټ په توگه د عامه نظم د ټینگښت لپاره د مشروع ځواک د کارونې، له غلا او درغلۍ څخه د مخنیوي او د وگړو ترمنځ د قراردادونو د پلي کولو واک لري. ټولنه نورو عامه خدمتونو ته هم اړتیا لري: د توکو او محصولاتو د لېږد لپاره د سړکونو او ټرانسپورټي شبکو رامنځته کول، د اقتصادي فعالیتونو د غوړېدا او چټکتیا لپاره د عامه زېربنا جوړول او د درغلیو او ناوړه چارو د مخنیوي په موخه د یو لړ اساسي قواعدو – مقرراتو رامنځته کول. که څه هم مارکېټ او خلک هم کولای شي چې دغه ډول اسانتیاوې رامنځته کړي، خو هغه امکانات او همغږي چې په دې برخه کې ضرور دي، یوازې د یوه مرکزي دولت د وس خبره ده. په دې توگه؛ دولت د عامه نظم د ټینگوونکي، د قانون پلي کوونکي، د خصوصي مالکیت ملاتړ کوونکي، د قراردادونو تضمینوونکي او د عامه خدمتونو وړاندې کوونکي په توگه په اقتصادي بنسټونو کې اوبدل شوی دی. پرانیستي اقتصادي بنسټونه دولت ته اړتیا لري او له هغه کار اخلي. د شمالي کوریا، د لاتینې امریکا استعماري بنسټونه (میتا، ایکومینډرا یا ریپارټیمنټو) هغه بنسټونه دي چې له دې ډول ځانگړنو بې برخې دي.

په شمالي کوریا کې خصوصي مالکیت نه شته. د لاتینې امریکا په مستعمرو کې یوازې هسپانویان د خصوصي مالکیت له حقونو برخمن وو، خو د ځایي خلکو ملکیت خوندي نه و. د دې ټولنو لویه برخه وگړو د خپلې خوښې وړ اقتصادي پرېکړو کې هېڅ واک نه درلود او د زور او فشار له لارې څنډې ته شوي وو. په یادو ټولنو کې د اساسي عامه خدمتونو د وړاندې کولو لپاره د دولت واک چې د اقتصادي هوساینې لپاره اړین و، ونه کارول شو. په شمال کوریا

کې دولت داسې يو ښوونيز نظام رامنځته کړ، چې يوازې د دولت د پايښت لپاره پروپاګند او تبليغ کوي، خو د بېوزلۍ او لوږې مخه يې ونه شوی نيولای. د لاتينې امريکا د استعماري دولتونو ټول تمرکز پر دې و، چې څنګه ځايي وګړي استثمار او جبري کارونه پرې وکړي. موږ دغه ډول بنسټونه چې ځانګړنې يې له پرانيستو بنسټونو سره په ټکر کې دي، د «زبېښونکو بنسټونو» په نوم يادوو؛ ځکه دغه ډول بنسټونه د دې لپاره جوړ شوي، چې د ټولنې د يوې طبقې شتمنۍ او عوايد د ټولنې بلې بډايه طبقې ته په خوله کې ورکړي.

د اقتصادي هوساينې ماشين

پرانيستي اقتصادي بنسټونه، پرانيستي مارکېټونه زېږوي او دا کار خلکو ته نه يوازې دا ازادي ورکوي چې د خپلې خوښې وړ مسلک وټاکي، بلکې له دې ډول فرصتونو څخه د ګټې اخيستنې زمينه هم ورته برابروي. هغه څوک چې يوه ښه ايډيا يا طرحه لري، کولای شي چې کاروبار پيل کړي. متشبث يا کاروباري سړی کولای شي هر هغه ځای ته لاړ شي، چېرته چې يې ګټه وي. کمزوري او بې خونده شرکتونه خپل ځای مخکښو شرکتونو ته پرېږدي. وګورئ، چې په پيرو او بوليويا کې د استعمار پر مهال د پرانيستي مارکېټ تر چتر لاندې خلک څه ډول خپل شغل غوره کوي. په دغو هېوادونو کې د ميتا قانون پر بنسټ خلک د سپينو زرو او قيمتي فلزاتو کانونو کې په زور کار ته مجبور او بې له دې چې د هغوی د خوښې وړ مسلک په پام کې ونيول شي، دې کار ته اړ اېستل کېدل. پرانيستي مارکېټونه يوازې ازادو مارکېټونو ته نه وايي. باربادوس هم په اولسمه پېړۍ کې ازاد بازارونه لرل، خو دا چې هلته هم د مالکيت حقوق يوازې تر څمکوالو پورې محدود وو، بازار يې له ازاد بازار سره ډېر لږ ورته والی درلود. د مريانو بازار په حقيقت کې د اقتصادي بنسټونو يوه برخه وه چې خلک يې په منظم ډول جبري کار ته مجبورول، د مسلک د غوراوي او له استعداد څخه د ګټې اخيستنې حقوق ترې تروړل کېدل. پرانيستي اقتصادي بنسټونه پر دې سربېره، د هوساينې دوو نورو څرخونو ته هم زمينه برابروي: ټکنالوژي او زده کړه. دوامداره اقتصادي وده چې د کاري څواک، ځمکې او پانګې ګټمنتيا لوړوي، تل د ټکنالوژۍ له پرمختګ سره ملګرې وي. که يوه پېړۍ مخکې خپلو نيکونو ته نظر وکړو، هغوی هېڅ ډول اسانتياوو لکه الوتکې، موټر، روغتيايي خدمتونو، درملو، په ودانيو کې نل غځونې، برېښنايي کولرونو، لويو مارکېټونو، راډيو او سينما چې زموږ په اوسني ژوند کې يو عادي خبره ده، لاسرسی نه درلود، نو معلوماتي ټکنالوژي، روباټونه او کمپيوټري ماشين الات خو بيخي لرې خبره ده. که تر دې هم يو نسل مخکې انسانانو ژوند ته پام وکړو، نو وبه ګورو چې هغه وخت ژوند او ټکنالوژي تر دې هم په ټيټه

کچه کې وه، په داسې حال کې چې په اوس وخت کې د دې ډول ژوند او شرایطو په اړه فکر کول ډېر گران دي. دغه پرمختگونه د اډیسن په څېر د کار پنځوونکو اشخاصو د علم او محصول لاسته راوړنه ده چې د گټور کار او کسب د رامنځته کولو لپاره یې خپله پوهه په کار واچوله. د نوښتونو دغه بهیر د هغو اقتصادي بنسټونو پر مټ پرمخ بیول کېږي، چې خصوصي مالکیت هڅوي، د قراردادونو ملاتړ کوي، د اقتصادي لوبغاړو یا کاروباریانو لپاره یو ډول اسانتیاوې او امکانات برابروي او همدارنگه په هغو نویو کارونو پسې ځي چې د خلکو په ژوند کې د نوې ټکنالوژۍ د واردولو لامل کېږي. حیرانوونکې نه ده چې توماس اډیسون په امریکایي ټولنه کې وزېږېد، نه په مکسیکو یا پیرو کې. همدارنگه دا شمالي کوریا نه، بلکې سوېلي کوریا ده چې د سمسونگ او هیونډا په څېر د ټکنالوژۍ نوښتگر شرکتونه لري. نوې ټکنالوژي ښوونې روزنې، مهارتونو، مسلکي او روزل شوي کاري ځواک ته اړتیا لري، چې دغه اړتیا په ښوونځیو، کورونو او د کار په محیط کې رامنځته کېږي. نن زموږ د ټکنالوژۍ دغه لاسته راوړنه چې تر یوې پېړۍ مخکې خو چنده ډېره ده، یوازې د ماشین الاتو او ټکنالوژۍ له امله نه، بلکې د هغې تخنیکي پوهې له امله ده چې د کار قوه ترې برخمنه ده. اوسنۍ هر ډول ټکنالوژي د مسلکي کارکوونکو له شتون پرته د استفادې وړ نه ده. د ماشین الاتو د کارونې او جوړونې په پرتله مهارت او تخصص ډېر ارزښت لري. دا ښوونه -روزنه او د بشري قوې مهارتونه دي چې علمي پوهه زېږوي، هغه پوهه چې زموږ پرمختگ پرې بنا شوی او د کسب و کار په بېلابېلو څانگو کې د ټکنالوژۍ د کارونې زمینه را ته برابروي.

په لومړي څپرکي مو یادونه وکړه چې د صنعتي انقلاب او له هغه وروسته دوره کې زیاتره نوښتگر او مخترعین لکه توماس اډیسن له لوړو زده کړو برخمن نه وو، خو د هغه وخت نوښتونه د اوسنۍ مډرنې ټکنالوژۍ په پرتله ډېر ساده وو. د ټکنالوژۍ په اوسني عصر کې کارگرو او نوښتگرو دواړو ته لوړې زده کړې ضرور دي، همدا ده چې د اقتصادي بنسټونو ارزښت چې یو ډول اسانتیاوې برابروي، په ډاگه کېږي. د امریکا متحده ایالتونو وکولای شول چې بېل گېټس، سټیوجابز، سرگي برین، لري پیج، جېف بزوس او نور سلگونه نوښتگر شخصیتونه چې د معلوماتي ټکنالوژۍ، هستوي انرژۍ، بیو-ټکنالوژۍ او د نورو علومو په برخو کې یې بنسټیزې پنځونې او اکتشافات ترسره کړي، جذب او وروزي. په امریکا متحده ایالتونو کې خلک له خپلو استعدادونو او وړتیاوو څخه د گټې اخیستنې پراخ امکانات په لاس کې لري او هر ځوان په اسانۍ زده کړې کولای شي. راځئ چې د کانگو او هایتي په څېر ټولنو ته نظر وکړو. د دې هېوادونو لویه برخه وگړي د زده کړو نیت نه لري او یا که

وغواړي ښوونځي ته لاړ شي، د زده کړو کیفیت خورا د اندېښنې وړ دی، ښوونکي ښوونځیو ته نه ورځي او که لاړ هم شي، درسي کتابونه نه شته. په بېوزلو هېوادونو کې د زده کړو تیټه کچه د اقتصادي بنسټونو له امله ده، چې والدین نه شي کولای خپل اولادونه زده کړو ته وهڅوي. دا کار بیا په خپل وار له سیاسي بنسټونو سره اړیکه لري چې دولت یې د ښوونځیو په جوړولو او د مالي اړتیاوو په پوره کولو کې له ماتې سره مخ کړی دی. هغه بیه چې دغه هېوادونه یې خلکو ته د بې کیفیته زده کړو او د پراخېستو بازارونو د نشتون له امله پرې کوي، ډېره درنه ده. دغه هېوادونه د استعدادونو په ځلونه کې ناکام دي. هغوی ښایي ډېر بالقوه بېل ګېټسیان او انشتاینیان ولري، چې اوسمهال د بېوزله کروندګرو په توګه یې زده کړې نه دي کړي او د خپلې خوښې خلاف کارونو یا هم په پوځ کې خدمت ته مجبورېږي، ځکه هغوی ته هېڅکله د خپلې خوښې وړ کسب او مسلک د غوراوي فرصت نه ورکول کېږي. د اقتصادي ودې لپاره د پراخېستو بازارونو له ظرفیتونو استفاده، د ټکنالوژیکي نوښتونو هڅونه، پر اشخاصو پانګونه او د استعدادونو ځلول ډېر مهم دي. د دې خبرې روښانه کول چې ولې زیاتره اقتصادي بنسټونه دغو ساده موخو ته په رسېدو کې پاتې راغلي دي، د دې کتاب اصلي موضوع ده.

پراخېستي او زبېښونکي سیاسي بنسټونه

Extractive and Inclusive Political instuitions

اقتصادي بنسټونه د خلکو له لوري جوړېږي. مثلاً؛ د شمالي کوریا اقتصادي بنسټونه د کمونېستانو له لوري چې په ۱۹۴۰ مه لسیزه کې واک ته ورسېدل، جوړ شول. همدارنګه د لاتینې امریکا د یو شمېر مستعمرو اقتصادي بنسټونه د هسپانویانو له خوا تاسیس شول او سویلي کوریا د شمالي کوریا په پرتله متفاوت اقتصادي بنسټونه جوړ کړل، ځکه چې د جلا او متفاوتو تګلارو لرونکو سیاستوالو د ټولنې د جوړښت په اړه متفاوتې پرېکړې وکړې، په بله وینا؛ سویلي کوریا جلا سیاست غوره کړ.

سیاست هغه پروسه ده چې پر ټولنه د حکومت کولو لپاره قوانین ټاکي. بنسټونه د سیاست په محوطه کې ځای لري، چې ښکاره مثال یې پراخېستي بنسټونه دي. دغه بنسټونه د دولتونو د اقتصادي هوساینې او ښېرازۍ لپاره ګټور دي، خو خپل ځای استثماري بنسټونو ته پرېږدي، ځکه چې د یو شمېر کسانو لکه په شمالي کوریا کې د کمونېستانو او د باربادوس مستعمره کې د ځمکو د مالکینو ګټې همدا ایجابوي. کله چې د بنسټونو پر سر شخړې پېښېږي، پایله یې په دې پورې تړلې وي چې کوم کس یا ډله د سیاست په دې لوبه کې بریالي کېږي، څوک

ډېر ملاتړ خپلولای شي، ډېرې سرچینې لاس ته راوړلای شي او په پایله کې یو ګټور اتحاد رامنځته کولای شي. لنډه دا چې د بنسټونو په جګړه کې، نتیجه په ټولنه کې د سیاسي واک د وېش په څرنګوالي پورې اړه لري. سیاسي بنسټونه هغه جوړښتونه دي چې د دې لوبو نتیجه ټاکي، دغه بنسټونه یو لړ هغه قواعد دي چې په سیاسي مناسباتو کې پر انګېزو واک چلوي، همدا بنسټونه دي چې په ډاګه کوي، چې حکومت څه ډول ټاکل کېږي او د حکومت کومه برخه د کوم کار د ترسره کولو مسوولیت لري، همدارنګه په ډاګه کوي چې په ټولنه کې واک د چا په لاس کې دی او دغه واک د کومو موخو لپاره باید وکارول شي. که واک په غیر مشروط ډول تعریف او په محدودو کړیو پورې وتړل شي، نو په دې صورت کې سیاسي بنسټونه مطلقه بنسټونه ګڼل کېږي، لکه هغه مطلقه شاهي نظامونه چې د تاریخ په اوږدو کې د نړۍ په بېلابېلو سیمو کې واکمن وو. هر چا چې په مطلقه سیاسي نظامونو کې واک ترلاسه کړ (لکه په شمالي کوریا او د لاتیني امریکا په مستعمرو کې)، کولای شي چې د واک او شتمنۍ د زیاتوالي لپاره اقتصادي بنسټونه په خپل ولکه کې واخلي، خو د دې برعکس، دا پراخ بنسټه «Puluristic» بنسټونه دي چې واک په ټولنه کې په پراخه کچه وېشي او د قانون په چوکاټ کې یې محدودوي. په دې ډول ټولنو کې واک د یو تن یا یوې ډلې پر ځای د یوه ستر ائتلاف یا د ډلو د نسبي اکثریت لاسته ورځي. ښکاره خبره ده چې د پراخ بنسټه او پرانېستو سیاسي بنسټونو ترمنځ نږدې اړیکه وجود لري، خو په دې اړه د پوهېدو راز چې ولې سوېلي کوریا او متحده ایالتونه پرانیستي اقتصادي بنسټونه لري، یوازې په پراخ بنسټه یا کثرت پاله سیاسي بنسټونو کې نه دی، بلکې واک او د دولت کافي مرکزیت «سنټرالیزېشن» هم په دې برخه کې مهم ګڼل کېږي. د دې یو ښه مثال د ختیځې افریقا په سومالیا هېواد کې موندلای شو، دلته کلونه کېږي چې سیاسي واک په ټولنه کې په لویه کچه تیت شوی دی، دلته په حقیقت کې هېڅ داسې یو رښتینی واحد قدرت نه شته چې کنټرول او څار رامنځته کړي، ټولنه پر بېلابېلو متخاصمو قبیلو وېشل شوې ده چې هېڅ یوه یې پر یو بل نه شي برلاسې کېدای، د هرې قبیلې زور یوازې د مقابلې قبیلې په زور محدودېدای شي، د واک یا قدرت دغه ډول پاشلتیا هېڅکله د پرانېستو بنسټونو د جوړېدو سبب نه شي کېدای، بلکې دا وضعیت ټولنه نوره هم بې نظمۍ او ګډوډۍ ته ور ټېل وهي. دا وضعیت له دې سرچینه اخلي چې د سومالیا دولت له مرکزي سیاسي قدرت څخه برخمن نه دی، څو د هغه پر مټ خلکو ته د قانون واکمني او حاکمیت ټینګ کړي، اقتصادي او سوداګریز فرصتونه رامنځته او عامه خدمتونه وړاندې کړي.

د دولت د تعریف په اړه د ماکس وېبر د مشهور او منل شوي تعریف له مخې «دولت په ټولنه کې د مشروع ځواک کارونې لپاره انحصاري حق» بلل شوی دی، د دغه ډول انحصار او د لازم مرکزي واک له موجودیت پرته، دولتونه هېڅکله په ټولنه کې نظم او قانون نه شي ټينګولی؛ د عامه خدمتونو وړاندې کول او د اقتصادي فعالیتونو هڅونه خو لا لرې خبره ده. کله چې یو دولت د سیاسي قدرت په مرکزي کولو کې ناکام شي، ټولنه ډېر ژر یا وروسته د سومالیا په برخلیک اخته کېږي. موږ هغه سیاسي بنسټونه چې متمرکز او پراخ بنسټه دي، د پرانیستو بنسټونو په نوم یادوو او هغه چې دا دوه ځانګړنې نه لري، د زبېښونکو یا استثماري بنسټونو په نامه نوموو. د سیاسي او اقتصادي بنسټونو ترمنځ ډېر ګډ او نږدې وجوهات شتون لري، زبېښونکي بنسټونه واک د ټولنې د یوې کوچنۍ ډلې په لاس ورکوي او د دې واک پر وړاندې اندکې محدودیتونه وضع کوي، چې همدغه واکمنه ډله بیا د عامه سرچینو د زبېښاک په موخه په خپله خوښه اقتصادي بنسټونه جوړوي، نو ویلی شو چې زبېښونکي سیاسي بنسټونه په طبیعي توګه زبېښونکي اقتصادي بنسټونه له ځان سره لري. زبېښونکي اقتصادي بنسټونه د خپلې بقا لپاره زبېښونکو سیاسي بنسټونو ته اړتیا لري، خو برعکس؛ پرانیستي سیاسي بنسټونه له واک یا قدرت څخه د ګټې اخیستنې ساحه پراخوي، دا ډول بنسټونه د هغو اقتصادي بنسټونو د مخنیوي او د له منځه وړلو غوښتونکي دي چې عامه ګټې او سرچینې لوټي، په مارکېټ کې د خلکو د ګډون مخه نیسي او د نویو فعالیتونو پر وړاندې خنډونه جوړوي، مثلاً؛ باربادوس ټاپو ته نظر وکړئ، دلته د مریانو د استثمار پر اساس موجود کرنیز سیستم د سیاسي بنسټونو له ملاتړ پرته دوام او فعالیت نه شوی کولای، دا هغه سیاسي بنسټونه وو چې مریان یې له سیاسي بهیره شنډې ته او له سختو فشارونو سره مخ کړي وو. همدارنګه په شمالي کوریا کې د حاکم اقتصادي نظام موجودیت چې د یوې ځانګړې ډلې د ګټو لپاره په میلیونونه انسانان یې د بېوزلۍ او لوږې خولې ته ورکړي، د کمونېست ګوند له سیاسي ملاتړ او واک پرته ناشونی دی. د زبېښونکو سیاسي او اقتصادي بنسټونو ترمنځ دغه اړیکه د واټن د رامنځته کېدو لامل کېږي او د ځینو عواملو پر اساس بېرته تقویه کېږي. سیاسي بنسټونه واکمنې طبقې ته دا امکان ورکوي چې ځان ته اقتصادي بنسټونه جوړ کړي، داسې بنسټونه چې ټول د دوی په خدمت کې وي او خنډ جوړوونکو قوتونو ته د سر پورته کولو فرصت نه ورکول کېږي. زبېښونکي سیاسي بنسټونه همدا راز حاکمې طبقې ته د دې امکان برابروي چې راتلونکي سیاسي بنسټونه په خپله خوښه جوړ کړي او په هغو کې د تدریجي بدلونونو زمینه برابره کړي. زبېښونکي اقتصادي بنسټونه په نوبت سره همدا حاکمه طبقه شتمنه کوي

او دغه اقتصادي ملاتړ بيا له دوی سره د واک او ځواک په ټينګښت کې مرسته کوي. مثلا؛ په باربادوس يا لاتيني امريکا کې ښکېلاکګرو له سياسي واک څخه د يو لړ اقتصادي بنسټونو په جوړولو کې کار اخيست او له دې لارې يې د ټولنې پر شتمنۍ او ثروت خپټه اچوله، هغوی کولای شول چې د دې شتمنۍ پر مټ د خپل واک او ځواک د پايښت او حتی د پوځ او لښکر جوړولو لپاره کار واخلي. دا وضعيت د دې حقيقت ښکارندويي کوي چې زبېښونکي سياسي او اقتصادي بنسټونه د يو بل تقويه کوونکي دي او د يو بل پاتې کېدو ته تمايل لري، د يادو بنسټونو ترمنځ نږدې والی تر دې هم ډېر دی، کله چې د دغسې واکمنې ډلې پر ځای نوې ډله حکومت ته راځي، هغوی هم له ورته وضعيت سره مخ کېږي او غوره ګڼي چې زبېښونکي بنسټونه په خپل حال پرېږدي او له پخوانيو هغو سره په ډېر لږ توپير نوي اقتصادي بنسټونه رامنځته کوي، هغه کار چې د نولسمې پېړۍ په وروستيو کې پورفيريوس دياز او د هغه ملګرو په مکسيکو کې وکړ.

د دې برعکس، پرانيستي اقتصادي بنسټونه د پرانيستو يا پراخ بنسټه سياسي بنسټونو پر اساس رامنځته کېږي، دلته په ټولنه کې واک په پراخه کچه وېشل کېږي او د افرادو خپلسري او شخصي سليقې په کې محدودېږي. دا ډول سياسي بنسټونه همدارنګه د واک د غصب مخه نيسي او نه پرېږدي چې نور کسان د خپلو ګټو لپاره د دې ډول بنسټونو ستنې کمزورې او ونړوي. هغه کسان چې د سياسي واک پر ګدۍ ناست دي، واک په خپله ګټه نه شي کارولای او نه هم دا واک د زبېښونکو اقتصادي بنسټونو د جوړولو لپاره کارولی شي. پرانيستي اقتصادي بنسټونه په ټولنه کې شته سرچينې په عادلانه توګه وېشي او په دې توګه د پرانېستو سياسي بنسټونو پايښت او دوام ته لار هواروي. دا کومه تصادفي پېښه نه وه چې ويرجينيا کمپنۍ په ۱۶۱۸ کال کې هغو کډوالو ته چې مخکې ترې د بېګار په توګه استفاده کېده، د ځمکې د ورکولو ترڅنګ يو لړ ازادۍ هم ورکړې او پخواني سخت قراردادونه يې ورته معاف کړل، همدارنګه يو کال وروسته د يادې استعماري کمپنۍ عمومي غونډې کډوالو ته په خپله خوښه د يوه خپلواک حکومت د جوړولو اجازه ورکړه. دغه کډوال چې تر دې مخکې يې د ويرجينيا کمپنۍ زورزياتی او ظلمونه ليدلي وو، د سياسي حقوقو له خونديتوب پرته يې په ورکړل شوو اقتصادي حقونو باور نه درلود. په عمل کې دا ډول اقتصادي سيستمونه دوامداره نه دي. د زبېښونکو بنسټونو ترکيب په حقيقت کې بې ثباته دی. د پرانيستو سياسي بنسټونو تر حاکميت لاندې زبېښونکي اقتصادي بنسټونه لکه څرنګه چې د باردوس په اړه بحث کې

مو پرې خبرې وکړې، د ډېر وخت لپاره دوام نه شي کولای. پرانیستي سیاسي بنسټونه نه شي کولای چې په زبېښنونکو سیاسي بنسټونو کې خپل ژوند ته دوام ورکړي.

ولې تل د هوساینې لار نه غوره کېږي؟

سیاسي او اقتصادي بنسټونه چې خلک يې په خپله ټاکي، که پرانیستي وي، نو له شک پرته اقتصادي وده او پرمختګ به زېږوي، خو برعکس زبېښنونکي بنسټونه د اقتصادي ودې او پرمختګ پر وړاندې خنډ دي. ملتونه هغه وخت ماتېږي چې زبېښنونکي سیاسي او اقتصادي بنسټونه ولري، ځکه چې دغه بنسټونه اقتصادي وده ټکنۍ او یا يې په ټپه دروي. د بنسټونو انتخاب د ملتونو په بریا او ماتې کې بنسټیز رول لري. د دولتونو د ماتېدو پر عواملو د پوهېدو په اړه، پر دې موضوع پوهېدل اړین دي چې د پرانېستو بنسټونو د رامنځته کېدو په برخه کې د ځینو دولتونو سیاستونه د اقتصادي ودې لامل شوي دي، په داسې حال کې د ځینو نورو دولتونو سیاستونو بیا زبېښنونکي بنسټونه زېږولي چې د اقتصادي ودې مخه يې نیولې ده. ښایي ځیني فکر وکړي چې د اقتصادي پرمختګ زېږوونکي بنسټونه د ټولو په ګټه دي، ایا د نړۍ ټول ملتونه، سیاستوال او ان دیکتاتوران په رښتیا نه غواړي چې هېواد يې شتمن شي؟

راځئ چې یو ځل بیا د کانګو پاچاهي په پام کې ونیسو. د کانګو پاچاهي په اولسمه میلادي پېړۍ کې ړنګه شوه او بیا په ۱۹۶۰ کال کې له بلجیم څخه د خپلواکۍ تر ګټلو وروسته د «نوي کانګو» په نامه نوی هېواد جوړ شو. کانګو د ۱۹۶۵ او ۱۹۹۷ کلونو ترمنځ د «جوزېف موبوټو» په واکمنۍ کې له دوامداره اقتصادي ځوړتیا او بېوزلۍ سره مخ و. لورنټ کابیلا د موبوټو حکومت نسکور کړ، خو کانګو بیا هم له دې وضعیته خلاصون و نه موند. موبوټو په کانګو کې په لویه کچه زبېښنونکي اقتصادي بنسټونه رامنځته کړل، خلک سختې بېوزلۍ پسې واخیستل، موبوټو او د هغه ډله چې پر «سترو سبزیجاتو» مشهور وو، د بې خرته مال او شتمنۍ خاوندان شول. موبوټو د هېواد په شمال کې په خپل پلرني ټاټوبي «ګباډولایت» کې یوه بې شانه مانۍ جوړه کړه، نوموړي د ځان لپاره یو هوايي ډګر هم جوړ کړی و، چې د کانکورډ په نوم د «Air france» شرکت له خوا په اجاره اخیستل شوې الوتکه پکې ښکته پورته کېده، هغه به په دې الوتکه کې اروپايي هېوادونو ته سفرونه کول. نوموړي په اروپا کې ځان ته ګڼې مانۍ واخیستې او د بلجیم په بروکسل کې د جایدادونو خښتن شو. ایا غوره نه وه چې موبوټو د خلکو د بېوزله کولو پر ځای داسې بنسټونه رامنځته کړي وای چې د خلکو د ژوند او اقتصاد ښه کېدو سبب شوي وای؟ او که هغه دا کار کړی وای، ممکنه نه وه چې د ښه اقتصاد

په صورت کې يې د کنکورډ الوتکې د اجاره کولو پر ځای ځان ته يوه الوتکه پېرلې وای او د لوکسو ماڼيو پر ځای يې يو پياوړی پوځ رامنځته کړی وای؟

له بده مرغه د نړۍ ډېری ملتونه دې پوښتنې ته منفي ځواب لري. اقتصادي بنسټونه چې د اقتصاد پرمختګ او هوساينې تشويقوونکی عامل ګڼل کېږي، ښايي قدرت او ثروت په يو وخت کې داسې ووېشي چې د لوټمارو ديکتاتورانو يا د نورو واکمنو ډلو عايد او شتمنۍ مهار کړي. اساسي ستونزه دا ده چې د اقتصادي بنسټونو پر سر شخړې او ناندرۍ حتمي دي، ځکه چې متفاوت بنسټونه د يوه ملت د هوساينې پر ځرنګوالي متفاوتې اغېزې ښندي. اقتصادي وده چې د بنسټونو پر مټ رامنځته کېږي، کېدای شي ګټونکي او بايلونکي دواړه ولري. د برېټانيا د صنعتي انقلاب پر مهال چې د اوسنۍ نړۍ د شتمنو هېوادونو د اقتصادي پرمختګ اساس ګڼل کېږي، دا ټکی ډېر واضح و. دا انقلاب د بخار انرژۍ، ټرانسپورټ او د نساجۍ د توليد په برخو کې پر نوو ټکنالوژيکي پرمختګونو متمرکز و. د کارونو مکانيزه کېدو عوايد زيات کړل او په پايله کې دغې چارې يوه موډرنه صنعتي ټولنه سازه کړه. خو ځينو له دغې پروسې سره سخت مخالفت وکړ. دا مخالفت د لنډ فکرۍ يا ناپوهۍ له امله نه و، بلکې يو بشپړ منطقي مخالفت بلل کېده. اقتصادي ودې او ټکنالوژيکي بدلونونو نوي تحولات له ځان سره لرل، چې ستر اقتصاد پوه جوزيف شومپټر يې «خلاق تخريب- Creative Destruction» بولي. خلاق تخريب، يعنی نوی د زوړ ځای نيسي. نوي اقتصادي سکټورونه له زړو سکټورونو څخه ځان ته سرچينې راکاږي. نوي شرکتونه له زړو هغو څخه کارونه ځان ته راجلبوي. نوې جوړې شوې کمپنۍ له پخوانيو هغو کارونه د ځان په لور تشويقوي. نوې ټکنالوژي او مهارتونه د موجوده زړو ماشين الاتو ځای نيسي. پرانيستي اقتصادي بنسټونه او د اقتصادي ودې پروسه، ګټونکي او بايلوونکي دواړه لري، له پرانيستو بنسټونو سره د مخالفت لامل هم له «خلاق تخريب» څخه وېره ده. د اروپا تاريخ د خلاق تخريب د اغېزو په اړه موږ ته يو روښانه مثال وړاندې کوي.

په اتلسمه پېړۍ کې د صنعتي انقلاب په ترڅ کې زياتره اروپايي حکومتونه د ټولنې د لوړې او شتمنې طبقې په لاس کې وو. دوی خپل عوايد له کرنيزو ځمکو يا د پاچا له لوري ځينو سوداګرو ته د ډالۍ په توګه د ورکړل شوو انحصاري حقونو له درکه ترلاسه کول. د خلاق تخريب د نظريې له مخې د صنعت، فابريکو او ښارونو پراخېدو، ځمکو د اساسي سرچينو په توګه خپل ارزښت له لاسه ورکړ، د ځمکو اجاره کمه شوه او په پايله کې په هغه مزد کې زياتوالی راغی، چې ځمکوالو به کارګرانو ته ورکاوه. دغه راز په دې موده کې داسې نوي

کارونه او سوداګرۍ پيل شوې چې د يادو اشرافو او ځمکوالو امتيازات يې له خطر سره مخ کول. هغوی د صنعتي انقلاب مطلق بايلونکي وو. د ښاري کېدنې او د منځنۍ پاړکي او د کارګرانو د ټولنيز ويښتابه د کچې د لوړېدو په پايله کې د اشرافو سياسي انحصار پای ته ورسېد. په دې اساس د صنعتي انقلاب په پراخېدو سره، اشرافو نه يوازې اقتصادي سرچينې له لاسه ورکولې، بلکې په سياسي ډګر کې هم د انزوا له ګواښ سره مخ و. اشراف چې د خپل سياسي او اقتصادي ځواک پر وړاندې يې ګواښونه په خپلو سترګو ليدل، د صنعتي کېدو پر وړاندې پياوړي مخالف جريانونه رامنځته کول. يوازې اشراف د صنعتي کېدو له بهيره په وېره کې نه وو، بلکې د لاسي صنعت کارګران هم د دې انقلاب د پراختيا مخالف وو. ډېری خلک د دې بهير پر ضد وپارول شول او د هغو کارخانو يا ماشين الاتو په ويجاړولو يې لاس پورې کړ، چې د دوی کاروبار يې پنچر کړی و، دغه خلک د لوديتيانو «luddites » په نامه يادېدل، چې په اوس وخت کې د ټکنالوژۍ ضد کليمې سره مترادف ګڼل کېږي. د نساجۍ د دستګاه د تار نيونکي آلې «flying shuttle» د مخترع جان کي کور په ۱۷۵۳ کال کې د لوديتنيانو له لوري وسوځول شو، ځکه چې يادې وسيلې د نساجۍ په صنعت کې د پام وړ پرمختګ او اسانتيا رامنځته کړې وه. جېمز هارګريفس هم چې د نساجۍ په ماشين کې د څرخ « spining jenny» په اختراع سره يې د نساجۍ په صنعت کې يو ستر بدلون راوست، د جان کي له برخليک سره مخ شو.

د صنعتي کېدو بهير سره د لاسي صنايعو د کارګرانو مخالفت د واکمنې طبقې په پرتله دومره جدي نه وو، ځکه چې دې ډلې د ځمکوالو اشرافو په څېر ځواک نه درلود. د لوديتيانو له مخالفت سره سره، په برېټانيا کې صنعتي انقلاب د پراختيا په حال کې و او سره له دې چې اشرافو سخت مخالفت کاوه، خو مخالفت يې اغېز نه درلود. خو د اتريش-هنګري او روسيې په امپراتوريو کې چې اشراف په کې ډېر پياوړي وو، د صنعتي کېدو بهير له خنډ سره مخ و. دغه کار د اتريش-هنګري او روسيې اقتصاد ټکنی او له نورو اروپايي هېوادونو، چې په نولسمه پېړۍ کې يې اقتصادي پرمختګ په برخه شوی و، وروسته پاتې کړل. په هر حال، له پورته مسايلو يوازې يو درس اخيستلی شو: د واک کړۍ تل د اقتصادي پرمختګ او هوساينې پر وړاندې خنډ ګرځي، اقتصادي وده يوازې د ډېرو او غوره ماشين الاتو کارونه يا د ډېرو لوستو وګړو لرل نه دي، بلکې د بدلون، بې ثباتۍ او همدارنګه د خلاق تخريب يوه پروسه هم ده. له همدې امله اقتصادي وده يوازې هغه وخت شونې ده، کله چې سياسي او اقتصادي لوبغاړي د دې پروسې پر وړاندې خنډ نه شي.

د کم پیدا سرچینو، عوایدو او واک پر سر شخړه، د لوبې پر قواعدو د شخړې په معنا ده. اقتصادي بنسټونه اقتصادي فعالیتونه مشخصوي او دا په ډاګه کوي چې له یادو بنسټونو ګټه اخیستونکي څوک دي. کله چې شخړه وي، د ټولو ښکېلو ډلو د غوښتنو پوره کېدل شوني نه دي، ځینې يې مغلوب او ناکامېږي، خو ځینې يې بیا بریالي کېږي. د لوبې یا شخړې ګټونکی د هېواد اقتصادي مسیر ټاکي، که د اقتصادي ودې پر وړاندې درېدونکې ډلې ګټونکې شي، د اقتصادي ودې پر وړاندې به خنډ شي او په پایله کې دا کار د اقتصادي ځوړتیا لامل ګرځي.

د ځواک خاوندان یوازې د اقتصادي پرمختګ زېږوونکو بنسټونو د رامنځته کولو پر وړاندې خنډ نه دي، بلکې د سیاسي بنسټونو په برخه کې هم ورته چلند کوي. په یو غیر ډیموکراټیک رژیم کې یوه ډله کولای شي چې د خپلې خوښې اقتصادي بنسټونه جوړ کړي. ایا هغوی به دې ته حاضر شي چې پرانیستي سیاسي بنسټونه رامنځته کړي؟ هېڅکله نه، ځکه چې دا کار د هغوی سیاسي واک کمزروی کوي. دلته یو ځل بیا د شخړې له یوه عامل یا سرچینې سره مخ کېږو. له انحصاري بنسټونو زیانمن وګړي دا هیله نه لري چې مستبد چارواکي به په سیاسي بنسټونو کې بدلونونه راولي او په ټولنه کې د واک وېش ته به غاړه ږدي، په دغسې بنسټونو کې د بدلون یوازینۍ لار دا ده چې واکمنه طبقه د پرانېستو بنسټونو جوړولو ته مجبوره کړل شي. هېڅ دلیل نه شته چې زېږښونکي سیاسي بنسټونه دې په اتومات یا خپلسري ډول له انحصاره راووځي، ځکه چې دا د سیاسي واک د انحصار طبیعي تمایلات دي. ښايي په یو شمېر ټولنو کې زېږښونکو سیاسي بنسټونو لپاره ډېره انګېزه وجود ولري، په ځانګړې توګه په هغو هېوادونو کې چې دغه ډول بنسټونه پکې نشته، مثلاً؛ که په سومالیا کې یوه قبیله انحصاري حکومت جوړ او اقتصادي بنسټونه په خپله ولکه کې واخلي، ښايي ډېره شتمنه شي، خو څه شی د دې کار مخه نیسي؟ د سیاسي تمرکز د رامنځته کېدو پر وړاندې اصلي خنډ له بدلون څخه وېره ده. هره قبیله، ډله او سیاستوال چې په حکومت کې د واک متمرکز کولو یا انحصار کولو هڅه کوي، په دې معنا ده چې ټول سیاسي واک په خپله ولکه کې اخلي او دا کار به د نورو ډلو، قومونو او خلکو چې د دې بهیر بایلونکي دي، غوسه راوپاروي. د سیاسي تمرکز یا سنټرالیزېشن نه شتون په یوه هېواد کې نه یوازې د نظم او قانون د نشتوالي په معنا دی، بلکې د یوه ډېر زورور لوبغاړي په معنا دی چې د چارو پر وړاندې خنډ ګرځي. سیاسي تمرکز هغه وخت ممکن دی، کله چې د خلکو یوه ډله په پوره قوت او ځواک حکومت جوړ کړي. په سومالیا کې د واک یو انډول وجود لري او هېڅ ډله یا قبیله نه شي کولای چې پر بلې هغې بر لاسې شي، له همدې امله د سیاسي تمرکز تشه په خپل ځای پاتې کېږي.

د کانګو اوږد رنځ

په کانګو کې به د دې یوه ډېره ښه بېلګه پیدا کړو چې د زېښبونکو اقتصادي او سیاسي بنسټونو تر سیوري لاندې اقتصادي هوساینه څومره ناشونې ده. پرتګالیانو او هالنډیانو چې په پنځلسمې او شپاړسمې پېړیو کې له کانګو لیدنه کوله، په دې هېواد کې د سختې بېوزلۍ په اړه خبر ورکړ. د اروپایي معیارونو په پرتله کانګویانو ډېره ابتدایي ټکنالوژي لرله، دوی حتی لیک، څرخ او سپاره «د ځمکې د قلبې اله» هم نه لرل. په کانګو کې د بېوزلۍ او دا چې ولې هغوی د ټکنالوژۍ له پراختیا سره سره بیا هم له هغې ګټه پورته نه کړه، عوامل ډېر روښانه دي، چې ریښه یې د دې هېواد د اقتصادي بنسټونو زېښبونکې یا استثماري طبیعت دی. مخکې مو ولوستل چې د کانګو پاچاهي په مبانزا کې د پاچا له لوري اداره کېده چې وروسته بیا د «ساو سلوادور» لاس ته ورغله. د پاچاهۍ له پلازمېنې په لرې پرتو سیمو کې هغو کسانو واک چلاوه، چې د سلطنت په بېلابېلو چارو کې یې د مشرانو په توګه دنده لرله. کروندې او مالیات د لوړ پاړکي مهمې عایداتي سرچینې وې چې د مریانو په وسیله به یې لاسته راوړل. مریتوب د اقتصاد اصلي رکن ګڼل کېده او واکمنانو به په کروندو کې ترې د بشري ځواک په توګه کار اخیسته او د اروپایانو له لوري نورو سیمو ته صادرېدل. مالیات په خپله خوښه ټاکل کېدل او پاچا کولای شول چې یوه دوره مالیه څو ځله راټوله کړي. د کانګو خلکو د شتمن کېدو لپاره باید سپما او پانګونه کړې وای، مثلا؛ دوی باید د ځمکو لپاره وسایل پېرلي وای، خو خلکو دا حق نه درلود، ځکه هغه اضافي وسایل چې باید په تولید کې ترې کار اخیستل شوی وای، د پاچا او ځایي حاکمانو له لوري راټول او مصادره کېدل. کانګویانو به د ګټې وټې او محصولاتو د زیاتوالي لپاره خپل کورونه پرېښودل او لرې سیمو ته به کوچېدل، هغوی هڅه کوله چې له لوټمارۍ او مریتوبه د خوندي پاتې کېدو لپاره داسې سیمې ته کډه شي، چې له سړکونو او لویو لارو لرې وي.

په دې توګه، د کانګو بېوزلي د هغو اقتصادي بنسټونو سوغات و، چې د هوساینې او پرمختګ ټول ماشینونه یې له ښېښو غورځول او حتی خلک یې دې ته مجبورول چې په مخالف عمل لاس پورې کړي. دولت خلکو ته ډېر ناچیزه عامه خدمات وړاندې کول، حکومت حتی خلکو ته لومړني خدمات لکه د امنیت ټینګښت، د قانون پلي کول او د ملکیتونو د حقوقو خوندیتوب هم خپل مسوولیت نه ګڼل، بلکې برعکس حکومت په خپله د خلکو سر و مال او بشري حقونو ته لوی ګواښ و. په کانګو کې د مریانو د ساتنې او راټولونې مرکز په دې معنا و، چې په دې هېواد کې بل هېڅ داسې بازار چې خلکو ته د خپلې خوښې وړ کارونه رامنځته کړي، وجود

نه درلود. پر دې سربېره، ټول سوداګریز فعالیتونه د پاچا په واک کې و او د تجارت دروازې یوازې د هغو کسانو پرمخ خلاصې وې چې له پاچا سره یې نږدې اړیکې لرلې. که څه هم د پرتګالیانو له لوري د لیک تر دود کېدو وروسته د ټولنې پورته قشر په چټکۍ لیک او لوست زده کړل، خو پاچا د عام ولس د باسواده کولو لپاره هېڅ و نه کړل. دغو ناخوالو او څپونکې بېوزلۍ د واک خاوندان وپړسول. په شپاړسمه میلادي پېړۍ کې د کانګو پاچا او اشرافو دا حق درلود چې ښکلي اروپايي توکي وارد او ځان ته غلامان او خدمتګاران ولري.

د کانګو زبېښونکو اقتصادي بنسټونو په دې هېواد کې د سیاسي واک د وېش له څرنګوالي سره تړاو درلود. له پاڅون پرته بله هېڅ لار نه وه چې پاچا د خلکو د شتمنیو له لوټلو او ځورونې راوګرځوي. که څه هم دغه ګواښ حقیقت درلود، خو د خلکو د ځان او مال د خوندیتوب لپاره کافي نه و. د کانګو سیاسي بنسټونو د مطلقه واک یو داسې جوړښت رامنځته کړی و چې پاچا او واکمنې طبقې ځان د هېچا پر وړاندې مسوول نه باله او په ټولنه کې د خلکو د نظر څرګندولو حق نه درلود. په کانګو کې د سیاسي بنسټونو او د پرانیستو سیاسي بنسټونو ترمنځ توپیر او د ټکر عوامل څرګند دي. په کانګو کې پوځ د مستبد او مطلقه نظام ساتنه کوله. د اولسمې پېړۍ په نیمايي کې پاچا پنځه زره کسیز وسله وال پوځ جوړ کړی و، چې اصلي هسته یې له ۵۰۰ وسله والو کسانو څخه جوړه شوې وه، دغه پوځ په خپل وخت کې ستر ځواک ګڼل کېده. له همدې امله په اسانۍ پوهېدای شو چې پاچا او اشرافو څنګه ګرمې اروپايي وسلې په شور او لېوالتیا وکارولې.

د دې ډول اقتصادي بنسټونو تر سیوري لاندې د اقتصادي ودې هېڅ څرک نه ترسترګو کېده او ان د یوې موقتې اقتصادي ودې لپاره هېڅ راز انګېزه نه وه موجوده. د مالکیت د حقونو په برخه کې د اقتصادي بنسټونو اصلاح کولای شول چې ټولنه شتمنه کړي، په داسې یو حالت کې واکمنې طبقې د پیسو او ثروت د لاسته راوړلو هیله نه درلوده. په لومړي سر کې دغه ډول اصلاحاتو کولای شول چې د مریانو سوداګر او د ځمکو مالکان پر بایلوونکو بدل کړي. په دویم قدم کې دا اصلاحات هغه وخت شوني وو چې د پاچا او واکمنې طبقې واک محدود کړای شوی وای. مثلاً، د پاچا د پنځه سوه کسیز پوځ په مقابل کې چا دا جرئت کولای شوای چې د مریتوب پرضد ودرېږي؟ څه تضمین موجود و، چې د اصلاحاتو تر اعلان وروسته هم پاچا له خپل دریځه نه اوښته؟ یوازینی تضمین، په سیاسي بنسټونو کې د اصلاحاتو عملي کول و. په دې صورت کې ممکنه وه چې ولس د خپلو حقونو د لاسته راوړلو لپاره د واکمنې ډلې پر وړاندې دربېدلی وای. که داسې شوي وای، نو د پاچا او د هغه د پلویانو شتمنۍ او ژوند

په د ولس د لېست په لومړيتوب کې نه وای. که غوره اقتصادي بنسټونو په ټولنه کې بدلون ته لار هواره کړې وای، نو د وخت په تېرېدو سره پاچا او اشراف په سياسي او اقتصادي ډګر کې له ماتې سره مخ کېدل.

پنځه سوه کاله مخکې د سياسي او اقتصادي بنسټونو اغېزې اوس هم له دې موضوع سره چې ولې کانګو نن له مرګوني بېوزلۍ سره مخ ده، تړاو لري. د نولسمې پېړۍ په وروستيو کې اروپايانو دغې سيمې او په ټوله کې د کانګو سمندرګي شاوخوا سيمو ته مخه کړه چې دا وخت «د افريقا نيولو هڅه» په نامه يادېږي، دغې چارې په کانګو کې د بشري حقونو او د مالکيت د حقونو داسې يو ناورين رامنځته کړ، چې کانګويان ورسره تر استعمار مخکې نه و مخ شوي. اروپايانو په دې هېواد کې له سره استبدادي او استثماري بنسټونه واکمن کړل، چې يوازې د يوې کوچنۍ ډلې د ثروت له ډېرېدو سره يې مرسته کوله، دغه کوچنۍ ډله بلجيمي ښکېلاکګر او په ځانګړې توګه پاچا ليوپولډ و.

په ۱۹٦۰ کال کې، کله چې کانګو خپلواکي ترلاسه کړه، دغه وضعيت يو ځل بيا سر راپورته کړ. د کانګو زبېښونکي اقتصادي بنسټونه يو ځل بيا د سياسي زبېښونکو بنسټونو له لوري هڅول کېدل. وضعيت لاپسې خراب شو، ځکه چې استعمار په کانګو کې داسې سياسي او ټولنيز جوړښتونه رامنځته کړي وو چې دولت پرې ډېر لږ کنټرول درلود. ولسمشر موبوټو د ځان او ملګرو د شتمنولو لپاره له خپل واکه ناوړه ګټه اخيسته، لکه په ۱۹۷۳ کال کې د زايريانيزېشن «Zairianization» په نامه يې يو پروګرام عملي کړ چې په اقتصادي فعاليتونو کې د بهرنيانو د ونډو مصادره کول پکې شامل و. موبوټو د يوه داسې غير متمرکز دولت مشر و، چې د هېواد پر ډېره کمه برخه يې واک درلود. په ۱۹٦۰ لسيزه کې په کاټانګای او کاسای ولايتونو کې له بېلتون پالو سره د مبارزې لپاره، نوموړی اړ و، چې د بهرنيانو مرستو ته لاس وغځوي. د سياسي مرکزيت نشتوالی د کانګو او د افريقا جنوب صحرا ترمنځ ګډه ځانګړنه ښيي.

د کانګو ډيموکراټيک جمهوريت اوس هم همداسې بېوزله پاتې دی، ځکه چې لا هم داسې اقتصادي بنسټونه نه لري چې په خلکو کې انګېزه او خوځښت رامنځته کړي او ټولنه اقتصادي هوساينې ته بوځي. د کانګويانو بېوزلي د جغرافيې، کلتور يا د سياستوالو د ناپوهۍ له امله نه ده، بلکې لامل يې زبېښونکي اقتصادي بنسټونه دي، دغه بنسټونه له پېړيو راهيسې پر خپل ځای پاتې دي، ځکه چې سياسي قدرت لا هم له داسې يوې کوچنۍ ډلې سره دی چې د خلکو د حقونو د خونديتوب، د عامه خدمتونو د وړاندې کولو او اقتصادي پرمختګ

لپاره د بدلون هوډ نه لري، بلکې په واک کې د پاتې کېدو او د ډېرې ګټې د لاسته راوړلو په هڅه کې دي. واکمنان له خپل قدرته د یوه مرکزي حکومت د جوړولو لپاره کار نه اخلي، ځکه د واک تمرکز کولای شي سیاسي مخالفین او ننګونې وزېږوي او همدا راز بنایي اقتصادي پرمختګ ته لار هواره کړي. همدا راز د افریقا په جنوب صحرا کې د زبېښونکو بنسټونو د لاس ته راوړلو لپاره خپلمنځي نښتې د مرکزي حکومت د جوړولو په هدف ټولې هڅې له خنډ سره مخ کوي. د شاهي کانګو پخوانی او اوسنی تاریخ دا په ډاګه کوي چې سیاسي بنسټونه څنګه اقتصادي بنسټونو او له دې لارې اقتصادي فرصتونو او ودې ته لار هواروي. دا همدارنګه د سیاسي مطلقیت او اقتصادي بنسټونو ترمنځ سمبولیکې اړیکې په ډاګه کوي، کوم چې د خلکو د یوې سترې کتلې په بیه یوه کوچنۍ ډله شتمنوي.

د زبېښونکو سیاسي بنسټونو تر سیوري لاندې وده

کانګو نن ورځ په نړۍ کې د ناقانونۍ او د مالکیت د نا خوندي حقونو یوه بوږنوونکې بېلګه ده. که څه هم ډېر کله دغسې یو وضعیت د واکمن پاړکې ګټې نه شي خوندي کولای، ځکه چې ټول اقتصاد خوځوونکي عوامل له منځه ځي او د استثمار لپاره ډېرې لږې سرچینې پاتې کېږي. د دې کتاب د بحث محوري ټکی دا دی چې اقتصادي وده او هوساینه له پرانېستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو سره تړلي دي او استثماري بنسټونه د بېوزلۍ او بدمرغۍ زېږوونکي دي. البته دا په دې معنا نه ده چې د زبېښونکو بنسټونو تر سیوري لاندې اقتصادي وده هېڅ امکان نه لري، یا ټول دغه ډول بنسټونه یو ډول ماهیت او جوړښت لري. دوه متفاوتې، خو بشپړې نسخې شته چې پربنسټ یې په سیاسي زبېښونکو بنسټونو کې ودې ته زمینه برابرېږي. د لومړۍ طرحې له مخې که چېرې بنسټونه زبېښونکي هم وي، خو چې واکمنه طبقه تر خپل ولکې لاندې سرچینې د ګټې د تولید لپاره وکاروي، ودې ته زمینه برابرېږي، د دې یو ښه مثال د شپاړسمې او اتلسمې پېړۍ ترمنځ په کارابین ټاپوګانو کې موندلی شو، دلته زیاتره خلک په مریتوب اخیستل شوي وو او په کرنیزو ځمکو کې یې په ډېرو ناوړه شرایطو سره کار کاوه، ډېری خلک به د ستومانۍ او خوارځواکۍ له امله مړه کېدل. په اتلسمه او نولسمه پېړۍ کې په باربادوس، کیوبا، هایتي او جامیکا کې سیاسي واک له یوه کوچني اقلیت یعنې ځمکوالو سره و او د غلامانو په شمول یې هر ډول شتمنۍ په واک کې لرلې، په داسې حال کې چې د خلکو لوی اکثریت له دې هرڅه بې برخې و. د ځمکوالو د شتمنیو په ښه توګه ساتنه کېده.

سره له دې چې هلته زېښبونکي بنسټونه حاکم و، خو دغه ټاپوګان د نړۍ تر ټولو بډایه سیمه ګڼل کېده، ځکه چې ځایي ځمکوالو او واکدارانو ګني کرل او بیا یې نړیوالو مارکېټونو ته صادرول. د دې سیمې اقتصاد هغه وخت له ځوړتیا سره مخ شو، کله چې په اقتصادي فعالیتونو کې د بدلون اړتیا ولیدل شوه، داسې فعالیتونه چې د سترو ځمکوالو عواید او سیاسي واک یې له ګواښ سره مخ کاوه. د اقتصادي ودې او صنعتي کېدو په برخه کې د پخواني شوروي اتحاد پنځه کلن پلان، چې له ۱۹۲۸ څخه پیل تر ۱۹۷۰ لسیزې پورې یې دوام وکړ، په دې برخه کې بل مثال دی. دلته هم سخت زېښبونکي سیاسي او اقتصادي بنسټونه فعال وو او پر مارکېټونو سخت محدودیتونه لګول شوي وو. شوروي وکولای شول چې په لږ وخت کې چټکې اقتصادي ودې ته ځان ورسوي، ځکه دولت د کرنې سکتور هغه سرچینې چې مخکې په ناسم ډول کارېدلې، د صنعت سکتور کې یې په سمه توګه مدیریت کړې. د زېښبونکو بنسټونو تر چتر لاندې دویم ډول اقتصادي وده هغه وخت رامنځته کېږي، کله چې ځانګړې شرایط تر یوه بریده پرانېستو اقتصادي بنسټونو ته د ودې لار پرانېزي. په زیاترو هېوادونو کې زېښبونکي سیاسي بنسټونه د «خلاق تخریب» له وېرې د پرانېستو اقتصادي بنسټونو مخه نیسي. په نړۍ کې بېلابېلې حاکمې طبقې په بېلابېلو بڼو واک په خپل انحصار کې اخلي. ښايي ځیني واکمنان په دې ډاډه وي چې د پرانېستو اقتصادي بنسټونو په لور حرکت یې واک ته زیان نه شي رسولای، له همدې کبله ځینو بدلونو ته زړه ښه کوي. بل حالت دا دی چې ښايي د یوه زېښبونکي سیاسي رژیم تاریخي حقیقت نسبتاً پرانېستو اقتصادي بنسټونو ته لار هواره کړي، چې دا د زېښبونکو سیاسي بنسټونو تر چتر لاندې اقتصادي ودې ته د رسېدو دویمه لار ده.

د جنرال پارک په وخت کې د سوېلي کوریا چټک صنعتي کېدل د همدې پېښې یو ښه مثال دی. پارک په ۱۹۶۹ کال کې د یوې پوځي کودتا په مرسته واک ته ورسېد، خو هغه پر یوې داسې ټولنې واکمن شو چې د امریکا متحده ایالتونو ملاتړ ورسره و او پرانیستي اقتصادي بنسټونه پکې حاکم و. سره له دې چې د پارک رژیم غیر ډیموکراټیک یا استبدادي و، خو اقتصاد ته یې ډېره پاملرنه کړې وه او په دې برخه کې خورا فعال و. ښايي یو لامل یې دا وي چې نظام په مستقیم ډول د زېښبونکو اقتصادي بنسټونو له لوري نه حمایه کېده. سوېلي کوریا په ۱۹۸۰ لسیزه کې د شوروي او نورو هغو هېوادونو برعکس چې زېښبونکي بنسټونه یې لرل، د پرانېستو بنسټونو په لور مزل پیل کړ، هغه مزل چې د تېروتنو په جبرانولو سره خپل منزل ته ورسېد.

تر ۱۹۷۰ لسيزې پورې د سوېلي كوريا اقتصادي بنسټونه هغه مهال نسبتاً پرانيستي شول، كله چې په زبېښونكو سياسي بنسټونو كې اصلاحات راغلل، پر اقتصادي چارو واكمنې طبقې، له پوځ يا سياسي كړۍ څخه ډېرې سرچينې ترلاسه كولې. د سوېلي كوريا كې په عوايدو كې نسبي برابري په دې معنا وه چې واكمنې طبقې له ولسواكۍ او سياسي پلوراليزم وېره نه لرله. د شمالي كوريا گواښونو ته په پام، په سوېلي كوريا كې د امريكا متحده ايالتونو كليدي رول د دې لامل شو چې پوځ د ولسواكۍ غوښتونكو غورځنگونو پر وړاندې له زغمه كار واخلي. جنرال پارک په ۱۹۷۹ كال كې ترور شو. له هغه وروسته د «چان دوهان» په مشرۍ يوه بله پوځي كودتا وشوه او «رو تا وو» يې د خپل ځايناستي په توگه وټاكه. تا وو پر سياسي اصلاحاتو لاس پورې كړ چې يادو اصلاحاتو له ۱۹۹۲ كال وروسته په سوېلي كوريا كې يوې پراخ بنسټه ډيموكراسۍ ته غېږ پرانيسته، خو په شوروي كې پيل شوي ورته بهير نتيجه ور نه كړه. د شوروي اقتصاد مخ په ځوړ شو، په ۱۹۸۰ كال كې د پاشل كېدو خوا ته روان شو او په ۱۹۹۰ لسيزه كې په بشپړه توگه له منځه ولاړ.

د چين اوسنى اقتصاد هم د سوېلي كوريا او شوروي په څېر وضعيت لري. كه څه هم د بازار سيستم د اصلاحاتو په بهير كې د چين اقتصادي وده په لومړي سر كې د كرنې سكتور كې په افراطي اصلاحاتو سره پيل شوه، خو د صنعت په برخه كې بيا اصلاحات په ارامۍ سره پلي شول، حتى اوس هم په چين كې دولت او كمونيست گوند دا واک لري چې كوم سكتورونه او كومې كمپنۍ پانگه ولري، كوم يو يې پراختيا ومومي او كوم نه. د فرصتونو رامنځته كول او له منځه وړل دواړه په لاس كې لري. چين نن ورځ د پخواني شوروي د «سوكالۍ ورځې» د عصر په څېر په چټكۍ د ودې په حال كې دی، خو دغه وده د دولت تر څارنې او د زبېښونكو بنسټونو په محدوده كې روانه ده چې پرانيستو بنسټونو ته د بدلون يا ورتگ ډېرې كمې نښې پكې ليدل كېږي. دا واقعيت چې د چين د اوسنيو اقتصادي بنسټونو او د سوچه پرانيستو اقتصادي بنسټونو ترمنځ ډېر واټن دی، د دې ښكارندويي كوي چې د سوېلي كوريا په څېر د بدلون په لور د چين د حركت احتمال ډېر لږ دی، خو ناشونی نه دی. په دغه دواړو حالاتو كې كله چې د زبېښونكو بنسټونو تر چتر لاندې اقتصادي ودې ته زمينه برابرېږي، د سياسي واک تمركز په كې بنسټيز رول لري. په باربادوس، كيوبا، هايټي او جاميكا كې د سياسي مركزيت له شتون پرته د پراخو ځمكو خاوندانو نه شواى كولاى چې نظم او قانون ټينگ او د خپلو شتمنيو ساتنه وكړي. همدارنگه د يوه مركزي دولت په نه شتون كې نه د سوېلي كوريا او نه هم د چين كمونيست گوند د خپلو اصلاحاتو لپاره د كافي امنيت احساس كولای شوای.

د مرکزیت د نشتوالي په صورت کې چین او شوروي نه شوای کولای چې د اقتصادي فعالیتونو په موخه خپلې سرچینې په ښه توګه همغږې کړي. په دې توګه هغه څه چې د ښو او بدو زبېښبونکو سیاسي بنسټونو ترمنځ د بېلتون کرښه ګنګل کېږي، هغه د سیاسي تمرکز کچه یا درجه ده. یو شمېر هېوادونه لکه د افریقا جنوبي صحرا هېوادونه له دغې ځانګړنې «د سیاسي مرکزیت نشتون» څخه کاملاً بې برخې دي او ان محدوده وده په کې هم ناشونې ده.

زبېښبونکي بنسټونه کولای شي چې محدوده وده رامنځته کړي، خو دوامداره وده نه شي رامنځته کولای او په اطمینان سره چې دغه وده د خلاق تخریب له ډلې نه ده. کله چې سیاسي او اقتصادي بنسټونه دواړه زبېښبونکي وي، د خلاق تخریب لپاره انګېزه او ټکنالوژیکي بدلونونه امکان نه لري. ښایي دولت د سرچینو د تخصیص او مدیریت له لارې تر یوې مودې چټکې اقتصادي ودې ته زمینه برابره کړي، خو دا بهیر له طبیعي خنډونه سره مل وي او کله چې اقتصاد د دې خنډونو پولو ته رسېږي، وده په ټپه درېږي، لکه په ۱۹۷۰ یمه لسیزه کې چې په شوروي کې وشول. کله چې شوروي د اقتصادي ودې پر مسیر ور روان شو، د هېواد په بېلابېلو اقتصادي برخو کې ټکنالوژیکي اسانتیاوې ناچیزه وې. که څه هم شوروي اتحاد نظامي برخې ته د ډېرو سرچینو او امکاناتو په ځانګړي کولو سره وکولای شول چې په دې برخه کې یو لړ ټکنالوژیکي پرمختګونه وکړي او ان د یوې لنډې مودې لپاره په فضایي او اټومي برخه کې له متحده ایالتونو څو ګامه مخکې هم شو، خو له خلاق تخریب او د ټکنالوژیکي نوښتونو لپاره د پخو بنسټونو له شتون پرته دغه پرمختګ ونه پایېد او ناڅاپه ودرېد. پر دې سربېره، د زبېښبونکو بنسټونو تر څارنې لاندې اقدامات چې د اقتصادي ودې ملاتړ کوي، ماتېدونکې طبیعت لري. ښایي د هغو داخلي اصطکاکونو له امله چې خپله زبېښبونکي بنسټونه یې زېږوي، دغه اقدامات له منځه لاړ شي. زبېښبونکي اقتصادي او سیاسي بنسټونه په حقیقت کې د داخلي شخړو لپاره تمایل لري، ځکه چې د واکمنې طبقې لاس ته د شتمنۍ د لوېدو او د سیاسي قدرت د متمرکز کېدو لامل کېږي. که نور پر دغې ډلې برلاسي او حکومت په واک کې واخلي، نو له دې قدرت او ثروت څخه به برخمن شي.

په پایله کې لکه څرنګه چې د روم امپراتورۍ او مایا ښارونو د ړنګېدو په اړه به زموږ په بحث کې جوته شي، په مطلقه یا استبدادي حکومتونو کې د واک د لاسته راوړلو لپاره تل کشمکش او مبارزې روانې وي، دا کشمکشونه په وقفه یي او دوراني بڼه زور اخلي او کله هم پر کورنۍ جګړې او کله د نظام په پاشل کېدو تمامېږي. د دې حقیقت یو دلیل دا دی چې د زبېښبونکو بنسټونو تر چتر لاندې ولو که یو هېواد له پیله هم متمرکز نظام ولري، دغه تمرکز به ډېر دوام

ونه کړي. په حقیقت کې د زېښبونکو بنسټونو د لاسته راوړلو پر سر شخړې او کشمکشونه د کورنیو جګړو او پراخې ناقانونۍ سبب کېږي، هغه څه چې نن د افریقا جنوب صحرا، لاتیني امریکا او سوېلي اسیا په هېوادونو کې لیدل کېږي، د مرکزي دولتونو دوامداره نشتون پر یوه عادي چاره بدلوي. کله چې د زېښبونکو سیاسي بنسټونو تر چتر لاندې په نسبي پرانېستو اقتصادي بنسټونو کې اقتصادي وده صورت نیسي- لکه سوېلي کوریا- هلته تل د اقتصادي بنسټونو د استثماري کېدو وېره موجوده وي او وده ټکنۍ کېږي. بالاخره د واک خاوندان به پوه شي چې که د اقتصادي پرمختګ د هڅونې پر ځای د سیالۍ د محدودولو په موخه خپل واک وکاروي، په عایداتي سرچینو کې خپله ونډه پراخه کړي یا حتی د نورو لوټلو او غلا ته مخه کړي، ډېره ګټه به وکړي. تر څو چې سیاسي بنسټونه له زېښبونکي حالته پرانیستي حالت ته لاړ نه شي، د ګټو ټکر او د واک په عملي کولو کې ناتوانایي به بلاخره د اقتصادي پرمختګ ډېر بنسټونه کاواکه کړي.

څلورم څپرکی

کوچني توپيرونه او د تاريخ حساسې مقطعې:

د تاريخ وزن

طاعون چې نړۍ خپور کړ

په ۱۳۴۶ کال کې طاعون ناروغي يا تورمرگی د تور سمندرگي د «ډون» سيند غاړې ته څېرمه د «تانا» بندري ښار ته ورسېده. طاعون دغې سيمې ته د صحرايي موږکانو پر بدن د ناسترو وروږو له لارې هغو سوداگرو راولېږدوله چې له چين څخه به يې د ورېښمو پر لرغوني لار سوداگريز مالونه تېرول. د سوداگرو له لوري تانا ښار ته د صحرايي موږکانو او وروږو له لارې رالېږدول شوی طاعون ډېر ژر د مديترانې سيمې ته وغځېد. د ۱۳۴۷ کال په لومړيو کې دغه ناروغي قسطنطنيې او د ۱۳۴۸ کال تر پسرلي پورې فرانسې، د افريقا شمال او ايټاليا ته ورسېده. طاعون به چې هرې سيمې ته خپرېده، له نيمايي ډېر خلک يې له منځه وړل. ايټالوی ليکوال «جيواني بوکاسيو» د پېښې د عيني شاهد په توگه د خپل سترگو ليدلی حال داسې بيانوي:

«د طاعون د گډېدو پر وړاندې ټولې انساني هڅې له ماتې سره مخ شوې. طاعون په ډېره بېړه او وحشتناکه توگه خپور شو، څو خپل تباه کوونکي اغېزې راڅرگندې کړي. په ختيځه اروپا کې خلکو ويل چې کله د چا له پزې وينه جاري شي، نو دا يې د حتمي مرگ نښه ده. خو په لوېديځ کې د دې ناروغۍ نښې نه ليدل کېدې. د دې ناروغۍ لومړۍ نښې نښانې د بدن د ورانه په بېخ او تخرگ کې د دانو راختل و، چې ځينو يې د چرگې هگۍ په څېر او ځينو نورو يې د منې شکل درلود... وروسته د ناروغۍ نښې بل ډول شوې، د گڼو خلکو پر متو، ورنونو او د بدن په نورو برخو باندې تور او شنه داغونه راڅرگند شول. د ډاکټرانو هر ډول هڅې او درمل بې گټې وو او ډېر کله به د پورتنيو نښو له راڅرگندېدو درې ورځې وروسته ناروغ خپل ژوند له لاسه ورکاوه.»

په برېټانيا کې خلک پوهېدل چې طاعون راتلونکی دی او د ناروغۍ له ورانوونکو اغېزو هم خبر وو. د ۱۳۴۸ کال په اگست کې پاچا «درېيم ايډوارډ» له ستر پادري څخه وغوښتل چې دعاگانو او عبادتونو ته مخه کړي. يو شمېر پادريانو کشيشانو ته ليکونه واستول څو له هغو خلکو سره مرسته وکړي چې د دې ناروغۍ تر گواښ لاندې و. د بت پادري «رالف شروزبري»

خپلو کشیشانو ته ولیکل:«مهربانه خدای غواړي د خپل تندر، برېښنا او نورو عذابونو په واسطه چې د هغه له عرشه سرچینه اخلي، خپل هغه رښتیني بنده ګان ووهي چې د هغه خوښه ده، نو که خدای ته د زړه له تله دعا ونه کړو، د طاعون هغه ناروغي چې له ختیځه زموږ ګاونډ پاچاهۍ ته رسېدلې ده، ډېر احتمال او وېره شته چې د ورته وژونکې ناورغۍ څپه دلته هم راورسېږي او د خلکو ژوند واخلي، نو ټول باید خدای ته رجوع او عبادتونو ته مخه کړو.»

خو دې کار ګټه ونه کړه. طاعون په برېټانیا راګډ شو او په ډېرې چټکۍ یې د دې هېواد نږدې نیمايي وګړي د مرګ خولې ته ورکړل. دا ډول ناورینونه د ټولنې پر بنسټونو ژور اغېز ښندلی شي، دغې ناروغۍ ګڼ خلک لېونیان کړل. بوکاسیو لیکي:«ځینو به ویل چې د دې خطرناک شیطان له شره د خلاصون یوه لار دا ده چې درنه نشه یا څښاک وکړو، له ژونده خوند واخلو، سندرې او زمزمې وکړو، خوشالۍ وکړو، په داسې یو موکه کې باید ټولې اړتیاوې او خوشالۍ پوره کړو، داسې چې ګویا دا پېښې له مبالغې ډکې او خوشې کیسې دي...دا داستان ښيي، هغه ښځې چې له دغه ناورینه خوندي ووتې، وروسته ولیدل شول چې ډېرې کمې یې پاک لمنې پاتې شوې.»

طاعون له سیاسي، اقتصادي او ټولنیز پلوه د اروپا د منځنۍ پېړۍ پر ټولنو ژور اغېز وښند. د څوارلسمې پېړۍ په لومړیو کې په اروپا کې فیوډالي نظام واکمن و؛ هغه نظام چې د روم امپراتورۍ له ړنګېدو وروسته په لوېدیځه اروپا کې رامنځته شو. دغه نظام د پاچا، خانانو، اشرافو او ټیټې طبقې ترمنځ پر یو لړ سلسله مراتبو ولاړ و. ځمکې د پاچا په لاس کې وې او له هغه به یې یوه برخه لارډانو یا خانانو ته د دې په بدل کې ورکولې چې پاچا ته یې په نظامي برخه کې خدمتونه ترسره کول. خانانو به دغه ځمکې د درنو کارونو او مالیاتو په بدل کې خواریکښو کروندګرو ته ورکولې، دا چې دغو کروندګرو مریانو ته ورته وضعیت درلود، نو هغوی به یې سرف «Serf» باله. سرفیان په کروندو کې داسې بوخت کړل شوي وو چې د خانانو له اجازې پرته چېرته خوځېدای نه شول. خانان یوازې د ځمکو مالکین نه وو، بلکې دوی په عین وخت کې قاضي، منصفه پلاوی او پولیس هم وو. دا هغه ملا ماتوونکی او زېښبونکی نظام و، چې د خواریکښو کروندګرو له خوا تولیدېدونکې شتمنۍ به د خانانو د یوې کوچنۍ ډلې جېب ته تللې. خو طاعون ناروغۍ په دې سیمه کې بشري ځواک ته سخته ضربه ورسوله او په دې توګه د فیوډالي نظام ستنه یې کاواکه کړې، دا چاره بلاخره د دې لامل شوه چې کروندګر د خپل ژوند د بدلون په فکر کې شي، د بېلګې په توګه د اینشام په صومعه کې کروندګرو د جریمو د کمولو او له مزد پرته د کار د بندولو غوښتنه وکړه، هغوی خپل هدف

ته ورسېدل او د کار نوی تړون يې په دې شعار پيل شو چې د طاعون وژونکي ناروغۍ پرمهال چې په ۱۳۴۹ کال کې خپره شوې وه، په دې سيمه کې يوازې دوه اجاره اخيستونکي پاتې شول او هغوی هم دا شرط ايښی و چې که د نيکولاس ورور چې هغه مهال د صومعې او د ځمکو مشر و، ورسره نوی تړون ونه کړي؛ نو کار به پرېږدي، چې بالاخره د هغوی دا شرط ومنل شو. اينشام ته ورته پېښه په نورو سيمو کې هم وشوه. کروندګرو له جبري کار او د خانانو له ظلمه د خلاصون په موخه هڅې پيل کړې، مزد لوړ شو، دولت هڅه کوله چې د دې بهير مخه ونيسي او په ۱۳۵۱ کال کې يې د کاګرانو نظامنامه اعلان کړه:«د خلکو يوه لويه برخه په ځانګړې توګه کارګران او خدمتګاران د طاعون ناروغۍ له امله مړه شوي دي، ځيني د خانانو د بې عدالتۍ او د کارګرانو د کمښت له امله کار ته زړه نه ښه کوي او ډېر مزد غواړي... موږ د هغو ستونزو د مخنيوي لپاره چې ښايي له دې امله پېښې شي، امر کوو چې: د برېتانيا د پاچاهۍ ټول اوسېدونکي (ښځې او نارينه) اړ دي څو د هغه چا خدمت ته ورشي چې خپله يې د ځان لپاره مناسب ګڼلي دي او دا کارګر بايد يوازې هغه مزد، د قرارداد له درکه امتيازات او نور هغه مياشتني حقوق لاسته راوړي چې زموږ د حکومت په شلم کال کې او يا پنځه -شپږ کاله مخکې په هغه ځای کې چې دی خدمت ته استخدام شوی و، ورته ورکول کېدل.»

په عمل کې د دې فرمان موخه دا وه چې مزد هماغسې چې له طاعون يا تورمرګي مخکې ورکول کېده، ثابت وساتي. هغه څه چې انګرېز نخبګان يې ډېر انديښمن کړي وو، د اشرافو له لوري د خپلو ځمکو لپاره د کم پيدا کروندګرو يرغمل کول و. د دې ستونزې د هوارې لار دا وه چې هر هغه چا چې د خپل کارمشر له اجازې پرته کارځای پرېښوده، بايد زندان ته اچول شوی وای: «که لوګری، کروندګر يا بل هر څوک چې پر خدمت بوخت دی، له ټاکلې نېټې مخکې او له کوم منطقي دليل پرته کار پرېږدي، جزا به يې زندان وي. ددې ترڅنګ، لکه څرنګه چې ووېل شول هېڅوک اجازه نه لري... مزد، لباس، د قرارداد پيسې يا تر ټاکلي اندازې زيات حقوق چا ته ورکړي او يا هم چاته د هغو د ورکړې اجازه ورکړي.»

د بنسټي بدلونونو او د طاعون ناروغۍ له امله د مزد په برخه کې د رامنځته شوي وضعيت د بدلولو په موخه د برېتانيا د دولت هڅو نتيجه ورنه کړه. د لرې کليو او باندو اوسېدونکو په ۱۳۸۱ کال کې په پاڅون لاس پورې کړ او د «واټ ټايلر» په مشرۍ يې د لندن ښار ځيني برخې ونيولې. که څه هم پاڅونوال مات او ټايلر اعدام شو، خو دولت د نظامنامې د عملي کېدا هڅه ونه کړه. کار ته د خلکو په جبري ډول استخدام ورو ورو کم شو، په برېتانيا کې

پرانيستي مارکېټونه رامنځته او مزد زيات شو. طاعون د نړۍ ډېرو برخو ته خپور شو او ډېر خلک يې ووژل. دغې ناروغۍ لکه څرنګه چې په ختيځه اروپا کې ډيموګرافيکي اغېزې تر شا پرېښودې، دغه راز لوېديځه اروپا او برېټانيا يې هم له ورته برخليک سره مخ کړل. د هغوی ټولنيز او اقتصادي ځواک هم سره ورته و. کاري قوه محدوده وه او خلکو د لا ډېرو ازاديو غوښتنه کوله، خو په ختيځ کې يو بل متناقض منطق موجود و، د کار په يوه پرانيستي مارکېټ کې د ډېرو لږو کسانو شتون د لوړ مزد په معنا و، خو دغه وضعيت په ختيځ کې اشرافو او خانانو ته قوي انګېزه ورکړه چې د کار بازار استثمار او کروندګر په مريتوب کې وساتي. البته په برېټانيا کې هم دغه ډول انګېزه لکه څرنګه چې د کارګرانو په نظامنامه کې ورته اشاره شوې وه، موجوده وه؛ خو کارګرانو د خپلو موخو د ترلاسه کولو لپاره کافي قوت درلود. په ختيځه اروپا کې وضعيت بل ډول و. له طاعون وروسته کروندګرو سترو ځمکو ته مخه کړه او خپلې ځمکې يې چې پخوا هم د لوېديځې اروپا د ځمکو په پرتله پراخې وې، لا پسې پراخې کړې، ښارونه کمزوري او کم نفوسه و، کارګران د دې پرځای چې لا ډېره ازادي ترلاسه کړي، شته ازادي يې هم په خطر کې شوه. د دې وضعيت تاثيرات له ۱۵۰۰ کال وروسته هغه وخت رابرسېره شول کله چې د ختيځې اروپا د کرنيزو محصولاتو لکه غنمو، وريجو او مالدارۍ لپاره د لوېديځې اروپا تقاضا زياته شوه. امسټرډام ته اتيا سلنه غنم له الب، ويسټولا او د اودر سيند له درو څخه وارد‌ېدل. د هالند د مخ پر ودې سوداګرۍ مخه ډېر ژر د ختيځې اروپا په لور شوه. څومره چې د لوېديځوالو تقاضا لوړېده، هغومره د ختيځ کروندګرو په تدريجي توګه پر کاري قوې خپله ولکه ټينګوله، څو عرضه لوړه کړي. دغه وضعيت چې د «دويم مريتوب» په نوم يادېده، په منځنۍ پېړۍ کې د هغه د اصلي بڼې په پرتله ډېر متفاوت او سخت و. خانانو او ځمکوالو پر اجاره اخيستونکو ماليات خورا لوړ کړل، چې کابو له نيمايي ډېره ګټه به يې د دوی جيب ته ورتله. په ۱۵۳۳ کال کې د پولنډ په کورسين کې خانانو د کار په بدل کې پيسې ورکولې، خو په ۱۶۰۰ کال کې له نيمايي ډېرو کارګرو له مزد پرته کار وکړ. په ۱۵۰۰ کال کې د جرمني د ختيځ په مکلنبورګ کې کارګرو په کال کې يوازې څو ورځې له مزد پرته کار کاوه، خو په ۱۵۵۰ کال کې دا بيګاري په اونۍ کې يوه ورځ او په ۱۶۰۰ کال کې په اونۍ کې درې ورځو ته ورسېده. د ټيټې طبقې يا عامو خلکو بچيان اړ وو، چې کلونه کلونه اشرافو ته وړيا کار وکړي. د پولنډ ځمکوالو په ۱۵۱۴ کال کې د هر تن لپاره په اونۍ کې يوه ورځ بېګار ټاکلې و. په ۱۵۵۰ کال کې په اونۍ کې دوه ورځو او د پېړۍ په وروستيو کې درې ورځو ته

سرفيان چې د دې قوانينو تر حکم لاندې راتلل، د کليوالي سيمو د نفوس ۹۰ لوړ شو. هغه سرفيان چې د دې قوانينو تر حکم لاندې راتلل، د کليوالي سيمو د نفوس ۹۰ سلنه يې جوړول.

په ۱۳۴۶ کال کې د سياسي او اقتصادي بنسټونو په برخه کې د ختيځې او لوېديځې اروپا ترمنځ ډېر لږ توپير و، خو په ۱۶۰۰ کال کې دغه دوه نړۍ سره جلا شوې. په لوېديځه اروپا کې کارگران له فيوډالي مقرراتو، جريمو او نورو مکلفيتونو څخه معاف و او د بازار سيستم پر غوړېدونکي اقتصاد بدلېدونکی و. په ختيځ کې هم کارگران په ورته اقتصاد کې شامل و، خو د سرفيانو په څېر په بيگارۍ بوخت کړل شوي وو، دلته د بازار نظام ته ورته يو اقتصاد حاکم و، خو پرانېستی نه و، د بنسټونو دا بېلتون د هغه وضعيت پايله وه، چې د يادو برخو ترمنځ توپيرونه په لومړي سر کې ډېر کوچني وو: په ختيځ کې اشراف لږ شان ښه منظم شوي وو، حقوق يې يو څه ډېر او د څمکوالۍ قواعد يې ټينگ و، هلته ښارونه کوچني او کمزوري وو او خلک يې هم منظم يا سازمان شوي نه وو. د تاريخ په يوه روښانه انځور کې، دغه توپيرونه ناچيزه گڼل کېږي، خو کله چې طاعون يا تورمرگي فيوډالي نظم ښپښانده کړ، همدغه ناچيزه توپيرونه د لوېديځ او ختيځ د اوسېدونکو په ژوند کې د مثبت بدلون او پراختيا سبب شول. تورمرگی د تاريخ د يوې حساسې مقطعې بېلگه، يوه ستره پېښه يا د هغو قوتونو پيوست کول دي چې په ټولنه کې موجوده سياسي او اقتصادي انډول له خنډ سره مخ کوي. د تاريخ حساسه مقطعه دوه مخې تورې ته ورته ده چې ښايي د يوه ملت په لار کې د تېزې څرخېدا لامل شي، دا توره له يوې خوا کولای شي چې له زبېښونکو بنسټونو گرد چاپېره کړۍ ماتولو ته لار خلاصه کړي او پرانېستو بنسټونو ته چانس ورکړي-لکه برېټانيا- له بل پلوه کولای شي چې د ختيځې اروپا په څېر د مريتوب دويمې بڼې نظام په رامنځته کولو سره د زبېښونکو بنسټونو لا ډېر تکامل او پياوړتيا ته لار هواره کړي. په دې اړه پوهېدل چې تاريخ او حساسه مقطعه، سياسي او اقتصادي بنسټونه په کوم لوري بيايي، موږ هڅوي چې د بېوزلۍ او بډاينې د ريښې موندنې لپاره غوره تيورۍ او نظرېې وړاندې کړو. ددې ترڅنگ دا کار موږ ته فرصت راکوي چې د نا انډوله نړۍ د لوړو ژورو په اړه پوه شو او دې پوښتنې ته چې ولې ځينې هېوادونه د پرانيستو سياسي او اقتصادي بنسټونو په لور ځي او ځيني نور بيا له دې پروسې پر شا کېږي، ځواب پيدا کړو.

د پرانيستو بنسټونو جوړول

په اولسمه پېړۍ کې د برېټانيا اقتصادي وده په نړۍ کې بېساري وه. په برېټانيا کې يوه سياسي انقلاب د ځانگړو پرانيستو بنسټونو يوه ټولگه دغه هېواد ته په ميراث پرېښوده چې دغه بنسټونه

وروسته د نورو اقتصادي بدلونونو او پرمختګونو لپاره پیلامه شول. دغو بنسټونو نه یوازې پر اقتصادي هوساینې او انګېزو، بلکې پر هغو کسانو یې هم ژور اغېز وښند چې د یادو بنسټونو له امتیازاتو یې ګټه اخیسته. په برېټانیا کې دا بنسټونه د عمومي اجماع له لارې نه دي رامنځته شوي، بلکې د واک پر سر د بېلابېلو ډلو ترمنځ د سختو نښتو په پایله کې رامنځته شول. هرې ډلې هڅه کوله چې بنسټونه په خپله ګټه را وڅرخوي. په شپاړسمه او اولسمه پېړۍ کې د بنسټونو پر سر دغه مبارزه بلاخره پر دوو برخلیک ټاکونکو پېښو تمامه شوه: د برېټانیا کورنۍ جګړه (۱۶۴۲ – ۱۶۵۱) او پرتمین انقلاب (۱۶۸۸).

پرتمین انقلاب د پاچا او د هغه د کابینې واکونه محدود او د اقتصادي بنسټونو د څرنګوالي واک یې پارلمان ته پرېښود. دغه انقلاب په ورته وخت کې د ټولنې د بېلابېلو اقشارو پر مخ د سیاسي نظام دروازې پرانېستې، چې په دې توګه خلکو ته د حکومت پر کړنو او کارونو د نظارت حق ورکړل شو. پرتمین انقلاب د یوې پراخ بنسټه[1] ټولنې په لور حرکت و او دغه راز د سیاسي مرکزیت یا سنټرالیزېشن رامنځته کېدا ته یې لار پرانېسته او دا بهیر لاپسې چټک شو. پرتمین انقلاب د پرانیستو بنسټونو یوه ټولګه وزېږوله او په پایله کې اقتصادي بنسټونو هم د پرانیست والي پر لور حرکت پیل کړ. د اولسمې پېړۍ په لومړیو کې په برېټانیا کې د فیوډالېزم د وخت مریتوب او سخت محدودیتونه نور له منځه تللي وو، خو لا هم د خلکو د اقتصادي فعالیتونو پر وړاندې بلا خنډونه پراته وو؛ کورنۍ اقتصاد او بهرنۍ سوداګري له سخت انحصار سره مخ وو، حکومت په خپل سر د مالیاتو ټاکلو ته مخه کړې وه او په حقوقي سیستم کې یې لاسوهنه کوله، د ځمکو په برخه کې داسې زاړه او سولېدلي قوانین حاکم و، چې د سوداګرۍ او پانګونې پر وړاندې یې خنډونه رامنځته کړي وو، خو له پرتمین انقلاب وروسته وضعیت بدل شو. حکومت د اقتصادي بنسټونو یوه داسې ټولګه رامنځته کړه چې پانګونه، سوداګري او نوښتونه یې هڅول. د دې بنسټونو پر مټ د مالکیت حقوق، له دې جملې د نوښت یا اختراع د ثبت حقوق او په ټوله کې د فکري مالکیت حقوق پلي او په رسمیت وپېژندل شول. په پایله کې د نوښتونو د رامنځته کولو انګېزه ایجاد شوه، دغه راز د قانون او نظم ټینګښت ته لار هواره شوه. هغه څه چې له تاریخي پلوه یو بېساری ګام بلل کېده، هغه د برېټانیا پر ټولو وګړو د قوانینو عملي کول و. په خپلسر مالیات او انحصارات په بشپړ ډول له منځه یووړل شول، حکومت تشبثات او اقتصادي فعالیتونه وهڅول، حکومت د

[1] Pluralistic

صنعت د پراختیا په موخه نه یوازې د دې سکتور پر مخ پراته خنډونه اوبه کړل، بلکې ټول سمندري څواک یې د برېټانویانو د کاروبار د خوندیتوب لپاره وقف کړ. د مالکیت حقونو په بنسټیزه کېدو سره، دولت د اقتصادي ودې په موخه د زېربنا او په ځانګړې توګه د سړکونو، کانالونو او وروسته د رېل کرښو پر جوړولو لاس پورې کړ چې د صنعت په پراختیا کې یې حیاتي رول درلود. دغو بنسټونو له شک پرته خلک هڅول، د اقتصاد پرمختګ ماشین یې په خوځښت راوست او په پایله کې صنعتي انقلاب ته نوره هم لار هواره شوه. په دې لړ کې تر ټولو مهمه خبره دا وه چې صنعتي انقلاب پر ټکنالوژیکي پرمختګونو ولاړ و او دا انقلاب په اروپا کې د تېرو پېړیو له علمي لاسته راوړنو خړوبېده. دا د تېر په پرتله یو بېساری پرمختګ و، چې د علمي څېړنو او د یو شمېر کسانو د نبوغ پرمټ رامنځته شو. د انقلاب انرژي له مارکېټه سر راپورته کړی و چې د ټکنالوژۍ د پراختیا او ایجاد لپاره یې ګټور فرصتونه ایجاد کړل. دا د مارکېټ پرانیستی طبیعت و، چې خلک یې هڅول څو خپله ورتیا او پوهه وکاروي. دا بدلون همدا راز پر زده کړو او مهارتونو ولاړ و، ځکه چې هغه وخت همدا ورتیا او زده کړې وې چې کارګرانو د ټکنالوژۍ پنځونې ته مخه کړه. دا کومه تصادفي پېښه نه وه، چې له پرتمین انقلاب یوازې څو لسیزې وروسته په برېټانیا کې صنعتي انقلاب هم پیل شو. د برېټانیا ستر مخترعین لکه د بخار ماشین بشپړوونکی جېمز واټ، د بخار د لومړني لوکوموټیف جوړوونکی «ریچارډ تروتیک»، د نساجۍ ماشین مخترع «ریچارډ ارکرایټ» او د بخار کښتۍ مخترع «ایسبارډ کېنګ ډام برونل»؛ خپلې طرحې او ایډیاوې هغه وخت بریالیتوب ته ورسولې، کله چې د مالکیت حقونو له خوندیتوب څخه ډاډه شول. دوی داسې مارکېټونه موندل چې محصولات او نوښتونه په ښه ګټه پکې پلورل کېدل او په لویه کچه ترې استفاده کېده. جېمز واټ په ۱۷۷۵ کال کې وروسته له هغه چې په د بخار ماشین یا د هغه په وینا د «اور ماشین» د اختراع مالکیت یا حق تمدید کړ، خپل پلار ته یې په لیک کې ولیکل:

«ګرانه پلاره! له یو لړ مخالفتونو او جنجالونو وروسته په دې وتوانېدم چې د خپل اورماشین د مالکیت حق په اړه له پارلمانه قانوني سند واخلم، دا سند به په ټوله برېټانیا او د هغه په مستعمرو کې د راتلونکو ۳۵ کلونو لپاره زما او زما د ځایناستو حقوق تضمینوي، هیله لرم چې دا به زما لپاره ډېر ګټور وي، په داسې حال کې چې اوسمهال د دې ماشینونو لپاره د پاموړ تقاضا موجوده ده.»

په لیک کې دوه شیان ډېر خرګند دي: واټ په برېټانیا او د هغې په مستعمرو کې د بازار هغو فرصتونو هڅولی و، چې ده یې اټکل کړی و. دویم دا چې واټ څنګه بریالی شو چې له پارلمانه

د خپل فکري مالکيت د حقوقو په اړه سند ترلاسه کړي.؟ په برېټانيا کې ټکنالوژيکي پرمختگونه، کار ته د کسبگرو او کارگرو جذبول، د پانگونې هڅول او له وړتياوو او مهارتونو گټوره استفاده، ټول د پرانيستو اقتصادي بنسټونو پر مټ ممکن شول. دغه بنسټونه په خپل وار په دې هېواد کې له سياسي بنسټونو سره تړلي وو. د برېټانيا د سياسي بنسټونو په وده او پراختيا کې دوه عوامل خورا اغېزناک و؛ لومړی عامل سياسي بنسټونه وو چې متمرکز سياسي نظام يې رامنځته کړی و او دې کار بيا په برېټانيا کې د پرانيستو بنسټونو جوړېدا ته لار هواره کړه. که څه هم دغه فکټور برېټانيا پر نورې نړۍ برلاسې کوله، خو نور اروپايي هېوادونه لکه فرانسه او هسپانيا هم ترې کم نه و. تر دې هم مهم فکټور، د پرتمين انقلاب په نتيجه کې د پاچا او دولتي چارواکو د واکونو محدودېدل و. دغې پېښې د پراخ بنسټه سياسي بنسټونو جوړېدو ته لار پرانيسته او بيا وروسته د پرانيستو اقتصادي بنسټونو په رامنځته کېدو سره لومړنی صنعتي انقلاب را وټوکېد.

کوچني؛ خو مهم توپيرونه

د برېټانيا له صنعتي انقلاب سره نړيواله نابرابري په ډراماټيک ډول زياته شوه، ځکه چې ټکنالوژي او نوښتونه سراسري شوي نه وو او د ارکرايټ او واټ په څېر يوازې د نړۍ يوې کوچنۍ برخې دغو اسانتياوو ته لاسرسی درلود. د ټکنالوژۍ د دغې را پورته شوې څپې په وړاندې د نړۍ ملتونو دوه انتخابه لرل: يا به بېوزلۍ ته تسليمېدل او يا به يې د دوامداري اقتصادي ودې په لور گامونه اخيستل. دغه بدلون په لويه کچه له هغو بنسټونو سرچينه اخيسته، چې د نړۍ هېوادونو د تاريخ په اوږدو کې ځان ته غوره کړي وو. د اتلسمې پېړۍ په نيايي کې د نړۍ په بېلابېلو برخو کې په سياسي او اقتصادي بنسټونو کې د پامور توپيرونه موجود و، خو دغه توپيرونه له کوم ځايه راغلي وو؟

په ۱۶۸۸ کال کې د برېټانيا سياسي او اقتصادي بنسټونه د يو شمېر هېوادونو لکه فرانسې او هسپانيې په پرتله د سياسي پراختيا لور ته په حرکت کې و، خو که سل کاله مخکې حالاتو ته نظر وکړو، يعنې په ۱۵۸۸ کال کې دغه توپيرونه کابو له صفر سره ضرب و. په درې واړو هېوادونو کې استبدادي شاهي نظامونه واکمن و: لومړۍ اليزابت په برېټانيا کې، دويم فليپ په هسپانيا کې او دويم هنري په فرانسه کې. دغه واکمنان د ټولنې له ولسي بنسټونو لکه په برېټانيا کې له پارلمان، په هسپانيا کې له کورتس او په فرانسه کې له جنرل اسټېټس سره په تقابل کې و. دوی د ډېرو حقوقو او پر پاچاهۍ د نظارت غوښتنه کوله. د يادو بنسټونو د

واکونو او د عمل ازادۍ ترمنځ توپیر موجود و، مثلاً؛ د برېتانیا پارلمان او د هسپانیا کورتس دواړو پر مالیاتو د نظارت حق درلود، خو د فرانسې جنرل اسټېټس دا واک نه درلود. په هسپانیا کې دا موضوع ډېره کمرنګه هم وه، ځکه چې له ۱۴۹۲ کال وروسته هسپانوي واکمنانو د امریکا لویه وچه کې ستره امپراتوري جوړه کړې وه او هلته یې له سرو او سپینو زرو عظیمه ګټه ترلاسه کوله. په برېتانیا کې بل ډول حالت و. لومړۍ الیزابت په مالي چارو کې پوره خپلواکه نه وه، نو له دې کبله د ډېرو مالیاتو وضعه کولو لپاره یې د پارلمان رضایت ته اړتیا درلوده، خو پارلمان د دې کار په بدل کې له الیزابت څخه د انحصاراتو په برخه کې د هغې د واکونو محدودېدل غوښتل. په دې کشمکش کې پارلمان بالاخره ګټونکی شو، خو په هسپانیا کې ورته لوبه د کورتس پر زیان پای ته ورسېده. هلته کاروبار او سوداګري نه یوازې انحصار شوه، بلکې دا انحصار د هسپانوي سلطنت لاس ته ولوېد. دغه توپیرونه چې په لومړي سر کې کوچني ګڼل کېدل، په اوولسمه پېړۍ کې یې ډېر اهمیت پیدا کړ. سره له دې چې د امریکا لویه وچه په ۱۴۹۲ کال کې کشف شوې وه او «واسکو ډا ګاما» په ۱۴۹۸ کال کې د «Cape of Good Hope» په دورې وهلو سره د افریقا د سوېل په وروستۍ برخه کې هند ته رسېدلی و، خو له ۱۶۰۰ کال وروسته و، چې په نړۍ او په ځانګړې توګه په اتلانتیک کې د سوداګرۍ د پراختیا بهیر پیل شو. په ۱۵۸۵ کال کې برېتانیا د اوسنۍ شمالي کارولینا په ریونویک «Roanoke» ټاپو کې خپله مستعمره جوړه کړه. په ۱۶۰۰ کال کې د برېتانیا ختیځ هند کمپنۍ جوړه شوه. دغې کمپنۍ په ۱۶۰۲ کال کې هالنډۍ سیال پیدا کړ. ویرجینیا کمپنۍ په ۱۶۰۷ کال کې د جېمز ټاون مستعمره مېشتې ښار جوړ کړ. په ۱۶۲۷ کال کې د باربادوس تر اشغال وروسته، د کارابین بحیرې شاوخوا سیمې هم په ۱۶۲۰ مه لسیزه کې د استعمار منګولو ته ولوېدې. فرانسه هم د اتلانتیک په لور راوخوځېده او په ۱۶۰۸ کال کې یې کیوبک چې اوسنۍ کاناډا یې بولي، د خپل نوې پلازمېنې په توګه وټاکله. د اقتصادي پراختیایي غوښتنې دغو سیاستونو د فرانسې او هسپانیې په پرتله د برېتانیا پر بنسټونو ډېر متفاوت اثرات پرېښودل. لومړۍ الیزابت او د هغې ځایناستي د امریکا په لویه وچه کې د تجارت په انحصارولو بریالي نه شول، خو نورو اروپایي پاچاهانو دا کار وکړ. په برېتانیا او اتلانتیک کې استعمار د شتمنو سوداګرو یوه ستره ډله رامنځته کړې وه او له شاهي دربار سره یې دومره اړیکې نه لرلې، خو په هسپانیا او فرانسه کې داسې نه و. انګرېزي سوداګرو د پاچا نظارت نه مانه او په سیاسي بنسټونو کې د بدلون او همدارنګه د پاچا د واکونو محدودول یې غوښتل. هغوی د برېتانیا په کورنۍ جګړه او پرتمین انقلاب کې مهم رول ولوباوه. په نورو ځایونو کې هم ورته پېښې

وشوې. د ۱۶۴۸ او ۱۶۵۲ کلونو ترمنځ د فرانسې پاچاهي د فرانډ «Fronde» پاڅون سره مخ وه، خو د فرانسې او برېتانيا ترمنځ توپير دا و، چې په برېتانيا کې د استبداد مخالفين واک ته ورسېدل، ځکه هغوی نسبتاً شتمن او په فرانسې او هسپانيې کې د استبداد ضد ډلو په پرتله مخکښ او بانفوذه و. هغه جلا مسيرونه چې برېتانيا، فرانسې او هسپانيا په اولسمې پېړۍ کې طی کړي وو، د تاريخ په يوه حساسه مقطعه کې د کوچنيو بنسټي توپيرونو غبرگون په ډاگه کوي. د حساسې مقطعې په جريان کې يوه مهمه تاريخي پېښه کولای شي چې د يوه هېواد د سياسي او اقتصادي قدرت ترمنځ موجوده توازن کاواکه کړي، دا ډول پېښې کولای شي چې يوازې يو هېواد اغېزمن کړي، لکه په ۱۹۷۶ کال کې چې د چين د کمونېست گوند د مشر «ماوو» مرگ د کمونېست چين لپاره د تاريخ يوه حساسه مقطعه رامنځته کړه. په دې توگه حساسه مقطعه معمولا د ټولنې يوه ستره برخه متاثره کوي، لکه استعمار او تر استعمار وروسته حالاتو چې نړۍ يې اغېزمنه کړه. د تاريخ دا حساسه مقطعه ډېره مهمه گڼل کېږي، ځکه چې د زېښبونکو سياسي او اقتصادي بنسټونو ترمنځ همکاري او له يو بل څخه ملاتړ، د تدريجي پراختيا پر وړاندې غټ خنډ دی. د دې وضعيت دوام يوه خبيثه کړۍ رامنځته کوي. هغه کسان چې له دغسې وضعيت څخه گټه اخلي، شتمن او په ښه توگه منظم شوي دي؛ نو ځکه په اسانۍ بدلون او اصلاحاتو ته غاړه نه ږدي. کله چې حساسه مقطعه رارسېږي، ځيني کوچني توپيرونه خپل ارزښت په ډاگه کوي او دا لومړني بنسټي اختلافونه دي چې د دې حساسې مقطعې پر وړاندې د ډېرو متفاوتو غبرگونونو د رامنځته کېدو لامل کېږي. دا چې ولې د پراختيايي بهير د تاريخ په اوږدو کې د فرانسې، برېتانيا او هسپانيا ترمنځ ناچيزه توپيرونه موجود دي، لامل يې همدا دی. د تاريخ دا ټولې حساسې مقطعې له هغې پېښې سرچينه اخلي، کله چې اروپايان په اتلانتيک کې له اقتصادي فرصتونو برخمن شول.

د تاريخ په دې برخليک ټاکونکي پړاو کې ان کوچني بنسټي توپيرونه هم مهم رول لوبوي، پاتې شول لوی توپيرونه چې ارزښت يې تر دې هم لوړ دی. په ۱۵۸۸ کال کې د فرانسې او برېتانيا ترمنځ توپيرونه ډېر لږ، خو د ختيځې او لوېديځې اروپا ترمنځ ډېر ژور و. په لوېديځ لکه برېتانيا، فرانسې او هسپانيا کې متمرکز حکومتونه موجود و، چې د پارلمان، کورټس او جنرل اسټېټس په څېر مشروطه بنسټونو څخه برخمن و. د دوی ترمنځ د اقتصادي بنسټونو په برخه کې ځيني شباهتونه موجود و، لکه د سرفډم يا د خان-رعيت طبقې پکې نه وې. په ختيځه

اروپا کې وضعیت بل ډول و، د بېلګې په توګه؛ د پولنډ-لېتوانیا پاچاهي د سلکتا[۱] په نوم د یوه ډله اشرافو له خوا اداره کېده. دوی ډېر ځواکمن وو چې حتی د پاچا د ټاکلو لپاره یې په خپل منځ کې ټاکنې کولې. دا پاچاهي د فرانسې په څېر نه وه چې پاچا څوارلسم 'لویي' په یوازې ځان اداره کوله، بلکې د واکمنانو د یوې ډلې ګډه پاچاهي وه او زبېښونکو سیاسي بنسټونو ته ورته بڼه یې لرله. سلکتا معمولا پر یوې کلیوالي ټولنې حکومت کاوه چې اوسېدونکي یې تر ډېره سرفیان وو، کوم چې هېڅ ډول سیاسي ازادي یې نه لرله او له اقتصادي فرصتونو محروم وو. په لرې ختیځ کې د روس امپراتور «ستر پېټر» ان د فرانسې د څوارلسم لویي په پرتله هم یو سخت استبدادي او زبېښونکی رژیم ساز کړی و.

اتمه نقشه د نولسمې پېړۍ په ترڅ کې د ختیځې او لوېدیځې اروپا ترمنځ شته ستر توپیرونه په ډاګه کوي.

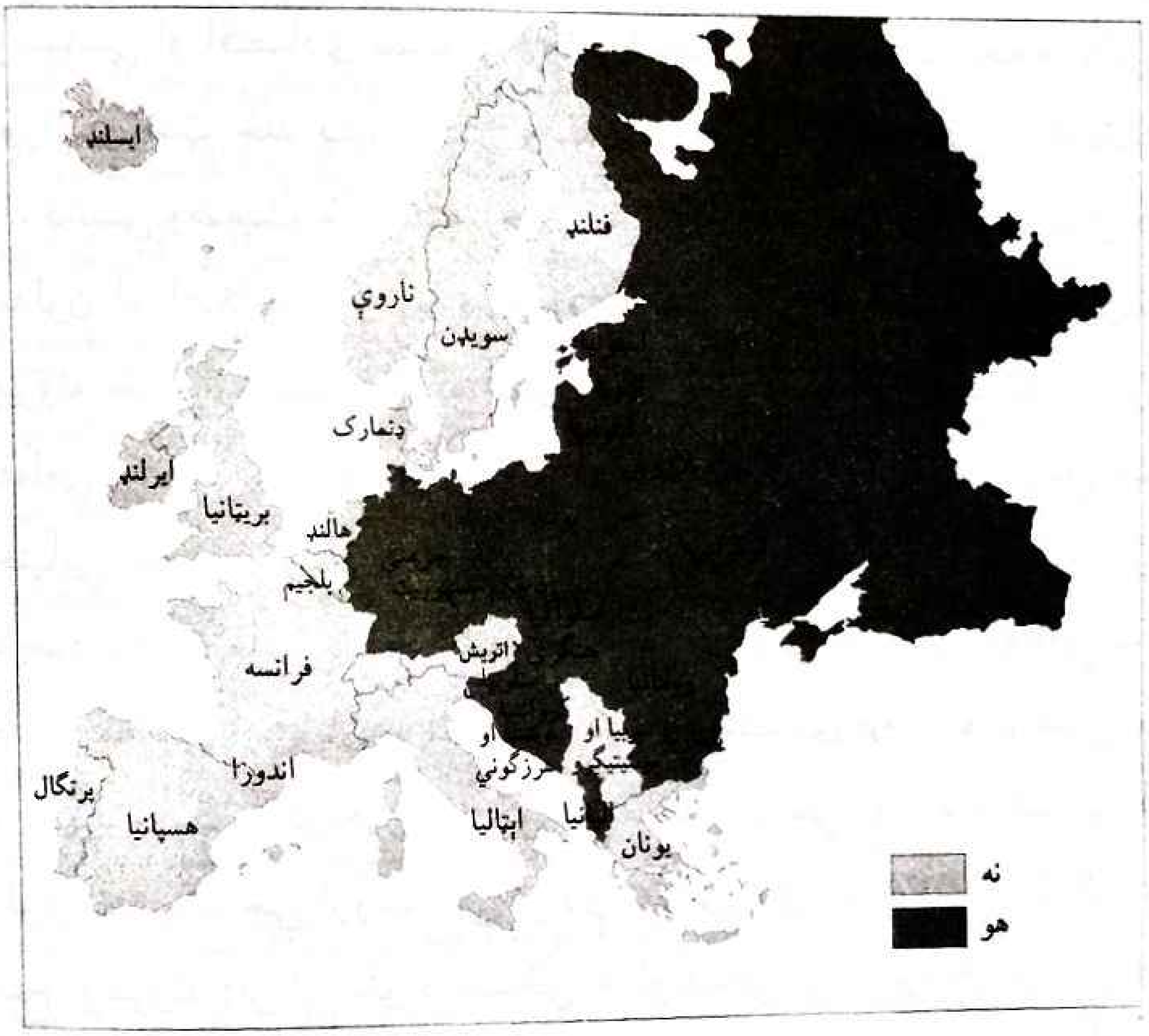

۸مه نقشه: په ۱۸۰۰ کال کې خان-رعیت نظام په اروپا کې

[۱] Szlachta

دا نقشه ښیي چې په ۱۸۰۰ کال کې په کومو هېوادونو کې طبقاتي نظامونه موجود او په کومو کې نه و. هغه هېوادونه په تت یا پیکه رنګ ښودل شوي دي، هلته دا نظام موجود و او هغه چې په تور تېز رنګ ښودل شوي دي، هلته له منځه تللي وو. ختیځه اروپا په تت رنګ او لوېدیځه په تېز رنګ ښودل شوي دي، خو په لوېدیځ کې بنسټونه د ختیځ هغو په پرتله ډېر متفاوت نه و. لکه څرنګه چې ومو لیدل، د دوارو ترمنځ توپیرونه په څوارلسمه پېړۍ یعنی په ۱۳۴۶ کال کې هغه مهال چې طاعون په اروپا کې خپور شوی و، رابرسېره شول. له دې وړاندې د لوېدیځ او ختیځ د سیاسي او اقتصادي بنسټونو ترمنځ توپیرونه ډېر لږ و، حتی برېټانیا او هنګري د یوې کورنۍ د غړو «Angevins» له خوا اداره کېدل. هغه مهم بنسټي توپیرونه چې د طاعون له خپرېدو وروسته رابرسېره شول، په اولسمه، اتلسمه او نولسمه پېړۍ کې یې د پاموړ توپیرونو ته زمینه برابره کړه. خو دغه کوچني بنسټي توپیرونه چې وروسته د سترو توپیرونو د پیل سبب شول، لومړی له کومه ځایه پیل شول؟ ولې ختیځې اروپا په څوارلسمه پېړۍ کې د لوېدیځې اروپا په پرتله متحول سیاسي او اقتصادي بنسټونه لرل؟ ولې د فرانسې او هسپانیې په پرتله په برېټانیا کې د پارلمان او پاچا ترمنځ د قدرت انډول متفاوت و؟ په راتلونکي څپرکي کې به ولولو، چې حتی هغه ټولنې چې د نننیو هغو په پرتله ډېر لږ پېچلی جوړښت لري، داسې اقتصادي او سیاسي بنسټونه زېږوي چې د وګړو پر ژوند یې ژور اغېز ښندي، لکه څرنګه چې په نننۍ بوتسوانا کې د «سن» وګړو د ټولنې په اړه له مطالعې څخه جوتېږي، دا چاره حتی د «د ښکار له سرچینو تغذیه کېدونکو ټولنو» په اړه چې دایمي استوګنځي یې نه لرل او کرنې ته یې مخه نه وه کړې، هم صدق کوي. دوه ټولنې هېڅکله مشابه بنسټونه نه شي جوړولای. دوی هر یو جلا دودونه، د مالکیت جلا سیستمونه او ان د ښکار شوې غوښې د وېش په برخه کې جلا کړنلارې لري. ښایي ځینې یې د مخورو او سپین ږیرو واک ته په درنښت قایل وي، خو ځینې یې په رسمیت نه پېژني، یو شمېر یې په هماغه لومړیو کې د واک سیاسي تمرکز رامنځته کوي، خو نور یې نه کوي. انساني ټولنې تل د تاریخي توپیرونو، واک او یا یوازې د تصادف له امله له سیاسي او اقتصادي کشمکشونو سره مخ وي، چې دا شخړې په بېلابېلو طریقو حل و فصل کېږي. دا توپیرونه ښایي په لومړي سرکې کم وګڼل شي، خو وروسته ژور کېږي او د بنسټي بېلتون یوه پروسه رامنځته کوي. لکه د موجوداتو دوه جلا شوې ډلې چې د جینتیکي دوران په نامه پروسه کې له یوه بل څخه په څنډ جلا کېږي، ځکه په تصادفي ډول نور بېلابېل جینتیکي بدلونونه ورسره یو ځای کېږي. نو په دې توګه دوه مشابه ټولنې هم په ورته ډول خو په څنډ له یوه بله په بنسټي توګه جلا

کېږي. جنیټیکي بدلون د ټولنیز بدلون په څېر مسیر یې له وړاندې نه شي اټکل کېدای او هېڅ اړتیا هم نه شته چې له یو بل سره یو ځای شي. دا پېړۍ وخت نیسي تر څو د دوی بدلون محسوس شي او ځینې وخت خو حتی ستر بدلونونه پکې رامنځته کېږي. د نړۍ په بېلابېلو برخو کې د اقتصادي ودې متفاوت مثالونه له هغه تعامل سره بشپړه اړیکه لري چې د تاریخ په حساسه مقطعه او د بنسټي انتقال پروسه کې رامنځته شوې وي. موجوده سیاسي او اقتصادي بنسټونه چې د انتقال په یوه بنسټي پروسه کې رامنځته شوي وي او ځینې یې بیا د متقابل غبرګون نتیجه وي، داسې بنیادونه جوړوي چې پر اساس یې یاد بدلونونه رامنځته کېږي.

طاعون او له ۱۶۰۰ کال وروسته د سوداګرۍ بېساري پراختیا، دواړه د اروپايي قدرتونو لپاره د تاریخ حساسه مقطعه وه او له لومړنیو متفاوتو بنسټونو سره تعامل یو ستر توپیر رامنځته کړ. دا چې په ۱۳۴۶ کال کې د لوېدیځې اروپا اوسېدونکو د ختیځې اروپا په پرتله ډېره خپلواکي او قدرت درلود، هلته طاعون د فیوډالېزم په زوال تمام شو، خو په ختیځ کې یې د سرفډام یا د فیوډالي نظام دویمه بڼه رامنځته کړه، ځکه چې ختیځې او لوېدیځې اروپا په څوارلسمه میلادي پېړۍ کې په سیاسي او اقتصادي لحاظ له یو بل څخه بېلتون ته مخه کړې وه. دغه راز د اولسمې، اتلسمې او نولسمې پېړیو اقتصادي فرصتونو هم د دوی لپاره متفاوتې پایلې لرلې. له دې کبله چې په ۱۶۰۰ کال کې د برېټانیا پاچا د فرانسې او هسپانیې د پاچاهانو په پرتله محدود واکونه لرل، په اتلانتیک سیمه کې د سوداګرۍ پیل شوي بهیر په برېټانیا کې نویو بنسټونو او سیاسي پلورالېزم ته لار هواره کړه، خو په فرانسې او هسپانیې کې برعکس، سلطنتي نظامونه لاپسې ټینګ شول.

د تاریخ نا اټکل شوی مسیر

The Contingent Path of History

د حساسې مقطعې په جریان کې د پېښو پایلې د تاریخ وزن ته په کتو خپله پرېکړه کوي، داسې چې موجوده سیاسي او اقتصادي بنسټونه د قواوو توازن ټاکي او دا څرګندوي چې له سیاسي پلوه کوم شیان ممکن دي. البته دا پایلې له تاریخي پلوه له مخکې اټکل شوې نه دي، بلکې مشروطې دي. په دې لړ کې د بنسټي ودې کره مسیر په دې پورې تړلی چې کوم سیال قدرتونه به برلاسي کېږي، کومې ډلې به مخکښ ایتلافونه تشکیلوي او کوم مشران کولای شي چې پېښې په خپله ګټه را وڅرخوي. که په برېټانیا کې د پرانېستو بنسټونو شالید ته نظر وکړو، نو د نا اټکل شوو پېښو رول به راته په ښه توګه جوت شي. د برېټانیا د ۱۶۸۸ پرتمین انقلاب کې

نه یوازې د انقلابینو د بریالیتوب پایلې له مخکې اټکل شوې نه وې، بلکې ټول هغه انتخاب شوي مسیرونه چې دغه بدلون ته یې لار هواره کړه، د نااټکل شوو پېښو محصول و. د ګټونکو ډلو بریالیتوب د تاریخ له هغې مقطعې سره نه شلېدونکې اړیکه درلوده چې په اتلانتیک کې یې د سوداګرۍ په برخه کې بدلون رامنځته کړی و، څکه چې دغې پېښې د پاچا مخالف سوداګر، شتمن او زړور کړل. خو یوه پېړۍ وروسته دا امکان ډېر کم لیدل کېده چې ګنې برېتانیا به یوه ورځ پر سمندر تسلط پیدا کوي، د کارابین حوزې او شمالي امریکا ډېرې برخې به اشغالوي او یا د امریکا لویې وچې او د ختیځ د ګټور تجارت ډېره برخه به خپلوي. په برېتانیا کې نه لومړۍ الیزابت او نه له هغې مخکې واکمنان په دې وتوانېدل چې یوه څواکمنه سمندري قوه رامنځته کړي. د برېتانیا سمندري څواک د سوداګرو له شخصي بېړیو او ماڼوګانو جوړه وه چې د هسپانیې په پرتله ډېره کمزورې وه، خو په اتلانتیک حوزه کې شته ګټو او فرصتونو دغه ماڼوګان څان ته راکاږل او هلته یې د هسپانیا انحصار وننګاوه. هسپانیا په ۱۸۵۵ کال کې د دې ستونزې د هوارې او همدارنګه په هالنډ-هسپانیا کې د برېتانیا د مداخلې د مخنیوي لپاره اقدام وکړ. د هسپانیا پاچا دویم فلیپ د سیدونیا په مشرۍ د «ارمادا» په نامه ستره جنګي بېړۍ واستوله، په لومړي سر کې داسې ګڼل کېده چې انګرېزان به حتمي ماته خوري او هسپانویان به په اتلانتیک سمندرګي کې خپلې پښې ټینګوي او حتی د لومړۍ الیزابت د راپرځېدو او د هسپانویانو په لاس د برېتانوي ټاپوګانو د نیول کېدو وړاندوینې کېدې، خو د تمې خلاف پېښه وشوه. خرابه هوا او د سیدونیا ستراتیژیکې تېروتنې چې د یوه تجربه کار قوماندان تر مړینې وروسته تازه ټاکل شوی و، د ارمادا د ماتې لامل شول. انګرېزانو د هسپانویانو ډېر شمېر بېړۍ ویجاړې کړې. اتلانتیک سمندر اوس له لا ډېرو فرصتونو سره د انګرېزانو پرمخ پرانیستل شو، له دغې غیر متوقع بریا مخکې ممکنه نه وه چې له پرتمین انقلاب وروسته په برېتانیا کې رامنځته شوي بنسټونه دې په ښه توګه پرمختګ وکړي. نهمه نقشه هسپانوي بېړۍ ښیي چې انګرېزانو د جګړې پرمهال د برېتانوي ټاپوګانو شاوخوا په ننبه کړې.

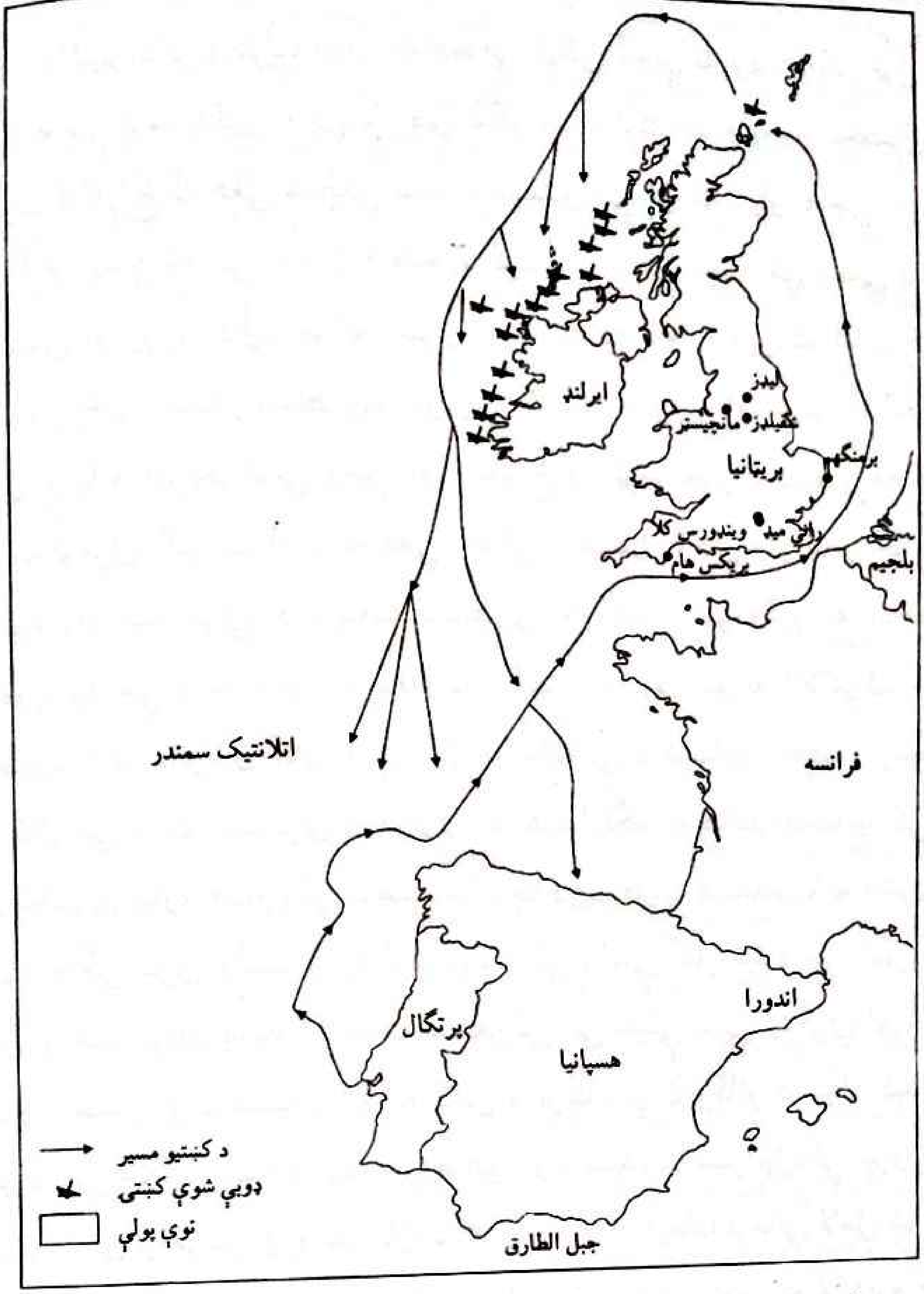

۹مه نقشه: د هسپانوي ارمادا ماتې شوې کښتۍ او هغه مهمې سیمې چې حساسې مقطعې یې و زېږولې.

په ۱۸۵۵ کال کې هېڅا نه شوای کولای چې د دې بریا پایلې اټکل کړي. هغه وخت ښایي ډېر لږ کسان په دې پوهېدل چې دا بریا د تاریخ حساسه مقطعه زېږوي او یوه پېړۍ وروسته به یوه مهم سیاسي انقلاب ته لار هواروي. داسې باید ونه انګېرل شي چې د تاریخ هره حساسه مقطعه یو بریالی سیاسي انقلاب یا مثبت بدلون رامنځته کوي. په تاریخ کې د ډېرو داسې انقلابونو او خوځښتونو مثالونه شته چې یو استبداد یې ختم کړی، خو بل ته یې لار هواره کړې، هغه مثال چې جرمنی ټولنپوه رابرټ مېشلز یې «د اولیګارشۍ اوسپنیز قانون» بولي. دا قانون د «خبیثه کړۍ» یو مضر جوړښت دی.

تر دويمې نړيوالې جګړې په راوروسته لسيزو کې د استعماري عصر پای ته رسېدو، د نوو خپلواکو دولتونو لپاره حساسې مقطعې وزېږولې. په افريقا او اسيا کې نوو ازاد شوو دولتونو هر يو د رابرټ مېلشز د کتاب پانې ځان ته ځانګړې کړې او د خپلو نيکونو تېروتنې يې بيا تکرار کړې. دوی تر ډېره د واک د وېش کړی راتنګې کړې، استبداد يې پيل کړ او حتی هغه نسبي هڅوونکي عوامل يې هم له منځه يووړل چې تر دې مخکې اقتصادي بنسټونو د پانګونې د جذب او اقتصادي ودې لپاره په ځان کې لرل. ډېر کم شمېر تولنو لکه بوتسوانيا د تاريخ له دې حساسې مقطعې څخه د سياسي او اقتصادي بدلونونو په موخه ګټه واخيسته. د تاريخ حساسه مقطعه دغه راز کولای شي چې د زېښبنونکو بنسټونو د فلجولو پر ځای د هغوی په ګټه کار وکړي، دا تکاملي سايکل کولای شي چې معکوس حرکت وکړي او حساس مقطع په جريان کې د شته ننګونو له امله ښايي ورو ورو د استثماري کېدو لور ته ميلان وکړي. دا چې دغه پېښه رامنځته کېږي او که نه، دا بيا د وړاندوېنې وړ نه ده. لکه څرنګه چې په شپږم څپرکي کې به يې ولولو، په منځنۍ پېړۍ کې د وينز جمهوريت د پرانېستو سياسي او اقتصادي بنسټونو په لور مهم او چټک ګامونه واخيستل، خو دا حرکت د برېتانيا د پرتمين انقلاب برعکس د زېښبنونکو بنسټونو د رامنځته کېدا لامل شو او يوې کوچنۍ ډلې سياسي او اقتصادي قدرت په خپل انحصار کې واخيست.

د ځمکې لوړې ژورې

په اتلسمه پېړۍ کې په برېتانيا کې د پرانېستو بنسټونو تر سيوري لاندې د بازار اقتصاد او د دوامدارې اقتصادي ودې څپه د نړۍ نورو هېوادونو ته هم خپره شوه، دې کار انګرېزانو ته فرصت برابر کړ چې د نړۍ يوه لويه برخه اشغال کړي. که څه هم د برېتانيا د اقتصادي ودې اغېز د نړۍ ګوټ ګوټ ته وغځېد، خو دغه بدلون نه شوای کولای چې د نړۍ د هېوادونو اقتصادي او سياسي بنسټونه په اتومات يا خپلسري ډول تر پوښښ لاندې راولي. د صنعتي انقلاب خپرېدو پر نړۍ داسې اغېز وښند، لکه طاعون چې لوېديځه او ختيځه اروپا اغېزمن کړل. دغه راز په اتلانتيک کې د سوداګرۍ پراختيا د برېتانيا او هسپانيا برخليک بدل کړل، همدغه بېلابېل بنسټونه وو چې د نړۍ په بېلابېلو برخو کې يې پايلې په يو بل پسې راڅرګندېدې. دا بنسټونه په حقيقت کې له يو بل څخه ډېر متفاوت و، د دوی ترمنځ کوچني توپيرونه د وخت په تېرېدو او د تاريخ د حساسې مقطعې په جريان کې ژور شول. دغه بنسټي يا ساختاري توپيرونه او د هغې اغېزې دا تمايل لري چې د سپېڅلې او خبيثه کړۍ د شتون

له امله موجوده وضعیت حفظ کړي. دا هغه مهم موضوعات دي چې موږ ته په نړۍ کې د نابرابرۍ او زموږ گردچاپېره د ځمکې لوړې ژورې رانښيي.

یو شمېر هېوادونو برېتانیا ته ورته بنسټونه رامنځته کړل، خو له مختلفو لیدلورو. دا موضوع په اروپايي مستعمرو لکه کاناډا، استرالیا او امریکا متحده ایالتونو کې ډېر صدق کوي. که څه هم د صنعتي انقلاب په لړ کې د یادو هېوادونو سیاسي او اقتصادي بنسټونه تازه د جوړېدو په حال کې وو. لکه څرنگه چې په لومړي څپرکي کې مو ولوستل، هغه بهیر چې په ۱۶۰۷ کال کې د جېمز ټاون ښار په جوړېدو سره پیل او د متحده ایالتونو د خپلواکۍ جگړې او بیا د اساسي قانون د تصویب پر مهال اوج ته ورسېد، د برېتانیا پرتمین انقلاب سره ډېر مشترکات لري، ځکه چې په متحده ایالتونو کې پیل شوي دغه بهیر هم د یوه متمرکز او پراخ بنسټه سیاسي نظام جوړېدو ته لار هواره کړه. وروسته صنعتي انقلاب ډېر ژر یادو هېوادونو ته خپور شو. د صنعتي انقلاب په پېر کې لوېدیځه اروپا د تاریخ د بېلابېلو پړاوونو په تېرولو سره ایله د برېتانیا په څېر بنسټونو څخه برخمنه شوه. د برېتانیا او نورو اروپايي هېوادونو ترمنځ کوچني؛ خو مهم توپیرونه د دې لامل شول چې صنعتي انقلاب په برېتانیا کې سر راپورته کړي، نه په فرانسه کې. دغه انقلاب د اروپايي هېوادونو لپاره کاملاً نوی حالت او ننگونې وزېږولې او د فرانسې انقلاب په رامنځته کېدو سره یې د شخړو او ټکر نوی تخم وکره. د فرانسې انقلاب د تاریخ بل هغه حساس پړاو یا مقطعه وه، چې د لوېدیځې اروپا بنسټونه یې د برېتانیا په څېر کېدو ته هڅول، خو ختیځه اروپا نوره هم پر شا ولاړه. د نړۍ نورو هېوادونو نورې لارې تعقیب کړې. اروپايي استعمار د اَمریکا په لویه وچه کې بنسټي توپیرونه رامنځته کړل.

په داسې حال کې چې په متحده ایالتونو او کاناډا کې پرانیستي بنسټونه رامنځته شول، خو لاتیني امریکا بیا زبېښونکي بنسټونه خپل کړل، چې په امریکا کې د اقتصادي نابرابرۍ وضعیت په ډاگه کوي. په لاتینه امریکا کې له هسپانوي ښکېلاکه په میراث پاتې بنسټونه پر خپل ځای پاتې شول، چې په پایله کې یې د یادې سیمې لویه برخه د بېوزلۍ د بلا خولې ته ورکړه. خو ارجنټاین او چیلي د دې سیمې نېکمرغه هېوادونه وو، په یادو دوو هېوادونو کې سرچینې کمې او اوسېدونکي یې بومي خلک وو، نو ځکه هسپانویانو خپل ټول پام د ازتېک، مایا او اینکا تمدنونو قلمرو په لور اړولی و او هغوی یې هېر کړي وو. دا چې د ارجنټاین شمال لوېدیځه سیمه ډېره بېوزله ده، کوم تصادف نه دی، ځکه یاده سیمه یو وخت د هسپانوي استعمار تر قلمرو لاندې وه. په دې سیمه کې دوامداره فقر چې د زبېښونکو بنسټونو میراث

دی، هغه ناورین ته ورته دی چې «پوتسي» د میتا بنسټونو په واسطه په پیرو او بولیویا کې رامنځته کړی و. (لومړی څپرکی)

افریقا د نړۍ هغه لویه وچه وه چې د صنعتي انقلاب په پایله کې له رامنځته شوو فرصتونو څخه یې په ډېره کمه پیمانه ګټه پورته کړه، دغه لویه وچه په تېرو ۱۰۰۰ کلونو کې له یو څو محدودو برخو پرته؛ د سیاسي پراختیا، ټکنالوژۍ او اقتصادي هوساینې په برخو کې له نورې نړۍ ډېره وروسته پاتې ده. دا د نړۍ هغه لویه وچه ده چې پیاوړي متمرکز دولتونه په کې ډېر وروسته او په ډېر ناقص ډول رامنځته شول. د کانګو په څېر په ګڼو افریقایي هېوادونو کې استبدادي نظامونه واکمن و، چې معمولا لنډ عمر یې درلود او ډېر ژر ړنګېدل. افغانستان، هایتي او نیپال هم له افریقا سره په دې میراث کې شریک دي، دغه درې هېوادونه پر خپل قلمرو کې د سراسري حاکمیت په ټینګولو او ان نسبي اقتصادي پرمختګ ته په رسېدو کې پاتې راغلي دي. که څه هم افغانستان، هایتي او نیپال د نړۍ په نورو برخو کې موقعیت لري، خو د بنسټونو له پلوه د افریقا جنوبي صحرا او نورو بېوزلو هېوادونو سره نږدې ورته والی لري. دا چې افریقایي بنسټونه ولې همداسې تر ننه په استثماري بڼه پاتې شول، لامل یې د تاریخ هغه حساسه مقطعه وه چې د اتلانتیک سیمه کې د مریانو تجارت د پراختیا پرمهال رامنځته شوې وه. کله چې اروپایي سوداګر اتلانتیک ته ورسېدل، هلته د کانګو پاچاهۍ لپاره ګڼ نوي اقتصادي فرصتونه په مخ کې پراته وو. د لرې واټن تجارت چې اروپا یې بدله کړې وه، پر کانګو یې هم اغېز وښند، خو بیا هم لومړنیو بنسټي توپیرونو ځان راڅرګند کړ. له زېښبونکو بنسټونو سره مل استبدادي حکومت د خلکو کرنیز محصولات په زور اخیستل او ډلې ډلې خلک به یې د مریانو په توګه د وسلو او اشرافو ته د زینتي توکو په بدل کې پر پرتګالیانو پلورل.

د بریټانیا او کانګو ترمنځ لومړني توپیرونه په دې معنا چې، خومره چې د لرې واټن نویو اقتصادي فرصتونو په یوه حساسه مقطعه کې نور هېوادونه د پراخ بنسټه سیاسي بنسټونو په لور سوق کول، همدومره په کانګو کې د استبداد له منځه تلو ته هیله مندي کمه وه. د مریتوب په سوداګرۍ کې د پرېمانه ګټې له امله نه یوازې په افریقا کې دا پدیده لا پسې پراخه شوه او ان د خلکو د مالکیت حقوق یې وګواښل، بلکې د شخړو او د بنسټونو د ویجاړتیا سبب شوه. هلته د پېړیو په اوږدو کې د حکومت د مرکزي کولو هر ډول هڅې له ناکامۍ سره مخ شوې او ګڼو افریقایي حکومتونو د ړنګېدو بدې پېښې تجربه کړې. که څه هم د مریتوب د ګټورې سوداګرۍ له کبله په افریقا کې یو شمېر ځواکمن دولتونه هم رامنځته شول، خو دا دولتونه

پر جګړې او لوټمارۍ ولاړ وو. د امریکا د لویې وچې کشف بنايي د تاریخ د یوې حساسې مقطعې په توګه د برېټانیا د پرانېستو بنسټونو له پراختیا سره مرسته کړې وي، خو افریقايي بنسټونه یې له پخوا هم پسې زېښبنونکي کړل. له ۱۸۰۷ کال وروسته د مریټوب سوداګري تر ډېره ختمه شوې وه، خو د اروپايي استعمار نوي پیل نه یوازې د افریقا لویې وچې په سوېل او لوېدیځ کې اقتصادي بیارغونه پر شا وتمبوله، بلکې د نظام په داخل کې یې هر ډول احتمالي اصلاحات هم له خنډ سره مخ کړل. دا په دې معنا و، چې حتی بهر سیمو لکه کانګو، ماداګاسکار، نامبیا او تانزانیا کې - هغه سیمې چې غلا، ناامنۍ او جنایت پکې خورا زیات و- د بنسټونو د بدلون لپاره ډېر لږ چانس درلود. تر ټولو ناوړه دا چې د استعمار له پای ته رسېدو وروسته په ۱۹۶۰ مه لسیزه کې، له استعماره پاتې پېچلو جوړښتونو افریقايي هېوادونه د استعمار له دورې هم پسې له بدو بدتر کړل. په زیاترو افریقايي هېوادونو کې د اقتصادي او سیاسي بنسټونو پراختیا په دې معنا وه چې، د دې پرځای چې د خپلواکۍ ترلاسه کول د وضعیت د بدلون لپاره حساسه مقطعه وګرځوي، نااهله مشرانو نور هم د بنسټونو استثماري کولو ته مخه کړه. کومې انګېزې چې یادو جوړښتونو رامنځته کړې، د هغو تاریخي پېښو بیا تکرار و، چې د مالکیت حقوق په کې غیر خوندي، استبداد په کې حاکم او د واک مرکزیت په نشت حساب و. افریقا اوس هم د صنعتي انقلاب مزه نه ده څکلې، ځکه چې دغه لویه وچه د زېښبنونکو سیاسي او اقتصادي بنسټونو د یوې خبیثه کړۍ په منګلو کې ایساره ده. بوتسوانا یوه استثنا ده. لکه څرنګه چې په راتلونکي څپرکي کې به یې ووینو، په نولسمه پېړۍ کې پاچا خاما «له ازادۍ وروسته د بوتسوانا د لومړي وزیر سېرتس خاما لمسی» د خپلې قبیلې د سیاسي او اقتصادي بنسټونو په اصلاح او مودرنیزه کولو لاس پورې کړ، دا بدلونونه د استعمار په وخت کې له منځه لاړ نه شول، چې لامل یې د استعمار پر وړاندې د خاما او نورو قبايلي مشرانو څیرکانه مبارزه وه. د تاریخ حساسې مقطعې سره چلند چې له استعمار څخه د خپلواکۍ ترلاسه کول و، د بوتسوانا لپاره د اقتصادي او سیاسي بریالیتوبونو زړي وکرل. دا هم د تاریخ د کوچنیو توپیرونو یوه بله بېښه وه. دلایل شته چې تاریخي پېښې د ژورو ریښو لرونکو پټو قوتونو پايلې ګڼل کېږي. موږ که څه هم په دې باور یوو چې د سیاسي او اقتصادي بنسټونو تاریخ ملتونو ته بدمرغي او نېکمرغي ورکوي، خو په دې هم باور مند یو چې د برېټانایا د پرتمین انقلاب په څېر نااټکل شوې پېښې هم بنايي یو مهم عامل وګڼل شي. کله چې سېرتس خاما په ۱۹۴۰ مه لسیزه کې په اروپا کې زده کړې کولې، د «رات ویلیمز» په نامه پر یوې سپین پوستې نجلۍ مین شو. د سوېلي افریقا اپارتايډ رژیم د برېټانیا حکومت وهڅاوه

چې بوتسوانا ته د نوموړي د راتګ مخه ونیسي، دا سیمه چې هغه مهال د بچوالینډ په نامه یادېده، د سویلي افریقا د عالي کمېشنرۍ له لوري اداره کېده. هغه له خپلې پاچاهۍ استعفا وکړه. کله چې نوموړی بېرته د استعمار ضد مبارزې لپاره راستون شو، دا ځل یې د پخوانیو بنسټونو پر ځای د نوو بنسټونو د ایجاد طرحه له ځان سره راوړې وه. خاما یو ځانګړی انسان و، له مال او شتمنۍ سره یې مینه نه درلوده او د هېواد بادۍ سره یې مینه لرله. ډېری افریقایي هېوادونو داسې بخت نه درلود. په بوتسوانا کې د بنسټونو تاریخي پراختیا او هم نااټکل شوي عوامل، دواړه په دې برخه کې له اهمیت څخه برخمن و، ځکه چې دا عوامل د بوتسوانا په ګټه تمام شول.

په نولسمه پېړۍ کې د اسیا لویې وچې په لویه برخه کې ابسلوتېزم یا استبدادي رژیمونو د افریقا او ختیځې اروپا په څېر د صنعتي کېدو مخه ډپ کړه. په چین کې مطلق العنان استبدادي نظام واکمن و. مستقل ښارونه، سوداګر او صنعتکاران یا نه وو او یا له سیاسي پلوه ډېر کمزوري وو. چین له اروپایانو پېړۍ- پېړۍ مخکې یو ستر سمندري ځواک و، چې د لرې واټن په سوداګرۍ کې یې پراخه ونډه لرله، خو دغه هېواد هغه مهال له سمندره ګوښه کړل شو، کله چې د پنځلسمې پېړۍ په لومړیو کې د مینګ امپراتورۍ پرېکړه وکړه چې د لرې واټن د سوداګرۍ پراختیا چې خلاق تخریب له ځان سره لري، واکمنۍ ته یې ګواښ جوړولی شي. په هند کې د بنسټي حرکت بهیر متفاوتې پایلې لرلې، دلته یو ځانګړی طبقاتي او میراثي نظام رامنځته شو چې د بازار فعالیتونه او په اړونده برخو کې د کاري قوې وېش یې محدوداوه. دا هغه حالت و، چې په منځنۍ پېړۍ کې د اروپا فیوډالي نظام حاکم کړی و. هند دغه راز د مغولو تر واک لاندې یو بل مطلقه نظام هم تجربه کړ. په منځنۍ پېړۍ کې زیاترو اروپایي هېوادونو دا ډول نظامونه لرل. «بېکر»، «کوپر» او «سمېت» په هند کې هغه انګلیسي کورنۍ وې چې د بېلابېلو شغلونو د ایجاد او میراث بنسټګر ګڼل کېږي. بېکریان پخوونکي وو، چې خواړه به یې تیارول، کوپریانو د بیرل جوړولو کاروبار کاوه او سمېت کورنۍ اهنګري کوله. خو د کارونو د وېش دغه ډلبندي هېڅکله په هند کې د کېست نظام په څېر توپیرونه نه لرل او د افرادو د شغل په اړه شوې وړاندوینې په تدریج خپل ارزښت له لاسه ورکړ. که څه هم هندي سوداګرو د هند سمندر کې پر سوداګرۍ بوخت وو او په دې هېواد کې د نساجۍ ستر صنعت راټوکېدلی و، خو د مغولو استبدادي او کېست نظامونو د پرانیستو اقتصادي او سیاسي بنسټونو د جوړېدو مخه ډپ کړې وه. په پنځلسمه پېړۍ کې، کله چې هند د انګرېزي ښکېلاک لاس ته ولوېد، د دې هېواد صنعتي کېدل ناشوني شول. چین هېڅکله د اروپایي

زبرځواکونو له لوري اشغال نه کړل شو، خو د ۱۸۳۹ او ۱۸۴۲ کلونو ترمنځ او بیا د ۱۸۵۶ او ۱۸۶۰ کلونو په اوږدو کې د برېتانیا پر وړاندې د تریاکو په نامه جګړه کې له ماتې وروسته مجبور شو چې ننګینو تړونونو ته غاړه کېږدي او اروپایي توکو ته اجازه ورکړي چې چینایي مارکېټونو ته لار پیدا کړي. په اسیا کې له جاپان پرته؛ هند، چین او نور هېوادونه چې د سوداګریزو فرصتونو په ګټه اخیستنه کې پاتې راغلي وو، له لوېدیځې اروپا چې په چټکۍ د پرمختګ په حال کې وو؛ وروسته پاتې شول. د بنسټونو د پراختیا هغه مسیر چې جاپان په نولسمه پېړۍ کې ځان ته ټاکلی کړی و، یو ځل بیا موږ ته د حساسې مقطعې او کوچنیو توپیرونو پر وړاندې چلند یا غبرګون په ګوته کوي. جاپان هم د چین په څېر مطلقه نظام درلود. د توکوګاوا کورنۍ چې په ۱۶۰۰ کال کې واک ته ورسېده، په هېواد کې فیوډالي سیستم حاکم کړی و، چې بهرنۍ تجارت پکې منع شوی و. په جاپان هم د لوېدیځ د مداخلې په پایله کې د تاریخ حساسې مقطعې سر راپورته کړ. د ۱۸۵۳ کال په جولای کې د «متیو سي پیري» تر قوماندې لاندې «ایدو» خلیج ته څلور امریکایي جنګي بېړۍ داخلې شوې. امریکایانو هم له جاپان څخه هغسې امتیازات وغوښتل لکه د تریاکو جګړې پرمهال چې برېتانیا له چین څخه اخیستي وو، خو په جاپان کې دغې حساسې مقطعې ډېر متفاوت رول ولوباوه. که څه هم په چین او جاپان کې رامنځته شوو دواړو پېښو ډېر نږدېوالی سره درلود، خو په نولسمه پېړۍ کې دواړو هېوادونو د بنسټونو له پلوه جلا مسیرونه او لارې غوره کړې وې. توکوګاوا کورنۍ که څه هم په جاپان کې استثماري او استبدادي حکومت چلاوه، خو پر ځایي فیوډالي حکومتونو او مشرانو یې ډېر لږ کنټرول درلود، چې ورته یو ستر چلنج ګڼل کېده. خو د کروندګرو پر پاڅونونو او کورنیو شخړو سربېره، په چین کې مطلقه نظام پیاوړی او مخالفین کمزوري وو. په چین کې هېچا دا وړتیا نه لرله چې د حکومت پر وړاندې ودرېږي او د خپلې خوښې بنسټونه جوړ کړي. همدې کوچنیو بنسټي توپیرونو چې چین او جاپان یې له لوېدیځې اروپا څخه جلا کاوه، سیمې ته د امریکا او برېتانیا د راتګ په پایله کې د رامنځته شوې حساسې مقطعې په جریان کې پرېکنده اغېزې تر شا پرېښودې.

چین د تریاکو له جګړې وروسته هم استبدادي دوله رژیم ته دوام ورکړ، خو د جاپان پر وړاندې د امریکا ګواښ د حکومت مخالفین د توکوګاوا حکومت سره پیوستون ته وهڅول او دغه وضعیت په جاپان کې یوه سیاسي انقلاب یعنې د امپراتور مېجي بیاراتګ ته لار هواره کړه. سیاسي انقلاب په جاپان کې د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو پراختیا ته لار پرانېسته او په راتلونکي کې یې د چټکې اقتصادي ودې اساس کېښود، په داسې حال کې

چې چین د استبداد تر مراندو لاندې نور هم کمزوری شو. دا چې جاپان څنګه د بنسټونو د بدلون پروسې په پیلولو سره د امریکا د جنګي بېړیو پر وړاندې غبرګون وښود، له موږ سره مرسته کوي چې زموږ ګردچاپېره د ځمکې په نورو لوړو ژورو هم پوه شو: له څوړتیا تر چټکې ودې.

تر دویمې نړیوالې جګړې وروسته سوېلي کوریا، تایوان او چین د هغه ډول مسیر د انتخاب په پایله کې چې جاپان ځان ته غوره کړی و، بېسارې اقتصادي وده تجربه کړه. دا وده په اقتصادي بنسټونو کې د تاریخي اصلاحاتو نتیجه وه. خو په سیاسي بنسټونو کې اصلاحات را نه وستل شول چې ښه مثال یې چین دی. دا منطق چې د چټکې اقتصادي ودې بهیر ولې ناڅاپه ټکنی کېږي او معکوس حرکت خپلوي، له همدې مسئلې سره تړاو لري، څومره چې د پراخېستو بنسټونو په لور رغنده ګامونه چټکه اقتصادي وده زېږولی شي، په همدې کچه له دغه ډول بنسټونو څخه واټن او لرېوالی اقتصادي څوړتیا او رکود رامنځته کوي. د چټکې اقتصادي ودې د درېدو لامل چې شوروي او ارجنټاین ورسره مخ شول، تر ډېره د زېښبنونکو بنسټونو موجودیت دی. لکه څرنګه چې ومو لیدل، ښایي دا موضوع د استثمار د غنیمتونو پر سر د کشمکشونو له امله پېښه شي یا د رژیم د پرځېدو لامل شي او یا هم د استثماري بنسټونو تر سیوري لاندې د نوښتونو او خلاق تخریب د نشتوالي له کبله رامنځته شي او د دوامداره ودې پر وړاندې خنډونه ایجاد کړي. له دې ډول خنډونو سره د شوروي اتحاد د مخ کېدو په اړه به په راتلونکو څپرکو کې تفصیلي خبرې وکړو. که د ۵۰۰ کلونو په اوږدو کې د لاتینې امریکا ټول اقتصادي او سیاسي بنسټونه د هسپانوي استعمار په لاس جوړ شوي وو، په منځني ختیځ کې بیا دا ډول بنسټونه د عثماني امپراتورۍ له لوري رامنځته شول. د عثماني امپراتورۍ بنسټګر سلطان محمد فاتح په ۱۴۵۳ کال کې قسطنطنیه تصرف او هغه یې خپله پلازمېنه وټاکله، عثمانیانو د همدې پېړۍ په ترخ کې د بالکان او نننۍ ترکیې پاتې سیمې لاندې کړې. د شپاړسمې پېړۍ په لومړۍ نیمایي کې د عثماني امپراتورۍ قلمرو ټول منځني ختیځ او شمالي افریقا ته وغځېد. په ۱۵٦٦ کال کې د سلطان سلیمان د مړینې پرمهال د عثماني امپراتورۍ پولې په ختیځ کې تر تونس، مصر او د مکې په اوږدو کې عربي ټاپو وزمې او تر نننۍ عراق پورې رسېدلې وې. عثماني خلافت یو مطلق العنان رژیم و. دولتمشر چې سلطان یې باله، د نورو په وړاندې ډېر لږ ځواب ویونکي او واک یې ټول ځان ته منحصر کړی و. د عثمانیانو له لوري جوړ شوي اقتصادي بنسټونه کاملاً زېښبنونکي وو، شخصي مالکیت نه و او حکومت د ټولو ځمکو او جایدادونو رسمي مالک ګڼل کېده. د ځمکو او کرنیزو محصولاتو مالیات د

دولت مهمې عايداتي سرچينې وې، خو عثماني خلافت ونه شوی کولای چې ان د خپل اصلي پلازمېنې اناتوليا يا پر لاتينې امريکا د هسپانوي ښکېلاک په اندازه هم د منځني ختيځ پر ټوله خاوره ولکه ټينګه کړي. عثماني امپراتوري به په پرله پسې توګه د صحرا مېشتو عربانو او نورو قبايلو له لوري له ننګونو سره مخ کېده. عثمانيانو نه يوازې په ټول منځني ختيځ کې ټيکاو او ثبات ټينګ نه کړای شوی، بلکې د مالياتو د راټولولو په برخه کې يې لازم ظرفيت هم نه درلود، له همدې امله به يې د مالياتو راټولولو امتياز د قرارداد په ډول پر نورو پلوره او قراردادیانو به له خپلې خوښې سره سم له خلکو ماليات اخيستل، دا قراردادیان د وخت په تېرېدو ځواکمن او خپلواک شول. په منځني ختيځ کې د مالياتو کچه ډېره لوړه وه چې د کروندګرو د ټولو محصولاتو له نيمايي سره معادل ګڼل کېدل او د دې مالياتو لويه برخه د قراردادیانو جېب ته ورتله. له دې کبله چې عثماني حکومت په سيمه کې د نظم او ثبات په ټينګښت کې پاتې راغلی و، د مالکيت حقوق ډېر نا خوندي او د قدرت پرسر د ځايي وسله والو ډلو ترمنځ سياليو ناقانوني او شوکماري اوج ته رسولې وه. مثلاً، د شپاړسمې پېړۍ په وروستيو کې په فلسطين کې وضعيت دې حد ته ورسېد، چې کروندګرو خپلې کرنيزې ځمکې پرېښودې او د لوټمارۍ له امله غرنيو سيمو ته کډه شول. د عثماني امپراتورۍ په ښاري سيمو کې زېښښونکي اقتصادي بنسټونه لږ زېښښونکي نه و، سوداګري د دولت په کنټرول کې وه او صنفي/انحصاري اتحاديو پر کاري شغلونو جدي مقررات وضع کړي وو.

په ټوله کې د صنعتي انقلاب په پېر کې د منځني ختيځ اقتصادي بنسټونه استثماري وو او همدا لامل و، چې دا سيمه له اقتصادي پلوه له رکود سره مخ شوه. عثمانيانو په ۱۸۴۰ لسيزه کې د بنسټونو د اصلاح هڅه وکړه. د بېلګې په توګه، په قرارداد يا اجارې د مالياتو ورکولو سيستم يې لغوه او ځايي خپلواک حکومتونه يې کابو کړل، خو ابسلوټېزم يا استبداد تر دويمې نړيوالې جګړې دوام وکړ. په واک کې يو شمېر ډلو له خلاق تخريب او د اصلاحاتو په پايله کې د هغوی د نامشروع ګټو د له منځه تلو له وېرې د دې اصلاحي بهير مخه نيوله. که څه هم عثماني اصلاح غوښتونکو د کرنيزو حاصلاتو د ډېروالي په موخه د خصوصي مالکيت د حقونو د خونديتوب خبره کوله، خو له سياسي واک او مالياتو سره د لېوني مينې له امله هېڅ عملي ګام وانخيستل شو. له ۱۹۱۸ کال وروسته د عثماني استعمار ځای اروپايي استعمار ډک کړ. کله چې اروپايي استعمار پای ته ورسېد، د افريقا په څېر واک د حريصو ډلو لاس ته ورغی او د ځايي حکومتونو مشرانو د استعمار د وخت زېښښونکي بنسټونه ولکه کړل. په ځينو مواردو کې لکه د اردن پاچاهۍ په څېر واکمنه طبقه د استعماري قدرتونو لاسپوڅي وو. لکه څرنګه

چې وروسته به پرې خبرې وکړو، دا ډول پېښې په افريقا کې هم په پرله پسې ډول تکرار شوې. د منځني ختيځ هغه هېوادونه چې نفت نه لري، عوايد يې د لاتينې امريکا بېوزلو هېوادونو سره ورته دي. دوی د غلامانو د تجارت په څېر له ناوړه پديدې څخه بچ وو او له هغې ټکنالوژۍ څخه برخمن شول چې له اوږدې مودې راهيسې له اروپا څخه د هغوی په لور ور ماته شوې وه. همداراز منځنی ختيځ په منځنۍ پېړۍ کې د نړۍ د اقتصاد نسبتاً پرمختللې سيمه ګڼل کېده، له همدې امله ده چې نننی منځنی ختيځ د افريقا هومره بېوزله نه دی، که څه هم ډېری وګړي يې د بېوزلۍ تر کرښې لاندې ژوند کوي.

****

ومو ليدل چې نه د جغرافيې، نه د کلتور او نه هم د ناپوهۍ نظريه د ملتونو له بډاينې او بېوزلۍ سره تړاو لري. دا نظريې په نړۍ کې د موجوده نابرابرۍ په اړه قانع کوونکي ځوابونه او دلايل نه شي وړاندې کولای، لکه: د اتلسمې او نولسمې پېړيو په ترڅ کې له صنعتي انقلاب سره هممهاله په برېټانيا کې د بنسټونو د بدلون پروسه چې وروسته ختيځې او لوېديځې اروپا او د هغو مستعمرو ته وغځېده؛ د امريکا لويه وچه کې د بنسټونو ترمنځ د توپيرونو دوام؛ په منځني ختيځ او افريقا کې بېوزلي؛ د ختيځې او لوېديځې اروپا ترمنځ بنسټي توپيرونه او يا له ځوړتيا څخه د ودې په لور حرکت او ځيني وخت د چټکې ودې ناڅاپه درېدل. زموږ د بنسټونو تيوري دغو ټولو پوښتونو ته ځواب وايي.

په پاتې څپرکو کې به د بنسټي تيورۍ په اړه پراخ بحثونه وکړو او همدارنګه پر هغو پديدو به وغږېږو چې د دې تيورۍ په لا روښانتيا کې راسره مرسته کوي. دا بحث د «نوې ډبرې انقلاب» عصر څخه پيل او د بېلابېلو تمدنونو تر محوه کېدو پورې موضوعات په ځان کې رانغاړي، چې هر يو يا د طبيعي محدوديتونو په پايله کې د زېښبونکو بنسټونو د موجوديت او يا د پرانېستو بنسټونو په لور د لازمو ګامونو د نه اخيستو له امله ناکام شول. په راتلونکو بحثونو کې به دغه راز ووينو چې برېټانيا د پرتمين انقلاب په جريان کې ولې او څه ډول د پرانېستو سياسي بنسټونو پر لور ګامونه واخيستل. موږ به په ځانګړې توګه لاندې موضوعات وڅېړو:

- ولې په اتلانتيک کې د سوداګرۍ په پراخېدو سره د حساسې مقطعې د رامنځته کېدو په پايله کې په برېټانيا کې پرانيستي بنسټونه رامنځته شول؟
- ولې د دې بنسټونو يو شمېر يې د خبيثه کړۍ او ځيني يې د نااټکل شوو پېښو له امله دوام پيدا او مستحکم شول، څو صنعتي انقلاب ته زمينه برابره کړي؟

- ولې د استبدادي او استثماري بنسټونو لرونکي سیاسي نظامونه د صنعتي انقلاب په پایله کې د پراخېدونکې ټکنالوژۍ پر وړاندې ودرېدل؟
- ولې اروپایانو په خپلو مستعمرو کې د اقتصادي ودې فرصتونه وځپل څو د هغوی ګټې ونه ګواښي؟
- ولې خبیثه کړۍ د استثماري بنسټونو دوام ته زمینه برابره کړه او هغه سیمې چې د صنعتي انقلاب تر پوښښ لاندې رانغلې، نسبتا بېوزله پاتې شوې؟
- ولې صنعتي انقلاب او ټکنالوژي د نړۍ هغو سیمو ته چې متمرکز دولتونه یې پیدا نه کړل، ونه غځېدل او ښایي په راتلونکي کې هم ونه شي؟

دا به هم ولولو چې ځیني ځانګړې سیمې لکه فرانسه او جاپان چې د پرانېستو بنسټونو د خپلولو په لور یې ګامونه واخیستل، یا د متحده ایالتونو او استرالیا په څېر هېوادونه چې د زېږښونکو بنسټونو مخه یې ونیوله؛ صنعتي انقلاب ته هرکلی ووایه او د نړۍ تر نورو هېوادونو مخکې شول. د برېټانیا تاریخ ښیي چې په دې هېواد کې د بنسټونو د پراختیا بهیر له ستونزو خالي نه و، بلکې پرانېستو بنسټونو په خپل پیل کړي حرکت کې د خبیثه کړۍ دننه د موجوده قوتونو او کله هم د تاریخ د ناټاکل شوي مسیر له امله د رامنځته شوو ننګونو پر وړاندې مقاومت وکړ.

په پایله کې به پر دې خبرې وکړو چې ولې د ملتونو ماتېدل د هغوی د بنسټونو له تاریخ څخه اغېزمن دي؟ وړاندې شوې تګلارې ولې پر ناسمو فرضیو ولاړې او ګمراه کوونکي دي؟ همدارنګه د نړۍ هېوادونه څنګه کولای شي چې د تاریخ حساسه مقطعه غنیمت وګڼي او د خپلو بنسټونو د اصلاح او اقتصادي هوساینې په موخه موجوده جوړښتونه مات کړي.

پنځم څپرکی

ما راتلونکې لیدلې او روښانه ده
تر زبېښونکو بنسټونو لاندې وده

ما راتلونکې لیدلې

بنسټي توپیرونه د تاریخ په بېلابېلو پړاوونو کې د اقتصادي ودې په څرنګوالي کې اساسي رول لوبوي، خو ایا هغه ټولنې چې د تاریخ په اوږدو کې یې زبېښونکي سیاسي او اقتصادي بنسټونه لرل، کوم وخت یې اقتصادي وده تجربه کړې؟ څرګنده ده، چې نه! زبېښونکي بنسټونه د خپل منطق له مخې باید یوې ځانګړې ډلې ته ثروت تولید کړي، څو استثمار ته زمینه برابره شي. هغه واکداران چې سیاسي قدرت انحصاروي او مرکزي حکومت په واک کې لري، کولای شي چې قوانین او مقررات په خپله خوښه پلي او اقتصادي فعالیتونه کنټرول کړي، خو تر زبېښونکو بنسټونو لاندې اقتصادي وده په خپل ذات کې د پرانیستو بنسټونو په پرتله ډېره متفاوته ده، لوی توپیر یې دا دی چې دغه وده تلپاتې او پر ټکنالوژیکي بدلونونو استواره نه وي، بلکې یوازې له موجوده ټکنالوژۍ څخه ګټه اخیستل کېږي. د شوروي اتحاد اقتصادي وده یې یو ښکاره مثال دی چې ښیي تر زبېښونکو بنسټونو لاندې د حکومت له لوري د ودې پیل شوې پروسه له څه ډول برخلیک سره مخ شوه.

لومړۍ نړیواله جګړه پای ته رسېدلې وه، فاتح او مغلوب دولتونه پاریس ښار ته څېرمه د ورسا په ښکلې ماڼۍ کې د سولې د خبرو په تړاو سره جرګه شوي وو. د غونډې د ټولو ګډونوالو ترمنځ د امریکا متحده ایالتونو د ولسمشر «ووډرو ویلسن» حضور ډېر برجسته و، خو ددې ترڅنګ په غونډه کې د روسیې د استازو نه شتون د ټولو پام ځان ته ور اړولی و. د روسیې پخوانی تزاري نظام د ۱۹۱۷ کال په اکتوبر کې د بلشویکانو له خوا و پرځول شو. د بلشویک انقلاب په پایله کې د سرو «بلشویکانو» او سپینو ترمنځ کورنۍ جګړه پیل شوه. برېتانیا، امریکا او فرانسې د بلشویکانو د ځپلو په موخه ځواکونه ولېږل، په دې وخت کې د ځوان ډیپلومات «ویلیم بولېټ» په مشرۍ چې روڼ اندی ژورنالېست «لینکولن ستېفنس» هم ورسره ملګری و، مسکو ته یو پلاوی واستول شو، څو د انقلاب له مشر لینین سره د بلشویکانو د موخو او له هغوی سره د جوړجاړي په اړه خبرې وکړي. ستېفنس له دې امله ډېر مشهور شوی و، چې تل به یې په امریکا کې د پانګوالۍ او پانګوالو په اړه سپینې خبرې او رسوا کوونکي مطالب خپرول. هغه د انقلاب پر مهال په روسیه کې و. په لېږل شوي پلاوي کې د نوموړي ګډون د

دې لپاره و، چې د مقابل لوري باور پوخ کړي. پلاوی له یو لړ داسې یادښتونو سره چې لینین به په نوي رامنځته شوي شوروي اتحاد کې د سولې لپاره څه کوي، راستون شو. هغه څه چې ستېفنس په شوروي رژیم کې د ستر پوتنشیل یا ظرفیت په توګه لیدلي وو، نوموړی یې سخت اغېزمن کړی و. هغه په ۱۹۳۱ کال کې په خپل ژوندلیک کې ولیکل:((روسیه- شوروي له تکاملي پلان سره یو انقلابي دولت و. د هغوی تګلاره دا نه وه د بېوزلۍ، د شتمنۍ انحصار، مالي فساد، ځانګړي امتیازونه، استبداد او د جګړې په څېر شیطاني پدیدې په مستقیمه توګه له منځه یوسي، بلکې هغوی د دغو ناخوالو په ریښو پسې تلل او هغه یې له منځه وړل. هغوی یوه دیکتاتوري جوړه کړې وه چې د یوې کوچنۍ روزل شوې ډلې له خوا حمایه کېده، څو د اقتصادي قوتونو یو نوی علمي جوړښت رامنځته او د څو نسلونو لپاره یې خوندي کړي، چې دا به په لومړي پړاو کې اقتصادي ډیموکراسي او په پایله کې به پر سیاسي ډیموکراسۍ بدلېږي.)) ستېفنس له ډیپلوماتیک ماموریت څخه تر ستنېدو وروسته د خپل پخواني مجسمه جوړوونکي ملګري «جو ډیوېډ سن» لیدو ته ورغی او ګوري چې نوموړی د «برنارډ باروچ» په نوم د یوه شتمن کس د انځور په رسمولو لګیا دی. باروچ پوښتنه کوي: له روسیې بېرته راغلې؟ ستېفنس ځواب ورکوي:«زه له هغې راتلونکې راستون شوی یم، چې روښانه ده» نوموړي دا خبره د هغه تاریخي روایت پر بنا کړې وه چې وايي:«ما راتلونکې لیدلې او روښانه ده.» د ۱۹۸۰ یمې لسیزې تر لومړیو پورې زیاترو لوېدیځوالو د نړۍ راتلونکې د شوروي اتحاد کې په پرمختګ کې لیده او په دې باور وو، چې د شوروي تګلاره د ستونزو یوازینۍ نسخه ده. لینین په ۱۹۲۴ کال کې مړ شو او جوزېف ستالین تر ۱۹۲۷ کال پورې پر هېواد واکمني وکړه. هغه یو په بل پسې خپل سیالان له مخې لرې کړل او د هېواد د صنعتي کېدو چټکه پروسه یې پیل کړه. ستالین دا پلان د دولت د پلان جوړونې کمېټې «ګوسپلن» په تقویه کولو سره چې په ۱۹۲۱ کال کې جوړه شوې وه، پلې کړ. ګوسپلن خپل لومړنی پنځه کلن پلان چمتو او د ۱۹۲۸ او ۱۹۳۳ کلونو ترمنځ یې پلې کړ. د ستالین ماډل اقتصادي وده ساده او اسانه وه: د دولت تر کنټرول لاندې د صنعت پراختیا او پر کروندګرو د مالیاتو لوړولو له لارې صنعت ته د سرچینو برابرول. کمونېستي دولت یو کارنده مالیاتي سیستم نه درلود او ستالین د هغه پر ځای د کرنې سکتور په اشتراکي سازۍ[1] لاس پورې کړ. د اشتراکي کېدو په بهیر کې د خصوصي مالکیت لغوه کول او د کمونېستي دولت تر کنټرول لاندې سترو کرنیزو ځمکو ته د بڼاري خلکو کډه کول شامل و، ځکه ستالین غوښتل چې په دې توګه کرنیز محصولات

[1]Collectivization

تر خپل کنټرول لاندې راولي او د هغو خلکو د مړولو لپاره يې وکاروي چې په کارخانو کې بوخت وو. دغه کار د کليوالي سيمو د اوسېدونکو لپاره تباه کوونکې پايلې لرلې. اشتراکي کروندو خلکو ته د کار هېڅ انګېزه نه ورکوله، له همدې کبله توليد له سخت سقوط سره مخ شو. هغه څه چې توليدېدل ايله د دولت اړتيا يې پوره کوله، چې له همدې کبله ګڼ خلک له لوږې مړه شول. د کمونېستي دولت د دې پروګرام په پايله کې نږدې ۵۰ ميليونو انسانانو د قحطۍ له امله ژوند له لاسه ورکړ. دغه راز د زور او جبر له لارې د اشتراکي کولو پروسې په پايله کې زرګونه نور ووژل شول او يا سايبيريا ته تبعيد کړای شول. له اقتصادي پلوه نه نوی صنعت او نه هم د ځمکو اشتراکيت اغېزناک او ګټور و، يعنې هغه سرچينې چې شوروي اتحاد په واک کې لرلې، سمه ګټه ترې وا نخيستل شوه. دا اقتصادي ناورين او خوړتيا او که مبالغه ونه شي، پاشلتيا ته ورته عمل و. خو شوروي اتحاد په چټکۍ وده وکړه. پر عواملو يې پوهېدل سخت نه دي. د دې لپاره چې يوه ټولنه له خپلو سرچينو سمه ګټه واخلي، اړتيا ده چې د بازار نظام په چوکاټ کې خلکو ته د تصميم نيولو حق ورکړل شي، خو کله چې حکومت او يوه کوچنۍ ډله سرچينې په خپل کنټرول کې اخلي، نو نه به د اقتصادي فعاليتونو لپاره کومه انګېزه رامنځته شي او نه به هم د خلکو له وړتياوو او مهارتونو څخه اغېزناکه ګټه واخيستل شي. البته ښايي په ځينو ځانګړو برخو کې د کاري ځواک او پانګې اغېزمنتوب او ګټمنتيا لوړه وي، لکه د شوروي د درنو صنايعو سکتور؛ يعنې داسې چې ښايي د زېږښتونکو بنسټونو تر چتر لاندې يوه پروسه له پورته څخه لاندې خوا ته وده رامنځته کړي. په درېيم څپرکي کې مو ولوستل چې د کارابين ټاپوګانو په باربادوس، کيوبا، هايټي او جاميکا کې استثماري بنسټونو وکولای شول چې نسبتاً لوړ عوايد توليد کړي، ځکه چې هلته ټولې سرچينې د بورې د توليد لپاره چې هغه مهال په نړيوال مارکېټ کې ګټور محصول و، ځانګړې شوې. د بورې د توليد لپاره د ګنيو په کروندو او فابريکو کې د مريانو استخدام په هېڅ صورت اغېزناک نه و او په يادو ټولنو کې ټکنالوژيکي بدلونونه يا خلاق تخريب هم نه و، خو نه شتون يې تر زېږښتونکو بنسټونو لاندې د يوه اندازه اقتصادي ودې پر وړاندې خنډ نه شو. په شوروي اتحاد کې هم ورته وضعيت و او دلته صنعت په کارابين کې د بورې د توليد په څېر رول لوباوه. سره له دې چې شوروي اتحاد هغه مهال د ټکنالوژۍ په برخه کې د امريکا متحده ايالتونو او اروپا په پرتله وروسته و، خو د صنعت د ودې او پراختيا لپاره له وړاندې اسانتياوې برابرې شوې وې، نو له همدې امله د صنعت سکتور ته د سرچينو په بېلولو سره کېدای شوای چې په لويه کچه ګټه ترلاسه شي؛ که څه هم دا هر څه په ناسم ډول او د زور له لارې ترسره کېدل.

له ۱۹۲۸ کال وړاندې د روسيې زياتره وګړو له ښارونو د باندې ژوند کاوه. کروندګرو ډېره ابتدايي ټکنالوژي کاروله او د ګټې د توليد لپاره ډېره لږه انګېزه موجوده وه. په روسيه کې د فيوډالېزم وروستۍ پاتې شوني په حقيقت کې د لومړۍ نړيوالې جګړې يو څه مخکې له منځه تللې وې. له کرنې څخه صنعت ته د بشري ځواک استخدام او ځانګړي کول يو نا اشنا او ستر اقتصادي ظرفيت رامنځته کوي. په شوروي کې له همداسې يو ظرفيت څخه د استفادې لپاره د ستالين د صنعتي کېدو بهير يوه ظالمانه تګلاره وه. دغه بشري سرچينې چې په ډېر ناسم ډول کارول کېدې، د ستالين په امر د صنعت سکتور ته ولېږدول شوې. که په صنعت کې ستونزې هم واى، خو کېداى شواى چې يادې سرچينې په صنعت کې په ښه ډول کارول شوې واى. د ۱۹۲۸ او ۱۹۶۰ کلونو ترمنځ د شوروي کلني ملي عايد وده شپږ سلنه (۶٪) وه، چې احتمالاً په نړۍ کې تر ټولو چټکه اقتصادي وده وه چې نن يې هم سارى نه ليدل کېږي. دا وده د ټکنالوژيکي بدلونونو پرمټ نه وه رامنځته شوې، بلکې د کاري ځواک د ځانګړي کولو او د نوو وسايلو او فابريکو د جوړولو له لارې د پانګې په غونډولو سره رامنځته شوې وه. دا وده دومره چټکه وه چې نه يوازې لينکلن سټېفنس بلکې د لوېديځ څو نسلونه يې غافل کړي وو. د امريکا د مرکزي استخباراتو اداره «سي اى اې» او حتى په خپله د شوروي مشران هم پرې غلط شوي وو، لکه نيکيتيا خروچوف چې لوېديځو ډيپلوماتانو ته په يوه غونډه کې ووېل: موږ به تاسې تر خاورو لاندې کړو!

يوه انګليسي اقتصاد پوه په ۱۹۷۷ کال کې په خپل معتبر درسي کتاب کې وليکل چې شوروي ډوله اقتصاد د ودې له پلوه د کار پنځونې، د بيو د ثبات او ان د هغو خلکو د روزنې په برخه کې چې د بشريت د ګټو لپاره قربانۍ ورکوي، د پانګوال نظام په پرتله غوره دى. د لوېديځ شرېدلي پانګوال نظام يوازې د سياسي ازاديو په برخه کې يو څه پرمختګ کړى و. د نوبل جايزې ګټونکي «پاول ساموېلسن» د اقتصاد په اړه په خپل مشهور کتاب کې چې په پوهنتونونو کې تدريس کېده، تکراراً وړاندوينه کوله چې د شوروي پراخېدونکى اقتصاد به ډېر ژر پر نړۍ ولکه ټينګه کړي. ساموېلسن په ۱۹۶۱ کال کې په خپل کتاب کې وړاندوينه کړې وه چې تر ۱۹۸۴ يا تر ۱۹۹۷ کلونو پورې به د شوروي ملي عايد د امريکا متحده ايالتونو په پرتله لوړ شي. کتاب په ۱۹۸۰ کال کې له يو څه بدلونونو سره بيا چاپ شو او دا دوه اټکل شوې نېټې تر ۲۰۰۲ او ۲۰۱۲ کلونو پورې هم رښتيا نه شوې. که څه هم د ستالين او د شوروي د نورو مشرانو د سياستونو په پايله کې د دې هېواد اقتصادي وده چټکه شوه، خو تلپاتې او دوامداره نه وه. د اقتصادي ودې بهير په ۱۹۷۰ يمه لسيزه کې کابو په ټپه ودرېد. تر

ټولو مهم درس چې باید زده یې کړو، دا دی چې زېښبونکي بنسټونه د دوو لاملونو پر بنسټ نه شي کولای چې ټکنالوژيکي بدلونونه رامنځته کړي: د هڅوونکو انګېزو نه شتون او د دې ډول بدلونونو پر وړاندې د واکمنې طبقې خنډونه. پر دې سربېره، ټولې هغه سرچينې چې مخکې په ناسم ډول کارول کېدې، که صنعت ته ځانګړې شي، د اقتصادي هوساينې او پرمختګ هيله ترې نه شي کېدای. د شوروي کمونېست نظام هم د ټکنالوژيکي نوښتونو او د اقتصادي هڅوونکو انګېزو د نشتون له امله له داسې خنډونه سره مخ شو، چې د هر ډول پرمختګ احتمال يې ناشونی کاوه. يوازينی سکتور چې شوروي په کې پرمختګ وکړ، پوځي او فضايي برخه وه. شوروي د دغو هڅو په پايله کې «يوري ګرګارين» له يوه سپي «ليکا» سره فضا ته واستاوه او دغه راز د «Ak47» په نوم سپکه وسله يعنې کلاشينکوف يې نړۍ ته په ميراث پرېښود. ګوسپلن د پلان جوړونې يو پياوړی بنسټ و، چې د شوروي په اقتصاد کې يې د متمرکزې پلان جوړونې مسووليت پرغاړه درلود. د ګوسپلن پنځه کلن پلان لرليد دا و، چې په اوږد مهال کې به د ربښتينې پانګونې د جذب او د نوښتونو د رامنځته کولو لپاره زمينه برابروي، خو هغه څه چې په عمل کې ترسره کېدل، له پلان سره يې ډېر لږ ورته والی درلود. که څه هم پر پلان به يو ځل له سره کتنه کېده او ځيني بدلونونه به په کې راتلل يا به بېخي له پامه غورځول کېده. د صنعت پراختيا د ستالين او د کمونېست ګوند مرکزي دفتر «پوليټ بورو» په امر ترسره کېده، وخت نا وخت به يې نظريات بدلول او پر پخوانيو پرېکړو به يې له سره کتنه کوله. ټول پلانونه به د خامو طرحو په توګه پاتې کېدل. يوازې يوه طرحه چې د برېښنا صنعت په برخه کې وه، په ۱۹۳۹ کال کې د عمل ډګر ته وړاندې شوه. ستالين به خپله ويل:«يوازې بيروکراټان کولای شي فکر وکړي چې د پلان جوړونې چارې د پلان په رامنځته کولو پای ته رسېږي، پلان يوازې د کار پيل دی، د دې دواړو برخو له بشپړېدو وروسته پلان ربښتينې بڼه خپلوي.» ستالين ته هغه څوک ډېر نږدې او له واکونو برخمن و، چې نوموړي ته يې سياسي وفاداري درلوده. خو هغه څوک چې نه و، هغه مجرم ګڼل کېده. د ګوسپلين رول دا و، چې ستالين ته د هغه د دوستانو او دښمنانو په اړه اطلاعات راټول کړي. د ګوسپلين غړو به زړه نه ښه کاره چې کومه پرېکړه وکړي، ځکه چې د ناسمې پرېکړې جزا مرګ و او له همدې کبله يې غوره ګڼله چې بې مسووليته کار تر سره کړي. د ۱۹۳۷ کال سرشمېرنه په دې اړه هغه ژوندی مثال دی چې که تاسو د کمونېست ګوند د غوښتنو په اړه د حدس وهلو پر ځای خپله در سپارل شوې دنده جدي ګڼلې وای، څه به پېښ شوي وو؟ د دې سرشمېرنې پايلې د شوروي ټول نفوس په اټکلي توګه ۱۶۲ ميليونه ښوده چې دا شمېر د ستالين له ۱۸۰

میلیونه اټکل شوي نفوس څخه کم و. د شوروي نفوس په حقیقت کې له ۱۶۸ میلیونه څخه چې ستالین په ۱۹۳۴ کال کې اعلان کړی و، کم و. د ۱۹۳۷ کال کې سرشمېرنه له ۱۹۲۶ کال وروسته لومړنۍ سرشمېرنه وه چې د پراخې قحطۍ او د ۱۹۳۰ لسیزې په لومړیو کې د سیاسي تصفیې په لړ کې ترسره شوه. د نفوس کره شمېر، د دې پېښو څرګندونه کوي. ستالین د سرشمېرنې یو شمېر مامورین ونیول، څه یې ووژل او یو شمېر نور یې سایبریا ته تبعید کړل. د هغه د نوي فرمان له مخې په ۱۹۳۹ کال کې نوې سرشمېرنه ترسره شوه. دا ځل مامورینو خپله دنده سمه ترسره کړه، هغوی وموندل چې د شوروي اصلي نفوس ۱۷۱ میلیونه وو. ستالین پوهېده چې د شوروي په اقتصاد کې د سخت کار لپاره د خلکو انګېزه کمه ده. طبیعي عواملو کولای شول چې دا ډول انګېزې وزېږوي، نوموړي به ځیني وخت همداسې کول لکه هغو سیمو ته یې خوراکي توکي لېږدول چې محصولات یې د افتونو په پایله کې له منځه تللي وو. پردې سربېره نوموړي په ۱۹۳۱ کال کې د «سوسیالېست نارینه او ښځه» تر نامه لاندې ایډیا هم، چې له مخې یې ښځو او نارینه وو باید له مالي انګېزې پرته کار کړی وای، شا ته وغورځوله. هغه په خپله یوه مشهوره وینا کې د «برابرښت پلور» په اړه سختې نیوکې وکړې او په دې توګه د بېلابېلو کسبونو خاوندانو نه یوازې بېلابېل مزدونه ترلاسه کول، بلکې ترځنګ یې یو امتیازي سیستم هم رامنځته شو. دا د زده کړې لپاره له تجربو ډک یو عمل و. د متمرکزې پلان جوړونې له مخې به معمولا د هرې فابریکې لپاره د تولید کچه ټاکل شوې وه، خو ځیني وخت به پر دغو پلانونو بیا کتنه هم کېده. له ۱۹۳۰ کال وروسته د فابریکو هغو کارګرانو میاشتنی امتیاز یا بونېس ترلاسه کولای شوای، چې ټاکلی هدف یې پوره کړی و. دا د لوړې کچې مدیرانو او انجینیرانو له ۳۷ سلنه مزد څخه یو څه ډېر و. د امتیازونو په ورکړه کې دا ډول توپیرونه د ټکنالوژیکي بدلونونو لپاره د کاري انګېزو د وژنې لامل کېده. مثلا؛ د یوه نوښت یا پنځونې لپاره باید د تولید په جریان کې کارېدونکې منابع لرې کړل شوې وای، چې دغه کار نه یوازې د تولید لپاره د ټاکل شوي هدف مخه نیوله، ترڅنګ یې کارګرانو ته د امتیاز یا بونېس د نه ورکول کېدو لامل هم کېده. د یو بل مثال په توګه، د تولید لپاره نوی هدف به معمولاً د تېر تولید په اندازه ټاکل کېده، دې کار به یوه ستره انګېزه رامنځته کوله چې تولید هېڅکله پراخ نه شي، ځکه چې دغه کار په راتلونکې کې ډېر تولید ته لار هواروله او کولای یې شول چې د تولید هدف څو ځله لوړ کړي. د کارګرانو لپاره ټاکل شوي هدف ته د رسېدو او د امتیاز د ترلاسه کولو اسانه لار په کارونو کې ناغېړي کول و. میاشتني امتیازات د دې لامل شوي وو، چې ټول پر موجوده وضعیت بسنه او تمرکز وکړي، په داسې حال کې چې د

نوښت پرمټ د سبا ګټې لپاره نن باید قرباني ورکړل شي. دا چې میاشتني امتیازات او انګېزې د سلوک د بدلون په برخه کې اغېزناک و، نو دې چارې نورې ستونزې وزېږولې. مرکزي پلان جوړونه پر هغه څه عوض کول چې د اتلسمې پېړۍ ستر اقتصاد پوه ادم سمېت يې د بازار «پټ لاسونه» بولي، هم بې ګټه کار و. کله چې پلان په ټنونو اوسپنيزو ورقو کې لیکل کېږي، نو له شک پرته چې ډېر وزن به لري. په ۱۹۴۰ مه لسیزه کې، که د شوروي اتحاد لوېدیځوال مینان خبر نه وو، خو د شوروي مشران په دې حقیقت ښه پوهېدل. د شوروي مشرانو داسې ګڼله چې ګڼې د تخنیکي ستونزو له امله رامنځته شوی وضعیت د کابو کولو دی. د بېلګې په توګه، هغوی د ټاکل شوي توليدي هدف پر اساس امتیازات لغوه کړل او شرکتونو ته یې اجازه ورکړه چې د امتیازاتو د ورکړې لپاره د خپلو ګټو له یوې برخې تېر شي، خو دواړو سیستمونو ونه شوای کولای چې نوښتونه تشویق کړي. د ګټې د محاسبې لپاره د قېمتونو سیستم د نوښتونو او ټکنالوژۍ له ارزښتونو سره هېڅ اړیکه نه لرله. د بازار اقتصاد خلاف، په شوروي کې د توکو بیې د دولت له لوري ټاکل کېدې چې له همدې امله يې د خدمتونو او توکو له ارزښت سره بې معنا اړیکه درلوده. د نوښتونو د هڅونې په موخه، شوروي په ۱۹۴۶ کال کې د امتیازونو د ورکړې یو بل پروګرام معرفي کړ. سره له دې چې د ۱۹۱۸ کال قوانینو له مخې نوښتګر یا پنځوونکي اشخاص باید په نغدي مکافاتو ستایل شوي وای، خو دا مکافات ډېر لږ او د نوي ټکنالوژۍ په تناسب له نشت سره حساب و، خو دا مقرره په ۱۹۵۶ کال کې نوې شوه او امر وشو چې امتیازات باید له نوښت سره متناسب وي. دا چې د تولید ګټه د قېمتونو سیستم له مخې محاسبه کېده، نو دا هم د نوښتونو د تشویق لپاره چنداني ګټور کار ثابت نه شو. ددې ګمراه کوونکې طرحې ډېر مثالونه وړاندې کولای شو. د مثال په توګه، نوښتونو ته د ځانګړې شوې بودیجې کچه د شرکت د پانګې په کچې پورې محدوده وه. دا چاره د نوښتونو د رامنځته کولو انګېزه چې کولای شي د کار په قوه کې سپما رامنځته کړي، په چټکۍ سره کموي. د دې ډول سیستمونو او طرحو د رامنځته کولو موخه دا وه چې د نظام پر نیمګړتیاوو او ستونزو پرده واچوي. تر هغې چې واک او ځواک د کمونېست ګوند په لاس کې و، شونې نه وه چې کار ته د خلکو په انګېزه بنسټيز بدلون راوستل شي.

د هغو کارګرانو لپاره چې په کارونو کې يې ناغېړي کوله، د جزايي قوانینو یوه ټولګه جوړه شوه. د مثال په توګه، له کار څخه د تېښتې د مخنیوي په موخه په ۱۹۶۰ کال کې ځانګړی قانون جوړ شو، چې له مخې يې هغه کسان چې ۲۵ دقیقې غیر حاضر او یا به یې وخت ضایع کاوه، جزا يې شپږ میاشتې سخت کار او ۲۵ سلنه کسر معاش و. دا ډول ډېرې جزاګانې تعین

او پلې شوې. د ۱۹۴۰ او ۱۹۵۵ کلونو ترمنځ څه باندې ۳۶ میلیونه وګړي چې د ټول نفوس یو پر درېیمه برخه یې جوړوله، په کار کې د سرغړونو له امله پر بېلابېلو جزاګانو محکوم شوي وو، له دې ډلې یوازې ۱۵ میلیونه یې زنداني او ۱۳ زره نور پر ګولیو ووژل شول. هر کال یو میلیون لویان د کاري سرغړونو له امله زندان ته اچول کېدل. ۲،۵ میلیونه نور خلک چې ستالین د جبري کار لپاره سایبریا ته تبعید کړي وو، په دې ډله کې نه دي شمېرل شوي. په دې توګه د کمونېست ګوند هېڅ تګلاره کارنده نه وه. کېدای شي یو څوک په مرګ د ګواښولو او زنداني کولو له لارې کار ته په ورتګ مجبور کړو، خو د زړه له تله کار او په خپل کار کې نوښت ته یې نه شوای مجبورولی. دغه ډول جبر کېدای شي په باربادوس او جامیکا کې د بورې د تولید په زیاتوالي کې مرسته کړې وي، خو په یوه مډرن اقتصاد کې د انګېزې نه شتون نه شي جبرانولی. دا چې د یوې متمرکزې پلان جوړونې اقتصادي نظام کې ولې هڅوونکې انګېزه نه وه، لامل یې د امتیازاتو په سیستم کې تخنیکي ستونزې نه وې، بلکې زېښنونکي بنسټونه وو چې د رښتینې ودې مخه یې نیوله. د حکومت تر کنټرول او څارنې لاندې اقتصادي وده کولای شي چې لومړنۍ اقتصادي ستونزې هوارې کړي، خو تلپاتې اقتصادي ودې ته د رسېدو لپاره خلک باید خپلې وړتیاوې او مفکورې په کار واچوي، خو د شوروي په اقتصادي نظام کې ددې شونتیا نه وه. د شوروي اتحاد مشرانو زېښنونکي اقتصادي بنسټونه باید له منځه وړي وای، خو دې کار یې سیاسي واک له خطر سره مخ کاوه. کله چې میخایل ګورباچوف په ۱۹۸۷ کال کې د زېښنونکو بنسټونو د له منځه وړلو هڅې پیل کړې، د کمونېست ګوند واک او شوروي اتحاد دواړه وپاشل شول. شوروي اتحاد د زېښنونکو بنسټونو پرمټ په لومړیو کې چټکه اقتصادي وده تجربه کړه، ځکه چې بلشویکانو یو پیاوړی مرکزي دولت جوړ کړی و او د هغه پرمټ یې د صنعت لپاره د سرچینو په برابرولو کې کار واخیست، خو له دې کبله چې شوروي د نورو هېوادونو په څېر ټکنالوژي له پامه غورځولې وه، اقتصادي وده یې دوامداره نه وه. وده په لومړي سر کې پخه او وروسته چورلټ ودرېده. دا عجولانه وده په عین حال کې څرګندوي چې زېښنونکي بنسټونه د اقتصادي فعالیتونو په هڅونه کې څه ډول کردار لوبولی شي.

د تاریخ په اوږدو کې زیاتره هغه ټولنې چې د زېښنونکو بنسټونو له لوري چلول شوې دي او په هېواد کې یې څه ناڅه نظم ټینګ کړی، ان د محدودې ودې مزه یې هم نه ده څکلې. په حقیقت کې د تاریخ د حساسو مقطعو یوه ځانګړنه هغه نوښتونه وو چې زېښنونکي بنسټونه یې پیاوړي کول او له زېښناک څخه د ګټې اخیستنې په برخه کې یې د یوې ځانګړې ډلې

واک و ځواک ډېرول. د دې څپرکي په پیل کې به لومړی د بنسټي نوښتونو پر ماهیت چې د دولت د مرکزیت کچه ممکنه او د زېښبونکو بنسټونو په اډانه کې ودې ته زمینه برابروي، بحث وکړو، وروسته به روښانه کړو چې څنګه دا ایډیاوې د نوې ډبرې انقلاب په پوهېدو کې له موږ سره مرسته کوي، څکه چې دا انقلاب کرنې ته د ورتګ یوه برخلیک ټاکونکې پروسه وه او زموږ د نننې تمدن ډېرې برخې یې بنا کړې دي. موږ به د مایا دولت-ښارونو د مثال په وړاندې کولو سره وښیو چې تر زېښبونکو بنسټونو لاندې وده محدوده ده، دا نه یوازې د ټکنالوژیکي نوښتونو د نشتوالي له امله، بلکې د هغو ډلو د خپلمنځي شخړو له کبله چې غواړي پر واک او سرچینو کنټرول ترلاسه کړي. په دې ډول به دا څپرکی پای ته ورسوو.

د کاسای په څنډو کې

د کانګو سیند یوه لویه څانګه د کاسای سیند دی، چې له انګولا څخه پیلېږي او شمال لورته په بهېدو سره، د کینشاسا په شمال ختیځ کې د کانګو اوسني ډیموکراټیک جمهوریت پلازمېنې ته رسېږي. کانګو د نړۍ ډېر بېوزله هېواد دی، دلته د اقتصادي هوساینې په برخه کې د خلکو ترمنځ همېشنۍ نابرابري حاکمه ده. کاسای سیند په دې هېواد کې د دوو پاړکیو یعنې د شتمنو او بېوزلو ترمنځ د بېلتون کرښه ده. کانګو ته په رسېدو سره د ختیځې تراړې په اوږدو کې په «بوشونګ» سیمه کې د «لې لې» په نوم یوه ډله خلک ژوند کوي. [شپږم نمبر نقشه]

د دوی په لیدو سره به په کانګو کې د دوو ډلو ترمنځ له اقتصادي پلوه لږ توپیر تر سترګو شي. دوی یوازې د یوه سیند په واسطه له یو بله جلا شوي دي چې د یوې کوچنۍ کښتۍ له لارې د سیند دواړو غاړو ته تګ راتګ کولای شي. دا دوه قبیلې ګډه ژبه او ګډه قومي ریښه لري. پر دې سربېره، ډېر شیان لکه کورونه، جامې او لاسي صنایع یې سره ورته دي. خو کله چې ارکیا لوجیست یا انسان پېژندونکي ماري ډاګلاس «Mary Douglas» او تاریخ پوه جان واسینا «Jan Vansina» په ۱۹۵۰ مه لسیزه کې د دوی په اړه څېړنې وکړې، ترمنځ یې هینبوونکي توپیرونه په ډاګه کړل. ډاګلاس لیکي: «لې لیان بېوزله، خو بوشونګان شتمن دي...هغه څه چې لې لیان لري او یا غواړي ترسره یې کړي، د هغې په پرتله څو چنده زیات یې بوشونګان لري او په ښه توګه یې ترسره کولای شي.» د دې نابرابرۍ لامل ډېره ساده و. یو عمده توپیر – چې په پیرو کې د پوتسي میتا نظام رایادوي- دا و، چې لې لیانو یوازې د ځان لپاره خواړه او توکي برابرول، په داسې حال کې چې بوشونګانو بازار ته د خرڅلاو لپاره هم تولیدول. ډاګلاس او وانسینا همدا راز وموندل چې لې لیان ډېره ناکاره ټکنالوژي

استعمالوي. د بېلګې په توګه، هغوی د ښکار کولو لپاره له لومې څخه استفاده نه کوله، په داسې حال کې چې دا ډېره ګټوره وسیله وه. د ډاګلاس په باور:«د ښکار لپاره د لومې نه کارول د لې لې خلکو شوق او لېوالتیا څرګندوي، ځکه چې دوی د وخت سپما او د دوامداره کاري وسایلو شتون نه غواړي.» همدارنګه د یادو قبیلو ترمنځ د کرنیزې ټکنالوژۍ او نظم په برخه کې د پاموړ توپیرونه موجود وو: بوشنګانو د کښت یو داسې سیستم درلود چې د کال په دوو فصلونو کې به یې له خپلو ځمکو پنځه ډوله محصولات راټولول. هغوی د کچالو بېلابېل ډولونه، حبوبات او لوبیا کرل او په کال کې به یې د جوارو دوه یا درې فصله محصولات ترلاسه کول. د نظم او قانون له پلوه هم د سیند دواړه غاړې ډېرې متفاوتې وې. لې لیان په بندو کلیو کې اوسېدل، چې ترمنځ به یې دوامداره شخړې وې. که چا به د دوه کلیو ترمنځ سفر کاوه او یا به د خوړو پیدا کولو لپاره ځنګل تلل، حمله پرې کېده او یا تښتول کېده. خو د بوشنګانو په سیمه کې دا ډول پېښې ډېرې کمې وې. د دواړو قومونو ترمنځ د تولید، کرنیزې ټکنالوژۍ او نظم په برخه کې د شته توپیرونو راز په څه کې دی؟

دا هېڅ امکان نه لري چې ګنې د لې لې خلک د جغرافیوي موقعیت له کبله په ښکار او کښت کې ناکاره ټکنالوژي کاروي. ناپوهي هم نه وه، ځکه چې دوی د بوشنګانو له لوري له کارول کېدونکې ټکنالوژۍ سره اشنا وو. که د کلتور خبره وي، نو ایا دا کلتور و، چې لې لیان یې د ښکار لپاره د دام کارولو او د ښکلو او کلکو کورونو جوړولو ته نه هڅول؟ دا هم دلیل نه شي کېدای. لېلیانو د کانګو د نورو وګړو په څېر د ټوپک اخیستو سره علاقه لرله او ان ډاګلاس هم دې موضوع ته اشارې کړې ده:«له وسلې سره د هغوی لېوالتیا څرګندوله چې کلتور یې د نوې ټکنالوژۍ مخالف نه و.»

نو په دې توګه د ټکنالوژۍ په اړه نه کلتوري محدودیتونه، نه ناپوهي او نه هم جغرافیه کولای شي چې د دواړو قبیلو ترمنځ اقتصادي توپیرونه واضح کړي. د دواړو قبیلو ترمنځ د توپیر اصلي عامل د سیاسي بنسټونو تفاوت دی. مخکې مو یادونه وکړه چې لېلیان په مورچل ډوله کلیو کې اوسېدل او واحد سیاسي جوړښت یې نه درلود، خو د سیند بلې غاړې ته وضعیت بل ډول و. په ۱۶۲۰ کال کې د «شیام» په نوم د یوه کس په مشرۍ سیاسي انقلاب راوټوکېد چې دا انقلاب د کیوبا پاچاهۍ په رامنځته کېدو تمام شو. (٦ مه نقشه وګورئ). شیام په خپله پاچا و او بوشنګان د دې پاچاهۍ په زړه کې پراته وو. تر دې دمه د لېلیانو او بوشنګانو ترمنځ توپیر ډېر لږ و، خو د سیند د ختیځ او لوېدیځ ترمنځ ژور توپیرونه هغه مهال راڅرګند شول، کله چې شیام د خپلې سیمې د مدیریت لپاره نوې تګلاره غوره کړه، هغه یو دولت او د سیاسي

بنسټونو يو هرم رامنځته کړل، هغه نه يوازې تر پخوا يو قوي متمرکز نظام جوړ کړ، بلکې ډېر دقيق اداري جوړښتونه يې رامنځته کړل. شيام او د هغه ځايناستو د مالياتو د زياتولو او د قوانينو د پلي کولو لپاره سيستمونه او پوليس رامنځته کړل. هغه مشران چې له پرېکړو مخکې بايد ورسره مشوره شوې واى، د شوراګانو له لوري به څارل کېدل. دلته له منصفه پلاوي جوړه محکمه هم موجوده وه چې دا تر استعمار مخکې د افريقا جنوبي صحرا په سيمه کې د تاريخ نادره پېښه ده. خو له دې ټولو ځانګړنو سره سره، د شيام حکومت د استثمار وسيله او په لوړه کچه مستبد و. هغه د خلکو په رايه انتخاب شوى نه و. د حکومت پاليسۍ د خلکو له مشارکت پرته له پاسه په يو اړخيز ډول عملي کېدې.

دغه سياسي انقلاب په کيوبا کې يو متمرکز دولت، قانون او نظم رامنځته کړ، چې وروسته يې بيا اقتصادي انقلاب ته لار پرانېسته، کرنې ته يې نوې ساه ورکړه او د توليد د زياتوالي لپاره نوې ټکنالوژي وکارول شوه. د پخوانيو کښتونو ځاى د امريکا لوېې وچې څخه رالېږدول شوو هغو کښتونو ونيوه چې ډېر حاصلات يې ورکول، لکه کچالو، جوار او سره مرچ.

په دې وخت کې د ترکيبي کښت سايکل هم ترويج شو او د سړي سر خوراکي توکو د توليد کچه دوه برابره شوه، د دې محصولاتو د کښت او د کرنې سايکل د بيا تنظيم په موخه بشري قوې ته اړتيا وه، له همدې امله د واده کولو قانوني سن ۲۰ کلنۍ ته راټيټ شو چې دا کار په کرنه کې د نارينه وو د بوختيا سبب کېده. په دې برخه هم کې د دواړو قبيلو ترمنځ د پامور توپير و. لېليانو غوره ګڼله چې په پنځه دېرش کلنۍ کې واده وکړي، ځکه تر دې مخکې به په جګړو کې مصروف و. د سياسي او اقتصادي انقلابونو ترمنځ اړيکه ساده وه. پاچا شيام او د هغه پلويانو غوښتل چې له کيوبايانو ماليات او شتمنۍ ترلاسه کړي. سره له دې چې شيام او د هغه ملګرو په ختيځ کاساى کې پرانيستي بنسټونه جوړ نه کړل، خو موجوده زبېښنونکو بنسټونو په طبيعي ډول يوه اندازه اقتصادي هوساينه رامنځته کړه، چې دغه وضعيت تر يوه بريده سياسي مرکزيت او نظم حاکم کړى و. البته شيام او ډله يې د اقتصادي فعاليتونو هڅولو ته لېواله وو، ځکه چې له دې پرته هغوى ته د استثمار لپاره بل څه په لاس نه ورتلل. شيام عين د ستالين په شان د حکومت تر کنټرول لاندې د بنسټونو يوه ټولګه جوړه کړه چې د هغه د دولت د بقا لپاره يې ثروت توليداوه. د کاساس د بلې څنډې په پرتله چې نظم او قانون پکې نه و، د دې ثروت؛ حتى که يوه لويه برخه د شيام او واکمنې طبقې له لوري ترلاسه کېدلې، نو د پامور اقتصادي هوساينه يې رامنځته کولاى شوه، خو دا برياليتوب محدود و. د کيوبا پاچاهۍ کې هم د شوروي په څېر له لومړنيو بدلونونو وروسته، نور هېڅ ډول خلاق تخريب

او ټکنالوژيکي نوښتونه رامنځته نه شول. دې وضعيت د کيوبا او د بلجيم استعماري چارواکو ترمنځ د نولسمې پېړۍ په وروستيو کې د لومړني ټکر تر وخته پورې دوام وکړ. د شيام حکومت ښيي چې د زبېښونکو بنسټونو تر چتر لاندې محدوده اقتصادي وده څنګه ترلاسه کېدای شي. د مرکزي دولت د جوړولو لپاره غالبا چې يوه سياسي انقلاب ته اړتيا ده. کله چې شيام د مرکزي دولت په جوړولو بريالی شو، له خپل واک څخه په استفادې يې اقتصادي چارې تنظيم کړې او له خلکو يې په ډاډه زړه ماليات راټولول. ولې دا انقلاب بوشونګانو وکړ، نه لېليانو؟ ايا ممکنه نه وه چې لېليانو هم يو شيام لرلی؟

هغه څه چې شيام ترسره کړل، د بنسټونو نوښت و چې له جغرافيې، کلتور يا ناپوهۍ سره هېڅ تړاو نه لري. لېليانو هم کولای شول چې ورته انقلاب او د بنسټي بدلون په لور حرکت وکړي، خو ويې نه کړ، ښايي د دې لامل دا وي چې د ټولنې په اړه د لږې پوهې له امله مو ځان نه وي پوه کړی. په ډېر احتمال سره چې لامل يې د تاريخ نا اټکل شوې پېښې دي. ښايي دولس سوه کاله مخکې هم هغه وخت چې په منځنۍ ختيځ کې ځينو ټولنو د بنسټي نوښتونو په لور حرکت پيل کړ او دا کار وروسته د خلکو د مېشتېدنې او د ښارويو او بوټو د اهلي کولو لامل شو، د تاريخ ورته نااټکل شوې بهير پيل شوی و.

اوږد اوړی

Long summer

له ميلاد څخه شاوخوا پنځلس زره کاله مخکې د اقليم تودېدو د يخ عصر ته د پای ټکی کېښود. د ګرينلنډ له يخونو څخه ترلاسه شوې معلومات ښيي، چې په يوه لنډ وخت کې د ځمکې تودوخه د سانتي ګرېډ ۱۵ درجو ته پورته شوه. ښکاري چې د هوا تودوخې د نفوس له ډېروالي سره مرسته وکړه، ځکه چې د ځمکې ګرمښت د حيواناتو او نباتاتو ډېروالی له ځان سره درلود. له ميلاده شاوخوا ۱۴ زره کاله مخکې د اقليم بيا بدلون چې د «Younger Dryas» په نامه يادېږي، بېرته په چټکۍ معکوس حرکت پيل کړ او هوا سړه شوه، خو له ميلاد څخه مخکې په ۹۶۰۰ کال کې د ځمکې تودوخه د يوې لسيزې په ترڅ کې د سانتي ګرېډ تر اووه درجو پورته لاړه او په همدې حالت کې پاتې شوه. لرغونپوه بريان فاګان دغه عصر د اوږده اوړي[1] په نوم يادوي. د هوا ګرمېدل د تاريخ هغه حساسه مقطعه وه چې د نوې ډبرې انقلاب ته يې زمينه برابره کړه. دا انقلاب سبب شو چې انسان ګډ ژوند، کرنې او

---

[1] Long Summer

مالدارۍ ته مخه کړې. دا او د نړۍ په تاریخ کې راوروسته پېښې تولې د همدې اوږده اوړې په جریان کې پېښې شوې دي. د کرنې او مالدراۍ او پر ښکار او نباتاتو ټولولو ولاړ ژوند ترمنځ مهم توپیرونه وجود لري. لومړی د کرنې او مالدارۍ عصر د حیواناتو او نباتاتو پر اهلي کولو ولاړ دی، څو په دې توګه د هغوی د ژوند په سایکل یا څرخ کې فعال رول ولوبوي او په جنیټکي بدلون سره یې د بشر لپاره د لا استفادې وړ وګرځوي. اهلي کونه، یو ټکنالوژیکي بدلون دی چې انسان ته د خوړو د تولید لپاره له موجوده نباتاتو او حیواناتو څخه د ښې استفادې فرصت په لاس ورکوي. د بېلګې په توګه، د جوارو اهلي کول هغه وخت پیل شول کله چې انسانانو د تیوسینټ «teosinte» وحشي بوټی چې د جوارو مور بوټی بلل کېږي، وکاراوه. د تیوسینټ وړی ډېر لنډ و او ډېرو لږو به یې څو سانتي متره لوړ قد کاوه، خو بشر ورو -ورو د تیوسینټ د غټو او نه رژېدونکو وږو په غوره کولو سره، د جوارو نوی نسل په لاس راووړ، هغه بوټی چې په یوه ټوټه ځمکه کې یې تر پخوا ډېر حاصلات ورکول. لومړني شواهد ښيي چې د کرنې، مالدارۍ او د وحشي نباتاتو او حیواناتو د اهلي کولو پروسه په منځني ختیځ کې پیل شوه. دا شواهد په ځانګړې توګه له زرغون هلال[1] سیمې څخه ترلاسه شوي چې د اوسني اسرایل له سوېل څخه تر فلسطین او بیا د اردن سیند تر لوېدیځې څنډې، له سوریې څخه د ترکیې تر سوېل ختیځ پورې، د عراق شمالي او د ایران لوېدیځې سیمې په ځان کې رانغاړي. له میلاده شاوخوا ۹۵۰۰ کاله مخکې په لومړي ځل د غنمو او اوربشو دوه بوټي د اردون سیند په لوېدیځه څنډه جریکو «Jericho» کې او همدارنګه نخود او دال د سوریې د شمال په «الاسود» سیمه کې وموندل شول. دا دواړه سیمې د ناتوفیان په فرهنګي حوزه کې شاملې وې او دواړو ستري سیمې په ځان کې رانغاړلې وې. په جریکو کې هغه وخت په اټکلي ډول شاوخوا ۵۰۰ کسانو ژوند کاوه. ولې په لومړي ځل هغه کلي او ټولنې چې کرنه یې ترویج کړه، دلته رامنځته شول نه د نړۍ په بل ځای کې؟ ولې نخود او دال په لومړي ځل ناتوفیانو اهلي کړل، نه نورو قومونو؟ ایا دا د بخت مسئله وه او په تصادفي ډول په داسې ځای کې مېشت شوي وو چې هلته د اهلي کولو لپاره ډېرې بالقوه سرچینې موجودې وې؟

دا خبره سمه ده، خو دا ډول خلک هم وو چې د وحشي نباتاتو د اهلي کولو لپاره یې هېڅ ونه کړل. لکه څرنګه چې په ۴ مه او ۵ مه نقشه کې ولیدل شول، لرغونپوهانو او جنټیک پوهانو

---

[1] Hilly flanks

د اهلي شوو نباتاتو او حیواناتو د پیدایښت په اړه څېړنې کړې دي. په دې څېړنو کې په ډاګه شوې چې اوسني اهلي شوي حیوانات او نباتات د میلیونونو کیلومترو په مساحت د نړۍ په بېلابېلو برخو کې موجود و. د حیواناتو لومړني وحشي ډولونه په ټوله ایرویشیا سیمه کې موجود و. سره له دې چې زرغون هلال سیمه د وحشي نباتاتو له بېلابېلو ډولونو ډکه وه، خو هغه یوازې نه وه. هغه نباتات چې د ناتوفیانو په سیمه کې پیدا کېدل، یوازې تر همدې سیمې پورې محدود نه و. یاد قوم مخکې له دې چې د حیواناتو او نباتاتو اهلي کولو ته مخه کړي، لومړی یې یوځای اوسېدنه پیل کړه. په دې اړه شته شواهد د ناتوفیانو له لوري د ښکار شوي هوسۍ په غاښونو کې د «cementum» په نوم یو کلک هډوکی دی. دا هډوکی ته ورته ماده ده چې د لایې په بڼه وده کوي. د پسرلي او اوړي په موسمونو کې سپمنتوم ډېره وده کوي او د هغې لایې رنګ چې د ژمي په موسم کې یې وده کړې، د هغې لایې له رنګ سره توپیر لري چې په اوړي کې یې کوي. د غاښونو د برس کولو په واسطه کولای شو چې د وروستۍ لایې رنګ چې د هوسۍ تر مرګ مخکې جوړه شوې وه، مشخص کړو. په دې ډول معلومېږي چې هوسۍ په ژمي کې مړه شوې او که په اوړي کې. د ناتوفیانو په سیمه کې هوسۍ په ټولو فصلونو کې ښکار شوې دي. دا ښیي چې په دې سیمه کې دایمي هستوګنه شوې ده. د فرات سیند په غاړه د ابوهریره کلی د ناتوفیانو یو هستوګنځی و، چې په اړه یې تر ټولو سخته او ژوره څېړنه شوې ده. لرغونپوهانو د دې سیمې په اړه څلوېښت کاله څېړنه وکړه او د دې څېړنې په پایله کې په ډاګه شوه چې د نوې ډبرې انقلاب په نتیجه کې د کرنې په عصر کې دلته انسانانو ګډ ژوند کړی دی. ګډ اوسېدل ممکن له میلاد څخه ۹۵۰۰ کاله پخوا پیل شوي وي او د دې کلي یا سیمې اوسېدونکي احتمالاً کرنې له ورتګ وړاندې له ګډ ژوند وروسته هم پنځه سوه کاله ښکاري ژوند درلود. د لرغونپوهانو د اټکل له مخې کرنې ته تر ورتګ وړاندې په دې سیمه د ۱۰۰ -۳۰۰ تنو په شاخوا کې کسان مېشت وو.

تاسو کولای شئ، په دې اړه چې ولې ټولنو ګډ ژوند ته مخه کړه، بېلابېل دلایل وړاندې کړئ. حرکت بیه لري. ماشومان او لویان باید ولېږدول شي او کله چې په اوږده سفر خوځېږئ، نو ممکنه نه ده چې د خوراکي توکو ذخیره مو خلاصه نه شي. پردې سربېره، د ژرندې د پل او لور په څېر وسایلو لېږد چې د وحشي نباتاتو او حیواناتو د چمتو کولو لپاره اړین ګڼل کېږي، اسانه خبره نه ده. شواهد ښیي چې په ښکار تغذیه کېدونکې ټولنې به له یوه ځایه بل ته د کوچېدو پرمهال خپل خوراکي مواد په سوریو کې انبارول. د جوارو یوه ځانګړنه دا ده چې په ډېره ښه توګه ذخیره کېږي او همدا لامل دی چې کښت یې د امریکا په لویه وچه کې په پراخه

پیمانه رواج وموند. د خوړو دغه ذخیره کول ښایي د ګډ ژوند لپاره یوه ښه انګېزه وي. ښایي ټول په دې خوښ وي چې ګډ ژوند وکړي، خو دا په دې معنا نه ده چې خامخا به داسې کېږي. د دې کار لپاره د ټولو خواوو توافق شرط دی. ځینو لرغونپوهانو د نفوسو د ډېروالي او د ژوند د معیارونو د کموالي لامل ګډ ژوند بللی دی، خو د ناتوفیانو په کلیو کې د نفوسو ډېرښت د پخوانیو هغو په پرتله ډېر نه دی. نو ویلی شو چې د دې ادعا د اثبات لپاره کوم سند نشته. کشف شوي هډوکي او غاښونه هم ښیي چې هغوی د روغتیا او سلامتیا له پلوه کومه ستونزه نه لرله. مثلا؛ د خوړو د کمښت له امله د انسان د غاښونو پر مینا نرۍ کرښې راځرګندېږي چې هایپوپلاسیا یې بولي. دا ډول نښې د ناتوفیانو په نسبت له هغوی په راوروسته قومونو کې ډېرې لیدل کېږي. که څه هم ګډ ژوند ګنې ښېګڼې لري، خو بدګڼې هم لري. د ګډ مېشته انسانانو ترمنځ د شخړو هواری یوه ستونزمنه مسئله وه. کله چې انسانانو د هستوګنې لپاره ودانۍ جوړې کړې او غیر منقوله شتمنۍ یې پیدا کړه، نورو سیمو ته کوچېدو خپل جذابیت یا راښکون له لاسه ورکړ. په دې توګه، کلیو د شخړو د هوارې او د شتمنیو د تنظیم په برخه کې اغېزناکو قوانینو او مقرراتو ته اړتیا لرله. د مقرراتو له مخې پرېکړه باید په دې ډول شوې وای چې کلي ته څېرمه کرنیزې ځمکې ته نږدې څوک موقعیت لري، څوک د ونې کوم ډول مېوې ته لاسرسی لري او څوک د سیند په کومه برخه کې کبان نیولی شي. قوانین او د قوانینو د عملي کولو بنسټونه باید رامنځته شوي وای. نو دا یقیني خبره ده چې پر ښکار تغذیه کېدونکو قومونو باید ګډ ژوند غوره کړی وای، دا د بنسټونو په برخه کې یو نوښت دی چې واک د یوې ډلې په لاس کې متمرکز کوي او دا ډله ښایي په ټولنه کې پر واکمن سیاسي پاړکي بدله شي، د مالکیت حقوق پلي او نظم ټینګ کړي او همدارنګه په ټولنه کې د شته سرچینو له استثمار څخه برخمن شي. په حقیقت کې یوه سیاسي انقلاب، لکه څرنګه چې پاچا شیام پیل کړی و، د ګډ ژوند لپاره زمینه برابره کړه.

د لرغونپوهنې شواهد ښیي چې ناتوفیان یوه پېچلې ټولنه وه چې کرنې ته له ورتګ کلونه وړاندې یې له سلسه مراتبو، نظم او نابرابرۍ سره اشنایي درلوده. هغه مستند شواهد چې په ناتوفیاني ټولنه کې سلسله مراتب او نابرابري تاییدوي، د هغوی له قبرونو څخه لاسته راغلي دي. دوی خپل یو شمېر مړي په قبرونو کې د اوبسیدیان obsidian په نامه له تور رنګه ځلېدونکو ډبرو او د ډینټالیم dentalium مرغلرو سره چې د مدیترانې د ساحلي سیمو له مونټ کارمېل څخه ترلاسه کېدل، ښخ کړي دي. له دوی سره د تزیني توکو نور بېلابېل ډولونه لکه غاړکۍ، جرابې او لاسبند چې د سپي له غاښونو او د هوسۍ د پنجې له هډوکي جوړ

شوي وو، ښخ شوي. خو له نورو مړو سره دا ډول شیان ښخ شوي نه وو. مرغلرې او اوبسیدیان ډبرې په تجارت کې کارول کېدې او په دې تجارت کې ښکېلتیا ښايي د قدرت او نابرابرۍ یوه مهمه سرچینه وه. د سیاسي او اقتصادي نابرابرۍ په اړه ډېر شواهد د ناتوفیان سیمې له «عین ملاحا» څخه ترلاسه شوي دي چې د اوسني فلسطین د جلیلیه سیند په شمال کې موقعیت لري. د شاوخوا پنځوسو کوډلو او کندو په ډله کې چې د توکو د زېرمه کولو لپاره کارېدل، له ګچو جوړه یوه ودانۍ ښکاري، چې په منځنۍ برخه کې موقعیت لري. دا ودانۍ ښايي د کوم مشر کور و. په دې لرغونې سیمه کې د شته قبرونو په ډله کې یو شمېر یې د ډېرو جزییاتو لرونکي دي. دلته همدارنګه د جمجمې د عبادت مراسمو په اړه شواهد شته چې ښايي د نیکونو د عبادت نښه وي. دا ډول مراسم په ځانګړې توګه په جیریچو کې دود و. د ناتوفیان مېشت ځایونو په اړه کره شواهد ښيي چې دا یوه پخوانۍ ټولنه وه چې حساس بنسټونه یې لرل او له واکمن پاړکي څخه نورو ته په میراث پاتې وو. دوی په لرې سیمو کې تجارت کاوه او د مذهب او سیاسي سلسله مراتبو ابتدايي جوړښت یې درلود. ډېر احتمال لري چې د واکمنې ډلې یا سیاسي نخبګانو پیدایښت لومړی ګډ ژوند او بیا کرنې ته د ورتګ لامل شوي وي. لکه څرنګه چې د ناتوفیانو له سیمو څخه څرګندېږي، ګډ ژوند یوازې د کرنې او مالدارۍ په معنا نه و. ځینو کسانو کولای شول چې ګډ ژوند وکړي، خو لا یې هم ښکاري ژوند او د وحشي نباتاتو ټولولو ته دوام ورکاوه. په هر حال، اوږد اوږي وحشي نباتاتو، محصولاتو او ښکار ته جذابیت ور بخښلی و. ډېری خلک ښايي د «وخوره او مه مره» له دې ژوند څخه چې ډېره خواري په کې نه وه، راضي و، حتی ټکنالوژیکي نوښتونه د کرنیزو تولیداتو د ډېرښت په معنا نه و. د «یر یورونټ» په نوم په استرالیا کې د بومي خلکو د یوې ډلې ترمنځ مروج مهم ټکنالوژیکي نوښتونه لکه تبر د تولید له زیاتوالي سره مرسته ونه کړه، بلکې د لا ډېر استراحت او لټۍ سبب شو. دغې وسیلې د اړتیا وړ خوراکي توکو چمتو کول اسانه کول، خو دې کار ته انګېزه ډېره کمه وه. د نیولیتیک یا نوې ډبرې انقلاب په اړه د جارېډ ډایمونډ د سنتي نظریې د بحث محوري ټکی دا دی چې هغه بېلابېل ډول وحشي نباتات او حیوانات چې په اسانۍ اهلي کېدای شول، شمېر یې خورا زیات و. له همدې امله ده چې کرنه او مالداري د انسانانو د پام وړ وګرځېده او د هغوی لپاره یې ګډ ژوند کولو ته لار پرانېسته. وروسته له هغه چې انسانانو ګډ ژوند او کرنه پیل کړل، سیاسي او مذهبي سلسله مراتب او پېچلي بنسټونه رامنځته شول. سره له دې چې دا نظریه په پراخه کچه منل شوې ده، له ناتوفیان څخه ترلاسه شوي شواهد په ډاګه کوي چې دا سنتي نظریه د اس شاته د ګاډۍ تړل دي. په انساني ټولنو کې

بنسټي بدلونونه د کرنې له دود کېدو مخکې رامنځته شول، چې ښايي دواړه د ګډ ژوند په لور د حرکت دلایل وي. دې چارې بنسټي بدلونونه تقویه او وروسته یې نیولیتیک انقلاب ته زمینه برابره کړه. دا خبره نه یوازې د زرغون هلال په اړه ترسره شوو پراخو مطالعاتو تایید کړې، بلکې د امریکا لویې وچې، د افریقا جنوب صحرا او ختیځې اسیا څخه ترلاسه شوي شواهد هم پرې د تایید مهر لګوي.

کښت ته مخه کولو، نباتي محصولات زیات او په نړۍ کې یې د انسانانو د نفوس له ډېرښت سره د پاموړ مرسته وکړه. د بېلګې په توګه، د جریکو او ابوهریره سیمې ښیي چې هلته تر نیولیتیک انقلاب وروسته رامنځته شوي کلي تر هغو ډېر ستر دي چې تر دې مخکې موجود و، یعنې هغه وخت چې انسانانو کرنې ته مخه نه وه کړې. پر دې سربېره، د دې انقلاب په بهیر کې ډېر نور پرمختګونه هم شوي دي، هلته حرفوي تخصص پالنه او چټک ټکنالوژيکي پرمختګونه موجود وو او ښايي پېچلي سیاسي او ناانډوله بنسټونه هم رامنځته شوي وي؛ خو دا پېښه چې په یوه ځانګړې سیمه کې رامنځته شوه، له دې سره تړاو نه لري چې ګنې هلته د حیواناتو او نباتاتو بېلابېل ډولونه موجود وو، بلکې دا د خلکو پرمټ رامنځته شوي سیاسي، ټولنیز او بنسټي نوښتونه وو چې ګډ ژوند او کرنې ته یې زمینه برابره کړه. سره له دې چې اوږد اوړي او د حیواناتو او نباتاتو بېلابېلو ډولونو، انسانانو ته ددې بدلون زمینه برابره کړه، خو د هوا تودېدو دا نه وه مشخصه کړې چې بدلون باید په کومه سیمه کې پیل شوی وای، بلکې دا پېښه له کوچنیو، خو مهمو توپیرونو سره د تاریخ حساسې مقطعې ته د ځواب ویلو لامل شوه. کله چې هوا توده شوه، یو شمېر ټولنو لکه ناتوفیانو د متمرکزو بنسټونو عناصر او سلسله مراتب رامنځته کړل، په داسې حال کې چې دا بنسټونه د اوسنیو دولت-ملتونو په پرتله کوچني او ناچیزه وو. هغوی خپلې ټولنې د بوشونګانو د مشر شیام په څېر منظمې کړې، څو د حیواناتو او نباتاتو څخه له لاسته راغلو ګټو برخمن شي. بې له شکه چې د ټولنې واکمن یا نخبه پاړکي د نویو فرصتونو او سیاسي مرکزیت اصلي ګټه اخیستونکي وو. د نورو سیمو اوسېدونکو چې لږ متفاوت بنسټونه یې لرل، خپل سیاسي مشران پرېښنبودل چې د سیاسي مرکزیت، ګډ ژوند او پېچلې ټولنې په جوړولو کې د تاریخ له دې حساسې مقطعې څخه ګټه پورته کړي. دا کار بدلون ته لار پرانېزي، هغسې چې مخکې مو یادونه وکړه. په دې موده کې رامنځته شوي بدلونونه د نړۍ ځینو برخو ته وغځېدل او ځینو ته نه. د مثال په توګه، له میلاده شاوخوا ۶۵۰۰ کاله مخکې، کرنه د کډوالو په واسطه له منځني ختیځ څخه اروپا ته ولېږدول شوه. اروپايي بنسټونو د موثریت او پوخوالي له پلوه د نړۍ د نورو سیمو او په ځانګړې توګه

د افریقایي بنسټونو په پرتله متفاوته بڼه خپله کړه. په افریقا کې لومړني بنسټونه ډېر متفاوت و او هغه نوښتونه چې د اوږده اوړي په جریان کې په منځني ختیځ کې رامنځته شوي وو، ډېر وروسته افریقا ته ورسېدل او حتی کله چې هلته ورسېدل، ډېره متفاوته بڼه یې اختیار کړه.
سره له دې چې د ناتوفیانو بنسټي نوښتونو په ډېر احتمال سره د نیولیتیک یا نوې ډبرې انقلاب ملا ور وتړله، خو د نړۍ تاریخ ته یې کوم څه په میراث پرې نه ښودل او نه یې هم خپلې مورنۍ خاورې (اوسني فسلطین، سوریې او عراق) ته هوساینه ډالۍ کړه. سوریه او فلسطین د نوې نړۍ بېوزله هېوادونه دي او د اسرایلو اقتصادي پرمختګ د هغو یهودیانو د پرمختللې تعلیم او پرمختللې ټکنالوژۍ له برکته دی، چې له دویمې نړیوالې جګړې وروسته دلته مېشت کړل شول. د ناتوفیانو لومړنۍ اقتصادي وده د شوروي اتحاد په څېر دوامداره نه وه، دا وده چې په خپل وخت کې لویه لاسته راوړنه او انقلاب ګڼل کېده، تر زبېښونکو بنسټونو لاندې وده بلل کېږي. پر دې سربېره، په ناتوفیان کې دغې ډول ودې ښایي د زبېښونکو بنسټونو د کنټرول پر سر د ټولنو ترمنځ ژورو درزونو ته لار هواره کړې وای. په دې ډول ټولنو کې هر یو هڅه کوي چې له زبېښونکو بنسټونو بل رانسکور او خپله واک ته ورسېږي، خپلمنځي شخړې کله کله یوه واکمنه ډله پر بلې هغې عوض کوله. دې شخړو به همدارنګه ځینې وخت استثمار ځپلې ټولنې او دولتونه ړنګول، هغه برخلیک چې زرګونه کاله مخکې د مایا د مشهور تمدن دولت-ښارونه ورسره مخ شول.

بې ثباته زبېښناک

کرنه د نړۍ په بېلابېلو برخو کې په جلا- جلا ډول دود شوه. په اوسنۍ مکسیکو کې داسې ټولنې رامنځته شوې وې چې دولتونه او استوګنځایونه یې جوړ کړل او کرنې ته یې مخه کړه. دوی هم په منځني ختیځ کې د ناتوفیانو په څېر د اقتصادي ودې یو حد ته ورسېدل. مایا دولت-ښارونو د مکسیکو د سویل په بلایز، ګواتیمالا او ختیځ هندوراس کې د ځانګړو زبېښونکو بنسټونو تر سیورې لاندې ظاهراً یو پرمختللی تمدن رامنځته کړ. د مایا تجربه موږ ته نه یوازې دا راښیي چې تر زبېښونکو بنسټونو لاندې اقتصادي وده ممکنه ده، بلکې د دې ډول ودې پر وړاندې اساسي محدودیتونه هم په ګوته کوي: یعنې سیاسي بې ثباتي چې د زبېښونکو بنسټونو پر سر د مختلفو ډلو ترمنځ سیالۍ او شخړې بالاخره دولت او ټولنه د پاشل کېدو پر پوله دروي. په مایا ښارونو کې لومړنۍ اقتصادي وده له میلاد څخه شاوخوا ۵۰۰ کاله مخکې پیل او له میلاد څخه نږدې یوه پېړۍ مخکې له منځه لاړه. وروسته نوی سیاسي جوړښت رامنځته شو او دغه جوړښت د ۲۵۰ او ۹۰۰ میلادي کلونو ترمنځ د کلاسیک عصر

بنسټ کېښود. دا د مايا تمدن او کلتور د غوړېدو او پرمختګ عصر و، خو دا پرمختللی تمدن هم ۶۰۰ کاله وروسته له منځه لاړ. د شپاړسمې پېړۍ په لومړيو کې، کله چې هسپانويان دې سيمې ته ورغلل؛ د مايا سترې لرغونې ماڼۍ او معبدونه لکه «Tikal»، «Palenque» او «Calakmul» تر نولسمې پېړۍ پورې تر ځنګلونو لاندې ناسپړلي او ناکشف شوي پاتې وو.
مايا ښارونه هېڅکله د يوې واحدې امپراتورۍ تر قلمرو لاندې رانغلل، که څه هم ځينې ښارونه يې د نورو دولتونو تابع و. دوی معمولا د جګړې پرمهال له يو بل سره همکاري کوله.
د يادو ښارونو ترمنځ د اړيکو ټينګولو مهمه وسيله هغه ګډه ژبه وه چې نږدې ۳۱ لغاتونه يې لرل. مايانو يو ليکنی سيستم جوړ کړ او شاوخوا پنځلس زره ډبرليکونه ترې پاتې دي چې د کلتور، دين او واکمنې طبقې بېلابېل اړخونه په کې بيان شوي دي. هغوی همدارنګه د «اوږدې شمېرنې» په نامه د تاريخونو د ثبت لپاره يو پېچلی کاليز سيستم يا جنتري درلوده. دا جنتري زموږ اوسنۍ هغې سره ډېر ورته والی لري چې له مخې يې کال له يوې ځانګړې نېټې څخه پيلېږي. د مايانو د اوږدې شمېرنې کاليز سيستم له ميلاد څخه مخکې له ۳۱۱۴ څخه پيلېږي، خو موږ نه پوهېږو چې مايان په کوم حساب ځان په دې تاريخ پورې چې د دوی له پيدايښت څخه زرګونه کاله پخوا ته ورګرځي، تړي.
مايان ډېر ماهر معماران وو چې سيمنټ يې اختراع کړل. له دوی څخه پاتې شوې ودانۍ او په ډبرليکونو کې له نېټو سره ليکل شوې پېښې موږ ته د مايا ښارونو د خط سيرونو په اړه مهم معلومات په لاس راکوي. په دې توګه لرغونپوهان کولای شي معلومه کړي چې دلته په کال کې څومره ودانۍ جوړې شوې دي. په ۵۰۰ ميلادي کال کې په ډېرو لږو جوړو شوو څليو او تاريخي آبدو کې نېټې ليکل شوې دي. مثلاً؛ لس تاريخي ابدات شته چې د اوږدې شمېرنې د ثبت نېټه يې له ۵۱۴ ميلادي کال سره سمون خوري. خو دا شمېر وروسته زياتېږي، په ۶۷۲ کال کې ۲۰ او د اتمې پېړۍ تر نيمايي پورې ۴۰ دا ډول ابدات جوړ شوي وو، خو تر دې وروسته د نېټه لرونکو اثارو شمېر مخ په ځوړ ځي. په نهمه پېړۍ کې په کال کې ۱۰ او په لسمه پېړۍ کې بېخي صفر ته رانښکته کېږي. دغه نېټه لرونکي ډبرليکونه موږ ته په لومړيو کې د مايا ښارونو د پراختيا او بيا د اتمې پېړۍ په وروستيو کې ددې پراختيا د ټکنې کېدو يو روښانه انځور وړاندې کوي. د دې نېټو تحليل له موږ سره د مايا پاچاهانو د نوملړ په بشپړولو کې مرسته کوي. د مايا په کوپان ښار کې چې د اوسني هندوراس لوېديځه سيمه ده، د «Q. Altar» په نامه يو مشهور څلي وجود لري. په دې څلي کې د ټولو پاچاهانو نومونه ليکل شوي دي چې پيل يې د «K'inich Yax K'uk' Mo» سلسلې بنسټګر يا د زرغون لمر لومړي

پاچا «کیوتزال ماکو» څخه شوی دی. په یاد ځلي کې د لیکل شوې نېټې له مخې موږ پوهېږو چې دغه پاچا په ۴۲۶ میلادي کال کې په کوپان کې واک ته رسېدلی و. د واکمنۍ هغه سلسله چې نوموړي تاسیس کړه، څلور سوه کاله یې پر دغې خاوره حکومت وکړ. د دې پاچا یو شمېر ځایناستو هم د ده په څېر تصویري نومونه لرل. د دیارلسم پاچا په اړه لیکل شوی دبرلیک په «۱۸ سوی یا خرگوش» ژباړل کېږي، له ده وروسته «د لوگي بیزو» او ورپسې «د لوگي مرغلره» واک ته رسېږي، کوم چې په ۷۶۳ م کال کې مړ شوی دی. پر ځلی لیکل شوی وروستی نوم د پاچا «Yax Pasaj Chan Yoaat» دی چې د دې سلسلې شپاړسم پاچا گڼل کېږي او د لوگي مرغلرې پاچا تر مړینې وروسته واک ته رسېدلی و. تر دې وروسته د « Ukit Too» په نامه یوازې یو بل پاچا پېژنو چې د قیمتي ډبرې خدای یې باله او د ځلي په یوه جلا شوې برخه کې یې نوم لیکل شوی دی. له یاکس پاساج څخه وروسته د ودانیو او ځلیو جوړول بند شول او گومان کېږي چې له دې وروسته به په کمه موده کې دا سلسله پای ته رسېدلې وي. داسې ښکاري چې ممکن «یوکیت تو» رښتینی پاچا نه بلکې یو دروغجن مدعي و. په کوپان کې د دې شواهدو د کره والي په اړه یو شمېر لرغونپوهانو لکه « AnnCorinne Freter»، «Nancy Gonlin» او «David Webste» څېړنه کړې ده.

دغو څېړونکو د کوپان رامنځته کېدا او سقوط په یوه ۸۵۰ کلنه دوره کې (۴۰۰ – ۱۲۵۰) د نقشې پرمخ کښلي دي. هغوی د دې کار لپاره د اوبسیدیان ډبرې د هایدرېشن له تکتیک څخه کار واخیست چې له مخې یې اوبه پر استخراج شوې ډبرې ازمایل کېږي، کله چې په اوبسیدیان کې اوبه په ټاکلې اندازه کمې شي، لرغونپوهان کولای شي چې د ډبرې د استخراج کره نېټه معلومه کړي. فرېټر، گونلین او وېبسټر وکولای شول څو هغه ځایونه چې له اوبسیدیان جوړ ډبرلیکونه په کې پیدا شوي وو، پر نقشه رسم او د ښارونو د پراختیا او ځوړتیا مسئلې ته انکشاف ورکړي. دا چې په یوه مشخصه ساحه کې د ودانیو او کورونو د شمېر د معلومولو شونتیا موجوده وه، نو د تاریخ په هر پړاو کې د ښار ټول نفوس په اټکلي توگه معلومېدای شوای. د ۴۰۰ او ۴۴۹ کلونو ترمنځ نفوس کم و چې ټولټال ۶۰۰ کسان اټکل شوي وو. خو د ۷۵۰-۷۹۹ کلونو ترمنځ دا شمېر په تدریج سره زیات شو او ۲۸ زرو ته ورسېد. دا شمېر ښایي د اوسنیو ښارونو د نفوس په پرتله کم وي، خو هغه مهال ډېر لوی نفوس و. دغه محاسبه ښیي چې کوپان هغه مهال تر لندن او پاریس ډېر وگړي لرل. د مایا یو شمېر ښارونه لکه تیکال او کالاکمول له شک پرته چې ډېر ستر وو. هغه شواهد چې د اوږدې شمېرنې پر اساس د تاریخ معلومولو له لارې لاسته راغلي، ښیي چې په ۸۰۰ میلادي کال کې د کوپان د نفوسو

وده اوج ته رسېدلې وه. خو وروسته دا شمېر کمېږي او په ۹۰۰ میلادي کال کې شاوخوا ۱۵ زره کسانو ته راښکته کېږي. دا وضعیت همداسې دوام کوي، تر دې چې په ۱۲۰۰ میلادي کال کې بېرته د ۸۰۰ کال مودې ته وګرځي.

په کلاسیک عصر کې د مایا اقتصاد، بوشونګانو او ناتوفیانو ته ورته و، یعنې د زېښبنونکو بنسټونو او تر یوه بریده د متمرکز حکومت رامنځته کول. دغو بنسټونو څو مهم عناصر لرل. له میلاد څخه شاوخوا ۱۰۰ کاله وروسته د اوسنۍ ګواتیمالا په «تیکال» ښار کې د پاچاهۍ یوه نوې سلسله رامنځته شوه. د اجاو «Ajaw» په نامه یوه واکمنه ډله راوټوکېده چې مشر یې کهول اجاو یا الهي واکمن نومېده. تر ده وروسته د اشرافو سلسله مراتب و. الهي واکمن به د همدې اشرافو په مرسته پر ټولنې حکومت کاوه او له معبودانو سره هم په اړیکه کې و. لیدل کېږي چې په نوو سیاسي بنسټونو کې سیاسي مشارکت ته اجازه نه وه، خو خلکو ته یې ثبات راوستی و. کهول اجاو به له کروندګرو باج اخیسته او په کارګرو به یې ستر یادګاري څلي جوړول. دغو بنسټونو د اقتصادي پراختیا لپاره اغېزناک اساسات رامنځته کړل. د مایا اقتصاد پر شغلي تخصص پالنې ولاړ و چې کولالي، اوبدنه، نجاري او ترکاڼي په کې شامل و. هغوی همدا راز په مکسیکو کې په بېلابېلو موسمونو کې په خپل منځ کې د اوبسیدیان قیمتي ډبرو، د پړانګ پوستکو، سمندري مرغلرو، ککو، مالګې او د مرغانو د بڼکو سوداګري کوله. هغوی احتمالاً چې پیسې هم لرلې او د ازټېکیانو په څېر یې د ککو داني د کرنسۍ په توګه کارولې. د مایا کلاسیک عصر له دې اړخه د بوشونګانو وضعیت سره ورته والی درلود، چې دغه عصر د زېښبنونکو سیاسي بنسټونو د رامنځته کېدو لامل شو. یاکس اهب اکسوک په تیکال کې هغسې رول ولوباوه لکه شیام چې په بوشونګ کې لوبولی و. د نوو سیاسي بنسټونو رامنځته کېدو له اقتصادي پراختیا او هوساینې سره مرسته وکړه چې له ګټو یې تر ډېره د کهول اجاو ملګري برخمن وو. خو په ۳۰۰ میلادي کال کې کله چې نظام استحکام پیدا کړ، ټکنالوژیکي بدلونونه په ډېره ټیټه کچه کې و. که څه هم ځیني شواهد شته چې د اوبو لګونې او د اوبو سیستم د تکتیکونو بهتروالی ښیي، خو کرنیزه ټکنالوژي په ابتدایي حالت کې وه او داسې نه ښکاري چې کوم بدلون دې پکې راغلی وي. معماري او هنري فنونو د وخت په تېرېدو پرمختګ وکړ، خو نوښتونه کم وو. دلته هیڅ راز خلاق تخریب نه و، خو د تخریب یو بل ډول موجود و، هغه شتمنۍ چې زېښبنونکو بنسټونو کهول اجاو او د مایا اشرافو ته په لاس ورکوله، د وخت په تېرېدو د شخړو او ورانۍ سبب شوه. د مایا په ډېرلیکونو کې د پرله پسې شخړو او جګړو نېټې د اوږدې شمېرنې سیستم پر اساس ثبت شوې دي. زهره سیاره د جګړې اسماني پربنته وه او

مایایانو به د دې سیارې ځینې برخې د جګړې د پیل لپاره نېک شګون ګاڼه. هغه ډېرلیکونه چې د جګړو تاریخونه په کې لیکل شوي دي او لرغونپوهان یې د «ستورو جګړه» ګڼي؛ موږ ته هغه سیاره رانښيي چې پر ځمکه اوبلن توکي -چې ښايي اوبه یا وینه وي – تویوي. په ډېرلیکونو کې همدا راز د مایا دولت-ښارونو ترمنځ د اتحاد او سیالۍ مسایل هم بیان شوي دي. د ځینو سترو ښارونو لکه تیکال، کالاکمول، کوپان او پلنکا ترمنځ د واک پرسر اوږدې سیالۍ او شخړې روانې وې او یادو ښارونو کوچنې حکومتونه لرل. په دې اړه شواهد په هغو ډېرلیکونو کې لیدل کېږي چې د پاچاهانو د واک ته رسېدو نېټې په کې ثبت شوې دي. شواهد ښيي چې کوچني ښارونه د لویو ښارونو له لوري مات شوي او غیر بومي واکمنانو په کې حکومت کړی دی.

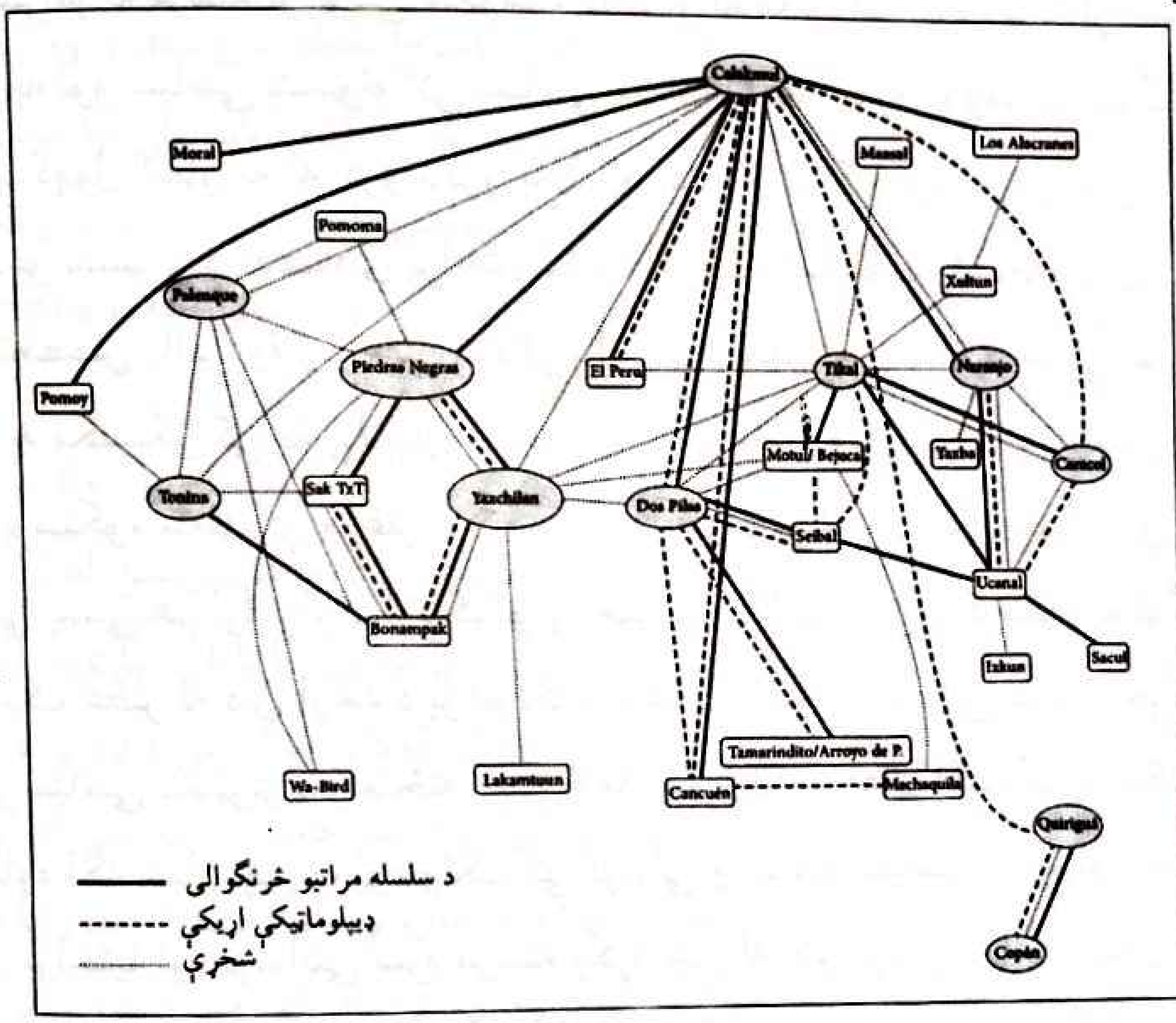

۱۰مه نقشه: د مایا دولت- ښارونه او د ښارونو تر منځ اړیکې او شخړې

لسمه نقشه د مایا اصلي ښارونه او د هغوی ترمنځ په بېلابېلو برخو کې د ارتباط نمونې رانښيي چې د دوو تنو لرغونپوهانو «نیکولای ګروب» او «سیمون» له لوري چمتو شوې دي. دغه نقشه ښيي چې که څه هم د کلاکمول، دوس پیلاس، پیدراس نېګراس او یاکسچیلان ترمنځ پراخې ډیپلوماتیکې اړیکې موجودې وې، خو ځینو به یې یو بل تر خپلې ولکې لاندې راوستل او کله کله به په خپلمنځي شخړو کې هم سره کېوتل. د مایا د پاشل کېدو په اړه په زړه پورې

دا ده چې دا پېښه د کهول اجاو د سیاسي موډل له منځه تلو سره هممهاله ده. په ۸۱۰ میلادي کال کې په کوپان کې د یاکس پاساج تر مړینې وروسته نور پاچاهان واک ته رانغلل او تقریبا په همدې وخت کې شاهي ماڼۍ پرېښودل شوې وې. د کوپان په «کیوریګوا» ښار کې چې د شمال په ۲۰ مایله متری کې پروت دی، وروستی پاچا «Jade Sky» د ۷۹۵-۸۰۰ میلادي کلونو ترمنځ واک ته ورسېد. وروستی یادګاري څلی چې د اوږدې شمېرنې نېټه په کې لیکل شوې ده، له ۸۱۰ میلادي کال سره تړاو لري چې د یاکس یاساج د مړینې له نېټې سره برابره ده. یو څه موده وروسته ښار پرېښودل شو، د مایا په ګوټ ګوټ کې کیسه همدا ډول ده: هغه سیاسي بنسټونه چې د تجارت، کرنې او د خلکو هستوګنې ته یې زمینه برابره کړې وه، له منځه لاړل، سلطنتي دربارونه فلج شول، د یادګاري څلیو او تاریخي ځایونو د جوړېدو بهیر په ټپه ودرېد او ماڼۍ خالي پاتې شوې. د سیاسي او ټولنیزو بنسټونو په له منځه تلو سره، د حکومت د متمرکز کېدو پروسه هم تکنۍ شوه، اقتصاد مخ په ځوړ شو او نفوس خورا کم شو.

په ځینو مواردو کې د پراخو ښارو له امله مهم مرکزونه ړنګ شول، د ګواتیمالا پتېکس باتون سیمه چې لوی معبدونه یې ویجاړ او له ډېرو یې مورچلونه جوړ شول، ددې پېښې یو ژوندی مثال دی. هغه څه چې په دې سیمه کې پېښ شول، د روم امپراتورۍ سره ډېر ورته والی لري. ان کوپان ښار چې د مایا د پاشل کېدو پرمهال پکې د تاوتریخوالي او جګړو ډېرې کمې نښې لیدل کېږي، ډېرې تاریخي ابدات او څلي یې زیانمن او یا هم ویجاړ شوي دي. په ځینو سیمو کې اشراف ان د کهول اجاو له پرځېدو وروسته هم تر یوې مودې پر خپل ځای پاتې شول. په کوپان کې ځیني شواهد ښیي چې اشرافو ان تر ۲۰۰ کلونو پورې د ودانیو جوړولو ته دوام ورکاوه، خو په ځینو سیمو کې بیا د شواهدو پر اساس اشراف طبقه د الهي واکمنانو له پرځېدو سره هممهاله له منځه تللي دي. د لرغونپوهنې شته شواهد نه شي کولای دا په ګوته کړي چې کهول اجاو او له هغه ګرد چاپېره اشراف او په ټوله کې د مایا د کلاسیک عصر بنسټونه ولې له منځه لاړل. موږ پوهېږو چې دا پېښه په ښارونو کې د خپلمنځي شخړو او جګړو په پایله رامنځته شوه او دا یو احتمال دی چې د ښار دننه جګړه مارو دې بنسټونه نړولي وي. هغه زېښونکي بنسټونه چې مایا رامنځته کړي وو، که څه هم د ښارونو د هوساینې، د شتمنۍ د تولید، د واکمنې طبقې د مړولو، د هنري اثارو د پنځولو او سترو تاریخي ابدو په رغولو کې یې د پاموړ رول ولوباوه،؛ خو یو باثباته نظام نه و. زېښونکو بنسټونو چې د واکمنې طبقې یوې کوچنۍ ډلې پرې خپته اچولې وه، لویه نابرابري وزېږوله او د هغو کسانو ترمنځ یې د

جګړې زړې وکړل چې غوښتل يې د شتمن کېدو لپاره زېښناک ته لاس واچوي. دغو شخړو په پايله کې مايا تمدن دړې وړې کړ.

ستونزه چېرته ده؟

زېښنونکي بنسټونه په تاريخ کې له دې کبله ډېر معمول دي چې ځواکمن منطق لري، دوی کولای شي چې محدوده هوساينه رامنځته او دا هوساينه د ټولنې د لوړپاړکي د يوې کوچنۍ ډلې ترمنځ ووېشي. د دې کار لپاره سياسي سنټراليزېشن يا تمرکز ته اړتيا ده. کله چې دا ډول شرايط برابرېږي، حکومت يا واکمنه طبقه د پانګونې او ثروت توليد ته انګېزه پيدا کوي او نور خلک پانګونې ته هڅوي، ځو هغوی استثمار کړي او حتی د پرانېستو بنسټونو او پرانېستو بازارونو تمثيل کوي. د کارابين په کرنيز اقتصاد کې د زېښنونکو بنسټونو تګلاره داسې وه چې واکمن پاړکي به غلامان د ګنيو په کروندو کې جبري کار ته اړ ايستل. خو په شوروي اتحاد کې بيا د کمونېست ګوند له لوري له دې بنسټونو څخه د صنعت لپاره د کرنيزو سرچينو د ځانګړې کولو او د مديرانو او کارګرانو لپاره د انګېزو د رامنځته کولو په موخه کار واخيستل شو. لکه مخکې مو چې ولوستل، دا ډول انګېزې د نظام د څرنګوالي او ماهيت له امله له ماتې سره مخ شوې. هغه ظرفيت چې سياسي تمرکز يې د استثماري ودې د ايجاد په موخه رامنځته کوي، دا تمرکز نور هم غښتلی کوي. دا هغه عامل دی چې پاچا شيام يې د کيوبا پاچاهۍ جوړولو ته هڅولی و. دغه حقيقت ښايي د دې لپاره هم يو وضاحت وي چې ناتوفيانو ولې په منځني ختيځ کې د نظم، قانون، سلسله مراتبو او زېښنونکو بنسټونو يوه ابتدايي بڼه رامنځته کړې وه چې بالاخره د نوي ډبرې انقلاب رامنځته کېدو ته يې لار هواره کړه. ورته پېښنو ښايي د امريکا لويه وچه کې کرنې او ګډ ژوند ته د خلکو د ورتګ لامل شوې وي، همدارنګه کولای شو ووايو هغه پرمختللی تمدن چې ماياپانو د سختو زېښنونکو بنسټونو پر مټ رامنځته کړی و، عام خلک مجبور وو چې د يوې کوچنۍ ډلې ګټې تامين کړي.

په هرحال، هغه وده چې د زېښنونکو بنسټونو پر مټ ترلاسه کېږي، له هغې سره ډېر توپير لري چې پرانيستي بنسټونه يې رامنځته کوي. تر ټولو مهم توپير پکې دا دی چې د زېښنونکو بنسټونو تر سيوري لاندې وده بې ثباته وي. زېښنونکي بنسټونه د خپل طبيعت له کبله خلاق تخريب نه رامنځته کوي او په تر ټولو غوره حالت کې محدود ټکنالوژيکي پرمختګونه پنځوي، نو له همدې امله چې دا ډول وده يوازې تر يوې لنډې مودې پورې دوام کولای شي. شوروي –روسيه چې کله په نړۍ کې يو لړ ټکنالوژيکي پرمختګونه وپنځول او د کرنيز سکتور سرچينې يې صنعت ته ځانګړې کړې، توفاني وده يې تجربه کړه؛ خو هغه انګېزې چې د بېلابېلو

سکتورونو لکه صنعت او کرنې په برخو موجودې وې، ويې نه شوی کولای چې ټکنالوژيکي پرمختگونه وهڅوي. په شوروي کې ټکنالوژيکي پرمختګ يوازې تر هغو برخو پورې محدود و چې سرچينې ورته ځانګړې شوې وې او له لوېديځ سره په سيالۍ کې اخته و. د شوروي اقتصادي وده که څه هم چټکه وه، خو عمر يې ډېر لنډ و او په پايله کې په ۱۹۷۰ کال کې له پښو وغورځېده. د خلاق تخريب او نوښتونو نشتوالی د زبېښونکو بنسټونو د ودې په لار کې يوازينی خنډ نه دی. د مايا دولت-ښارونو تاريخ يو شوم پای او له بده مرغه يو معمول بهير راښيي چې بيا هم د زبېښونکو بنسټونو له منطقه سرچينه اخلي. څومره چې دغو بنسټونو د واکمنانو لپاره د پاموړ ثروت توليداوه، هغومره يې خلک د واک د لاسته راوړلو لپاره جګړې ته هڅول. په دې توګه کورنۍ شخړې او بې ثباتي، د زبېښونکو بنسټونو ذاتي ځانګړنه ده او دغې چارې نه يوازې ناکارۍ ته لار هواروله، بلکې د سياسي مرکزيت هر ډول هڅې يې هم پر شا تمبولې، کله کله به د نظم او قانون د اخلال او ګډوډۍ سبب هم کېده؛ هغه څه چې د مايا دولت-ښارونه د کلاسيک عصر په جريان کې ورسره مخ شو. سره له دې چې د زبېښونکو بنسټونو پر مټ وده په خپل ذات کې محدوده ده، خو د خپل جوش او اوج په جريان کې جذابه ښکاري. له ۱۹۲۰ مې لسيزې څخه تر ۱۹۶۰ مې لسيزې پورې په شوروي اتحاد او لوېديځ کې ډېرې کسان د شوروي چټکې اقتصادي ودې ته ګوته په غاښ وو، لکه نن چې د چين توفاني ودې د نړۍ پام ځان ته ور اړولی دی. که څه هم په پنځلسم څپرکي کې به د چين په اړه په تفصيل خبرې وکړو، خو هغه څه چې بايد روښانه شي دا دي، چې د کمونېست ګوند تر واکمنۍ لاندې چين هغه مثال دی چې تر زبېښونکو بنسټونو لاندې ودې ته رسېدلی دی، دا وضعيت په چين کې تلپاتې يا دوامداره نه شي پاتې کېدلی، مګر دا چې د پراخېستو بنسټونو په لور د سياسي انتقال پروسه پيل نه کړي.

شپږم څپرکی

جلا کېدل

وينز ښار ولې موزيم شو؟

وينز ښار د ټاپوګانو ټولګه ده چې د 'ادرياتيک' سمندرګي په وروستۍ برخه کې موقعيت لري. وينز په منځنۍ پېړۍ کې د نړۍ شتمن ښار و، چې يو لړ پرانيستي اقتصادي بنسټونه يې لرل او دغه بنسټونه د تازه تاسيس شوو پرانيست وزمه سياسي بنسټونو له ملاتړه برخمن وو. وينز په ۸۱۰ ميلادي کال کې خپلواکي ترلاسه کړه، چې د دې هېواد لپاره يوه نېکمرغه دوره ګڼل کېده. اروپا له هغه اقتصادي رکود وروسته چې د روم امپراتورۍ د ړنګېدو له امله ورسره مخ وه، بېرته ورو- ورو د غوړېدو په حال کې وه. يو شمېر پاچاهانو لکه شارليمان د يوه واحد مرکزي نظام جوړولو ته متې بډ وهلې وې، چې دغه چاره د ثبات د ټينګښت او د سوداګرۍ د پراختيا لامل شوه. وينز ته دا وخت يو استثنايي فرصت په لاس ورغلی و چې له دې امتيازه پوره ګټه واخلي. وينزيان له اوبو او سمندر سره اشنا قوم و، چې د مديترانې سيمې په منځنۍ برخه کې اوسېدل. له ختيځه واردېدونکو درملو، له بيزانس څخه بېلابېلو توکو او مريانو؛ وينز ښه شتمن کړ. له يوې پېړۍ اقتصادي ودې وروسته، يعنې په ۱۰۵۰ ميلادي کال کې د دې سيمې نفوس ۴۵،۰۰۰ ته ورسېد. دا شمېر د ۵۰ سلنې په ډېروالي سره په ۱۲۰۰ ميلادي کال کې ۷۰،۰۰۰ ته ورسېد. په ۱۳۳۰ کال کې يو ځل بيا د پنځوس سلنې په ډېروالي سره ۱۱۰،۰۰۰ ته لوړ شو. وينز هغه مهال د پراخوالي له اړخه د پاريس ښار برابر او غالباً د لندن درې برابره ستر و. د وينز د اقتصادي پرمختګ مهم عامل د سوداګريزو معاملاتو په برخه کې يو لړ نوښتونه وو، چې د پرانيستو اقتصادي بنسټونو جوړېدو ته يې لار هواروله. دلته د سوداګرۍ په برخه کې تر ټولو مشهور نوښت «کومېنډا»[1] نومېده چې د سهامي شرکت ابتدايي بڼه يې لرله او يوازې د سوداګريز ماموريت لپاره جوړېده. کومېنډا دوه شريکان لرل، چې يو په وينز کې مېشت او بل يې له کاروان سره تلونکی کس و، مېشت کس به د پانګې چمتو کولو دنده پرغاړه لرله، خو دويم پارټنر يا شريک به د خرڅلاو لپاره مالونه لېږدول. که پانګه ګډه وه، نو لويه برخه به يې مېشت يا مقيم کس ورکوله. په دې توګه هغو ځوانانو چې پانګه نه لرله او غوښتل يې چې کاروبار پيل کړي، نو د سوداګريزو کاروانونو په لېږدولو سره يې

---

[1] commenda

کولای شول چې په کار کې شریک شي. دا د ټولنیز پرمختګ په لور د حرکت یو کلیدي مسیر و. په کاروبار کې هر ډول تاوان به د ونډه وال ونډې ته په کتو وېشل کېده. که په سفر کې به ډېره ګټه ترلاسه کېده، نو ګټه به د کومېندا ډول ته په کتو په مختلفو طریقو وېشل کېده. که کومېندا به یو اړخیزه وه، نو مېشت کس به د پانګې ۱۰۰ سلنه برابروله او ګټه یې ۷۵ سلنه ترلاسه کوله. په شریکه یا دوه اړخیزه پانګونه کې به مېشت کس د پانګې ٦٧ سلنه ورکوله او د ګټې نیمایي یعنې ۵۰ سلنه یې ترلاسه کوله. د رسمي اسنادو مطالعه ښیي چې کومېنډا د ټولنیز تحرک په لور د حرکت څومره ځواکمنه وسیله وه. په اسنادو کې به تاسو ډېر نوي نومونه وګورئ، داسې نومونه او څېرې چې پخوا د وینز د اشرافو په ډله کې نه وو. د ۹٦۰، ۹۷۱ او ۹۸۲ میلادي کلونو په دولتي اسنادو کې نوي نومونه په ترتیب سره د ټولو ثبت شویو مشخصاتو ٦۹ سلنه، ۸۱ سلنه او ٦۵ سلنه جوړوي.

د اقتصاد دا پرانیستوالی او د سوداګرۍ له لارې د نویو کورنیو راټوکېدل ددې لامل شول چې سیاسي نظام نور هم پراخ بنسټه شي. دوج[1] چې د وینز حکومت په سر کې و، د یوې عمومي اسامبلې له لوري د عمر ترپایه ټاکل کېده. که څه هم دا اسامبله د ټولو خلکو ګډه ټولنه وه، خو په عملي ډول د مخورو کورنیو تر اغېز لاندې وه. د وینز جمهوریت په لومړیو کې دوج ډېر ځواکمن و، خو د وخت په تېرېدو او په سیاسي بنسټونو کې د بدلونونو په پایله کې د نومورې واکونه محدود شول. له ۱۰۳۲ میلادي کال وروسته د دوج ترڅنګ د دوکال[2] په نوم نوې تاسیس شوې شورا هم ټاکل کېده چې دنده یې د دوج له لوري د واک د انحصار مخنیوی و. لومړنی دوج «ډومینکو فلابیانکو» چې د ورېښمو شتمن سوداګر و، تر دې وړاندې یې هېڅ کوم لوړ رسمي مقام نه درلود. د وینز په بنسټونو کې دغه بدلون د سوداګرۍ او سمندري ځواک د پراختیا لامل شو. وینز په ۱۰۸۲ کال کې په قسطنطنیه کې پراخ سوداګریز امتیازات لاسته راوړل. دلته د وینزیانو یو ښار رامنځته او ډېر ژر د لسګونو زرو خلکو پر استوګنځي بدل شو، چې ورسره پرانیستي سیاسي او اقتصادي بنسټونه هم جوړ شول.

د وینز اقتصادي پرمختګ د سیاسي بدلونونو لپاره د سختو فشارونو لامل شوی و او له همدې کبله په ۱۱۷۱ کال کې د دوج له مړینې وروسته په اقتصادي او سیاسي بنسټونو کې بدلونونه پیل شول. لومړنی نوښت د لویې شورا جوړول و، چې په وینز کې د سیاسي واک نهایي مرجع وه. دا شورا د قاضیانو په ګډون د وینز حکومتي چارواکو څخه جوړه شوې وه، چې د اشرافو

---

[1]Doge

[2]Ducal Council

تر نفوذ لاندې وه. پر یادو چارواکو سربېره، د شورا لپاره هر کال ۱۰۰ تنه نوي غړي د يوې څلور کسيزې کمېټې له لوري ټاکل کېدل او دا څلور کسان بيا د لويې شورا له لارې غوره کېدل. لويې شورا به دوه نورې فرعي شوراګانې يعنې سنا او څلوېښت کسيزه شورا ټاکله چې هرې شورا د قانون جوړونې په برخه کې جلا واکونه لرل. لويې شورا همدا راز د دوک شورا ټاکله چې شمېر يې له دوو څخه شپږو ته ډېر شوی و. دویم نوښت د پچه اچونې له لارې د لويې شورا له منځه د يوې بلې شورا جوړول و، چې دنده يې د نوي دوج ټاکل و. دوج بايد د عمومي اسامبلې له لوري تاييد شوی وای، ځکه چې دې مقام ته يوازې يو کس غوره کېده. دریيم نوښت دا و، چې دوج بايد سوګند ياد کړی وای چې د دوکيانو واک به محدودوي، دا محدودیتونه د وخت په تېرېدو سره ډېر شول، څو دوج په راتلونکي کې د قاضيانو تابع اوسي او پرېکړې يې بايد د دوکيانو تاييد ته اړتيا ولري. د دوکيانو شورا همدارنګه دنده لرله څو تضيمن کړي چې دوج به د لويې شورا پرېکړې پر ځای کوي. دا سیاسي بدلونونه د قانون، خپلواکو قاضيانو، محاکمو او خصوصي قراردادونو د قانونمندۍ په برخو کې د پراخو نوښتونو او پرمختګونو لامل شول. دغو نويو اقتصادي بنسټونو نوو سوداګريزو فعاليتونو او قراردادونو ته لار پرانېسته، دا په مالي برخه کې چټک نوښتونه وو چې په وينز کې هغه مهال د موډرنې بانکوالۍ د رامنځته کېدو پيلامه ګڼل کېده. د پرانيستو بنسټونو په لور د وينز خوځنده پرمختګ نه درېدونکی ښکارېده، خو يوه اندېښنه موجوده وه؛ هغه اقتصادي وده چې د وينز بنسټونو له ملاتړه برخمنه وه، له خلاق تخريب سره مله وه. د کاروباري ځوانانو هغه ډلې به چې د کومېنډا سيستم يا نورو ورته بنسټونو له لارې شتمن کېدل، د لوړ پاړکي اقتصادي فعاليتونه او ګټې يې له خطر سره مخ کولې. يوازې اقتصادي ګټې نه وې، بلکې سیاسي ګټې او قدرت يې هم خوندي نه وو. په دې توګه په لويه شورا کې د لوړپاړکي استازو تل هڅه کوله چې د دغو نوو سوداګرو پرمخ د کاروبار لارې بندې کړي.

په لومړي سر کې په لويه شورا کې غړيتوب يو کلن و. مخکې مو هم يادونه وکړه، چې د سل کسيزې شورا لپاره کانديدان د څلور کسيزې کمېټې له لوري ټاکل کېدل، خو د ۱۲۸۶ کال د اکتوبر په دریيمه د لويې شورا غړيتوب ته د کانديد کېدو قانون د اصلاح وړانديز وشو چې له مخې يې د لويې شورا غړي بايد د څلوېښت کسيزې شورا د رايو په اکثريت چې د واکمنې کورنۍ تر نفوذ لاندې وه، ټاکل شوي وای. دې کار واکمنې طبقې ته واک ورکاوه چې د نوو غړو د راتګ مخه ونيسي، خو دا وړانديز ونه منل شو. د ۱۲۸۶ کال د اکتوبر په پنځمه بل پېشنهاد وړاندې او ومنل شو. له دې وروسته د هغه چا غړيتوب په اتومات ډول منل کېده

چې مخکې يې پلار يا نيکه په شورا کې غړی و ، له دې پرته بايد د دوکيانو شورا له لوري غړيتوب يې تاييد شوی وای. د اکتوبر په اولسمه په قانون کې بل نوی بدلون هم راغلی چې له مخې يې د لويې شورا غړيتوب د څلويښت کسيزې شورا، دوج او دوکيانو شورا تاييد ته اړتيا درلوده. د ۱۲۸۶ کال مبارزات او اصلاحات د وينز د سياسي حبس «La Serrata» لپاره پيلامه ګڼل کېده. د ۱۲۹۷ کال په فبرورۍ کې پرېکړه وشوه چې که څوک څلور کاله مخکې د لويې شورا غړي وو، نوماندي او غړيتوب يې په اتومات ډول منل کېږي. په دې توګه د لويې شورا دغو غړو بايد له څلويښت کسيزې شورا څخه د تاييد لپاره لږ تر لږه دولس رايې ترلاسه کړې وای. د ۱۲۹۸ کال د سپټمبر له يوولسمې وروسته مخکينيو غړو او د هغوی کورنيو نور تاييد ته اړتيا نه لرله. لويې شورا ته د تازه غړو راتګ ډاډمن شوی و او لومړني غړي د اشرافو ميراثي طبقه وه. دا بهير په ۱۳۱۵ کال کې د Libro d'Oro يا «زرين کتاب» په چمتو کولو سره چې د وينزي اشرافو نومونه يې په رسمي توګه ثبت کړي وو، د پوخوالي پړاو ته ورسېد. هغه کسان چې له دې نوې پروسې بيرون پاتې وو، اجازه يې نه ورکوله چې له کوم مقاومت پرته واک له لاسه ورکړي. د ۱۲۹۷ او ۱۳۱۵ کلونو ترمنځ په وينز کې سياسي کشمکشونه له وقفې پرته اوج ته ورسېدل. لويې شورا د غړو د شمېر په زياتولو سره ستونزې ته د پای ټکی کېښود. د مخالفينو د خولې بندولو لپاره د شورا د ټولو غړو شمېر له ۴۵۰ څخه ۱۵۰۰ کسانو ته لوړ شو. دا لانجه په ځينې سره پای ته ورسېده. په ۱۳۱۰ کال کې په لومړي ځل پوليس ځواکونه رامنځته شول او د نظم د ټينګښت لپاره له زور او ځواکه کار اخيستل زيات شول.

لويې شورا د سياسي حبس «political Serrata» پلان تر عملي کولو وروسته، اقتصادي حبس ته لاس واچاوه. زېښښونکو اقتصادي بنسټونو ته لاس ورکول، له شک پرته چې د زېښښونکو سياسي بنسټونو په لور حرکت و. په دې برخه کې تر ټولو لومړی کار د کومپنډا قراردادونو بندول و؛ د وينز هغه بنسټي نوښت چې له برکته يې دغه ښار شتمن شوی و. څومره د حيرانۍ خبره ده! کومپنډا نوي سوداګر شتمن کړل او اوس اشرافو هڅه کوله چې هغوی له صحنې ګوښه کړي. دا د زېښښونکو اقتصادي بنسټونو په لور لومړنی ګام و. دويم ګام هغه وخت واخيستل شو، کله چې د وينز حکومت په ۱۳۱۴ کال کې تجارت ملي کړ او کنټرول يې په خپل لاس کې واخيست. دولت د سوداګريزو توکو د لېږد رالېږد لپاره بېړۍ فعالې کړې او له ۱۳۲۴ کال وروسته يې پر نوو سوداګرو درنه ماليه وضعه کړه. له لرې پرتو سيمو سره سوداګري د اشرافو په انحصار کې پرېوته. دا د وينزيانو د اقتصادي هوساينې د زوال پيل و.

د اشرافو له لوري د کاروبار او سوداګريزو چارو انحصار اقتصادي ځوړتيا له ځان سره لرله. په لومړيو کې داسې انګېرل کېده چې وينز به د نړۍ لومړۍ پرانېسته ټولنه وي، خو په دې هيلو يرغل وشو. سياسي او اقتصادي بنسټونه په لويه کچه زبېښونکي شول او په پايله کې د وينز اقتصاد مخ په ځوړ روان شو. تر ۱۵۰۰ کال پورې د وينز ټول نفوس ۱۰۰ زرو ته راکم شو او د ۱٦۵۰ -۱۸۰۰ کلونو ترمنځ هغه مهال چې په اروپا کې نفوس مخ په زياتېدو و، د وينز نفوس لا پسې کم شو. اوسمهال يوازېنی اقتصاد چې وينز يې لري، توريزم او کب نيونه ده. وينزيان د سوداګرۍ او اقتصادي بنسټونو په مسير د حرکت پرځای اوس پيزا پخوي، ايس کريم جوړوي او نور تجملي توکي توليدوي او بيا يې پر بهرني سيلانيانو پلوري. د نړۍ له ګوټ ګوټ څخه خلک د وينز ښار د عجايبو ليدو ته راځي؛ د دوج ماڼۍ او سنټ مارک کليسا زمريان چې وينزيانو پر مديترانې د خپلې واکمنۍ پرمهال له بيزانس امپراتورۍ څخه لوټلي وو. بالاخره وينز ښار د اقتصاد له خوځنده ماشين څخه د نړۍ پر موزيم بدل شو.

په دې څپرکي کې موږ د نړۍ په بېلابېلو برخو کې د بنسټونو پر تاريخي تحولاتو تمرکز کوو او دا به روښانه کړو چې ولې هر هېواد يو متفاوت مسير خپل کړی دی. په څلورم څپرکي کې مو وليدل چې لوېديځې اروپا څنګه له ختيځې اروپا واټن ونيو او د برېټانيا او لوېديځې اروپا ترمنځ توپير له کومه پيل شو. دا په حقيقت کې د کوچنيو بنسټي توپيرونو پايله وه، چې د تاريخ حساسې مقطعې ته د غبرګون په پايله کې لاسته راغله. فرض کړئ چې دا بنسټي توپيرونه په اوبو کې د يوه ژور کنګل ځوکه ده او د اوبو پرسر د لوېديځې اروپا او برېټانيا بنسټونه ګورو چې زرګونه کاله مخکې د ځينو تاريخي پېښو په واسطه په نړۍ کې له نورو مروجو بنسټونو جلا شوي دي. باقي لکه چې مشهوره ده، تاريخ دی. دوه دلايل شته چې دا نظريه ردوي. لومړی د پرانېستو بنسټونو په لور پر مخ تګ لکه څرنګه چې په وينز کې مو وليدل، ښايي بېرته پر شا تګ ولري. وينز هوساينې ته ورسېد، خو سياسي او اقتصادي بنسټونه يې وشړېدل او نېکمرغي له هغې لارې چې راغلې وه، په هماغې بېرته لاړه. وينز نن يوازې له دې اړخه شتمن دی چې خلک «سيلانيان» ددې ښار د برم د ستاينې لپاره هغه پيسې چې په بل ځای کې يې ګټلې دي، دلته مصرفوي. دا حقيقت چې د پرانيستو بنسټونو په لور حرکت بېرته پر شا تګ لري، څرګندوي چې د بنسټونو د ښه والي لپاره هېڅ ساده پروسه وجود نه لري.

دويم، کوچني بنسټي توپيرونه چې د تاريخ د حساسو مقطعو په جريان کې يې کليدي رول لوبولی دی، په طبيعي ډول لنډ عمر لري. دا توپيرونه له دې کبله چې کوچني دي، ښايي پر شا تګ يا معکوس حرکت خپل کړي، يا بېرته له سره راڅوندي شي او بيا بېرته پر شا لاړ شي.

په دې څپرکي کې به ووینو، بې له دې چې کلتوري او جغرافیوي فرضیو ته مراجعه وکړو، برېټانیا چې په اولسمه پېړۍ کې یې د پرانیستو بنسټونو په لور گامونه واخیستل، د نوې ډېرې تر انقلاب زرگونه کلونه وروسته ان د منځنۍ پېړۍ په لومړیو او د لوېدیځ روم امپراتورۍ تر سقوط وروسته هم د تاریخي بدلونونو په محراق کې نه و. د برېټانیا ټاپوگان چې د روم امپراتورۍ په څنډو کې پراته وو، د لوېدیځې اروپا، شمالي افریقا، بالکان، قسطنطنیې او یا منځني ختیځ په پرتله له دومره ارزښت څخه برخمن نه وو. په پنځمه میلادي پېړۍ کې کله چې لوېدیځ روم وپاشل شو، برېټانیا هغه مهال له بشپړې ځوړتیا سره مخ وه. خو سیاسي اوښتونونه چې بالاخره صنعتي انقلاب ته یې لار هواره کړه؛ نه په اېټالیا، نه په ترکیې او نه هم په لوېدیځه اروپا کې، بلکې په برېټانیا کې رامنځته شول. پر دې سربېره چې په برېټانیا او نورو هېوادونو کې د صنعتي انقلاب د شالید په اړه پوه شو، د روم میراث د څو دلایلو له مخې ارزښت لري. لومړی؛ روم د وینز په څېر یو لړ ابتدایي نوښتونه بنا کړي وو. د روم ابتدایي اقتصادي بریالیتوبونه د وینز په څېر پر پرانېستو بنسټونو ولاړ و. دغه بنسټونه د وخت په تېرېدو سره د وینز په برخلیک اخته شول، په روم کې دغه وضعیت له جمهوریت څخه [۵۱۰ - ۴۹ ق م] امپراتورۍ [۴۹- ۴۷۶ م] ته په ورتگ تمام شو.

که څه هم رومیانو د جمهوریت پرمهال د پامور امپراتوري جوړه کړې وه او د لرې واټن سوداگري او لېږد رالېږد سیستم یې درلود، خو د اقتصاد ډېره برخه یې پر استثمار ولاړه وه. له جمهوریت څخه امپراتورۍ ته ورتگ، استثمار لاپسې پراخ کړ او په پایله کې خپلمنځي شخړو، بې ثباتۍ او پاشلتیا روم د مایا له برخلیک سره مخ کړ. دویم او تر ټولو مهمه دا چې، موږ به ووینو چې په لوېدیځه اروپا کې د بنسټونو په برخه کې پېښېدونکي بدلونونه د روم میراث نه و، بلکې د هغې حساسې مقطعې پایله وه چې د لوېدیځ روم امپراتورۍ د ړنگېدو پرمهال په دې سیمه کې عامه وه. دغو پېښو د نړۍ نورو برخو لکه افریقا، اسیا او امریکا کې له پېښو سره لږ ورته والی درلود. که څه هم د ایتوپیا د تاریخ د مطالعې په پایله کې به ووینو چې یو شمېر نور ملتونه هم د تاریخ له دغه شان حساسو مقطعو سره مخ شوي، نو ځیني وختونه یې د تاریخ دغه ازمایښت ته مشابه ځواب ورکړی دی. د روم ځوړتیا د فیوډالیزم په پایښت تمام شو او په نتیجه کې یې مریتوب ختم شو، د اشرافو او پاچاهانو د نفوذ له دایرې بهر ښارونه رامنځته شول او په تدریج سره داسې بنسټونه را وټوکېدل چې د واکمنانو سیاسي قدرت یې محدوداوه. طاعون فیوډالي وضعیت په بل مخ کړ، کروندگر او ښارونه یې د پاچاهانو، اشرافو او ځمکوالو په بیه ځواکمن کړل. په اتلانتیک کې سوداگریز فرصتونه هم

په دغسې يو وضعيت کې رامنځته شول، خو د نړۍ ډېری نورو ملتونو له دغه ډول فرصتونو
ګټه پورته نه کړه او له نورو په جلا لار روان شول.

رومي ښېګڼې...

د روم د عوامو جرګې ټربيون «وياند» تيبريوس ګراکچوس[۱] له ميلاد څخه مخکې په ۱۳۳ کال
کې د سناتورانو له لوري ووژل شو او مړی يې له هر ډول رسمي مراسمو پرته د «تيبر» سيند
ته ور وغورځول شو. د هغه قاتلين په خپله د تيبريوس په شان اشراف وو او د وژنې پلان يې
د ترور زوی «پبليوس کورنليوس» جوړ کړی و. تيبريوس ګراکچوس يو بې غرضه اشراف و،
چې د روم جمهوريت د نوموتو مشرانو لکه د «ايليريان» جګړې او د «پانيک» د دويمې جګړې
اتل «لوسيوس اميليوس پاولوس» او همدارنګه «سيپيو افريکانيس» سره يې کورنی تړاو درلود.
خو ولې ځواکمن سناتوران او حتی د ترور زوی يې د هغه پر وړاندې ودرېدل؟ د دې پوښتنې
ځواب موږ ته د روم جمهوريت د خپلمنځي شخړو او بيا وروسته د دې جمهوريت د راپرځېدو
په اړه حقايق روښانه کوي. د دغو ځواکمنو سناتورانو پر وړاندې د تبريوس مبارزه د ځمکو
د تخصيص د خرنګوالي او د عوامو د حقوقو د خونديتوب لپاره وه، چې د وخت اساسی
ستونزه ګڼل کېده.

د تيبريوس ګراکچوس پرمهال روم يو باثباته جمهوريت ګڼل کېده. د روم سياسي بنسټونه او
د سرباز وګړي «citizen-soldiers» په نامه رومي ارزښتونه لا هم د تاريخ پوهانو له لوري د
دې جمهوريت د کارنامو او لاسته راوړنو په توګه پېژندل کېږي. رومي وګړو له ميلاده شاوخوا
۵۱۰ کاله مخکې د «لوسيوس تارکوينيوس سوپربوس» د پاچاهۍ په راپرځولو سره نوی
جمهوريت تاسيس کړ. دغه جمهوريت په ځيرکانه ډول داسې سياسي بنسټونه رامنځته کړل
چې د پرانيست والي ډېرې ځانګړنې پکې وې. حکومت د هغو داورانو له لوري اداره کېده،
چې د يوه کال لپاره انتخابېدل، دې کار مرسته کوله چې په واک کې د ډېر وخت لپاره د
چاوراکو د پاتې کېدو او له دندې د ناوړه استفادې مخه ونيول شي. د جمهوريت بنسټونه د
چک او بيلانس سيستم څخه برخمن وو واک يې په پراخه او مناسبه توګه وېشه. دا چې د
رايې ورکونې سيستم غير مستقيم و، نو ټولو خلکو په استازولۍ او سياست کې برابره ونډه نه
لرله.همدارنګه دلته ګڼ شمېر مريان اوسېدل چې د ټول نفوس يو پر درېيمه برخه يې جوړوله
او د ايټاليا په يو شمېر مهمو سيمو کې په توليد کې يې کليدي رول درلود. مريان له هر ډول

[۱] Tiberius Gracchus

حقونو محروم وو، سیاسي استازولي خو لرې خبره وه. د وینز په څېر د روم سیاسي بنسټونو کثرت پاله یا پراخ بنسټه عناصر لرل. عوامو ځان ته جلا اسامبله لرله چې ټربیون یا استازی یې ټاکه. دغه ټربیون کولای شول چې د داورانو پرېکړې ویټو کړي، د عوامو جرګې غونډه راوبولي او د قانون طرحه پیشنهاد کړي. عمومي اسامبلې په ۱۳۳ ق م کې تبریوس ګراکچوس واک ته ورساوه. د اسامبلې قدرت پر «بېلتون» ولاړ و؛ چې د عوامو له لوري یو ډول اعتصاب ګڼل کېده، په ځانګړې توګه سرتېري به له ښاره بهر غونډیو ته تلل او تر هغو به چې داورانو یې شکایتونو ته رسېدنه نه وه کړې، اعتصاب ته یې دوام ورکاوه. د جګړې پرمهال به دې مسئلې ته ډېر پام کېده. ویل کېږي چې له میلاده مخکې په پنځمه پېړۍ کې د یوه بېلتون په ترڅ کې خلک بریالي شول چې خپل ټربیون وټاکي او هغه قوانین چې له مخې یې ټولنه اداره کېده، تصویب کړي. سیاسي او قانوني مصونیت له هغوی سره مرسته وکړه چې خلکو ته د پامور اقتصادي فرصتونه او پرانېستي اقتصادي بنسټونه جوړ کړي. په پایله کې د روم جمهوریت په مشرۍ سوداګري په ټوله مدیترانه کې وغوړېده. د لرغونپوهنې شواهد ښيي، په داسې حال کې چې زیاتره رومیانو او مریانو «وخوره او مه مره» ژوند درلود، د عادي اوسېدونکو په ګډون ګڼو نورو رومیانو بیا د پامور عوایدو ته لاسرسی پیدا کړ، چې ښاري کانالیزاسیون او د شپې له خوا د سړکونو د روښنایي اسانتیاوو څخه برخمن وو. د روم د اقتصادي ودې په اړه نور شواهد هم شته. د رومیانو د شتمنۍ کچه د هغوی له پاتې شوو کښتیو څخه معلومولای شو. هغه امپراتوري چې رومیانو جوړه کړې وه، د بندري ښارونو یوه شبکه وه چې په ختیځ کې له اتن، انطاکیه او سکندریې څخه تر روم پورې او په لرې ختیځ کې له کارتاج او کادېس څخه تر لندنه پورې سیمې یې په برکې نیولې. د روم قلمرو په پراخېدو سره، سوداګري او د بېړۍ چلونې بهیر هم پراخ شول او دا حقیقت د هغو شواهدو پربنسټ په اثبات رسولای شو چې لرغونپوهانو د مدیترانې سمندر په تل کې له ډوبو شویو بېړیو څخه ترلاسه کړي دي. ددې پاتې شونو نښه له بېلابېلو لارو معلومېدای شي. په یادو بېړیو کې به د شرابو خُمرې[1] او د زیتونو تېل له روم څخه ګالیا او هسپانیا ته لېږدول کېدل او د هسپانیا د زیتونو تېل به د خرڅلاو یا وړیا وېش لپاره روم ته راتلل. د شرابو پر خُمرو به معمولا د جوړوونکي نوم او د تولید نېټه لیکل کېده. د تیبر سیند ته څېرمه د «Monte Testacci» په نامه یوه کوچنۍ غونډه پرته ده، چې د «Monte dei Cocci» یا د کولالۍ غونډۍ په نامه

[1] اوږده ختین لوښي دي چې پخوا به په کې شراب یا نور مایعات ساتل کېدل. د افغانستان په ځینو سیمو کې ورته چاټۍ هم وایي

هم يادېږي. دغه غونډۍ له نږدې ۵۳ ميليونه ځُمرو څخه جوړه شوې ده. کله چې به ځُمرې له بېړۍ څخه تخليه کېدلې، نو خالي ځُمرې لرې غورځول کېدې او په دې توګه د پېړيو په اوږدو کې د ځُمرو له انبار څخه ياده غونډۍ جوړه شوه. نور توکي او همدارنګه په خپله کنبتۍ هم کولای شو چې د راډيو کاربن په وسيله يې تاريخ معلوم کړو، دا هغه مروجه او ډاډمنه طريقه ده چې لرغونپوهان يې د نباتي بقاياوو د عمر معلومولو په موخه کاروي. نباتات د فوټوسنتيز عمليې پرمټ انرژي توليدوي چې دغه انرژي بيا کاربن ډای اکسايډ پر قند تبديلوي. هغوی د دې عمليې په ترڅ کې يوه اندازه کاربن-۱۴، يعنې ددې عنصر يو طبيعي راډيو ايزوتوپ زېرمه کوي. کله چې نباتات له منځه ځي، کاربن ډای اکسايډ د راډيو اکټيف د خوسا کېدو له امله په تدريج له منځه ځي. کله چې لرغونپوهان د يوې کنبتۍ پاتې شوني ترلاسه کوي، کولای شي چې له همدې کاربن-۱۴ څخه په استفادې د هغې تاريخ معلوم کړي. دا عمليه موږ ته د ونې د پرې کولو او وهلو يو اټکلي تاريخ هم په واک کې راکوي. يوازې ۲۰ کنبتۍ دي چې تاريخ يې له ميلاده ۵۰۰ کاله مخکې دی، دا کنبتۍ په ډېر احتمال سره چې رومي نه وې، مثلاً؛ ښايي چې کارتجني «Carthaginian» وې، خو تر دې وروسته د رومي کنبتيو شمېر په چټکۍ سره ډېرېږي. د حضرت عيسی (ع) په وخت کې د دې کنبتيو شمېر ۱۸۰ ته رسېږي.

د لرغونو زمانو د ډوبو شوو بېړيو په اړه څېړنې د روم جمهوريت د اقتصادي او سوداګريزو حدودو د روښانه کولو په برخه کې يوه کارنده طريقه ده. دغه څېړنه د لرغوني روم د اقتصادي ودې په اړه شواهد په لاس راکوي. ښايي چې د يادو کنبتيو دوه پر درېيمه برخه مالونه د روم حکومت اړوند و او دا مالونه هغه ماليات او جزيې وې چې له ولايتونو څخه پلازمېنې ته لېږدول کېدل، يا هم ښايي هغه غنم او د زيتونو تېل به وو چې د افريقا له شماله راوړل کېدل او بيا د ښار خلکو ته په وړيا توګه وېشل کېدل. دا هغه استثماري مېوې وې چې د «Monte Testaccio» لويه برخه يې جوړه کړه. د اقتصادي ودې په اړه د شواهدو لاسته راوړلو لپاره يوه بله اغېزناکه لار د ګرينلنډ يخي هستو په اړه شوو څېړنو ته مراجعه ده. د واورې هغه دانې چې له اسمانه پر ځمکه توېږي، په هوا کې او په ځانګړې توګه پر اوسپنې، سپينو زرو او مسو يو مقدار ککړوالی خپروي، کله چې پر شوې واوره نوره واوره ورېږي، يخ يې وهي او ډېرې ترې جوړېږي. په ګرينلنډ کې زرګونه کلونه پرله پسې واوره ورېدلې ده او دا کار ساينس پوهانو ته فرصت ورکوي چې زرګونه کاله مخکې د هوا د ککړتيا کچه معلومه کړي. په ۱۹۹۰ او ۱۹۹۲ کلونو کې د ګرينلنډ د يخي هستو د څېړنې پروژې په ترڅ کې د يخ ۳۰۳۰ متره

لاندې سطحه وکیندل شوه، چې تاریخ یې ۲۵۰،۰۰۰ کاله پخوا زمانو ته رسېږي. په دې څېړنه کې یوه مهمه خبره دا وه چې له ۵۰۰ ق م میلاد وروسته کلونو کې د هوا په ککړوالي کې د پامور زیاتوالی راغلی دی. د اوسپنې، مسو او سپینو زرو اتوموسفیري مقدار وروسته په منظم ډول زیات شوی او د لومړۍ میلادي پېړۍ په اوایلو کې خپل لوړ حد ته رسېدلی. په دیارلسمه میلادي پېړۍ کې دا کچه یو ځل بیا لوړېږي. دا موندنې ښیي چې په روم کې کان کیندنې پخوا او اوس څومره توپیر درلود، یعنې د وخت په تېرېدو دا بهیر چټک او پراخ شوی دی.
په کان کیندنه کې دا زیاتوالی ښیي چې اقتصادي فعالیتونه څومره پراخ شوي وو. خو د روم اقتصادي وده دوامداره نه وه، ځکه چې دا وده د داسې بنسټونو په اډانه کې رامنځته شوې وه چې یوه برخه یې پرانېستې او بله برخه یې زبېښونکې وه. که څه هم رومیان له سیاسي او اقتصادي حقونو برخمن وو، خو مریتوب او استثمار هم په کې ښه پرېمانه و او اشرافو (سناتوریال کلاس) سیاست او اقتصاد دواړه انحصار کړي وو. د مثال په توګه، د عمومي اسامبلې او د هغې د ټربیون له شتون سره سره، بیا هم اصلي واک له سنا سره و، چې غړي یې له سناتوریال طبقې څخه د سترو ځمکوالو له منځه ټاکل کېدل. د رومي تاریخ لیکونکي لېوي «Livy» په وینا، سنا د روم د لومړي پاچا رومولوس له لوري تاسیس شوه او سل غړي یې لرل. ددغو لومړنیو غړو لمسیان د سناتوریال طبقې په نامه ونومول شول، که څه هم ځینې نوې کورنۍ هم پکې شاملې وې. د ځمکو وېش ډېر نا انډوله و او احتمالاً چې له میلاد څخه دوه پېړۍ مخکې وضعیت نور هم پسې سخت شو. د ستونزې ریښه همدا وه چې ګراکچوس د اسامبلې د ټربیون په توګه د هغې د وچولو هڅه کوله.
روم د مدیترانې په ګوټ ګوټ کې د خپل قلمرو په پراخولو سره ډېره شتمنۍ هم لاسته راوړه، ددې شتمنۍ لویه برخه د سناتوریال شتمنۍ کورنۍ ته ورسېده چې دې کار د بېوزلو او بډایو ترمنځ نا انډولتیا نوره هم پراخه کړه. سناتورانو نه یوازې له بډایو ولایتونو، بلکې په ایټالیا کې له خپلو سترو ځمکو او املاکو څخه هم شتمنۍ ترلاسه کولې. په دې املاکو کې هغو مریانو کار کاوه چې د روم په جګړه کې اسیر شوي وو، خو د دې املاکو ځمکې له کومه شوې وې؟
د جمهوریت په دوران کې د روم پوځ له ولسي سرتېرو[1] څخه جوړ و، چې لومړی په روم او وروسته د ایټالیا په نورو برخو کې د ځمکو کوچنې مالکین وو. هغوی په سنتي ډول یوازې د اړتیا په وخت کې د پوځ په لیکو کې جنګېدل او بیا له جګړې تر ستنېدو وروسته به بېرته خپلو

---

[1] citizen-soldiers

کروندو ته ستنېدل. د روم قلمرو په پراخېدو او د جګړه ییزو ماموریتونو په غځېدو سره، د جګړې دا تګلاره نوره بدله شوې وه. سرتېري به کلونه له خپلو ځمکو لېرې وو او بالاخره کروندې به یې شاړې پاتې کېدې. د سرتېرو کورنیو به له سختې لوږې او د پورونو له درونډ بار سره لاس و پنجه نرموله. په دې توګه له کښت څخه پاتې شاړې ځمکې د سناتوریال په برخه شوې. د سناتوریال کلاس په لا ډېر شتمن کېدو سره، له پوځه د ترخیص شوو بې ځمکو کسانو یوه ستره ډله په روم کې ډېره شوه. دا چې هغوی ته هېڅ ځمکه ور پاتې نه وه، نو په ښار کې د کار موندنې په لټه کې شول. له میلاده مخکې د دویمې پېړۍ په وروستیو کې شرایط د جوش خطرناکې نقطې ته ورسېدل، هم له دې کبله چې د بېوزلو او بډایو ترمنځ واټن په بېساري ډول ژور شوی و او هم دا چې په روم کې د ناراضه وګړو یوه ستره برخه ډېره وه. دغه ناراضیان د شته بې عدالیتو په غبرګون کې د اشرافو پرضد مقابلې ته چمتو وو، خو سیاسي واک د شتمنو ځمکوالو او د سناتوریال پاړکي په لاس کې و چې په وروستیو دوو پېړیو کې د موجوده شرایطو په برکت خورا شتمن شوي وو. د دوی ډېری ان د نظام د بدلون په فکر کې هم نه و، ځکه چې حالاتو ډېر مست کړي وو.

د رومي تاریخ لیکونکي پلوټارک په وینا کله چې تبریوس ګراکچوس د اوسنۍ مرکزي ایټالیا په اریترویا سیمه کې سفر کاوه، چې د ولسي سرتېرو د کورنیو له کړاوه ډک ژوند ته یې پام شو. نوموړي د سناتورانو له مخالفت سره سره، په ایټالیا کې د ځمکو د وېش په برخه کې یوه اصلاحي طرحه چمتو کړه. هغه له میلاد څخه مخکې په ۱۳۳ کال کې د عمومي اسامبلې ټربیون یا ویاند وټاکل شو او له خپل دغه مقام څخه په ګټې اخیستنې یې د ځمکو پر اصلاحاتو لاس پورې کړ. ده د یو کمېسیون د جوړېدو وړاندیز وکړ، څو معلومه کړي چې هغه څوک چې تر ۳۰۰ ایکره (۱۲۰ هکتاره) ډېره ځمکه لري، اضافي یې باید د روم هغو اړمنو وګړو ته ووېشل شي چې ځمکه نه لري. د ۳۰۰ ایکره معیار ټاکل په حقیقت کې د هغه پخواني قانون حکم و، چې له څو پېړیو راهیسې له پامه غورځول شوی و او نه عملي کېده. د ګراکچوس دغه پلان د سناتوریال طبقې ترمنځ سختې اندېښنې را وپارولې او په دې بریالي شول چې د ګراکچوس د ارضي اصلاحاتو پروګرام تر یوې مودې وځنډوي، خو ګراکچوس په اسامبله کې د خپلو ملاتړو په مرسته یو تن ټربیون چې د ځمکو د اصلاحاتو د طرحې د ویټو ګواښ یې کړی و، عزل کړ او په پایله کې پېشنهاد شوی کمېسیون جوړ شو. سناتورانو کمېسیون ته د مالي امکاناتو او سرچینو د نه ورکولو پرېکړه وکړه او ګراکچوس یې په غبرګون کې کمېسیون ته هغه شتمنۍ ځانګړې کړې چې د یونانې ښار د پاچا «پېرګاموم» څخه د روم خلکو ته پاتې

وي. په دې توګه، کړکېچ نور هم اوج ته ورسېد. نوموړي هغه کوله چې یو ځل بیا د عمومي اسامبلې ټربیون یا ویاند وټاکل شي، ځکه که له واکه ګوښه شي، نو ښایي د سناتورانو له لوري محاکمه او اعدام شي. دې موضوع سناتورانو ته ښه پلمه په لاس ورکړه او ګراکچوس یې پر دې تورن کړ چې غواړي ځان پاچا کړي. هغه او ملګرو ته یې دسیسه جوړه شوه او د یوې حملې په نتیجه کې ووژل شول. خو د ګراکچوس په وژنې سره دا انګېزه مړه نه شوه. که څه هم د هغه لارویانو هڅه وکړه چې د ځمکو وېش او د ټولنې په نورو اقتصادي برخو کې اصلاحاتو ته دوام ورکړي، خو هغوی هم له ورته برخلیک سره مخ شول. مثلاً؛ د ګراکچوس ورور ګایوس غوښتل چې د خپل ورور ځای ونیسي، خو د ځمکوالو له لوري ووژل شو.

د راتلونکې یوې پېړۍ په ترځ کې دغه ډول شخړې او کړکېچونه په دوراني ډول یو ځل بیا راڅرګند شول او په ځانګړې توګه د ۹۱-۸۵ ق م کلونو ترمنځ کشمکشونه پر «ټولنیزو شخړو» واوښتل. د سناتوریال د ګټو سرسخت ملاتړي کارنلیوس سولا لوسیوس «Lucius Cornelius Sulla» نه یوازې د بدلونونو په اړه پورته شوي غږونه په بې رحمۍ سره غلي کړل، بلکې د عمومي اسامبلې د ټربیونونو یا ویاندویانو واکونه یې هم محدود کړل. کله چې جیولیوس سزار له سنا سره په مبارزه کې د رومیانو ملاتړ خپل کړ، دغې موضوع هم د عامه ملاتړ خپلولو په برخه کې محوري رول درلود. جیولیوس سزار په ۴۹ ق م کې کله چې له خپلو سپاهیانو سره د روبیکان له سیند څخه تېرېده، هغه سیاسي بنسټونه یې له منځه یووړل چې د روم جمهوریت مرکزي هسته یې جوړوله. روبیکان سیند هغه سیمه ده چې د روم ولایتونه «Cisalpine Gaul» له ایټالیا څخه جلا کوي. روم د سزار لاسته ولوېد او یوه بله کورنۍ جګړه پیل شوه. جګړه د سزار په ګټه پای ته ورسېده، خو وروسته نوموړی په ۴۴ ق م کې د «بروټوس» او «کاسیوس» په مشرۍ د مخالفو سناتورانو له لوري ووژل شو. روم جمهوریت ارام نه شو او د سزار د پلویانو، په ځانګړې توګه د «مارک انتوني او اوکتاویان» او د سناتورانو ترمنځ بله کورنۍ جګړه ونښته. انتوني او اوکتاویان له بریالي کېدو وروسته په خپلو کې سره ونښتل، چې بلاخره له میلاد څخه مخکې په ۳۱ کال کې اوکتاویان د «اکتیوم» په جګړه کې بریالی شو. هغه چې وروسته په ۲۸ ق م کال کې د «اګوستوس سزار» په نامه یادېده، پنځه څلوېښت کاله پر روم په یوازې ځان واکمني وکړه. اګوستوس په روم کې امپراتوري نظام رامنځته کړ. نوموړي غوره ګڼله چې امپراتوری ته یې د پرنسېپ «princep» چې د [برابرو ترمنځ لومړی] معنا ورکوي، خطاب وشي او خپل رژیم یې پرنسېپات باله. یوولسم (۱۱) نمبر نقشه له میلاد څخه وروسته په ۱۷۷ کال کې د روم امپراتورۍ حدود راښیي چې تر ټولو

وروستي برید ته رسېدلې وه. په دې نقشه کې د روبیکان سیند ساحه چې د سزار لپاره برخلیک ټاکونکې سیمه وه، ترسیم شوې ده.

جمهوریت ځخه پرنسیپات ته او بیا وروسته د امپراتورۍ په لور ورتګ، روم له زوال سره مخ کړ. هغه نیم بنده پرانېستي سیاسي بنسټونه چې اقتصادي هوساینې ته یې لار هواروله، سوکه سوکه له پامه وغورځول شول. سره له دې چې په روم جمهوریت کې د «ځمکو لوبه» د سناتوریال او نورو شتمنیو پاړکیو په ګټه روانه وه، خو یاد جمهوریت یو استبدادي یا ټولغوښتونکی نظام نه و او نه یې واک په کوم ځانګړي مقام پورې متمرکز کړی و. هغه بدلونونه چې اګوستوس پلي کړل، په وینز کې «سېراتا» ته ورته پروسه وه، چې په لومړیو کې یې یوازې سیاسي اړخ درلود، خو وروسته یې اغېزناکې اقتصادي لاسته راوړنې لرلې. لوېدیځ روم چې د دغو بدلونونو له امله له امپراتورۍ جلا شوی و، په پنځمه میلادي پېړۍ کې هم له مالي او هم له اقتصادي پلوه له سختې ځوړتیا سره مخ شوی و او د ړنګېدو پر پوله ولاړ و.

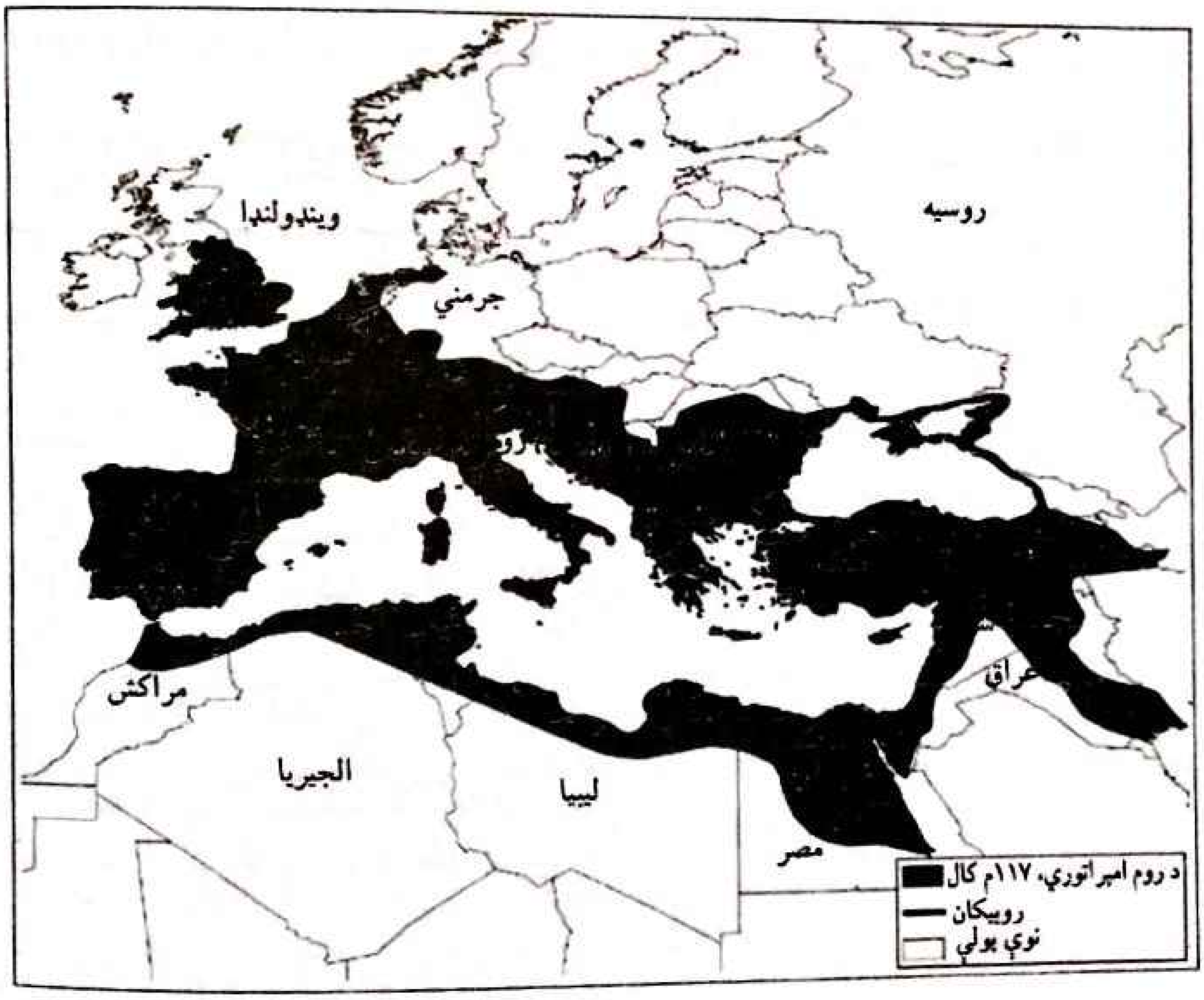

۱۱مه نقشه: د روم امپراتوري په ۱۱۷م کال کې

...رومي بدګڼې

فلاویوس اتیوس چې د «روم امپراتورۍ زوال او سقوط» په نامه د کتاب لیکوال اډوارد ګیبون، نوموړی «وروستی رومي» بولي؛ د روم امپراتورۍ یوه مهمه او راښکوونکې څېره وه. مخکې

له دې چې نوموړی د امپراتور «درېیم والنتینیان» په دستور ووژل شي، هغه د یوه پوځي سردار په توګه د روم امپراتورۍ مخکښه او ځواکمنه څېره وه. هغه د روم امپراتورۍ کورنی او بهرنی سیاست منظم کړ او له سرکښو بدوي قبایلو او په کورنیو جګړو کې له ښکېلو رومیانو سره یې مبارزه وکړه. په کورنیو جګړو کې د ښکېلو پوځیانو ترمنځ هغه یوازینی کس و، چې د واک او امپراتورۍ د لاسته راوړلو په هڅه کې نه و. د دویمې میلادي پېړۍ له پای ته رسېدو وروسته، په روم کې کورنۍ جګړه د ورځني ژوند پر واقعیت بدله شوې وه. په ۱۸۰ میلادي کال کې د مارکوس اریلیوس «Marcus Aurelius» د مړینې پرمهال او په ۴۷۶ کال کې د لوېدیځ روم امپراتورۍ د سقوط په موده کې ډېر لږ داسې وخت راغی چې کورنۍ جګړې به نه وې او یا به د امپراتورۍ پروړاندې د کودتاګانو هڅې نه کېدلې. ډېر لږ امپراتوران یا په خپل طبیعي مرګ مړه شول او یا هم د جګړې په ډګر کې ووژل شول، بلکې ډېر شمېر یې د واک غوښتونکو ډلو او یا هم په خپله د پوځ له خوا له منځه یوړل شول. د اتیوس شغل د روم جمهوریت او د روم امپراتورۍ کې د بدلونونو په اړه موږ ته یو تصویر په لاس راکوي. د هغه رول نه یوازې په ناپایه کورنیو جګړو کې او همدارنګه د امپراتورۍ په لومړیو کې د هېواد په چارو کې یې واک د جنرالانو او سناتورانو له محدودو واکونو څخه توپیر لري، بلکې د نوموړي د ژوند پېښې څرګندوي چې د رومیانو برخلیک څنګه د یادو دوو پېړیو ترمنځ بدلون ته سوق شوی و.

بربریان چې د امپراتورۍ په وروستیو کلونو کې لومړی مغلوب او بیا په پوځي لیکو کې ځای پرځای شوي وو او یا هم د مریانو په توګه ترې کار اخیستل کېده، د هېواد پر ډېری سیمو واک ټینګ کړ. اتیوس په ځوانۍ کې د بربریانو- لومړی د الاریک په مشرۍ د ګاتانانو او بیا وروسته د هونانو- له لوري برمته کړای شو. له بربریانو سره د روم اړیکې د هغو بدلونونو ښکارندویي کوي چې د جمهوریت عصر په پایله کې رامنځته شوې وې. الاریک یو داروونکی دښمن او په عین وخت کې یو متحد ګڼل کېده، داسې چې په ۴۰۵ میلادي کال کې نوموړی د روم په پوځ کې د جنرالۍ تر ټولو لوړې رتبې ته ورسېد. البته دا یوه موقتي چاره وه. الاریک په ۴۰۸ کال کې د رومیانو پرضد جنګېده، چې ایټالیا یې ونیوله او په روم کې یې لوټماري پیل کړه. هونیان په عین حال کې چې یو پیاوړی دښمن ګڼل کېده، ترخنګ یې د روم همېشنی متحد او ملاتړی هم و. که څه هم هغوی لومړی اتیوس برمته کړی و، خو وروسته د کورنۍ جګړې پرمهال د هغه ترخنګ ودرېدل. خو هونیان به تل له یوه لوري سره ژمن او متحد نه پاتې کېدل او په ۴۵۱ کال کې یې د اتیلا په مشرۍ د «راین» سیند پورې غاړه د

رومیانو پرضد جګړې ته را ودانګل په دې وخت کې ګاتانو د تیودوریک په مشرۍ د روم د دفاع لپاره جګړه کوله. د دغو ټولو پېښو په جریان کې د روم اشرافو بې دریغه هڅې کولې چې بربر قومندانانو ته ډاډ ورکړي. دا ډاډ ددې لپاره نه چې د بربریانو په مقاومت د روم پولې وساتي، بلکې د دې لپاره چې اشراف به یوه ورځ د واک د تصاحب لپاره په کورنیو شخړو کې دا ډله وکاروي. د مثال په توګه، ونډالیانو د پاچا قیصر په مشرۍ د اوسنۍ هسپانیا د ایبریا پر ټاپو وزمې یرغل وکړ او له ۴۲۹ میلادي کال وروسته یې د افریقا په شمال کې د رومیانو لویه برخه کرنیزې ځمکې ولکه کړې. د روم امپراتور دریم والنتیناین ددې برید په غبرګون کې قیصر ته خپله کوچنۍ لور د واده په ډول پېشنهاد کړه. سره له دې چې قیصر تازه د ګاتانو د یوه مشر له لور سره واده کړی و، خو د روم امپراتور دا وړاندیز یې رد نه کړ. قیصر خپله لومړۍ مېرمن په دې پلمه چې د ده د وژلو پلان یې درلود، طلاق او د غوږونو او پزې په پرې کولو سره یې خپلې کورنۍ ته ولېږله. نوې ناوې ډېره بختوره وه چې د کم عمر له امله په ایټالیا کې ساتل کېده او واده یې هېڅکله ترسره نه شو. نومړې وروسته د پټرانیوس مکسیموس په نامه یوه ځواکمن جنرال ته واده شوه او پټرانیوس هغه څوک و چې د امپراتور دریم والنتیناین په مرسته یې د اتیوس د وژنې پلان جوړ کړی و، خو وروسته خپله امپراتور د دې توطیې قرباني شو. مکسیموس د امپراتورۍ پر تخت کېناست، خو حکومت یې ډېر دوام ونه کړ، ځکه چې د قیصر له لوري پر ایټالیا د ونډالیانو د یرغل په پایله کې ووژل شو، دا هغه یرغل و چې د روم په سقوط او وحشیانه لوټنې تمام شو.

د پنځمې پېړۍ په لومړیو کې بربریان د روم د دروازو خولې ته رسېدلي وو. ځینې تاریخ لیکوونکي دا پېښه له دې سره تړلې ګڼي چې ګنې روم د امپراتورۍ په وروستیو کلونو کې له پیاوړو سیالانو سره مخ شوی و. خو د ګاتانو، هونیانو او ونډالیانو بریالیتوبونه د روم د زوال نښې وې، نه د سقوط اصلي عوامل. د جمهوریت پرمهال روم له ډېرو خطرناکو او سازمان شوو رقیبانو لکه کارتاژیانو سره مخ شو. د روم زوال د مایا دولت-ښارونو له سقوط او زوال سره ډېر ورته والی لري. د روم زېښبنونکي سیاسي او اقتصادي بنسټونه وو چې کورنۍ جګړې او د امپراتورۍ د سقوط پېښې یې وزېږولې. د روم د زوال رېښې هغه وخت ته ورګرځي کله چې اګوستوس واک ته ورسېد، دغې پېښې د بدلونونو یوې داسې مرحلې ته لار پرانېسته چې سیاسي بنسټونه یې ورځ تر بلې استثماري کول. د یادو بدلونونو له ډلې یو هم د پوځ د سټرکچر یا جوړښت بدلول و، چې ښېلتون یا تجزیه یې ممکنه کړه. دې کار هغه حیاتي عنصر چې د سیاست په ډګر کې یې د عامو رومیانو رول خوندي کاوه، له منځه یووړ. امپراتور تبریوس

هم، کله چې په ۱۴ میلادي کال کې واک ته ورسېد، عمومي اسامبله منحل او د هغې واک يې سنا ته ولېږداوه. رومیان ددې پرځای چې په سیاست کې ونډه او ځای ولري، په غنمو، د زیتون تېلو، شرابو او د خنزیر په وریا غوښو او همدارنگه د گلادیاتورانو په تفریحي پروگرامونو یا سرکسونو بوخت کړای شول. د هغو اصلاحاتو له امله چې اگستوس پلي کړي وو، امپراتوري نظام د دې پرځای چې د پخوا په څېر د روم 'ولسي سرتېرو' لښکر باندې تکیه وکړي؛ د امپراتورۍ گارډ ته يې مخه کړه. دا هغه ځانگړی پوځ و چې د اگوستوس په لاس جوړ شوی و. دا ځانگړی گارډ ډېر ژر پر یوې داسې وسیلې بدل شو چې د امپراتورانو په سقوط او بریالي کولو کې يې پوره لاس درلود، داسې چې ځانگړي گارډ به د کورنیو جگړو او شخړو په وخت کې د توطیو له لارې یو امپرتور رانسکور او بل يې واک ته رساوه. اگوستوس دغه راز اشراف د عامو وگړو پر وړاندې تقویه کړل او په دې توگه هغې ژورې نا انډولۍ چې د تبریوس گراکچوس او اشرافو ترمنځ د شخړې سبب شوه، دوام پیدا کړ او ان لاپسې پراخه شوه. په مرکز کې د واک راغونډېدو د عامو وگړو د مالکیت د حقوقو د خوندیتوب مسئله له گواښ سره مخ کړه. د امپراتورۍ په راتگ سره، د دولت له لوري د ضبط شوو ملکیتونو او شتمنیو کچه لوړه شوه او د روم په ځینو برخو کې د مصادره یا ضبط شوو ځمکو کچې د ټولو ځمکو نیمایي جوړوله. په ځانگړې توگه د امپراتور او له هغه د چاپېره کړۍ له لوري د قدرت د تمرکز له امله د مالکیت حقوق بې ثباته و. د واک د لاسته راوړلو پر سر دغه کشمکش چې د مایا دولت سره دومره توپیر نه لري، بلاخره اوج ته ورسېد. ان مخکې تر دې چې بربریان له ناورینه ډکه پنځمه میلادي پېړۍ کې واک ترلاسه کړي، کورنۍ جگړه پر عادي چاره بدله شوې وه. د مثال په توگه، «سیپټیموس سوروس» له «ډیډیوس جولیانوس» څخه واک ترلاسه کړ. جولیانوس هغه څوک و چې د «پرتیناکس» له وژلو وروسته په ۱۹۳ کال کې واک ته رسېدلی و. دریم امپراتور سېوروس د تخت د نورو مدعیانو جنرال «پسنیوس نایجر» او جنرال «کلیودوس البینوس» پروړاندې وجنگېد او هغوی ته يې په ترتیب په ۱۹۴ او ۱۹۷ کلونو کې ماتې ورکړې. نوموړي د کورنیو جگړو په ترځ کې د خپلو ټولو مخالفینو شتمنۍ او مالونه مصادره یا ضبط کړل. که څه هم ځواکمنو واکمنانو لکه تراجان (۹۸-۱۱۷) او وروسته ادریان او مارکوس اورلیوس، د روم د شړېدو او سقوط مخه څه ناڅه ونیوله، خو یو يې هم د بنسټونو د اساسي ستونزو په حل کې بریالي نه شول، دوی یا نه غوښتل او یا يې له وسه پورته خبره وه. له یادو واکمنانو څخه هېڅ‌یو له امپراتوري نظام څخه د لاس اخیستو او همدارنگه د جمهوري اصولو پربنسټ په روم کې د اغېزناکو سیاسي بنسټونو د بیا رغښت هوډ نه درلود.

مارکوس خپل زوی کودوس خپل ځايناستی ټاکلی و چې نوموړی د نيرو او کاليګولا په پرتله تر ډېره پلار ته ورته و.
د امپراتورۍ اړونده سيمې او ښارونه د پراخېدونکې بې ثباتۍ شاهدې وې. په درېيمه ميلادي پېړۍ کې د روم امپراتورۍ ټول ستر ښارونه په دفاعي دېوالونو راچاپېر شوي وو. په زياترو مواردو کې تاريخي ځايونه او ابدات د دې لپاره ويجاړ شول چې له ډبرو او ټوټو څخه يې دفاعي دېوالونه او سپر جوړ کړي. له ميلاده مخکې په ۱۲۵ کال کې ګول ته د روميانو تر ورتګ مخکې، يادو خلکو د دفاع او خونديتوب په موخه خپل کورونه د غونډيو له پاسه جوړول. د روميانو په راتګ سره لومړنې هستوګنځي پر دښتو او ښارو ځمکو بدل شول، خو په درېيمه ميلادي پېړۍ کې بيا دغه وضعيت معکوسه بڼه خپله کړه.
د سياسي بې ثباتۍ له ډېرېدو سره، ټولنه د داسې بدلون په لور سوق شوه چې اقتصادي بنسټونه يې لاپسې زيښبنونکي يا استثماري کړل. د سيټيزنشيپ يا ښاروندۍ لمن دومره پراخه شوې وه چې په ۲۱۲ ميلادي کال کې د امپراتورۍ ټول ازاد وګړي له دې حقه برخمن وو او سيټيزن ګڼل کېدل، خو په دې موده کې په ټولنه کې منفي بدلونونو دا هرڅه اپوټه کړل. هغه وختونه له منځه لاړل چې ټول وګړي به د قانون په وړاندې له مساوي حقونو برخمن وو، په ځانګړې توګه کله چې ادريان (۱۱۷-۱۳۸) واک ته ورسېدل، د هرې ډلې لپاره بېلابېل قوانين عملي کېدل. يو بل ټکی چې يادول يې اړين دي، هغه د ښاوندۍ د وضعيت بدلون دی چې د جمهوريت په پرتله په دې دوره کې خلکو په سياسي او اقتصادي چارو کې د ګډون ونډه نه لرله. مريتوب د روم په ګوټ ګوټ کې پر خپل ځای پاتې شو. د امپراتورۍ نظام په ټينګېدو سره، کروندګر د مريتوب ډوله شرايطو په لور ورټېل وهل شول او په ځمکو کې بوخت کړل شول. د دغو مريي ډوله وګړو حالت چې کلوني يې بلل، په رسمي اسنادو لکه «Codex Theodosianus» او «Codex Justinianus» کې په تفصيل سره بيان شوی دی، چې ريښه يې احتمالا د ډيوکلتين حکومت (۳۰۵- ۲۸۴) مودې ته ور رسېږي. پر کلوني د ځمکوالو حقوق نور پسې زيات شول. په ۳۳۲ ميلادي کال کې امپراتور قسطنطين ځمکوالو ته اجازه ورکړه، څو کلونيس يا د کلوني هغه غړي چې د تېښتې په جرم تورن دي، زولانه کړي او همدارنګه له ۳۶۵ ميلادي کال وروسته کلوني[1] کروندګرو د ځمکوالو له اجازې پرته د خپلو شخصي ملکيتونو د پلور اجازه نه لرله. لکه څرنګه چې د ډوبو شوو بېړيو او د ګرينلنډ له يخي هستو څخه معلومولی شو چې په لومړيو پېړيو کې د روم اقتصادي وضعيت څه ډول و،

---

[1] Coloni

همدغسې له یادو شواهدو څخه په ګټې اخیستنې د روم د سقوط او څوړتیا عوامل هم روښانه کولای شو.

تر ۵۰۰ میلادي کاله پورې د روم د ټولو ډوبو شوو بېړیو شمېر له ۱۸۰ څخه ۲۰ ته راټیټ شو. کله چې روم مخ په ځوړ روان شو، سوداګري په مدیترانه کې کمه شوه او د ځینو په وینا ان تر نولسمې پېړۍ پورې پخواني حالت ته ونه ګرځېده. د ګرینلنډ یخونه هم عین شی داستان بیانوي. رومیانو به له سپینو زرو سکې جوړولې او د اوسپنې استعمال هم په کې ډېر دود و، چې تر ډېره د پایپونو او لوښو په جوړولو کې به ترې کار اخیستل کېده. د میلاد تر لومړۍ پېړۍ وروسته په یخي هستو کې د اوسپنې، سپینو زرو او مسو د استعمال کچه مخ په کمېدو ښکاري. د جمهوریت د وخت اقتصادي وده د نړۍ د نورو زېښبونکو بنسټونو لکه د شوروي اتحاد په څېر حیرانوونکې وه، خو دغه وده چې حتی تر یوه بریده د نیمه پرانېستو بنسټونو په وجود کې ترسره کېده، محدوده وه او دوامداره پاتې نه شوه. د روم اقتصادي وده د کرنیزو محصولاتو پر نسبتاً لوړ تولید، جزیې او د لېرې واټن تجارت باندې ولاړه وه، خو دغه وده له ټکنالوژیکي پرمختګونو او خلاق تخریب څخه بې برخې وه. رومیانو ته یو لړ اساسي ټکنالوژۍ لکه اوسپنیز وسایل، وسلې، سواد او سپاره «د ځمکې د قُلبه کولو وسیله» په میراث پاتې وو، خو د جمهوریت په لومړیو کې یې ځیني نورې لاسته راوړنې هم لرلې، لکه په ودانیو کې د سیمنټو کارول، پمپ او د اوبو څرخ. تر دې وروسته د امپراتورۍ په وخت کې ټکنالوژیکي نوښتونه او بدلونونه په ټپه ودرېدل. د مثال په توګه، د کښتیو په ډیزاین او جوړونه کې ډېر لږ تحول راغی او د بېړۍ د حرکت لپاره له لرګیو جوړ راښېل هېڅکله په شاتنۍ برخه کې څرخ باندې بدل نه شو. د اوبو د څرخونو د ترویج پروسه ډېره ټکنۍ وه او له همدې امله اوبه هېڅکله د روم په اقتصاد کې د انقلاب سبب نه شوې، حتی په ځینو بنسټیزو پروژو لکه د اوبو رسونې کانالونو او ښاري کانالیزاسیون جوړولو کې هم له پخوانۍ ټکنالوژۍ څخه کار اخیستل شوی و. له نوښت پرته او پر پخوانۍ ټکنالوژۍ تکیې تر یوه بریده اقتصادي وده رامنځته کولای شوای، خو دا چې یاده وده له خلاق تخریب څخه خالي وه، دومره ونه پایېده. د مالکیت حقونو په نا خوندي کېدو سره د وګړو اقتصادي او سیاسي حقونه هم په خطر کې شول او اقتصادي وده ټکنۍ شوه. د روم د لرغوني عصر د ټکنالوژۍ په اړه د پاموړ ټکی دا دی چې د ټکنالوژۍ پنځونه او ترویج د حکومت په لارښوونه ترسره کېدل. دا کار تر هغه سم دی کله چې دولت د خلاق تخریب له وېرې ټکنالوژیکي پرمختګ ته زړه نه ښه کوي. د روم ستر لیکوال «پیلیني» د هغه سړي کیسه بیانوي چې د تبریوس د واکمنۍ پرمهال یې ناشکن

ښيښه اختراع کړې وه او د جايزې اخيستو په موخه امپراتور ته تللی و. نوموړي خپله اختراع تبريوس ته وړاندې کړه او تبريوس وپوښتل چې په دې اړه يې څوک خبر کړي دي او که نه؟ سړي ځواب ورکړ، نه. تبريوس ياد کس پر ځمکه راچپه او ويې واژه، څو «طلا د خاورې په څېر بې ارزښته شي».

په دې داستان کې دوه په زړه پورې ټکي نغښتي دي: لومړی، ياد مخترع د نوي کاروبار د جوړولو او له خپلې اختراع کړې ښيښې څخه د ګټې اخيستنې په پار د امپراتوار دربار ته تللی و، چې دا پر ټکنالوژۍ د حکومت کنټرول او انحصار ښيي. دويم؛ تبريوس په دې خوښ و، چې د ناوړه سياسي عواقبو له امله د نوښتونو مخه نيسي، چې دا هماغه له خلاق تخريب څخه وېره وه. د امپراتورۍ پرمهال د خلاق تخريب د مخنيوي په اړه دلته له موږ سره هينبوونکي مثالونه شته. سويټونيوس د هغه چا کيسه کوي چې امپراتور وسپاسيان «٦٩-۷۹م» ته راغی او خپله اختراع يې ورته وړاندې کړه. نوموړي داسې وسيله اختراع کړې وه چې د روم نوې جوړېدونکې ماڼۍ ته يې ستنې يا پايې په ډېر کم لګښت لېږدولې. ستنې ډېرې غټې، درنې او لېږدول يې خورا ستونزمن و، يادې ستنې لېرې په کانونو کې جوړېدلې او روم ته د هغو رالېږدول زرګونو کارګرانو او ډېر لګښت ته اړتيا لرله. وسپاسيان مخترع کس ونه واژه، خو نوښت يې رد کړ او زياته يې کړه:«په دې وسيلې به څنګه وکولای شم چې خپل خلک ماړه کړم؟» بيا هم وينو چې يو مخترع دولت مشر ته ورغلی و. تمه وه چې د ناشکن ښيښې برعکس ددې وسيلې په اړه يوه متفاوته پرېکړه وشي، ځکه چې د روم دولت د استخراج او ستنو جوړولو په چارو کې ښکېل و؛ خو دا نوښت هم بالاخره له خلاق تخريب څخه د وېرې له امله چې تر ډېره سياسي بڼه يې لرله، رد شو. وسپاسيان انديښنه لرله چې که خلک خوشاله او تر خپل کنټرول لاندې ونه ساتي، نو سياسي بې ثباتي به سر راپورته کړي. د روم خلک بايد بوخت ساتل شوي وای او د دې کار لپاره غوره وه چې د ودانيزو ستنو په څېر کارونو ته سوق شوي وای. امپراتور به خلکو ته وړيا ډوډۍ ورکوله او د هغوی د ساتېرۍ لپاره يې سرکسونه جوړول. د يادونې ده چې يادې دوه پېښې د جمهوريت له پاشل کېدو په کمه موده کې واقع شوې. د روم امپراتورانو د جمهوريت دورې د واکمنانو په پرتله د بدلونونو د مخنيوي لپاره ډېر ځواک درلود.

په روم کې د ټکنالوژيکي نوښتونو د نشتوالي يو بل مهم لامل د مريتوب دود و. روميانو د خپلو فتوحاتو په لړ کې ګڼ کسان د مريانو په توګه ونيول او په پراخو ځمکو کې د کار لپاره

يې اېټاليا ته بيول. ډېرې رومي وګړو کار کولو ته اړتيا نه ليده، ځکه چې د دولت په وړيا مرستو چلېدل. نو نوښت به له کومه شوی وای؟

ومو ويل چې نوښت له هغه ځايه سرچينه اخلي چې کله افراد نوې ايډياګانې يا طرحې او د زړو مسايلو لپاره نوې حل لارې ولري. په روم کې پر توليد بوخت کسان مريان او مريانو ته ورته کسان (کلوني) وو چې د نوښت انګېزه په کې وژل شوې وه، ځکه چې د کار ټوله ګټه د اشرافو جېب ته تلله. لکه څرنګه چې په دې کتاب کې به يې تکراراً وګورو، د کارګرانو او سيستمونو پر زبېښاک ولاړ اقتصاد لکه مريتوب او خان-رعيت نظام «Serfdom» په ښکاره ډول نوښت ځپونکی دی. دا حقيقت له لرغوني زماني څخه تر اوسني يا موډرن عصر پورې څرګند دی. د مثال په توګه، په امريکا متحده ايالتونو کې يوازې د دې هېواد شمالي ايالتونو په صنعتي انقلاب کې برخه واخيسته، نه سوېلي ايالتونو. که څه هم مريتوب او خان-رعيت نظام د اشرافو او واکمنې طبقې لپاره پراخ ثروت توليدوي، خو ټولنې ته ټکنالوژيکي نوښتونه او هوسا‌ينه نه وربښي.

له ويندولانډا څخه نور ليکونه نه راځي

په ۴۳ ميلادي کال کې د روم امپراتوار 'کلاډيوس' برېټانيا ونيوله، خو د سکاټلنډ په نيولو بريالی نه شو. په دې برخه کې وروستی بې نتيجې هڅه د روم د ګورنر «اګريکولا» وه، چې نومورې هم وروسته پرشا شو او په ۸۵ ميلادي کال کې يې د برېټانيا له شمالي پولې څخه تر سکاټلنډ پورې د ساتنيزو دېوالونو يوه لړۍ بنا کړه. ددې دېوالونو له ډلې يو ستر دېوال د نيوکاسټل د لوېديځ په ۳۵ مايله مترۍ کې په ويندولا کې موقعيت درلود. دغه دېوال په (۱۱) نمبر نقشه کې د روم امپراتورۍ د شمال غرب په لرې پرته سيمه کې ښودل شوی دی. وروسته ويندولا په هغه دفاعي دېوال کې مدغم شو چې ادريان جوړ کړی و، خو کله چې په ۱۰۳ کال کې د کانديدوس په مشرۍ د پوځ يو کنډک هلته مېشت شو، دا يو جلا دېوال و. کانديدوس خپل ملګري اوکتايوس ته د قرارګاه د اکمال او تجهيز په اړه ليک واستاوه او اوکتايوس يې په ځواب کې وليکل:«د اوکتايوس له لوري خپل ورور کانديدوس ته سلامونه او ښکې هيلې! څو ځله مې درته په ليک کې يادونه کړې چې ما پنځه زره وړې غنم اخيستي دي، چې له همدې امله اوس نغدو پيسو ته اړتيا لرم. که پنځه سوه ديناره راته را ونه لېږې، نو هغه درې سوه ديناره به چې د پېشکي په ډول مې ورکړې دي، له لاسه ورکړم او شرمنده به شم. له تاسو هيله کوم چې زر تر زره پيسې راولېږې. هغه څرمن چې تاسو يې يادونه کړې،

هغه په کاتاراکتیوم کې ده. هغوی ته ولیکه چې ماته یې راوسپاري او همدارنګه د هغه واګون یا ګاډی په اړه هم ولیکه چې تاسو په لیک کې ورته اشاره کړې ده. که په لاره کې د څناورو وېره نه وای، نو اوس به مې وختي دا کار تمام کړی و. له ترتیوس سره د هغو ۸،۵ دینارو په اړه وګوره چې له فاتالیس څخه یې اخیستي دي. هغه تراوسه ماته نه دي راسپارلي. ما ته د نغدو پیسو د لېږلو په اړه اطمینان راکړه، ترڅو د غنمو وړي واخلم. سپکتاتوس او فیرموس ته سلامونه وایه. په مخه ښه.»

د کاندیدوس او اوکتاویوس ترمنځ دا مکاتبه د روم امپراتورۍ تر ولکې لاندې د برېتانیا د اقتصادي پرمختګونو په اړه ځیني واقعیتونه روښانه کوي. دا لیک موږ ته راښیي چې رومي-برېتانیا هغه مهال له مالي خدماتو سره مل له پرمختللي پولي اقتصاد څخه برخمنه وه. دا لیک همدا راز موږ ته په برېتانیا کې د سړکونو موجودیت راښیي، که څه هم هغه مهال په ناوړه وضعیت کې و. هلته همدارنګه یو مالیاتي نظام موجود و، چې ټکس یې وضعه کړی و، څو کاندیدوس ته مزد ورکړي. تر ټولو مهمه دا چې دواړه کسان باسواده وو او کولای یې شول چې له پوستي خدمتونو ګټه واخلي. برېتانیا دغه راز د کولالي لوښو د تولید ګڼې کارخانې او په ځانګړې توګه په 'اکسفورډشایر' کې لرلې چې په لوړ کیفیت محصولات یې تولیدول. په ښاري سیمو کې حمامونه او عامه ودانۍ موجودې وې او د ودانیو په غولي کې به کاشي او ښکلې ډبرې کارول کېدې، خو په څلورمه پېړۍ کې دا هرڅه مخ په ځوړ شول او له ۴۱۱ میلادي کال وروسته د روم امپراتورۍ له برېتانیا لاس واخیست او رومي پوځیان له دغې خاورې ووتل. هغوی چې هلته پاتې شول، معاش یا پیسې ورنه کړل شوې او د روم امپراتورۍ له ړنګېدو وروسته خلکو ځایي واکمنان وشړل. تر ۴۵۰ میلادي کاله پورې د اقتصادي هوساینې ټولې پانې ورژېدې، پیسې له چلښته ولوېدې، ښاري سیمې خالي شوې او ودانۍ د ډبرو پر ډېرۍ بدلې شوې، پر سړکونو واښه او بوټي راشنه شول. د کولالۍ یوازې یو ډول تولید پاتې شو، چې هغه هم په لاس جوړېدل. خلکو په ودانیزو چارو کې د مصالې کارول هېر کړي وو او د سواد کچه په بېساري ډول راټیټه شوه. د کورونو په غولي کې بوس کارول کېدل، نه کاشي یا خښتې. نور څوک پیدا نه شول چې له وینډولانډا څخه لیک ولیکي.

له ۴۱۱ میلادي کال وروسته برېتانیا له اقتصادي رکود سره مخ او پر یوه شاړه کنډواله بدله شوه. البته دا لومړی ځل نه و، چې دغه هېواد له داسې وضعیت سره مخ کېږي. مخکې مو ولوستل چې له میلاد څخه ۹۵۰۰ کاله وړاندې په منځنۍ ختیځ کې د نوې ډبرې انقلاب ځنګه پیل شو. هغه مهال چې د اریکا او ابوهریره اوسېدونکو په کوډلو او کوچنیو کروندو

کې ژوند کاوه، انګرېزان لا هم په ښکار او د بوټو په راټولولو بوخت وو. انګرېزانو ۵۵۰۰ کاله وروسته هم دغه ډول ژوند درلود او حتی له دې وروسته هم په برېټانیا کې کرنه او مالداري په خپله د انګرېزانو په نوښت رامنځته او دود نه شول، بلکې له منځني ختیځ څخه اروپا ته د تللو کډوالو له لوري دود شول. هغه مهال چې انګرېزانو دې کار ته مخه کړه، د منځني ختیځ وګړي د ښارونو د ابادولو، د لیک او کولالۍ د اختراع په حال کې وو. له میلاده ۳۵۰۰ کاله مخکې په بین النهرین یا اوسني عراق کې د «اوروک» او «اور» ستر ښارونه جوړ شول. د اټکل له مخې اوروک هغه مهال ۱۴ زره اوسېدونکي لرل، چې موده وروسته یې شمېر ۴۰ زرو ته لوړ شو. هغه وخت چې څرخ د لېږد رالېږد لپاره کارول کېده، په عین وخت کې د کولالۍ څرخ هم په بین النهرین کې اختراع شو. لږ وروسته د مصریانو لرغوني پلازمېنه ممفیس رامنځته شوه. په دواړو سیمو کې لیک په جلا- جلا ډول رامنځته شو. کله چې مصریانو له میلاد څخه ۲۵۰۰ کاله مخکې د «ګیزا» درې ګوني اهرامونه جوړول، انګرېزانو خپله لرغوني آبده «ډبرینه دایره»[1] جوړه کړه. که څه هم دا ابده د انګرېزانو د وخت له معیارونو سره برابره وه؛ خو دومره ستره نه وه، چې حتی د مصر په یوه هرم کې د خښ شوي فرعون «خوفو» پېښو ته خښبه شوې کښتۍ په کې ځای شي. له منځني ختیځه د برېټانیا او اروپا وروسته پاتې والي، د رومیانو تر دورې دوام وکړ. پر دغه بدمرغه تاریخ سربېره، بیا هم په لومړي ځل پرانیستې ټولنه په برېټانیا کې رامنځته شوه او صنعتي انقلاب هم همدلته سر را پورته کړ. مخکې مو یادونه وکړه چې دا د کوچنیو بنسټي توپیرونو او د تاریخ د حساسو مقطعو په وړاندې د غبرګونونو پایله ده، لکه طاعون او د امریکا لوېې وچې کشف. له نورو پر جلا مسیر د برېټانیا روانېدو، تاریخي ریښې لرلې؛ خو که پېښې ته د وینډولانډا له زاویې وګورو، نو وبه وینو چې دغه ریښې دومره ژورې نه دي او دغه پېښې له تاریخي پلوه هېڅکله نه وې اټکل شوې. د نوې ډبرې انقلاب او حتی د رومیانو د څو پېړۍ واکمنۍ پرمهال هم د یادو پېښو په اړه نښې نښانې نه لیدل کېدې. په ۴۵۰ میلادي کال کې چې تاریخ لیکونکي یې د «تورتم عصر» بولي، برېټانیا یوځل بیا د بېوزلۍ او سیاسي اړدوړ خولې ته ولوېده او پېړۍ پېړۍ له مرکزي او کارنده دولت څخه بې برخې وه.

[1] the stone circle

د جلا کېدو مسیرونه

په برېټانیا کې د پرانیستو بنسټونو او وروسته د صنعتي انقلاب پېښې، د روم د دورې میراث نه ګڼل کېږي، خو دا په دې معنا نه ده چې د لوېدیځ روم د امپراتورۍ د سقوط په پایله کې چې د نړۍ په تاریخ کې مهمه پېښه ګڼل کېږي، د پاموړ بدلونونه رامنځته نه شول. دا چې د اروپا بېلابېلو برخو شریکه حساسه مقطعه لرله، نو بنسټونو یې هم باید مشابه تحول موندلی وای. د روم امپراتورۍ سقوط ددې شریکو حساسو مقطعو مهمه برخه جوړوي. د بدلون دا اروپایي مسیر د افریقا، اسیا او د امریکا د طی شوو مسیرونو په پرتله متفاوت دی. دلته د پراختیا بنې متفاوتې دي، ځکه چې حساسې مقطعې یې سره شریکې نه وې. په برېټانیا کې د رومي واکمنۍ ړنګېدو هنګامه خپره کړه. دا پېښه د ایټالیا یا د روم تر واکمنۍ لاندې ګال (اوسنۍ فرانسه)، یا حتی د افریقا د شمال په اړه چې زاړه بنسټونه پکې تر ډېره په خپل ځای پاتې شول؛ لږ صدق کوي. په دې کې شک نه شته چې په روم کې له یوه واحد حکومت څخه د ګڼو حکومتونو په لور تګ چې د فرانکیانو، ویسګاټیانو، اوستراګاټیانو، ونډالیانو او بورګنډیانو له خوا اداره کېدل، له خپل ارزښت څخه برخمن و. ددې حکومتونو د واک ساحه ډېره محدوده وه او د ګاونډیانو د پرله پسې یرغلونو له امله تل زیان منونکي وو. له شمال لوري به ویکینګیان او ډانیان له خپلو کښتیو سره راسم شول، له ختیځه به پر اسونو سپاره هونیانو یرغل راووړ او په پایله کې اسلام د یوه نوي دین او سیاسي قوت په توګه د حضرت محمد (ص) تر وفات یوه پېړۍ وروسته په ۶۳۲ میلادي کال کې د نوي اسلامي دولت بنسټ کېښود، چې د بیزانس امپراتورۍ لویه برخه، شمالي افریقا او د هسپانیا سیمې یې په ځان کې رانغاړلې. دغو پېښو اروپا ته ټکان ورکړ او په پایله کې په اروپا کې یوه ځانګړې ټولنیز نظام چې د فیوډالیزم په نامه یادېږي، سر راپورته کړ. فیوډالي ټولنو غیر متمرکز جوړښت درلود، ځکه چې پیاوړي مرکزي حکومتونه له منځه تللي وو. که څه هم یو شمېر واکمنانو لکه شارلمان هڅه وکړه چې دغه ډول حکومتونه یوځل بیا را ژوندي کړي، خو بریالي نه شول. فیوډالي بنسټونو چې د بشري قوې په برخه کې یې پر غیر ازادو کارګرانو یا غلامانو تکیه کوله، زېبښونکي بڼه لرله. یادو بنسټونو په منځنۍ پېړۍ کې په اروپا کې د ټکنۍ اقتصادي ودې او زېبښاک اساس کېښود. خو له دې سره سره، یادو بنسټونو په راتلونکې پراختیا کې رول درلود. د مثال په توګه، کله چې د کلیوالي وګړو ټولنیز وضعیت د خان-رعیت «serfdom» بڼه خپله کړه، مریتوب په اروپا کې له منځه لاړ. کله چې واکمن پاړکي د کلیوالو ټولنیز وضعیت له مریتوب څخه د خان-رعیت بڼې ته رابښکته کاوه، نو ددې اړتیا نه لیدل کېده چې د پخوانیو ټولنو په څېر دې

د مريانو يوه جلا طبقه موجوده وي. فيوډالېزم همدارنګه د واک تشه رامنځته کړه چې له امله يې خپلواکو ښارونو په توليد کې تخصص پيدا کړ او سوداګري و غوړېده، خو له طاعون ناروغۍ وروسته کله چې په اروپا کې د واک انډول بدل شو او په لوېديځه اروپا کې د خان-رعيت نظام رنګېدل پيل شول، له مريانو څخه د يوې پاکې کثرت پاله يا پراخ بنسټه ټولنې جوړېدو ته لار هواره شوه. د تاريخ هغه حساسې مقطعې چې فيوډالي ټولنې يې وزېږولې، له يو بله متفاوتې دي؛ خو دا په دې معنا نه ده چې يوازې اروپا د تاريخ داسې حساس پړاوونه وهلي دي. ورته مثال افريقايي هېواد ايتوپيا دی چې د اکسوم «Aksum» پاچاهۍ د پراختيا په پايله کې رامنځته شو. د اکسوم پاچاهۍ بنسټ له ميلاده شاوخوا ۴۰۰ کاله مخکې کېښودل شو. دا په خپل وخت کې له اقتصادي پلوه نسبتاً يوه پرمختللې پاچاهي وه چې له هند، سعودي عرب، يونان او د روم امپراتورۍ سره يې نړيوالې تجارتي اړيکې لرلې. دا پاچاهي هغه مهال له بېلابېلو اړخونو د ختيځ روم امپراتورۍ سره د پرتلې وړ وه. په اکسوم کې پيسې دود وې، تاريخي ابدات، عامه ودانۍ او سړکونه پکې جوړ شوي وو او د کرنې او بېړۍ چلونې په برخو کې يې ختيځ روم ته ورته ټکنالوژي لرله. له عقيدتي اړخه هم د روم او اکسوم ترمنځ ډېر په زړه پورې مشابهتونه شته. د روم امپراتور قسطنطين په ۳۱۲ ميلادي کال کې مسيحيت ومانه. د اکسوم پاچا ايزانا هم په دغه وخت کې په ورته عمل لاس پورې کړ. دولسم (۱۲) نمبر نقشه د اکسوم د لرغوني دولت موقعيت چې د اوسنۍ ايتوپيا او اريتريا سيمې دي، رانښيي. د روم امپراتورۍ له زوال سره هممهاله اکسوم هم له ورته برخليک سره مخ شو او د دې دولت د تاريخي ماتې څرنګوالی د لوېديځ روم امپراتورۍ سره ورته والی لري. څرنګه چې هونيانو او ونډاليانو د روم په کمزوري کولو او ځوړتيا کې رول ولوباوه، همدغسې د اکسوم په سقوط کې هغو عربو فعاله ونډه لرله چې په اوومه پېړۍ کې يې خپل نفوذ تر سرې بحيرې او د عرب ټاپو وزمې تر سوېل پورې پراخ کړی و. اکسوم په عربستان کې خپلې مستعمرې او سوداګريز مسيرونه له لاسه ورکړل، چې دغه کار د اکسوم د اقتصادي ځوړتيا بهير لاپسې چټک کړ. د سکې ضرب ودرېد، د ښاري سيمو نفوس کم شو، حکومت په کورنيو ستونزو کې ګير شو او قلمرو يې د ننني ايتوپيا په اندازه محدود شو.

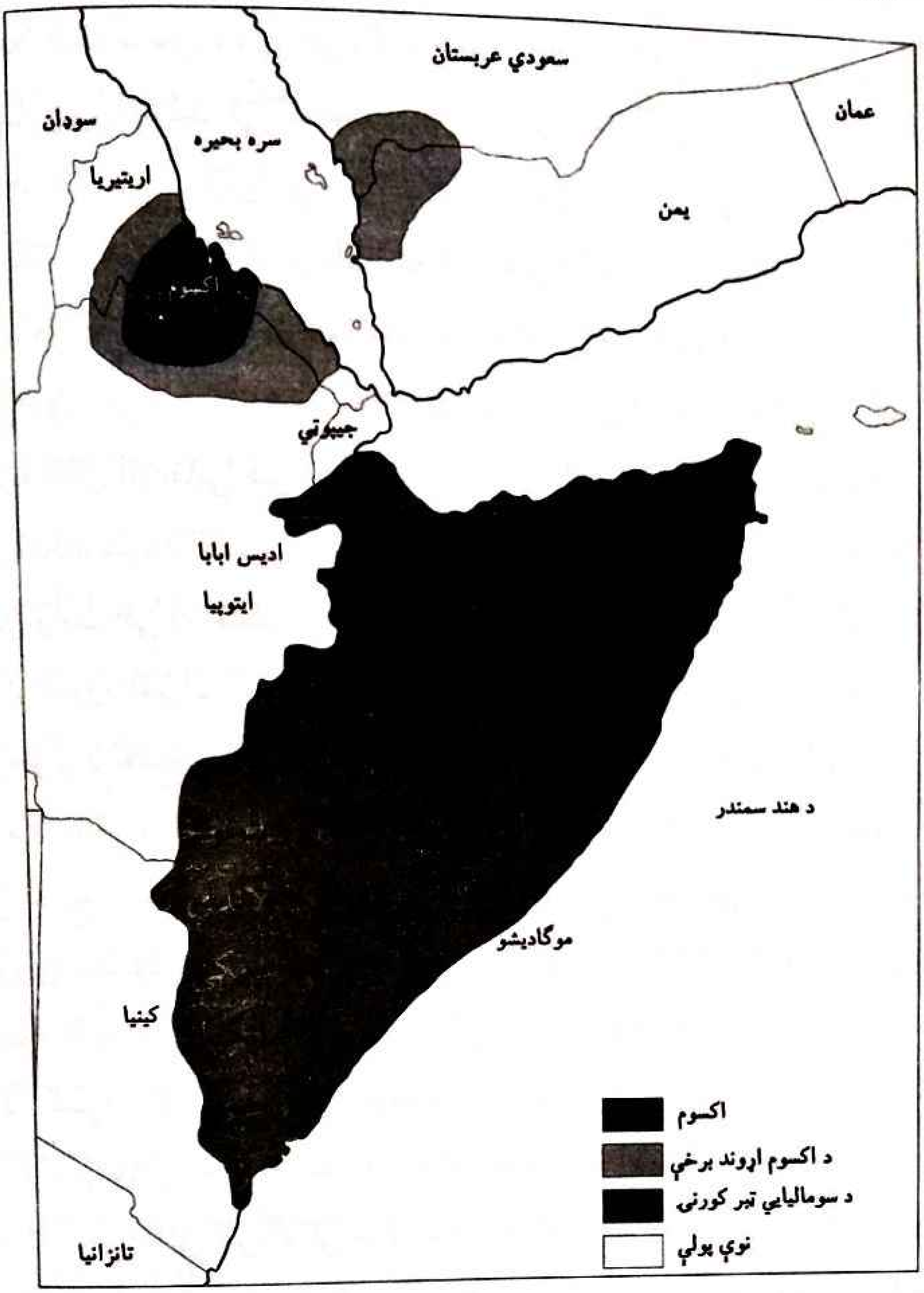

۱۲مه نقشه: د اکسوم امپراتورۍ او د سومالیایي تبر کورنۍ

په اروپا کې د مرکزي حکومتونو په له منځه تلو سره، فيوډالي بنسټونه را وټوکېدل. په ايتوپيا کې د ګلټ «gult » نظام په رامنځته کېدو سره ورته وضعيت سر راپورته کړ، چې له مخې به يې د امپراتور له خوا خلکو ته ځمکه ورکول کېده. که څه هم ګومان کېږي چې دا بنسټونه په ډېرې پخوا زمانې پورې اړه لري، خو د ديارلسمې پېړۍ په ليکنيزو اثارو کې ورته اشاره شوې ده. د ګلټ کليمه اهمرې ريښه لري چې معنا يې ده: «هغه ځمکه ځانګړې کړه». هغه څوک چې له دې حقه برخمن کېدل، په بدل کې يې بايد امپراتور ته په پوځي برخه کې خدمت کړی وای. ګلټ ته حق ورکړل شوی و، چې له کروندګرو څخه د باج په توګه امتياز واخلي. تاريخي

شواهد څرګندوي چې د ګلټ حق لرونکو کسانو به د کوچنیو کروندګرو له نیمايي ډېر محصولات په خپل نوم کول. سره له دې چې دغه جلا نظام د لوېديځې اروپا له فیوډالېزم سره ډېر مشابهتونه لرل، خو تر هغه هم څو چنده زبېښونکی و. د فیوډالېزم د اوج په مرحله کې په برېټانیا کې سرفیانو یا رعیت نسبتاً اسانه شرایط لرل او د خپلو کرنیزو محصولاتو نږدې نیمايي برخه به يې خانانو ته ورکوله. خو ایتوپیا د ټولې افریقا مثال نه و، د افریقا لويې وچې په نورو سیمو کې د خان-رعیت نظام «Serfdom» د مریتوب ځايناستی نه شو. مریتوب او د دې پدیدې ملاتړو او تقویه کوونکو بنسټونو څو پرله پسې پېړۍ په افریقا کې دوام وکړ، حتی بنايي د ایتوپیا نهايي مسیر به ډېر متفاوت و. ایتوپیا له اومې پېړۍ وروسته له هغو بدلونونو چې اروپايي بنسټونه يې اغېزمن کړل، وروسته پاتې شوه، په دې بدلونونو کې د خپلواکو ښارونو رامنځته کېدل، پر نوو شاهي نظامونو لګېدلي محدودیتونه او د امریکا لويې وچې په کشف پسې په اتلانتیک کې د سوداګرۍ پراختیا شامل و. په پایله کې د ایتوپیا مطلقه او استبدادي بنسټونه له هر ډول ننګونې پرته په خپل ځای پاتې شول. د افریقا لویه وچه وروسته په ډېر متفاوت ظرفیت، له اروپا سره د سیالۍ ډګر ته داخله شوه. ختیځه افریقا د عربي نړۍ لپاره د مریانو د عرضه کولو په ترټولو ستر مارکېټ بدله شوه او په اتلانتیک کې د سوداګرۍ د غوړېدو له امله د اروپايي پراختیا په جریان کې ختیځې او لوېديځې افریقا په نړیوال اقتصاد کې د مریانو د عرضه کولو رول ترسره کړ. دا چې په اتلانتیک کې سوداګري څنګه په لوېديځه اروپا او افریقا کې د متفاوتو مسیرونو د رامنځته کېدو سبب شوه، د بنسټي توپیرونو هغه مثال دی چې د تاریخ د حساسې مقطعې ته د ملتونو له غبرګون ښودو سره تړاو لري. د مریانو سوداګرۍ په برېټانیا کې د استبداد یا ابسلوټېزم مخالفین شتمن کړل، خو په افریقا کې يې بیا استبداد او د استبداد پیاوړتیا سره مرسته وکړه. له اروپا ور هاخوا، د بنسټونو د جلا کېدو پروسې خپل مسیر ته دوام ورکړ. د مثال په توګه، د امریکا لویه وچه چې له میلاده شاوخوا ۱۵،۰۰۰ کاله مخکې د یخ د اوبه کېدو په پایله کې له اروپا څخه جلا شوه، د ناتوفیانو په څېر له مشابه بنسټي نوښتونو څخه برخمنه وه چې په دغو نوښتونو کې ګډ ژوند، سلسله مراتب او د زبېښونکو بنسټونو په اډانه کې نابرابري شامل وو. دغه نوښتونه لومړی په بولیویا، مکسیکو او پیرو کې راڅرګند شول، چې بالاخره يې د جوارو بوټي په اهلي کېدو سره د امریکا لویه وچه کې د نوې ډبرې انقلاب راوپنځاوه. د مایا دولت په اړه مو مخکې ولوستل، همدغه سیمه وه چې د زبېښونکي یا استثماري ودې لومړنۍ نښې په کې راڅرګندې شوې، خو څرنګه چې د پراخېستو بنسټونو او اقتصادي ودې راپورته شوې څپه د روم تر واکمنۍ لاندې د اروپا

ټولو سيمو ته خوره نه شوه، همدغسې په امريکا کې هم پرانېستي بنسټونه دغو لرغونو تمدني سيمو ته پراخ نه شول. په حقيقت کې، لکه په لومړي څپرکي کې مو چې ولوستل، دغو تمدنونو په ډېره ناوړه بڼه له اروپايي ښکېلاک سره تعامل وکړ، تر دې چې خپل بخت يې بايلود او د امريکا هغه سيمې چې تر دې مخکې خورا شتمنې وې، د فقر خولې ته ټېل وهل شوې. متحده ايالات او کاناډا چې هغه مهال د مکسيکو، پيرو او بوليويا د تمدنونو په پرتله ډېرې وروسته پاتې سيمې وې؛ اوسمهال د امريکا په لويه وچه کې تر ټولو شتمن هېوادونه دي.

د لومړنۍ اقتصادي ودې پايلې

د نوې ډبرې انقلاب چې له ميلاده ۹۵۰۰ کاله مخکې او د برېټانيا صنعتي انقلاب چې د اتلسمې ميلادي پېړۍ په وروستيو کې رامنځته شول، په نړۍ کې د اقتصادي ودې د پيل او اوج پړاوونه بلل کېږي. دغو پرمختګونو له بنسټي (نهادي) نوښتونو سرچينه اخيسته چې وروسته مخ په ځوړ شول. په لرغوني روم کې د جمهوريت د وخت بنسټونو چې په دې سيمه کې يې يوه اندازه اقتصادي خوځښت او ستره امپراتوري پنځولې وو، د جوليوس سزار د کودتا او د اګوستوس په مشرۍ د امپراتوارۍ د تاسيس په پايله کې له منځه لاړل. د روم نهايي زوال پېړۍ وخت ونيوه او ډېر ځنډنی شو، خو کله چې د جمهوريت د وخت نسبتاً پرانېستو بنسټونو زېښونکو هغو ته لار ورکړه، اقتصادي شاتګ او ځوړتيا يې بېخي يقيني کړل. د وينز اقتصادي تحرک هم ورته وضعيت درلود. د وينز جمهوريت اقتصادي وده پر هغو بنسټونو ولاړه وه چې د پرانېست والي مهمې ځانګړنې يې په ځان کې لرلې. خو کله چې واکمنې طبقې د نوو سوداګرو او پانګوالو پرمخ د نظام دروازې بندې کړې، دغه بنسټي ځانګړنې کاواکه شوې.

که څه هم د روم تجربه په خپل ځای له ارزښته برخمنه ده، خو دا د روم ميراث نه و، چې په برېټانيا کې يې له پرانيستو بنسټونو او صنعتي انقلاب سره مرسته وکړه. سمه ده چې تاريخي پېښې د بنسټونو برخليک ټاکي، خو دا له پخوا ټاکل شوی تقدير نه دی. د روم او وينز تاريخ ښيي چې د اقتصادي ودې په لور لومړني ګامونه څنګه بېرته پر شا شول. هغه اقتصادي او بنسټي بستر چې روم په ګرده اروپا او منځنۍ ختيځ کې رامنځته کړی و، په را وروسته پېړيو کې يې د پرانېستو بنسټونو په رامنځته کولو کې مرسته ونه کړه. په حقيقت کې دغه ډول بنسټونه په لومړي ځل په برېټانيا کې رامنځته شول؛ هغه هېواد چې په پنځمه ميلادي پېړۍ کې د روم تر کاواکې ولکې لاندې و او دغه ولکه له کوم ژور اغېز پرته ژر له منځه لاړه. خو د دې په عوض، لکه څرنګه چې په خلورم څپرکي کې مو پرې بحث وکړ. تاريخ د بنسټونو ترمنځ د

واټن رامنځته کولو او جلا کېدو کې مهم رول لوبوي. دا واټن یا جلا کېدنه داسې توپیرونه رامنځته کوي چې وروسته د تاریخ حساسې مقطعې پر وړاندې د غبرگون پرمهال تقویه کېږي. له دې کبله چې دغه توپیرونه کوچني دي، کېدای شي په اسانۍ بېرته معکوس حرکت پیل کړي او معمولاً دا د یوې ساده پروسې نتیجه نه ده.

له شک پرته چې روم پر اروپا اوږد مهاله اغېزې وښندلې. رومي قوانینو او بنسټونو، د لوېدیځ روم تر سقوط وروسته د بربریانو په لاس جوړ شوي بنسټونه او قوانین تر اغېز لاندې راوستل. همدارنگه د روم د سقوط په پایله کې په اروپا کې متمرکز حکومتونه له منځه لاړل او ځای یې فیوډالېزم ونیوه. د مریتوب له منځه تلل او د مستقلو ښارونو را ټوکېدل، د دې پېښې اوږدمهاله اغېزې وې. دغو پېښو هغه وخت ارزښت پیدا کړ چې طاعون ناروغۍ د اروپا فیوډالي ټولنې ته سخت ټکان ورکړ. د طاعون یا تورمرگي د ایرو له منځه پیاوړي ښارونه راوټوکېدل او عام وگړي نور په ځمکو پورې تړلي پاتې نه شول او له ملا ماتوونکو فیوډالي مکلفیتونو خلاص شول. د عطف دا ټکی یا د تاریخ دا حساسه مقطعه د روم امپراتورۍ تر سقوط وروسته پېښه شوه او د قوي بنسټي جلا کېدنې په پایله کې یې اروپا په هغه مسیر ور سمه کړه چې له افریقا، اسیا او امریکا څخه کاملا جلا و.

په شپاړسمه پېړۍ کې اروپا د بنسټونو له اړخه د افریقا جنوب صحرا او د امریکا لوېې وچې سره کاملا متفاوته وه. که څه هم اروپا په اسیا کې د هندي او چینایي تمدنونو په پرتله دومره بډایه نه وه، خو په ځینو کلیدي برخو کې یې ترمنځ توپیر و. د مثال په توگه، اروپا په سیاسي نمایندگۍ او مشارکت ولاړ بنسټونه لرل، په داسې حال کې چې په اسیا کې نه و. دې ډول بنسټونو د پرانېستو بنسټونو په پراختیا کې د پاموړ رول لوباوه. لکه څرنگه چې په راتلونکو دوو فصلونو کې به یې ووینو، په اروپا کې له کوچنیو بنسټي توپیرونو څخه یو یې له ارزښت څخه برخمن و. دا توپیرونه په حقیقت کې د برېټانیا په گټه تمام شول، ځکه چې د فیوډالي نظام په کمزوري کېدو سره، په برېټانیا کې سوداگرو او صنعتکارانو ته لار خلاصه شوه. دغو سوداگرو، صنعتکارانو او کروندگرو له پاچاهانو څخه د فکري مالکیت د حقونو د خوندیتوب، د سیاسي مشارکت او پرانېستو بنسټونو د تامین غوښتنه کوله. دغه بهیر په اولسمه پېړۍ کې د خپل تکامل اوج ته ورسېد.

اووم څپرکی

د عطف ټکی

له نساجانو سره ستونزه

ویلیم لي په کمبریج پوهنتون کې د زده کړو له بشپړولو وروسته په ۱۵۸۳ کال کې د برېټانیا کالورټن ته راستون شو، څو د ځایي کشیش دنده واخلي. لومړۍ ملکې الیزابت (۱۶۳۰-۱۵۵۸) تازه د یوه فرمان له لارې ټولو برېټانویانو ته امر کړی و، چې اوبدل شوې خولۍ پر سر کړي. ویلیم لي په دې اړه په خپلو یادښتونو کې لیکلي دي:«دا ډول پوښاک یوازې اوبدونکو تیارولای شو، خو ډېر وخت یې نیوه، ما په دې اړه د یوه نوښت پنځولو لپاره فکر وکړ. ما لیدل چې مور او خور به مې ستنې په لاس په تیاره خونه کې ناست ول او اوبدل یې کول. کله چې د یوې خولۍ د اوبدلو پرمهال د یوې بخۍ لپاره په عین وخت کې دوه ستنې کارول کېږي، نو ولې څو ستنې ونه کارول شي؟» دا نوې ایډیا په پایله کې د نساجۍ ماشین د اختراع سبب شو. لي دداسې یوه ماشین د جوړولو په فکر کې شو چې وکولای شي اوبدونکي له دغې ناتمامه خوارۍ څخه خلاص کړي. هغه زیاتوي:«د کلیسا او کور کارونه مې لږ-لږ شا ته پرېښودل او ټول پام مې ددې دستگاه پر جوړونې راټول کړ.»

په پایله کې په ۱۵۸۹ کال کې د نساجۍ ماشین یا د لي په خبره «stocking frame» تیار شو. نوموړی له ملکې الیزابت سره د لیدو لپاره په بېړه لندن ته ولاړ او ملکې ته یې د نوې اختراع کړې الې د گټو په اړه معلومات ورکړل او له هغې وغوښتل چې د بل چا له لوري ددې اختراع د کاپي د مخنیوي په موخه باید د امتیاز خوندیتوب حق ورکړي. نوموړي د ماشین د نصبولو لپاره یوه ودانۍ کرایه کړه او د پارلمان د وکیل «ریچارډ پارکینز» په مرسته په دې بریالی شو چې د ملکې د ځانگړې شورا له یوه تن غړي «هنري کېري» سره وگوري. کېري ددې زمینه برابره کړه چې الیزابت راشي او ماشین وگوري، خو کله چې الیزابت راغله، غبرگون یې ډېر سوړ و. هغې د اختراع حق د خوندیتوب په اړه د لي وړاندیز رد کړ او ویې ویل:«ته مست یې ښاغلی لي! ته خپله فکر وکړه چې ستا دا ماشین به زما بېوزله خلکو سره څه مرسته وکړي؟ دا ماشین به تباه کوونکې بېکاري رامنځته کړي او خلک به گدایۍ ته کېنوي.»

لي چې ډېر ناهیلی شوی و، فرانسې ته وخوځېد، چې هلته هم خپل بخت وازمایي، خو هلته هم له پاتې راتلو وروسته بېرته برېټانیا ته راستون شو، څو د لومړۍ الیزابت له ځایناستي لومړي جېمز (۱۶۲۵-۱۶۰۳) څخه د اختراع حق د خوندیتوب غوښتنه وکړي. جېمز هم د

لومړۍ الیزابت په څېر د دلایلو په وړاندې کولو سره د لي وړاندیز رد کړ. هغوی وېرېدل چې د نساجۍ میکانیزه کېدل به د ټولنې نظم ګډوډ کړي او د بېکارۍ د زیاتېدو له امله به خلک د پاچا پرضد پاڅون وکړي. د لي ماشین هغه اختراع وه چې د تولیداتو د زیاتوالي پیغام یې له ځان سره درلود، خو خلاق تخریب ورسره مل و. د 'لي' د دې بېسارې اختراع په اړه غبرګونونه په دې کتاب کې زموږ د بحث پر منځپانګې د تایید مهر لګوي. د نوې دېرې انقلاب څخه نیولې د صنعتي انقلاب تر عصر پورې، له خلاق تخریب څخه وېره تل په ټولنه کې د دوامدارې اقتصادي ودې پر وړاندې اساسي خنډ واقع شوی دی. ټکنالوژیکي نوښتونه بشري ټولنې بډایه کوي، خو د زاړه پر نوي بدلېدو او د ځینو ډلو د سیاسي او اقتصادي ګټو د وچېدو حتمي پېښې له ځان سره لري. موږ د پایداره اقتصادي ودې لپاره نوې ټکنالوژۍ او د چارو د ترسراوي لپاره نوو کړنلارو ته اړتیا لرو، چې دغه نوې کړنلارې ښایي د کاروبار ډګر ته د «لي» په څېر د نوو راغلو کسانو له خوا وړاندې شي. دا کار ښایي ټولنه شتمنه کړي، خو خلاق تخریب له ځان سره لري. تر ټولو مهمه دا چې د لي د نساجۍ ماشین په څېر نوښتونه کولای شي چې د ځانګړو ډلو سیاسي قدرت له خطر سره مخ کړي. دا چې لومړۍ الیزابت او لومړي جېمز لي ته د فکري مالکیت د خوندیتوب حق نه ورکاوه، لامل یې دا نه و چې ددې اختراع له امله به خلک وزګار شي، بلکې د هغوی لویه اندېښنه دا وه چې د ټکنالوژۍ په پراختیا سره به بېکاري زیاته او بالاخره خلک به د واکمنې طبقې پر ضد را پاځي. لکه څرنګه چې مخکې مو د لودیتیانو په اړه ولوستل، د ټکنالوژیکي پرمختګونو او ماشینرۍ پر وړاندې د لاسي صنایعو د کارګرانو او په تېره بیا د اوبدونکو غبرګون یوه حتمي خبره ده، خو پر دې سربېره واکمنه طبقه او په ځانګړې توګه هغه کسان چې خپل واک په خطر کې ویني، د نوښت او اختراع پروړاندې جدي خنډونه را ولاړوي. ټولنه هغو کسانو ته اړتیا لري چې نوښتیز فکر او طرحې لري او دغه کسان چې د خپل نوښت په پایله کې خلاق تخریب له ځان سره لري، د ننګونو او په ځانګړې توګه د واکمنې کړۍ د مخالفتونو پر وړاندې باید مقاومت وکړي. په بریتانیا کې تر اولسمې پېړۍ مخکې حاکم بنسټونه د تاریخ په اوږدو کې زبېښونکي یا استثماري پاتې شول. دغو بنسټونو په هغه صورت کې اقتصادي وده رامنځته کولای شوای، چې د روم او وینز په څېر د پرانیست والي عناصر یې په ځان کې لرلی. خو خلاق تخریب ته په کې ځای نه و. هغه وده چې یادو بنسټونو رامنځته کوله، تلپاتې نه وه او د سرچینو د کنټرول پر سر د شخړو له امله لکه په وینز کې چې پېښې شول، دا وده ژر له منځه تلونکې وه. ژوند ته د هیله مندۍ د کچې په برخه کې د ناتوفیان د ابوهریره سیمې د اوسېدونکو او د روم د

اوسېدونکو ترمنځ دومره توپیر نه و. په اولسمه پېړۍ کې ژوند ته د رومیانو د هیله مندۍ اوسط کچه له انګلیسانو سره ورته و. د عوایدو په برخه کې د روم امپراتور «ډیو کلیټن» په ۳۰۱ میلادي کال کې یو فرمان صادر کړ چې له مخې یې د کارګرانو لپاره مزد وټاکل شو. موږ نه پوهېږو چې د امپراتور فرمان څومره عملي شو، خو کله چې اقتصادي مورخ «رابرټ آلن» د امپراتور یاد فرمان مطالعه او وڅېړه، د روم د کارګرانو مزد په اولسمه پېړۍ کې د ایټالوي کارګرانو له امتیازونو او مزد سره یو شان و. خو په شمالي برخو یعنې په برېټانیا کې مزد لوړ او نور هم د لوړېدو په حال کې و او دغه راز حالات هم د بدلون په لور روان وو. دا چې دا پېښه څنګه رامنځته شوه، د همدې څپرکي د بحث موضوع ده.

دوامداره سیاسي شخړې

د بنسټونو او سرچینو د کنټرول پر سر شخړې د تاریخ یو څرګند حقیقت دی، مثلاً ومو لیدل چې په لرغوني روم او وینز کې کورنیو خپلمنځي شخړو دغه هېوادونه په کوم برخلیک اخته کړل. هلته کورنۍ جګړې د واکمنې طبقې په ګټه تمامې شوې، څکه چې له دې لارې یې په واک کې د پاتې کېدو هڅه کوله. د برېټانیا تاریخ هم د واک پر سر د شاهي کورنۍ، د بېلابېلو ډلو او د اشرافو او عامو وګړو ترمنځ له شخړو او جګړو ډک دی. دغو شخړو د هېڅ یوې ډلې د واک له ټینګښت سره مرسته ونه کړه. په ۱۲۱۵ کال کې بارونیان چې تر پاچا وروسته د اشرافو په توګه د واک په دویمه کړۍ کې و، د پاچا «جان» پر وړاندې پاڅېدل او نوموړی یې دې ته مجبور کړ چې ستر منشور «Magna Carta» لاسلیک کړي- (نهم نمبر نقشه وګورئ). په دې سند کې یو لړ مهمې غوښتنې ځای په ځای شوې وې چې د پاچا واکونه یې ننګول. په سند کې تر ټولو مهم ټکی دا و چې پاچا به د مالیاتو په زیاتولو کې له بارونیانو سره سلا مشوره کوي، خو تر دې هم ننګوونکې د مګناکارتا ٦١ مه ماده وه:«بارونیان له خپل منځه ۲۵ کسان په خپله خوښه ټاکي، څو د سولې او ازادیو په برخه کې په دې منشور کې د راغلو احکامو د عملي کېدو څارنه وکړي.»
بارونیانو ۲۵ کسیزه شورا جوړه کړه، څو د پاچا له لوري د منشور عملي کېدل وڅاري. د منشور د نه عملي کېدو په صورت کې بارونیانو حق درلود چې کلاګانې، ځمکې او نورې شتمنۍ په خپله ولکه کې واخلي. پاچا د مګناکارتا په اړه خوښ نه و او کله چې بارونیان تیت و پرک شول، سملاسي یې له پاپ څخه د منشور د لغوه کېدو غوښتنه وکړه، خو پر دې سربېره هم د بارونیانو د سیاسي واک او د مګناکارتا منشور اغېزې په خپل ځای پاتې شوې. برېټانیا زره نازره د پلورالېزم یا کثرت پالنې په لور لومړني ګامونه اوچت کړي وو. د سیاسي بنسټونو

یا ادارو پرسر شخړې رواني وې او په ۱۲۶۵ کال کې د منتخب پارلمان له لوري د پاچا واکونه محدود شول. د روم د عوامو جرګې یا عمومي اسامبلې برعکس، د برېټانیا پارلمان له فیوډالانو، مخورو او شتمنو اشرافو څخه جوړ و. که څه هم د برېټانیا پارلمان د ټولنې له لوړ پاړکي یا اشرافو څخه جوړ و، خو دوه متفاوتو ځانګړنو پکې وده وکړه. لومړی؛ پارلمان یوازې پاچا ته د نږدې اشرافو استازیتوب نه کاوه، بلکې د نورو ذینفع ډلو لکه د اشرافو د هغه کوچني اقلیت استازیتوب هم کاوه چې د سوداګرۍ او صنعت په ګډون په بېلابېلو برخو کې فعال وو، همداراز د اعیانو یوه نوې طبقه چې په سوداګرۍ او کرنیزو چارو کې بوخته وه، په دې ډله کې راتله. په دې توګه، پارلمان د هغه وخت له معیارونو سره سم د ټولنې یوه ستره برخه شتمنه کړه. د پارلمان دویمه ځانګړنه دا وه چې غړو به یې تل د پاچا د واکونو له زیاتوالي سره مخالفت کاوه او د هغو مبارزینو سنګر پاتې شو چې د کورنیو جګړو په جریان کې د پاچا پر وړاندې او بیا وروسته د پرتمین انقلاب لپاره جنګېدل. له مګناکارتا او لومړني منتخب پارلمان سره سره، د واک او پاچاهۍ پرسر شخړو او جګړې دوام وموند، دغه جګړه د «Roses» په جګړې سره چې د پاچاهۍ پر سر د «لانکسټر» او «یورک» کورنیو ترمنځ ونښته، پای ته ورسېده. په دې جګړه کې لانکسټریان بریالي شول او په ۱۴۸۵ کال کې یې هنري تیودور د «اووم هنري» په نامه د سلطنت لپاره غوره کړ. په دې وخت کې دوه نورې پېښې وشوې. لومړی د سیاسي مرکزیت پیاوړي کول و، چې د تیودوریانو په کاري پلان کې شامل شو. اووم هنري له ۱۴۸۵ کال وروسته اشراف بې وسلې کړل او په دې توګه یې د مرکزي دولت د واک په ټینګولو لاس پورې کړ. وررروسته د نوموړي زوی «اتم هنري» د خپل لومړي وزیر «توماس کرامول» په مرسته په دولت کې انقلاب یا تحول ته لار هواره کړه. کرامول په ۱۵۳۰ مه لسیزه کې د یوه نوي بیروکراټیک دولت بنسټ کېښود. د هغه په اند دولت باید یوازې د پاچا خصوصي دربار یا دېره ونه ګڼل شي، بلکې دولت باید د کارنده بنسټونو یوه ټولګه وي. دا بهیر د هنري له لوري د روم کاتولیک کلیسا څخه په پرېکون او د صومعو په له منځه وړلو سره چې له مخې یې هنري د کلیسا اړونده ټولې ځمکې مصادره کړې، پای ته ورسېد. له کلیسا څخه د واک اخیستل د دولت د مرکزي کولو د هڅو یوه برخه وه. په دولت کې د اصلاحاتو دغه بهیر په دې معنا و، چې په لومړي ځل پراخېستو سیاسي بنسټونو ته لار هوارېږي. دغه بهیر چې لومړی د اووم هنري او وروسته د اتم هنري له لوري پیل شوی و، یوازې دولتي بنسټونه یې متمرکز نه کړل، بلکې سیاسي مشارکت ته یې هم لار هواره کړه. په هغه صورت کې چې واکمن یا پاچا په ټولنه کې د واک د نورو حلقو په ماتولو بریالی شي. د واک تمرکز کولای

شي چې یو ډول استبدادي نظام وزېږوي. څنګه مو چې په درېیم څپرکي کې ولوستل، د واک له تمرکز سره د مخالفت یو عمده لامل همدا دی. د دې برعکس؛ د دولتي ارګانونو متمرکز کول کولای شي چې پلورالېزم ته تقاضا زیاته کړي، لکه څرنګه چې په برېټانیا کې د تیودوریانو په وخت کې دا کار وشو. کله چې اشراف ویني چې قدرت د متمرکز کېدو خوا ته روان دی او یو وخت ددې کار مخنیوی ستونزمن کېږي، نو غواړي چې په دې پروسه کې مداخله وکړي. په برېټانیا کې د پنځلسمې او شپاړسمې پېړیو په وروستیو کې دا چاره د دې لامل شوه چې د واک بېلابېل جهتونه د پارلمان په تقویه کولو سره دغه ارګان د دولت پروړاندې د واک د توازن په توګه وکاروي. په دې توګه د تیودوریانو تګلارې نه یوازې سیاسي تمرکز ته لار پرانېسته، بلکې پلورالېزم چې د پرانېستو بنسټونو لپاره یې د ملا تیر حیثیت درلود، رامنځته کړ. په سیاسي بنسټونو کې دغه بدلونونه په ټولنه کې د سترو بدلونونو پیلامه شوه، په ځانګړې توګه د سیاسي شخړو پراخېدل د پامور و، څکه چې دې کار ځواکمنو ډلو ته واک ورکاوه، څو پر پاچا او اشرافو خپلې غوښتنې ومنې. په ۱۳۸۱ کال کې د کلیوالو پاڅون د عطف یو ټکی و چې وروسته اشراف د عمومي پاڅونونو له یوه تونده توفان سره مخ شول. سیاسي واک له سره وېشل کېده، خو یوازې له پاچا څخه اشرافو ته نه، بلکې له اشرافو څخه عامو خلکو ته هم. دغو بدلونونو او د پاچا د واک کمېدو دواړو، د مطلقه العنان نظام پر وړاندې یو ستر ایتلاف ته لار هواره کړه چې په پایله کې یې پراخ بنسټه سیاسي بنسټونه وزېږېدل. له تیودوریانو څخه په میراث پاتې بنسټونه چې د لاسته راوړلو لپاره یې سیالۍ روانې وې، همداسې زېښبنونکي پاتې شول. د اتم هنري لور لومړۍ الیزابت چې په ۱۵۵۳ کال کې واک ته ورسېده، په ۱۶۰۳ کال کې بې اولاده مړه شوه او په دې توګه ستوارت کورنۍ د تیودوریانو ځایناستې شوه. د ستوارت کورنۍ لومړي پاچا «لومړي جېمز» ته نه یوازې پخواني بنسټونه، بلکې د دې بنسټونو پرسر شخړې او سیالۍ هم په میراث پاتې شوې. هغه غوښتل چې یو مطلق العنان واکمن اوسي. سره له دې چې دولت متمرکز او ټولنیزو بدلونونو په ټولنه کې د واک بیا وېش ته زمینه برابره کړې وه، خو سیاسي بنسټونه لا تر اوسه پلورالایز یا پراخ بنسټه شوي نه وو. زېښبنونکي بنسټونه نه یوازې د ویلیم لې په څېر د نوښتونو پرضد په مقابله کې ولاړ و، بلکې د انحصار، انحصار او بیا هم د انحصار بنه یې خپله کړې وه. په ۱۶۰۱ کال کې د پارلمان په یوه غونډه کې د انحصاراتو یو لېست ولوستل شو او د پارلمان یو تن استازي د ملنډو په دود وویل:«ایا ډوډۍ هم په دې لېست کې شته؟» تر ۱۶۲۱ کال پورې د انحصاراتو شمېر تر سلو واوښت. انګرېز مورخ کرستوفر هېل په دې اړه د یوه کس د ژوند کیسه داسې

بیانوي:«یوه سړي له انحصاري خښتو جوړ کور کې ژوند کاوه، چې کړکیو یې انحصاري ښیښې لرلې، چې د انحصاري ډبرو سکرو په وسیله ګرمېده، چې منقل یې له انحصاري اوسپنې څخه جوړ شوی و...ځان یې په انحصاري صابون او جامې یې په انحصاري پوډرو مینځلې، چې جامې یې له انحصاري ټوکر، انحصاري جالۍ، انحصاري څرمن او د سرو زرو له انحصاري ټوټو څخه جوړې شوې وې...په جامو کې یې انحصاري کمربند، انحصاري تڼۍ او انحصاري ستنې کارول شوې وې. هغه انحصاري کوچ، انحصاري ممیز، انحصاري کبان او انحصاري خواړه خوړل. هغه په خوړو کې انحصاري مالګه، انحصاري مرچ، انحصاري سرکه او ... کارول. نوموړي په انحصاري قلمونو پر انحصاري کاغذ لیکل کول، د انحصاري عینکو او انحصاري شمعو په مرسته یې انحصاري چاپ شوي کتابونه مطالعه کول.»

دغو انحصاراتو یو شمېر ډلو او افرادو ته اجازه ورکوله، چې د توکو تولیدات په خپل کنټرول او ولکه کې واخلي. هغوی د مهارتونو د تخصیص پر وړاندې چې د اقتصادي ودې لپاره حیاتي ارزښت لري، خنډونه جوړول. لومړی جېمز او د هغه زوی لومړی چارلېز په دې هڅه کې وو، چې د فرانسې او هسپانیې په څېر خپله پاچاهي پیاوړې، د پارلمان واک محدود او استبدادي بنسټونه غښتلي کړي. دوی د قدرت د بقا او اشراف پر اقتصادي او استثماري سرچینو د کنټرول خمار پسې اخیستي وو. د لومړي جېمز او پارلمان ترمنځ کشمکشونه په ۱۶۲۰ لسیزه کې اوج ته ورسېدل. ددې شخړو اصلي محور په برېټانیا کې دننه او بهر پر سوداګرۍ کنټرول و. د انحصاراتو د ورکړې حق د پاچا واک و او دا د حکومت د عوایدو یوه مهمه سرچینه وه. دغه استثماري بنسټونه چې د پانګونې او د بازار نظام پر وړاندې غټ خنډ وو، له شک پرته د پارلمان د غړو کاروبار ته یې هم ضربه رسوله. پارلمان په ۱۶۲۳ کال کې د «انحصاراتو قانون» تصویب کړ چې د نوو انحصاراتو په برخه کې یې د پاچا لاسونه تړل. خو دا چې پارلمان د بهرني تجارت په برخه کې واک نه درلود، پاچا کولای شول چې د تېر په څېر خلکو ته په خپله خوښه د انحصار حق ورکړي. پارلمان منظمې غونډې نه لرلې او غونډې باید د پاچا له لوري رابلل شوې وې. هغه غونډې چې د مګناکارتا له لاسلیک وروسته جوړې شوې، لامل یې دا و چې پاچا د مالیاتو د لوړولو لپاره باید د پارلمان هوکړه ترلاسه کړې وای. کله چې لومړی چارلېز په ۱۶۲۳ کال کې واک ته ورسېد، له ۱۶۲۹ کال وروسته یې د پارلمان غونډې محدودې کړې او د یوه مطلقه رژیم د پایښت لپاره یې د لومړي جېمز تګلاره لا پیاوړې کړه. هغه د اجباري پورونو سیستم رامنځته کړ چې له مخې یې خلک اړ ایستل کېدل چې نوموړي ته پورونه ورکړي. هغه حق درلود چې د پورونو شرایط په خپله خوښه بدل

کړي او ډېر کله به يې د خلکو پورونه بېرته نه ورکول. پاچا چې د بهرني تجارت په برخه کې يې د انحصاراتو د عملي کولو واک درلود، بې دريغه انحصارات رامنځته او دا حق يې وپلوره. نوموړي دغه راز د قضايه قوې خپلواکي تر پوښتنې لاندې راوسته او هڅه يې کوله چې په قضايي چارو کې مداخله وکړي. هغه ګڼې جريمې او ماليات وضعه کړل چې تر ټولو جنجالي هغه يې د «بېړۍ پيسې» وې. په ۱۶۳۴ کال کې ساحلي ښارونه په دې مکلف شول چې د شاهي سمندري ځواکونو د تمويل او ملاتړ لپاره بايد ماليه پرې کړي او په ۱۶۳۵ کال کې داخلي ښارونه هم تر دې فرمان لاندې راغلل. د بېړۍ پيسې تر ۱۶۴۰ کال پورې هرکال وضع کېدې. د چارلېز استثماري او استبدادي سياستونه په هېواد کې د خلکو له سخت نفرت او مقاومت سره مخ شول. په ۱۶۴۰ کال کې کله چې نوموړی په سکاټلند کې پر جګړه بوخت و او د پوځ لپاره د مالي سرچينو له کمښت سره مخ شو، د مالياتو د راغونډولو لپاره يې په ناچارۍ د پارلمان غونډه راوغوښته. د «لنډ پارلمان» په نامه دغو ناستو يوازې درې اونۍ دوام وکړ. د پارلمان يو شمېر غړي چې له نورو سيمو لندن ته راغلي وو، د مالياتو په اړه له خبرو کولو ډډه وکړه او د دې پرځای يې پر حکومت د نيوکو خوله خلاصه کړه چې په پايله کې چارلېز د پارلمان ټول غړي بېرته رخصت کړل. سکاټلنډيانو چې وليدل چارلېز د خلکو ملاتړ له لاسه ورکړی، پر برېتانيا يې يرغل وکړ او نيوکاسېل يې ونيوه. چارلېز مذاکرې ته مخه کړه او سکاټلنديانو غوښتنه وکړه چې پارلمان هم بايد په دې موضوع کې شامل کړل شي. چارلېز اړ و چې د پارلمان غړي بيا راوغواړي. د پارلمان دا غونډه د «اوږد پارلمان» په نامه مشهوره ده چې د غونډو بهير تر ۱۶۴۸ کال پورې دوام وکړ او ان کله چې چارلېز د پارلمان د رخصتۍ غوښتنه وکړه، وکيلانو يې غوښتنه رد کړه. په ۱۶۴۲ کال کې د چارلېز او پارلمان ترمنځ کورنۍ جګړه ونښته. په دې جګړه کې ځيني کسان د پاچا په ملاتړ راووتل. د پارلمان او سلطنت ترمنځ دغه شخړې د سياسي او اقتصادي بنسټونو پرسر وې. پارلمان د مطلقه رژيم د پای ته رسېدو غوښتنه کوله، خو پاچا بيا د نظام د پايښت او پياوړتيا په لټه کې و. دغو شخړو اقتصادي ريښې لرلې. د پاچا پلويان له هغه سره په ګټه کې شريک وو او د انحصاراتو له برکته خورا شتمن شوي وو. د مثال په توګه، پاچا دوه تنه مخکښ سوداګر «شروزبري» او «اوستري» چې محلي انحصارات ټول د دوی په کنټرول کې وو، د لندن مېشتو سوداګرو په مقابل کې حمايه کول. همدغه سوداګر بيا په کورنۍ جګړه کې د پاچا پلويان وو. خو بل پلو، په بيرمنګهم کې د فلزکارۍ صنعت ځکه پراخ شوی و چې هلته انحصارات کمرنګه وو او صنعت ته نوي راتلونکي کسان اړ نه وو، چې د کار زده کړې اووه کلنه دوره بشپړه کړي؛، هغه دوره چې د

هېواد په نورو برخو کې حتمي وه. همدې صنعتکارانو د کورنۍ جګړې پرمهال پارلمان ته تورې جوړولې او د جګړې لپاره يې داوطلب سرتېري استخدامول. همدارنګه له ۱۶۴۰ کال وړاندې په «لنکشاير» سيمه کې د صنفي قواعدو د نشتوالي له امله د «New Draperies» په نامه د نوي سټايل جامو توليد پراختيا وموندله. هغه سيمه چې دغه محصولات پکې توليدېدل د لنکشاير يوازينۍ برخه وه چې د پارلمان ملاتړ يې کاوه. د اليور کرامول په مشرۍ پارلمانيان چې د ويښتانو د ځانګړي سټايل له امله په «Roundheads» باندې مشهور وو، د پاچا پلويانو «Cavaliers» ته ماتې ورکړه. چارلېز په ۱۶۴۹ کال کې محاکمه او اعدام شو، خو د هغه را پرځېدل او وژل کېدل د پرانېستو بنسټونو سبب نه شول، بلکې ځای يې د کرامول ديکتاتورۍ ونيوه. د چارلېز له مړينې وروسته پاچاهي نظام يوځل بېرته پخواني حالت ته ستون شو او د پاچا هغه امتيازات چې په ۱۶۴۹ کال کې د چارلېز له مرګ وروسته لغوه شوي وو، يو ځل بيا جاري شول. وروسته د لومړي چارلېز زوی دويم چارلېز په برېتانيا کې د استبدادي يا مطلقه نظام لړۍ له سره پيل کړه. د هغه له مرګ وروسته، په ۱۶۸۵ کال کې ورور يې دويم جېمز پر تخت کېناست او هغه هم همدغې تګلارې ته دوام او قوت ور وبخښه. په ۱۶۸۸ کال کې د نوي استبداد د را ژوندي کولو لپاره د جېمز هڅو يو نوي ناورين او کورنۍ جګړې ته لمن ووهله. پارلمان داخل پياوړې سازماندهي او اتحاد درلود. هغوی د هالنډ مشر «ويليم» او د هغه مېرمن «ماري» ته چې د پروتستانت جېمز لور وه، بلنه ورکړه چې د جېمز پرځای د سلطنت چارې په لاس کې واخلي. ټاکل شوې وه چې ويليم د تاج او تخت د ترلاسه کولو لپاره پوخ تيار کړي او د يوه مستبد يا مطلق العنان پاچا په توګه نه، بلکې د اساسي قانون پربنسټ يو مشروطه شاهي نظام رامنځته کړي. دوه مياشتې وروسته د برېتانيا ټاپوګان په «بريکسام» سيمه کې د ويليم لښکرې پياده شوې، چې په دې توګه جېمز ماتې وخوړه او فرانسې ته وتښتېد.

پرتمين انقلاب

په برېتانيا کې د پرتمين انقلاب له بريالي کېدو وروسته، پارلمان او ويليم د نوي اساسي قانون د جوړولو لپاره په خپلو کې سره جرګه شول. د ويليم اعلاميه چې پر برېتانيا تر بريد مخکې صادره شوې وه، د راتلونکو بدلونونو لپاره زېرۍ و. دغو بدلونونو وروسته د 'حقوقو اعلاميې' په چوکاټ کې چې په ۱۶۸۹ کال کې تصويب شوه، رسميت او مشروعيت وموند. ياده اعلاميه د ويليم د تاج اينبودنې مراسمو پر مهال ولوستل شوه. د دې اعلاميې چې پر قانون تر بدلېدو

وروسته د 'حقوقو لایحه' په نامه ونومول شوه، ډېرې مادې ګونګې وې. خو بیا هم له ارزښته برخمنه وه، ځکه چې د اساسي قانون مهم اصول په کې بیان شوي وو. د اعلامیې پر بنسټ د پاچا ځایناستی مورثي نه و، یعنې د پاچا تر مړینې وروسته د هغه کورنۍ غړو د پاچاهۍ حق نه درلود. د حقوقو اعلامیې دغه راز ټینګار کاوه چې پاچا د قوانینو د لغوه کولو واک نه لري او د پارلمان له هوکړې پرته د مالیاتو ټاکل غیر قانوني و. پردې سربېره، د پارلمان له موافقې پرته د هر ډول دایمي پوځي تشکیل پر جوړېدو بندیز ولګول شو، خو یو شمېر مادې بې ګونګې وې، لکه په اتمه ماده کې راغلي وو«د پارلمان غړي باید په ازادانه توګه وټاکل شي»، دلته روښانه نه وه چې دغه «ازادي» باید څه ډول تامین شي. تر دې هم ګونګه، ۱۳ مه ماده وه چې ویل یې د پارلمان غونډې باید پر له پسې وي. له دې کبله چې له کابو یوې پېړۍ راهیسې په برېتانیا کې د پارلمان غونډې پر یوې جنجالي موضوع باندې بدله شوې وه، تمه وه چې دغه ماده به ستونزه هواره کړي. د دې مبهمې جمله بندۍ دلیل روښانه و، قانون باید عملي شوی وای. د دویم چارلېز په وخت کې د قانون له مخې پارلمان باید په کال کې لږترلږه درې غونډې کړې وای، خو د چارلېز د نه پاملرنې له امله قانون پلی نه شو، ځکه چې د قانون د تطبیق لپاره ضمانت نه و موجود. خو له ۱٦۸۸ کال وروسته پارلمان کولای شول چې د قانون اجرایوي ضمانت تعریف او خوندي کړي، هغسې لکه بارونیانو چې د مګناکارتا منشور د تطبیق او څارنې لپاره شورا جوړه کړې وه. پارلمان په دې اړه پرېکړه ونه کړه، ځکه چې اړتیا یې نه لیده او لامل یې دا و چې له ۱٦۸۸ کال وروسته واک او اختیار پارلمان ته لېږدول شوی و. پاچا ویلیم د قانون له مخې عمل کاوه او له هغو کارونو یې ډډه کوله چې پخوانیو پاچاهانو ترسره کول. نوموړي په قضایي پرېکړو کې مداخله بنده کړه او د ګمرکي عوایدو په ګډون له خپل یو شمېر امتیازونو او حقونو هم تېر شو. په سیاسي بنسټونو کې دغو بدلونونو په ټوله کې پر پاچا د پارلمان برې او په برېتانیا کې د مطلقه نظام د تغر ټولېدو او په پایله کې د لوېې برېتانیا د جوړېدو پیغام له ځان سره درلود، لکه همداسې چې وشول او په ۱۷۰۷ کال کې د اتحاد تړون په لاسلیک سره برېتانیا او سکاټلند سره یوځای او متحد شول. له دې وروسته پارلمان خپل ټول پام د دولت پر کړنو څار ته ور ټول کړ. دې کار لوی توپیرونه رامنځته کړل، ځکه چې د پارلمان او ستیورات کورنۍ د پاچاهانو د ګټو ترمنځ لوی توپیرونه موجود و. له دې کبله چې د پارلمان ډېرې غړو د سوداګرۍ او صنعت په برخو کې پانګونه کړې وه، د مالکیت حقونو څخه یې په کلکه دفاع کوله. که ستیوراتانو د مالکیت حقوق تر پښو لاندې کول، نو پارلمان یې دفاع کوله. ددې ترڅنګ، تر هغه وخته چې د دولت عواید او بودیجه د ستیورات

کورنۍ په کنټرول کې وو، پارلمان د حکومت له لوري د مالیاتو د زیاتوالي مخالف و او د حکومت د واک پیاوړتیا یې نه غوښته. پارلمان یوازې په هغو برخو کې د مالیاتو له زیاتولو او د بودیجې لګولو سره موافق و، چې د دوی ګټې پکې نغښتې وې. د سمندري ځواکونو پیاوړتیا د پارلمان لپاره لومړیتوب درلود، ځکه چې د بریتانیا له پولو بهر یې په بهرنۍ سوداګرۍ کې د پارلمان د غړو امنیت او ګټې خوندي کولې. هغه څه چې دلته د پارلمان د غړو له ګټو هم ډېر ارزښت لري، هغه د پرانېستو سیاسي بنسټونو راټوکېدل دي چې پراخ بنسټه ځانګړنې یې لرلې. د پارلمان له لوري د رامنځته شوو سیاسي او اقتصادي ادارو دروازې د خلکو پرمخ پرانېستې وې، ځکه چې د پارلمان غړي انتخابي او د خلکو استازي وو. دا چې بریتانیا هغه وخت تازه د ولسواکۍ په لور سفر پیل کړی و او یوې ریښتینې ولسواکۍ ته د رسېدو لپاره یې لوی واټن په مخ کې پروت و، نو سیاسي او اقتصادي بنسټونو ته د خلکو د لاسرسي کچه محدوده وه. په دې دوره کې یوه ستره نابرابري او بې عدالتي د رایې ورکونې محدود حق و، چې په اتلسمه پېړۍ کې د بریتانیا د ټولو وګړو یوازې ۲ سلنه یې د رایې ورکونې حق درلود او هغه هم ټول نارینه و. د بریتانیا لویو ښارونو لکه بیرمنګهم، لیډز، مانچستر او شیفیلډ چې د صنعتي انقلاب مرکزونه ګڼل کېدل، په پارلمان کې استازي نه لرل. خو برعکس، کلیوالي سیمو له ټاکلي شمېر زیات استازي لرل. د دې دورې یوه بله بدګڼه دا وه چې په کلیوالي سیمو «counties» کې د رایې ورکونې حق د ځمکې مالکیت پر بنسټ ورکول کېده او د ښار په زیاترو برخو کې ټاکنیزې حوزې د اشرافو د کوچنیو ډلو په ولکه کې وې چې نوو صنعتکارانو ته یې د رایې ورکونې اجازه نه ورکوله. مثلاً؛ د بوکنګهم په ټاکنیزه حوزه کې ټولې دیارلس رایې د «بورګسیانو» په نوم یوې ډلې ته ځانګړې شوې وې. له دې هم بدتر، ویجاړې ټاکنیزې حوزې وې. دغو سیمو که څه هم له تاریخي پلوه د رایې حق درلود، خو د ځایي خلکو د کوچېدو او یا د بریتانیا په ختیځه څنډه کې د ساحل د ښوېېدو په پایله کې د دانویچ کلي د ویجاړېدو له امله، په یادو سیمو کې رایه ورکونه او نمایندګي ممکنه نه وه. په دې حوزو کې رایه ورکوونکو د پارلمان لپاره ډېر لږ شمېر استازي ټاکل، لکه پخواني ساروم ۷ رایې او دانویچ ۳۲ رایې لرلې چې هر یوه یې دوه استازي ټاکل. پارلمان او اقتصادي بنسټونو ته د لاسرسي نورې لارې چارې هم موجودې وې، چې مهمه یې عریضه کول و. له پرتمین انقلاب وروسته د پلورالېزم د راټوکېدو په پایله کې عریضه کولو تر ولسواکۍ ډېر مهم رول ولوباوه، هرچا کولای شول چې پارلمان ته خپل عرایض وړاندې کړي او په حقیقت کې هرچا دا کار کاوه. په زړه پورې دا چې پارلمان به د خلکو عرض اورېده. دې کار په بریتانیا کې د مستبد او مطلقه نظام ریښې

نورې هم کاواکه کړې، چې دا له ۱۶۸۸ کال وروسته په دې هېواد کې د ټولنې یوې سترې کتلې ته د واک ورکولو او د پلورالېزم د ځلېدو پیلامه وه. د انحصاراتو موضوع دا چاره په ښه توګه مورږ ته روښانه کوي. وړاندې مو ولیدل چې په اولسمه پېړۍ کې انحصاراتو څنګه پر زېښښونکو اقتصادي بنسټونو سیوری غوړولی و. په ۱۶۲۳ کال کې د انحصاراتو قانون په تصویبېدو سره، دغه یو اړخیز امتیازات له منځه لاړل او د کورنۍ جګړې پرمهال د ستونزې اصلي محور وګرځېد. «اوږد پارلمان» ټول هغه انحصارات چې د خلکو په زیان وو، لغوه کړل. که څه هم دویم چارلېز او لومړي جېمز ونه شوی کولای چې د کورنیو انحصار مخه ونیسي، خو د بهرني انحصار حق یې ځان ته خوندي کړ. له دې ډلې یوه د افریقا سلطنتي کمپنۍ وه چې دویم چارلېز په ۱۶۶۰ کال کې ورته د انحصار حق ورکړی و. د یادې کمپنۍ اصلي مدیر او ونډه وال چې د افریقا ګټور تجارت یې انحصار کړی و، د چارلېز ورور جېمز و چې د چارلېز تر مړینې وروسته پر تخت کېناست. خو له ۱۶۸۸ کال وروسته یادې کمپنۍ نه یوازې خپل مدیر، بلکې حامي یا ملاتړي یې هم له لاسه ورکړل. جېمز د دې کمپنۍ د انحصاري حق د ننګې او دفاع لپاره د کمپنۍ د سیالانو پر وړاندې کلکه مبارزه کړې وه. دا سیالان هغه خپلواک سوداګر و، چې غوښتل یې له افریقا مریان وپېري او بیا یې امریکا ته صادر کړي. دا ډېر ګټور تجارت و، خو د افریقا سلطنتي کمپنۍ په دې برخه کې له سختو ننګونو سره مخ شوه، څکه چې په اتلانتیک کې د مریانو پر سوداګرۍ بندیز لګول شوی و. کمپنۍ په ۱۶۸۹ کال کې د «نایټېنګل» په نامه د خپل یو تن سیال سوداګریز کاروان (کارګو) یرغمل کړ. نایټېنګل په دې اړه دولت ته شکایت وکړ او د محکمې رییس «هالټ» د کمپنۍ دا کړنه غیر قانوني وبلله، څکه چې کمپنۍ د پخواني پاچا له لوري ورکړل شوي انحصاري حق څخه استفاده کړې وه. هالټ استدلال وکړ چې د انحصار حق یوازې د قانون له مخې جواز لري او دا قانون باید د پارلمان له لوري تصویب شوی وي. په دې توګه قاضي هالټ نه یوازې د افریقا سلطنتي کمپنۍ انحصاري حق، بلکې نور وضع کېدونکي انحصارات یې هم د پارلمان په واکونو کې شامل کړل. که قاضي هالټ له ۱۶۸۸ کال مخکې دا ډول پرېکړه کړې وای، ښایي د لومړي جېمز له لوري ګوښه شوی وای، خو له ۱۶۸۸ کال وروسته وضعیت بشپړ بدل شوی و. دا چې د انحصار په اړه د پرېکړې حق پارلمان ته ورکړل شو، پر پارلمان د عریضه کوونکو سېل ورمات شو. ازادو سوداګرو (د کمپنۍ سیالانو) په یوه عریضه کې ۱۳۵ لاسلیکونه راټول کړل، چې په اتلانتیک سمندر کې یې د ازادو تجارتي فرصتونو غوښتنه کوله. سلطنتي کمپنۍ هم په ورته کار لاس پورې کړ، خو د کمپنۍ د موافقت په پرتله د مخالفت

عریضې یې زیاتې وې. ازادو سوداګرو له یادې کمپنۍ سره خپل مخالفت د شخصي ګټو لپاره نه، بلکې د ملي ګټو په ژبه بیانوه. د ۱۳۵ عریضو له ډلې ۵ له لندنه او پاتې ۷۳ یې له لندنه بهر راغلې وې، په داسې حال کې چې د افریقایي کمپنۍ له لوري ۸ عریضې وړاندې شوې وې. له مستعمرو څخه هم عریضې منل کېدې. ازادو سوداګرو له مستعمرو څخه ۲۷ او کمپنۍ ۱۱ عریضې راټولې کړې. همدارنګه په عریضو کې د ازادو سوداګرو د لاسلیکونو شمېر د کمپنۍ په پرتله ډېر و، یعنې ۸۰۰۰ لاسلیکونه د ۲۵۰۰ لاسلیکونو په مقابل کې!

دغه ناندرۍ تر ۱۶۹۸ کال د سلطنتي کمپنۍ تر لغوه کېدو پورې روانې وې. له ۱۶۸۸ کال وروسته پارلمان په یادو برخو پر بدلونونو سربېره، په اقتصادي بنسټونو او د دولت په پالیسیو کې هم بنسټیز بدلونونه راوستل چې په پایله کې یې صنعتي انقلاب ته لار هواره کړه. د مالکیت حقوق چې د ستیوراتیانو په وخت کې کمزوري شوي وو، له سره تقویه شول. د صنعت د پیاوړتیا په موخه د بېځایه مالیاتو د وضعه کولو او خنډونو رامنځته کولو پر ځای، د پارلمان له خوا د اقتصادي بنسټونو د اصلاح بهیر پیل شو. په ۱۶۸۹ کال کې پر اورتونونو[1] د کلنیو مالیاتو وضعه کولو د تولیدوونکو مخالفت او غوسه راوپاروله، چې د ویلیم او ماري په واک ته رسېدو سره یاد مالیات لغوه او پرځای یې پارلمان پر ځمکو مالیه وضعه کړه. دا له تولید څخه د ملاتړ په موخه د پارلمان یوازینی اقدام نه و، بلکې د مارکېټ د پراختیا او د وړینو تولیداتو ملاتړ په موخه یې ګڼ قوانین او مقررات تصویب کړل. د پارلمان دغه کار سیاسي رنګ درلود، ځکه چې د پارلمان زیاتره غړو چې د جېمز په مخالفت کې درېدلي وو، تولیدي کارخانې لرلې. پارلمان همدارنګه د مالکیت حقونو د خوندیتوب په برخه کې نوي قوانین تصویب کړل او زاړه هغه یې لغوه کړل. د پارلمان بل لومړیتوب په مالي سیستم کې اصلاحات و. که څه هم د پرتمین انقلاب په لومړیو کې بانکوالي په برېتانیا کې پراختیا موندلې وه، خو په ۱۶۹۴ کال کې د «انګلینډ بانک» په جوړېدو سره دغه سکټور لا وده وکړه. دا د پرتمین انقلاب یوه بله لاسته راوړنه وه. یاد بانک مالي انقلاب ته لار پرانېسته چې په ترځ کې یې مالي بازارونه او مالي چارې پراخه شوې. د اتلسمې پېړۍ په لومړیو کې هغه چا چې ګروي وړاندې کولای شوه، پور یې ترلاسه کولای شو. په لندن کې د «C. Hoare» په نامه د یوه کوچني بانک د ۱۷۰۲ او ۱۷۰۲۴ کلونو ترمنځ ارقام چې موږ ته په لاس راغلي دي، دا حقیقت په ښه توګه روښانه کوي. په دې دوره کې که څه هم لارډانو او اشرافو ته هم پورونه

---

[1] اتشکده

ورکول کېدل، خو له ۳ څخه ۲ برخه پور اخیستونکي عادي خلک وو، دا خلک سوداګر او کاروباریان وو. د پور اخیستونکو په ډله کې یو تن «جان سمېت» و، چې ۱۷۱۹-۱۷۱۵ کلونو ترمنځ یې ۲۵۰۰ پونډه پور اخیستی و.

زموږ د بحث محور تر اوسه په دې راڅرخېده چې پرتمین انقلاب د برېټانیا سیاسي بنسټونه څنګه بدل کړل، څنګه یې پراخ بنسټه کړل او همدارنګه څنګه یې د پرانیستو سیاسي بنسټونو اساس کېښود. د پرتمین انقلاب په پایله کې یو بل د پاموړ بدلون هم رامنځته شوی و: پارلمان د سیاسي سنټرالیزېشن «متمرکز کولو» هغې پروسې ته دوام ورکړ چې تیودوریانو پیل کړې وه. له دې څخه موخه یوازې دا نه وه، چې د نظام د مشروطیت کچه لوړه شي، یا حکومت اقتصاد په یو بل مسیر ور سم کړي او یا هم حکومت خپل بودیجه پر بېلابېلو شیانو ولګوي، بلکې اساسي هدف په ټولو برخو کې د حکومتي ظرفیت او وړتیا لوړول و. دا کار یوځل بیا د سیاسي سنټرالیزېشن او پلورالېزم ترمنځ پیوستون څرګندوي: له ۱۶۸۸ کال مخکې پارلمان د حکومت د پیاوړتیا او د مالي سرچینو د زیاتېدو مخالفت کاوه، ځکه چې بیا پر حکومت یې کنټرول بایله، خو له ۱۶۸۸ کال وروسته کیسه بل ډول شوه. دولت د پیاوړتیا په لور ګامونه واخیستل او د دولتي لګښتونو کچه دومره لوړه شوه چې د ټولو ملي عوایدو ۱۰ سلنه یې جوړول. د لګښتونو دغه زیاتوالي د مالیاتو د کچې له زیاتوالي سره تړاو درلود، په ځانګړې توګه د کورنیو تولیدي توکو پر اوړده نوملړ غیر مستقیم مالیات وضعه شول. هغه مهال په دومره کچه بودیجه ربښتیا هم ستر رقم و، له هغه څه ډېر ستر چې موږ یې اوس په نړۍ کې وینو. د مثال په توګه، په ۱۹۸۰ لسیزه کې یوازې د کولمبیا هېواد بودیجه دې کچې ته ورسېده. ان د افریقا جنوب صحرا هېوادونو په ځانګړې توګه سیریلیون چې خپل اقتصاد لري او بهرنۍ مرستې هم ورته چالانې دي، تر اوسه په دومره کچه بودیجه نه ده لرلې. د دولت پیاوړتیا یوازې د سیاسي سنټرالیزېشن یا تمرکز په کچې پورې اړه لري. تر ټولو مهم ټکی د حکومت د کړنو څرنګوالی او د واکمنۍ ډلې د چلند ډول و. که څه هم د برېټانیا دولتي بنسټونه په منځنۍ پېړۍ کې تاسیس شوي وو، خو د اووم او اتم هنري د واکمنۍ پرمهال د سیاسي سنټرالیزېشن او اداري نظام د پراختیا لپاره جدي ګامونه واخیستل شول. بیاهم ډېر واټن موجود و چې دولت باید له ۱۶۸۸ کال وروسته د یوه موډرن تشکیل یا جوړښت په لور خوځېدلی وای. مثلاً، زیاتره دولتي ګومارنې د سیاسي ملحوظاتو پربنسټ کېدې، نه د وړتیا؛ همدارنګه دولت د مالیاتو د راټولولو په برخه کې له ډېر ټیټ ظرفیت څخه برخمن و. له ۱۶۸۸ کال وروسته پارلمان د ملي عوایدو د ډېروالي په خاطر د مالیاتو راټولولو په برخه کې په ظرفیت لوړونې

لاس پورې کړ، چې دې کار د مالياتي ادارو په ظرفيت کې يو ستر بدلون رامنځته کړ، داسې چې په ۱۶۹۰ کال کې د ادارې تشکيل له ۱۲۱۱ کسانو څخه په ۱۷۸۰ کال کې ۴۸۰۰ کسانو ته لوړ شو. د ماليه راټولوونکو پر کارونو د څارنې لپاره څارونکي يا مفتشين په ټول هېواد کې ګومارل شوي وو او د تفتيش پخاطر به يې بېلابېلو سيمو ته سفرونه کول. تاريخ ليکونکي «جان برېور» د ماليې راټولونې د يوه څارونکي جورج کوپروايټ سفرونه څېړلي دي، نوموړی وايي:«د ۱۷۱۰ کال د جولای د ۱۲ مې او د جولای د ۵ مې ترمنځ کوپروايټ د «پارک شاير» ولسوالۍ په ريچمونډ سيمه کې ۲۹۰ مايله مزل کړی و. نوموړي په دې موده کې له ۲۶۳ خوراکه پلورونکو، له ۷۱ غله پلورونکو، له ۲۰ شمع پلورونکو او له يوه تن اوبه پلورونکي سره ليدلي وو. هغه په ټوله کې د ۸۱ قلمه بېلابېلو توکو سنجش کړی و او د ۹ تنو ماليه ټولوونکو فعاليتونه يې څارلي وو. اته کاله وروسته هم نوموړي خپل کار ته دوام ورکاوه، خو دا ځل مو د پارک شاير په يوه بله سيمه «وکفيلډ» ولسوالۍ کې وليده. نوموړي په ويکفيلډ کې د اونۍ په شپږو کاري ورځو کې هره ورځ په اوسط ډول نولس ميله مزل کاوه او په ورځ کې يې له پنځو تر شپږو پورې محلونه بررسي کول.» کوپروايټ د رخصتۍ په ورځ (يکشنبه) د خپل کار راپور په کتابچه کې ثبتاوه، نو ځکه موږ د هغه د ټولو فعاليتونو بشپړ ريکارډ په واک کې لرو. په حقيقت کې د ماليې راټولولو سيستم د راپورونو د ساتنې او ثبت ډېر دقيق سيستم درلود. د ماليې مامورينو به درې ډوله راپورونه چمتو کول، چې هر راپور به له يو بل سره ورته والی درلود او هر ډول لاسوهنه پکې لوی جرم ګڼل کېده. پر رسمي چارو د دولت دغه ډول نظارت، هغه هم په ۱۷۱۰ کال کې، هغه څه دي چې حتی په اوسني عصر کې د بېوزلو هېوادونو له وسې پورته خبره ده. ترټولو مهمه دا چې دولت له ۱۶۸۸ کال وروسته په اداره کې د ګومارنو لپاره د سياسي اړيکو پرځای وړتيا او اهليت ته لومړيتوب ورکړ او د ادارې لپاره يې يوه پياوړې زېربنا جوړه کړه.

صنعتي انقلاب

صنعتي انقلاب د برېتانيا د اقتصاد په ټولو برخو کې محسوس و. د ټرانسپورټ، بخار انرژۍ او د اوسپنې صنعت په برخو کې لوی پرمختګونه رامنځته شول. خو ترټولو مهم بدلون او نوښت د نساجۍ صنعت ميکانيزه کېدل او د نساجي فابريکو پراختيا وه. دغه ډيناميک يا خوځنده بهير د بنسټونو د بدلون پايله وه او بنسټي بدلونونه د پرتمين انقلاب په پايله کې رامنځته شوي وو. دا بدلونونه يوازې د کورنيو انحصاراتو له منځه وړل، په مالياتي نظام کې

سمونې او مالي بازارونو ته لاسرسی نه و، بلکې په دې کې د مالکیت حقونو د خوندي کولو له لارې د نوښتگرو، مخترعینو او کارپنځوونکو په گټه د اقتصادي بنسټونو اصلاح کول هم شامل و. د مثال په توگه، د مالکیت حقونو خوندیتوب د ټرانسپورت په سکتور کې انقلاب او د ټرانسپورت پراختیا بیا د صنعت په سکتور کې انقلاب ته لار هواره کړه. له ۱۶۸۸ کال وروسته، پر سمندري او ځمکنیو لارو پانگونه چې «turnpikes» یې بولي، په بېسارې ډول زیاته شوه. پر ټرانزیټي لارو پانگونې چې ټرانسپورټي لگښتونه یې کمول، د صنعتي انقلاب لپاره مناسب بستر رامنځته کړ. له ۱۶۸۸ کال مخکې د ستیورات کورنۍ پاچاهانو د خپلسرو قوانینو له لارې پر دغه ډول بنسټیزو پروژو د پانگونې مخه ډپ کړې وه. د برېټانیا د «ورکسترشایر» د سالورپ «Salwerpe» سیند کیسه په دغه هېواد کې له ۱۶۸۸ کال وروسته رامنځته شوي بدلونونه په ښه توگه انځوروي. پارلمان په ۱۶۶۲ کال کې په سالورپ سیند کې د بېړۍ چلونې په برخه کې د پانگونې د هڅونې په موخه قانون تصویب کړ او بالډوین «Baldwyn» کورنۍ په دې سیند کې د ۶،۰۰۰ پونډو په ارزښت پانگونه وکړه. بالډوین کورنۍ په سیند کې پر تلونکو او راتلونکو بېړیو محصول وضع کړ. شروزبري او لارډ کاونټري په ۱۶۹۳ کال کې پارلمان ته د قانون یوه طرحه وړاندې کړه چې له مخې یې دغه محصول باید دوی اخیستی وای. خو د بالډوین زوی تیموتي بالډوین له دې کار سره مخالفت وکړ او پارلمان ته یې د یوې عریضې له لارې شکایت وکړ چې د قانون یاده طرحه به یې د پلار هغه حق تلف کړي چې په سیند کې یې د پانگونې له لارې ترلاسه کړی. بالډوین زیاته کړه:«د دې نوې طرحې موخه د پخوانۍ هغې چې له مخې یې په سیند کې پانگونه وشوه، لغوه کول دي او لنډه دا چې په دې برخه کې د ټولو کوښښونو مخنیوی دی.» نوموړي خبرداری ورکړ چې د پارلمان له لوري د دوی پر منل شوي قانوني حق باندې ښه اینبودل به ناوړه پایلې ولري. بالاخره نوی قانون رد او د بالډوین حق خوندي شو. له ۱۶۸۸ کال وروسته د مالکیت حقونو د خوندیتوب یو لامل به ښایي دا و، چې په دې کار کې د پارلمان گټې نغښتې وې او بل لامل یې کېدای شي پرانېستو او کثرت پاله بنسټونو ته د خلکو لاسرسی وگڼو. له ۱۶۸۸ کال وروسته سیاسي نظام په حیرانوونکې توگه پراخ بنسټه شو او د سیاست ډگر د نوو لوبغاړو پرمخ خلاص شو. په اتلسمه پېړۍ کې ټرانسپورټي انقلاب او د ځمکو په برخه کې اصلاحات، د پارلمان نوښت و؛ چې د مالکیت حقونو په برخه کې یې بنسټیز بدلونونه رامنځته کړل. تر ۱۶۸۸ کال پورې په برېټانیا کې یو اصل موجود و، چې له مخې یې پاچا د ټولو ځمکو مالک گڼل کېده، دغه اصل په حقیقت کې د ټولنې له فیوډالي جوړښت څخه سرچینه اخیسته. زیاتره ځمکو

حقوقي ستونزې لرلې او د مالکیت حقونو د لانجمن قانون له امله تر دعوو لاندې وې. ډېرې ځمکې د مشاع تر شرایطو لاندې وې، یعنې دا چې د ځمکو خاوندانو نه شوای کولای چې خپلې ځمکې په گروي ورکړي یا یې وپلوري. عمومي ځمکې یوازې د دودیزو یا سنتي چارو لپاره کارول کېدې. د اقتصادي فعالیتونو لپاره د ځمکو د کارونې پر وړاندې بلا خنډونه موجود وو، خو پارلمان د دې وضعیت بدلون ته متې بډ وهلې او خلکو ته یې اعلان وکړ چې د ځمکو د اصلاح او له هغې د سمې گټې اخیستنې په موخه پارلمان ته خپل وړاندیزونه ور ولېږي. دغه اصلاحات بالاخره د پارلمان له لوري د سلگونو لایحو په تصویب سره عملي شول. د اقتصادي بنسټونو د اِصلاح دغه بهیر د بهرنیو منسوجاتو پر وړاندې د کورنیو منسوجاتو ملاتړ ته لار هواره کړه. هېره دې نه وي چې پارلمان بازار ته د هر ډول بهرنیو توکو د واردېدو او د انحصاراتو مخالف نه و، بلکې یوازې د هغو پرېکړو ملاتړ او ننگه یې کوله چې د بازار پراختیا او د دوی خپلې شخصي گټې پکې نغښتې وې. خو مهمه خبره دا وه چې د پراخ بنسټه سیاسي ادارو شتون چا ته اجازه نه ورکوله چې دا کار د نورو صنعتکارانو د زیان سبب شي او یا په وینز کې د «سېراتا تگلارې» په څېر د نوو پانگوالو د راتگ مخه ونیسي. نساجان ډېر ژر پر دې خبره پوه شول. په ۱۶۸۸ کال کې د برېټانیا مهم وارداتي توکي منسوجات یا ټوکر وو، چې له هند څخه واردېدل. په دغو توکو کې نخي او ململ ټوکر شامل و. دغه راز له چین څخه ورېښمین توکي هم راوړل کېدل. ورېښمین او نخي ټوکر به د ختیځ هند کمپنۍ له لوري برېټانیا ته واردېدل او په اسیا کې دا واردات له ۱۶۸۸ کال مخکې د دولت د انحصاري حق په توگه منل شوي وو. یادې کمپنۍ ددې انحصاري حق د خوندیتوب لپاره دویم جېمز ته سترې بډې ورکولې. له ۱۶۸۸ وروسته کمپنۍ د سوداگرو تر سختو نیوکو او فشارونو لاندې راغله. یو شمېر سوداگرو چې په لرې ختیځ او هند کې یې د تجارت تکل درلود، پارلمان ته عریضه وکړه چې انحصار مات او له ختیځ هند کمپنۍ سره د سیالۍ زمینه ورته برابره کړي، خو ختیځ هند کمپنۍ پارلمان ته د عریضو او پیسو د وړاندې کولو په بدل کې له خپل دغه حقه دفاع کوله. په پایله کې کمپنۍ ناکامه شوه او پرځای یې په بازار کې د ازاد رقابت لپاره په همدې نوم «ختیځ هند» بله نوې کمپنۍ جوړه شوه. په برېټانیا کې ټوکر تولیدوونکي یا نساجان یوازې له هندي تولیداتو سره د سیالۍ په لټه کې نه وو، بلکې هغوی له دولته غوښتل چې د کورنیو تولیداتو د ملاتړ په موخه پر ارزانه هندي ململ ټوکر باندې مالیات وضع او بندیز پرې ولگوي. هندي ارزانه توکو دغه صنعتکاران له یوه سخت رقابت سره مخ کړي وو. که څه هم د برېټانیا دننه د نساجي توکو لویه برخه وړین محصولات وو، خو د نخي توکو

تولیدوونکي له اقتصادي پلوه مهم او له سیاسي پلوه ځواکمن وو. د ۱٦٦۰ مې لسیزې په لومړیو کې د وړینو توکو تولیدوونکو په همدې وضعیت کې د پاتې کېدو لپاره خپلې هڅې ګړندۍ کړې، چې بالاخره دغه کار د «ګرانه بیه توکو د مخنیوي قانون» په رامنځته کېدو تمام شو او د نورو توکو ترځنګ د ګران بیه جامو پر تولید او پېر هم بندیز ولګول شو. نساجانو همدا راز په ۱٦٦٦ او ۱٦٦۷ کلونو کې له پارلمانه دداسې قانون د تصویب غوښتنه وکړه چې له مخې یې له وړین کفن پرته باید د مړو خښول منع شي. د پارلمان دغه اقدام د کورنیو منسوجاتو د مارکېټ له ښه والي سره مرسته وکړه، چې په پایله کې کورني تولیدات د بهرنیو یا اسیایي تولیداتو په مقابل کې تقویه شول. خو له دې سره سره بیا هم په دې دوره کې د ختیځ هند کمپنۍ دومره واک درلود چې د اسیایي توکو پر وارداتو د محدودیت مخه ونیسي. له ۱٦۸۸ کال وروسته وضعیت بدل شو. په برېتانیا کې د ۱٦۹٦ او ۱٦۹۸ کلونو ترمنځ د وړینو توکو تولیدوونکو، له «ایسټ انګالیا» څخه تر ختیځ پورې، د لندن او کانټرابري ښارونو له وریښم اوبدونکو او لېوانټ کمپنۍ سره په ګډه د بهرنیو توکو د محدودولو لپاره لاس یو کړ. د لېوانټ کمپنۍ واردوونکو که څه هم تازه خپل انحصاري حق له لاسه ورکړی و، خو بیا هم په بازار کې د اسیایي وریښمو د پلور مخالف و او غوښتل یې چې له عثماني امپراتورۍ څخه د وریښمینو توکو وارداتو ته زمینه برابره شي. دغه ګډ ایتلاف ددې سبب شو چې پارلمان د یوې لایحې د تصویب له لارې په برېتانیا کې د اسیایي وړینو او وریښمینو توکو کارونه محدوده کړي. د یادې لایحې پربنسټ دغه راز د اسیایي منسوجاتو رنګرېزي او چاپ هم محدود شول. همدارنګه پارلمان په ۱۷۰۱ کال کې یو قانون تصویب کړ چې پر بنسټ یې د کورنیو تولیداتو د ملاتړ له لارې وزګارو او بېوزلو کسانو ته د کار فرصتونه رامنځته شول. پارلمان اعلان وکړ چې:« د ۱۷۰۱ کال له سپټمبر میاشتې وروسته د چین، هند یا د فارس خلیج ټول وریښمین تولیدات او یا ټول هغه منسوجات چې په یادو هېوادونو کې رنګرېزي، ډیزاین او د برېتانیا پاچاهۍ ته وارد شوي یا واردېږي؛ منع دي.» تر دې وروسته په برېتانیا کې د اسیایي وریښمینو جامو اغوستل او ډیزاین لرونکو وریښمین ټوکرو واردول غیر قانوني وګرځول شول، خو لا هم اروپا یا نورو هېوادونو او په ځانګړې توګه امریکایي مستعمرو ته د یادو توکو واردات جاري وو. خو پردې سربېره هم خامو وریښمو ته اجازه وه او دا به په برېتانیا کې پروسس کېدل. د دې ترځنګ نور ململ ډوله ټوکر په دې بندیز کې نه راتلل. کورنیو نساجانو دا کار له قانون څخه تېښته بلله چې بالاخره تر اوږدو ناندریو وروسته په ۱۷۱۲ کال کې د نوي قانون په تصویب سره دا ستونزه حل شوه. په قانون کې راغلي وو «د

۱۷۲۲ کال د ډسمبر له ۲۵ مې وروسته په لویه برېتانیا کې د هر ډول ډیزاین لرونکي، نقاشي شوي او رنګ شوي ټوکر اغوستل منع دي.» که څه هم قانون د کورنیو تولیداتو پر اوړو د اسیایي تولیداتو درووند بار لرې کړ، خو د منسوجاتو د نورو ډولونو لکه د کتان- نخ او وړینو تولیداتو ترمنځ رقابت یې ژوندی وساته: پنبه او کتان سره ګډ شول او په نتیجه کې یې « fustian» په نامه یو مشهور ټوکر تولید شو. د بهرنیو توکو له پنبو غورځولو وروسته وړینو تولیداتو پر کتان خپلې غلبې ته دوام ورکړ. کتان تر ډېره په سکاټلند او ایرلنډ کې تولیدېدل او انګرېزانو غوښتل چې د برېتانیا بازارونو ته یې د راتګ مخه ونیسي. خو وړیو اوبدونکي هم کمزوري نه وو. ددوی نوي اقدامات په مانچسټر، لانکسټر او لېورپول کې چې مخ پر ودې صنعتي سیمې ګڼل کېدې، د فاستین تولیدوونکو له سخت غبرګون سره مخ شول. د برېتانیا پراخ بنسټه سیاسي بنسټونو په دې هېواد کې ټولو ډلو او وګړو ته دا امکان برابر کړی و، چې خپلې ستونزې او غوښتنې له پارلمان سره شریکې کړي. که څه هم په دې تړاو پارلمان ته د مخالفت او موافقت لپاره ګڼې عریضې او لاسلیکونه رسېدلي وو، خو په دې کشمش کې د وړیو اوبدونکو مقابل لوری یعنی فاستین تولیدوونکي بریالي شول. په ۱۷۳۶ کال کې د مانچسټر قانون څرګنده کړه چې: «پخوا د کلونو په اوږدو کې له پنبې او کتان څخه جوړ توکي د لوېې برېتانیا پاچاهۍ کې تولید، چاپ، رنګرېزي او نقاشي شوي دي. د ۱۷۲۱ کال په پخواني قانون کې هېڅ داسې کومه ماده نشته چې له مخې یې په لویه برېتانیا کې له کتان او پنبې څخه د جوړو شوو جامو پر اغوستو او کارونې بندیز ولګول شي.»

مانچسټر قانون د نویو نخي محصولاتو د تولیدوونکو لپاره یوه ډېره مهمه لاسته راوړنه ګڼل کېده، خو تاریخي او اقتصادي ارزښت یې تر دې هم ډېر و. لومړی دا چې د کورنیو توکو د ملاتړ لپاره پر بهرنیو هغو محدودیت لګول د پارلمان له لوري د یوه پراخ بنسټه سیاسي نظام په موجودیت کې ترسره شول. دویم؛ په راتلونکې نیمه پېړۍ کې د منسوجاتو د تولید په برخه کې نوښتونو د صنعتي انقلاب په پیاوړتیا او د ټولنیز بدلون په برخو کې کلیدي رول ولوباوه. له ۱۶۸۸ کال وروسته، که څه هم په برېتانیا کې اقتصادي لوبغاړو ته د فعالیت زمینه برابره شوه، خو په نړیوال ډګر کې پارلمان په جلا لار روان شو. دا پېښه نه یوازې د منسوجاتو د ملاتړ په برخه کې د قانون په تصویب کې، بلکې د بېړۍ چلونې او نورو اصلاحاتو په برخه کې چې تر دوو پېړیو په خپل ځای پاتې شول، څرګنده ده. د یاد قانون موخه دا وه چې برېتانیا باید پر نړیوال تجارت انحصار ولري. البته د یادونې ده چې دا انحصار د خصوصي سکتور واک و، نه د دولت. دلته اساسي خبره دا وه چې د برېتانیا سوداګریز توکي باید د بېړیو په وسیله

له مخې برېتانيا يا د هغه مستعمرو ته له نورو اروپايي هېوادونو څخه د توکو رالېږد منع و. دا کار له شک پرته چې د برېتانوي تاجرانو او صنعتکارانو په گټه و.

د ۱۷۶۰ لسيزې په لومړيو کې ددې تحول يعنې د مالکيت حقونو ښه والي، د زېربنا پراختيا، د مالياتي نظام پراختيا، په مالي برخه کې اسانتياوو او له سوداگرو او صنعتکارانو څخه د حکومت د ملاتړ اغېزې مخ په څرگندېدو شوې. ورپسې گڼې پنځونې او اختراعگانې وشوې او په پايله کې ټکنالوژيکي پرمختگونو چې د صنعتي انقلاب محور بلل کېده، پر اقتصادي پرمختگ ژور اغېز وکړ. په ډېرو برخو کې نوښتونه وشول او دغو نوښتونو د بنسټونو له اصلاح او بدلون څخه سرچينه اخيسته. په دې ډله کې مهم هغه يې د انرژۍ سکتور و، چې جېمز واټ په ۱۷۶۰ کال کې په لومړي ځل د بخار ماشين په اختراع سره په دې برخه کې بدلون ته لار پرانيسته. په دې برخه کې د واټ لومړنۍ لاسته راوړنه په ماشين کې د فشار د يوه داسې مرکز جوړول و، چې د ماشين سلنډر کې دننه پېښتون د دې پرځای چې کله گرم او کله يخ شي، په دوامداره توگه بايد گرم وي. نوموړي وروسته خپلې نورې ايډياوې هم د عمل ډگر ته وړاندې کړې، لکه د بخار ماشين د حرکت د څرنگوالي لپاره د گېر رامنځته کول. په ټولو برخو کې شوي پرمختگونه د راتلونکو ټکنالوژيکي نوښتونو لپاره اساس او بنسټ وگرځېد. د بخار ماشين اختراع په اصل کې د پخواني انگرېز مخترع توماس نيوکامن او همدارنگه د فرانسوي فزيکپوه ډاينسيوس پاپين له کارونو سرچينه اخيسته. د پاپين داستان بل هغه مثال دی، چې ښيي د زېبښونکو بنسټونو تر سيوري لاندې له خلاق تخريب څخه وېره څنگه د ټکنالوژيکي نوښتونو پروړاندې خنډونه جوړوي. نوموړي په ۱۶۷۹ کال کې لومړی د بخار ډېږ «steam digester» يوه طرحه جوړه کړه او په ۱۶۹۰ کال کې د انجن پېښتون پر جوړولو بريالی شو. پاپين دغه ابتدايي انجن په ۱۷۰۵ کال کې د بخار لومړنۍ کښتۍ کې وکاراوه. نوموړی دا مهال د جرمني د کاسل ايالت په ماربورگ پوهنتون کې د رياضي استاد و. هغه پرېکړه وکړه چې دغه کښتۍ له فولډا سيند څخه د وېسر تر سيند پورې په حرکت و ازمايي. د فولډا-وېسر په مسير کې د پاپين کښتۍ بايد په موندن ښار کې تم شوې وای. هغه مهال د فولډا-وېسر سمندري لارې انحصاري حق د يوې ډلې ماڼوگانو په لاس کې و. همدې اندېښنو ته په پام سره، د پاپين ملگري او مشهور جرمني فزيکپوه گوتفرېډ لايبينتس د کاسل ايالت انتخابي والي ته عريضه وليکله او غوښتنه يې وکړه چې په ياد مسير کې له مزاحمت پرته د تگ اجازه ورکړي، خو د لايبينتس وړانديز رد شو او سخت ځواب يې ترلاسه کړ: «د

انتخابي شورا غړي ستاسو له وړاندیز سره مخالف دي او بې له کوم دلیله له ما غوښتنه وشوه چې پرېکړه یې تاسو ته واوروم، هغوی بلاخره له دې کار سره موافق نه دي.» پاپین دې ته پام ونه کړ او په سفر ووت. کله چې کښتۍ د «مونډن» سیمې ته ورسېده، مانوګانو لومړی هڅه وکړه چې د یوه ځایي قاضي په مرسته کښتۍ ضبط کړي، خو بریالي نه شول، وروسته یې پر کښتۍ یرغل وکړ او د بخار انجن یې دړې وړې کړ. پاپین بلاخره په ډېرې بېوزلۍ او غربت کې ومړ او په یوه نامعلوم ځای کې خښ شو. که پاپین د تیودوریانو او سټیوراتانو د واکمنۍ پرمهال په برېتانیا کې وای، ښایي له ورته برخلیک سره مخ شوی وای، خو په برېتانیا کې له ۱۶۸۸ وروسته شرایط بدل شول. پاپین هوډ درلود چې د کښتۍ تر بریالي ازمایښت وروسته د هغې په واسطه لندن ته سفر وکړي.

په ۱۷۸۰ لسیزه کې هنري کورټ د خالصې اوسپنې د پروسس او استعمال په برخه کې نوي تخنیکونه معرفي کړل، چې دا د میتالوژۍ په برخه کې ستر پرمختګ ګڼل کېده. دا نوښت د ماشینونو او دستګاوو لپاره د پرزو جوړولو، مېخونو او نورو سامان الاتو د تولید لپاره ډېر مهم بلل کېده. وروسته د کورټ دغه نوښت له ابراهام دربي او د هغه زوی سره مرسته وکړه چې د اوسپنې په ګرمولو کې له سکرو څخه کار واخلي. د اوسپنې په تولید کې د لرګینو سکرو استعمال خپل ځای د ډبرو سکرو ته پرېښود چې ارزانه او په اسانه د لاسرسي وړ و. د نوښتونو بهیر له ځنډ پرته روان و، خو د اتلسمې پېړۍ په نیمایي کې دغه بهیر د نورو دورو په پرتله خورا چټک او متفاوت مسیر خپل کړ. دا بدلون تر ټولو زیات د نساجۍ صنعت کې محسوس و. د نساجۍ په تولید کې تر ټولو مهم هغه یې څرخ کول و، چې له حیواناتو او نباتاتو څخه د الیافو د بېلابېلو ډولونو لکه پنبې او وړیو استحصال پکې شامل و. له دې وړیو څخه به ټوکر تولیدېدل. د منځنۍ پېړۍ تر ټولو مهمه ټکنالوژیکي اختراع د اوبدنې د څرخ اختراع وه چې د لاس کار یې اسانه کړ. دغه اله غالباً په ۱۲۸۰ م کال او په ډېر احتمال سره له منځنې ختیځ څخه په الهام اخیستو په اروپا کې اختراع شوه. له دې مودې وروسته تر اتلسمه پېړۍ پورې د نساجۍ په برخه کې کوم پرمختګ نه و رامنځته شوی. د پاموړ او مهم نوښت په ۱۷۳۸ کال کې هغه وخت وشو، چې کله «لېوس پاول» په څرخ کې د نوي تخنیک په اختراع کولو سره د لاس کار پر ماشین بدل کړ. له دې مخکې به په څرخ کې تولیدېدونکې وړۍ او تارونه د لاس په واسطه جلا کېدل، خو پاول د رولر وسیلې په اختراع سره دا چاره نوره هم اسانه کړه. خو د دې ماشین کار چنداني د قناعت وړ نه و، تر دې چې «ریچارډ ارکرایټ» او «جېمز هارګریفس» د نساجۍ په څرخ کې یو ربښتینی انقلاب رامنځته کړ. ارکرایټ چې د صنعتي

انقلاب یوه مخکښه څېره ګڼل کېږي، په ۱۷۶۹ کال کې د واټر فریم «water frame» په نامه د نساجۍ ماشین په اختراع سره د لېوس دستګاه لا ډېره تکمیل او بډایه کړه. نوموړي له «جیدیدا ستروټ» او «ساموېل نیډ» سره چې جرابې یې تولیدولې، شریک شو او په ۱۷۷۱ کال کې یې په کرامفورډ کې د نړۍ لومړنۍ تولیدي فابریکه جوړه کړه. د ارکرایټ ماشین پر اوبو چلېده، خو وروسته یې په یوه برخلیک ټاکونکي اقدام کې اوبیزه انرژي د بخار پر انرژۍ واړوله. په ۱۷۷۴ کال کې یې د فابریکې د کارګرانو شمېر ۶۰۰ تنو ته ورسېد او فعالیتونه یې ورځ تر بلې پراخېدل، تر دې چې په مانچسټر، ماټلاک، بت او د سکاټلنډ په نیولانارک کې یې څانګې پرانېستې. د ارکرایټ لاسته راوړنې په ۱۷۶۴ کال کې د جېمز هارګریوس له لوري د څرخ د لاستي په اختراع سره بشپړې شوې، چې دا هم وروسته د ساموېل کرېټون او ریچارډ رابرټس د اختراعګانو په پایله کې لا تکمیل شوې. دغه پنځونې او د هغو اغېزې په رښتیا هم یو انقلاب و. تر دې مخکې یعنې د اتلسمې پېړۍ په لومړیو کې ۱۰۰ پونډه پنبه په ۵۰ زره ساعتونو کې پروسس کېده، خو د ارکرایټ واټرفرېم ماشین دا ساعتونه ۳۰۰ ته رالنډ کړل. د څرخ په میکانیزه کېدو سره، اوبدنه هم ماشیني شوه. په دې برخه کې لومړنۍ اختراع په ۱۷۷۳ کال کې د «جان کې» له لوري د تار د ګوټک اختراع وه، چې دغه نوښت د اوبدنې صنعت په برخه کې اسانتیا رامنځته کړه. وروسته په ۱۷۸۵ کال کې «اډمونډ کارټرایټ» د جان کې له ایډیا څخه په الهام اخیستو د «پاور لوم» په نامه اختراع وکړه چې د نساجۍ ماشین کې د تارونو په ځغلولو کې یې مرسته کوله.

د برېټانیا نساجي صنایع نه یوازې د صنعتي انقلاب خوځنده عامل و، بلکې د نړۍ اقتصاد یې هم په حرکت راوست. د ۱۷۸۰ او ۱۸۰۰ کلونو ترمنځ د برېټانیا صادرات دوه برابره شول، چې لویه برخه یې منسوجات وو او منسوجات د ټول اقتصاد د ملا تیر جوړاوه. د ټکنالوژیکي او اداري نوښتونو ګډولې د اقتصاد یو داسې بهیر رامنځته کړی و، چې د نړۍ اقتصاد یې د بډاینې په لور سوق کړ. په دې بهیر کې نوو کسانو له نوو ایډیاوو سره مخکښ او رغنده رول لوباوه. په ټرانسپورټ کې نوښتونو ته ځیر شئ. په برېټانیا کې ددغه شان نوښتونو بېلابېل ډولونه موجود وو. لومړی سمندري لارې او کانالونه، دویم ځمکنۍ لارې او بیا رېل کرښې، چې د دې هرې اختراع په سر کې یو نوی کس و. په برېټانیا کې د سمندري لارو جوړول له ۱۷۷۰ کال وروسته پیل او تر ۱۸۱۰ کال پورې یې ګڼې تولیدي سیمې له یو بل سره ونښلولې. د صنعتي انقلاب د پراختیا په بهیر کې سمندري لارو د توکو د لېږد رالېږد په برخه کې د لګښت کچه راکمه او د منسوجاتو، خامو توکو او د بخار ماشین لپاره د ډبرو سکرو په لېږد

رالېږد کې يې مهم او پاموړ رول ولوباوه. د سمندري لارو يا کانالونو لومړنی نوښتګر جېمز برينډلي و، چې د برېج واټر سيمې د دوک «مشر» له لوري د برېج واټر کانال جوړولو ته ګومارل شوی و، څو مهم صنعتي ښار مانچسټر له لېورپول بندر سره ونښلوي. برينډلي چې په «دربي شاير» کې زېږېدلی و، اصلي مسلک يې د ژرندو جوړول و، خو په انجينيري چارو کې ستونزمنو مسايلو ته د حللارې پيدا کولو په برخه کې د نوموړي نوښتګر فکر د دوک پام ځان ته ور اړولی و. نوموړی د نورو انجنيرانو لکه د 'توماس ټلفورډ' او 'سمتين' په څېر کسانو چې يو يې په لومړي سر کې سنګتراش او بل يې پښ يا اهنګر و، په کانال جوړونه کې هېڅ راز پخوانۍ تجربه نه لرله. د سمندري لارو د انجينيرانو په څېر د ځمکنيو لارو او اوسپنې پټليو انجنيرانو هم په دې برخه کې پخوانۍ کاري تجربې نه لرلې. 'جان مک ادام' چې په ۱۸۱۶ کال کې يې قير يا سفالت اختراع کړ، د يوه عادي اشراف زوی و. د بخار لومړنی اورګاډی په ۱۸۰۴ کال کې د ريچارډ ټروېتيک له لوري جوړ شو. د ټروېتيک پلار په «کارون وال» سيمه کې د ډبرو سکرو په يوه کان کې کار کاوه او ټروېتيک هم په ماشومتوب کې دغه کسب ته مخه کړې وه. نوموړی په کان کې د بخار هغه ماشين ته متوجې شو چې له کانه يې اوبه بهر ايستلې. تر ټولو مهم د جورج سټيفنسن اختراع وه چې له نالوستي مور او پلاره زېږېدلی و. په داسې حال کې چې نوموړي پخوا د ډبرو سکرو په يوه کان کې د ماشينکار په توګه کار کاوه، د «راکټ» مشهور اورګاډی يې جوړ کړ.

د نساجۍ برخليک ټاکونکی صنعت د نوو افرادو له لوري بدرګه شو. د دې سکتور يو شمېر صنعتکاران هغه کسان وو چې تر دې مخکې يې د وړينو توکو په توليد او سوداګرۍ کې فعاله برخه لرله. د مثال په توګه، جان فوسټر وړاندې له دې چې پنبې ته مخه کړي او په ۱۸۳۵ کال کې د بلک ډايک ميلر په نوم فابريکه جوړه کړي، د وړينو توکو په توليد کې يې ۷۰۰ کسان پر دنده ګومارلي وو او دغو کارګرو په لاسي ماشين کار کاوه، خو فوسټر غوندې کسان ډېر لږ وو. يوازې يو پر پنځمه برخه کسان چې په دې وخت کې د مخکښو صنعتکارانو په توګه پېژندل کېدل، پخوا يې په بېلابېلو توليدي چارو کې کار کاوه. دا د حيرانۍ خبره نه ده، ځکه چې د نخ صنعت (پنبه او کتان) د برېټانيا په شمال کې پراختيا موندلې. توليدي فابريکې کاملاً په نوې بڼه سمبال شوې، کارګرو ته خام مواد ورکول کېدل چې په کور کې يې بشپړ کړي، نو ځکه دغو صنعتکارانو نه شوی کولای چې د فوسټر په څېر توکي توليد کړي. له همدې امله، د نساجۍ په صنعت کې نوو کسانو ته اړتيا وه، څو ټکنالوژي پراخه او له هغې

استفاده وکړي. د پنبې صنعت پراختیا د وړې د نابودۍ په معنا و، یعنې خلاق تخریب په عمل کې!

خلاق تخریب نه یوازې عواید او شتمنۍ، بلکې سیاسي قدرت هم له سره وېشه. دا واقعیت د ویلیم لي د اختراع په داستان کې په ښه توګه څرګندېدای شي. واکمنې طبقې د هغه له اختراع سره سخت مخالفت وکړ، ځکه چې له سیاسي عواقبو یې ډارېدل. په مانچسټر او بیرمنګهم کې له اقتصادي پرمختګ سره په ورته وخت کې، فابریکه لرونکو او منځنۍ پاړکې له حقوقو د محرومیت او د حکومت د ناسمو سیاستونو په غبرګون کې په اعتراض لاس پورې کړ. د معترضینو لومړی هدف د «غلې قانون» قانون و، چې له مخې یې د بیو ټیټېدو په صورت کې د ټولو غلو، حبوباتو، وریجو او تر ټولو مهم د غنمو پر وارداتو بندیز لګول کېده، خو په دې توګه ستر ځمکوال زیان ونه کړي. دا قانون د سترو ځمکوالو په ګټه و، ځکه چې غنم یې کرل، خو د تولیدوونکو پر زیان و؛ ځکه چې د ډوډۍ د قیمته کېدو په صورت کې یې باید د کارګرانو مزد لوړ کړی وای. په فابریکو او صنعتي مرکزونو کې د کارګرانو ځای په ځای کولو سره د هغوی انسجام او رهبري اسانه کېدل. له ۱۸۲۰ لسیزې وروسته، د سیاست له صحنې د تولیدوونکو او تولیدي مرکزونو تدریجي ګوښه کول سخت شول. د ۱۸۱۹ کال د اګست پر ۱۶ مه د سیاسي نظام او د دولت د سیاستونو خلاف د مانچسټر ښار په «پیټرز فیلډ» کې ستر لاریون پلان شو. د لاریون سمبالوونکی د غاښونو برس تولیدوونکی «جوزېف جانسون» نومېده چې د «Manchester Observer» په نامه یوه افراطي ورځپاڼه یې هم لرله. د لاریون نور سمبالوونکي کسان سمونپال شخص او د نخي ټوکرو تولیدوونکی «جان نایټ» او د مانچسټر ابزرور ورځپاڼې مدیر مسوول «جان تاهکر ساکسټن» و. په دې لاریون او اعتراضیه غونډه کې ۶۰ زرو کسانو ګډون کړی و. لاریونوالو د «د غلې قانون نه منو»، «د رایې ورکونې حق د ټولو لپاره» او «رایه د پاڼو له لارې- یعنې رایې باید په سرې ډول وکارول شي» شعارونه له ځان سره لېږدول. چارواکي چې دغې اعتراضیه غونډې سخت غوسه کړي وو، د پلیو ځواکونو پنځلسم کنډک ته د تیارسۍ امر وکړ. غونډې ته د وینا له پیلېدو سره سم یو تن ځایي قاضي د ویناوالو د نیولو امر صادر کړ، پولیس د کسانو د نیولو لپاره سیمې ته ورسېدل، خو د خلکو له مقاومت سره مخ شول او شخړه ونښته. د پنځلسم کنډک سرتېرو پر لاریونوالو برید وکړ چې د څو دقیقو اخ و ډب په نتیجه کې یوولس معترضین مړه او شاوخوا شپېته نور ټپیان شول. مانچسټر ابزرور ورځپاڼې دا پېښه د پیټرلو ټولوژنه «Peterloo Massacre» وبلله. خو هغو بدلونونو ته په کتو، چې د برېټانیا په سیاسي او اقتصادي بنسټونو کې رامنځته شوي وو،

د خلکو د اعتراضونو ځینه د حل دایمي لار نه وه. د پیټرلو ټولوژنه یوازینۍ پېښنه پاتې شوه. د برېټانیا سیاسي بنسټونو د ولسي پاڅون د احتمالي ګواښونو له وېرې خپل دریځ نرم کړ، په ځانګړې توګه دا وېره هغه وخت نوره هم زیاته شوه کله چې په ۱۸۳۰ کال کې په فرانسه کې خلک په دویم چارلېز پسې پاڅېدل. په فرانسه کې د ۱۷۸۹ کال د اوښتون په نتیجه کې د استبداد او مطلقیت له نسکورېدو یوه موده وروسته دویم چارلېز یوځل بیا د واک انحصار او استبداد ته مخه کړې وه، چې د خلکو له سخت غبرګون سره مخ شو. په ۱۸۳۲ کال کې حکومت د اصلاحاتو په لړ کې یو قانون تصویب کړ، چې له مخې یې مانچسټر، بیرمنګهم، لیډز او شفلیډ ښارونو ته د رایې ورکونې حق ورکړل شو او په دې توګه صنعتکارانو او تولیدوونکو وکولای شول چې پارلمان ته خپل استازي وټاکي. دا سیاسي بدلونونه د اقتصاد ډګر ته د نوو راغلو سوداګرو او پانګوالو په ګټه تمام شول او په دویم قدم کې دوی وکولای شول چې د غلو- دانو قانون هم لغوه کړي. دا پېښې ښیي چې خلاق تخریب نه یوازې د عوایدو د بیا وېش په معنا ده، بلکې د سیاسي قدرت وېش هم له ځان سره لري. هغه څه چې دغه بدلونونه یې نتیجې ته ورسول، د برېټانیا د سیاسي بنسټونو د پرانیستوالي طبیعت او ځانګړنه وه. له خلاق تخریب څخه وېرېدونکو کسانو نور د دې بهیر مخه نه شوای نیولی.

ولې په برېټانیا کې؟

صنعتي انقلاب په برېټانیا کې پیل او همدلته ستر شو، ځکه چې دا د دغه هېواد غوره او ځانګړې اقتصادي بنسټونه وو چې له منځه یې دغسې یوه بدلون سر راپورته کړ. دا بنسټونه په خپل وار د پرتمین انقلاب له بطنه د زېږېدلو سیاسي بنسټونو په وجود کې را ټوکېدلي وو. دا پرتمین انقلاب و، چې په لومړي ځل یې په برېټانیا کې د مالکیت حقوق خوندي کړل، مالي بازارونه یې پراخ او سم کړل، د حکومت له لوري لګول شوي انحصارات یې مات او د صنعت د غوړېدو پر وړاندې ټول پراته خنډونه یې یوې خوا ته کړل. دا پرتمین انقلاب و چې سیاسي نظام یې پراخ او هغه یې د ټولنې او اقتصادي اړتیاوو په وړاندې ځواب ویوونکی کړ. دغو پرانیستو اقتصادي بنسټونو د جېمز واټ په څېر نوښتګرو او وړتیا لرونکو کسانو ته انګېزه او فرصت په لاس ورکړ چې خپل مهارتونه او وړتیاوې وځلوي، څو هېواد په هغه لور سم کړي چې ګټه یې هم نوښتګر او هم ملت ته ورسېږي. که دغه کسان له پرتمین انقلاب مخکې خپل هدف ته رسېدلی وای، نو ښایي د پخوانیو کاروباریانو په څېر هیلې دوی هم لرلی. دوی به هم بازار ته د نوو کاروباریانو د راتګ، د رقابت او د خلاق تخریب پر وړاندې خنډونه جوړول،

خو له ۱۶۸۸ کال وروسته شرایط بدل شول. ریچارډ ارکرایټ په ۱۷۷۵ کال کې د تولید د انحصار لپاره عریضه وړاندې کړه او هیله من و، چې په راتلونکي کې به د نساجۍ مخ پر ودې صنعت ټول د ده په انحصار کې وي، خو هغه د انحصاري جواز په اخیستو بریالی نه شو او په پارلمان کې یې چا ملاتړ ونه کړ. ولې دا ځانګړی تحول په برېتانیا کې او بیا په اوولسمه پېړۍ کې رامنځته شو؟ ولې برېتانیا پرانیستو سیاسي بنسټونو ته غېږ پرانېسته او له زبېښونکو بنسټونو یې لار جلا کړه؟

ومو لیدل چې د پرتمین انقلاب په وجود کې سیاسي بدلونونو د نورو ټرلو پروسو په پایله کې سر راپورته کړ. کورنیو شخړو نه یوازې په برېتانیا کې د یوه بل استبدادي نظام د رامنځته کېدو مخه ونیوله، بلکې په ټولنه کې بدلون غوښتونکي حرکتونه او خوځښتونه یې هم پیاوړي کړل. د استبدادي نظام مخالفینو نه غوښتل چې د یوه استبداد په نسکورولو سره بل استبداد ته اجازه ورکړي. د «Roses» جګړه یوازې د یارکر مجلس پروړاندې د لانکسټر مجلس بریالیتوب نه و، بلکې پرتمین انقلاب د سیاسي انقلاب او پلورالېزم پربنسټ د یوه نوي نظام جوړېدو ته لار هواره کړه. دا په جلا مسیر د برېتانیا د بنسټونو د خوځېدو او د تاریخ حساسې مقطعې ته د غبرګون نتیجه وه. موږ په تېرو څپرکو کې ولوستل چې د لوېدیځ روم امپراتورۍ تر ړنګېدو وروسته، په دې سیمه کې فیوډالي بنسټونو څنګه سر راپورته کړ. فیوډالېزم د لوېدیځې اروپا ډېرو برخو ته وغځېد، خو لکه چې په څلورم فصل کې مو ولیدل؛ د طاعون ناروغۍ تر خپرېدو وروسته د ختیځې او لوېدیځې اروپا ترمنځ ژور توپیرونه راښکارګند شول. په سیاسي او اقتصادي بنسټونو کې کوچني توپیرونه په دې معنا وو، چې په لوېدیځ کې د ځواک انډول د بنسټونو پر اغېزمنتوب تمام شو، خو په ختیځ کې یې بنسټونه د فساد او ویجاړۍ لور ته ټېل وهل. خو دا هغه لاره یا مسیر نه و، چې هرو مرو باید په پرانېستو بنسټونو تمام شوی وای، بلکې په دې مسیر کې باید ډېر بدلونونه رامنځته شوي وای. نه یوازې په مګناکارتا منشور کې هڅه شوې وه چې د مشروطه نظام لپاره ځیني بنسټي اساسات رامنځته کړي، بلکې د اروپا په نورو برخو، ان په ختیځې اروپا کې هم د ورته اسنادو یا تړونونو په مرسته دغه ډول هڅې وشوې. خو بیا هم د طاعون ناروغۍ تر خپرېدو وروسته، لوېدیځه اروپا په بشپړه توګه له ختیځې اروپا جلا شوه. په لوېدیځ کې د مګناکارتا په څېر سندونو د خپل اغېز په څرګندولو پیل وکړ. خو په ختیځ کې دا اغېز لږ و. په برېتانیا کې په اولسمه پېړۍ کې ان تر کورنیو شخړو مخکې هم دا نورم او قاعده موجوده وه چې پاچا د پارلمان له اجازې پرته مالیات نه شوای ټاکلی. په دې برخه کې بله مهمه موضوع له اشرافو څخه عامې طبقې ته د واک تدریجي لېږد و، چې ژوندی مثال یې د کلیوالي سیمو سیاسي غورځنګونه یا په ۱۳۸۱ کال کې د کلیوالو پاڅون و. اوس دغه تدریجي بدلون د تاریخ له یوې

بلې حساسې مقطعې سره مخ کېږي چې دا مهمه مقطعه په اتلانتیک سمندر کې د سوداګرۍ پراختیا وه. په څلورم څپرکي کې مو ولوستل چې د بنسټونو راتلونکی برخلیک په دې پورې تړلی و، چې ایا شاهي دربار به د دې سوداګرۍ په انحصار بریالی شي او که نه؟ د برېتانیا د پارلمان نسبتاً پیاوړي نفوذ د تیودور او ستیوراټ پاچاهانو د دې کار مخه ونیوله. دغه وضعیت د سوداګرو نوې طبقه را و ټوکوله چې د مطلق العنان حکومت د جوړېدو پروړاندې یې کلکه مبارزه کوله. د مثال په توګه، په ۱۶۸۶ کال کې په لندن کې ۷۰۲ صادروونکي سوداګر او په کارابین کې ۱۲۸۳ واردوونکي سوداګر موجود وو. دغه راز په شمالي امریکا کې ۶۹۱ صادروونکي او ۶۲۶ واردوونکي پر سوداګرۍ بوخت وو. له دوی سره جوالیان، بېړۍ چلوونکي، کپتانان او نورو هغو کسانو چې شریکې ګټې یې لرلې، کار کاوه. نور ستر سوداګریز بندرونه هم لکه بریسټول، لیورپول او پورټسموت له دغه ډول سوداګرو ډک و. دغو کسانو د جلا اقتصادي او سیاسي بنسټونو د جوړېدو غوښتنه کوله. دوی چې څومره د سوداګرۍ له لارې شتمن کېدل، هغومره یې قدرت هم زیاتېده. په فرانسې، هسپانیې او پرتګال کې هم ورته ډلې او قوتونه موجود و. خو هلته پاچاهان په سوداګریزو چارو او اقتصادي فعالیتونو برلاسي وو. په یادو هېوادونو کې هم د برېتانیا په څېر بدلون غوښتونکو ډلو سر راپورته کړ، خو کمزوري وو او بریالي نه شول. کله چې په برېتانیا کې د اوږده پارلمان غونډه جوړه او کورنۍ جګړه پیل شوه، دغو سوداګرو تر ډېره د پارلمان ملن ونیوله. په ۱۶۷۰ کې دوی د لیبرال ګوند «ویګ» د جوړولو په هڅه کې وو، خو د ستیورات د استبداد یا مطلقیت پر وړاندې مبارزه وکړې او په ۱۶۸۸ کال کې د دویم جېمز په راپرځولو کې یې مهم رول ولوباوه. بالاخره د امریکا لویه وچه کې د سوداګرۍ پراختیا، په دې سوداګرۍ کې د انګرېز تاجرانو ګډون، د مستعمرو مخ پر ودې اقتصادي بهیر او په پایله کې هغې شتمنۍ، چې دوی په دې موده کې ترلاسه کړې وه؛ د پارلمان او پاچا ترمنځ جګړه د مخالف لوري یعنې پارلمان په ګټه پای ته ورسوله. پرتمین انقلاب له دې اړخه ډېره مهمه پېښه ګڼل کېږي، چې د ټولنې د یوه ستر ایتلاف له لوري رهبري کېده. دغه انقلاب چې مشروطه شاهي نظام یې رامنځته کړ، یوازې د حکومت د مشرانو واکونه یې محدود نه کړل، بلکې د ایتلاف د هر غړي قدرت یې هم محدود کړ. د بېلګې په توګه، محدودیتونه دا وو چې نساجانو ته په بازار کې د انحصار او د یو بل پر وړاندې د ناسالم رقابت اجازه نه وه. دغه ایتلاف نه یوازې د یوه قوي پارلمان په جوړېدو کې مرسته وکړه، بلکې د پارلمان دننه یې د نورو ډلو د رامنځته کېدو چې ښایي له قدرت څخه یې ناوړه استفاده کړې وای، مخه ونیوله. دا د یوه سیاسي پراخ بنسټه نظام په رامنځته کېدو کې برخلیک ټاکونکی عامل و. ددې ډول ستر ایتلاف پیاوړتیا دغه راز د پراخېستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو په پیاوړتیا او پایښت کې هم مهم رول ترسره کړ.

اتم څپرکی

زموږ په چم کې نه: د پراختیا پر وړاندې خنډونه

پر چاپ بندیز

جوهانس گوتنبرگ په ۱۴۴۵ کال کې د جرمني په ماینز ښار کې یوه اختراع نندارې ته وړاندې کړه چې د نړۍ د راتلونکي اقتصاد پر تاریخ یې ژور اغېز وښند: دا د چاپ ماشین اختراع وه چې خوځنده توري یې لرل. هغه مهال کتابونه د خطاطانو له لوري په لاس لیکل کېدل چې ډېر وخت او خواري یې غوښته. له همدې امله کتابونه ډېر لږ او بیې یې هم لوړې وې، خو د گوتنبرگ اختراع د چاپ په برخه کې نوي بدلون ته لار پرانېسته. کتابونه په یو بل پسې چاپ او بازار ته عرضه کېدل. له دې نوښت پرته د خلکو باسواده کول ناشوني وو. په لوېدیځه اروپا کې ډېر ژر د چاپ د ماشین ارزښت احساس شو. په ۱۴۶۰ کال کې د جرمني له پولو هاخوا د فرانسې په ستراسبورگ کې د چاپ بل ماشین په کار پیل کړی و. د ۱۴۶۰ لسیزې تر وروستیو پورې دغه ټکنالوژي د ایټالیا گوټ گوټ ته پراخه شوه، په روم او وینز او لږ وروسته په فلورانس، میلان او تورین کې د چاپ ماشینونه فعال شول. ویلیم کاکستن په ۱۴۷۶ کال کې لومړی د چاپ یو ماشین په لندن او دوه کاله وروسته په اکسفورډ کې نصب کړل. په دې موده کې د چاپ ماشینونه د هسپانیا په گډون د اروپا سوېلي هېوادونو ته وغځېدل او په ۱۴۷۳ کال کې په بوداپېست او یوکال وروسته په کراکاو کې د یوه ماشین په فعالېدو سره دا بهیر ان ختیځې اروپا ته وغځېد. داسې نه وه چې د چاپ ماشین ته ټولې نړۍ د گټورې وسیلې په سترگه کتل. په ۱۴۸۸ کال کې عثماني پاچا دویم بایزید د یوه فرمان په ترځ کې مسلمانان په عربي ژبه له چاپه منع کړل. پر چاپ دغه بندیز په ۱۵۲۵ کال کې د سلطان سلیم له لوري یوځل بیا تازه شو. دې بندیز تر ۱۷۲۷ کاله پورې دوام وکړ او دا لومړی ځل و، چې د عثماني خلافت قلمرو ته د چاپ ماشین د راوړلو اجازه ورکړل شوه. په دې وخت کې دریېم سلطان احمد د یوه فرمان په ترځ کې ابراهیم موتفریقه ته د چاپ د یوه پایه ماشین د نصبولو اجازه ورکړه. سره له دې چې ډېره ناوخته وه، خو بیا هم دا کار له ډېرو خنډونو سره مخ شو. که څه هم په فرمان کې راغلي وو چې «په دې پرتمینه ورځ کې به دغه غربي ټکنالوژي د یوې ناوې په څېر نندارې ته وړاندې کېږي او نور به پټه پاتې نه شي»، خو د چاپخونې فعالیت د دولت تر کلکې څارنې لاندې و. په فرمان کې لیکل شوي وو:«د دې لپاره چې چاپي کتابونه له تېروتنو پاک وي، نو ډېر قدرمن او درانه دیني عالمان چې په خپل مسلک کې تخصص

لري، هر یو د استانبول قاضي جناب مولانا اسحاق، د سلانیکي قاضي مولانا صاحب، د ګالاتا قاضي مولانا اسد او د دوی نور ملګري، او د شرع د مقاماتو له ډلې شیخ مولوي قاسم پاچا او مولانا موسی به پر چاپي چارو نظارت کوي.»

موتفریقه ته اجازه ورکړل شوه چې د چاپ ماشین نصب او فعال کړي، خو د هغه چاپي اثار د دیني او فقهي متخصصینو د درې کسیز پلاوي له لوري کنټرول کېدل. که د چاپ ماشین مخکې فعال شوی وای، ښایي د قاضیانو د پوهې او معلوماتو په زیاتوالي او پیاوړتیا کې یې هم مرسته کړې وه، خو د چاپخونې تر فعالېدو وروسته هم داسې کوم بدلون تر سترګو نه شو. د حیرانۍ خبره نه ده چې نوموړي د خپل کار په ټوله موده ډېر لږ شمېر کتابونه چاپ کړل. په ۱۷۲۹ کال کې د کار له پیله تر ۱۷۴۳ کال پورې چې کله د چاپخونې فعالیت ودرېد، ایله ۱۷ کتابونه چاپ شوي وو. وروسته د هغه کورنۍ دې کسب ته دوام ته ورکړ، خو هغوی هم په ۱۷۹۷ کال کې د کار تر پرېښودو پورې ایله ۷ کتابونه چاپ کړي وو. د عثماني امپراتورۍ له مرکز ترکیې څخه بهر د چاپ صنعت تر دې هم وروسته پاتې و، د مثال په توګه: په مصر کې د چاپ ماشین په لومړي ځل په ۱۷۹۸ کال کې د فرانسویانو له لوري فعال شو، چې هغه هم د ناپلیون بناپارټ له لوري د دې هېواد د اشغال د هڅو یوه برخه وه. د نولسمې پېړۍ تر نیمایي پورې په عثماني امپراتورۍ کې کتاب د لاس په واسطه لیکل کېده. ویل کېږي چې د اتلسمې پېړۍ په لومړیو کې په استانبول کې ۸۰ زره کاتبانو فعالیت کاوه. د چاپ ماشین سره دغه مخالفت د زده کړې، سواد او د اقتصادي پراختیا پر بهیر ناوړه اغېز وکړ. په ۱۸۰۰ میلادي کال کې د اټکل له مخې له ۲ تر ۳ سلنې عثماني وګړي باسواده وو، په داسې حال کې چې په برېټانیا کې ۶۰ سلنه نارینه او ۴۰ سلنه ښځو سواد درلود. په هالنډ او جرمني کې د سواد کچه تر دې هم لوړه وه. عثماني امپراتورۍ ان له هغو اروپايي هېوادونو هم څو ګامونه وروسته پاتې وه، چې هغه مهال په تعلیمي ډګر کې وروسته پاتې هېوادونه ګڼل کېدل، لکه پرتګال چې شاوخوا ۲۰ سلنه باسواده وګړي یې لرل. د عثمانیانو زېښبونکو او استبدادي بنسټونو ته په کتو، د چاپ ټکنالوژۍ سره د سلطان دښمني د درک او پوهېدو وړ ده. کتاب افکار خپروي او خلک د نورو له سلطې ژغوري، له دغو افکارو یو شمېر یې د اقتصادي ودې لپاره نوې او ګټورې لارې چارې په ګوته کوي، خو پاتې نور یې ښایي پارووونکي وي او موجوده سیاسي-ټولنیز وضعیت ونګوي. کتاب همدارنګه د هغو کسانو واک محدودوي چې د خپلې شفاهي پوهې پر مټ واک چلوي، ځکه چې کتاب هر باسواده کس ته پوهه ډالۍ کوي. په هغو سیمو کې

چې علم د واکمنې طبقې په انحصار کې و، د علم د ترويج او پراختيا مخه يې نيولې وه. عثماني پاچاهان د خلاق تخريب له بهيره ډارېدل او له همدې کبله يې پر چاپ بنديز لګولی و.

صنعتي انقلاب د تاريخ حساسې مقطعې وزېږولې، چې د نړۍ کابو ټول هېوادونه يې تر خپل اغېز لاندې راوستل. د برېتانيا په څېر يو شمېر هېوادونو نه يوازې سوداګري، صنعت او پانګونې ته غېږ پرانېسته، بلکې لا يې وهڅول او د چټکې ودې په مسير يې ور سم کړل. خو د عثماني امپراتورۍ او چين په شمول زياتره استبدادي رژيمونه د پرمختګ له کاروانه څکه شاته پاتې شول، چې د صنعت مخه يې ډپ کړه او يا يې د پراختيا لپاره لږې هڅې هم ونه کړې. ټکنالوژيکي نوښتونو ته د موجوده سياسي او اقتصادي بنسټونو له لوري ځواب ورکول کېده، دا د تاريخ حساسه مقطعه وه او چې څرنګه چلند ورسره کېده، هغسې نتايج يې وړاندې کول. عثماني امپراتوري تر لومړۍ نړيوالې جګړې وروسته د ړنګېدو تر مودې همداسې استبدادي پاتې شوه او د چاپي صنعت په شمول د هر ډول نوښتونو مخه يې ونيوله، څکه چې له خلاق تخريب څخه يې وېره احساسوله. دا چې ولې ستر اقتصادي بدلونونه په برېتانيا کې پېښ شول نه په عثماني خلافت کې، لامل د زبېښونکو او استبدادي سياسي بنسټونو او د زبېښونکو اقتصادي بنسټونو ترمنځ طبيعي اړيکه ده. مطلقه حکومت هغه نظام دی چې د قانون يا د ولس د غوښتنو له لارې نه شي مهارېدلی. په ټولنه کې ښايي ډېر کوچنی اقليت د مستبدو واکمنانو ملاتړ وکړي. د مثال په توګه، په روسيه کې په اتلسمه پېړۍ کې تزاريان چې يو استبدادي حکومت يې جوړ کړی و، په ټولنه کې د اشرافو د يوه کوچني اقليت له لوري حمايه کېدل. دغې طبقې هڅه کوله چې سياسي بنسټونه د خپلې بقا لپاره وکاروي. په ۱۹۰۵ کال کې کله چې تزار د روسيې پارلمان «دوما» تاسيس کړ، د ټولنې د نورو اقشارو هېڅ استازي پکې نه وو. د روس واکمن تزار ډېر ژر هغه محدود واکونه چې دوما ته ورکړي وو، هغه هم سلب کړل. د روسيې د اقتصادي بنسټونو استثماري کېدل د حيرانۍ خبره نه وه، څکه چې دغه بنسټونه د تزار او اشرافو د ګټو لپاره ډيزاين شوي وو. ددغه بنسټونو اساس د نورو زبېښونکو بنسټونو په څېر د بشري قوې پر زبېښناک او جبر ولاړ و، چې روسي خان-رعيت نظام «سرفډم» يې بللی شو. استبداد يا مطلقيت يوازې د سياسي بنسټونو يو ډول نه و، بلکې د صنعتي کېدو پروړاندې ستر خنډ هم بلل کېده. که څه هم مطلقه رژيمونه پراخ بنسټه نه ول او د خلاق تخريب له پروسې وېرېدل، خو متمرکز و او يا لږ تر لږه دومره قدرت يې درلود، چې د چاپ ماشين په څېر د نوښتونو مخه ونيسي. سره له دې چې نن ورځ يو شمېر هېوادونه لکه افغانستان، هايټي او نيپال ملي دولتونه لري، خو له سياسي مرکزيت يا سنټراليزېشن څخه بې

برخې دي. د افریقا په جنوبي صحرا کې وضعیت تر دې هم ناوړه دی. مخکې مو یادونه وکړه چې د یوه مرکزي دولت له شتون پرته چې نظم ټینګ او د مالکیت حقوق خوندي کړي، د پراخېستو بنسټونو رامنځته کېدل امکان نه لري. په دې څپرکي کې به ولولو چې د افریقا جنوب صحرا په زیاتره هېوادونو او په ځانګړې توګه، په سوډان او سومالیا کې د سیاسي مرکزیت نشتوالی د صنعتي کېدو پرووړاندې عمده خنډ بلل کېږي. له دې پرته د صنعتي کېدو لپاره هېڅ بله لار نشته. استبداد او د سیاسي مرکزیت نه شتون یا کمزوري مرکزیت؛ د صنعت د پراختیا پر وړاندې دوه بېلابېل خنډونه دي، خو ترمنځ یې اړیکه شته: دواړه له خلاق تخریب څخه د وېرې او له دې امله چې سیاسي مرکزیت ډېر کله د استبداد رامنځته کېدو ته لار هواروي، هغه کوي چې په خپل ځای پاتې شي. د سیاسي مرکزیت پر وړاندې مخالفت د پراخېستو سیاسي بنسټونو پر وړاندې مخالفت ته ورته عوامل لري، چې هغه د سیاست ډګر ته د نوو کسانو په مقابل کې د سیاسي واک بایلل دي. موږ په تېر څپرکي کې ولوستل چې په برېتانیا کې د تیودوریانو تر واکمنۍ لاندې د سیاسي سنټرالیزېشن پروسې څنګه په حکومت کې د بېلابېلو ځایي اشرافو مشارکت ته تقاضا زیاته کړه. هلته یو پیاوړی سیاسي پارلمان راټوکېدلی و، چې په پایله کې یې د پراخېستو سیاسي بنسټونو پیدایښت یقیني کړ. خو په ګڼو نورو مواردو کې دا پروسه معکوسه وه، داسې چې سیاسي مرکزیت په لا ډېر استبداد بدل شو. دا واقعیت په روسیه کې د استبداد د ریښې په مطالعه کولو سره چې د ۱۶۸۲ -۱۷۲۵ کلونو ترمنځ د لوی پیټر له لوري رامنځته شوی و، په ښه توګه څرګندېدای شي. پیټر د هېواد پلازمېنه سن پیټرزبورګ ته ولېږدوله او د یوې نوې بیروکراسۍ او نوي پوځ د جوړولو لپاره یې دودیز اشرافي نظام «Boyars » شاته وغورځاوه. نوموړي ان اشرافي پارلمان «Boyar Duma» چې دی یې د تزار په توګه واک ته رسولی و، له منځه یې یووړ. پیټر دغه راز د ټولنیز سلسله مراتبو یو نظام رامنځته کړ چې بنسټیزه موخه یې تزار ته خدمت کول و. ددې ترڅنګ پیټر کلیسا په خپل کنټرول کې واخیسته. دا ټیک هغه تګلاره وه چې اتم هنري په برېتانیا کې د حکومت د سنټرالیزېشن پرمهال عملي کړې وه. په دې توګه، نوموړي له نورو واک خپل ځان ته لېږداوه. د پیټر پوځي اصلاحات د شاهي ګارډ د پاڅون لامل شول، دغه پاڅون نور پاڅونونه له ځان سره لرل، لکه د مرکزي اسیا د باشکریانو «Bashkirs» او د بولاوین پاڅونونه چې په پایله کې بریالي نه شول. د پیټر د سیاسي مرکزیت پروژه تر ډېره بریالۍ وه او خپل مخالفین یې وځپل، خو د نړۍ په ګڼو برخو کې په دې ډول کشمکشونو کې د سلطنتي ګارډ په څېر قوتونه چې خپل واک یې په خطر کې لیده او د دولت له تمرکز کېدو سره مخالف وو، واک ته

ورسېدل او د مرکزیت د نشتوالي له امله د زیېښونکو بنسټونو یو جلا ډول یې رامنځته کړ. په دې ځپرکي کې به ولولو چې د تاریخ د حساسو مقطعو په جریان کې چې صنعتي انقلاب یې وزېږاوه، څنګه یو شمېر ملتونو فرصتونه له لاسه ورکړل او د اقتصاد یا صنعت په غوړولو کې له دې فرصت څخه په ګټه اخیستنه کې ناکام شول. هغوی یا د عثماني امپراتورۍ په څېر استبدادي سیاسي او زیېښونکي اقتصادي بنسټونه لرل او یا هم د سومالیا په څېر د له سیاسي مرکزیت څخه بې برخې و.

کوچني توپیرونه چې مهم وو

په اولسمه پېړۍ کې په برېټانیا کې استبدادي نظام له پښو وغورځېد، خو په هسپانیا کې پیاوړی شو. په هسپانیا کې د کورتس[1] په نامه پارلمان یوازې یو نوم و. په ۱۴۹۲ کال کې مَلکې ایزابلا او پاچا فردیناند واده وکړ، چې په پایله کې یې د کاستیل[2] او اراګون[3] دوه پاچاهۍ سره یوځای او هسپانیا جوړه شوه. دا هغه وخت و چې هسپانویانو د خپل هېواد د سوېل له سترو ښارونو ګرانادا «غرناطه»، کورداوا «قرطبه» او سېویل «سبیا» څخه د عربانو د اېستلو اوږده لړۍ پیل کړې وه. دا سیمې عربانو په اتمه میلادي پېړۍ کې لاندې کړې وې. کله چې کرسټف کولمب د امریکا لوېې وچې ته ورسېد او د دې لوېې وچې ځمکې یې د ملکې ایزابلا او پاچا فردیناند ملکیت اعلان کړې، د ایبریا په ټاپو وزمه کې د عربانو وروستی حکومت هم د هسپانویانو لاسته پرېوت. د اراګون او کاسټل پاچاهیو یوځای کېدو او وروسته په شاهي کورنۍ کې ودونو او راتلونکي نسل، یو اروپایي زبرځواک وزېږاوه. ایزابلا په ۱۵۰۴ م کال کې مړه شوه او لور یې «جوانا» د کاسټل ملکې په توګه پر تخت کېناسته. جوانا د هابسبورګ کورنۍ اړوند د سپېڅلي روم د امپراتور «مکسیمیلان» له زوی «فیلیپ» سره واده وکړ. د جوانا او فلیپ زوی چارلېز په ۱۵۱٦ کال کې د کاستیل او اراګون د لومړي پاچا په توګه پر تخت کېناست. فلیپ ته د پلار تر مرګ وروسته هالنډ او فرانچ کومټي «Franche-Comté» سیمې په میراث پاتې شوې او هغه یې په لیبریا او امریکا کې د خپلې واکمنۍ د قلمرو برخه وګرځولې. په ۱۵۱۹ کال کې د لومړي ماکسیمیلان له مړینې وروسته، چارلېز ته د جرمني هابسبورګ سیمې هم په میراث پاتې شوې او نوموړی د پنځم چارلېز په توګه د سپېڅلي روم امپراتور شو. په ۱۴۹۲ کال کې دوه مدغم شوي هسپانوي سلطنتونه پر یوې داسې امپراتورۍ

---

[1] Cortes
[2] Castile
[3] Aragon

بدل شول چې پولې یې له یوې لویې وچې اوښتې او د حکومت د استبدادي کولو هغه پروسه چې ایزابلا او فردیناند پیل کړې وه، چارلېز لا پسې تقویه کړه. د امریکا لویه وچه کې د قیمتي فلزاتو کشف په هسپانیا کې د استبدادي نظام د پاینښت او ټینګښت په برخه کې له پیل شوو هڅو سره مرسته وکړه. سپین زر پخوا په ۱۵۲۰ کال کې د مکسیکو په ګواناجواتو او وروسته په زاکاتکاس کې په لوی مقدار کشف شوي وو. له ۱۵۳۲ کال وروسته د پیرو اشغال، هسپانوي دربار ته لا ډېره شتمنی په برخه کړه. دغه شتمنی د «Royal fifth» په بڼه له هر جنګي غنیمت او د کانونو له لوټونې څخه دربار ته رسېدلې. لکه څرنګه چې په لومړي څپرکي کې مو ولوستل، په ۱۵۴۰ مه لسیزه کې په پوتسي کې د سپینو زرو یو غر کشف شو چې د هسپانیا پاچا ته یې پراخه شتمنی په برخه کړه. هغه مهال چې د اراګون او کاستیل پاچاهۍ سره مدغم شوې، هسپانیا له اقتصادي پلوه د اروپا مخکښه سیمه وه، خو د استبدادي نظام په ټینګېدو سره دغه هېواد لومړی له نسبي اقتصادي ځوړتیا او له ۱۶۰۰ کال وروسته له بشپړې ځوړتیا سره مخ شو. د ایزابلا او فردیناند له لوري د هسپانیا له خاورې د مسلمانانو تر ایستلو وروسته، دویم پلان د یهودیانو شړل و. په هسپانیا کې مېشت نږدې دوه لکه یهودیانو ته څلور میاشتې وخت ورکړل شو چې له دغه هېواده ووځي. هغوی خپلې ځمکې په نیمایي بیه وپلورلې او اجازه یې نه لرله چې سره او سپین زر له ځان سره یوسي. سل کاله وروسته ورته یو بل انساني ناورین هم پېښ شو. د ۱۶۰۹ او ۱۶۱۴ کلونو ترمنځ درېیم فلیپ د هسپانیا په سوېل کې مېشت د «موریسکیانو» په نامه د پخوانیو عربانو اولاده هم له خپلې خاورې وشړل. موریسکیانو هم د یهودیانو په څېر اجازه نه لرله چې قیمتي فلزات له ځان سره یوسي، بلکې یوازې د لېږد وړ یا منقوله توکو د وړلو اجازه ورکړل شوه. په هسپانیا کې د هابسبورګ تر مشرۍ لاندې حکومت کې د مالکیت حقوق په نورو برخو کې هم خوندي نه و. دویم فلیپ چې په ۱۵۵۶ کال کې د پلار ځایناستی شو، په ۱۵۵۷ کال او بیا ځلې په ۱۵۶۰ کال کې د پورونو له پرې کولو ډډه وکړه چې بالاخره دا کار د فوګر او ولسر بانکي کورنیو د له منځه تلو سبب شو. ددې بانکي کورنۍ ځای جینوس ونیوه، خو د هسپانویانو د بېغورۍ له امله دا هم په ترتیب سره په ۱۵۷۵، ۱۵۸۶، ۱۶۰۷، ۱۶۲۷، ۱۶۴۷، ۱۶۵۲، ۱۶۶۰ او ۱۶۶۲ کلونو کې له منځه لاړ. استبداد چې څومره د هسپانیا استعماري امپراتورۍ پراختیایي چارې او اقتصادي بنسټونه اغېزمن کړل، د مالکیت حقونو د ناخوندیتوب په څېر پایلې یې لرلې. په تېر فصل کې مو ولوستل چې په برېتانیا کې د سوداګرۍ په برخه کې بریالیتوبونو د سوداګرۍ له چټکې ودې سره اړیکه درلوده. که څه هم برېتانیا تر هسپانیا او پرتګال وروسته د اتلانتیک حوزې

تجارت ته داخل شو، خو هلته یې خلکو ته د ګډون نسبتاً پراخه زمینه برابره کړې وه. هغه څه چې په هسپانیا کې یې د پاچا خزانه ډکوله، په برېتانیا کې یې نوي سوداګر شتمن کړل. همدغه سوداګر و، چې د برېتانیا د لومړنۍ اقتصادي ودې اساس یې کېښود او د یوه سیاسي ایتلاف په اډانه کې د استبداد په مقابل کې سپر شول. په برېتانیا کې دغه ډول بدلونونه چې د اقصادي پرمختګ او بنسټي «نهادي» تحولاتو سبب شول، په هسپانیا کې پېښ نه شول. د امریکا لویې وچې تر کشف وروسته ایزابلا او فردیناند د هسپانیا او نوو مستعمرو ترمنځ سوداګریزې چارې د سوداګرو د یوې ټولنې په مرسته تنظیم کړې. ټوله سوداګري د همدې سوداګرو په انحصار کې راغله او سوداګرو دا یقیني کړې وه چې له امریکا څخه په ترلاسه کېدونکي ثروت کې به د سلطنتي دربار ونډه خوندي وي. د مستعمرو ترمنځ د ازادې راکړې ورکړې امکان نه و او هرکال به له امریکا څخه پر قېمتي ډبرو او فلزاتو بار کښتۍ د هسپانیا سېویل ته راتلې. د سوداګرۍ دا ټینګ انحصار په دې معنا و، چې د ازادو سوداګرو لپاره د فعالیت هېڅ اجازه نه وه، ان د امریکا لویه وچه کې سوداګري تر شدید کنټرول لاندې وه. د مثال په توګه، د هسپانیا تر ښکېلاک لاندې په اوسنۍ مکسیکو کې یوه سوداګر نه شوی کولای چې په ګرانادا یا اوسنۍ کولمبیا کې له بل سوداګر سره تجاري معاملات ترسره کړي. د هسپانوي امپراتورۍ په قلمرو کې پر سوداګرۍ دغه ډول محدودیتونو په دې امپراتورۍ کې اقتصادي هوساینه او نور بالقوه فرصتونه تر سخت اغېز لاندې راوستل. دغه محدودیتونه یوازې د واکمن پاړکي لپاره ګټور وو؛ ځکه چې هسپانیا ته یې د قېمتي ډبرو او فلزاتو دوام تضمیناوه. د هسپانیا زېږېدونکي اقتصادي بنسټونه د مطلقه نظام د موجودیت او پر هغه جلا یا متفاوت مسیر د روانېدو پایله وه، چې د برېتانیا برعکس، د دې هېواد سیاسي بنسټونو ځان ته ټاکلی و. د کاستیل او اراګون پاچاهیو هر یو ځان ته جلا کورټس یا پارلمان درلود. د کاستیل کورټس باید د برېتانیا د پارلمان په څېر د مالیاتو په وضعه کولو کې رول لوبولی وای. د کاستیل کورټس په لومړي ردیف کې د سترو ښارونو له استازو جوړ و، په داسې حال کې چې د برېتانیا په پارلمان کې د ښاري او کلیوالي دواړو سیمو استازي موجود و. تر پنځلسمې پېړۍ پورې په کورټس کې یوازې د اتلسو ښارونو استازي وو، چې هر ښار ته دوه څوکۍ ځانګړې شوې وې. په پایله کې ویلی شو چې د هسپانیا کورټس د برېتانیا پارلمان په څېر د ټولنې د یوې سترې کتلې استازولي نه شوای کولای. کورټس د قوانینو د جوړولو حق نه درلود او ان د مالیاتو په برخه کې یې محدود واکونه لرل. دغه وضعیت پاچا ته موکه برابره کړې وه چې په بیغمه زړه استبداد او خپلسرۍ ته دوام ورکړي. سره له دې چې هسپانوي واکمن ته د امریکا لویې وچې څخه

په لویه کچه قیمتي ډېرې راتلې، خو پنځم چارلېز او دویم فلیپ د جنګي لګښتونو د تامین لپاره ډېرو عوایدو ته اړتیا لرله. چارلېز په ۱۵۲۰ کال کې د مالیاتو د زیاتولو په موخه کورتس ته وړاندیز ولېږه. ښاري اشرافو له فرصت څخه ګټه واخیسته او په کورتس کې یې د پراخو اصلاحاتو غوښتنه وکړه. د کورتس او پاچا ترمنځ ټکر پر تاوتریخوالي واوښت او د کامینرو «Comunero» په پاڅون مشهور شو. چارلېز د خپلو وفادارو سرتېرو پر مټ پاڅون وځپه. د شپاړسمې پېړۍ تر پایه د دوامداره شخړې په ترڅ کې پاچا تل هڅه کوله چې کورتس د نوو او پخوانیو مالیاتو د وضع کولو په برخه کې د نظارت له حقه محروم کړي. که څه هم دغې شخړې لوړې ژورې لرلې، خو بالاخره د دربار په ګټه راځرخېده. تر ۱۶۶۴ کاله پورې کورتس کومه ناسته ونه کړه، تر دې چې شاوخوا ۱۵۰ کاله وروسته د ناپلیون له لوري د هسپانیا تر اشغال وروسته یې له سره فعالیت پیل کړ.

په بریتانیا کې په ۱۶۸۸ کال کې د استبدادي رژیم پرځېدو، پراخو سیاسي بنسټونو او د پیاوړي مرکزي دولت جوړېدو ته لار هواره کړه، خو په هسپانیا کې د استبدادي رژیم واکمنېدو د دې برعکس پېښه وکړه. که څه هم دربار کورتس له پښو غورځولی و او د ځان پروړاندې یې ټول خنډونه له منځه یووړل، خو د مالیاتو راټولول خورا سخت شول او وضعیت دې حد ته ورسېد چې له هر تن سره مخامخ خبرو هم نتیجه ور نه کړه. هغه وخت چې د بریتانیا دولت د یوې موډرنې بیروکراسۍ او نظام پر جوړولو اخته و، هسپانیا برعکس پر شا روانه وه. شاهي دربار نه یوازې د سوداګرو لپاره د مالکیت داېمن حقوق رامنځته نه کړل او د انحصار مخه یې ونه نیوله، بلکې دولتي منصبونه او مقامونه یې هم وپلورل، زیاتره یې موروثي کړل، د مالیاتو حق یې وپلوره او ان د قضایي خوندیتوب پلور ته یې مخه کړه. په هسپانیا کې د زبېښونکو سیاسي او اقتصادي بنسټونو عواقب د اټکل وړ و. په اولسمه پېړۍ کې هغه مهال چې بریتانیا د چټکې سوداګرۍ او صنعتي کېدو په لور روانه وه، هسپانیا د رکود او اقتصادي ځوړتیا په حال کې وه. د همدې پېړۍ په پیل کې له هرو پنځو هسپانویانو څخه یو یې په ښاري سیمو کې اوسېده. د پېړۍ په وروستیو کې چې د هسپانیا د بېوزلۍ سخت کلونه و، دا شمېر په هرو لسو کې یو تن ته ورسېد. عواید یې په کمساري توګه کم شول، په داسې حال کې چې بریتانیا نوره هم شتمنه شوه. سره له دې چې په بریتانیا کې استبدادي نظام له پښو لوېدلی و، خو په هسپانیا کې ددې ډول نظام دوام او پیاوړتیا، د کوچنیو توپیرونو بل هغه مثال دی چې د تاریخ حساسې مقطعې په جریان کې ارزښت پیدا کوي: کوچني توپیرونه د پارلمان یا د نمایندګۍ بنسټونو د قدرت څرنګوالی و او د تاریخ حساسه مقطعه د امریکا لوېې وچې

کشف و. د دغو پېښو پر وړاندې غبرگون هسپانیا د بنسټي مسیر پر یو ډېر متفاوت یا جلا مسیر روانه کړه. په برېتانیا کې نسبتاً پرانیستو بنسټونو کمساری اقتصادي خوځښت رامنځته او د صنعتي انقلاب پرمهال خپل اوج ته ورسېد. خو په هسپانیا کې صنعتي انقلاب بخت پیدا نه کړ. هغه مهال چې صنعتي ټکنالوژي د نړۍ ببلابېلو برخو ته د خورېدو په حال کې وه، هسپانیا د اقتصاد رکود داسې حد ته رسېدلې وه چې نور پاچا او ځمکوالو د صنعتي کېدو بهیر د مخنیوي لپاره څه نه و پرې ایښي.

له صنعت څخه وېره

په سیاسي بنسټونو او سیاسي واک کې له بدلون پرته، استبدادي دولتونو ډېر لږ چانس درلود، چې د صنعتي انقلاب په جریان کې له نوې ټکنالوژۍ او نوښتونو گټه پورته کړي. مثلاً؛ په هسپانیا کې د مالکیت د حقونو نه خوندیتوب او اقتصادي رکود په دې معنا و، چې خلک پانگونې ته زړه ښه نه کړي. په روسیه او اتریش-هنگري کې د صنعتي کېدو د مخنیوي لامل د اشرافو بېغوري- ناسم مدیریت او د زېېښونکو اقتصادي بنسټونو ناکاري نه وه، بلکې واکمنان د هر ډول ټکنالوژۍ او د رېل کرښو په شمول د هغو بنسټیزو پروژو کلک مخالف وو، چې د صنعت د ملا تیر گڼل کېده. د صنعتي انقلاب پرمهال په اتلسمه او د نولسمې پېړۍ په لومړیو کې د اروپا سیاسي نقشې له نن سره کاملا توپیر درلود. د یوې برستنې د ځلوېښتو توتو په بڼه له ۴۰۰ سیاسي واحدونو جوړ د روم سپېڅلې امپراتوري د مرکزي اروپا لویه برخه په ځان کې رانغاړلې وه، چې اکثریت یې وروسته په جرمني کې مدغم شول. هابسبورگ کورنۍ یا د اتریش-هنگري په نامه مشهوره امپراتوري دا مهال یو پیاوړی سیاسي ځواک و چې ۲۵۰،۰۰۰ مایله متره مربع ځمکه یې لاندې کړې وه. تر دې وروسته په ۱۷۰۰ میلادي کال کې بوربونیانو د هسپانیا تاج و تخت ترلاسه او دغه هېواد یې له یادې امپراتورۍ جلا کړ. هابسبورگ امپراتوري د نفوس له پلوه درېیم لوی اروپایي هېواد گڼل کېده، چې د اروپا یو پر پنځمه برخه نفوس یې په خپل زړه کې ځای کړی و. د اتلسمې پېړۍ تر وروستیو پورې د هابسبورگ قلمرو په لوېدیځ کې تر نننۍ بلجیم پورې چې هغه مهال د هالند-اتریش په نامه یادېده، رسېده. خو لویه برخه ځمکې یې په اتریش-هنگري کې وې چې په شمال کې د چک او سلواکیا جمهوریتونه، سلونیا، کروشیا او په سوېل کې د ایټالیا او سربیا ستره برخه او په ختیځ کې د نننۍ پولنډ او رومانیا لویه برخه ځمکې یې چاپېره کړې وې. د هابسبورگ په قلمرو کې سوداگرو د برېتانیا په پرتله ډېر لږ ارزښت درلود او په ختیځه اروپا کې د خان-رعیت نظام واکمن و. په ځلورم څپرکي کې مو ولیدل چې هنگري او پولنډ د دویم خان-رعیت

نظام مرکز و. هابسبورگيانو د برېټانيا د سټيوراتانو برعکس وکولای شول چې خپل استبدادي او مطلقه نظام وساتي. لومړی فرانسس چې د۱۸۰٦- ۱۷۹۲ کلونو ترمنځ د سپېڅلي روم امپراتور او بيا وروسته په ۱۸۳۵ کال کې د هغه تر مړينې پورې د هنگري-اتريش امپراتور و، يو مطلق العنان او مستبد واکمن گڼل کېده. نوموړي د خپل واک پر وړاندې هېڅ راز محدوديت نه مانه او تر ټولو مهمه دا چې د موجوده سياسي وضعيت دوام يې غوښت. د نوموړي اصلي تگلاره له دغه ډول بدلون سره مبارزه وه. نوموړي په لاباخ کې د ښوونکو يوې غونډې ته په وينا کې خپل دا ځانگړنه په ښه توگه په ډاگه کړه:«زه پوهانو ته اړتيا نه لرم، بلکې رښتيني او ښه خلک غواړم، ستاسو دنده دا ده چې دغه ډول ځوانان وروزئ. هغه څوک چې ماته خدمت کوي، کوم څه چې زه ورته وايم، هغه بايد نورو ته تدريس او ور وښيي. که څوک دا کار نه شي کولای او کومه بله نوې مفکوره يا ايډيا لري، کولای شي چې لاړ شي، که نه زه به يې په خپله رخصت کړم.»

ملکه ماريا تېرازا چې له ۱۷۴۰ څخه تر ۱۷۸۰ پورې واکمنه وه، په بنسټونو او نظام کې د اصلاحاتو وړانديز به يې تل په دې ژبه رداوه:«پرېږدئ هر څه په خپل ځای». پردې سربېره، هغې او زوم يې 'دويم جوزېف' له ۱۷۸۰ څخه تر ۱۷۹۰ پورې په واک کې و، د يوه پياوړي مرکزي دولت او کارنده نظامي دولت پر جوړولو لاس پورې کړ. خو هغوی دغه کار د سياسي نظام په اړانه کې ترسره کړ چې په عمل کې هېڅ نه و او په ځان کې يې د پراخستوالي ډېرې لږې ځانگړنې لرلې. هېڅ داسې پارلمان چې ان پر سلطنت يې هم څه نا څه نظارت کړی وای، وجود نه درلود، يوازې د محلي ځمکو يو سيستم موجود و چې له تاريخي پلوه د مالياتو د وضعه کولو او د پوځيانو د استخدام په برخو کې يې محدود واکونه لرل. د اتريش-هنگري امپراتورۍ هابسبورگيانو ان د هسپانيا سلطنتي دربار په پرتله پر خپلو چارو لږ کنترول درلود او همدارنگه سياسي واک په پوره توگه متمرکز شوی و. په اتلسمه پېړۍ کې د هابسبورگيانو د استبدادي نظام په پياوړي کېدو سره، د غير سلطنتي بنسټونو واک تر پخوا کمزوری شوی و. د هنگري د تيورال ولايت يوه ډله اوسېدونکو له فرانسيس څخه د اساسي قانون غوښتنه وکړه او فرانسس يې په ځواب کې وويل:«ښه نو تاسو اساسي قانون غواړئ! ... وگورئ، ماته مهمه نه ده، زه به تاسو ته اساسي قانون درکړم، خو تاسو بايد پوه شئ چې سرتېري زما اطاعت کوي او که پيسو ته مې اړتيا درلوده له تاسو يې دوه ځله نه غواړم... په هر حال تاسو ته سپارښتنه کوم چې له خپلو خبرو سره پام کوئ.» د تيورال مشرانو يې په ځواب کې وويل:«که

تاسو دا ډول فکر کوئ، نو ښه ده چې اساسي قانون ونه لرو.» فرانسس په خوب کې وویل:«زه هم همدا نظر لرم.»
فرانسس هغه دولتي شورا چې د ماریا په وخت کې له وزیرانو سره د سلا-مشورو په مقصد جوړه شوې وه، منحل کړه. تر دې وروسته د پاچا د پرېکړو په اړه هېڅ راز سلا مشورې او عمومي بحثونه نه کېدل. فرانسس یو پولیسي دولت جوړ کړی و او هر هغه څه چې به یې په نظر بد راغلل، په بې رحمۍ یې ځپل او سانسورول. د هغه د حکومت فلسفه د کونټ هارټیګ[۱] پر افکارو چې د نوموړي ځانګړی سلاکار و، ولاړه وه، د یادې فلسفې منځ تکی دا و:«د واک پاینښت او په واک کې د خلکو د هرډول ګډون یا مشارکت مخنیوی.» نوموړی په دې برخه کې د شهزاده میترنیخ له لوري چې په ۱۸۰۹ کال کې یې د بهرنیو چارو د وزیر په توګه دنده ترسره کوله، حمایه کېده. میترنیخ په حکومت کې دومره ژور نفوذ او ریښې غځولې وې چې تر فرانسس هم ډېر په واک کې پاتې شو، هغه نږدې څلوېښت کاله د بهرنیو چارو د وزیر په توګه دنده ترسره کړه. د خان-رعیت سیستم د هابسبورګ واکمنۍ د اقتصادي بنسټونو محور جوړاوه. څومره چې به د ختیځ لور ته تللې، هغومره فیوډالېزم پراخېده او دا د هغو اقتصادي بنسټونو ډالۍ وه چې په څلور څپرکي کې مو ولوستل، یعنې د اروپا له لوېدیځ څخه ختیځ ته تګ، له ړنا څخه تیارې ته تګ و. د کاري ځواک پراختیا محدوده شوه او کډوالي غیر قانوني عمل وګرځول شو. کله چې انګرېز رابرټ اون د هنګري دولت د بېوزله وګړو د وضعیت د ښه والي په موخه ټولنیزو اصلاحاتو ته وهڅاوه، د میترنیخ یوه سلاکار ورته په خوب کې وویل:«موږ په هېڅ صورت نه غواړو چې د خلکو دا ستره کتله شتمنه او مستقله شي... که داسې وشي، څنګه کولای شو چې پر هغوی واکمني وکړو؟» پر خان-رعیت نظام سربېره چې په بازار کې یې د بشري قوې مخه نیولې وه او د خلکو نوښتیزې انګېزې یې وژلې، د هابسبورګ استبدادي نظام پر سوداګرۍ د انحصاراتو او محدودیتونو باندې سخته اتکا کړې وه. ښاري اقتصاد د صنفي ټولنو له لوري انحصار شوی و، چې کسب و کار ته د خلکو پر راتګ یې محدودیتونه وضع کړي وو. تر ۱۷۷۵ کاله پورې په اتریش کې د توکو پر لېږد رالېږد تعرفه لګول شوې وه او په هنګري کې دغې چارې تر ۱۷۸۴ کال پورې دوام وکړ. پر وارداتي توکو له سختو بندیزونو او محدودیتونو سره یوځای درنه ګمرکي تعرفه وضع شوې وه. د زېښنونکو بنسټونو حاکمول او د بازار زېښناک د استبدادي حکومتونو طبیعي ځانګړنه ده، خو فرانسیس په دې کار کې څو ګامه وړاندې و. ستونزه یوازې دا نه وه چې زېښنونکي

---
[۱]Count Hartig

اقتصادي بنسټونه د نوښتونو او ټکنالوژۍ پر وړاندې خنډ و، بلکې په دویم څپرکي کې مو ولوستل چې په کانگو پاچاهۍ کې څنگه د ځمکې د قُلبې لپاره د «سپارې» په نامه د ټکنالوژۍ د ترویج هڅې له ناکامۍ سره مخ شوې، ځکه چې د زېږښونکو بنسټونو د موجودیت له امله خلکو دې کار ته زړه نه ښه کاوه. د کانگو پاچا انگېرلې وه چې د کانگویانو ترمنځ د سپارې دود کېدل به کرنیز محصولات زیات او گټه به یې ده ته ورسېږي. دا د ټولو دولتونو او ان د استبدادي دولتونو لپاره یوه بالقوه انگېزه ده. د کانگویانو لویه اندېښنه او وېره دا وه چې که څومره ډېر تولید وکړي، محصولات او گټه به یې مستبد پاچا ترلاسه کوي، له همدې امله د ټکنالوژۍ د کارونې او پانگونې په برخه کې د خلکو انگېزه تروړل شوې وه. د هابسبورگ په خاوره کې پاچا فرانسیس له غوره ټکنالوژۍ څخه د استفادې لپاره خلک نه هڅول، بلکې مخالفت یې کاوه. دلته له ټکنالوژۍ سره مخالفت په دوه ډوله ترسره کېده: لومړی دا چې فرانسیس د صنعت د پراختیا مخالف و، ځکه چې صنعت فابریکې رامنځته کولې او په فابریکو کې د بېوزلو ښارونو او په ځانگړې توگه د پلازمېنې خلک په کار بوختېدل. فابریکې یا صنعتي مرکزونه چې د بېوزله پاړکي د راټولېدو ځای و، ممکن د استبدادي نظام د مخالفینو په لیکو کې د پاچا پر وړاندې درېدلی وای. د فرانسیس تگلاره دا وه چې موجوده سیاسي او اقتصادي وضعیت په همدې بڼه وساتي. هغه غوښتل چې ټولنه تر ډېره کرنیزه پاتې شي. د نوموړي په اند پر کرنه د خلکو متکي کولو لپاره باید له هماغه پیله د کارخانو یا فابریکو د جوړېدو مخنیوی وشي. د مثال په توگه، نوموړي په ۱۸۰۲ کال کې په ویانا کې د نوو کارخانو له جوړولو سره ښکاره او کلک مخالفت وکړ. ددې پر ځای چې نوموړي د صنعتي کېدو لپاره هېواد ته د نوې ماشینرۍ د راتگ هرکلی کړی وای، تر ۱۸۱۱ میلادي کاله پورې یې د هر ډول ټکنالوژۍ پر وارداتو بندیز لگولی و.

دویم، د اوسپنې پټلۍ چې د صنعتي انقلاب یوه مهمه او اغېزناکه ټکنالوژي وه، نوموړی یې د جوړېدو مخالف و، کله چې لومړي فرانسیس ته په شمال کې د اوسپنې پټلۍ د یوې کرښې د جوړېدو وړاندیز وشو، ځواب داسې و:« نه، نه دا شی نه غواړم، دا به هېواد ته انقلاب راولي.» له دې کبله چې دولت د بخار اورگاډي د جوړېدو اجازه نه ورکوله، لومړنی اورگاډی چې په امپراتورۍ کې جوړ شو، واگونونه یې د انجن پر ځای پر اس پورې تړلي وو. هغه کرښه چې په دانوب کې یې لینز ښار د بوهیمیا ایالت له بوداویس ښار سره نښلاوه، په داسې بڼه جوړه شوې وه چې په راتلونکې کې د بخار انجن لرونکي رېل ته په کې د چلېدو امکان نه وي، له همدې امله د آس رېل تر ۱۸۶۰ لسیزې پورې دوام وکړ. د رېل کرښې د جوړولو

په برخه کې د هابسبورګ کورنۍ اقتصادي ظرفيت له هماغه پيله په ويانا کې د بانکوالۍ د يوې سترې کورنۍ د بانکوال او غړي سالمون رافچايلډ[1] پام ځان ته ور اړولی و. بلخوا د جورج ستېفنسن اختراع کړې ماشين «راکټ» په برېتانيا کې مېشت د سالمون د ورور «ناتان» پام سخت ځان ته ور جذب کړی و. ناتان د يوه ليک له لارې خپل ورور سالمون وهڅاوه چې په اتريش کې د اوسپنې پټلۍ د جوړېدو په برخه کې فرصتونه وڅېړي. هغه ورسره ومنله، خو طرحه يې عملي نه شوه، ځکه چې د امپراتور ځواب ډېر خرګند او ساده و: نه!
له صنعت او رېل سره د فرانسيس مخالفت له خلاق تخريب څخه سرچينه اخيسته، ځکه چې د هغه په باور اقتصادي پراختيا به يې د واکمنۍ پايښت وګواښي. د هغه لومړيتوب د زېښبنونکو بنسټونو ثبات او تداوم او همدارنګه د خپلو پلويانو يا اشرافو د ګټو ساتنه وه. د صنعتي کېدو بهير چې له باندېو څخه ښاړونو ته د کارګرو په راجذبولو سره يې د فيوډالي نظام ريښې کاواکه کولې، فرانسيس يې له ګواښونو خبر و. په پايله کې نوموړي د صنعت او اقتصادي ودې بهير په ټپه ودراوه. په ۱۸۸۳ کال کې د اوسپنې په توليد او ويلې کولو کې ۹۰ سلنه د ډېرو سکرو څخه کار اخيستل کېده، په داسې حال کې چې د اتريش-هنګري امپراتورۍ په قلمرو کې له لرګينو سکرو څخه چې لږ اغېزمنتوب يې درلود، ګټه اخيستل کېده. ان تر لومړۍ نړيوالې جګړې پورې کله چې امپراتوري ړنګه شوه، منسوجات په بشپړ ډول ميکانيزه نه شول بلکې لا هم د لاس په واسطه توليدېدل. هابسبورګ يا اتريش-هنګري يوازينی دولت نه و، چې د صنعتي کېدو د بهير مخالف و. څرنګه چې د دې څپرکي په تېرو برخو کې مو ولوستل، د ختيځ په بله لرې خنډه، روسيه کې هم د مطلقه سياسي بنسټونو څپسه حاکمه وه چې ياد بنسټونه د لوی پيټر له لوري جوړ شوي وو. د روسيې اقتصادي بنسټونه هم د اتريش-هنګري په څېر شديداً زېښبنونکي او په خان-رعيت سيستم باندې ولاړ و، چې نږدې نيمايي نفوس يې پر کرنې متکي کړی و. خلک مجبور ول چې د ځمکوالو يا خانانو په کروندو کې له کوم مزد پرته په اونۍ کې درې ورځې وړيا کار وکړي. دغو کسانو په نورو سيمو کې د مېشتېدو اجازه نه لرله، د مسلک او کسب په انتخاب کې خپلواک نه و او د خانانو د خوښې په صورت کې پر نورو پلورل کېدای هم شول. افراطي فيلسوف او د نوي انارشېزم بنسټګر «پيټر کروپوتکين» د روسي تزار لومړي نيکولای د واکمنۍ پرمهال (۱۸۲۵-۱۸۵۵) په روسيه کې د مريتوب يا خان-رعيت نظام، د خپل ماشومتوب په اړه په يوه کيسه کې داسې انځور کړی دی:

---

[1] Salomon Rothschild

«...د هغو سړیانو او ښځو کیسه چې له کورنیو جلا کېدل او بیا پلورل کېدل، هغوی یې په قمار کې بایلل، یا له یوه جوړه ښکاري سپیانو سره تبادله کېدل او بیا به د روسیې لرې پرتو سیمو ته لېږدول کېدل... د هغو ماشومانو کیسه چې له مور و پلاره جلا کېدل او بیا په بې رحمه او عیاشو ځمکوالو یا خانانو پلورل کېدل. پر دُرو د وهلو داستان... د هغې نجلۍ کیسه چې د خلاصون یوازینۍ لار یې ځان زندۍ کول وبلل؛ د هغه سپین ږیري کیسه چې د سر ویښتان یې خان ته په خدمت کې سپین کړل او په اخر کې یې ځان د خپل خان د کور په کړکۍ کې زندۍ کړ؛ د سرفیانو [بېوزله کروندګر] د پاڅونونو کیسه، د لومړي نیکولای د جنرالانو کیسه چې کلیوال به یې په لیکه درولي وو او یو یو به یې پر دورو د مرګ تر بریده وهل، د پاڅونوالو د خپلو لپاره کلي نړول کېدل... هېڅ نه پوهېږم هغه حالت په کومو الفاظو بیان کړم چې ما ځینو سیمو او په ځانګړې توګه د سلطنت اړوند کلیوالي سیمو ته د سفر په ترڅ کې په خپلو سترګو ولیده.»

روسي استبداد هم تېک د اتریش-هنګري په څېر نه یوازې د اقتصادي پرمختګ او هوساینې ضد اقتصادي بنسټونه رامنځته کړي وو، بلکې واکمنې ډلې له خلاق تخریب، صنعتي کېدو او اوسپنې پټلۍ څخه هم وېره لرله. د لومړي نیکولای د واکمنۍ پرمهال «کونټ ایګور کانکرین» چې د ۱۸۲۳-۱۸۴۴ کلونو ترمنځ د مالیې وزیر و، له هغو بدلونونو سره کلکه مبارزه وکړه چې په ټولنه کې یې اقتصادي هوساینه او پرمختګ زېږول. د کانکرین پالیسي دا وه چې د نظام سنتي اساسات او په ځانګړې توګه ځمکوال اشرافیت باید دوام او وساتل شي، ټولنه همداسې په کلیوالي بڼه او پر کرنه متکي پاتې شي. کله چې کانکرین د مالیې وزیر وټاکل شو، د پخواني وزیر «ګوریف» له هغې طرحې سره یې مخالفت وکړ، چې د اقتصادي پراختیا په هدف یې د یوه دولتي سوداګریز بانک د جوړېدو لپاره وړاندې کړې وه. نوموړي ددې پر ځای د پورونو د ورکړې دولتي بانک چې د ناپیلیون د جګړې په جریان کې تړل شوی و، بیا فعال کړ. دغه بانک اصلاً ددې لپاره جوړ شوی و چې سترو ځمکوالو ته سبسایډي ورکړي، هغه څه چې د کانکرین له پالیسۍ سره یې اړخ لګاوه. یوازې فیوډال ځمکوالو کولای شول چې د بانک له پورونو ګټه واخلي او پور اخیستونکو به له سرفیانو څخه د وثیقې په توګه کار اخیسته. د دولتي پورونو بانک د مالي اړتیاوو د تامین په موخه، کانکرین د سوداګریز دولتي بانک شتمنۍ نوموړي بانک ته ولېږدوله، په یوه غشي دوه ښکې! په دې توګه صنعت ته ډېرې لږې پیسې پاتې شوې. د کانکرین تګلاره پر هغو اندېښنو ولاړه وه چې اقتصادي بدلونونه، سیاسي بدلونونه له ځان سره لري او تزار نیکولای هم په همدې باور و. د ۱۸۲۵ کال په

ډسمبر کې د «ډسمبریانو» په نوم د یوې ډلې افسرانو کودتایي هڅه چې د ټولنيز بدلون لپاره يې افراطي تګلاره لرله، نږدې وه چې د نيکولای نظام ته د پای ټکی کېږدي. نيکولای، ستر دوک ميخايل ته وليکل:« انقلاب د روسيې په دروازو کې دی، خو سوګند کوم، تر څو چې ژوندی يم، بريالی به نه شي.»

نيکولای له هغه ټولنيز بدلون څخه چې موډرن اقتصاد يې رامنځته کاوه، وېره لرله. هغه وروسته په مسکو کې د صنعتي توکو په يوه نندارتون کې صنعتکارانو ته په وينا کې وويل:«دولت او توليدوونکي دواړه بايد يوې خبرې ته متوجې اوسي، ځکه چې فابريکې ښايي موږ ته د رحمت پر ځای مصيبت او بلا شي، دا موضوع پر کارګرانو څارنه ده، چې شمېر يې ورځ تر بلې زياتېږي. د هغوی پر کړنو د يوه پلار په څېر جدي نظارت ته اړتيا ده، که نه، له دې پرته د ټولنې دا ستره کتله به فاسده شي او بلاخره به د خپلو خانانو لپاره پر يوې خطرناکې او بدبختې طبقې بدل شي.» نيکولای د لومړي فرانسيس په څېر وېره لرله چې له صنعتي انقلاب سره مل خلاق تخريب به په روسيه کې موجوده ثبات کاواکه او نظام به ونړوي. کانکرين د نيکولای پر پل قدم کېښود او د صنعتي ظرفيتونو په وچولو يې لاس پورې کړ. نوموړي پر صنعتي نندارتونونو چې هر کال د نوې ټکنالوژۍ او توليداتو د پېژندنې لپاره جوړېدل، بنديز ولګاوه. په ۱۸۴۸ کال کې اروپا يو لړ انقلابي پاڅونونو ولړزوله. د دې پېښو په تړاو د مسکو عمومي پوځي قومندان «A. A. Zakrevskii» چې د عامه نظم د ټينګښت دنده ور سپارل شوې وه، نيکولای ته په يوه ليک کې وليکل:«د ارامۍ او نظم د ټينګښت لپاره چې اوس مهال يوازې روسيه ترې برخمنه ده، حکومت بايد د بې کوره خلکو، لنډغرو او هغو کسانو ته د راغونډېدو اجازه ورنه کړي چې ښايي عامه نظم ګډوډ کړي.» د هغه وړانديز د نيکولای وزيرانو ته وړاندې شو او په ۱۸۴۹ کال کې يو نوی قانون پلی شو چې له مخې يې په مسکو کې د جوړېدونکو فابريکو پر کارګرانو سخت محدوديتونه وضع شول. قانون په ځانګړې توګه د پنبې او وړۍ اوبدنې او اوسپنې ويلې کولو پر نوو کارخونو بنديز ولګاوه. نورو صنعتي فابريکو لکه د اوبدنې او رنګرېزۍ فابريکو بايد له پوځي قومندان څخه اجازه ترلاسه کړې وای. په پايله کې د پنبې څرخ کول يا پروسس په بشپړه ډول بند شو. د دې قانون موخه په ښار کې د بالقوه پاڅون کوونکو کارګرانو د راټولېدو مخنيوی و. دلته هم د اتريش-هنګري په څېر اوسپنې پټلۍ پر وړاندې مخالفت د صنعت پر وړاندې مخالفت له ځان سره درلود. له ۱۸۴۲ کال وړاندې په روسيه کې يوازې يوه رېل کرښه موجوده وه. دغه رېل کرښه چې د «Tsarskoe Selo» په نوم يادېده، د اووه مايله په اوږدوالي يې سن پټرزبورګ له تزارسکو

سلو سلطنتي سیمې او پاولوفسک سره ونښلاوه. څرنګه چې کانکرین د صنعت مخالف و، هاغسې د اوسپنې پټلۍ د جوړېدو مخه یې هم نیوله او هغه یې د ټولنیز پاڅون عامل باله. هغه به ویل:«رېل کرښې هېڅکله له طبیعي اړتیاوو سرچینه نه اخلي، بلکې دا تر ډېره یوه مصنوعي یا کاذبه اړتیا ده. رېل کرښې خلک له یوه ځایه بل ځای ته د غیر ضروري سفرونو لپاره چې زموږ په عصر کې ورسره خلک ډېر اشنا دي، هڅوي.»

کانکرین د اوسپنې پټلۍ د جوړولو لپاره ګڼ وړاندیزونه رد کړل او په ۱۸۵۱ کال کې یوازې یوه رېل کرښه د مسکو - سن پټرزبورګ ترمنځ جوړه شوه. د کانکرین تګلاره د کونټ کلاین میشیل له لوري چې د ټرانسپورټ او ټولګټو چارو د ادارې مشر و، عملي شوه. دا د رېل کرښې د جوړونې تصمیم نیوونکې او ځانګړې اداره وه او کلین میشیل له دغه واک څخه د رېل کرښو د جوړېدو د مخنیوي لپاره د وسیلې په توګه کار اخیست. نوموړي له خپل واک څخه په استفادې ان په ورځپاڼو کې د اوسپنې پټلیو د پراختیا اړوند مطالبو د خپرولو مخه نیوله. دیارلسم (۱۳) نمبر نقشه ددې حقیق پایلې په ډاګه کوي.

په داسې حال کې چې په ۱۸۷۰ میلادي کال کې برېټانیا او د اروپا د شمال لوېدیځې برخې د رېلي شبکو په مرسته ونښلول شوې وه، د روسیې په پراخه ځمکه کې ډېر لږ رېل کرښې

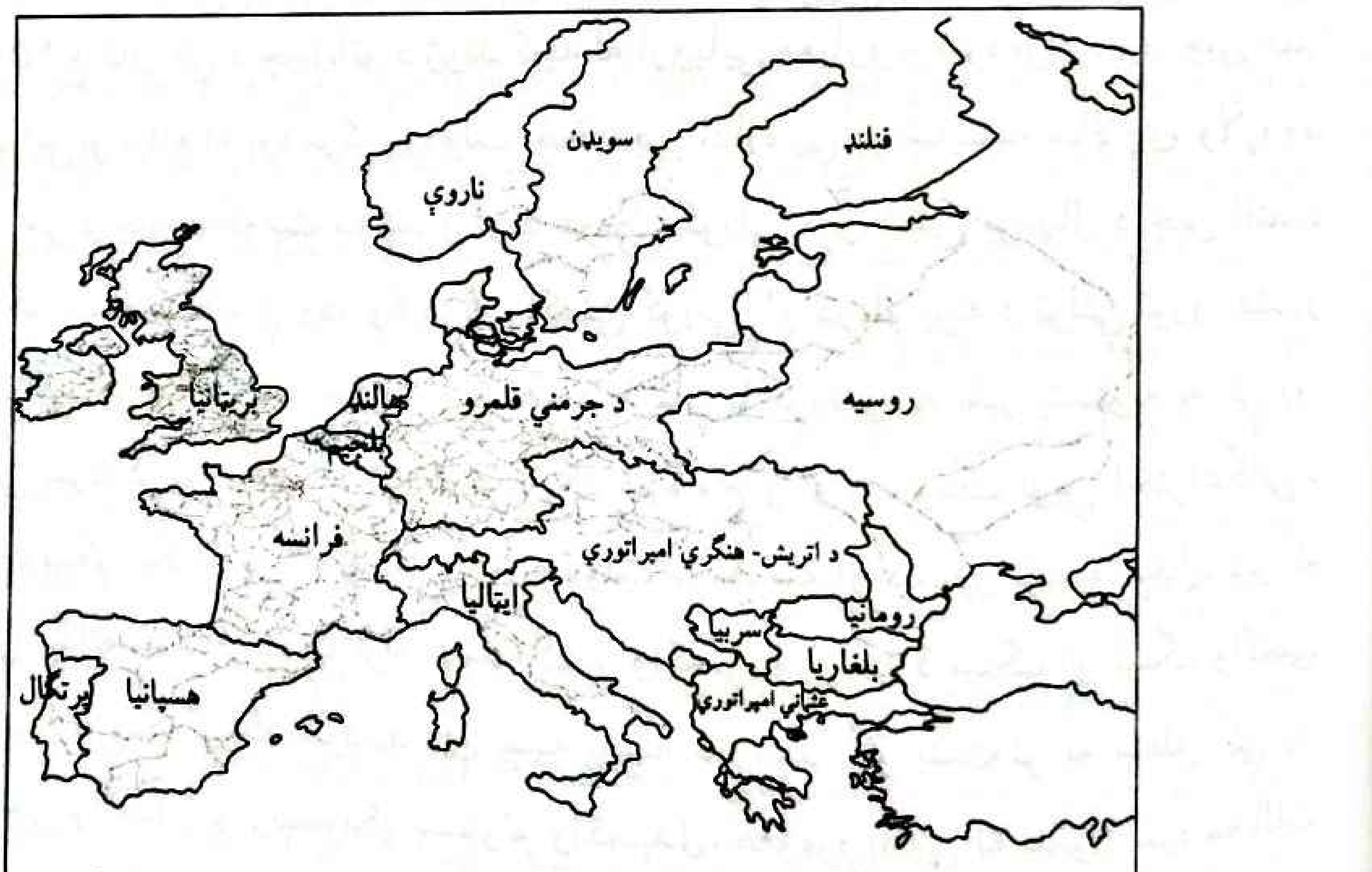

۱۳مه نقشه: په ۱۸۷۰ کال کې په اروپا کې رېل کرښې

موجودې وې. له رېل سره د روسیې د مخالفت دغه تګلاره هغه وخت بدله شوه، کله چې دغه

هېواد د ۱۸۵۳-۱۸۵٦ کلونو ترمنځ د کريميا په جګړه کې د فرانسې، برېټانيا او عثماني خلافت له لوري ماتې وخوړه او دغه هېواد د خپل امنيت په ساتنه کې د رېل په ارزښت پوه شو. له اتريش او د امپراتورۍ له لوېديځو سيمو پرته، د اتريش-هنګري امپراتورۍ د قلمرو په نورو برخو کې د اوسپنې پټلۍ ډېرې لږې وې. دا په داسې حال کې ده چې د ۱۸۴۸ کال انقلاب په يادو سيمو کې د خان-رعيت نظام په برخه کې بدلونونه رامنځته کړي وو.

پر بېړۍ چلونې بنديز

مطلق العنان حکومتونه نه يوازې د اروپا په لويه برخه، بلکې په اسيا کې هم دود وو. دغو حکومتونو د صنعتي انقلاب په پايله کې د رامنځته شوې حساسې مقطعې په جريان کې د صنعتي کېدو مخه ډپ کړه. د چين د مينګ او کينګ سلسله او د عثماني امپراتورۍ مستبد نظام دغه حقيقت په ښه توګه څرګندوي. د سونګ کورنۍ د واکمنۍ پرمهال (۹٦۰-۱۲۷۹م) چين د يو شمېر ټکنالوژيکي نوښتونو په برخه کې د نړۍ مخکښ هېواد و. ساعت، قطب نما، باروت، کاغذ، کاغذي پيسې، چيني لوښي او د اوسپنې ويلې کولو بټۍ يا کوره په لومړي ځل په چين کې اختراع شول، چې تر دې مخکې په اروپا کې نه و اختراع شوي. چينايانو له اروپايانو سره هممهاله د نساجۍ څرخ او د اوبو انرژۍ څخه ګټه اخيستنه دود کړل. په پايله کې په ۱۵۰۰ م کال کې د چينايانو د ژوند کچه له اروپايي معيارونو سره برابره وه. چين همدا رنګه د څو پېړيو لپاره له يوه مرکزي دولت څخه چې اداره يې پر شايسته سالارۍ ولاړه وه، برخمن و. خو د چين حکومت مستبد و او د سونګ کورنۍ د واکمنۍ پرمهال د چين اقتصاد تر زيښبنونکو بنسټونو لاندې وده وکړه. له واکمنې کورنۍ او دربار پرته د ټولنې نورو اقشارو په سياست کې هېڅ راز ونډه نه لرله او نه هم د پارلمان يا کورتس په څېر بنسټونه په کې وو. په چين کې سوداګر تل له يوه ناڅرګند برخليک سره مخ و او د سونګ لويې اختراعګانې د بازار د هڅوونکو انګېزو پربنسټ نه، بلکې د دولت په خوښه او دستور ترسره کېدل. ډېر کم شمېر اختراعګانو سوداګريزه بڼه لرله. د سونګ تر واکمنۍ وروسته د مينګ او کينګ واکمنۍ پرمهال د دولت ولکه ټينګه شوه. د دې پېښه ريښه د زيښبنونکو بنسټونو په منطق کې وه. څومره به چې واکمنان پر زيښبنونکو بنسټونو واکمنېدل، هغومره به يې له بدلون سره مخالفت کاوه، د ثبات د ټينګولو هڅه يې کوله او له خلاق تخريب څخه ډارېدل. دا موضوع د نړيوال تجارت په تاريخ کې په ښه توګه روښانه شوې ده. لکه مخکې مو چې وليدل، د امريکا لوېې وچې کشف او د نړيوال تجارت پراخېدو د موډرن عصر په لومړيو کې په اروپا کې په سياسي شخړو او بنسټي بدلونونو کې کليدي رول ولوباوه. په چين کې داخلي سوداګرۍ د خصوصي

سکتور په لاس کې وه، خو بهرنی تجارت بیا د دولت په انحصار کې و. مینگ کورنۍ په ۱۳۶۸ کال کې واک ته ورسېده او لومړنی امپراتور یې هونگ وو نومېده چې ۳۰ کاله یې حکومت وکړ. هغه د بهرنۍ سوداگرۍ په اړه اندېښنه لرله چې گنې د سیاسي او ټولنیزې گډوډۍ لامل به شي او له همدې امله یې سوداگریزې چارې د دولت په انحصار کې راوستې وې. نوموړي شرط کېښود چې بهرنۍ راکړه ورکړه باید یوازې د جزیې اخیستنې په توگه ترسره شي، نه د سوداگرۍ لپاره. هونگ وو سلگونه هغه کسان چې د جزیې اخیستنې ماموریت پر ځای یې سوداگري کوله، اعدام کړل. د ۱۳۷۷ او ۱۳۹۷ کلونو ترمنځ د جزیې اخیستنې سمندري ماموریت ته اجازه ور نه کړل شوه. نوموړي له بهرنیانو سره د انفرادي اشخاصو پر سوداگرۍ او بهر ته د چینایانو پر سمندري سفرونو بندیزونه ولگول. په ۱۴۰۲ کال کې یانگلې واک ته ورسېد او د دولت په ملاتړ په لوړه کچه بهرنی تجارت پیل شو چې د چین په تاریخ کې تر ټولو مهمه او زرینه دوره گڼل کېږي. یانگلې د سوېل لوېدیځ، سوېلي اسیا، عربي ټاپو وزمې او د افریقا په لور د شپږو سترو ماموریتونو دنده ژېنگ هې ته وسپارله. چینایانو له دغو سیمو سره اوږدې تاریخي سوداگریزې اړیکې لرلې او ښه اشنایي یې ورسره لرله، خو تر دې مخکې د سوداگرۍ په برخه کې هېڅکله دومره ستر بدلون نه و رامنځته شوی. د بېړیو په لومړي کاروان کې ۲۷،۸۰۰ کسان، ۶۲ سترې بېړۍ او ۱۹۰ کوچنۍ بېړۍ شاملې وې، چې په ځینو بېړیو کې تازه اوبه، د اړتیا وړ توکي او سرتېري بار وو. امپراتور یونگلې په ۱۴۲۲ کال کې د شپږم ماموریت له پای ته رسېدو وروسته دا بهیر ودراوه، چې وروسته د هغه ځایناستي هونگ شي دا ماموریت د تل لپاره وځنډاوه. د هونگ شي تر ناڅاپي مرگ وروسته شوان دو واک ته ورسېد او ژېنگ هې ته یې په ۱۴۳۳ کال کې د وروستي ماموریت د ترسره کولو اجازه ورکړه، خو تر دې وروسته له پولې د باندې سمندري تجارت بند شو. په ۱۴۳۶ کال کې حتی د اوبمزلۍ لپاره د ځانگړو بېړیو پر جوړولو هم بندیز ولگول شو. دغه بندیز تر ۱۵۶۷ میلادي کاله پورې دوام وکړ. دغه پېښې د زېږېدونکو بنسټونو هغه عواقب را په گوته کوي چې د اقتصادي فعالیتونو پر وړاندې خنډ شول؛ هغه فعالیتونه چې کولای یې شول د چین پر اقتصادي پرمختگ ژور اغېز وکړي. تیک هغه وخت چې د نړیوال تجارت د پراختیا او د امریکا لویې وچې د کشف بهیر د برېتانیا بنسټونه د بدلون په لور روان کړي وو، چین د تاریخ له دې حساسې مقطعې څخه ځان محروم او په داخل کې بوخت پاتې شو. په داخل کې دغه ځرخیز حرکت په ۱۵۶۷ کال کې پای ته ونه رسېد. مینگ کورنۍ په ۱۶۴۴ کال کې د جورچن قوم له لوري را و پرځول شوه. جورچنیان د اسیا په منځنۍ برخو

کې مېشت د منچوسیانو له ډلې و، چې د چینګ کورنۍ بنسټګر ګڼل کېدل. په چین کې د حکومتونو د ادلون بدلون دغه بهیر یاد هېواد له شدیدې بې ثباتۍ سره مخ کړ. چینګیانو د مالونو او شتمنیو په ضبط او مصادره کولو لاس پورې کړ. د تانګ چن په نامه یوه استاد او سوداګر په ۱۶۹۰ لسیزه کې په دې اړه ولیکل:

«د چینګ (کینګ) له واکمنۍ پنځه کاله تېرېږي او امپراتوري ورځ تر بلې بېوزله کېږي. کروندګر بېوزله دي، صنعتکاران بېوزله دي، سوداګر بېوزله دي او دولتي کارکوونکي هم بېوزله دي. غلې -دانې ارزانه دي، خو ډېر لږ خلک به پیدا شي چې په نس ماړه وي. جامې ارزانه دي، خو په ډېرې سختۍ به پیدا کړې چې څوک دې پر تن جامې ولري. پر توکو بار کښتۍ له یوه بازاره بل ته ځي، خو په تاوان کې دي. دولتي کارکوونکي خپلې دندې پرېږدي، ځکه چې د کورنۍ د مړولو لپاره څه نه لري. په حقیقت کې د څلور واړو کسبونو خاوندان بېوزله دي.»

په ۱۶۶۱ کال کې امپراتور کانګ شي امر وکړ چې د ویتنام د ساحل په اوږدو کې تر چکیانګ پورې مېشت ټول وګړي -یعني ټول جنوبي ساحل چې یو وخت د سوداګرۍ له پلوه د چین تر ټولو فعاله سیمه وه- له ساحل څخه باید ۱۷ مایله پر شا لاړ شي. د امپراتور د فرمان د عملي کېدو په موخه د سیند په څنډو کې سرتېري ځای پر ځای شوي وو او تر ۱۶۹۳ کال پورې په دې سیمه کې پر بېړۍ چلونې کلک بندیز لګېدلی و. دغه بندیز چې په اتلسمه پېړۍ کې په دوره یي ډول کله لغوه او کله بېرته وضع کېده، په چین کې یې د بهرني تجارت د بیا را ژوندي کېدو کلک مخنیوی وکړ. که څه هم په دې موده کې څه نا څه سوداګري وشوه، خو لا هم ډېری کسانو په دې برخه کې پانګونې ته زړه نه ښه کاوه، ځکه چې د دې امکان و چې امپراتور ناڅاپه خپل دریځ بدل کړی وای او پر تجارت په بندیز سره یې سوداګرو ته زیان رسولی وای. له بهرنۍ سوداګرۍ سره د مینګ او چینګ کورنیو د مخالفت دلیل او منطق روښانه دی: له خلاق تخریب څخه وېره! د مشرانو لومړیتوب د سیاسي ثبات ټینګښت و. نړیوال تجارت د واکمنې طبقې لپاره بالقوه ګواښ و، ځکه چې له دې لارې سوداګر شتمن او پیاوړي کېدل، لکه په اتلانتیک کې چې د تجارت په پراخېدو سره انګرېز سوداګر شتمن او پیاوړي شول. دا تګلاره یوازې د مینګ او چینګ په کورنیو پورې محدوده پاتې نه شوه، بلکې د سونګ کورنۍ پاچاهانو هم ورته سیاست غوره کړی و. د مینګ او چینګ کورنیو د واکمنۍ پرمهال چې پر اقتصادي فعالیتونو او بهرني تجارت محدودیتونه لګول شوي وو، چین له سخت رکود سره مخ شو. که څه هم په دې دوره کې په چین کې بازارونه او تجارت فعال

و او حکومت له کورنیو اقتصادي فعالیتونو مالیه اخیسته، خو په بدل کې یې د نوښتونو ملاتړ نه کاوه، بلکې ددې پر ځای یې ټول پام د سیاسي ثبات ټینګښت ته ور ټول کړی و. د اقتصاد د مطلق کنټرول پالیلې د اټکل او پوهېدو وړ دي: د نولسمې پېړۍ په ټوله موده او د شلمې پېړۍ په لومړیو کې په داسې حال کې چې نور هېوادونه د صنعتي کېدو په لور روان و، چین له سخت رکود سره مخ و او تر ۱۹۴۹ کال پورې کله چې ماووتسه دونګ کمونېستي رژیم واکمن کړ، چین د نړۍ تر ټولو بېوزله هېواد شو.

د 'پرسټر جان' استبداد

The Absolutism of Prester John

استبدادي حکومتونه یوازې تر اروپا او اسیا پورې محدود نه وو، بلکې په افریقا کې یې هم رینبې غځولې وې؛ لکه کانګو چې په دویم څپرکي کې مو ولوستل. په افریقا کې د استبداد یوه ډېره څرګنده بېلګه ایتوپیا یا حبشه ده، چې د کتاب په شپږم څپرکي کې د اکسوم پاچاهۍ تر رنګېدو وروسته په افریقا کې د فیوډالېزم د پیدایښت په بحث کې ورسره اشنا شوو. حبشي استبداد د اروپایي هغو په پرتله ډېر پخوانی و، ځکه چې له بېلابېلو ننګونو او حساسو مقطعو سره مخ شو. وروسته له هغه چې د اکسوم پاچا 'ایزانا' مسیحیت ته مخه کړه، د ایتوپیا خلکو هم دغه دین ومانه او په څوارلسمه پېړۍ کې هغوی د 'پرسټر جان' پر افسانې ور ټول شول. پرسټر جان یو مسیحي پاچا و، چې په منځني ختیځ کې د اسلام له خپرېدو سره له اروپا سره یې اړیکې پرې شوې. په لومړیو کې داسې انګېرنې وې چې ګنې د جان پاچاهي په هند کې ده، خو د هند په اړه د اروپایانو څېړنو او معلوماتو څرګنده کړه چې دا خبره دروغ ده. دا چې د ایتوپیا پاچا پرسټر جان یو مسیحي و، نو طبعاً پر یوې افسانې یا اسطورې بدل شوی و. حبشي پاچاهانو هڅه کوله، چې د عربو د حملو په مقابل کې له اروپایي دولتونو سره ایتلافونه جوړ کړي، هغوی په ۱۳۰۰ م کال کې په همدې موخه اروپا ته خپل استازي ولېږل او ان د پرتګال پاچا یې دې ته وهڅاوه چې ایتوپیا ته ځواکونه ولېږي. دغو ځواکونو، ډیپلوماټیکو استازو، یسوعیانو او سیلانیانو چې له پرسټر جان سره یې لیدلي وو، د ایتوپیا په اړه ګڼ خاطرات پرې اېښې دي. په دې اړه تر ټولو په زړه پورې لاسوند د پرتګالي کشیش «فرانسسکو الوارس» دی، چې له یوه پرتګالي ډیپلوماټیک پلاوي سره ایتوپیا ته تللی و او د ۱۵۲۰ او ۱۵۲۷ کلونو ترمنځ په دغه هېواد کې اوسېده. موږ پر دې سربېره، د «مانویل ډي المیدا» په نامه د یو تن یسوعي چې په ۱۶۲۴ کال کې ایتوپیا ته تللی و او د یو بل سیلاني یا مسافر

«جان بروس» چې د ۱۷۷۳ او ۱۷۷٦ کلونو ترمنځ په دغه هېواد کې اوسېده، خاطرات او داستانونه ترلاسه کړي دي. دغه لاسوندونه موږ ته د ایتوپیا د هغه وخت د سیاسي او اقتصادي بنسټونو په اړه کره او بډایه معلومات په لاس راکوي او د دې اسنادو په مطالعې سره هېڅ شک نه پاتې کېږي چې ایتوپیا یو سوچه استبدادي نظام درلود. هلته د کثرت پاله بنسټونو د شتون او پر امپراتور د نظارت او محدودیت هېڅ یوه داسې بېلګه نه موندل کېده چې ادعا یې کړې وای چې د حاکمیت حق ورته له پاچا سلیمان او مَلکې صبا څخه په میراث پاتې دی. دلته استبداد یا مطلقیت د مالکیت د حقونو نا خوندي وضعیت رامنځته کړی و، چې د امپراتور له سیاستونو یې سرچینه اخیسته. مثلاً؛ بروس په دې اړه لیکي:«ټوله ځمکه د پاچا مربوط ده، پاچا د مستۍ او خوښۍ په وخت کې هغه څوک چې د ده خوښېږي، ځمکه ور ډالۍ کوي او که زړه یې وغواړي بیا یې ورکوي. کله چې پاچا مړ شي، د امپراتورۍ اړوند ټوله ځمکه سملاسي د نوموړي ځایناستي ته پاتې کېږي. ستونزه دا ده چې د ځمکې د مالک له مړینې وروسته میراث یې د هغه کورنۍ ته نه، بلکې پاچا ته پاتې کېږي.»
الوارس وایي که واکمنانو او مشرانو خلک نه ځورولای، نو هلته ممکن د مېوو او نورو کرنیز محصولاتو د تولید کچه لوړه وای. په ټولنه کې د المیدا مشاهدات دا ادعا په بشپړه توګه تاییدوي، نوموړی لیکي:«دا د امپراتورۍ لپاره عادي چاره ده چې ځمکه په هرو دوو یا دریوو کلونو کې یو ځل یا کله هر کال او کله هم په کال کې څو ځله له یوه کس څخه بل ته ولېږدوي او یا یې بدلې کړي، دا حیرانوونکې نه ده. زیاتره وخت داسې کېږي چې یوه ځمکه په عین وخت کې یو کس قولبه کوي، بل یې کري او بل یې حاصل ټولوي. له دې امله خلک زړه توري دي او د ځمکې ساتنه نه کوي، ان هېڅوک نه پیدا کېږي چې ونه وکري، ځکه پوهېږي چې حاصل یا ثمره یې بل څوک ترلاسه کوي. خو دا کار د پاچا په ګټه دی، څو خلک تل هغه ته محتاج وي.» دغه ځانګړنې په ایتوپیا او اروپا کې د استبدادي دولتونو د سیاسي او اقتصادي بنسټونو ترمنځ مهم مشابهتونه په ډاګه کوي. پورتنې حقایق دا هم څرګندوي چې په ایتوپیا کې استبداد فوق العاده سخت و او اقتصادي بنسټونه یې هم مطلق زبېښونکي یا استثماري ول. پر دې سربېره، لکه په شپږم څپرکي کې چې مو یادونه وکړه، ایتوپیا د تاریخ هغسې حساسې مقطعې ته برابر نه شو لکه برېټانیا چې یې پرمټ استبدادي رژیم له پښو وغورځاوه. ایتوپیا هېواد له ډېرو برخلیک ټاکونکو پروسو ګوښه پاتې شو. که دا پېښه هم نه وای، په ایتوپیا کې سخت استبداد ته په کتو، شایي په دې هېواد کې د تاریخ دغه مقطع د مطلقه العنان او استبدادي حکومت پر لا پیاوړتیا تمام شوې وای. د مثال په توګه؛ په ایتوپیا

کې د هسپانیا په څېر بهرنۍ سوداګري، له دې جملې د مریانو ګټوره سوداګري د پاچا په انحصار کې وه. ایتوپیا په بشپړ ډول په انزوا کې نه وه: اروپایان د پرستر جان په لټه کې وو او د حبشې دولت مجبور و، چې په خپل شاوخوا کې مسلمانانو سره وجنګېږي. تاریخ لیکوال اډوارد ګیبون لیکي:«ایتوپیایان په داسې حال کې چې له هر لوري د دین د دښمنانو له خوا کلابند شوي وو، نږدې زرکاله په خوب ویده وو؛ له هغې نړۍ ناخبره چې دوی یې هېر کړي وو.»

کله چې په نولسمه پېړۍ کې په افریقا کې اروپایي استعمار پیل شو، په ایتوپیا کې د راس (دوک) کاسا په مشرۍ خپلواک شاهي دولت و. کاسا له ۱۸۵۵ کال را پدېخوا د ' امپراتور دویم تیودروس' په توګه په ایتوپیا کې واک چلاوه. تیودوروس د دولت موډرنیزه کول، د بیروکراسۍ او قضا متمرکز کول، د هېواد د دفاع لپاره د وړتیا لرونکي پوځ جوړول او له اروپایانو سره جګړه پیل کړه. نوموړي د ټولو ولایتونو لپاره والیان وټاکل چې د مالیاتو راټولولو او امپراتور ته یې د سپارلو مسوولیت پر غاړه درلود. له اروپایي قدرتونو سره د هغه خبرې ستونزمنې وې او یوه ورځ یې له ډېرې غوسې د برېټانیا قونسل بندي کړ. برېټانیا په ۱۸۶۸ کال کې ایتوپیا ته خپل ځواکونه واستول او پاچا تیودوروس ځان وژنه وکړه. خو له دې سره سره، د تیودوروس نوي اصلاح شوي دولت وکولای شول چې په نولسمه پېړۍ کې د ایټالویانو یوه استعماري هڅه شنډه کړي. په ۱۸۸۹ کال کې د ایتوپیا د پاچا په توګه د دویم منیلیک په واکمنېدو سره، د ایټالیا پام دغه هېواد ته واوښت او غوښتل یې چې هغه اشغال کړي. په ۱۸۸۵ کال کې د جرمني لومړي وزیر بېسمارک په برلین کې یوه غونډه را وبلله او اروپایي قدرتونو په دې غونډه کې د افریقا پر سر د سیالۍ طرحه وړاندې کړه، یعنې د ګټو پر بېلابېلو حوزو د افریقا د وېش پرېکړه وشوه. ایټالیا په دې کنفرانس کې د ایتوپیا او سومالیا ساحل په اوږدو کې د اریتیریا سیمه د خپلې برخې په توګه په پام کې ونیوله. که څه هم په کنفرانس کې د ایتوپیا استازی نه و او پرېکړه وشوه چې د دې پاچاهۍ ځمکې نا لاس خوړلې پاتې شي، خو ایټالویانو خپل پلان درلود او په ۱۸۹۶ کال کې یې له اریتیریا څخه د سوېل په لور ځواکونه وخوځول. د دې پېښې پر وړاندې د منیلیک غبرګون د منځنۍ پېړۍ د اروپایي پاچاهانو په څېر و؛ نوموړي له اشرافو وغوښتل چې خپل جنګیالي راټول او د دفاع لپاره لښکر تیار کړي. که څه هم دغه ډول لښکر نه شي کولای چې د اوږدې مودې لپاره جګړه وکړي، خو د لنډ وخت لپاره د یوه ستر ولسي لښکر راټولول شوني وو. د ایټالویانو د ماتې لپاره همدا موقتي لښکر کافي و. په دې توګه په ۱۸۹۶ کال کې د «ادوا» په جګړه کې د

منیلیک ۱۰۰ زرو سرتېرو، ۱۰۰۰ ایټالوي پوځیان مات کړل. دا هغه هیښوونکې پېښه وه چې تر استعمار مخکې یوه افریقایي هېواد یو اروپایي قدرت په گونډو کړ. دغې دفاع د راتلونکو څلوېښتو کلونو لپاره د ایتوپیا خپلواکي تثبیت کړه. د ایتوپیا وروستی امپراتور «هیلي سلاسي» چې په «راس تفاري» مشهور و، په ۱۹۳۰ کال کې واک ته ورسېد. هیلي سلاسي پنځه کاله حکومت وکړ او په ۱۹۳۵ کال کې د ایټالیا د دویم یرغل په ترځ کې را وپرځول شو او له هېواده تبعید کړل شو، خو په ۱۹۴۱ کال کې د انگرېزانو په مرسته بېرته خپل هېواد ته راستون او د چارو واگې یې په لاس کې واخیستې. سلاسي په ۱۹۷۴ کال کې یو ځل بیا د درگ «Derg» په نامه په پوځ کې د مارکسېستانو د یوې ډلگۍ له لوري د پوځي کودتا په نتیجه کې را وپرځول شو، چې هېواد یې له سخت فقر او ویجاړۍ سره مخ کړ. د ایتوپیا د استبدادي واکمنۍ زبېښونکي بنسټونه لکه گالټ «gult » او د اکسوم پاچاهۍ د ړنگېدو په پایله کې رامنځته شوی فیوډالېزم؛ د ۱۹۷۴ تر انقلاب پورې په خپل ځای پاتې شول. ایتوپیا نن ورځ د نړۍ تر ټولو بېوزله هېواد دی. د یوه ایتوپیایي وگړي کلنی عاید د یوه برېټانوي د کلني عاید له یو پر درېشمې برخې سره برابر دی. د نفوسو لویه برخه یې په کلیو او بانډو کې اوسېږي او کرنه یې د ژوند لویه عایداتي سرچینه جوړوي. ایتوپیایان پاکو اوبو، برېښنا، ښوونځیو او روغتیایي خدمتونو ته لاسرسی نه لري. د عمر اوسط یې ۵۵ کاله دي او یو پر درېیمه برخه ځوانان یې سواد لري. د ایتوپیا او برېټانیا پرتلنه د نړیوالې نابرابرۍ یو روښانه انځور وړاندې کوي. دا چې ایتوپیا ولې په دې برخلیک اخته شوه، لامل یې د برېټانیا برعکس د استبدادي حکومتونو او زبېښونکو بنسټونو دوام و، چې ان د شلمې پېړۍ تر وروستیو پورې په کې حاکم وو. استبدادي حکومتونو ایتوپیا ته زبېښونکي اقتصادي بنسټونه او بېوزلي ډالۍ کړل. که څه هم د استبدادي حکومتونو پرمټ ایتوپیایي واکمنان او اشراف خورا چاغ او شتمن شول، خو د دې استبداد او مطلقیت تر ټولو ناوړه پایله دا وه چې ایتوپیا یې د نولسمې پېړۍ په نیمایي کې د صنعتي کېدو له بهیره گوښه کړه، چې په پایله کې یې دغه هېواد له ورانوونکې بېوزلۍ سره مخ کړ.

د 'سامال' اولاده

The Children of Samalle

استبدادي سیاسي نظامونه د نړۍ په هره برخه کې په مستقیمه یا غیر مستقیمه توګه د اقتصادي بنسټونو پر وړاندې خنډ شوي دي، خو دا یوازې استبدادي بنسټونه نه وو چې د پراخېستو اقتصادي بنسټونو مخه یې ډپ کړه. د نولسمې پېړۍ په سر کې د نړۍ زیاتره سیمې، په ځانګړې توګه افریقا له داسې دولتونو بې برخې وه چې لږ تر لږه یې نظم او قانون چې د یوه موډرن اقتصاد اساس ګڼل کېږي، واکمن کړي وای. دلته حتی د روسیې د لوی پیټرز په څېر هم یو کس چې په روسیه کې یې د سیاسي سنټرالیزېشن پروسه پیل او یو بشپړ استبدادي حکومت یې جوړ کړ، پیدا نه شو؛ د برېټانیا د تیودوریانو په څېر اشخاص چې د پارلمان له منحل کولو او پر هغوی د محدودیتونو له لګولو پرته یې واک متمرکز کړ، بېخي لرې خبره ده. که د افریقایي هېوادونو واکمنې طبقې د صنعتي کېدو پروسې ته لار هم هواره کړې وای، نو له سیاسي تمرکز پرته یې وضعیت نه شوای بدلولای. سومالیا چې د افریقا لویې وچې په ښکته کې موقعیت لري، د سیاسي مرکزیت د نشتون یو ډېر څرګند مثال دی. له تاریخي پلوه په سومالیا کې شپږو قبیلو حکومت کړی دی. له دې ډلې د څلورو سترو قبیلو (دیر، دارود، ایساک یا اسحاق او هاویه) ریښه د «سامال» په نامه افسانوي شخص ته ور ګرځي. دغه قبایل چې اصلي ټاټوبی یې د سومالیا شمالي برخه ده، د وخت په تېرېدو سره ختیځ او سوېل ته خواره شوي دي. دغه قبایل اوس هم د کوچیانو او شپنو په څېر ژوند لري چې له خپلو څارویو سره یو او بل ځای ته کډه کېږي. دوه نورې قبیلې «ډیجیل او راهن وین» په سوېل کې دایمي استوګنه لري او پر کرنه بوخت دي. د دې ټولو قبیلو قلمرو په دولسم (۱۲) نمبر نقشه کې ښودل شوی دی.

سومالیان لومړی د قبیلې له مخې پېژندل کېږي، خو دا قبیلې ډېرې سترې دي او هره قبیله بیا پر کوچنیو خېلونو وېشل شوې ده. تر ټولو د پاموړ خبره دا چې هر خېل د «دیه ورکړې یا diya-paying» په نامه له یو شمېر ډلو څخه جوړ و او په دې ډله کې هغه کسان شامل وو، چې د نورو قبایلي ډلو له لوري د نږدې خپلوانو د وژل کېدو په بدل کې به یې د وینې بدله اخیسته. په سومالیا کې قبایلي خېلونه او دیه اخیستونکې ډلې د تاریخ په اوږدو کې په خپلو کې د کم پیدا سرچینو او په ځانګړې توګه د اوبیزو سرچینو او څرځایونو پرسر پر دایمي شخړو اخته وو. که څه هم دغو قبایلو د سلطان په نامه مشران او مخور لرل، خو دغه کسان تش په نامه وو او ربښتینی قدرت یې نه درلود. سیاسي واک غیر متمرکز او پاشلی و او هر

سومالیايي د خپلسرو پرېکړو واک درلود. د پرېکړې دا حق د یوې غیر رسمي شورا له لوري چې له بالغو کسانو څخه جوړه شوې وه، ترلاسه کېده. دلته هېڅ لیکلی قانون، پولیس او حقوقي نظام نه و، بلکې یوازې شریعت چې د غیر رسمي قوانینو لپاره چوکاټ ګڼل کېده، د اعتبار وړ و. د دیه اخیستنې په برخه کې غیر رسمي قوانین د «هیر - Heer» په نامه یادېدل. په دغه قانون کې په معاملاتو کې د افرادو مسوولیتونه، ژمنې او وجایب څرګند شوي وو. د انګرېزانو له لوري د استعماري حکومت په منځته راتګ سره دغه قوانین «هیر» په تدریج سره پر لیکلو قوانینو بدل شول. مثلاً، د حسن یوګاس په نامه د دیه ورکونې یوه ډله چې ۱۵۰۰ کسانو څخه جوړه شوې وه او له دیر قبیلې سره یې تړاو درلود، د هیر د قوانینو ټولګه یې د ۱۹۵۰ کال د مارچ په ۸ مه د ځایي برېټانوي کمېشنر له لوري ثبت شوه چې درې بندونه یې په دې ډول دي:

۱- که د حسن یوګاس ډلې کوم غړی د بلې ډلې له لوري ووژل شي، له سلو شل اوښان د هغه لومړۍ درجه خپلوانو او پاتې اتیا یې د حسن یوګاس پر ډلې وېشل کېږي.

۲- که د حسن یوګاس ډلې کوم غړی د بلې ډلې له لوري ټپي شي، د دیه ورکړې په توګه له ۳۳ اوښانو لس یې خپله ټپي شوي کس او پاتې یې جیفو (د دیه ډلې) ته ورکول کېږي.

۳- د حسن یوګاس د غړو ترمنځ د قتل نفس دیه ۳۳ اوښان دي چې یوازې د مقتول لومړۍ درجه خپلوانو ته ورکول کېږي. که مجرم د قتل د بدلې ورکولو وس ونه لري، کولای شي چې له خپلوانو مرسته وغواړي.

پر مرګ او ژوبلې د هیر قوانینو شدید تمرکز د سومالیايي قبیلو ترمنځ د دوامداره جنګي وضعیت داستان بیانوي. ددې قوانینو منځ ټکی د وینې بدله او خونړۍ دښمني وه. د شخص پر وړاندې جنایت، د هغه د ټولې دیه ورکړې ډلې پروړاندې جنایت ګڼل کېده. که د وینې دغه بدله یا دیه نه ورکول کېده، د قاتل د دیه ورکړې ډله د قرباني ډلې تر غچ اخیستنې لاندې راتله. کله چې په سومالیا کې عصري ټرانسپورت دود شو، هغه کسان چې په ټرافیکي پېښو کې مړه یا ژوبلېدل، هغوی هم د دیه مستحق وپېژندل شول. د حسن یوګاس ډلې په قوانینو کې یوازې د وژنې او ټپي کېدو احکام نه وو، بلکې په شپږم بند کې یې راغلي وو:«که د حسن یوګاس کوم غړی د حسن یوګاس شورا غړي ته سپکاوی وکړي، سپک شوي کس ته باید ۱۵۰ شیلینګه ورکړي.»

په ۱۹۵۵ کال کې د «هبر تولجالو» او «هبر یونس» په نامه د دوو قبایلي خپلونو رمې خوا په خوا په دومبرلي سیمه کې څرېدلې، چې د څارویو پرسر د دواړو ترمنځ شخړه وشوه او یونس

ډلې د تولجالو ډلې یو تن تپي کړ. تولجالو ډلې پر یونس ډلې حمله وکړه او یو کس یې ور وواژه. د قانون له مخې یونس ډلې د دیه اخیستو غوښتنه وکړه چې مقابل لوري ومنله. له معمول سره سم دیه یا د وینې بدله باید شخص ته ورکړل شوې وای، د دیه د ورکړې په مراسمو کې د تولجالو یوه غړي د یونس ډلې یو غړی په دې گومان چې د قاتل د دیه ورکړې غړی دی، په تېروتنې سره وواژه. دا کار پر یوې خونړۍ نښتې واوښت او د ۴۸ ساعتونو په ترځ کې د یونس ډلې دیارلس تنه او د تولجالو ډلې شپږویشت تنه ووژل شول. جگړې یو کال دوام وکړ، تر دې چې د انگلیس د استعماري حکومت په منځگړیتوب د دواړو ډلو مخور او سپین ږیري سره جرگه شول او د وینې بدلې یا د دیه په ورکولو سره سلا شول، چې دا تاوان د دریوو کلونو په موده کې ورکړل شو. د دیه ورکړه د گواښ او زور تر سیوري لاندې د دښمنۍ په گردجنه فضا کې ترسره کېده او حتی د دیه تر ورکړې هم جگړه په بشپړ ډول نه درېده. جگړه به د لنډ وخت لپاره ودرېده او بیا ونښته. په دې توگه، په سومالیا کې سیاسي واک په لویه کچه پاشل شوی و او یو ډول کثرت پاله وضعیت یې درلود، خو یو پیاوړی مرکزي دولت چې قانون او نظم ټینگ او د مالکیت حقوق خوندي کړي، نه و. دغه کثرت نه شوی کولای چې پرانېستي سیاسي بنسټونه وزېږوي. هېڅ د نورو واک ته درناوی نه کاوه او د استعماري حکومت په گډون هېڅ د قانون د تطبیق توانایي او وس نه درلود. په سومالیا کې د سیاسي مرکزیت نشتوالي په دغه هېواد کې د صنعتي کېدو فرصتونه ناشوني کړل. په دغسې یو محیط کې پانگونه، د نوي ټکنالوژۍ ترویج او یا د داسې بنسټونو رامنځته کول چې دغه پرمختگونه وهخوي، له تصوره لرې خبره ده. په سومالیا کې دغه پېچلي سیاسي وضعیت اقتصادي پرمختگ تر هغه ډېر اغېزمن کړ، لکه څومره چې موږ یې ونیو. مخکې مو د افریقا په تاریخ کې د سترو تکنالوژیو پر معما خبرې وکړې. افریقا ته د استعمار تر راتگ وړاندې ان د نولسمې پېړۍ تر وروستیو پورې په دې لویه وچه کې د څرخ ټرانسپورټ او د سپارې کارول دود نه وو او ډېر کم شمېر خلکو له لیک -لوست سره اشنایي درلوده. ومو لوستل چې په ایتوپیا کې بیا برعکس ددې ټکنالوژۍ کارونه دود وه. سومالیایانو هم ځان ته د لیک یو ډول درلود، خو د ایتوپیانو برعکس یې ترې استفاده نه کوله. دا ډول نور مثالونه مو وړاندې د افریقا د تاریخ په اړه بحث کې ولیدل. که افریقایي ټولنه څرخ او سپاره نه کارول، خو له هغو سره هرومرو اشنا وو. د کانگو په اړه مو ولوستل چې هلته د حاکمو اقتصادي بنسټونو له امله په خلکو کې ددې ټکنالوژۍ د کارونې او پنځونې انگېزه رامنځته نه شوه. ایا د خط یا لیک په برخه کې هم دا ډول ستونزه وه؟

د تقالي پاچاهۍ «The Kingdom of Taqali» داستان دا موضوع په ښه توګه روښانه کوي. دا پاچاهي په جنوبي سوډان کې د نوبا غونډیو کې د سومالیا شمال غرب سره پر پوله پرته وه. یاده پاچاهي د اتلسمې پېړۍ په وروستیو کې د اسماعیل په مشرۍ د یوې جګړه مارې ډلې د مشر له لوري تاسیس شوه. تقالي یوه خپلواکه پاچاهي وه، چې وروسته په ۱۸۸۴ کال کې د برېتانوي امپراتورۍ برخه شوه. تقالي پاچاهان او ولس یې له عربي لیک سره اشنا وو، خو له لیک څخه یوازې پاچاهانو له نورو دولتونو سره د ډیپلوماتیکو او بهرنیو اړیکو د ټینګولو په هدف کار اخیسته. په لومړي سر کې دا کار ډېر ګیچ کوونکی برېښېده. په بین النهرین کې د لیک د پیدایښت او دود کېدو په اړه یو سنتي روایت دا دی چې لیک د معلوماتو د ثبت، پر خلکو د ولکې ټینګولو او د دولتونو له لوري د مالیاتو د راټولولو په موخه پراختیا مونده. ایا تقالي دولت له دې کار سره لېوالتیا نه درلوده؟ دا پوښتنه په ۱۹۷۰ لسیزه کې د یوې تاریخ لیکوالې «جانېټ ایوالډ» له لوري چې د تقالي دولت د تاریخ په اړه یې څېړنه کوله، ځواب شوې ده. د لیکوالې په وینا، خلکو له دې امله له لیک څخه کار نه اخیست چې ښایي دا وسیله پر سرچینو او په ځانګړې پر ارزښتناکه ځمکو د کنټرول لپاره وکارول شي او بالاخره دولت به هغه خپل ملکیت وګرځوي. خلکو دغه راز اندېښنه لرله چې کتابت یا لیک به د مالیاتو د زیاتوالي او قانونمنده کېدو لامل شي. د اسماعیل له لوري جوړه شوې واکمني پر یوه پیاوړي دولت بدله نه شوه. دولت ان دومره کمزورۍ و چې پر خلکو یې خپلې غوښتنې نه شوای منلی. خو نور غیر محسوس یا پټ عوامل هم موجود و. مثلاً، یو شمېر اشراف د سیاسي واک له متمرکز کېدو سره مخالف وو، هغوی له خلکو سره د لیکنیزو معاملاتو پر ځای شفاهي هغو ته لومړیتوب ورکاوه، ځکه دې کار هغوی ته پر خلکو د نظر منلو ډېر چانس په لاس ورکولای شو. نو ویلی شو چې د تقالي پاچاهانو او وګړو دواړو لیک د ځان په ګټه نه باله. دا هغه تګلاره وه چې په تقالي کې یې د کتاب مخه نیوله. که څه هم په سومالیا کې د تقالي په پرتله د اشرافو حضور ډېر لږ و، خو دا اټکل به سم وي چې ښایي هلته هم دغسې ډلو د ټکنالوژۍ او خط د ترویج مخه نیولې وي. د سومالیا وضعیت د سیاسي مرکزیت د نشتوالي پایله ده. په دې اړه تاریخي مطالعات ښیي چې دلته تر اوسه د متمرکز دولت د جوړولو په برخه کې هېڅ رغنده ګام نه دی پورته شوی. دلته د سیاسي مرکزیت ټینګول په دې معنا و چې ګنې یو شمېر قبیلې د بلې تر سلطې لاندې راځي، ځکه هغوی د هر ډول سلطې پر وړاندې درېدل او نه یې غوښتل چې واک یوه پیاوړي دولت ته وسپاري. همدارنګه په ټولنه کې د پوځي قدرت انډول د دې ډول بنسټونو د جوړېدو په لار کې ستر خنډ و. هرې

ډلې یا قبیلې به چې د واک د راغونډولو یا متمرکز کولو هڅه کوله، نه یوازې د نورو ډلو یا قبیلو له سخت مقاومت سره مخ کېدل، بلکې موجوده واکونه او امتیازات یې هم له لاسه ورکول. د سیاسي مرکزیت د نه شتون او د مالکیت حقونو د نا خوندي وضعیت له امله هېڅ دې ته زړه نه ښه کاوه چې د ټکنالوژۍ په برخه کې پانګونه وکړي او نوښتونه وپنځوي. په داسې حال کې چې په نولسمه او د شلمې پېړۍ په لومړیو کې د نړۍ ګڼو ملتونو د صنعتي کېدو په لور سفر پیل کړی و، سومالیایان په خپلمنځني دښمنۍ او له ځانه په دفاع کې بوخت وو، چې په دې توګه یې اقتصادي وروسته پاتې والی نور هم ژور شو.

تلپاتې وروسته پاتې والی

صنعتي انقلاب د نولسمې پېړۍ په ترخ کې د ټولې نړۍ لپاره برخلیک ټاکونکې حساسې مقطعې رامنځته کړې: هغو دولتونو چې خپلو وګړو ته ازادي او د نوې ټکنالوژۍ په برخه کې د پانګونې انګېزه ورکړه، د چټکې ودې خاوندان شول. خو د نړۍ یو شمېر نور ملتونه له دې فرصتونو بې برخې شول او یا یې ترې ښکاره انکار وکړ. هغوی چې تر زبېښونکو اقتصادي او سیاسي بنسټونو لاندې ژوند کاوه، د پرمختګ انګېزه پکې مړه وه. هسپانیا او ایتوپیا هغه دوه روښانه مثالونه دي چې حتی د نولسمې پېړۍ تر پیل مخکې دوامداره استبداد او زبېښونکو سیاسي او اقتصادي بنسټونو پکې اقتصادي انګېزه په نطفه کې شنډه کړه. نور استبدادي نظامونه هم له ورته برخلیک سره مخ وو. مثلاً؛ په اتریش-هنګري، روسیه، عثماني خلافت او چین کې واکمنانو له خلاق تخریب څخه د وېرې له امله نه یوازې د اقتصادي پرمختګ په برخه کې بېغوري وکړه، بلکې د صنعت د پراختیا او نوې ټکنالوژۍ د ترویج پر وړاندې یې ښکاره خنډونه ایجاد کړل. استبدادي حکومت د زبېښونکو بنسټونو یوازینۍ بڼه نه ده او نه هم د صنعتي کېدو پر وړاندې خنډ و. پرانېستي سیاسي او اقتصادي بنسټونه پیاوړي سیاسي مرکزیت ته اړتیا لري، څو وکولای شي چې نظم ټینګ او قانون پلې کړي، د مالکیت حقوق خوندي او پانګونه یا اقتصادي فعالیتونه وهڅوي.

همدا اوس د افغانستان، هایتي، نیپال او سومالیا په ګډون ګڼ داسې دولتونه شته چې حتی د ابتدایي نظم په ټینګښت کې هم پاتې راغلي او د ملتونو ترمنځ یې اقتصادي انګېزې کابو له منځه تللې دي. د سومالیا ناورین ښیي چې دغلته ته د صنعتي کېدو پیل شوې پروسه بې له دې چې ثمرې ته ورسېږي، څنګه لکه د بخت مرغۍ ېېرته والوته. د سیاسي مرکزیت پرضد مقاومت هغه څه دي لکه استبدادي نظامونه چې د هر ډول بدلون په مقابل کې درېدل: له دې

وېرې چې ښايي بدلون او د واک وېش د سیاست ډګر ته د نورو کسانو پرمخ لار پرانېزي. په دې توګه، څرنګه چې استبدادي حکومتونو د پلوراليزم او سیاسي بدلونونو په لور د حرکت مخه ډپ کوله، همدارنګه مشرانو او واکمنو ډلو چې له مرکزي دولت څخه بې برخې وو، عین رول لوباوه. په پایله کې هغو ټولنو چې په اتلسمه او نولسمه پېړۍ کې مرکزي دولتونه نه لرل، د صنعتي کېدو په دوره کې خورا بېوزله او وروسته پاتې شول. په داسې حال کې چې هغه مهال یو شمېر ټولنې د زېښبونکو بنسټونو، استبدادي حکومتونو یا د کمزورې سیاسي سنټراليزېشن له امله د صنعت له امتیازه بې برخې شول، د صنعتي انقلاب حساسې مقطعې پر ځینو نورو هېوادونو بیا متفاوتې اغېزې وښندلې. په لسم څپرکي کې به یې ووینو، چې یو شمېر ټولنو لکه د امریکا متحده ایالاتونو او استرالیا چې له وړاندې یې د پرانېستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو په لور حرکت پیل کړی و یا د فرانسې او جاپان په څېر چې استبدادي نظامونه یې چلنج او وننګول، څنګه وکولای شول چې چټکه اقتصادي وده خپله کړي.

نهم څپرکی

معکوسه پراختیا

درمل او تولوژنه

د مولوکان ټاپو ټولګه چې په اوسني اندونیزیا کې موقعیت لري، له درې ټاپوګانو څخه جوړه شوې ده. د اولسمې پېړۍ په لومړیو کې د دې ټاپوګانو شمالي برخه د تیدور، ترناته او باکان خپلواکو شاهي دولتونو مېشت ځای او مرکز ګڼل کېده. د دې ټاپوګانو په مرکزي برخه کې د امبون پاچاهي پرته وه او په سوېل کې د باندا ټاپوګان وو چې له سیاسي پلوه یې یو غیر متمرکز جوړښت درلود. که څه هم دا هغه وخت له جغرافیوي پلوه ډېره لرې پرته سیمه وه، خو مولوکان ټاپوګان وروسته د نړۍ د سوداګرۍ پر مرکز بدل شول. دا یوازینۍ سیمه وه چې ارزښتناک کیمیاوي بوټي لکه لونګ، هندي غوز او نور بوټي په کې کښت او تولیدېدل. له دې ډلې لونګ او هندي غوز یوازې په باندا ټاپوګانو کې کرل کېدل. د دې سیمې اوسېدونکو به دغه کم پیدا بوټي کرل او هغه به یې له جاوا ټاپو، د مالیزیا ټاپو له ملاکا، هند، چین او عربو څخه د واردېدونکو خوراکي او نورو توکو په بدل کې پلورل. د دې ټاپوګانو اوسېدونکو په لومړي ځل له اروپایانو سره هغه وخت تماس پیدا کړ، کله چې په شپاړسمه پېړۍ کې پورتګالیان د سمندر له لارې دغې سیمې ته د درمل اخیستو په موخه راغلل. تر دې مخکې درمل باید د منځني ختیځ او د عثماني امپراتورۍ تر ولکې لاندې سوداګریزو لارو څخه اروپا ته لېږدول شوي وای. اروپایان د داسې لارې د موندنې په لټه کې وو چې د افریقا او اتلانتیک سمندر له لارې د درملو ټاپوګانو او سوداګرۍ ته نېغ لاسرسی پیدا کړي. په ۱۴۸۸ کال کې مولوکان ټاپوګانو ته د پرتګالي اوبمزلي «بارتومولو دیاس» سفر او بیا په ۱۴۹۸ کال کې په همدې لار هند ته د «واسکوډ ګاما» سفر، هیلې را وټوکولې. په دې توګه، اروپایانو د درملو ټاپوګانو ته د مستقیم لاسرسي مسیر پیدا کړ. له دې سره پورتګالیانو سملاسي د درملو سوداګري په خپله ولکه کې واخیسته او په ۱۵۱۱ کال کې یې د ملاکا سیمه اشغال کړه. د مالیزیا ټاپو وزمې په لوېدیځ کې پرته ملاکا سیمه چې له خورا مهم موقعیت څخه برخمنه وه، د سوېل ختیځې اسیا سوداګرو دلته خپل درمل پر هندي، چینایي او عربو سوداګرو پلورل او بیا له دې ځایه لوېدیځ ته لېږدېدل. یوه پرتګالي سوداګر او سیلاني په ۱۵۱۵ م کال په دې اړه ولیکل: «د بېلابېلو ملتونو ترمنځ د سوداګرۍ لپاره باید زر ډلې له هر ځایه ملاکا ته راشي... هغه څوک د ملاکا پاچا کېدای شي، چې د وینز پر ستوني یې لاس اینبی وي.»

د ملاکا د لاسته راوړلو لپاره پرتګالیانو د درملو د ګټور تجارت انحصار ته مخه کړه، خو بریالي نه شول. پرتګالیان له داسې سیالانو سره مخ وو، چې سترګې ترې نه شوای پټېدلی. د خوارلسمې او شپاړسمې پېړیو ترمنځ د درملو د پراخ تجارت له امله د سوېل ختیځې اسیا اقتصاد د پاموړ وده کړې وه. د «Aceh»، «Banten»، «Melaka»، «Makassar»، «Pegu» او «Brunei» دولت-ښارونو؛ د درملو او نورو توکو لکه د کلکو لرګیو د تولید او صادراتو له امله ډېر ژر پراختیا موندله.

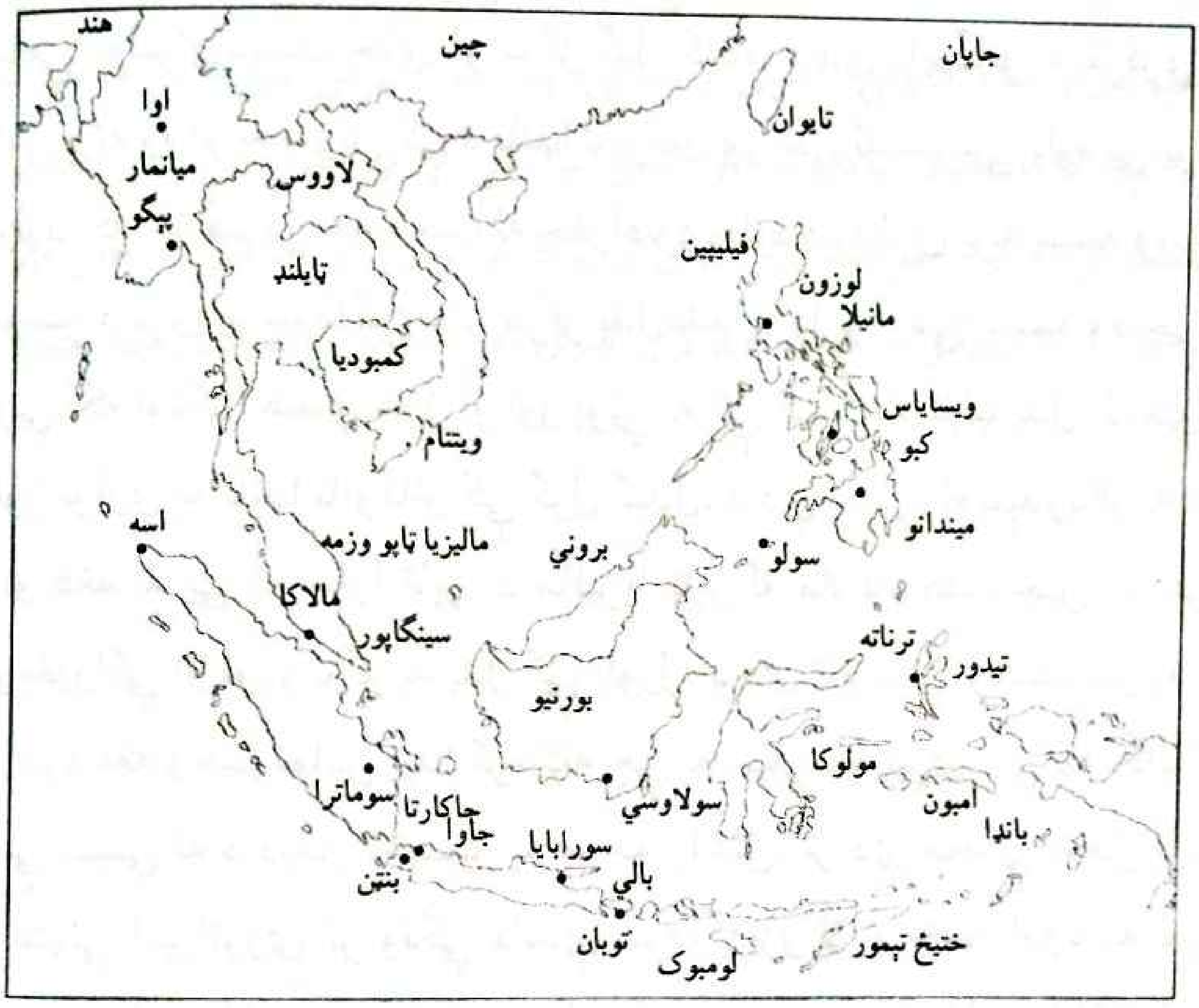

۱۴مه نقشه: سوېل ختیځه اسیا، د درملو ټاپوګان، امبون او باندا په ۱۶۰۰ میلادي کال کې

په دغو دولت-ښارونو کې د اروپا په څېر استبدادي حکومتونه چلېدل او د جګړې په بڼه او نړیوال تجارت کې د تکنالوژیکي بدلونونو له امله د سیاسي بنسټونو د پراختیا بهیر هم چټک شوی و. دا چې پاچاهانو واک انحصار او استبدادي نظامونه یې جوړ کړي وو، دولتي بنسټونه لا ډېر متمرکز شول. د اروپایي استبدادي حکومتونو په څېر د سوېل ختیځې اسیا پاچاهانو هم په تجارت کې د مستقیمې لاسوهنې او ځایي یا بهرنیو نخبګانو ته د انحصاراتو په ورکولو سره، پر تجارتي عوایدو کلکه تکیه کړې وه. د اروپا د هغه وخت استبدادي حکومتونو په څېر، دلته هم دغه بهیر کولای شول چې څه نا څه اقتصادي وده را وټوکوي، خو له ایډیال اقتصادي بنسټونو سره یې ډېر توپیر درلود.

که څه هم پرتګالیانو د هند نیمه لویه وچه ښکېل کړه، خو دلته لا هم د سوداګرۍ او راکړې ورکړې بهیر روان و. د هالنډیانو په راتګ سره دلته د اروپایانو حضور نور هم پراخ شو. هالنډیان ډېر ژر پوه شول چې له ځايي او اروپايي سوداګرو سره د سیالۍ پر ځای د مولوکان د ګټورو درملو انحصار تر ټولو بهتره کار دی. هغوی په ۱۶۰۰ کال کې د امبون واکمن وهڅاوه چې د لونګو انحصاري ترون ورسره لاسلیک کړي. هالنډیانو په ۱۶۰۲ کال کې د هالنډ د ختیځ هند کمپنۍ جوړه کړه او د خپلو سیالانو د مخنیوي لپاره یې درملو د سوداګرۍ د انحصار هڅې پیل کړې؛ هغه اقدام چې د هالنډیانو په ګټه او د سوېل ختیځې اسیا پر زیان و. د انګرېزانو د «ختیځ هند کمپنۍ» څخه وروسته، د هالنډیانو «ختیځ هند کمپنۍ» دویم اروپايي سهامي شرکت او همدارنګه د معاصرو سهامي شرکتونو د پراختیا په برخه کې لومړنۍ هڅه وه، چې وروسته یې د اروپا په صنعتي وده کې مهم رول ولوباوه. دا همدا راز دویمه کمپنۍ وه چې وسله وال پوځ او د بهرنیو هېوادونو د اشغال وړتیا یې لرله. هالنډیانو د همدې پوځي وړتیا پرمټ هڅه کوله چې د امبون واکمن سره د لونګو د ترون پر وړاندې ټول بالقوه ګواښونه دفع او خپل سیالان له مخې لرې کړي. هغوی په ۱۶۰۵ کال کې له پرتګالیانو یوه ستراتیژیکه کلا ونیوله او نور سوداګر یې هم د زور له لارې له صحنې څنګ ته کړل. وروسته یې د مولوکان ټاپوګانو شمال ته پرمختګ وکړ او هلته یې د تیدور، ترناته او باکان پر واکمنانو ومنله چې په خپله خاوره کې به لونګ نه کري او نه به بل چا ته د تجارت اجازه ورکوي. هالنډیانو حتی په ترون کې پر ترناته حکومت دا هم ومنله چې که په دې پاچاهۍ کې د لونګو کومه ونه پیدا شي، دوی به یې له منځه وړي. امبون هغه مهال په اروپا او امریکا کې د یو شمېر سیمو په څېر اداره کېده. واکمنانو له خلکو باج یا جزیه اخیسته او خلک به په زور او جبر کار ته اړ ایستل کېدل. هالنډیانو په دې سیمه کې د ډېرې بشري قوې د راپیدا کولو او د لونګو د تولید لپاره، دغه حکومتونه په خپل کنټرول کې واخیستل. د هالنډیانو تر راتګ مخکې هره کورنۍ مکلفه وه چې د لونګو یوه اندازه د امبون مشرانو ته د جزیې په توګه ورکړي. خو وروسته هالنډیانو هرې کورنۍ ته ټاکلې اندازه ځمکې ورکړې، څو د لونګو بوټي او ونې پکې وکري. دغه کورنۍ پر دې سربېره، دې ته اړ ایستل شوې وې چې هالنډیانو ته جبري کار وکړي. هالنډیانو د هندي غوز د انحصار په موخه باندا ټاپوګان هم تر خپلې ولکې لاندې راوسته، خو باندا ټاپوګان د امبون په پرتله یو جلا جوړښت درلود. دغو ټاپوګانو ګڼ کوچني او خپلواک دولت-ښارونه لرل او هېڅ ډول سیاسي او ټولنیز سلسله مراتب په کې نه و. دغه کوچني حکومتونه چې په حقیقت کې د کوچنیو ښارونو بڼه یې لرله، د کلیوالو د جرګو

پر مټ اداره کېدل. هلته هېڅ داسې واحد مرکزي قدرت نه و، چې هالنډيان ور سره د درملو انحصاري تړون لاسليک کړي. په لومړيو کې دا په دې معنا و، چې هالنډيان له انګرېز، پرتګالي، هندي او چينايي سوداګرو سره په سيالۍ اخته وو او که لوړ قيمت يې نه واى ورکړى، ښايي دا سيالي يې بايللې واى. د هندي غوز او د هغو د دانو د انحصار په اړه د هالنډيانو لومړني پلان نتيجه ور نه کړه او د هالنډ د باتاويا والي «جان پيټرسزون کوين» بله بديله طرحه وړاندې کړه. کوين په ۱٦۱۸ کال کې په جاوا ټاپو کې د «باتاويا» په نامه ښار جوړ او هغه يې د هالنډ د ختيځ هند کمپنۍ مرکز ونوماوه. هغه په ۱٦۲۱ کال کې باندا ته سمندري پوځ ولېږه او د يادې ټاپو ټول ۱۵ زره وګړي يې په ډله ييز ډول ووژل. د باندا ټاپو ټول رهبران او ولس ټول قتل عام شول او يوازې څو کسان ددې لپاره ژوندي پرېښودل شول چې هندي غوز وکري او توليد يې کړي. تر دې ټولوژنې وروسته نوموړي د خپل پلان د عملي کولو لپاره د سياسي او اقتصادي بنسټونو يو جوړښت رامنځته کړ: په دې پلان کې د يوې کرنيزې ټولنې جوړول شامل و. ټاپوګان پر ٦۸ برخو تقسيم او د هرې برخې مشري هغو ٦۸ هالنډيانو ته وسپارل شوه چې د ختيځ هند کمپنۍ کارکوونکي وو. د ځمکو دغو نوو مالیکنو د کيمياوي بوټو او درملو توليد له هغو کليوالو کروندګرو څخه زده کړل چې له ټولوژنې ژوندي پاتې شوي وو. دغو ځمکوالو کولاى شول چې د کارګرو د تشې ډکولو لپاره د هالنډ د ختيځ هند کمپنۍ څخه مريان وپېري او د دې ترخنګ خپل توليدات د ختيځ هند پر کمپنۍ وپلوري. هغه زبېښونکي بنسټونه چې هالنډيانو د «درملو ټاپوګانو» کې رامنځته کړل، ناورين زېږوونکې پايلې يې لرلې؛ داسې پايلې چې له امله يې پنځلس زره بې ګناه انسانان ووژل شول او داسې بنسټونه په کې سمبال کړل شول چې دغه ټاپوګان يې له تلپاتې وروسته پاتې والي سره مخ کړل. د اولسمې پېړۍ تر وروستيو پورې هالنډيانو بازار ته د خپلو انحصاري درملو په عرضه کولو کې ٦۰ سلنه کموالى راوست چې له امله يې د هندي غوز بيې دوه برابره شوې. هالنډيانو هغه تګلاره چې په مولوکان کې پلې کړې وه، په ټوله سيمه کې تطبيق کړه چې د سوېل ختيځې اسيا پر سياسي او اقتصادي بنسټونو يې ژورې اغېزې وښندلې. هغه مخ پر ودې سوداګري چې په څوارلسمه پېړۍ کې په دې سيمه کې پيل شوې وه، بېرته يې معکوس حرکت پيل کړ. ان هغه سياسي جوړښتونه چې د هالنډ د ختيځ هند کمپنۍ له لوري مستعمره يا ړنګ شوي نه وو، پخواني حالت ته وګرځېدل او له سوداګرۍ يې فاصله ونيوله. بالاخره په سوېل ختيځه اسيا کې نوې غوړېدونکې سياسي او اقتصاد تحرک له چلښته ولوېد. ډېرې حکومتونو د هالنډ د ختيځ هند کمپنۍ له وېرې له سوداګريزو فعاليتونو او توليداتو څخه لاس واخيست. خلکو

ته له هالنډیانو سره تر مخامخ کېدنې د ځان ساتل غوره وو. د بانتن ټاپو حکومت په ۱۶۲۰ کال کې په جاوا ټاپو کې د مُرچو بوټي له دې امله و ایستل چې د هالنډیانو لاس دې سیمې ته ونه غځېږي. کله چې یوه هالنډي سوداګر په ۱۶۸۶ کال کې د فلپین په سوېل کې له مګوین دانیو «Maguindanao» څخه لیدنه کوله، هغه ته وویل شول چې دلته هم د ملاکا په څېر هندي غوز او لونګ ښه وده کوي. دا وخت په دې سیمه کې دا ډول بوټي نه وو، ځکه چې بوډا راجا له خپل مرګ مخکې دلته ټول بوټي له منځه وړي وو. راجا له دې وېرې چې هالنډیان یې خاوره اشغال نه کړي، دغه بوټي ورېبل او له منځه یې یووړل. هغه څه چې یو بل سوداګر په ۱۶۹۹ کال کې د مګوین دانیو د واکمن په اړه اورېدلي وو، همدې ته ورته یوه کیسه ده:«هغه په خپله سیمه کې د تورو مرچو کرل منع کړي وو، ځکه چې له هالنډیانو سره یې د هغه پرسر د جګړې وس نه درلود.»

دلته د ښاري کېدو بهیر معکوس او حتی نفوس نزولي حرکت خپل کړ. موږ نه پوهېږو چې د هالنډیانو تر ښکېلاک مخکې به د سوېل ختیځې اسیا د اقتصادي او سیاسي پراختیا مسیر په کومه خوا تللی وای؟ هغوی ښایي د خپل ډول استبدادي رژیم واکمن کړی وای، هغوی ښایي په هماغه بڼه پاتې شوي وای، لکه د شپاړسمې پېړۍ په وروستیو کې چې وو او یا ښایي هغوی په تدریجي ډول د پرانېستو بنسټونو په رامنځته کولو سره هماغه پخوانۍ سوداګري جاري ساتلې وای، خو د مولوکان په څېر هالنډي استعمار د هغوی سیاسي او اقتصادي جوړښتونه سخت اغېزمن کړل. د سوېل ختیځې اسیا خلکو له سوداګرۍ لاس واخیست، پخواني حالت ته وګرځېدل او حکومتونه یې لا پسې استبدادي شول. هغوی تر راتلونکو دوو پېړیو پورې هېڅ د دې جوګه نه شول چې د صنعتي انقلاب په عصر کې له رامنځته شوو نوښتونو او اختراعګانو ګټه پورته کړي. له سوداګرۍ سره دغه پرېکون هغوی د اروپایانو له شره خلاص نه کړل، بلکې د اتلسمې پېړۍ تر وروستیو پورې د اروپایي استعماري امپراتوریو تر ولکې او زېښناک لاندې پاتې شول.

په اووم څپرکي کې مو ولوستل چې په اتلانتیک سمندر کې د اروپایانو حضور په برېتانیا کې څنګه پرانېستي بنسټونه را وټوکول، خو په مولوکان ټاپو ټولګه کې هالنډي ښکېلاک زېښنونکي بنسټونه وزېږول. دغو بنسټونو په مستقیم یا غیر مستقیم ډول د نړۍ په یو شمېر برخو کې نوې غوړېدونکي سوداګري او صنعت پر شا وتمبول او یا یې د صنعتي کېدو پر وړاندې خنډونه لا پسې تقویه کړل.

ډېره مروجه پدیده

په سوېل ختیځه اسیا کې د اروپايي ښکېلاک پراخېدو په دې سیمه کې د اقتصادي پراختیا او د بنسټیز بدلونونو هیلې تر خاورې لاندې کړې. په سوېل ختیځه اسیا کې د هالنډ د ختیځ هند کمپنۍ له پراختیا سره هممهاله په افریقا کې یو ډول جلا تجارت هم د ودې په حال کې و: د مریانو تجارت. د امریکا متحده ایالتونو کې په جنوب کې مریتوب د «هېښوونکې بنسټ» په نامه پېژندل کېده، خو لکه څرنګه چې ستر کلاسیک عالم موسیس «Moses» وايي: مریتوب کومه نوې ښکارنده نه ده بلکې په هره ټولنه کې موجوده وه. لکه مخکې مو چې ولوستل، مریتوب په لرغوني روم او د افریقا لویه وچه کې هم ډېر دود و. افریقا او روم له اوږدې مودې راهیسې د اروپا لپاره د مریانو د تامین سرچینه وه. د روم امپراتورۍ په وخت کې مریان د تور سمندرګي له شاوخوا سیمو، له منځني ختیځ او همدارنګه له شمالي اروپا څخه راوستل کېدل. خو په ۱۴۰۰ م کال کې اروپایانو په خپلو کې مریتوب منع اعلان کړ. لکه څرنګه چې په شپږم څپرکي مو ولوستل، افریقا د اروپا برعکس په منځنۍ پېړۍ کې له مریتوب څخه د خان-رعیت نظام ته بدلون و نه کړ. د موډرن عصر تر پیل مخکې د افریقا په ختیځ کې د مریانو سوداګري ښه په کش کې وه او د افریقا له صحرا څخه په لوی شمېر مریان عربي ټاپو وزمې ته لېږدول کېدل. دغه راز په منځنۍ پېړۍ کې مالي، غنا او سونقای چې په لوېدیځه افریقا کې ستر سلطنتونه ګڼل کېدل، له مریانو څخه د ځمکو په کښت، پوځ او حکومت کې کار اخیستل کېده. هغوی دا کار د افریقا په شمال کې له اسلامي هېوادونو څخه زده کړی و.

د اولسمې پېړۍ په لومړیو کې د کارابین په مستعمرو کې د ګنیو د تولید زیاتوالي د مریانو نړیوال تجارت پراخ او په افریقا کې یې د مریانو ارزښت په بېساري ډول لوړ کړ. په شپاړسمه پېړۍ کې په اتلانتیک سمندر کې شاوخوا ۳۰۰،۰۰۰ مریان وپلورل شول. دغه مریان تر ډېره له مرکزي افریقا څخه راوستل کېدل او په دغه تجارت کې کانګویانو او پرتګالیانو چې د لوندا په لرې جنوب کې مېشت وو، مهمه رول درلود. په دې موده کې له افریقا هاخوا د مریانو د سوداګرۍ حجم تر دې هم لوی و او احتمالا شاوخوا ۵۵۰،۰۰۰ افریقایان د مریانو په توګه د دې لویې وچې شمال ته ولېږدول شول. په اولسمه پېړۍ کې وضعیت معکوس شو. شاوخوا ۱،۳۵۰،۰۰۰ افریقایان په اتلانتیک کې د مریانو په توګه وپلورل شول چې لویه برخه یې امریکا ته ولېږدول شول. په اتلسمه پېړۍ کې د مریانو د تجارت په شمېر کې یو بل هېښوونکی بدلون تر سترګو کېږي. په دې موده کې د اټکل له مخې له افریقا څخه شاوخوا ۷۰۰،۰۰۰ او له اتلانتیک څخه شاوخوا ۶ میلیونه مریان د نړۍ بېلابېلو سیمو ته لېږدول شوي دي. که

په افریقا کې د مریتوب د سوداګرۍ ټولې شمېرې او ارقام سره راټول کړو، ټولټال نږدې ۱۰ میلیونه افریقایان له دې وچې څخه بهر لېږدول شوي دي. ۱۴ مه نقشه په بېلابېلو افریقایي هېوادونو کې د مریانو د سوداګرۍ کچه په ډاګه کوي.

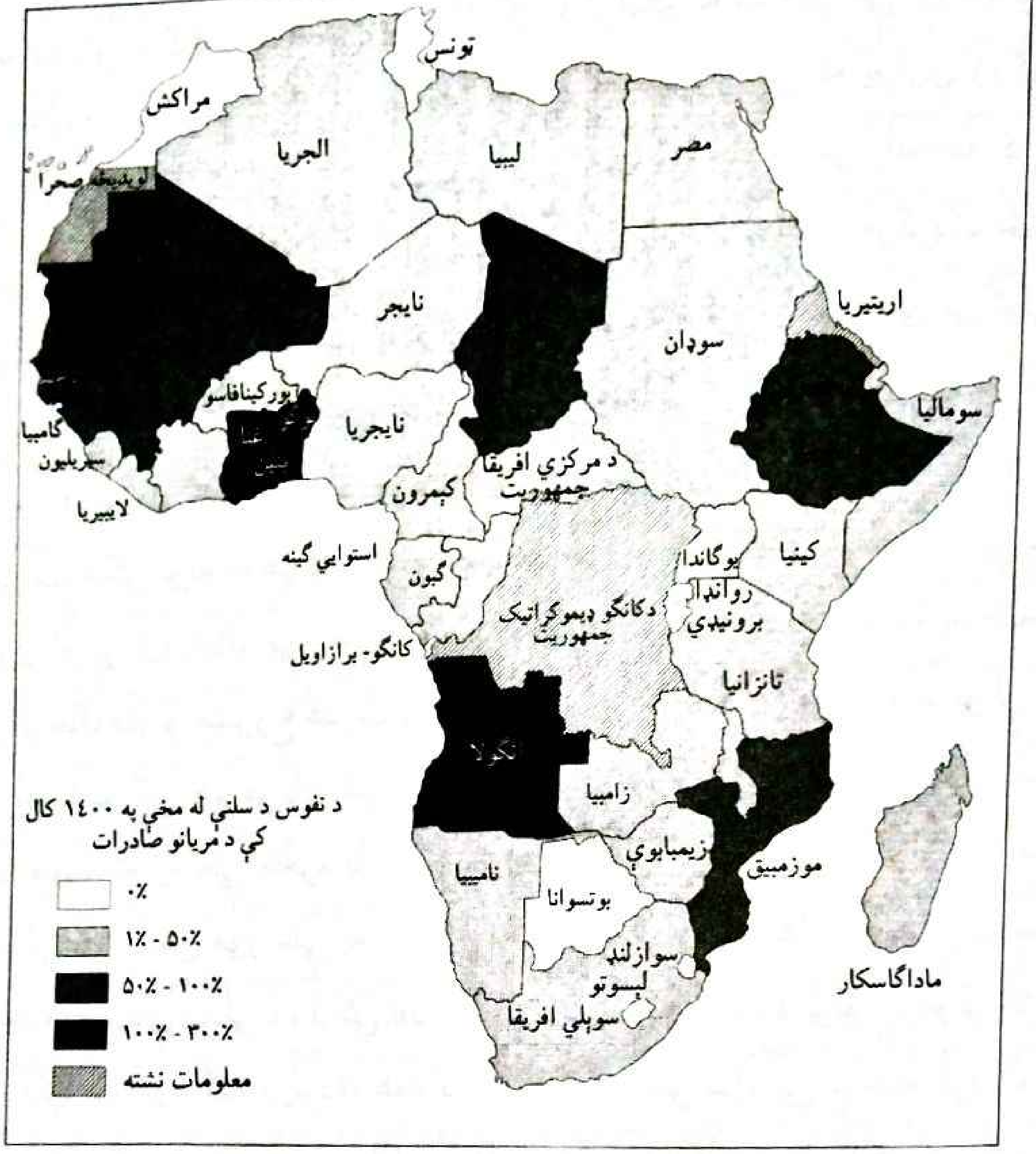

۱۵مه نقشه: په افریقا کې د مریانو صادرات

د اوسنیو دولتونو کنبل شوو پولو ته په کتو، دا نقشه موږ ته د ۱۴۰۰ او ۱۹۰۰ میلادي کلونو ترمنځ په افریقا کې د مریانو د سوداګرۍ حجم ښیي. په تور رنګ ښودل شوو سیمو کې د مریانو سوداګري زیاته وه. د مثال په توګه؛ په انګولا، بنین، غنا او توګو کې د ټولو مریانو د صادراتو کچه په ۱۴۰۰ کال کې د هغوی له نفوس څخه ډېر وه. په غربي ساحل او مرکزي افریقا کې د مریانو د اروپایي سوداګرو ناڅاپي حضور پر افریقایي ټولنو بدلوونکې اغېزې وښندلې. هغه په لوی شمېر وسلې او مهمات چې اروپایانو له مریانو سره تبادله کول، جګړې او ښنتې لا پراخې کړې. په ۱۷۳۰ کال کې یوازې د لوېدیځې افریقا سواحلو ته هر کال نږدې

۱۸۰،۰۰۰ میله ټوپکې واردېدې او له ۱۷۵۰ څخه د نولسمې پېړۍ تر لومړیو پورې یوازې بریتانویانو په کال کې د ۲۸۳،۰۰۰ او ۳۹۴،۰۰۰ ترمنځ ټوپکونه پلورل. بریتانویانو دغه راز د ۱۷۵۰ او ۱۸۰۷ کلونو ترمنځ له ۹۱،۰۰۰ کیلو گرامه سرب سره ۲۲،۰۰۰ ټنه باروت وپلورل چې په کال کې په اوسط ډول ۳۸۴،۰۰۰ کیلو گرامه کېږي. په جنوبي سیمو کې هم دا تجارت په لویه کچه دود و. د کانگو پاچاهۍ په شمال کې د لوانگو په ساحل کې اروپایانو په کال کې شاوخوا ۵۰،۰۰۰ ټوپکونه خرڅول. په دې جگړو او شخړو کې نه یوازې زرگونه انسانان ووژل شول، بلکې په افریقا کې یې د بنسټونو د پراختیا یو جلا مسیر رامنځته کړ. تر موډرن یا نوي عصر مخکې افریقایي ټولنې د ایروشیا په پرتله له لږ سیاسي مرکزیت څخه برخمنې وې. په دې سیمه کې زیاتره کوچنې حکومتونه وو چې ځمکې او سرچینې یې ټولې د قبایلي مشرانو او پاچاهانو په لاس کې وې. دلته هم د سومالیا په څېر هېڅ ډول سیاسي سلسله مراتب نه وو. د مریانو تجارت د دوو متناقضو سیاسي پروسو د رامنځته کېدو سبب شو. لومړی؛ اکثریت حکومتونه له هماغه پیله د استبداد خوا ته لاړل او پر یوه هدف یې تمرکز وکړ: د مریانو نیول او پر اروپایانو یې پلورل. دویم؛ جگړې او مریتوب د افریقا په صحرا کې هر ډول نظم او د حکومتونو مشروع قدرت له منځه یووړل. پر جگړې سربېره، د یو لړ نورو نښتو او یرغلونو په پایله کې هم مریان نیول کېدل. قانون هم د مریانو د پیدا کولو لپاره وسیله وگرځېده. دا مهمه نه وه چې مجرم یا تورن څه ډول جرم کړی، بلکې د ټولو سزا مریتوب و. انگرېز سوداگر فرانسیس مور چې په ۱۷۳۰ مه لسیزه کې د افریقا د لوېدیځ په سېنا گامبیا کې یې وضعیت له نږدې لیدلی و، لیکي:«د مریانو تجارت ته په پام د ټولو جرمونو جزا مریتوب وټاکل شوه، دې کار یوه گټه درلوده، هغه دا چې د جرایمو سزا یې سخته کړه، نه یوازې د قتل، غلا او جنسي تېري د مجرمینو لپاره سزا مریتوب وټاکل شوه، بلکې د عادي جرمونو لپاره هم ورته سزا عملي کېده.»

ټولو بنسټونو، ان دیني بنسټونو هم د مریانو نیولو او پلورلو ته مخه کړه، چې د نایجریا په سوېل اروچوکوا کې یو مشهور کاهن یې ښه مثال دی. د دې سیمې د خلکو ترمنځ باور دا و چې دغه کاهن د دوی د معبود په استازیتوب چې د ایجاو، ابیبیو او وایگبو ځایي قومونو ته یو منلی او سپېڅلی مقام و، خبرې کوي. د شخړو او ستونزو د حل لپاره به خلک همدغه کاهن ته ورتلل. د کاهن د لیدو لپاره اروچوکوا ته تلونکي کسان اړ وو چې له ښاره لاندې تنگې درې ته چې سیند پکې بهېده، ورښکته شي او بیا د غره په لوړه برخه کې هغه سوري ته ورشي چې کاهن په کې اوسېده، دلته د کاهن په مخ کې د انسان د سر کوپړۍ کتار ایښې وې. د

کاهن کشیشانو په اروچوکوا کې د مریانو له سوداګرو سره په ګډه د کاهن پرېکړې عملي کولې، دغه پرېکړې د کاهن له لوري د انسانانو «خوړل» و، یعنې داسې چې هغوی د کاهن تر سوري لاندې د سیند هغې برخې ته رهنمايي کېدل چې د اروپایانو کښتۍ ولاړې وې. دغې چارې چې د مریانو د نیولو او ښکار کولو لپاره يې ټول ارزښتونه او قوانین تر پښو لاندې کول، پر سیاسي مرکزیت یا سنټرالیزېشن ورانوونکې اغېزې وکړې. دغه پروسه حتی د نایجیریا په ځینو سیمو کې د ځواکمنو دولتونو د رامنځته کېدو لامل شوه، چې د جوړېدو لومړنۍ انګېزه يې د مریانو ښکار و. په خپله د کانګو پاچاهي ښايي لومړنی افریقايي دولت و، چې د ځینو بدلونونو په پایله کې پر یوه مریتوب لرونکي دولت بدل شو، چې بالاخره د کورنیو جګړو په نتیجه کې ړنګ شو. د افریقا په لوېدیځ کې نور مریتوب لرونکي حکومتونه هم را و ټوکېدل، چې په نایجیریا کې د اویو، په بنین کې د داهومي او په غنا کې اسانتي دولتونه وو. مثلاً؛ د اولسمې پېړۍ په نیمايي کې د اویو حکومت د قلمرو پراخېدو د نایجیریا په ساحل کې د مریانو د سوداګرۍ له پراخېدو سره نېغه اړیکه لرله. دغه حکومت په نظامي برخه کې پر یوه نوښت لاس پورې کړ؛ داسې چې له شماله يې اسونه وارد کړل او د مخالفینو د ځپلو لپاره يې پر اسونو سمبال یو پیاوړی پوځ جوړ کړ. اویو حکومت دغه راز د سوېل او د ساحلي سیمو په لور د پرمختګ پرمهال د لارې په اوږدو کې خواره واره کورواکې واکمنۍ ړنګې او هلته مېشت وګړي يې د مریانو په توګه ونیول او وې پلورل. اویو د ۱۶۹۰ او ۱۷۴۰ کلونو ترمنځ مرکزي سیمې چې وروسته د «مریانو ساحل» په نوم ونومول شوې، په خپله ولکه کې راوستلې. د اټکل له مخې د ۸۰ او ۹۰ سلنې ترمنځ هغه مریان چې په دې ساحل کې پلورل شوي وو، په جګړه کې نیول شوي کسان وو. لږ وړاندې په لوېدیځ کې د سرو زرو په ساحل کې چې اوس مهال د غنا په نامه یادېږي، په اتلسمه پېړۍ کې د جګړې او د مریانو د سوداګرۍ ترمنځ یو بل هیښوونکی تړاو لیدل کېږي. له ۱۷۰۰ کال وروسته د اسانتي حکومت هم د اویو په څېر له داخله خپل قلمرو تر ساحلي سیمو پورې وغځاوه. د اسانتي د پراختیا غوښتنې دغې تګلارې د اکان په نامه جګړو ته لار هواره کړه چې په پایله کې په دې سیمه کې خپلواک حکومتونه یو په بل پسې سقوط شول او وروستی حکومت «ګیامان» و چې په ۱۷۶۷ کې ړنګ شو. د اټکل له مخې د ۱۷۰۰-۱۷۵۰ کلونو ترمنځ د سرو زرو له ساحله ۳۷۵،۰۰۰ مریان بهر ته صادر شوي وو، چې ټول يې د ګیامان جګړو کې نیول شوي اسیران وو. دغه بشري ناورین ښايي تر ټولو ډېر اغېز پر نفوس کړی وي. ستونزمنه ده چې له نوي یا موډرن عصر څخه مخکې د افریقا د نفوس په اړه کره احصایه ترلاسه کړو، خو یو شمېر پوهانو

د افریقا پر نفوس د مریتوب د سوداګرۍ اغېزې څېړلې دي. تاریخ لیکوال «پاتریک مونینګ» اټکل کوي چې د افریقا په لوېدیځ او منځني لوېدیځ سیمو کې چې تر ټولو ډېر مریان یې صادرول، د اتلسمې پېړۍ په لومړیو کې د ۲۰ او ۲۵ میلیونو ترمنځ انسانانو ژوند کاوه. مونینګ د فرضیې په توګه لیکي چې که له اتلسمې پېړۍ څخه د نولسمې پېړۍ تر نیمايي پورې له مریانو پرته د یادو سیمو نفوس هر کال سم نیمايي وده کړې وي، نو د اټکل له مخې په ۱۸۵۰ کال کې به د دې سیمې نفوس له ۴۶ څخه تر ۵۳ میلیونو پورې وو. خو د کره شمېرو له مخې اصلي نفوس د دې نیمايي وو. دغه ژور توپیر یوازې له دې امله نه و چې ګنې د ۱۷۰۰-۱۸۵۰ ترمنځ له دې سیمې شاوخوا ۸ میلیونه مریان بهر ته صادر شوي وو، بلکې د مریانو د نیولو په موخه په داخلي جګړو کې په میلیونونو نور انسانان هم ووژل شول. پر دې سربېره، په افریقا کې مریتوب او د مریانو تجارت کورنی ژوند، کلتور او د دودونو پروسه اغېزمنه کړه او همدارنګه ښايي د زېږون کچه یې هم راټیټه کړې وي.

د اتلسمې پېړۍ په وروستیو کې په برېټانیا کې د نامتو څېړې «ویلیم ویلبرفورس» په مشرۍ د مریانو سوداګرۍ د بندېدو په موخه پیاوړې خوځښت پیل شو. د مریتوب د بندېدو پلویانو له څو پر له پسې ماتو وروسته بالاخره په ۱۸۰۷ کال کې پارلمان دې ته اړ کړ چې د یوه قانون په تصویبېدو سره د مریانو تجارت منع اعلان کړي. کال وروسته په متحده ایالتونو کې هم ورته پرېکړه وشوه. برېټانیا په دې برخه کې نور پاخه ګامونه هم واخیستل او د مریانو د سوداګرۍ د مخنیوي په موخه یې په اتلانتیک سمندر کې سمندري ګارډ یا ساتونکي ځای پر ځای کړل. د مریتوب ملغا پرېکړې کلونه وخت نیوه، چې عملي بڼه پیدا کړي او د برېټانوي امپراتورۍ په قلمرو کې دغه پرېکړه ایله تر ۱۸۳۴ کال پورې عملي شوه. که څه هم په ۱۸۰۷ کال کې د برېټانیا پارلمان تر پرېکړې وروسته د افریقايي مریانو تجارت ته نړیواله تقاضا کمه شوه، خو دا په دې معنا نه وه چې له دې سره پر افریقايي ټولنو او بنسټونو د مریتوب اغېزې هم په جادويي ډول له منځه لاړې. په افریقا کې زیاتره دولتونه د مریتوب پربنسټ رامنځته شوي وو او د برېټانیا له لوري د دې تجارت بندولو نه شوای کولای چې وضعیت بدل کړل. پر دې سربېره، د افریقا دننه هم مریتوب پر یوې مروجې پدیدې بدل شوی و. دغه وضعیت نه یوازې له ۱۸۰۷ کال مخکې بلکې تر دې وروسته هم د افریقا د پرمختیا مسیر له نا څرګند برخلیک سره مخ کړ. د مریتوب پر ځای «مشروع تجارت»؛ دا شعار د مریانو له سوداګرۍ جلا د نویو افریقايي محصولاتو او تولیداتو لپاره کارول کېده. په دې محصولاتو کې بادام او د هغه غوړي، ممپلي، عاج، ربړ او عربي کنډ شامل وو. کله چې د صنعتي انقلاب د پراخېدو

له امله په اروپا او شمالي امریکا کې د خلکو د عوایدو کچه لوړه شوه، د افریقا دغو استوایي محصولاتو ته تقاضا هم لوړه شوه. افریقایي ټولنو چې څه ډول د مریانو له تجارت نه استفاده وکړه، له مشروع تجارت سره یې هم ورته عمل وکړ، خو هغوی دا کار په یو نا اشنا بڼه ترسره کاوه، داسې چې تر دې مخکې مریتوب د ژوند یو ډول ګڼل کېده، خو دا چې د مریانو اخیستو ته بهرنۍ تقاضا په ناڅاپي ډول را ولوېده او ځانګړې توګه په اروپا کې د مریانو د پلور مارکېټ سقوط شو، اوس هغوی باید څه کړي وای؟ ځواب یې ډېر اسانه دی: دغه مریان په افریقا کې د مشروع محصولاتو په شمول د سوداګریزو توکو په تولید کې بېګار ته سوق کېدل. په دې اړه یو ژوندی مثال د اوسنۍ غنا په اسانتي سیمه کې موندلی شو. دلته تر ۱۸۰۷ کال وړاندې امپراتور د مریانو په ښکار او صادرولو بوخت و، هغه به چې مریان ونیول، بیا به یې د خرخلاو لپاره د کیپ او المینا په سواحلو کې سترو کلاګانو ته راوستل. خو په ۱۸۰۷ کال کې د مریانو پر تجارت تر بندیز وروسته، د اسانتي واکمنان د خپل اقتصاد د بیا تنظیم په فکر کې شول. بیا هم مریتوب پای ته ونه رسېد، بلکې مریان په سترو کروندو کې، لومړی د کوماس پلازمېنې په شاوخوا سیمو او بیا وروسته په ټوله امپراتورۍ کې کارونو ته وګمارل شول. له هغوی څخه نه یوازې د سرو زرو او د کولا په تولید کې، بلکې د هغو په لېږدولو کې هم ترې کار اخیستل کېده؛ ځکه چې په اسانتي سیمه کې په ټرانسپورټ کې له څرخ څخه استفاده نه کېده. په لېږې ختیځ کې هم ورته وضعیت و. مثلاً؛ په داهومي کې پاچا د 'ویدا' او 'پورتو نووو' په ساحلي بندرونو کې د بادامو سترې کروندې لرلې، چې کارګر یې ټول مریان وو. د مریانو د سوداګرۍ په بندېدو سره په افریقا کې یوازې د مریتوب بڼه بدله شوه، داسې چې تر دې وروسته له مریانو څخه د امریکا او اروپا پر ځای په خپله په افریقا کې کار اخیستل کېده.

هغه سیاسي بنسټونه چې د دوو پېړیو په ترڅ کې د مریانو د سوداګرۍ په موخه ډیزاین شوي وو، په خپل ځای پاتې شول. مثلاً؛ اویو چې په نایجیریا کې یوه لویه پاچاهي وه، د ۱۸۲۰-۱۸۳۰ لسیزو ترمنځ له منځه لاړه. د دې پاچاهۍ د ړنګېدو لامل کورنۍ جګړې او په سوېل کې د یوروبا د دولت-ښارونو لکه ایلورین او ابادان رامنځته کېدل و، چې په مستقیم ډول د مریانو په سوداګرۍ کې بوخت وو. په ۱۸۳۰ مه لسیزه کې د اویو پلازمېنه لوټ شوه او د یوروبا او داهومي حکومتونه پر یو بل د ولکې ټینګولو لپاره په خپلو کې سره ونښتل. هغوی د نولسمې پېړۍ تر نیمایي پورې په خپلو کې دوامداري جګړې وکړې چې دغو جګړو د مریانو په لویه پیمانه تولید له ځان سره درلود. له دې سره جوخت پر مریتوب د مجرمینو د تورنېدو وضعیت هم بدلون وموند. د نایجیریا په یو شمېر برخو کې انسان تښتونه پر یوې داسې ننګونې

بدله شوه چې والدينو به د يرغمل نيونې له وېرې خپلو بچيانو ته بيرون د ګرځېدو اجازه نه ورکوله. په پايله کې په نولسمه پېړۍ کې د دې پر ځای چې په افريقا کې مريتوب محدود شي، ليدل کېږي چې دغه پديده نوره هم پراخه شوه. که څه هم په دې اړه کره شمېرې پيدا کول ستونزمن دي، خو له سيلانيانو او سوداګرو څخه په لاس راغلي اسناد ښيي چې د افريقا په لوېديځ کې د اسانتي او داهومي په پاچاهيو او د يوروبا په دولت – ښارونو کې له نيمايي زيات وګړي مريان وو. په دې اړه تر ټولو کره معلومات د فرانسوي استعمار پرمهال له لوېديځ سوډان او د ختيځې افريقا تراړې څخه، چې له سينګال څخه د مالي او بورکينا فاسو له لارې تر نايجر او چاد پورې سيمې په ځان کې رانغاړي، موږ ته په لاس راغلي دي. په ۱۹۰۰ م کال کې د دې سيمې ۳۰ سلنه وګړي په مريتوب اخيستل شوي وو. لکه څرنګه چې د «مشروع تجارت» پيل و نه شوای کولای چې په دې لويه وچه کې مريتوب ته د پای ټکی کېږدي. دغه راز د «افريقا پر سر سيالۍ» هم چې د دې سيمې رسمي استعمار ته يې لار هواره کړه، و نه شوای کولای چې دغه پديده ورکه کړي. دلته اروپايانو د خپل راتګ لپاره دا پلمه کوله چې د مريتوب پرضد مبارزه کوي، خو حقيقت بل څه و. د افريقا په لويه برخه استعمار ځيني سيمه کې مريتوب ان تر شلمې پېړۍ پورې دوام وکړ.مثلاً، په سيريليون کې مريتوب په ۱۹۲۸ کال کې پای ته ورسېد؛ په داسې حال کې چې د دې هېواد پلازمېنه «ازاد ښار» د اتلسمې پېړۍ په وروستيو کې د هغو مريانو لپاره د امنځای په توګه غوره شوی و، چې له امريکا څخه راګرځول کېدل. وروسته دغه ښار د مريانو ضد سمندري ځواکونو پر اډې او د ازادو مريانو لپاره پر نوي هستوګنځي بدل شو. هغه کښتۍ چې مريان يې د خرڅلاو لپاره لېږدول، د برېټانيا سمندري ځواکونو له لوري نيول کېدې او نيول شوي مريان به د ازاد ژوند لپاره د سيريليون ازاد ښار ته راوستل کېدل. خو له دې نمايشي اقداماتو سره سره، په سيريليون کې د مريتوب بندېدو ۱۳۰ کاله وخت ونيوه. دغه راز د سيريليون په سوېل کې په ۱۸۴۰ مه لسيزه کې په امريکا کې د ازادو شوو مريانو لپاره د ليبريا په نامه يو بل ښار هم جوړ شو. دلته هم تر شلمې پېړۍ پورې مريتوب روان و. د اټکل له مخې په ۱۹۶۰ مه لسيزه کې يو پر څلورمه برخه کارګر په بېګار اخته وو او مريانو ته ورته ژوند يې درلود. د مريانو د تجارت پر اساس جوړو شوو بنسټونو ته په پام، د صنعتي کېدو بهير د افريقا د جنوب صحرا ته ونه غځېد او دغه سيمه په دوامداره رکود کې پاتې شوه.

دوه ګونی اقتصاد

د «دوه ګوني اقتصاد» موډل په لومړي ځل په ۱۹۵۵ کال کې د «ارتر لویس» له لوري وړاندې شو، چې د هغه پر بنسټ د ټولنیزو علومو زیاتره پوهان د لږ پرمختللو هېوادونو « Less Developed countries» اقتصادي ستونزې تحلیلوي. د لویس په باور ډېری لږ پرمختللي او وروسته پاتې هېوادونه دوه ګونی اقتصادي جوړښت لري چې پر عصري او سنتي برخو وېشل شوي دي. عصري برخه د ښاري ژوند، نوي صنعت او د پرمختللې ټکنالوژۍ له مخې پېژندل کېږي. په دودیزه «سنتي» برخه کې بیا کلیوالي ژوند، کرنه او وروسته پاتې بنسټونه او ټکنالوژي شامل دي. په وروسته پاتې کرنیزو بنسټونو کې د ځمکو اشتراکي مالکیت سیستم چلېږي، چې خصوصي مالکیت ته په کې اجازه نه شته. د لویس په وینا په دودیز اقتصاد کې د کاري ځواک کارونه غیر موثره ده او که دغه ځواک عصري اقتصاد ته ځانګړی شي، نو د کلیوالي یا دودیز اقتصاد په تولید کې به کموالی را نه شي. د اقتصادي پراختیا د پوهانو په باور چې وړاندیزونه یې د لویس پر نظریاتو ولاړ دي؛ د «پراختیایي ستونزو» د حل لپاره باید له دودیز سکتور څخه کارګر، سرچینې او کرنه را بهر او هغه دې په عصري سکتور کې صنعت او ښارونو ته ځانګړي شي. لویس د اقتصادي پراختیا په برخه کې د خپلو خدمتونو له امله په ۱۹۷۹ کال کې د نوبل جایزه هم ترلاسه کړه. د دوه ګوني اقتصاد د پېژندنې په برخه کې د لویس او د اقتصادي پراختیا د نورو پوهانو نظریات سم وو. سوېلي افریقا هغه څرګنده بېلګه وه چې اقتصاد یې له وروسته پاتې والي او بېوزلۍ سره مل پر دودیزې او له هوساینې او تحرک سره مل پر عصري برخو وېشل شوی و. د لویس د دوه ګوني اقتصاد نښې حتی اوس هم د سوېلي افریقا په ځینو برخو کې لیدل کېږي. که د دې هېواد د کوازولو- ناتال ایالت او د ختیځ کېپ ایالت د ټرانسکي سیمې ترمنځ د پولې په اوږدو کې وګرځئ، نو دغه توپیر په ښه توګه احساسولی شئ. دغه پوله د «Kei» په نامه د ستر سیند په اوږدو کې پرته ده. د سیند ختیځ لور ته په کوازولو کې د ساحل په اوږدو کې ښکلې دنګې ماڼۍ او کورونه جوړ شوي دي. دا سیمه د ګنیو زړه راښکونکو شنو کروندو پوښلې ده، ښکلې سړکونه لري او د هوساینې نښې پکې له ورایه ښکاري. خو د سیند بلې غاړې ته چې ګورې، ته به وایې چې یوه جلا نړۍ او یو جلا هېواد دی، دا په پراخه کچه ویجاړه سیمه ده، د زرغونو ځمکو پر ځای په کې رژېدلي زېړ رنګه بوټي لیدل کېږي او دا یوه بشپړه ځنګلي سیمه ښکاري. خلک د عصري کورونو پر ځای په کوډلو کې ژوند کوي او تر شنه اسمان لاندې په نغري کې پخلی کوي. دلته خلک یو بشپړ دودیز یا سنتي ژوند لري، له هغه ژوند سره د ځمکې او اسمان هومره توپیر

چې د سیند د ختیځې برخې اوسېدونکي یې لري. اوس نو د دې وضعیت په لیدو دې پوښتنې ته هیڅ ځای نه پاتې کېږي چې د دې ژورو توپیرونو ریښه چېرته ده؟ ځواب یې ساده دی: د سیند دواړو غاړو ته په شته اقتصادي بنسټونو کې!

په ختیځ کې د ناتال اوسېدونکي له خصوصي مالکیت، کارنده قضایي سیستم، پراخ بازارونو، تجارتي کرنې او صنعت څخه برخمن دي، خو په لوېدیځ یعنې په ټرانسکي کې حتی تر دې وروستیو پورې هم د ځمکو اشتراکي مالکیت سیستم چلېده او واک په دودیز ډول د قبایلي مشرانو په لاس کې و. د لویس د دوه ګوني اقتصاد له مخې، د ناتال او ټرانسکي ترمنځ توپیر د سوېلي افریقا د پراختیا ستونزه انځوروي. که لږ نور هم وړاندې د موضوع تل ته لاړ شو، نو و به ګورو چې یو وخت ټوله سوېلي افریقا د ټرانسکي په څېر بېوزله وه. سوېلي افریقا یو وخت له سختې بېوزلۍ، زړو اقتصادي بنسټونو، زړې او وروسته پاتې ټکنالوژۍ او پر چارو د قبایلي مشرانو له واک څخه کړېده. اقتصادي پراختیا باید په دې معنا وي چې ټرانسکي بالاخره باید پر ناتال بدل شي. دا لیدلوری ډېر حقایق له ځان سره لري، خو دا منطق چې دوه ګونی اقتصاد ولې وجود لري او له عصري یا موډرن اقتصاد سره یې اړیکه څه ده، له پامه غورځوي. د ټرانسکي وروسته پاتې والی د افریقا د وروسته پاتې والي یوازینی میراث نه دی. د ناتال او ټرانسکي ترمنځ دوه ګونی اقتصاد نوې خبره ده او په هېڅ ډول طبیعي پېښه نه شي کېدای. په سوېلي افریقا کې دغه وضعیت سپین پوستو واکمنانو رامنځته کړ. هغوی دغه کار د خپل تجارت لپاره د ارزانه کارګرو د چمتو کولو او د تور پوستو افریقایانو د سیالۍ د مخنیوي په موخه وکړ. دوه ګونی اقتصاد د وروسته پاتې والي او بېوزلۍ یو بل مثال دی، چې یوه طبیعي پدیده یې نه شو ګڼلی. لکه څرنګه چې وروسته به ووینو، سوېلي افریقا او بوتسوانا تر ډېره د مریانو د تجارت او د دې تجارت پر سر د کورنیو جګړو له ورانوونکو اغېزو خوندي پاتې شول. له اروپایانو سره د سوېلي افریقایانو لومړنۍ اړیکه هغه وخت جوړه شوه، کله چې د هالنډ د ختیځ هند کمپنۍ په ۱٦٥۳ کال کې د اوسني کیپ ټاون بندر په ټیبل خلیج کې یوه اډه جوړه کړه. هغه مهال د سوېلي افریقا په لوېدیځ کې نفوس ډېر لږ و او خلک یې د خوی خوی «Khoikhoi» په نامه یادېدل چې زیاتره یې ښکاریان وو. په ختیځ کې چې اوسمهال سیسکي او ټرانسکي موقعیت لري، ګڼ مېشته سیمه وه چې اوسېدونکو یې په کرنه کې ځانګړې مهارت درلود. هغوی په لومړي سر کې له هالنډي استعمارګرو سره نه کومه معامله لرله او نه د مریتوب په معامله کې ښکېل و. د جنوبي افریقا ساحل د مریانو بازار سره کومه اړیکه نه لرله او د سیسکي او ټرانسکي سیمو اوسېدونکي چې د ژوسا په نامه یادېدل، له دغه

ساحله دومره لرې ول چې د هېڅ پام ورته نه کېده. په پایله کې دغه ټولنې له هغو اغېزو خوندي پاتې شوې، چې لوېدیځه او مرکزي افریقا یې سخته زیانمنه کړه. په نولسمه پېړۍ کې د دې سیمو انزوا پای ته ورسېده. د سوېلي افریقا ښکلې او له ناروغیو پاکه هوا د اروپایانو لپاره زړه راښکونکې وه. مثلاً؛ د لوېدیځې افریقا برعکس، سوېلي افریقا ملایمه هوا لرله او دلته د ملاریا او زېړې تبې په څېر استوایي ناروغۍ چې د افریقا زیاتره سیمې یې د سپین پوستو پر هدیرې بدلې کړې وې او د هغوی د اوسېدو پر وړاندې یې خنډونه جوړ کړي وو، نه وې. سوېلي افریقا د اروپایي ښکېلاکګرو لپاره مناسب ځای و. کله چې د ناپیلیوني جګړو پرمهال انګرېزانو د کیپ ټاون سیمه له هالنډیانو څخه ونیوله، دغې سیمې ته د اروپایانو د راتګ لړۍ پراخه شوه او دا پېښه د ژوسا په نامه د جګړو لامل شوه. سوېلي افریقا ته د بهرنیانو د ورتګ او نفوذ لړۍ هغه وخت پراخه شوه، کله چې په ۱۸۳۵ کال کې د «افریکنرس یا بویرس» په نامه مشهورو هالنډیانو له کیپ ټاون او د برېټانیا تر کنټرول لاندې ساحلي سیمو څخه د کوچېدو اوږده لړۍ پیل کړه. افریکنرس یا هالنډ توکمه افریقایانو په سوېلي افریقا کې د «ازاد نارنجي» او «ټرانسوال» په نامه دوه خپلواک ایالتونه ځان ته جوړ کړل. د سوېلي افریقا د پراختیا دویم پړاو په ۱۸۶۷ کال کې په کیمبرلي کې د الماسو او په ۱۸۸۶ کال کې په جوهانسبورګ کې د سرو زرو د بډایه کانونو له کشف وروسته پیل شو. دغو بډایه زېرمو برېټانیا دې ته وهڅوله چې سوېلي افریقا په خپله ولکه کې واخلي. ازاد نارنجي او ټرانسوال ایالتونه د برېټانویانو پرضد پاڅېدل او له ۱۸۸۰ څخه تر ۱۸۸۱ او بیا له ۱۸۹۹ څخه تر ۱۹۰۲ کلونو پورې د دواړو لورو ترمنځ د بویر په نامه جګړې وشوې. برېټانویان په دې جګړه کې بریالي شول او د افریکنس (هالنډیانو) ایالتونه یې په کیپ او ناتال ولایتونو کې مدغم کړل، تر دې چې په ۱۹۱۰ کال کې د سوېلي افریقا اتحاد رامنځته شو. د برېټانویانو او هالنډیانو ترمنځ له جګړې ور هاخوا، د کانونو پر استخراج ولاړ اقتصاد او د اروپایي کډوالو سېل، د سیمې پر پراختیا نورې ضمني اغېزې هم وکړې. تر ټولو مهمه دا چې یادو کډوالو د خوراکي توکو او نورو کرنیزو تولیداتو ته تقاضا لوړه کړه. دغې تقاضا د سوېلي افریقا د اصلي اوسېدونکو یا بومي وګړو لپاره د کرنې او سوداګرۍ په برخه کې نوي اقتصادي فرصتونه وزېږول. د کالین بانډي په نامه مورخ لیکي چې په سیسکي او ټرانسکي کې بومي وګړو د یادو اقتصادي فرصتونو پر وړاندې چټک غبرګون وښود. ان په ۱۸۳۲ کال کې د کانونو تر کشف مخکې په دې سیمه کې نوي اقتصادي تحرک او نوو مصرفي توکو ته د افریقایانو تقاضا- چې دغې سیمې ته د اروپایانو د راتګ لامل ګڼل کېږي- د موارووین په نوم د یوه

مذهبي مبلغ پام ځان ته ور اړولی و. هغه لیکي: «هغوی د دغو توکو چمتو کولو ته منتظر دي... ځو خپل مزد واخلي او بیا په دې پیسو جامې، بېل، سپاره، ګاډۍ او نور د اړتیا وړ توکي وپېري.»

مدني کمېشنر جان همینګ په ۱۸۷۶ کال کې د سیسکي فینګولنډ سیمې ته ورغلی و، هغه په خپل یادښت کې لیکي:«زه هغو پرمختګونو چې په وروستیو څو کلونو کې د فینګویانو له لوري ترسره شوي وو، ډېر هیښ کړم...هر چېرته چې تللم له ښښتو او ډېرو جوړې جونګړې او کورونه به مې تر سترګو کېدل. څو ځایه مې لوی کورونه ولیدل چې له ښښتو جوړ شوي وو... هلته د مېوو ونې کرل شوې وې، هر چېرته رواني اوبه بهېدې او چېرته چې اوبه وې، هلته ځمکې هم کرل کېدې. په ځمکو کې له سپارې څخه کار اخیستل کېده، د غونډیو له لمنو د غرونو تر څوکو پورې کښت کېده. د کښت وړ ځمکو پراخوالي هیښ کړی وم، تر اوسه مې دومره اباده او پراخه ځمکه نه وه لیدلې.»

د افریقا لويې وچې د نورو سیمو په پرتله، دلته په کرنه کې له سپارې څخه استفاده نوې خبره وه؛ خو کله چې دا زمینه برابره شوه، معلومېدل چې افریقایي کروندګر له دې ټکنالوژۍ څخه ګټې اخیستنې ته لېواله وو. هغوی دغه راز د اوبو لګونې او د ګاډۍ جوړونې په برخه کې پانګونې ته لېواله وو. د کرنیز اقتصاد په غوړېدو سره، سختو قبیلوي بنسټونو په انزوا پیل وکړ. د مالکیت حقونو په برخه کې د بدلون په اړه ډېر شواهد شته. اومزیم کولو چې د ټرانسکي د ګریکوالنډ په ختیځ کې قاضي و، په ۱۸۷۹ کال کې په خپل یوه یادښت کې لیکي:«د ځمکو د اخیستو لپاره د ځایي خلکو لېوالتیا ورځ تر بلې ډېرېږي- هغوی تر اوسه ۳۸،۰۰۰ ایکره ځمکه پېرلې ده.» نوموړي درې کاله وروسته بیا ولیکل چې نږدې ۸۰۰۰۰ افریقایي کروندګرو په همدې سیمه کې ۹۰،۰۰۰ ایکره ځمکه اخیستې او کار یې پرې پیل کړی دی. که څه هم افریقا د صنعتي انقلاب په پړاو کې نه وه، خو رښتیني بدلونونه پر لاره و. پر ځمکو د مالکیت حقونو خوندیتوب د قبایلي مشرانو ځای ځایګی کمزوری کاوه او نوو کسانو ته یې د ځمکو د اخیستو او د ثروت د تولید چانس په لاس ورکاوه. دا هغه بدلون و چې تر دې وړاندې څو لسیزې مخکې یې تصویر هم نه کېده. دا کار همدا راز ښیي چې د استعماري بنسټونو او استبدادي اداري نظامونو سقوط څنګه کولای شي چې نوې چټکه اقتصادي وده وزېږوي. په سیسکي کې د ستېفن سونجیګا په نامه د یوه بېوزله کروندګر کیسه دا واقعیت په ښه توګه څرګندوي. سونجیکا په ۱۹۱۱ کال کې په خپله وینا کې وویل: کله مې چې په لومړي ځل هوډ وکړ چې ځمکه اخلم، پلار مې راته وویل:«ځمکه اخلې؟ ځمکه څنګه اخیستی شې؟ ته

نه پوهېږې چې دا ټوله ځمکه د خدای ده او دا حق یې یوازې قبایلي مشرانو ته ورکړی؟» د سونجیکا د پلار څرګندونې د پوهېدو وړ وې، خو سونجیکا له خپلې پرېکړې پر شا نه شو. هغه په کینګ ویلیم ټاون کې دنده واخیسته او زیاتوي:«ما یو شخصي بانکي حساب پرانېسته چې خپله سپما پکې خوندي کړم...تر دې پورې چې سپما مې اتیا پونډو ته ورسېده... په دې پیسو مې دوه جوړه غویان، یوه سپاره، یو جغ او نور کرنیز سامان الات واخیستل. زه نه غواړم چې خپلو ملګرو ته جدي سپارښتنه وکړم چې هرو مرو دې د کرنې کسب ته مخه کړي...هغوی باید د ګټور کسب لپاره عصري لارې چارې ولټوي.»

یو ځانګړی سند چې په دې دوره کې د افریقایي کروندګرو هوساینه او اقتصادي خوځښت څرګندوي، د داویس «W. J. Davis» په نامه د یوه مذهبي مبلغ لیک دی چې په ۱۸۶۹ کال کې یې برېټانیا ته استولی و. هغه د خوشالۍ په څرګندولو سره لیکي چې په لانکشایر کې د «نساجانو مرستندویه صندوق» لپاره یې ۴۶ پونډه نغدې پیسې ټولې کړې دي. هغه مهال هوسا افریقایي کروندګرو په برېټانیا کې د نساجۍ له بېوزله کارګرانو سره د صدقې په نوم مرسته کوله. له شک پرته چې دغه اقتصادي پرمختګ او تحرک د قبایلي مشرانو لپاره د زغملو نه و، ځکه هغوی دغه بدلون د خپل واک و ځواک لپاره خطر ګاڼه. قبایلي مشرانو به د ځمکو د بهبود او اصلاح په برخه کې لکه د اوبو لګونې لپاره د کانال کیندنې او د پولې کښلو پر وړاندې مخالفت کاوه. هغوی انګېرلې وه چې دغه اصلاحات د خصوصي مالکیت او د دوی د ټغر ټولېدو پیلامه ده. هغه اروپایان چې د صحنې شاهدان وو، زیاتوي چې سنتي مشران او نور بانفوذه کسان لکه طبیبان او جادوګر هم په افریقایي ټولنه کې په کرنه کې د سپارې کارونې او په تجارت کې د نوې ټکنالوژۍ له کارونې سره مخالف وو. خو په سوېلي افریقا کې د برېټانوي استعمار پرمهال د سیسکي او ټرانسکي ادغام، د دغو قبایلي یا سنتي مشرانو واک کمزوری کړ او د نوي راټوکېدلي اقتصادي پرمختګ پرضد د هغوی مقاومت کافي نه و.

د افریقا د اقتصادي پرمختګ لپاره ان نسبي پرانېستو بنسټونو او د مشرانو د واک محدودېدل هم بسنه کوله. خو له بده مرغه چې عمر یې لنډ و او د ۱۸۹۰ او ۱۹۱۳ کلونو ترمنځ دغه بهیر ناڅاپه په ټپه ودرېد او معکوس شو. هغه اقتصادي خوځښت او هوساینه چې افریقایانو په دې پنځوس کلنه دوره کې رامنځته کړې وه، د دوو قوتونو او فکټورونو له لوري ټکنۍ او له پښو وغورځول شوه: لومړی؛ د اروپایي کروندګرو دښمني وه چې له ځایي وګړو یا بومیانو سره یې سیالي کوله. افریقایي بریالیو کروندګرو د هغو غله جاتو او محصولاتو بیې راټیټې کړې چې اروپایانو هم تولیدول. اروپایانو د دې کار په غبرګون کې د کاروبار له صحنې څخه

د افریقایانو په ګوښه کولو لاس پورې کړ. دویم عامل تر دې هم اغېزناک او سخت و. اروپایانو د کان کیندنې په سکتور کې ارزانه کارګرو ته اړتیا لرله او دا هدف یوازې د افریقایانو په بېوزله کولو سره ترلاسه کېدای شو. دا هغه تګلاره وه چې اروپایانو په سوېلي افریقا کې پلې کړه او ځو لسیزې پر خپل ځای پاتې وه. د کانونو اتحادیې رییس «جورج البو» هغه اعتراف چې په ۱۸۹۷ کال کې یې د یوه څېړنیز کمېسیون پوښتنو ته په ځواب کې کړی، د ارزانه کارګرو د چمتو کولو په موخه د افریقایانو د بېوزله کولو تګلاره په ښه توګه روښانه کوي. هغه په خپلو څرګندونو کې وایي چې د ارزانه کارګرو د پیدا کولو لپاره به یې کارګرو ته ویل «ستاسو مزد کم شوی دی». نوموړی په دې اړه داسې شاهدي ورکوي:

کمېسیون: فرض کړئ چې کافر «تور پوستي افریقایان» تقاعد او پر کور کېناستل، ایا تاسو موافق یاست چې له دولت څخه د غوښتنې په صورت کې هغوی جبري کار ته وګومارل شي؟

البو: دقیقاً، زه هغوی جبري کار ته رابولم...ولې یو تور باید پرېښودل شي چې وزګار کېني؟ زه فکر کوم یو کافر یا تورپوستی باید کار ته مجبور کړل شي، څو د خپل ژوند لګښتونه پوره کړي.

کمېسیون: که یو څوک له کار پرته ژوند کولای شي، څنګه کولای شئ چې هغه جبري کار ته راوبولئ؟

البو: مالیه ترې اخلو...

کمېسیون: یعنې تاسو تور پوستو ته اجازه نه ورکوئ چې ځمکه او جایداد ولري، خو ایا هغوی د سپین پوستو د بډایه کولو لپاره کار ورکړي؟

البو: هغوی باید له خپلو ګاونډیو سره د مرستې لپاره د خپلې برخې کار وکړي.

د ښکېلاکګرو د پورته دواړو تګلارو، یعنې له سپین پوستو کروندګرو سره د تور پوستو د سیالۍ د مخنیوي او د ارزان بیه کاري ځواک د تامین په موخه په ۱۹۱۳ کال کې د «بومیانو د ځمکو قانون» تصویب شو. دغه قانون سوېلي افریقا پر دوو برخو ووېشله: عصري شتمنه برخه او سنتي بېوزله برخه، یعنې هغه څه چې د لویس د دوه ګوني اقتصاد پر نظریې د تایید مهر لګوي. دغه قانون حکم کاوه چې د سوېلي افریقا ۸۷ سلنه ځمکه یا اراضي باید اروپایانو ته چې د ټول نفوس ۲۰ سلنه یې جوړول، ورکړل شي او پاتې ۱۳ سلنه د افریقایانو حق کېده. البته تر دې قانون مخکې هم اروپایانو د افریقایانو د ګوښه کولو هڅې پیل کړې وې او هغوی یې په تدریجي توګه ځانګړو شوو کوچنیو او محدودو سیمو ته کډه کړل. خو د ۱۹۱۳ کال قانون په سوېلي افریقا کې وضعیت په بشپړه توګه بدل او د اپارتاید رژیم واکمنېدو ته یې لار هواره

کړه. د اپارتاید له مخې تور پوستي له سیاسي او اقتصادي حقونو بې برخې شول، په داسې حال کې سپین پوستي لږکي له دواړو برخمن و. د ځمکو په قانون کې د تور پوستو افریقایانو لپاره ځانګړې سیمې لکه ټرانسکي او سیسکي په پام کې نیول شوې وې، چې وروسته د « the Bantustans» په نامه وپېژندل شوې. ځانګړو سیمو ته د افریقایانو کډه کول په سوېلي افریقا کې د اپارتاید بله ناخواله وه، ځکه چې دغه رژیم ادعا کوله چې د سوېلي افریقا بومي اوسېدونکي د دې سیمې اصلي اوسېدونکي نه دي، بلکې د «بانټو» په نامه هغه خلک دي چې شاوخوا ۱۰۰۰ کاله مخکې د نایجریا له ختیځ څخه دلته کډه شوي دي، له همدې امله دوی په دې خاوره کې د اوسېدو حق نه لري او تر اروپایانو یې ډېر مستحق نه دي. شپاړسمه نقشه د ۱۹۱۳ کال او ۱۹۳٦ کال قوانینو له مخې افریقایانو ته ځانګړې شوې ځمکه په ګوته کوي. په نقشه کې دغه راز د هغو ځمکو د وېش په اړه هم معلومات شته چې له ۱۹۷۰ وروسته په زیمبابوې کې د یوه دوه ګوني اقتصاد په چوکاټ کې وشول- په دیارلسم څپرکي کې به په دې اړه ډېر بحث وکړو.

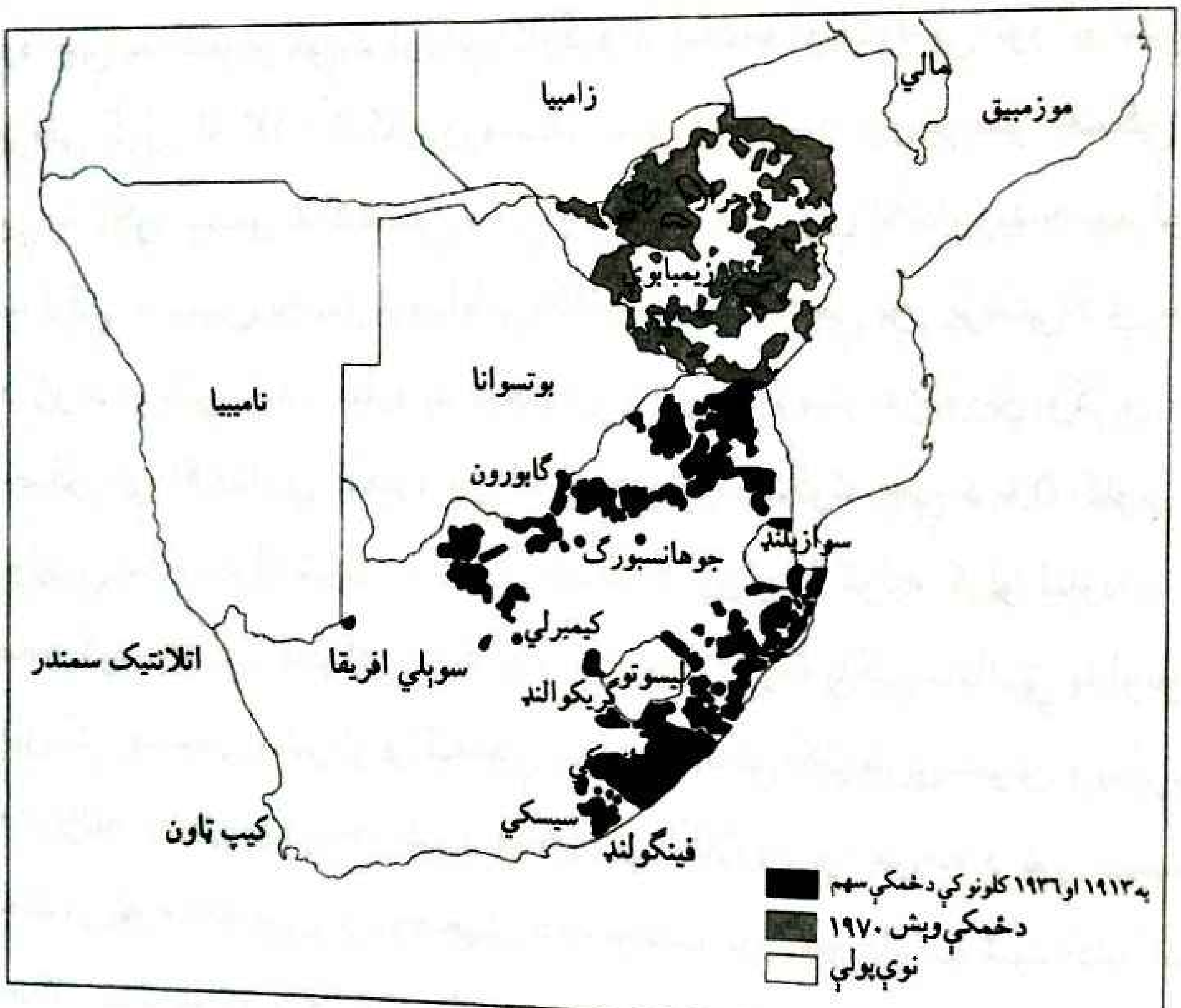

۱٦مه نقشه: په سوېلي افریقا او زیمبابوې کې د سپین پوستو واکمنانو له لوري تور پوستو ته ځانګړې شوې ځمکې

د ۱۹۱۳ کال قانون همدارنګه پر تور پوستو بندیز لګولی و، چې د سپین پوستو ځمکې په اجاره نه شي اخیستلی او نه پکې اوسېدلی شي، پرته له دې چې د مزدور په توګه پکې کار وکړي. لکه څرنګه چې د بومیانو په چارو کې سکرتر په دې اړه لیکي:«په راتلونکي کې د دغه قانون عواقب دا وو، چې د اروپایانو او بومي وګړو ترمنځ د ځمکو او محصولاتو په برخه کې د هر ډول راکړې ورکړې مخه ډب کړي. له بومیانو سره د اروپایانو ټول قراردونه به یوازې د خدمت یا مزدورۍ په برخه کې

وي. په دغه ډول قراردادونو کې کار هېڅ داسې کوم قید او محدودیت نه و چې کار مشران دې بومي وګړو ته د کړي خدمت په بدل کې پیسې ور نه کړي او یا په یوه ټوټه ځمکه کې د کړي کار په بدل کې حاصل ورکړي. خو بومیانو یا تور پوستي دا حق نه درلود چې له سپین پوستو ځمکې وپېري.»

په ۱۹۵۰ او ۱۹۶۰ مه لسیزه کې کله چې پراختیایي اقتصاد د یوې علمي څانګې په توګه د را وټوکېدو او د ارتر لویس نظریات د پراخېدو په حال کې و، په سوېلي افریقا کې د تور پوستو او سپین پوستو د ژوند د سطحې ترمنځ ژور توپیرونه د اقتصاد پوهانو لپاره د دوه ګوني اقتصاد د تیورۍ یو روڼ انځور و. د اروپایي اقتصاد برخه له ښاري ژوند، لوستي نسل او نوې ټکنالوژۍ څخه برخمنه وه، په داسې حال کې چې اصلي یا بومي وګړو وروسته پاتې او کلیوالي ژوند درلود، بشري ځواک یې ناکاره او د بې سوادۍ کچه پکې خورا لوړه وه. داسې انګېرل کېدل چې ګنې دا د وروسته پاتې افریقا ازلي بخت دی. دوه ګونی اقتصاد کومه طبیعي پدیده نه وه، بلکې ریښه یې په اروپایي استعمار کې وه. دا چې د تور پوستو سیمې بېوزله، خلک یې نالوستي او له ټکنالوژۍ ډېرې لرې پاتې وې، لامل یې د استعماري دولت تګلاره وه چې په کانونو کې د ارزانه کارګرو د استخدام لپاره یې تور پوستي له هر ډول حقونو بې برخې کړل. له ۱۹۱۳ کال وروسته، سپین پوستو د تور پوستو ځمکې غصب کړې او هغوی یې ځانګړو سیمو ته کډه کړل، چې ډېرې کوچنۍ وې او د ژوند د چلولو لپاره یې هېڅ سرچینې نه لرلې. د سپین پوستو اروپایانو تګلاره همدا وه چې تور پوستي دې حد ته مجبور کړي، څو د ژوندي پاتې کېدو لپاره په ناچارۍ د سپین پوستو مزدوري وکړي. دغې ناروا تګلارې په خلکو کې اقتصادي انګېزه ووژله او هغه پرمختګونه چې د ۵۰ کلونو په ترڅ کې شوي وو، ټول پر شا وتمبول شول. خلکو د ځمکو د اړولو او قولبه کولو لپاره د سپارې پر ځای بېل ته مخه کړه. یوازې اقتصادي انګېزه و نه تروړل شوه، بلکې سیاسي بدلونونو هم معکوس حرکت پیل کړ. د سنتي مشرانو واک چې تر دې مخکې کمزورۍ شوی و، بېرته تقویه شو، ځکه چې د ارزانه کارګرو په برخه کې د استعماري تګلارې یوه موخه د تور پوستو د خصوصي مالکیت حقونو له منځه وړل و. وضعیت هغه وخت نور هم نازک شو، کله چې په ۱۹۵۱ کال کې حکومت د «بانټو د واکونو قانون» تصویب کړ. د افریقایي کروندګرو د مالکیت حقونو سلب د هغوی د سختې بېوزلۍ سبب شو. دغه کار نه یوازې د یوه وروسته پاتې اقتصاد بنسټ کېښود، بلکې خلک یې داسې بېوزله کړل چې دغه اقتصاد یې لاپسې تقویه کاوه. په ۱۹۱۳ کال کې د بومیانو د ځمکو قانون تر تصویب وروسته، ټرانسکي او سیسکي سیمې تلپاتې

اقتصادي ځوړتیا په مخه کړې. د کارګرانو د ګورماني او استخدام هغه اسناد چې د فرانسس ویلسن په نامه تاریخ لیکونکي ترلاسه کړي، ښيي چې دغه ځوړتیا د سوېلي افریقا د اقتصاد ټولو برخو ته وغځېده. د ۱۹۱۱ او ۱۹۲۱ کلونو ترمنځ د ځمکو قانون او نورو قوانینو تر تصویب وروسته د کان کیندونکو مزد ۳۰ سلنه کم شو. سره له دې چې په ۱۹۶۱ کال کې د سوېلي افریقا اقتصاد نسبتاً دوامداره وده لرله، لا هم د ۱۹۱۱ کال په پرتله کارګرو ۱۲ سلنه لږ مزد درلود. د حیرانۍ خبره نه ده چې سوېلي افریقا په دې موده کې د نړۍ د نابرابرو هېوادونو په کتار کې و. ایا حتی په دغسې شرایطو کې هم تور پوستو افریقایانو حق نه درلود چې په موډرن اروپايي اقتصاد کې پر پښو ودرېږي، کاروبار او تجارت پیل کړي، یا زده کړې وکړي او په کسب و کار بوخت شي؟ دولت تضمین کړې وه چې تور پوستو ته به دا حق نه ورکول کېږي. هېڅ افریقایي حق نه درلود چې ځمکه ولري او د اروپايي اقتصاد تر ولکې لاندې په ۸۷ سلنه ځمکه کې تجارت یا کاروبار پیل کړي. د اپارتاید رژیم پوهېده چې تحصیل کړي او لوستي تور پوستي د دې پر ځای چې په کانونو کې کار وکړي، له دوی سره به په سیالۍ لاس پورې کړي. په ۱۹۰۴ کال کې په کاني اقتصاد کې د اروپایانو لپاره د دندې د ریزروېشن سیستم رامنځته شو. هېڅ تور پوستي حق نه درلود چې په بانکونو، ترکانۍ، د بخار دېګونو جوړولو، د برنزو پروسس، خټګرۍ او .... لېست همداسې غځېږي تر دې چې ان د نجارۍ په دستګاه کې یې د کار کولو حق نه درلود. تور پوستي افریقایان د کانونونو په سکتور کې له هر ډول دندې منع کړل شول. دا د رنګ له مخې پر یوه ټبر بندیز و، چې په سوېلي افریقا کې د اپارتاید ټبرپال رژیم عملي کړی و. د رنګ پر اساس بندیز په ۱۹۲۶ کال کې ټولو اقتصادي برخو ته وغځېد او تر ۱۹۸۰ پورې یې دوام وکړ. حیرانوونکي نه ده چې تور پوستو لوړې زده کړې نه درلودې؛ د سوېلي افریقا استعماري دولت نه یوازې له زده کړو څخه د افریقایانو د اقتصادي ګټې اخیستنې شونتیا له منځه یووړه، بلکې د تور پوستو په ښوونځیو کې یې د پانګونې مخه ونیوله او د هغوی د زده کړو مخه یې ډپ کړه. دغه سیاست په ۱۹۵۰ مه لسیزه کې هغه وخت لا سخت شو، کله چې دولت د اپارتاید رژیم د یو تن بنسټګر «هندرېک وېروړډ» په مشرۍ چې تر ۱۹۹۴ کال پورې ژوندی و؛ د «بانټو د زده کړو قانون» تصویب کړ. د دې قانون فلسفه په خپله هندرېک په ۱۹۵۴ کال کې په یوه وینا کې داسې بیان کړه:« بانټو باید خپلې ټولنې ته د خدمت لپاره ټولو برخو ته سوق شي. هغوی ته په اروپايي ټولنه کې د کارګرۍ په لوړو پوستونو کې ځای نشته... د هغو زده کړو ترلاسه کول چې موخه یې په

اروپايي ټولنه کې ځان ځايول وي، په داسې حال کې چې هغوی نه شي کولای ځان ځای کړي؛ نو هڅې يې بېځايه دي.»

هغه دوه ګونی اقتصاد چې هنډرېک په خپلو خبرو کې ورته اشاره وکړه، د منځپانګې له مخې د لويس د دوه ګوني اقتصاد له تيورۍ سره توپير لري. په سوېلي افريقا کې دوه ګونی اقتصاد د معکوسې ودې له امله نه و رامنځته شوی، بلکې دولت خپله په لوی لاس دا ډول وضعيت حاکم کړ. دلته تګلاره دا وه چې د اقتصادي پراختيا په موخه د اقتصاد عصري برخې ته د بېوزله وګړو د لاسرسي مخه ونيول شي. خو برعکس؛ د عصري برخې پرمختګ بيا د سنتي يا وروسته پاتې برخې د پرمختګ له برکته و، ځکه چې د پرمختللو سيمو سپين پوستو د وروسته پاتې سيمو غير مسلکي تور پوستي کارګر په ډېر ارزانه مزد پر کار ګومارل او د هغوی پرمټ يې په لويه پيمانه ثروت توليداوه. په سوېلي افريقا کې هېڅ داسې تګلاره نه وه، چې له مخې يې غير مسلکي تور پوستي کارګران بايد وروزل شي، هغه څه چې لويس يې تمه لرله. تور پوستي کارګران په حقيقت کې قصداً او په سيستماتيک ډول غير مسلکي ساتل کېدل، څو له سپين پوستو سره د سيالۍ جوګه نه شي. د سوېلي افريقا کې د سنتي اقتصاد تور پوستي وګړي رښتيا هم په لومه کې ګير شوي وو، خو دا د پراختيا ستونزه نه وه، بلکې د ستونزې ريښه د سپين پوستو په سياستونو کې وه. دا هم د تعجب خبره نه ده، چې د اقتصادي پرمختګ هغه ډول چې سپين پوستو د سوېلي افريقا په نصيب کړ، نهايتاً محدود و؛ ځکه چې دغه پرمختګ د هغو زبېښونکو بنسټونو پر اساس بنا شوی و، چې سپين پوستو د تور پوستو د زبېښناک په موخه جوړ کړي وو. د سوېلي افريقا سپين پوستو د مالکيت حق درلود. هغوی پر زده کړو پانګونه کوله، د سرو زرو او الماسو د استخراج او پلور له لارې يې بې خرته شتمنۍ ترلاسه کړې. خو د دې هېواد اتيا سلنه لوی اکثريت ګوښه کړل شوی و او د اقتصادي فعاليتونو ټولې دروازې يې پرمخ تړل شوې وې. تور پوستو حق نه درلود چې خپلې ورتياوې وکاروي، هغوی همدا راز حق نه درلود چې مسلکي کارګران، سوداګر، پانګوال، انجنيران يا متخصصين شي. سپين پوستي د زبېښونکو بنسټونو پرمټ د تور پوستو د زبېښناک له لارې شتمن شول. سپين پوستو په حقيقت کې د لوېديځې اروپا په معيارونو برابر ژوند درلود، په داسې حال کې چې د تور پوستو ژوند د افريقا په صحرا کې د نورو وګړو ژوند ته ورته و. دغې اقتصادي ودې چې له خلاق تخريب څخه خالي وه او يوازې سپين پوستي ترې برخمن وو، د سرو زرو او الماسو تر استخراجه پورې يې دوام پيدا کړ. بالاخره په ۱۹۷۰ مه لسيزه کې دغه وده په ټپه ودرېده. بياهم د تعجب وړ نه ده چې دغه زبېښونکي اقتصادي بنسټونه د يو لړ سختو زبېښونکو

سیاسي بنسټونو له لوري حمایه کېدل. له ۱۹۹۴ کال مخکې په سوېلي افریقا کې ټول واک او ځواک له سپین پوستو سره و او دا یوازینی قوم و چې په ټاکنو کې د رایې ورکونې او د حکومت کولو حق یې درلود. پوځ، پولیس او ټول حکومتي بنسټونه د سپین پوستو په لاس کې و. دغه بنسټونه د سپین پوستو کډوالو له راتگ سره سم جوړ شوي وو. په ۱۹۱۰ کال کې د سوېلي افریقا اتحادیې د جوړېدو پرمهال افریکنرس یا اروپایانو په نارنجي او ټرانسول ایالتونو کې ځانگړي او توکمیز حقونه لرل او تور پوستي له سیاسي مشارکت څخه چورلټ محروم کړل شوي وو. په ناتال او کیپ ټاون ایالتونو کې تور پوستو ته هغه وخت د رایې ورکولو حق درلود، چې ټاکلې اندازه شتمني یې لرله، هغه شرط چې پوره کول یې خورا ستونزمن و. تر ۱۹۱۰ کال پورې په ناتال او کیپ ټاون کې دا وضعیت همداسې په خپل ځای پاتې شو، خو په ۱۹۳۰ لسیزه کې په ټوله افریقا کې تور پوستو ته د رایې ورکونې حق ورکړل شو.

د سوېلي افریقا دوه گونی اقتصاد په ۱۹۹۴ کال کې پای ته ورسېد، خو د هغو عواملو پر اساس نه چې ارتر لویس یې وړاندوینه کړې وه. دا کومه طبیعي پروسه نه وه چې د تور پوستو د اقتصادي پرمختگ پر وړاندې یې ایجاد شوي خنډونه ونړول، بلکې د سوېلي افریقا تور پوستو د اپارتایډ رژیم د ظلم او زور زیاتي پرضد په پراخو لاریونونو او اعتراضونو لاس پورې کړ. په ۱۹۷۶ کال کې د سووېتو «Soweto» تر پاڅون وروسته دغه اعتراضونه نور هم پراخ او منظم شول چې په پایله کې اپارتایډ رژیم نسکور شو. د سپین پوستو قدرت په سوېلي افریقا کې دوه گونی اقتصاد جوړ کړ، خو تور پوستو د اعتراضونو او لاریونونو له لارې په خپل قدرت سره دا نظام له منځه یووړ.

معکوسه پراختیا

نن ورځ په نړۍ کې اقتصادي نا انډولي له دې امله ده چې په نولسمه او شلمه پېړۍ کې یو شمېر ملتونه له صنعتي انقلاب او ټکنالوژۍ څخه په گټه اخیستنه بریالي شول، په داسې حال کې نور ملتونه په کې پاتې راغلل. ټکنالوژیکي بدلونونه د هوساینې او پرمختگ ماشین دی، یا کولای شو ووایو چې تر دې هم مهم او حیاتي. هغو هېوادونو چې له نوې ټکنالوژۍ گټه وا نه خیسته، د پرمختگ له ماشینه بې برخې شول. لکه څرنگه چې په دې او تېرو فصلونو کې مو ولوستل، دغه وروسته والی د هغوی له ناکاره زېښنونکو بنسټونو څخه سرچینه اخلي، چې دغه بنسټونه بیا په خپل وار د استبدادي بنسټونو زېږنده ده. خو په دې څپرکي کې همدا راز څرگنده شوه چې زېښنونکي بنسټونه په بېلابېلو مواردو کې چې د دې ملتونو د بېوزلۍ بنسټ

يې جوړاوه، د هماغه پروسو په پایله کې تحمیل او یا نور هم تقویه شول؛ چې اروپایان يې د ودې او ګټې خاوندان کړل: د اروپايي ښکېلاک او سوداګرۍ پراختیا! په حقیقت کې اروپايي استعماري امپراتورۍ تر ډېره د خپلواکو دولتونو د رنګولو او د نړۍ په بېلابېلو برخو کې د ځايي خلکو د استثمار په موخه جوړې شوې وې، لکه د مولوکان ټاپوګان چې د ځايي وګړو تر نابودولو وروسته اروپایانو افریقايي مریان دې سیمې ته راوستل او پر کرنه يې بوخت کړل او بالاخره دلته د دولتونو اساس له پیله پر زبېښونکو بنسټونو کېښودل شو. موږ نه پوهېږو چې که اروپایانو په باندا ټاپوګانو، د اوسنۍ اندونیزیا په آسه او میانمار کې کوچني دولت-ښارونه نه وای نړولي، اوس به يې برخلیک څه ډول و؟ ښايي هغوی خپل پرتمین انقلاب لرلی او یا په تدریجي توګه د درملو مخ پر ودې تجارت باندې ولاړ، د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو په لور يې حرکت کړی وای. خو د هالنډ د ختیځ هند کمپنۍ په راتګ سره دا کار ناشونی شو. د ختیځ هند کمپنۍ د باندا ټاپو د اوسېدونکو په ټولوژنې سره په دې جزیره کې د پرمختګ هیلې تر خاورو لاندې کړې. د هالنډیانو د ښکېلاک له وېرې د سوېل ختیځې اسیا زیاتره سیمو له تجارتي فعالیتونو او کرنې لاس واخیست.

د اسیا د تمدنونو د یوې مهمې زانګو په توګه، د هند کیسه هم دغه ډول ده. دلته پراختیا د هالنډیانو له لوري نه، بلکې د انګرېزانو له خوا سرچپه او معکوسه شوه. هند په اتلسمه پېړۍ کې په نړۍ کې د منسوجاتو ستر تولیدوونکی او صادروونکی هېواد و. هندي خامتا او وړین توکي په اروپايي، اسیايي او ان افریقايي مارکېټونو کې پلورل کېدل. برېتانیا ته به دغه توکي د برېتانیا ختیځ هند کمپنۍ واردول. د برېتانیا د ختیځ هند کمپنۍ په ۱٦۰۰ کال کې له خپل هالنډي سیالې کمپنۍ څخه دوه کاله مخکې تاسیس شوې وه او اولسمه پېړۍ يې د هند د ارزښتناکه صادراتو په انحصارولو تېره کړه. یاده کمپنۍ له پرتګالیانو سره په ګوا، چیټاګونګ او بمبي او له فرانسویانو سره په «پونداچیري، چندر ناګور، یانام او کارایکال» سیمو کې سیالي کوله. په اووم څپرکي کې مو ولوستل، چې پرتیمن انقلاب د برېتانیا د ختیځ هند کمپنۍ پر وړاندې خنډونه رامنځته کړل. هغه انحصاري حقونه چې د ستیوارت کورنۍ پاچاهانو کمپنۍ ته ورکړي وو، د ۱٦۸۸ کال تر پرتمین انقلاب وروسته لومړی محدود او بیا د یوې لسیزې په ترڅ کې چورلټ له منځه یووړل شول. د انحصار له منځه تګ، انګرېز نساجانو ته فرصت ورکړ چې د پارلمان په ملاتړ د هغو هندي ټوکرو د وادراتو مخه ونیسي، چې د ختیځ هند کمپنۍ په ولکه کې و. په اتلسمه پېړۍ کې د «رابرټ کلیو» په مشرۍ ختیځ هند کمپنۍ خپله تګلاره بدله او د یوې قاره يي امپراتورۍ جوړولو ته يې مخه کړه. که څه هم په هند کې

د مغولو امپراتوري واکمنه وه، خو هند دا مهال عملاً د بېلابېلو رقیبو سیاسي ډلو او حکومتونو ترمنځ وېشل شوی و. د ختیځ هند کمپنۍ په لومړي ځل په ۱۷۵۷ کال کې د پلاسي او په ۱۷۶۴ کال کې د بوکسر په جګړو کې د ځايي حکومتونو په ړنګولو سره په ختیځ کې تر بنګال پورې پرمختګ وکړ. کمپنۍ د دې سیمې شتمنۍ لوټ کړې او د مغولي پاچاهانو زېښنونکي بنسټونه یې په خپل واک کې واخیستل. د ختیځ هند کمپنۍ دغه پراختیا یا استعمار په هند کې د نساجۍ صنعت له سخت ځوړتیا سره مخ کړ، ځکه چې دغو تولیداتو ته نور په برېټانیا کې مارکېټ نه و. دغې ځوړتیا په هند کې بېوزلي زیاته او د ښاري کېدو بهیر یې په ټپه ودراوه او په نتیجه کې په هند کې پراختیايي بهیر معکوس حرکت پیل کړ. هندیان داسې مرحلې ته ورسېدل چې د خپلو نساجي تولیداتو پر ځای به یې برېټانوي هغه پلورل او د برېټانیا ختیځ هند کمپنۍ لپاره یې د تریاکو کښت ته مخه کړه، چې دغه تریاک به چین ته صادرېدل. په اتلانتیک کې ورته وضعیت په افریقا کې د پراختیا معکوس بهیر له ځان سره درلود، که څه هم د دې لوېې وچې لومړنیو شرایطو د سوېل ختیځې اسیا په څېر انکشاف نه و موندلی. زیاتره افریقایي دولتونه پر جنګي ماشین بدل شوي وو چې مریان به یې نیول او بیا به یې پر اروپایانو پلورل. دا چې د دولت او بېلابېلو ډلو ترمنځ شخړې به پر تلپاتو جګړو اوښتې، په افریقا کې ډېری دولتونه چې په زیاترو مواردو کې لا سیاسي سنټرالېزېشن ته رسېدلي هم نه وو، له منځه لاړل او ناکامو زېښنونکو بنسټونو ته یې لار هواره کړه، چې په دې اړه به وروسته بحث وکړو. د افریقا په ځینو محدودو سیمو لکه سوېلي افریقا کې چې د مریانو سوداګري په کې نه وه، هلته بیا اروپایانو د کانونو او د کرنې سکتورونو لپاره د ارزانه کاري ځواک د برابرولو په موخه متفاوت بنسټونه تاسیس کړل. په سوېلي افریقا کې داسې دوه ګونی اقتصاد رامنځته شو، چې د دې هېواد ۸۰ سلنه وګړو په سوداګرۍ، کرنه او نورو مسلکي برخو کې د کار او فعالیت حق نه درلود. دا ټول موږ ته نه یوازې دا رابښيي چې د نړۍ سترې برخې ولې له صنعتي کېدو بې برخې پاتې شوې، بلکې دا هم څرګندوي چې څنګه ممکنه ده چې ځینې وخت اقتصادي پراختیا د کورني اقتصاد له ځینو برخو او یا د نړۍ اقتصاد څخه تغذیه کېږي یا هم د دې وضعیت رامنځته کولو ته لار پرانېزي.

لسم څپرکی

د هوساینې څپرول

د مجرمینو جزیره

بریټانیا په اتلسمه پېړۍ کې د مجرمینو پر وړاندې اسانه تګلاره غوره کړې وه: له مخې او ذهنه د هغوی لرې شړل. له همدې امله ډېری مجرمین د امپراتورۍ مستعمرو ته تبعید شول. د امریکا متحده ایالتونو کې د خپلواکۍ تر جګړې مخکې، مجرمین لومړی امریکایي مستعمرې ته لېږدول کېدل، خو له ۱۷۷۸ کال وروسته چې د امریکا متحده ایالتونو له بریټانیا خپله ازادي واخیسته، هلته د بریټانوي مجرمینو لېږدېدل بند شول او د بریټانیا حکومت اړ و، چې د مجرمینو لپاره نوی ځای پیدا کړي. بریټانیا لومړی د لوېدیځې افریقا په فکر کې شوه، خو د افریقا هوا د ملاریا او زېړې تبې د ناروغیو له امله چې اروپایانو یې پر وړاندې هېڅ راز خوندیتوب نه درلود، دومره وژونکې وه چې حکومت د سپین پوستو دغې هدیرې ته د مجرمینو له استولو ډډه وکړه. دویم غوراوی استرالیا وه. د استرالیا ختیځه ساحلي برخه لا له وړاندې د ستر اوبمزلي 'کپتان جېمز کوک' له لوري کشف شوې وه، کوک د ۱۷۷۰ کال د اپرېل په ۲۹ مه یوې زړه راښکونې ابنا ته ورسېد. دا چې په دې سیمه کې بډایه طبیعي بوټي پیدا کېدل، کوک او له هغه سره مل بیولوجستانو یاده سیمه د 'بوټاني خلیج' په نوم ونوموله. د بریټانوي چارواکو په اند استرالیا د مجرمینو د تبعید لپاره غوره سیمه وه، ځکه چې معتدله هوا یې لرله او له سترګو یې هم پناه وه. د ۱۷۸۸ کال په جنورۍ کې د کپتان ارتر فلیپ په مشرۍ له مجرمینو بار ۱۱ کښتۍ بوټاني ته وخوځېدې. دغه کښتۍ د جنورۍ په ۲٦ مه چې اوسمهال د «استرالیا ورځ» په توګه نمانځل کېږي، په سیډني کې تم شوې او دا نوې مستعمره د 'نوي سویلي ویلز' په نامه ونومول شوه. د دې کښتیو ترمنځ د کپتان الکساندر په مشرۍ د «دانکن سینکلر» په کښتۍ کې د «هېنري» او «سوزانا کیبل» په نومونو دوه مجرمین چې ښځه او مېړه کېدل، هم شامل وو. سوزانا د غلا په تور لومړی پر اعدام محکومه شوې وه، خو وروسته یې جزا ۱۴ کاله حبس ته راټیټه شوه او امریکایي مستعمرو ته یې د لېږدولو پرېکړه وشوه، خو دا چې په دې وخت کې د امریکا متحده ایالتونو تازه خپلواکي ترلاسه کړې وه، دغه پرېکړه عملي نه شوه. سوزانا په همدې وخت کې د ناروېچ کلا په زندان کې له بندي هېنري سره اشنا او وروسته پرې مېینه شوه. کله چې په ۱۷۸۷ کال کې په لومړي ځل نوې مستعمرې «استرالیا» ته بندیان لېږدول کېدل، سوزانا هم په دې ډله کې انتخاب شوه او هېنري

په لېست کې نه و. هېنري او سوزانا دا وخت يو زوی هم درلود چې د هغه نوم هم هېنري و. د دې پرېکړې معنا دا وه چې ياده کورنۍ سره جلا کېږي. سوزانا هغې کښتۍ ته چې د تيمز سيند پر غاړه يې لنگر اچولی و، ولېږدول شوه او د دې غمجن بېلتون خبر د خلکو تر غوږونو ورسېد. د بشري چارو يوې فعالې مېرمن «کېډاگون» د کيبل کورنۍ د بيا يو ځای کولو لپاره کمپاين پيل کړ. بالاخره پرېکړه وشوه چې خاوند او مېرمن دواړه به له خپل زوی هېنري سره يو ځای استراليا ته لېږدول کېږي. کېډاگون د دوی لپاره ۲۰ پونډه نغدي مرسته هم راټوله کړې وه او په دې پيسو يې ورته د اړتيا وړ توکي واخيستل چې استراليا ته يې له ځان سره يوسي. سوزانا له خپل خاوند او زوی سره د الکساندر کښتۍ ته پورته شول او د استراليا په لور وخوځېدل، خو کله چې بوټاني خليج ته ورسېدل، پنډکی يې ورک و او يا هم کېډای شي چې سينکلر به دروغ ويل چې ورک دی. د کيبل کورنۍ څه بايد کړي وای؟ د برېټانيا د قوانينو له مخې هغوی هېڅ نه شوای کولای. که څه هم له ۱۷۸۷ کال وروسته په برېټانيا کې پرانېستي سياسي او اقتصادي بنسټونه دود شوي وو، خو د بنديانو او مجرمينو حقوقو ته په کې پام نه و شوی. مجرمينو نه شوای کولای چې مال او ملکيت ولري او يا پر چا دعوه وکړي. هغوی ان په محکمه کې د شهادت ورکولو حق هم نه درلود. سينکلر چې په دې خبره پوهېده، ښايي چې پنډکی به يې پټ کړی و. هغه هېڅکله پر خپلې غلا اعتراف و نه کړ، خو دا خبره به يې تل په وياړ کوله چې کيبليان نه شي کولای چې هغه تر تعقيب لاندې راولي. د برېټانيا د قوانينو پر بنسټ نوموړی پر حقه و او په برېټانيا کې ټوله قضيه په همدې ټکي پای ته رسېده. خو په استراليا کې داسې ونه شول. په دې اړه يو تن ځايي قاضي ډيوېډ کالينز ته په يوه ليک کې وليکل شول:«بايد وويل شي چې هېنري کيبل او د هغه مېرمن چې د دې سيمې نوي اوسېدونکي دي، له برېټانيا څخه دلته د راتگ پرمهال د الکساندر په بار وړونکې بېړۍ کې چې سينکلر يې کپتان دی، له ځان سره يو پنډکی هم بار کړی و. په دې پنډکي کې پوښاک او ځيني نور د اړتيا توکي چې ځيني خيرخواه انسانانو د هينري کيبل، د هغه مېرمن او زوی ته اخيستي وو، شامل وو. د کښتۍ له کپتان سينکلر څخه چې اوسمهال په بندر کې دربېدلې ده، څو ځله وغوښتل شول چې دا توکي ور وسپاري، خو نه يې ورکوي او په پنډ کې يو له څو کتابونو پرته، نور ټول قيمتي شيان يې په بېړۍ کې له ځان سره قيد کړي دي او لکه څرنگه چې يادونه وشوه، ليدل کېږي چې سينکلر د امانت په ور سپارلو کې ناغېړي کوي.»

دا چې هېنري او سوزانا دواړه نالوستي وو او لاسليک يې زده نه و، نو پر پورتنۍ عريضه يې گوتې ولگولې. وروسته د ليک د «د دې سيمې نوي اوسېدونکي» په جمله کې گوتې وهل

شوې وې، خو بیا هم لیک خپل ارزښت درلود. په لیک کې د لاسوهنې هدف دا و، چې که هېنري او کیبل مجرمین معرفي شي، نو قضیه به یې ونه څېړل شي. خو که نوي اوسېدونکي معرفي شي، نو د قاضي کالینز له لوري د دې نظر منل به تر توقع لوړ کار وي او په ډېر احتمال سره چې په خپله قاضي په عریضه کې ګوتې وهلې وې. خو عریضې خپل کار وکړ. کالینز دوسیه تعقیب کړه او د منصفه پلاوي په حضور کې چې ټول سرتېري وو، محکمه دایره شوه او سینکلر محکمې ته حاضر کړل شو. که څه هم کالینز دې قضیې ته دومره خوشبین نه و او په منصفه پلاوي کې هم داسې کسان وو چې د کیبل کورنۍ په څېر د مجرمینو ساتنه یې کوله، خو مېرمن او خاوند دواړه بریالي شول. سینکلر اعتراض وکړ چې کیبلیان مجرمین دي، خو د محکمې پرېکړه عملي شوه او نوموړی یې پر ۱۵ پونډه نغدي جریمې محکوم کړ. قاضي کالینز د حکم د صادرولو په برخه کې د برېتانیا قوانین په پام کې ونه نیول. دا لومړنۍ مدني قضیه وه چې په استرالیا کې وڅېړل شوه. لومړنۍ جزایي قضیه هم په همدې ډول حیرانوونکې وه. یو تورن له بل تورن څخه د ډوډۍ پټولو په تور چې ارزښت یې دوه پنسه کېده، محکوم شو. تر دې مخکې په محکمه کې داسې کومه قضیه نه وه څېړل شوې، ځکه چې مجرمینو د مالکیت حق نه درلود، خو استرالیا برېتانیا نه وه او د دې هېواد قوانینو له برېتانیا سره توپیر درلود. استرالیا ډېر ژر د جزایي او مدني قوانینو او همدارنګه د سیاسي او اقتصادي بنسټونو په برخو کې له برېتانیا څخه خپله لار جلا کړه. د سوېلي ویلز مستعمره په لومړیو کې له تبعید شوو مجرمینو او د هغوی له یو شمېر ساتونکو څخه جوړه شوې وه. تر ۱۸۲۰ مې لسیزې پورې په استرالیا کې ډېر لږ شمېر ازادو کډوالو ژوند کاوه. په ۱۸۴۰ کال کې سوېلي ویلز ته د زندانیانو لېږدول بند شول، خو د استرالیا لوېدیځ ته تر ۱۸۶۸ کاله پورې د زندانیانو د لېږد بهیر روان و. پر مجرمینو جبري کارونه کېدل او ساتونکو له دې وضعیت څخه ګټه پورته کوله. په لومړیو کې مجرمینو ته هېڅ ډول پیسې یا مزد نه ورکول کېده او د کړي کار په بدل کې یوازې ډوډۍ ورکول کېده. د دوی د ټول کار ګټه وټه به ساتونکو خپل جېب ته اچوله. خو دغه سیستم چې ویرجینیا کمپنۍ په جېمز ټاون کې تطبیق کړی و، ښې پایلې نه لرلې، ځکه چې د مجرمینو ترمنځ د سم کار د ترسره کولو لپاره انګېزه نه وه. هغو مجرمینو چې سم کار نه کاوه، پر قمچینو وهل کېدل او یا به د نورفولک ټاپو ته چې په ارام سمندر کې د استرالیا د ختیځ په ۱۰۰۰ مایله مترۍ کې پرته وه او یوازې ۱۳ مایل مربع پراخوالي یې درلود، تبعید کېدل. خو نه د کارګرانو وهلو او نه هم تبعید کولو کومه نتیجه ورکړه. یوازینۍ لار د انګېزې رامنځته کول و. د سرتېرو او ساتونکو په اند دا کار غیر عملي برېښېده. مجرمین محکومین

وو او امکان يې نه و چې خپل کاري ځواک وپلوري او يا شتمنۍ يا ملکيت ولري. خو په استراليا کې له دوی پرته بل څوک نه و چې کار وکړي. که څه هم په استراليا کې د سوېلي ويلز ښارګوټي د جوړېدو پرمهال بومي يا ځايي وګړي هم موجود وو، چې شمېر يې شاوخوا يو ميليون تنو ته رسېده؛ خو هغوی د يوې لويې وچې په کچه خواره شوي وو او د يوه پر استثمار ولاړ اقتصاد رامنځته کولو لپاره په سوېلي ويلز کې د هغوی راټولېدنې بسنه نه کوله. په استراليا کې د لاتيني امريکا انتخاب موجود نه و. په دې توګه ساتونکي په داسې مسير کې واقع شول چې په پايله کې تر برېتانيا هم ډېر پرانېستي بنسټونه رامنځته شول. مجرمينو ته يو لړ دندې ور وسپارل شوې او په اضافي وخت کې هغوی کولای شول چې د ځان لپاره کار وکړي او خپل توليد کړي توکي وپلوري. ساتونکو هم د مجرمينو له اقتصادي ازاديو څخه ګټه اخيسته، توليدات ډېر شول او ساتونکو پر مجرمينو د توکو د پلور په موخه ځيني انحصارات رامنځته کړل. تر ټولو ډېر ګټور توليدات د ګنيو شراب «Rum» و. نوی سوېلي ويلز د برېتانيا د نورو مستعمرو په څېر د والي له لوري اداره کېده چې د برېتانيا حکومت ټاکه. په ۱۸۰٦ کال کې «ويليم بلای» د ويلز والي وټاکل شو. هغه اولس کاله مخکې په ۱۷۸۹ کال کې هغه مهال چې د H.M.S. Bounty بېړۍ پر خلاف خلکو بلوا وکړه، د بېړۍ کپتان و. بلای يو جدي شخص او د عامه نظم د ټينګښت پلوی و او دا هغه ځانګړنه وه چې غالباً د ۱۷۸۹ کال د بلوا لامل ګڼل کېږي. کله چې نوموړی والي هم شو، دريځ يې بدل شوی نه و او د شرابو د انحصار پرضد يې مبارزه وکړه. دغه ټکر يوې بلې بلوا ته لار پرانېسته، چې د پخواني ساتونکي يا عسکر جان مک ارتر له لوري رهبري کېده. دغه پېښه چې د «رام بلوا» په نامه يادېږي، بلای په کې يو ځل بيا ماته وخوړه. برېتانوي چارواکو د بلوا د غلي کولو لپاره سيمې ته لا ډېر ځواکونه واستول. مک ارتر ونيول شو او په بېړۍ کې برېتانيا ته واستول شو. خو نوموړی ډېر ژر خوشې شو او بېرته استراليا ته ستون شو، څو د يادې مستعمرې په سياسي او اقتصادي برخو کې مهم رول ولوبوي. د رام بلوا اقتصادي ريښې لرلې. مجرمينو ته د انګېزې ورکولو تګلارې د ارتر په څېر يو شمېر کسان چې په ۱۷۹۰ کال کې په دويمه جوپه بېړيو کې استراليا ته راغلي و، ښه شتمن کړل. ارتر په ۱۷۹٦ کال کې له پوځه استعفا وکړه او خپل ټول پام يې تجارت ته واړاوه. دا چې ارتر تر دې مخکې د څارويو کاروبار کاوه، متوجې شو چې د وړيو په توليد او صادراتو کې ډېره ګټه ده. دوی د نويو سيمو د موندنې لپاره له سيډنې څخه سفر پيل کړ او د سفر په جريان کې له زرغون غرونو «Blue Mountains » سره مخ شول، چې بالاخره په ۱۸۱۳ کال کې له دې سيمې تر تېرېدو وروسته د استراليا لويې وچې يوې بلې

پراخې شنې سیمې ته ورسېدل. دا د پسونو جنت و. 'مک ارتر' ډېر ژر د استرالیا شتمن کس شو، هغه او نور ملګري یې پر سکواټوریانو «Squatters» چې معنا یې متصرف مالکین یا خانان دي، مشهور شول؛ ځکه چې هغوی پسونه په داسې ځمکو کې څرول چې د دوی نه وې، بلکې د برېټانوي دولت ملکیت و. په لومړیو کې دا یوه کوچنۍ مسئله ګڼل کېده، خو وروسته سکواټوران د استرالیا مشران شول، یا په بله وینا هلته سکواټر سالاري واکمنه شوه.
د سوېلي ویلز سکواټر سالارۍ د ختیځې اروپا له استبدادي نظامونو یا د جنوبي امریکا مستعمرو سره ډېر توپیر درلود. دلته عامو وګړو د اتریش-هنګري یا تزاري روسیې په څېر ژوند نه کاوه او نه هم ځایي وګړي د مکسیکو او پیرو په څېر استثمار کېدل. جنوبي ویلز د ویرجینیا له جېمز ټاون سره له څو اړخونو ورته والی درلود: نخبه پاړکي ډېر ژر د اقتصادي بنسټونو په جوړولو کې خپلې ګټې ولیدلې، داسې بنسټونه چې د اتریش-هنګري، روسیې، مکسیکو او پیرو په پرتله ډېر پرانېستي وو. مجرمین یوازینۍ بشري قوه وه او د کار په بدل کې د مزد ورکړه د هغوی لپاره یوازینۍ انګېزه وه. دغو مجرمینو ته اجازه ورکړل شوه چې د کار مشري وکړي او نور مجرمین پر کار وګوماري. تر ټولو مهمه دا چې د مجازاتو د وخت له پوره کېدو وروسته ورته ځمکې ورکړل شوې او بېرته له ټولو حقونو برخمن شول، له دې جملې یو شمېر لکه هېنري کیبل د استرالیا د شتمنو کسانو په ډله کې راغی. نوموړي په ۱۷۹۸ کال کې د «Ramping Horse» په نامه یو هوټل جوړ کړ او یو پلورنځی یې هم درلود. وروسته یې یوه کښتۍ واخیسته او د څرمنو تجارت یې پیل کړ. کیبل تر ۱۸۰۹ کال پورې په سیډني کې د ۴۷۰ هکتارو په اندازې کرنیزه ځمکه، یو شمېر کورونه او پلورنځي لرل. په نوي سوېلي ویلز کې راتلونکې شخړه د خانانو او د ټولنې د نورو پاړکیو ترمنځ چې له اوسنیو او پخوانیو مجرمینو او د هغوی له کورنیو جوړه وه، پېښېدونکې وه. په خانانو کې د مک ارتر په څېر پخواني ساتونکي او سرتېري او نور ازاد وګړي شامل و. لا هم ډېر مالکیت د همدغو خانانو یا نخبګانو په لاس کې و او پخوانیو مجرمینو او د هغوی د کورنیو د تبعید ختمول او د مالکیت له حقونو برخمن کېدل غوښتل، هغه څه چې خانان یې مخالف و. د خانانو اصلي غوښتنه دا وه چې د دوی تر ولکې لاندې ځمکې باید د دوی شخصي ملکیت وګرځول شي.
دا هغو شرایطو ته ورته و چې دوه پېړۍ مخکې شمالي امریکا ور سره مخ وه. څرنګه چې په لومړي څپرکي کې مو ولیدل، په مریلنډ او کارولینا کې د ویرجینیا کمپنۍ پر وړاندې د قراردادیانو د بریالي کېدو په پایله کې شخړې رامنځته شوې. په سوېلي ویلز کې د لارډ بالتیمور او شلي کوپر رول مک ارتر او د هغه سکواټر ملګرو پر غاړه واخیست. که څه هم دا

وېره موجوده وه چې مک ارتر او سکواټوران به خپلواکي اعلان کړي، خو د برېټانیا دولت یو ځل بیا د هغوی ترڅنګ ودرېد. د برېټانیا دولت په ۱۸۱۹ کال کې د جان بیګ په مشرۍ یوه کمېسیون ته دنده وسپارله چې د حالاتو د ارزونې په موخه جنوبي ویلز ته لاړ شي. بیګ هلته د مجرمینو د امتیازاتو او حقوقو په لیدو سره ټکان وخوړ او په دې مستعمره کې پراخپستي اقتصادي بنسټونو سرې هیښې کړې و. نوموړي هلته د نوو مقرراتو د پلي کېدو وړاندیز وکړ: محکومین نه شي کولای چې ځمکه ولري، له دې وروسته هېڅوک حق نه لري چې محکومینو یا مجرمینو ته مزد ورکړي، پخوانیو مجرمینو ته د ځمکې ورکول باید بند شي او جزاګانې دې سختې شي. بیګ، سکواټورانو ته د استرالیا د طبیعي خانانو په سترګه کتل او هغوی باید د ده په نظر په استبدادي ټولنه کې حکومت کړی وای. خو دا کار شونی نه و.

په داسې حال کې چې بیګ د پخواني حالت د راګرځولو هڅه کوله، پخوانیو مجرمینو او د هغوی اولادونو د لا ډېرو حقونو دعوه کوله. تر ټولو مهمه دا چې هغوی د امریکا متحده ایالتونو په څېر د داسې سیاسي بنسټونو د جوړېدو هیله لرله چې په سیاسي مشارکت کې ورته د ګډون زمینه برابره شي. هغوی داسې ټاکنې غوښتې چې ټولو ته د ګډون مساوي زمینه برابره شي او داسې پارلمان یې غوښت چې د هغه په واسطه د حکومت نظارت وکړي. پخواني مجرمین، د هغوی زامن او لونې د نامتو لیکوال او ژورنالېست «ویلیام ونټ ورت» له لوري رهبري کېدل. ونټ د هغو کاشفینو په ډله کې وو چې له شنو غرونو واوښت او د سکواټورانو لپاره یې شنې او پراخې ځمکې وموندلې. له مجرمینو سره د ونټ ورت خواخوږي ښایي له دې امله وه چې پلار یې په لویو لارو کې د شوکمارۍ په تور ونیول شو او بیا استرالیا ته تبعید کړل شو. ونټ ورت دا مهال د پرانیستو سیاسي بنسټونو، انتخابي جرګې، د منصفه پلاوي په حضور کې د پخوانیو مجرمینو او د هغوی د کورنیو د محاکمه٬کولو او سوېلي ویلز ته د مجرمینو د لېږد د بندېدو سرسخت پلوی و. نوموړي د «Australian» په نامه یوه ورځپاڼه پیل کړه او بیا وروسته د موجوده بنسټونو پرضد د مبارزې مشر شو. مک ارتر د ونټ ورت او د هغه د ملګرو د مبارزې مخالف و. هغه د ونټ ورت د پلویانو د نومونو په کتارولو سره د هغوی ځانګړنې داسې بیانوي:

- پر اعدام محکوم د لندن یو یهودی چې دلته راغلی خو څله یې د ګاډۍ شاته دُورې خوړلې.
- یو شراب پلورونکی یهود چې جواز یې لغوه شوی دی.
- یو دلال چې د مریانو د تجارت له امله تبعید شوی دی او دلته یې دُورې خوړلې دي.
- د دوو مجرمینو زوی

- يو درغلګر چې سخت پوروړی دی
- يو امريکايي دوکه مار
- يو بې شخصيته حقوقي وکيل
- يو پردی چې د موسيقۍ سامان الاتو پلورنځی يې سقوط شوی دی.
- هغه کس چې د دوو مجرمينو له لور سره يې واده کړی.
- هغه کس چې له يوې چمبه وهونکې مجرمې سره يې واده کړی.

خو د مک ارتر او سکواټورانو ترمنځ دغه اختلاف ونه شوی کولای چې په استراليا کې روان بهير ونګوي. د استازولۍ بنسټونو د جوړېدو لپاره کلکه مبارزه روانه وه چې نه ځپل کېدونکې وه. تر ۱۸۲۳ کاله پورې د سوېلي ويلز ټولې حکومتي چارې د والي په لاس کې وې، خو په همدې کال کې د برېټانيا دولت له لوري د يوې شورا په جوړېدو سره د والي واک محدود شو. په لومړيو کې د دې شورا د غړيتوب لپاره د سکواټورانو او غير مجرمينو له ډلې کسان ټاکل شوي وو، چې مک ارتر هم په کې و، خو دا وضعيت دوامدار نه و. په ۱۸۳۱ کال کې والي ريچارډ بورک فشارونو ته تسليم شو او په لومړي ځل يې پخوانيو محکومينو ته په منصفه پلاوي کې د غړيتوب اجازه ورکړه. پخواني محکومين او نور ازاد وګړي چې تازه دغې مستعمرې ته کډه کېدل، له برېټانيا څخه د محکومينو د لېږد د بندېدو غوښتونکي وو، ځکه چې دا چاره د کار په بازار کې د رقابت او د مزد د کمېدو لامل کېده. سکواټورانو هڅه کوله چې د کارګرو مزد کم شي، خو بريالي نه شول. په ۱۸۴۰ کال کې سوېلي ويلز ته د مجرمينو لېږد بند شو او په ۱۸۴۲ کال کې د قانون جوړونې يوه شورا جوړه شوه چې دوه ثلثه غړي يې انتخابي او پاتې نور يې انتصابي وو. هغو محکومينو چې کافي جايدادونه لرل، د کانديدو او رايې ورکونې حق درلود. تر ۱۸۵۰ مې لسيزې پورې په استراليا کې د سپين پوستو لپاره د رايې ورکونې عمومي حق په رسميت وپېژندل شو. د خلکو، پخوانيو مجرمينو او د هغوی د کورنيو غوښتنې تر هغه څه لوړې وې، چې ويليم ونټ ورت په لومړيو کې د هغه تصور کاوه. په واقعيت کې ونټ ورت دا مهال د محافظه کارانو په ډله کې و، چې د يوې غير منتخبې شورا پر جوړېدو يې ټينګار کاوه. خو تر دې مخکې د مک ارتر په څېر، ونټ ورت نه شوای کولای چې د پرانېستو سياسي بنسټونو پر لور د حرکت مخه ډب کړي. ويکټوريا ايالت چې په ۱۸۵۱ کال کې له سوېلي ويلز څخه جلا شوی و او تاسمانيا ايالت، په نړۍ کې لومړنۍ سيمې وې چې د ۱۸۵٦ کال په ټاکنو کې پټې سري يا پټې رايې وکارول شوې او همدارنګه

د رايو اخيستل او د جبري رايې کارول پکې منع شول. نن ورځ په ټاکنو کې د پټې يا سري رايې ورکونې معيار د استراليايي ميتود په نوم پېژندل کېږي.
په جنوبي ويلز کې د سيډني لومړني شرايط ۱۲۸ کاله مخکې د ويرجينيا په جېمز ټاون کې له موجوده شرايطو سره ډېر ورته والی درلود. خو د جېمز ټاون اوسېدونکي د مجرمينو پر ځای قراردادي کارګران وو. په دواړو سيمو کې لومړنيو شرايطو د زبېښونکو استعماري بنسټونو جوړېدو ته اجازه ور نه کړه. په دواړو سيمو کې د انسانانو داسې ګڼ مېشته سيمې نه وې چې د استثمار وړ کارګران پکې پيدا شي او همدارنګه ګران بيه فلزاتو لکه سرو زرو، سپينو زرو او د کبنت وړ ځمکو ته لاسرسی اسانه نه و. په ۱۷۸۰ يمه لسيزه کې د مريانو تجارت لا هم په کش کې و او سوېلي ويلز کېدای شوای چې له مريانو ډک شي، خو دا کار ګټور نه و. هم د ويرجينيا کمپنۍ او هم سرتېري او ازاد وګړي چې نوی جنوبي ويلز يې اداره کاوه، د پرانېستو اقتصادي بنسټونو رامنځته کولو ته غاړه کېښوده. د ويرجينيا په پرتله په ويلز کې دا پروسه له لږې شخړې سره مل وه او هغه هڅې ناکامه شوې چې د دې بهير د اپوټه يا معکوس کولو لپاره پيل شوې وې. استراليا او متحدو ايالتونو د برېټانيا په پرتله د پرانېستو بنسټونو په لور يو متفاوت مسير طی کړ. هغه پرتمين انقلاب چې برېټانيا يې ولړزوله، په متحدو ايالتونو او استراليا کې ورته اړتيا نه وه، ځکه چې په يادو هېوادونو کې شرايط ډېر متفاوت و، خو دا په دې معنا نه ده چې په دغو هېوادونو کې پرانېستي بنسټونه له کومې شخړې پرته رامنځته شول، بلکې د امريکا متحده ايالتونو له برېټانوي ښکېلاک څخه تر ازادۍ وروسته د پرانېستو بنسټونو جوړولو ته مخه کړه. په برېټانيا کې استبدادي نظام له کلونو راهيسې واکمن و او د دغه شان يوه نظام ماتول يوازې د انقلاب له لارې شوني و. که څه هم بالتيمور غوښتل چې په مريلنډ کې او جان مک ارتر په سوېلي ويلز کې دغه ډول نظامونه واکمن کړي، خو هدف ته ونه رسېدل. په متحده ايالتونو او استراليا کې د پرانېستو بنسټونو د موجوديت له امله، صنعتي انقلاب ډېر ژر دغو سيمو ته ريښې وغځولې او د شتمن کېدو په لور يې مزل پيل کړ. نورو مستعمرو لکه کاناډا او نيوزلنډ هم دغه لار تعقيب کړه. له دې پرته د پرانېستو بنسټونو په لور نورې لارې هم موجودې وې. د لوېديځې اروپا ګڼو هېوادونو د فرانسې لوی انقلاب په پايله کې د پرانېستو بنسټونو په لور د ورتګ درېيمه لار خپله کړه. د فرانسې انقلاب په دغه هېواد کې استبدادي نظام را نسکور کړ او تر يو لړ کورنيو شخړو وروسته د لوېديځې اروپا په ګڼو سيمو کې بنسټي بدلونونو ته لار هواره شوه. په پايله کې دغو اصلاحاتو په لوېديځه اروپا کې پرانېستي اقتصادي بنسټونه، صنعتي انقلاب او اقتصادي وده را وتوکول.

د خندونو ماتول: د فرانسې انقلاب

د ۱۷۸۹ کال تر انقلاب وړاندې په فرانسه کې درې پېړۍ استبدادي سلطنتي نظام واکمن و. د فرانسې ټولنه پر دریوو برخو چې «ټولنیز پاړکي» یې بلل، وېشل شوې وه. په لومړي پاړکي کې اشراف، په دویم کې روحانیون او په درېیم کې نور عام وګړي شامل وو. درېیم پاړکي متفاوت حقوق لرل او دوه لومړنیو طبقو هغه حقوق لرل چې نور ترې محروم وو، هغسې لکه له یوه استثماري رژیم څخه چې یې تمه کېږي. اشراف او روحانیون له مالیاتو څخه معاف وو، په داسې حال کې چې عام وګړي د خو ډوله مالیاتو په ورکولو مکلف وو. کلیسا نه یوازې مالیات نه ورکول، بلکې پراخې ځمکې یې په واک کې لرلې او پر عامو خلک یې ځانګړي مالیات وضع کړي وو. سلطنتي کورنۍ، اشرافو او روحانینو مجلل او شانداره ژوند درلود، په داسې حال کې چې عام خلک له سختې بېوزلۍ کړېدل. قوانینو نه یوازې د اشرافو او روحانینو اقتصادي ګټې خوندي کولې، بلکې هغوی ته یې عام و تام سیاسي واک هم ورکړی و. په اتلسمه پېړۍ کې د فرانسې په ښارونو کې د ژوند شرایط په ډېر ناوړه حالت کې و. د تولید چارې د ځواکمنو صنفي ټولنو له لوري داسې تنظیم شوې وې چې د دې ټولنو غړو ته یې په لویه پیمانه عواید په لاس ورکول او اصنافو هڅه کوله چې د نورو کسانو پر مخ د کاروبار دروازې بندې وساتي. د لرغوني رژیم په نامه مشهور نظام د خپل پایښت او دوام هڅه کوله. د پانګونې او کار پنځونې ډګر ته د نوو کسانو راتګ ته د اړدوړ او بې ثباتۍ په سترګه کتل کېدل. که په ښارونو کې ژوند سخت و، خو په کلیو کې بیا د ناورین تر بریده رسېدلی و. لکه څرنګه چې مخکې مو اشاره وکړه، په فرانسه کې د خان-رعیت افراطي نظام چې خلک یې په ځمکو پورې تړلي وو او فیوډالي خانانو ته به یې ځمکې کرلې، له وړاندې یې په زوال پیل کړی و. کروندګرو باید سلطنتي کورنۍ، اشرافو او کلیسا ته مالیه ورکړې وای. د فرانسې انقلاب د همدغه وضعیت پر وړاندې یو غبرګون و. د ۱۷۸۹ کال د اګست پر ۴ مه د 'ملي بنسټګرې جرګې' له لوري پېشنهاد شوي نوي اساسي قانون فرانسه په بشپړه توګه بدله کړه. د قانون په لومړۍ ماده کې راغلي وو:«په دې توګه ملي جرګه خان-رعیت نظام په بشپړه توګه ملغا اعلانوي. جرګه دغه راز اعلانوي چې اوسني حقوق او وجایب -که فیوډالي او سنسوال دي- او ټول هغه چې له خان-رعیت نظام سره تړاو لري، د غرامت له ورکړې پرته لغوه کېږي.» وروسته په ۹ مه ماده کې راځي:«د مالیاتو په نوم ځانګړي امتیازارت د تل لپاره لغوه کېږي. مالیات باید له ټولو وګړو او شتمنیو کسانو څخه یو شان واخیستل شي. داسې قوانین باید جوړ شي چې له مخې یې مالیات د کال په هرو شپږو میاشتو کې په مناسبه بڼه ورکړل شي.»

په دې توګه د فرانسې انقلاب په خپل لومړي ګوزار کې فیوډالي نظام او د هغه اړوند ټول حقوق له منځه یووړل او د اشرافو او روحانینو ټول مالیاتي معافیتونه یې لغوه کړل، خو په قانون کې تر ټولو هیښوونکی پرمختګ چې هغه مهال یې تصور هم نه شوی کېدای، یوولسمه ماده وه:«ټول وګړي پرته له دې چې ټولنیز موقف یې په پام کې ونیول شي، دا حق او وړتیا لري چې په ملکي یا نظامي برخو کې دنده اجرا کړي او هېڅ شغل یا مسلک له دې حکم څخه مستثنی نه دی.» د قانون په وړاندې برابري او مساوات نه یوازې د ژوند په ورځنیو چارو، بلکې د سیاست په ډګر کې هم عملي شول. په انقلاب پورې د تړلو اصلاحاتو لړۍ د اګست له ۴ مې وروسته هم دوام وکړ. ورپسې د ځانګړو مالیاتو د وضع کولو په برخه کې د کلیسا واکونه منحل شول او د روحانینو مقام د دولتي کارمندانو کچې ته راټیټ کړل شو. د سیاسي او ټولنیزو مقامونو د منحلولو په پایله کې د اقتصاد پر وړاندې پراته خنډونه هم له مخې لرې کړل شول، دغه راز صنفي ټولنې منحل او د کسب و کار پر مخ پراته خنډونه اوبه شول. په لومړي سر کې اصلاحات تر ډېره د استبدادي نظام پر له منځه وړلو باندې متمرکز و. که څه هم د اګست د څلورمې تر بدلون وروسته په فرانسه کې څو لسیزې بې ثباتي او کورنۍ جګړه پیل شوه، خو دا له استبدادي نظام او زېښبوونکو بنسټونو څخه د پرانېستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو په لور نه پر شا کېدونکي ګامونه وو. دغه بدلونونه چې د سیاست او اقتصاد په برخه کې له نورو اصلاحاتو سره بدرګه شول، په ۱۸۷۰ کال کې د درېیم جمهوریت پرمهال اوج ته ورسېدل، چې په پایله کې یې په فرانسه کې پارلمان رامنځته شو؛ کټ مټ هغسې لکه د پرتمین انقلاب په نتیجه کې چې برېټانیا د پیاوړي پارلمان څښتنه شوه. د فرانسې انقلاب کړاوونه، تاوتریخوالی، بې ثباتي او شخړې له ځان سره لرلې، خو پر دې سربېره؛ فرانسویان د هغو زېښبوونکو او استبدادي بنسټونو له لومې وژغورل شول، چې په ختیځه اروپا کې اتریش-هنګري او روسیې رامنځته کړي وو او د پرمختګ مخه یې پرې ډپ کړې وه.

د فرانسې استبدادي شاهي نظام څنګه د ۱۷۸۹ کال اوښتون ته لار پرانېسته؟ ومو لیدل چې زیاتره استبدادي نظامونه په دې توانېدل چې حتی له سخت اقتصادي رکود او ټولنیزو کړکېچونو سره سره، خپل حیات ته دوام ورکړي. د نورو ګڼو پېښو په څېر چې انقلابونه او هیښوونکي بدلونونه زېږوي، د فرانسې انقلاب هم د بېلابېلو عواملو د یو ځای کېدو په پایله کې رامنځته شو او دغو عواملو د برېټانیا د چټک صنعتي کېدو له واقعیتونو سره ژوره اړیکه درلوده. البته چې دا د تاریخ نا اټکل شوی مسیر و؛ لکه په واک کې د پاتې کېدو لپاره د یو شمېر افرادو د استبدادي نظام د ټینګولو هڅې ناکامې شوې او د ۱۷۸۹ کال انقلاب په

فرانسې او د اروپا په نورو برخو کې د بنسټونو د بدلون په برخه کې داسې رول ولوباوه، چې
په لومړي سر کې يې هېڅ تصور نه کېده. په فرانسه کې زياتره قوانين او ځانګړي امتيازات د
منځنۍ پېړۍ له دورې څخه په ميراث پاتې وو. دغو قوانينو او امتيازاتو نه يوازې د ولس پر
وړاندې د لومړي او دويم پاړکي له ګټو دفاع کوله، بلکې د پاچا پر وړاندې يې هم د يادو دوو
طبقو ګټې خوندي کولې. څلورم لويي چې د لمر پاچا باندې مشهور و، له ۱٦٦۱ څخه تر
۱۷۱۵ کاله پورې د مرګ تر وخته، ۵۴ کاله پر فرانسې پاچاهي وکړه. نوموړی ان په پنځه
کلنۍ کې په ۱٦۴۳ کال کې رسماً پر تخت کېناست. نوموړي د سلطنت د واک مزي ټينګ
کړل او د حکومت د استبدادي کولو پروسه چې پېړۍ مخکې پيل شوې وه، لا پسې سخته
کړه. ډېرې پاچاهانو به د اشرافو له جرګې سره چې د پاچا د خوښې کسان وو، سلا مشوره
کوله. که څه هم دغه جرګه تر ډېره محافظه کاره وه، خو بيا هم د پاچا د قدرت پروړاندې يو
نرم خنډ ګڼل کېده. همدا لامل و، چې څوارلسم لويي د جرګې د غونډو له دايرولو پرته
حکومت وکړ. د هغه د واکمنۍ پرمهال فرانسه په اتلانتيک او خپلو مستعمرو کې د سوداګرۍ
پر مټ يوه اندازه اقتصادي ودې ته ورسېده. د لويي د ماليې مخکښ وزير «جان باپټيست» د
دولت تر ولکې لاندې پر صنعت ولاړ پرمختګ څخه څارنه کوله، چې يو ډول استثماري وده
يې رامنځته کړې وه. د دې محدودې ودې ګټه يوازې لومړي او دويم پاړکي ته رسېده. لويي
د فرانسې د مالياتي نظام د سمولو په هڅه کې و، ځکه چې دولت د جګړه ييزو لګښتونو، لوی
او منظم پوځ د جوړولو، بې شانه دربار، شخصي لګښتونو او د پاچاهي ماڼيو د جوړولو لپاره
پيسو ته اړتيا لرله. دا وخت حتی د کوچنيو ماليه ورکوونکو له لوري د ماليې نه ورکولو هم
کولای شوای چې د پاچا عوايد زيانمن کړي.
کله چې په ۱۷۷۴ کې شپاړسم لويي واک ته ورسېد، سره له دې چې څه نا څه اقتصادي وده
موجوده وه، خو ټولنه له يوه سخت کړکېچ سره مخ شوې وه. پردې سربېره، پخوانۍ مالي
ستونزې پر اقتصادي ناورين اوښتې وې او د (۱۷٦۳-۱۷۵٦) کلونو ترمنځ د فرانسې او
برېټانيا ترمنځ اووه کلنه جګړه ونښته چې په ترڅ کې يې فرانسې کاناډايي مستعمره له لاسه
ورکړه او سخت زيانونه يې وګالل. ځينو نوموتو سياسي څېرو هڅه کوله چې د وضعيت د کابو
کولو په موخه د سلطنت په بوديجوي جوړښت کې بدلون رامنځته کړي او ماليات لوړ کړي،
چې په دې ډله کې د وخت مشهور اقتصاد پوه 'ان-رابرټ-جاکس تورګاټ'، 'جاکس نيکر'
چې تر انقلاب وروسته يې مهم رول ولوباوه او 'شارل الکساندر' کالون شامل وو. خو يو يې
هم په خپل کار کې بريالی نه و. کالون، شپاړسم لويي ته مشوره ورکړه چې د اشرافو جرګه

جوړه کړي. پاچا او سلاکارانو یې هیله لرله چې جرګه یا اسامبله به د دوی اصلاحات تایید کړي، لکه د برېټانیا لومړي چارلېز چې په ۱۶۴۰ کال کې د پارلمان په رابللو سره له سکاټلنډیانو سره د جګړې لپاره د پوځ لګښتونه تصویب کړل. جرګې د تمې خلاف پرېکړه وکړه او څرګنده یې کړه چې د خلکو د استازو په توګه یوازې د «طبقاتو عمومي جرګه» کولای شي چې دغه اصلاحات تصویب کړي. د طبقاتو عمومي جرګه یا اسامبله د اشرافو جرګې په پرتله یو متفاوت جوړښت و. په دویمې کې یې زیاتره لوی اشراف و، چې د پاچا په خوښه ټاکل کېدل، خو په لومړي هغې کې یې بیا د درې واړو پاړکیو استازي شامل و. دغې جرګې خپله وروستۍ غونډه په ۱۶۱۴ کال کې جوړه کړې وه. کله چې د طبقاتو عمومي جرګې په ۱۷۸۹ کال کې په ورسا کې غونډه جوړه کړه، څرګنده شوه چې د هېڅ راز هوکړې امکان نه شته. د نه جوړجاړي وړ حالت رامنځته شوی و، ځکه چې ټیټ پوړې طبقې دا د ځان لپاره یو فرصت ګاڼه چې له موکې نه په استفادې په سیاسي واک کې خپل رول یقیني کړي او په عمومي جرګه کې د لا ډېر حق غوښتونکي وو، هغه حق چې روحانینو او اشرافو یې مخالفت کاوه. دغه غونډه د ۱۷۸۹ کال د مې میاشتې پر پنځمه له کومې هوکړې پرته پای ته ورسېده او یوازې د «ملي جرګې» په نوم د یوه بل ځواکمن جوړښت د رامنځته کېدو پرېکړه وشوه چې دغه کار سیاسي کړکېچ نور هم پراخ کړ. درېیمې طبقې، په ځانګړې توګه سوداګرو، صنعتکارانو او نورو کسبګرو چې د ډېر واک غوښتونکي وو، روانو تحولاتو ته د خپل زیاتېدونکي نفوذ او واک په سترګه کتل. عامو وګړو چې حالاتو زړور کړي وو، د هغوی په ملاتړ لارو کوڅو ته راووتل چې بالاخره دغه پېښه د جولای په نهمه د بنسټګرو جرګې «Constituent Assembly» په جوړېدو تمامه شوه. په دې وخت کې د هېواد سیاسي چاپېریال او په ځانګړې توګه په پاریس کې وضعیت د کړکېچ خوا ته روان و، د یادې پېښې په غبرګون کې د دربار محافظه کارانو، پاچا وهڅاوه چې د مالیې سمونپال وزیر «نېکیر» له دندې ګوښه کړي، دې کار خلک نور هم راوپارول او پایله یې د «باسټیل» مشهور توپان و، چې د ۱۷۸۹ کال د جولای په ۱۴ مه پېښ شو. له دې وروسته انقلاب له خپل ټول زور او ځواک سره پیل شو، نیکیر بېرته دندې ته را وستل شو او 'مارکس دې لافایټ' ته د پاریس د ملي ګارډ مشري وسپارل شوه. هغه څه چې د باسټیل له توپانه هم ډېر د پام او ارزښت وړ دي، د 'بنسټګرو ملي جرګې' پرېکړه وه چې پر بنسټ یې د ۱۷۸۹ کال د اګست پر ۴ مه نوی اساسي قانون تصویب شو. د نوي قانون له مخې فیوډالېزم رنګ او د لومړي او دویم پاړکي ځانګړي امتیازات لغوه شول، خو د دغو بدلونونو په لړ کې جرګه پر دوو برخو ووېشل شوه.

دا چې د ټولنې وضعیت او بڼه باید څه ډول وي، په دې اړه د جرګې د غړو ترمنځ د نظر اختلاف موجود و. لومړنی ګام د محلي کلوپونو جوړول وو، چې مهم یې د 'جاکوبین راډیکال کلوپ' و، چې وروسته یې د انقلاب واګې په لاس کې واخیستې. په ورته وخت کې له هېواده په لویه کچه د اشرافو د وتلو لړۍ پیل شوې وه، چې وروسته په «کډوالو» مشهور شول. بل پلو یو شمېر کسانو پاچا دې ته هڅاوه چې په خپله یا د بهرنیو قدرتونو لکه د اتریش په مرسته چې د مَلکې «ماري انتوانټ» پلرنی ټاټوبی او همدارنګه د کډوالو پناه ځای و، ملي جرګه ړنګه کړي. د انقلاب زیاتره مبارزینو د انقلاب دوه کلنۍ لاسته راوړنې په خطر کې لیدې. د بنسټګرو ملي جرګې د ۱۸۹۱ کال د سپټمبر په ۲۹ مه د اساسي قانون وروستی متن تصویب کړ، چې پر بنسټ یې فرانسه پر یوه مشروط سلطنتي نظام بدله شوه او ټول وګړي له برابرو حقونو برخمن شول. په فرانسه کې شاهي نظام په خپل ځای پاتې شو، خو د پاچا واکونه محدود شول، داسې چې ان ازادي یې هم تر پوښتنې لاندې راغله، خو کله چې په ۱۷۹۲ کال کې د فرانسې او د اتریش په مشرۍ د «لومړي ایتلاف» ترمنځ جګړه ونښته، د انقلاب خوځنده بهیر ټکنی شو. دغې جګړې انقلابیون او خلک د لا ډېر افراطیت او تاوتریخوالي په لور سوق کړل، چې د «sans-culottes» په نوم یادېږي. دا دوره چې د ترور عصر یې بولي، د «جاکوبین ډلې» تر قومندې لاندې د «روبس پیر او ساین جوس» تر مشرۍ لاندې د شپاړسم لویي او ماري انتوانت تر اعدامولو وروسته پیل شوه. د اعدامولو په دې لړۍ کې نه یوازې ګڼ اشراف او انقلاب ضد کسان له منځه یووړل شول، بلکې په خپله د انقلاب مشهورې څېرې او مشران هم لکه «Brissot»، «Danton» او «Desmoulins» د مرګ په سزا محکوم شول. خو د ترور دا لړۍ ډېر ژر له کنټروله ووتله او په پایله کې د ۱۷۹۴ کال په جولای کې په خپله د ترور ډلې د مشرانو لکه د «روبسپیر» او «ساین جوس» په وژل کېدو سره یاده لړۍ پای ته ورسېده. فرانسه د ۱۷۹۵ او ۱۷۹۹ کلونو ترمنځ لومړی د 'ډایرکټري' په نامه د نسبتاً ناکاره حکومت په مشرۍ او وروسته بیا د 'درې کسیزې شورا' پرمهال چې دوکاس، سیاس او ناپیلیون بناپارټ په کې شامل وو، فرانسه نسبي ثبات ته ورسېده. ځوان جنرال ناپلیون بناپارټ چې د ډایریکټرۍ پرمهال په پوځي برخه کې د ځینو بریالیتوبونو او لاسته راوړنه له امله مشهور شوی و، له ۱۷۹۹ کال وروسته په فرانسه کې د یوه اغېزناک او مخکښ کس په توګه را څرګند شو. په دې توګه، درې کسیزې شورا ډېر ژر خپل ځای د ناپلیون یو کسیز حکومت ته پرېښود. د ۱۷۹۹ او ۱۸۱۵ کلونو ترمنځ چې د ناپلیون د واک دوره ده، فرانسه د Austerlitz، Wagram او Jena-Auerstadt په څېر د سترو جګړو د ګټلو شاهده وه، چې

د اروپا لویه وچه یې په ګونډو کړه. ناپلیون دا فرصت پیدا کړ چې په خپل قلمرو کې اصلاحات پلي او نوي قوانین چې کوډ[۱] یې باله، جوړ کړي. په ۱۸۱۵ کال کې د ناپلیون تر نهایي ماتې او سقوط وروسته، په فرانسه کې یو ځل بیا سیاسي حقونه محدود شول او د اتلسم لویي تر مشرۍ لاندې پاچاهي نظام را ژوندی شو، خو دغو ټولو بدلونونو بالاخره ورو- ورو د پرانیستو سیاسي بنسټونو جوړولو ته زمینه برابره کړه. د ۱۷۸۹ کال د انقلاب له زړه څخه راټوکېدلو قوتونو په فرانسه کې استبداد او مطلقیت ته د پای ټکی کېښود او پایله کې یې په فرانسه کې د پرانیستو بنسټونو اساس کېښود. فرانسې او د اروپا هغه برخې چې د انقلابي اصلاحاتو لړۍ ور رسېدلې وه، په نولسمه پېړۍ کې د صنعتي کېدو له بهیر سره یو ځای شول.

د انقلاب خپرېدل

د فرانسې انقلاب (۱۷۸۹) په لړ کې په ټوله اروپا کې د یهودیانو پر وړاندې سخت محدودیتونه وضع شول. د بېلګې په توګه، د جرمني په فرانکفورټ کې د یهودیانو د اوسېدنې لپاره داسې قوانین وضع شول، چې د منځنۍ پېړۍ له حالاتو سره یې اړخ لګاوه. د دې قوانینو له مخې په فرانکفورټ کې یوازې ۵۰۰ کورنۍ یهودیانو په یوه کوچنۍ ځانګړي ښارګوټي کې چې جودن ګاس[۲] یې باله، د اوسېدو حق درلود. دغو یهودیانو د شپې مهال، د یکشنبې په ورځو او د مسیحي مناسبتونو په وخت کې له ښارګوټي د باندې وتلو اجازه نه درلوده. د یهودیانو په 'جودن ګاس' ښارګوټي کې له حده ډېر نفوس راټول شوی و، دوی تر سخت څار او فشار لاندې و او هر کال به د یهودو دوه کورنۍ په ښارګوټي کې منل کېدې، همدارنګه هرکال دولس جوړې کسانو ته د واده اجازه ورکول کېده، نجلۍ او هلک باید د واده پرمهال د پنځه ویشت کلنۍ عمر پوره کړی وای. یهودو دغه راز د کرکیلې او د وسلو، درملو، مشروباتو او غلو-دانو د تجارت حق نه درلود. تر ۱۷۲۶ کاله پورې د یهودیانو لپاره ځانګړې جامې مشخصې شوې وې، چې د نارینه وو لپاره دوه زېړې کړۍ او د ښځو لپاره نرۍ حجاب و. یهودیان د مالیاتو په ورکړې مکلف و.

د فرانسې د انقلاب په اوج کې د «مایر امشیل روچیلډ» په نامه یوه بریالي ځوان تاجر د فرانکفورټ په جودن ګاس کې ژوند کاوه. روچیلډ د ۱۷۸۰ یمې لسیزې تر لومړیو پورې په فرانکفورټ کې د سکو، فلزاتو او لرغونو اثارو د سوداګرۍ په برخه کې یو وتلی نوم و، خو

---

[۱] Code

[۲] Judengasse

نوموړي د ښار د نورو يهوديانو په څېر حق نه درلود چې له خپلې ټاکلې سيمې بهر کاروبار او يا حتى له هغې بهر ژوند وکړي. خو وضعيت د بدلېدو په حال کې و، په ۱۷۹۱ کال کې د فرانسې ملي جرګې پر يهوديانو د محدوديتونو د لرې کولو او د هغوی لپاره د ازادۍ د ورکړې پرېکړه وکړه. همدارنګه د فرانسې پوځ دا مهال د راينلنډ او د جرمني په لوېديځ کې د يهودو په ازادولو بوخت و. فرانسويانو په ۱۷۹٦ کال کې پر فرانکفورټ د توپونو خوله ور سمه کړه او نيمايي جودن ګاس يې ويجاړ کړ، د جګړې له امله نږدې ۲،۰۰۰ يهوديانو خپل کورونه پرېښودل او د فرانکفورټ نورو خوندي سيمو ته و کوچېدل، چې روچيلډ هم په دې ډله کې و. تر دې وروسته يهوديانو کولای شول چې په جرمني کې ازادانه کاروبار وکړي. دوی د اتريش پوځ ته د خوړو او غلو دانو د برابرولو قرارداد ترلاسه کړ او روچيلډ ډېر ژر د فرانکفورټ د شتمنو يهوديانو په ډله کې راغی. يهوديانو بايد د بشپړې ازادۍ لپاره تر ۱۸۱۱ کاله پورې انتظار کړی وای، ځکه کله چې ناپليون پر جرمني يرغل وکړ، په ۱۸۰٦ کال کې يې 'کارل فون دالبرګ' د فرانکفورټ والي ټاکلی و او نوموړي دغه اصلاحات په تدريجي توګه تر ۱۸۰۱۱ کال پورې عملي کړل. په دې وخت ماير امشيل خپل زوی ته وويل:«ته دا دی اوس يو سيتيزن يې»

د يهوديانو د ازادولو لپاره مبارزه په دې پېښې سره پای ته ونه رسېده، ځکه چې حالات بېرته پر شا لاړل، په ځانګړې توګه په ۱۸۱۵ کال کې د ويانا کنګرې په ترڅ کې چې تر ناپليون وروسته يو لړ نوي سياسي توافقات وشول. خو د يهوديانو ښارګوټي ته د روچيلډ بېرته تګ هېڅ ممکن نه و، مايل امشيل او زامنو يې ډېر ژر د اروپا د نولسمې پېړۍ ستر بانک جوړ کړ چې په فرانکفورټ، لندن، پاريس، ناپل او ويانا کې يې څانګې درلودې. دا يوازينۍ پېښه نه وه. لومړی د فرانسې انقلابي پوځ او بيا وروسته ناپيليون د اروپا لويې وچې يوه ستره برخه لاندې کړه. هغه سيمې چې فرانسويانو نيولې وې، د منځنۍ پېړۍ بنسټونه او سيستمونه يې لرل چې د پاچاهانو، شهزادګانو او اشرافو په ګټه را څرخېدل او په ښارونو او لرې پرتو سيمو کې يې پر تجارت محدوديتونه لګولي وو. دلته د فرانسې په نسبت، په زياترو سيمو کې فيوډالېزم او خان-رعيت نظام ته ډېر ارزښت ورکول کېده. د پروس او اتريش-هنګري په ګډون په ختيځه اروپا کې د سرفيانو يا رعايا ژوند په ځمکو پورې تړلی و. د خان-رعيت نظام دغه ناوړه بڼه په لوېديځه اروپا کې له منځه تللې وه، خو لا هم رعايا فيوډالي خانانو ته د امتيازاتو او مالياتو په ورکولو او د نورو چارو په ترسره کولو باندې مکلف و. د مثال په توګه، د ناساو-يوزينګېن په حکومت کې رعايا د ۲۳۰ بېلابېل ډوله محصول، مالياتو او خدماتو په ترسره کولو

مکلف و، د محصول د ورکړې په برخه کې یو هم د عشر په نوم د څاروي د ذبحه کولو محصول و. د مچیو د شاتو عُشر او د موم عُشر هم اخیستل کېده. د ځمکو د پلور او پېر په معاملاتو کې خانانو خپله ونډه درلوده. په دې سیمه کې صنفي ټولنې هم چې د ښار ټول اقتصادي فعالیتونه یې تنظیمول، د فرانسې په پرتله قوي وې. د جرمني په ختیځو ښارونو کولن او اخن کې د نساجۍ ماشینونه د اصنافو له لوري منع شوي وو. زیاتره ښارونه، د سویس له برن څخه نیولې د ایټالیا تر فلورانس پورې د یو شمېر محدودو کورنیو له لوري اداره کېدل. خو کله چې په فرانسه کې مطلق العنان نظام ړنګ، فیوډالي مناسبات او صنفي ټولنې له منځه لاړل او د قانون برابري منځته راغله؛ انقلابي مشرانو او وروسته ناپلیون یادو سیمو ته هم انقلاب خپور کړ. د قانون په وړاندې برابرۍ د قانون د واکمنۍ تر ټولو مهم مفهوم جوړوي چې په راتلونکي څپرکي به په جزیاتو پرې خبرې وکړو. په دې توګه د فرانسې انقلاب نه یوازې خپله فرانسه، بلکې د اروپا نورې سیمې هم د پرانیستو بنسټونو او اقتصادي ودې جوګه وګرځولې. په ۱۷۹۰ یمه لسیزه کې یو شمېر اروپایي قدرتونه د فرانسې له تحولاتو څخه په وېره کې و او له همدې کبله د شپاړسم لویي د ژغورنې په پلمه یې د اتریش په محوریت پر فرانسې د برید هوډ وکړ. تمه وه چې د انقلاب له لوري د جګړې ډګر ته استول کېدونکي موقتي ځواکونه به له ماتې سره مخ شي، خو تر څو لومړنیو ماتو وروسته د نوې جمهوري فرانسې ځواکونه په هغې جګړه کې بریالي شول چې په لومړي سر کې دفاع وه. په جګړه کې د مدیریت او انسجام په برخه کې ستونزې موجودې وې چې باید حل شوې وای، خو فرانسویانو په دې وخت کې پر یوه ستر ابتکار لاس پورې کړ چې هغه د ولسي قوت یا لښکرو راټولول و. مخکې له دې چې فرانسویان په جګړه کې د ناپلیون نظامي مهارتونه وکاروي، د ولسي ځواکونو کارونې فرانسویانو ته دا چانس ورکړ چې په جګړه کې ګټونکي شي.

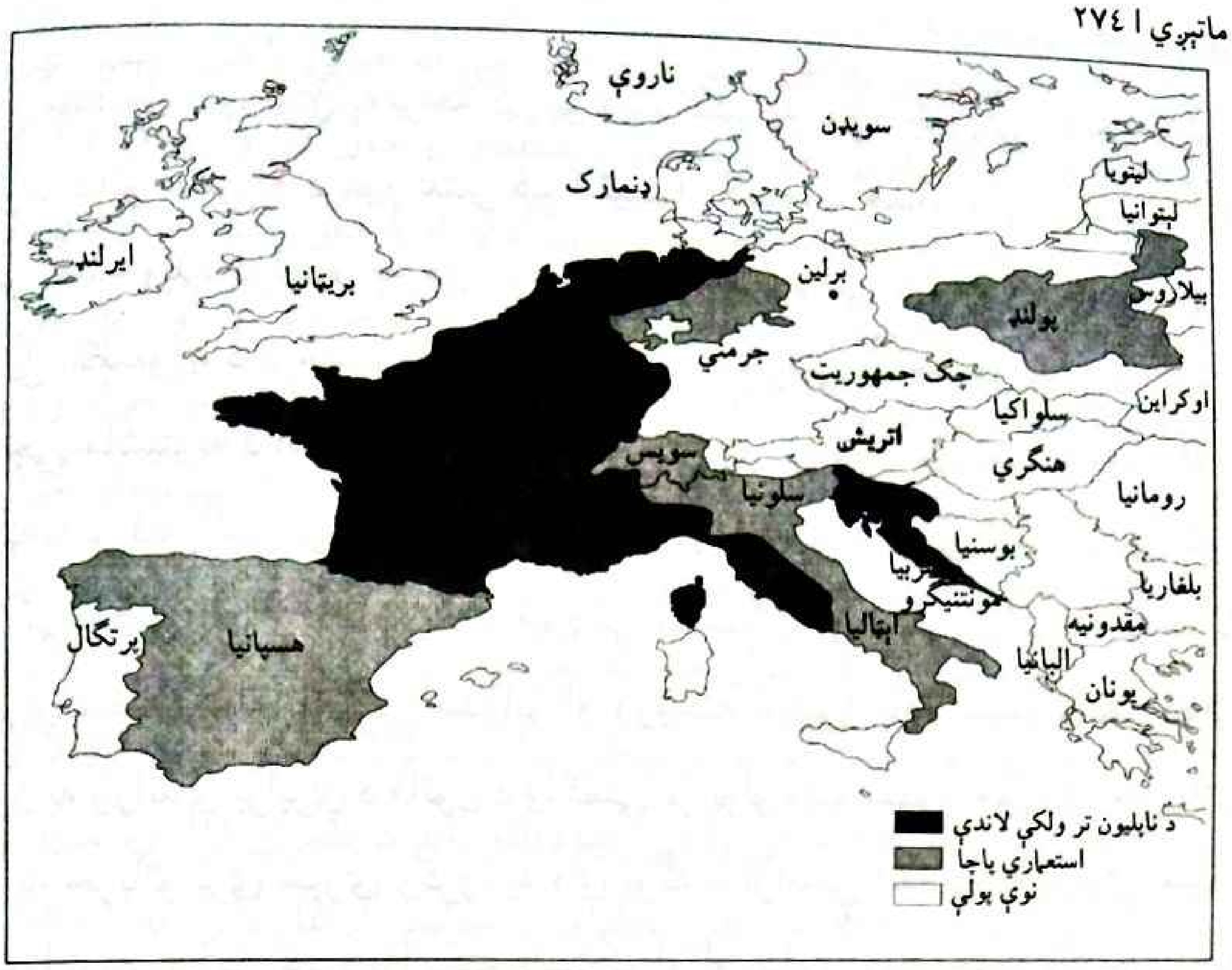

۱۷مه نقشه: د ناپيليون امپراتوري

لومړنيو پوځي برياليتوبونو، د جمهوريت مشران وهڅول چې د فرانسې او په پروس او اتريش کې د سيالو قدرتونو ترمنځ د قوي سپر په رامنځته کولو سره د فرانسې پولې پراخې کړي. فرانسوي‌انو ډېر ژر هالنډ او د هغه متحد ايالتونه چې اوسمهال د بلجيم او هالنډ سيمې دي او پخوا د اتريش اړوند وې، ونيولې. فرانسوي‌انو دغه راز د اوسني سويس ډېرې برخې لاندې کړې او د ۱۷۹۰ لسيزې تر پايه يې يادې درې واړه سيمې په خپل ولکه کې وساتلې. جرمني په لومړيو کې سخت مقاومت وکړ، خو په ۱۷۹۵ کال کې يې راينلنډ وبايله. پروس يا جرمني مجبور شو چې د باسل تړون په ترڅ کې دغه سيمه په رسميت وپېژني. فرانسوي‌انو د ۱۷۹۵ او ۱۸۰۲ کلونو ترمنځ يوازې راينلنډ سيمه په واک کې لرله او په ۱۸۰۲ کال کې راينلنډ رسماً د فرانسې برخه شوه. د ۱۷۹۰ يمې لسيزې په نيمايي کې ايټاليا له اتريش سره د جګړې په لومړۍ کرښه کې پاتې شوه. په ۱۷۹۲ کال کې ساوې هم له فرانسې سره وتړل شوه او په ۱۷۹۶ کال کې د ناپيليون تر يرغل مخکې، په جګړه کې بن بست رامنځته شو. د ۱۷۹۷ کال په لومړيو کې ناپليون د لوېې وچې په لومړي عملياتو کې له وينز پرته چې هغه مهال د اتريش په لاس کې و، کابو ټوله شمالي ايټاليا اشغال کړه. د ۱۷۹۷ کال په اکتوبر کې له اتريش سره د کامپو-فورميو تړون په لاسليک سره د لومړي ايتلاف جګړه پای ته ورسېده او د فرانسې تر ولکې لاندې د يو شمېر جمهوريتونو موجوديت په رسميت وپېژندل شو، خو پر تړون سربېره

هم، فرانسویانو د ۱۷۹۷ کال په مارچ کې د پاپال ایالتونو په اشغال او د روم جمهوریت په تاسیس سره، په ایټالیا کې خپل پرمختګ ته دوام ورکړ. د ۱۷۹۹ کال په جنورۍ کې ناپل ونیول شو او د پارتنوپین جمهوریت جوړ شو. له وینز پرته چې د اتریش په لاس کې و، فرانسویانو دا دی د ایټالیا ټوله ټاپو وزمه لاندې کړې وه. د ایټلاف په دویمه جګړه چې د ۱۷۹۸ او ۱۸۰۱ کلونو ترمنځ پېښه شوه، له شاتګ او پرمختګ سره مله وه، خو فرانسویانو وکولای شول چې خپلې سیمې وساتي. فرانسویانو په خپلو مستعمرو کې په افراطي اصلاحاتو لاس پورې کړ چې د خان-رعایت نظام د پاتې شونو له منځه وړل، د قانون په وړاندې د برابرۍ رامنځته کول او د فیوډالي مناسباتو له منځه وړل پکې شامل و. د روحانینو ځانګړي امتیازات او واکونه لغوه شول او په ښاري سیمو کې صنفي ټولنې یا له منځه یووړل شوې او یا هم کمزورې کړل شوې. په اتریشي هالنډ کې دغه پروسه په ۱۷۹۵ کال کې د فرانسویانو له یرغل سره هممهاله پیل شوه او په متحده ایالتونو کې کوم چې فرانسویانو د «باتاویان جمهوریت» پکې تاسیس کړی و، دا پروسه د فرانسې بنسټونو ته ورته د سیاسي بنسټونو په رامنځته کېدو تمامه شوه. په سویس کې هم ورته وضعیت و، صنفي ټولنو او ځمکوالو فیوډالانو او کلیسا ماتې وخوړه، فیوډالي امتیازات له منځه لاړل او صنفي ټولنې بې واکه شوې.

ناپلیون د فرانسې د انقلابینو لار تعقیب کړه. د ناپلیون لومړنۍ او مهمه غوښتنه پر اشغال شوو سیمو د ولکې ټینګول و، خو دغه کار کله کله له ځایي مخورو سره د اړیکو پرې کول یا د ناپلیون د کورنیو غړو او نورو نږدې خپلوانو ته د مسوولیتونو ور سپارل له ځان سره لرل، هغه څه چې پر پولنډ او هسپانیا د لنډې ولکې پرمهال پېښ شول. خو ناپلیون لا هم د انقلابي اصلاحاتو عملي کولو ته د زړه له تله ژمن و. تر ټولو مهمه دا چې نوموړي رومن حقوق «Roman law» تدوین کړل او د قانون په وړاندې د برابرۍ نظریه یې په یوه حقوقي نظام کې تنظیم کړه چې د ناپلیون کوډ په نامه یادېږي. ناپلیون دغه قانون خپل تر ټولو لوی میراث ګاڼه او غوښتل یې چې تر خپلې ولکې لاندې په ټولو سیمو کې یې پلی کړي. هغه اصلاحات چې د فرانسې انقلاب او ناپلیون له لوري عملي شول، طبیعي خبره ده چې تلپاتې نه و. د ناپلیون تر سقوط وروسته په ځینو سیمو او په ځانګړې توګه د جرمني په «هانور» کې نخبګان یو ځل بیا واک ته ورسېدل او په دې سره د فرانسویانو لاسته راوړنې په اوبو لاهو شوې، خو په ځینو سیمو کې فیوډالېزم، صنفي ټولنې او اشرافیت د تل لپاره له منځه لاړل او یا هم کمزوري شول. همدارنګه تر ناپلیون وروسته هم په ګڼو سیمو کې د ناپلیون قانون عملی کېده. فرانسوي پوځیانو په اروپا کې ډېرې ستونزې او کړاوونه وزېږول، خو په ټوله کې په سیاسي

او اقتصادي جوړښتونو کې يې بنسټيز بدلونونه رامنځته کړل. د اروپا په ډېرو سيمو کې فيوډالي مناسبات، د صنفي ټولنو واکونه، د پاچاهانو او شهزادګانو کورواک حکومتونه، د روحانينو اقتصادي، سياسي او ټولنيز قدرت او په ټوله کې د زاړه نظام ستني ونړول شوې. دغو بدلونونو پرانېست ډوله اقتصادي بنسټونه وزېږول چې وروسته يې صنعتي کېدو ته لار پرانېسته. د نولسمې پېړۍ تر لومړيو پورې د فرانسې تر ولکې لاندې په زياتره سيمو کې صنعتي انقلاب ريښې وغځولې، په داسې حال کې چې د اتريش-هنګري او روسيې په څېر سيمې چې له ناپيليون څخه خوندي پاتې شوې، يا پولنډ او هسپانيا چې د لنډ وخت لپاره فرانسويانو سره وې؛ له پرمختګونو وروسسته او په رکود کې پاتې شوې.

د موډرنېزم په لور ګامونه

د ۱۸٦۷ کال په منې کې د جاپان امپراتورۍ تر ولکې لاندې د 'سات سوما' قلمرو يوې مخکښې څېرې «اوکوبو توشوميچي» د ايدو ايالت له پلازمېنې چې اوس توکيو نومېږي، ياماګوچي ښار ته سفر وکړ او د اکتوبر په ۴ مه يې د چوشو قلمرو له مشرانو سره وليدل. هغه يو ډېر ساده وړانديز درلود: له ده سره دې يو ځای شي، ځواکونه دې د ايدو په لور مارش کړي او د جاپان واکمن «شوګن» دې را وپرځوي. هغه تر دې مخکې د «توسا» او «اکي» قلمرونو مشران هم د خپل دغه پلان ملګري کړي وو. د چوشو مشرانو تر هوکړې وروسته، د «ساتچو» په نامه پټ ايتلاف تشکيل شو.

جاپان په ۱۸٦۸ کال کې له اقتصادي پلوه وروسته پاتې هېواد و او له ۱٦۰۰ م کال راهيسې د «توکوګاوا» کورنۍ له لوري چې مشر يې په ۱٦۰۳ کال کې د شوګان «قوماندان» لقب خپل کړ، اداره کېده. د جاپان امپراتور ګوښه کړل شو او يوازې تشريفاتي رول ور پاتې شو. د توکوګاوا شوګانان د فيوډالي خانانو ځواکمنه طبقه وه چې د امپراتورۍ پر ټولو قلمرونو يې واکمني کوله او ماليات يې راټولول. د دې قلمرونو له ډلې يو يې 'ساتسوما' و، چې د شيمازو کورنۍ په کې حکومت کاوه. دغو خانانو چې د ساموراي په نامه پوځ يې درلود، د اروپا منځنۍ پېړۍ ته ورته ټولنه يې اداره کوله؛ داسې ټولنه چې سخت سوداګريز محدوديتونه، د کسب و کار سخته ډلبندي او لوړ ماليات پکې وضعه شوي وو. شوګان چې پر ايدو يې لګولی و. جاپان دا مهال له سختې بېوزلۍ او زېښنونکو سياسي او اقتصادي بنسټونو کړېده، خو شوګان پر ټولو سيمو بشپړ واک نه درلود، ان کله چې په ۱٦۰۰ کال کې توکوګاوا کورنۍ واک ته ورسېده، ويې نه شوی کولای چې ټولې سيمې تر خپلې ولکې لاندې راولي. په جنوب

کې د ساتسوما قلمرو په بشپړ ډول خپلواک پاتې شو او ان د ریوکیو ټاپوګانو له لارې یې له بهرنۍ نړۍ سره سوداګریزه راکړه ورکړه درلوده. اوکوبو په ۱۸۳۰ کال کې د ساتسوما په پلازمېنه کاګوشیما کې زېږېدلی و. دا چې پلار یې یو سامورایي و، دی هم سامورایي شو. د ساتسوما مشر 'شیمازو ناریاکیرا' د نوموړي پر وړتیا او ځیرکۍ پوه شوی و او ډېر ژر یې په حکومت کې د لوړ مقام خاوند کړ. شیمازو ناریاکیرا پلان درلود چې د ساتسوما پوځیانو پرمټ شوګان را وپرځوي. نوموړي غوښتل چې له اسیا او اروپا سره تجارت پراخ کړي، زاړه فیوډالي اقتصادي بنسټونه له منځه یوسي او په جاپان کې د موډرن دولت بنسټ کېږدي. خو د نوموړي دغه نوی پلان په ۱۸۵۸ کال کې د هغه په مړینې سره نیمګړی پاتې شو. د هغه ځایناستي شیمازو هیسامیتسو په پیل کې له ډېر احتیاط څخه کار اخیست. اوکوبو تومیشچي دا مهال مطلق دې نتیجې ته رسېدلی و، چې په جاپان کې نور د شوګانانو د فیوډالي نظام د چپه کولو وخت را رسېدلی او شیمازو هیسامیتسو ته یې په دې اړه قناعت ورکړ. هغوی د امپراتور د خنډې ته کېدو په غبرګون کې له اعتراضونو څخه په ګټې اخیستنې خپله طرحه د عمل ډګر ته وړاندې کړه او د خلکو د ملاتړ ترلاسه کولو ته یې مخه کړه. هغه تړون چې اوکوبو توشیمیچي له توسا قلمرو سره له وړاندې لاسلیک کړی و، څرګندوله چې:«یو هېواد دوه پاچاهان نه لري، یو کور دوه مشران نه لري، دولت یو مشر ته سپارل کېږي»، خو هدف یوازې امپراتور ته د واک بیا ستنول نه و، بلکې د سیاسي او اقتصادي بنسټونو بدلول و. د توسا له اړخه د تړون یو تن لاسلیکوونکی 'ساکاموتو ریوما' نومېده. کله چې ساتسوما او چوسو خپل ځواکونه تیار کړل، ساکاتومو ریوما شوګان ته یو اته ماده یي طرحه وړاندې کړه او له نوموړي یې وغوښتل چې د کورنۍ جګړې د مخنیوي لپاره استعفا وکړي. دا یوه افراطي طرحه وه چې په لومړۍ ماده کې یې راغلي وو:«سیاسي واک باید سلطنتي دربار ته وسپارل شي او د هر ډول فرمانونو د صادرولو واک دې ورکړل شي»، خو په دې طرحه کې تر دې هم لوړې غوښتنې په کې شاملې وې چې امپراتور به بیا واک ته راځي. په دویمه، درېیمه، څلورمه او پنځمه ماده کې زیاته شوې وه:

۲) دوه قانون جوړوونکې جرګې [ولسي جرګه او مشرانو جرګه] باید جوړ شي او د دولت ټولې پرېکړې باید د خلکو د رایو پر اساس وي؛

۳) د خانانو، اشرافو او مخکښو کسانو له منځه باید وړ کسان د جرګې د غړیتوب لپاره وټاکل شي او اړتیا ده چې پخوانۍ دودیزې ادارې چې اوس یې شتون ته اړتیا نه لیدل کېږي، له منځه یووړل شي؛

۴) بهرنۍ چارې باید د هغو قواعدو او مقرراتو پر اساس منظمې شي چې د عامه ارادې پر بنسټ طرحه شوې وي؛
۵) پخواني قوانین او مقررات باید منحل او نوي قوانین وضعه شي.
شوګان یوشینوبو اړ شو چې استعفا ته غاړه کېږدي او د ۱۸٦۸ کال د جنورۍ په ۳ یمه د میجي بیا راتګ اعلان شو. میجي هغه وخت واک ته ورسېد، کله چې پلار یې امپراتور «کومي» تر یوې میاشتنۍ واکمنۍ وروسته ومړ. سره له دې چې د ساتسوما او چوشو ځواکونو ایدو او د امپراتورۍ مرکز کیوتو اشغال کړي وو، خو وېره یې لرله چې توکوګاوا کورنۍ بېرته د واک ترلاسه کولو هڅه ونه کړي. اوکوبو توشیمیچي غوښتل چې توکوګاوا د تل لپاره له صحنې څنډې ته کړي. نوموړي امپراتور دې ته وهڅاوه چې د توکو ګاوا قلمرو ونیسي. پخواني شوګان شینوبو د جنورۍ په ۲۷ مه د ساتسوما او چوشو پر پوځونو یرغل وکړ او کورنۍ جګړه پیل شوه. جګړې تر دوبي پورې تر هغې دوام وکړ چې توکو ګاوا مات شو. د میجي بیا راستنېدنه له رغوونکو بنسټي اصلاحاتو سره مله وه. په ۱۸٦۹ کال کې په جاپان کې فیوډالي نظام ړنګ او ټول ۳۰۰ فیوډالي خپلواک حکومتونه د مرکزي دولت تر حاکمیت لاندې راغلل، چې وروسته هر ایالت د یوه والي له لوري اداره کېده. مالیاتي سیستم متمرکز شو او موډرن بیروکراټ دولت د زاړه فیوډالي دولت ځای ونیوه. په ۱۸٦۹ کال کې ټول وګړي د قانون په وړاندې مساوي وګڼل شول او پر کورنۍ کډوالۍ او سوداګرۍ لګېدلي محدودیتونه له منځه یوړل شول. د سامورایي طبقاتي سیستم له مخالفتونو او بلواوو سره سره منحل شو. پر ځمکو او جایدادونو د مالکیت خصوصي حق ومنل شو او خلکو ته حق ورکړل شو چې په خپل زړه ځان ته کاري شغل وټاکي. دولت په چټکۍ د زېربنا جوړولو ته مخه کړه. د اوسپنې پټلۍ په اړه د پخواني استبدادي رژیم د تګلارې برعکس، نوي رژیم په ۱۸٦۹ کال کې د توکیو او اوساکا ترمنځ د بخار بېړۍ یوه لیکه جوړه کړه او همدارنګه په لومړي ځل د توکیو او یوکاهاما ترمنځ رېل کرښه جوړه شوه. دولت دغه راز د صنعت پر پراختیا لاس پورې کړ او اوکوبو توشیمیچي د مالیې د وزیر په توګه د صنعتي کېدو د سنټرالیزېشن د څارنې مسوولیت هم پر غاړه واخیست. د ساتسوما ایالتي حکومت د کولالۍ فابریکو د جوړونې، د توپخانو د جوړونې، تار اوبدنې او په ۱۸٦۱ کال کې په جاپان کې په لومړي ځل د پنبې د پروسس په موخه له بریټانیا څخه د نساجۍ ماشینونو د واردولو مسوولیت پر غاړه درلود. هغه همدارنګه د بېړۍ جوړونې دوه موډرنې کارخانې جوړې کړې. جاپان په اسیا کې لومړنی هېواد و، چې په ۱۸۹۰ کال کې د لیکلي اساسي قانون څښتن شو او له انتخابي پارلمان «Diet» سره یې یو

مشروطه پاچاهي نظام او خپلواک قضايي ارګان هم رامنځته کړل. دغه بدلونونه هغه ټاکوونکي فکتورونه وو چې جاپان يې په اسيا کې د يوازيني هېواد په توګه له صنعتي انقلاب څخه په ګټې اخيستنې بريالی کړ.

د نولسمې پېړۍ په لومړيو کې چينايان او جاپانيان دوه هغه بېوزله ملتونه وو چې له استبداد سره يې لاس و پنجه نرموله. د چين استبدادي رژيم لسيزې لسيزې د بدلون او تحول په اړه شکمن او بدبينه و. که څه هم د چين او جاپان ترمنځ ډېر ورته والی ليدل کېږي- د مثال په توګه د توکوګاوا شوګانانو په اولسمه پېړۍ کې پر بهرني تجارت بنديز ولګاوه، هغه څه چې تر دې مخکې چينايي امپراتورانو په چين کې کړي وو او له سياسي او اقتصادي بدلونونو سره مخالف وو- خو په سياسي برخه کې يې ترمنځ د پام وړ توپيرونه هم موجود و. چين يوه متمرکزه بيروکراتيکه امپراتوري درلوده چې په راس کې يې يو مستبد او مطلق العنان امپراتور و. امپراتور د خپل واک پر وړاندې ګواښونه هم احساسول، چې مهم يې ولسي پاڅونونه وو. د ۱۸۵۰ او ۱۸۶۴ کلونو ترمنځ د «ټايپينګ پاڅون» په جريان کې د جګړې او قحطۍ له کبله په ميليونونو انسانان ووژل شول او په پايله کې ټول جنوبي چين ويجاړ شو، خو له امپراتور سره مخالفت بيا هم نهادينه نه شو. د جاپان د سياسي بنسټونو جوړښت متفاوت و. د شوګانانو حکومت، امپراتور ګوښه کړی و، خو لکه چې ومو ليدل، د توکوګاوا واکمني مطلقه نه وه او د ساتسوما په څېر قلمرونه عملا خپلواک او حتی په بهرني تجارت کې يې خلاص لاس درلود.

د فرانسې په څېر، د چين او جاپان لپاره د برېټانيا د صنعتي انقلاب يوه اغېزه د هغوی نظامي اسيب پذيري وه. د ۱۸۳۹-۱۸۴۲ کلونو ترمنځ د «ترياکو لومړۍ جګړې» په جريان کې د برېټانيا سمندري ځواکونو چين ته ماتې ورکړه او جاپان هم له عين ګواښ سره هغه مهال مخ شو، کله چې په ۱۸۵۳ کال کې د قومندان 'ماتيو پيري' په مشرۍ د امريکا جنګي بېړۍ د جاپان ايدو خليج ته ورسېدې. دا واقعيت چې اقتصادي وروسته پاتې والي، نظامي وروسته پاتې والی رامنځته کړی و؛ هغه انګېزه وه چې په جاپان کې يې شوګانان را وپرځول او په پايله کې د ميجي په بيا راتګ تمامه شوه. د ساتسوما قلمرو مشرانو درک کړې وه چې اقتصادي پرمختګ او يا حتی د جاپان بقا، يوازې د بنسټونو د اصلاحاتو له لارې ممکن دي، خو شوګان له دې کار سره مخالف و، ځکه چې په موجوده بنسټونو کې يې ګټې نغښتې وې. د بنسټي اصلاحاتو لپاره بايد شوګان رانسکور شوی وای، چې همداسې وشول. په چين کې هم ورته وضعيت و، خو د لومړنيو سياسي بنسټونو شتون د امپراتور راپرځول ستونزمن کړي وو او دا پلان تر ۱۹۱۱ کاله پورې وځنډېد. د بنسټونو د اصلاحاتو پر ځای چينايانو هڅه

کوله چې د عصري وسلو په وارد ولو سره له برېتانويانو سره سيالي وکړي، خو جاپان د خپلو وسلو صنعت ته وده ورکړه. ددغو توپيرونو لامل دا و چې دوا ړو هېوادونو د نولسمې پېړۍ د ګوښونو پر وړاندې متفاوتې تګلارې خپلې کړې او د صنعتي انقلاب په جريان کې د رامنځته شوې حساسې مقطعې په وړاندې چين او جاپان جلا مسيرونه انتخاب کړل. د جاپان په بنسټونو کې د اصلاحاتو په عملي کېدو سره، دغه هېواد د چټکې ودې په لور وخوځېد، خو په چين کې هغه ډلې چې د بنسټي بدلونونو په برخه کې يې رول لوبولی شوی، کافي قدرت نه درلود، له همدې امله په چين کې زبېښونکي بنسټونه تر ډېره په خپل ځای پاتې شول، تر دې چې په ۱۹۴۹ کال کې د ماوو کمونيستي انقلاب وضعيت نور هم ناوړه کړ.

د نړيوالې نا انډولۍ ريښې

په دې څپرکي او په تېرو درېيوو څپرکو کې ووېل شول چې په برېتانيا کې د پرانيستو سياسي او اقتصادي بنسټونو جوړېدو څنګه صنعتي انقلاب ممکن کړ او څنګه يو شمېر هېوادونه له صنعتي انقلاب څخه برخمن او د ودې خاوندان شول، خو ځينو نورو بيا دا کار و نه کړ او يا يې حتی د صنعتي کېدو پيل شوې پروسه په نطفه کې شنډه کړه. هغه هېوادونه چې صنعتي شول، د بنسټونو کمال يې و. د اتلسمې پېړۍ تر وروستيو پورې د امريکا متحده اياالتونو چې د برېتانيا د پرتمين انقلاب په څېر بدلونونو څخه بريالی راوتلی و، تر ډېره بريده خپل سياسي او اقتصادي بنسټونه پراخ او سم کړل، له همدې امله امريکا د نړۍ لومړنی هېواد و، چې له برېتانيا څخه نوې رالېږدېدلې ټکنالوژي يې وکاروله او ډېر ژر له برېتانيا هم مخکې شو او د صنعتي کېدو او ټکنالوژيکي پنځونو په لومړۍ ليکه کې ودرېد. استراليا که څه هم ډېر وروسته او په لږې پاملرنې سره، خو د مشابه يا ورته بنسټونو په لور حرکت پيل کړ. د دې هېواد وګړي هم د انګرېزانو او امريکايانو په څېر مجبور وو چې د پرانيستو بنسټونو د رامنځته کولو لپاره مبارزه وکړي او کله چې دغه هدف ته ورسېدل، استراليا د ځانګړې اقتصادي ودې ښتنه شوه. استراليا او متحده اياالتونو له دې کبله ژر صنعتي شول او پرمختګ يې وکړ، چې نسبتاً پرانيستي بنسټونه يې د نوښتونو، نوې ټکنالوژۍ او خلاق تخريب پر وړاندې خنډ نه شول. خو ګڼو نورو اروپايي مستعمرو دا کار و نه کړ، بلکې هغوی د امريکا او استراليا برعکس عمل وکړ. په استراليا او متحده اياالتونو کې د استثمار لپاره د بومي وګړو او سرچينو نشتوالي، په دغو هېوادونو کې د استعمار محتوا بدله کړه، سره له دې چې وګړو يې د خپلو سياسي حقونو او پرانيستو بنسټونو لپاره مبارزه کوله.

مولوکان ټاپوګانو، کارابین، سوېلي امریکا او نورو اسیایي هېوادونو چې د اروپايي ښکېلاک تر ناتار لاندې وو، ډېر لږ داسې وګړي لرل چې دغه ډول مبارزې ته را ودانګي. ښکېلاکګرو اروپایانو په یادو سیمو کې د زېښنونکو بنسټونو جلا ډولونه ساز کړل او یا یې تر استعمار مخکې یې د ګټورو سرچینو – له درملو نیولې تر ګنیو، سپینو زرو او سرو زرو پورې- د کنټرول په موخه، د هغو اختیار په خپل لاس کې واخیست. هغوی په دې سمیو کې دغه راز داسې بنسټي بدلونونه راوستل چې په راتلونکي کې یې د پرانیستو بنسټونو پیدایښت ناشونی کاوه. ښکېلاکګرو په ځینو مواردو کې د صنعتي کېدو غوړېدونکی بهیر یا موجوده پرانیستي اقتصادي بنسټونه فلج کړل. زیاتره دغه سیمې د دې جوګه نه وې چې په نولسمه پېړۍ یا حتی په شلمه پېړۍ کې د صنعتي کېدو مزه وڅکي. د اروپا په یو شمېر سیمو کې هم ډینامیکي بهیر د استرالیا او متحده ایالتونو په پرتله متفاوت و. د اتلسمې پېړۍ په وروستیو کې چې صنعتي انقلاب په برېټانیا کې په چټکۍ ریښې غځولې، په زیاترو اروپايي هېوادونو کې استبدادي رژیمونه واکمن وو. انحصاري سوداګرۍ او کرنیزې ځمکې د مستبدو پاچاهانو د عوایدو اصلي سرچینې وې. خلاق تخریب چې د صنعتي بهیر زېږنده وه، د دغو واکمنانو ګټې ګواښلې او د هغوی په ځمکو کې د کاري ځواک او سرچینو د کمېدو لامل کېده. د صنعتي کېدو بهیر یو بل ستر بایلونکی، اشرافیت و او تر دې هم مهم دا چې دغه اشراف د دې بهیر سیاسي بایلوونکي هم وو، ځکه چې صنعتي کېدو له شک پرته ټولنیز بدلون ته لار هواروله او د واکمنې طبقې انحصاري واک یې له خطر سره مخ کاوه. خو په برېټانیا کې بنسټي بدلونونو او صنعتي انقلاب، اروپايي دولتونو ته نوي فرصتونه او ننګونې وزېږولې. که څه هم په لوېدیځه اروپا کې استبدادي رژیمونه حاکم وو، خو دغه سیمه د بنسټي بدلونونو په هغې پروسه کې شریکه وه چې برېټانیا یې اغېزمنه کړه؛ ختیځې اروپا، عثماني امپراتورۍ او چین متفاوت وضعیت درلود، دغه تفاوتونه د صنعتي کېدو بهیر د پراختیا په برخه کې ډېر مهم و. لکه څرنګه چې طاعون ناروغۍ یا په اتلانتیک کې د سوداګرۍ پراختیا د تاریخ حساسه مقطعه رامنځته کړې وه، دغه شان د صنعتي کېدو په بهیر کې رامنځته شوې حساسه مقطعه د بنسټونو پرسر د اروپايي ملتونو ترمنځ جګړې او شخړې تشدید کړې. په دې برخه کې یو مهم عامل د فرانسې ۱۷۸۹ کال انقلاب و. د فرانسې د مطلقه نظام ړنګېدو په دغه هېواد کې پرانیستو بنسټونو ته غېږ پرانیسته او په پایله کې صنعتي کېدو او چټکې اقتصادي ودې ته زمینه برابره شوه. خو په حقیقت کې د فرانسې انقلاب تر دې هم ډېر کار وکړ. دغه انقلاب د زور او یرغل له لارې څو ګاونډیو هېوادونو ته چې زېښنونکي بنسټونه یې لرل، خپل بنسټونه صادر کړل.

په دې توګه د فرانسې انقلاب نه يوازې په فرانسه کې بلکې په بلجيم، هالنډ، سويس او د جرمني او ايټاليا په ځينو برخو کې صنعتي کېدو زمينه برابره کړه. خو د ختيځو سيمو غبرګون د طاعون ناروغۍ ښېښې ته ورته و، يعنې داسې چې فيوډاليزم د نابودۍ پر ځای لا پياوړی شو. اتريش-هنګري، روسيه او عثماني امپراتوري نور هم وروسته پاتې شول او تر لومړۍ نړيوالې جګړې پورې يې استبدادي نظامونه وساتل.

د نړۍ په نورو برخو کې هم استبدادي رژيمونو خپلې بقا ته دوام ورکاوه. دغه واقعيت د چين په اړه صدق کوي، دلته له مينګ کورنۍ څخه کينګ کورنۍ ته د واک لېږد د يوه داسې نظام جوړېدو ته لار پرانېسته چې پر کرنې ولاړه ټولنه يې رامنځته کړه او د بهرني تجارت مخه يې ډپ کړه، خو دلته هم داسې بنسټي بدلونونه موجود وو چې له اسيا سره يې اړخ لګاوه. چين د صنعتي انقلاب پر وړاندې د ختيځې اروپا په څېر غبرګون وښود، خو د جاپان غبرګون بيا د لوېديځې اروپا په څېر و. په جاپان کې د ساتسوما، چوشو، توسا او د اکي قلمرونو د مشرانو په رهبرۍ د فرانسې په څېر يو انقلاب رامنځته شو چې يو ستر بدلون ته يې لار هواره کړه، دغو مشرانو شوګان نسکور کړ، ميجي يې بيا واک ته ورساوه او جاپان يې د بنسټونو د اصلاحاتو او اقتصادي ودې په لور سوق کړ.

همدارنګه موږ وليدل چې په ايتوپيا کې مطلقيت او استبداد بيا سر راپورته کړ. هغو قوتونو چې په اولسمه پېړۍ کې په برېتانيا کې بنسټي بدلونونه رامنځته کړل، په افريقا کې همدغسې قوتونو او ډلو د مريانو د سوداګرۍ له لارې په دې سيمه کې سخت زبېښوونکي بنسټونه سمبال کړل. دغه پېښه په ځينو سيمو کې د ټولنو د له منځه تلو او په ځينو نورو کې بيا د مريتوب لرونکو استعماري دولتونو د رامنځته کېدا لامل شوه. د بنسټي بدلونونو پيل شوې پروسې څرګنده کړه چې کومو هېوادونو د نولسمې پېړۍ له فرصتونو څخه ګټه واخيسته او کومو وانخيسته. د نړيوالې نابرابرۍ ريښې کولای شو چې په همدې بدلونونو کې ولټوو. له محدود شمېر هېوادونو پرته، نن ورځ د نړۍ زياتره شتمن هېوادونه هماغه ملتونه دي چې په نولسمه پېړۍ کې له صنعتي کېدو او ټکنالوژۍ څخه برخمن شول او بېوزله ملتونه هغه دي، چې دغه فرصتونه يې له لاسه ورکړل.

یوولسم څپرکی

سپېڅلې کړۍ
(virtuous circle)

تور قانون

وینډسور کلا[۱] په برېټانیا کې د شاهي کورنۍ ستر استوګنځی دی، چې د لندن ښار په لوېدیځ کې موقعیت لري. د اتلسمې پېړۍ په لومړیو کې له دغې کلا یو لوی ځنګل را چاپېر و، چې اوسمهال د یاد ځنګل ډېره لږه برخه پاتې ده. دلته په ۱۷۲۲ کال کې د ځنګل یو ساتونکی 'بابتیست نون' په یوه سخته ننښته کې ګیر شوی و. نوموړي د جون په ۲۷ مه په خپل یادښت کې ولیکل:«توریان په شپه کې درې ځله راغلل او زما د خونې پر کړکۍ یې دوه مرمۍ وتوغولې او ما ومنله چې په ډېرشمه ورځ به په «Crowthorne» کې ورته پنځه ګینه [پیسې] ورکوم.» نون دغه راز په خپل یو بل یادښت کې لیکي:«یو نوی خبر. د یو مخ پټي کس جسد وموندل شو چې د ورانۍ پیغام یې راوړی و.» دغه نامعلوم کسان «توریان» چې وېره یې خپروله او پر بابتیست یې ډزې کړې وې او له نوموړي یې پیسې غوښتې وې، څوک وو؟ دا د ځايي خلکو یوه ډله وه چې مخونه به یې تورول، څو په شپه کې یې څوک ونهویني. دغه ډول کسان چې د برېټانیا په جنوب کې ډېر لیدل کېدل، هوسۍ او بېلابېل حیوانات یې وژل او له پوسته کول، درمندونه یې سوځول، دېوالونه او د کبانو روزنځایونه یې ویجاړول. دا په ښکاره یو ناقانونه عمل و، خو حقیقت بل څه و. د پاچا او اشرافو اړونده سیمو کې د هوسیو غیر قانوني ښکار تر ډېر وخته روان و. په ۱۶۴۰ مه لسیزه کې د کورنۍ جګړې په جریان کې د وینډسور کلا ټولې هوسۍ ووژل شوې، خو په ۱۶۶۰ کال کې واک ته د 'دویم چارلېز' په راتګ سره د هوسیو پارک بیا ډک شو. خو توریانو هوسۍ د دې لپاره نه ښکار کولې چې یوازې د هغې له غوښې یا پوستکي ګټه واخلي، بلکې دا یو قصدي تخریبي عمل و. خو د څه لپاره؟

د ۱۶۸۸ کال د پرتمین انقلاب یوه ځانګړنه د ګټو کثرت پاله[۲] ماهیت و، چې په پارلمان کې یې استازیتوب کېده. سوداګرو، صنعتکارانو، ځمکوالو او د نارنجي ویلیم متحدو اشرافو هېڅ یوه په یوازې ځان پر نورو خپلې غوښتنې نه شوای تحمیلولی. په اتلسمه پېړۍ کې د ستیوراټ

---

[۱] Windsor Castle
[۲] Pluralistic

شاهي کورنۍ د بېرته واکمنولو لپاره کلونه هڅې وشوې. په ۱۷۰۱ کال کې د دويم جېمز تر مړينې وروسته د هغه زوی «جېمز فرانسس اډوارد ستيورات» يا «زوړ مدعي» د فرانسې، هسپانيا، پاپ او په برېتانيا او سکاټلنډ کې د «جاکوبايټس» په نامه د ستيورات کورنۍ د ملاتړو له لوري د برېتانيا سلطنت د قانوني وارث په توګه په رسميت وپېژندل شو. زوړ مدعي په ۱۷۰۸ کال کې د فرانسوي ځواکونو په ملاتړ واک ته د بيا ستنېدو ناکامه هڅه وکړه، وروسته د هغه ملاتړو جاکوبايټانو څو بلواوې او پاڅونونه وکړل، چې مهم يې په ۱۷۱۵ او ۱۷۱۹ کلونو کې و. وروسته په ۱۷۴۵ کال کې د زوړ مدعي زوی «چارلېز ايډوارډ ستيورات» يا ځوان مدعي، واک ته د رسېدو هڅه وکړه، خو د برېتانيا د پوځ له لوري مات شو. د ويګ سياسي ګوند چې په ۱٦۷۰ کال کې د سوداګرو او کاروباريانو په استازولۍ جوړ شوی و، د پرتمين انقلاب اصلي ملاتړی خوځښت و. ويګيانو له ۱۷۱۴ څخه تر ۱۷٦۰ کاله پورې پر پارلمان واک درلود. ويګيانو د واک پرمهال هڅه کوله چې په لاس ورغلي فرصت څخه په ګټې اخيستنې د نورو حقوق تر پښو لاندې کړي. هغوی د ستيوراټ پاچاهانو سره هېڅ توپير نه درلود، يوازې دومره توپير و چې د استبداد او مطلقيت لپاره يې کافي واک نه درلود. په پارلمان کې د هغوی واک د سيالو ډلو او په ځانګړې توګه د توري ګوند[1] او نورو ډلو له لوري چې د يوه استبدادي نظام د مخنيوي لپاره يې مبارزه کوله، محدود شوی و. په برېتانيا کې کثرت پاله يا پلوراليستيکه ټولنه چې د پرتمين انقلاب په پايله کې رامنځته شوې وه، په دې معنا وه چې د خلکو يوه ستره برخه، ان هغوی چې په پارلمان کې يې استازي نه لرل، پياوړې او ځواکمنه شوې وه. توريان غله هماغه خلک وو چې له واک څخه د ويګيانو د ناوړه ګټې اخيستنې په غبرګون کې راپاڅېدلي وو. د 'ويليم کادوګان' قضيه د ويګيانو له لوري د خلکو د حقونو د پايمالولو يو څرګند مثال دی او دا ښيښه موږ ته ښيي چې په برېتانيا کې توريان څنګه رامنځته شول. کادوګان د ۱۷۰۱ او ۱۷۱۴ کلونو ترمنځ د هسپانيا جګړې او د جاکوبايټ پاڅون د ځپلو پر مهال يو بريالی جنرال ثابت شو. لومړي جورج په ۱۷۱٦ کال کې جنرال کادوګان ته د «بارون» لقب ورکړ او په ۱۷۱۸ کال کې يې د نوموړي رتبه لوړه کړه. هغه همدا راز د سلطنت د نيابتي شورا له مخکښو غړو څخه و، چې د پاچا په نيابت کې به يې مهمې دولتي چارې پرمخ بيولې او د پوځ د عمومي قوماندان په توګه يې هم دنده اجرا کوله. کادوګان د وينډسور کلا په ۲۰ مايله متري کې په 'کورشام' کې شاوخوا ۱۰۰۰ ايکره ځمکه وپېرله او يو کور، يو ښکلی بڼ او د ۲۴۰ هکتارو په مساحت يې د هوسيو يو پارک په کې جوړ کړل،

---

[1] Tory Party

خو دغه بڼ د خلکو په غصب شوې ځمکه کې جوړ شوی و او کادوګان په دې کار سره د ګاونډیو پر حقونو تېری کړی و، ځکه چې خلک له ځمکو په زوره وشړل شول او د ځارویو څرولو، د لرګیو او سکرو د ټولولو سنتي حقوق یې له لاسه ورکړل. کادوګان د توریانو له غبرګون او غوسې سره مخ شو. د ۱۷۲۲ کال د جنورۍ او بیا د همدې کال په جولای کې د هوسیو پارک یو ځل بیا د تورمخو وسله والو تر برید لاندې راغی او په لومړۍ حمله کې ۱۶ هوسۍ ووژل شوې. دا یوازې کادوګان نه و، بلکې د ډېرو شتمنو سیاستوالو ځمکې او جایدادونه هم د توریانو تر برید لاندې راتلل. وضعیت د ویګي دولت له زغمه وتلی و او پارلمان د ۱۷۲۳ کال په مې میاشت کې «تور قانون» تصویب کړ چې له مخې یې پنځوس ځانګړې جرمونه تعریف او د اعدام جزا ورته وټاکل شوه. د تور قانون له مخې نه یوازې د وسلې ګرځول، بلکې د مخ تورول هم منع اعلان شول. پر اعدام د تورمخو د محکومېدو په اړه تصویب شوی قانون ډېر ژر عملي شو او ویګیانو په ډېرې چټکۍ د قانون پلي کولو ته متې بډ وهلې. باپټیست نان په ویندسور ځنګل کې د ځارګرو یا مخبرینو یوه شبکه جوړه کړه، څو د توریانو هویت معلوم کړي. ډېر ژر څو کسان ونیول شول، له نیولو وروسته باید مجرمین د قانون له مخې راساً په دار ځړول شوي وای، ځکه چې تور قانون تصویب شوی و او پارلمان هم د ویګیانو په لاس کې و. ویګیانو همدارنګه پر هېواد واک چلاوه او توریانو مستقیماً د ځواکمنو ویګیانو د ګټو خلاف عمل کاوه.

د دولت وزیر «سر رابرټ وال پول» هم چې وروسته لومړی وزیر شو، د کادوګان په څېر له دې ستونزې سره مخ شو. هغه د لندن په جنوب لوېدیځ کې د ریچمونډ په پارک کې چې لومړي چارلېز د خلکو په ځمکو کې جوړ کړی و، شخصي ګټې لرلې. په دې پارک کې هم د خلکو د څړ، ښکار او د خسو راټولولو حقوق تر پښو لاندې شوي وو، خو بیا هم خلکو په پارک کې د ځارویو څرولو او ښکار ته دوام ورکاوه، تر دې چې وال پول خپل زوی د پارک ساتنې ته وګوماره. نوموړي له پارک څخه دېوال چاپېر کړ او د مجرمینو د نیولو لپاره یې لومې جوړې کړې. وال پول چې د هوسیو ښکار سره یې مینه لرله، د پارک دننه په «هاټون» کې ځان ته د ښکار لپاره یوه خونه جوړه کړه، چې دې کار د ځایي اوسېدونکو غوسه راوپارله.

د ۱۷۲۴ کال د نومبر په ۱۰ مه یو تن ځایي اوسېدونکی «جان هونټریج» چې له پارکه بهر یې ژوند کاوه، د هوسیو له غلو سره د مرستې او د تورمخو په تحریکولو تورن شو؛ دوه هغه جرمونه چې سزا یې اعدام وه. د هونټریج قضیه د سلطنت د نیابت شورا له لوري چې وال پول او کادوګان یې مخکښ غړي وو، په لوړه کچه پر مخ وړل کېده. وال پول دومره مخکې لاړه چې

ان د 'بلک برن' په نامه له يوه تن مخبر څخه يې د هونتريج د جرم په اړه په زور شهادت واخيست. که څه هم د نوموړي تورنېدل د قاعدې له مخې له وړاندې ټاکل شوې نتيجه وه، خو داسې ونه شول. د يوه منصفه پلاوي په شتون کې د يوې ۸ يا ۹ ساعته محاکمې په ترڅ کې د شکلي دلايلو پر بنسټ هونتريج بې گناه وپېژندل شو، ځکه چې راټول شوي شواهد قانوني او موجه نه و. خو ټول توريان يا هغه کسان چې له دوی سره په مرستې تورن وو، د هونتريج په شان بختور نه وو، يو شمېر نورو توريانو هم برائت ترلاسه کړ او يا هم د مجازاتو تر تخفيف لاندې راغلل، خو زياتره يې پر دار وځړول شول او يا هم شمالي امريکا ته تبعيد کړل شول. دغه قانون په حقيقت کې د لغوه کېدو تر وخته يعنې تر ۱۸۲۴ کاله پورې د قوانينو په ټولگه کې په خپل حال او قوت سره باقي پاتې شو، خو د هونتريج چانس د پاموړ دی. د منصفه پلاوي په ترکيب کې ناپيلي خلک نه وو، بلکې ځمکوال او شتمن کسان وو چې طبعاً به يې له وال پول سره خواخوږي لرله، خو شرايط نور د اولسمې پېړۍ په څېر نه وو، چې محاکم د ستيورات پاچاهانو تر امر لاندې وو او د خپلو مخالفينو د ځپلو لپاره يې له دغو بنسټونو څخه د وسيلې په توگه کار اخيست. اوس نو ويگيان هم مجبور وو چې د قانون حاکميت ته غاړه کېږدي او دا اصل چې هېڅوک له قانونه پورته نه دی، ومني.

د تور قانون اړوند پېښې ښيي چې پرتمين انقلاب په برېټانيا کې د قانون واکمنۍ ته لار هواره کړې وه او په دې هېواد کې د قانون د واکمنۍ فکر بنسټيزه شوی و او همدارنگه واکمنې ډلې تر ډېره محدودې شوې وې. هېره دې نه وي چې د قانون واکمنې د «قانون پر بنسټ حکومت» سره توپير لري، حتی که ويگيانو کولای شول چې د خلکو د کابو کولو په موخه ځپونکي او نا عالادنه قوانين تصويب هم کړي، خو بيا هم له هغو خنډونو او ننگونو سره مخ کېدل، چې د قانون حاکميت رامنځته کړي وو؛ ځکه د هغوی قانون د هغو حقوقو نقض و، چې پرتمين انقلاب او د هغه په پايله کې په سياسي بنسټونو کې رامنځته شوو بدلونونو ټولو وگړو ته خوندي کړي وو. په دې توگه د قانون واکمنې په دې معنا وه چې واکمنانو او عامو وگړو ټولو د قانون په وړاندې يو شان او برابر حقوق لرل. کله چې د قانون د واکمنۍ تاريخي سير ته نظر کوو، نو دا مفهوم راته ډېر په زړه پورې ښکاري. ولې قانون بايد د ټولو په وړاندې يو شان عملي شي؟

کله چې پاچا او اشراف له سياسي واک و ځواک څخه برخمن او نور ترې بې برخې وي، نو طبعاً هغه ښکار چې پاچا او اشراف يې کولای شي، د نورو لپاره غير قانوني او جرم گڼل کېږي. د سياسي استبدادي بنسټونو تر سيوري لاندې د قانون واکمنې په حقيقت کې هېڅ

عملي کار نه برېښي. یوازې پراخ بنسټه یا پلورالایز بنسټونه دي چې د قانون برابرۍ ته زمینه برابروي. د اتلسمې پېړۍ په لومړیو کې برېټانیا د کثرت پالنې په لور د حرکت په حال کې وه او د ویگ مشران ورو-ورو په دې پوهېدل چې قوانین او بنسټونه لکه څنګه چې د قانون د واکمنۍ په مفهوم کې بیان شوي دي، د دوی واکونه هم محدودوي. خو ولې باید ویگیان او د پارلمان غړي دغه محدودیتونه ومني؟ هغوی ولې په پارلمان او دولت کې له خپل واک څخه د تور قانون په څېر د نورو قوانینو په تصویبولو او د دوی د گټو خلاف پرېکړو په مخنیوي کې کار نه اخیست؟ دغو پوښتنو ته ځواب د پرتمین انقلاب ماهیت ښه روښانه کوي او همدارنګه په ډاګه کوي چې: انقلاب ولې زوړ استبداد د هغه پر نوې بڼې بدل نه کړ؟ د کثرت پالنې یا پلورالېزم او د قانون واکمنۍ ترمنځ څه توپیر وجود لري؟ او سپېڅلې کړۍ څنګه عمل کوي؟ لکه څرنګه چې په اووم څپرکي کې مو ولوستل، پرتمین انقلاب د یوې واکمنې ډلې له لوري د بلې واکمنې ډلې نسکورولو ته نه وايي، بلکې دا د استبداد او مطلقیت پر وړاندې د اعیانو، سوداګرو، تولیدوونکو او نورو ډلو څخه جوړ د خلکو د یوې سترې کتلې پاڅون و، چې پراخ بنسټه سیاسي بنسټونه یې وزېږول. همدارنګه د قانون واکمني هم د دغه اوښتون یوه لویه لاسته راوړنه وه. کله چې د قانون واکمني په رښتیني ډول خپله معنا پیدا کوي، نه یوازې استبدادي حکومت په ګونډو کوي، بلکې د واک سپېڅلې کړۍ رامنځته کوي. که قوانین د ټولو په وړاندې یو شان پلي کېدای شوای، نو په دې صورت کې هېڅ کس، حتی کادوګان او وال پول هم نه شوای کولای چې له قانون پورته عمل وکړي او عامو خلکو چې پر خصوصي ملکیتونو په تېري باندې تورن شوي وو، د یوې عادلانه محکمې حق لرلی شوای.

تر دې ځایه مو د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو رامنځته کېدل ولیدل، خو دغه بنسټونه څنګه د تاریخ په اوږدو کې په خپل ځای پاتې کېږي؟ د «تور قانون» شالید او د هغه د عملي کېدو پر وړاندې محدودیتونه د یوې سپېڅلې کړۍ ښکارندویي کوي؛ یعنې د غبرګون (فیډبک) یوه ځواکمنه پروسه چې دغه بنسټونه پایداره کوي او په حقیقت کې دا د هغو قوتونو د حرکت مجموعه ده چې د پرانیستو بنسټونو له رامنځته کېدو سره مرسته کوي. د سپېڅلې کړۍ منطق له دې حقیقته سرچینه اخلي چې پرانیستي بنسټونه پر واک د محدودیت لګونې او په ټولنه کې د سیاسي واک د پلورالیستیک وېش پر اساس رامنځته شوي دي. سپېڅلې کړۍ یوازې د کثرت پاله بنسټونو او د قانون واکمنۍ څخه نه جوړېږي، بلکې پرانیستي سیاسي او اقتصادي بنسټونه هم د هغې په پیدایښت کې رول لري. وروسته دغه پروسه د عوایدو برابر وېش، په ټولنه کې د واک وېش او د سیاست په ډګر کې ټولو ته د لوبېدو زمینه

برابروي. دا کار همدارنګه د هغو عوایدو د محدودېدو مخه نیسي چې یو کس یې واک ته د رسېدو پرمټ ترلاسه کوي او د زېښبونکو بنسټونو د بیا را ژوندي کېدو انګېزې له منځه وړي. دغه عوامل په برېتانیا کې د رښتینو ډیموکراتیکو بنسټونو په پیدایښت کې مهم وو. کثرت پالنه همدارنګه یو پرانیستی نظام رامنځته کوي او خپلواکو رسنیو ته د غوړېدو زمینه برابروي، چې دا کار د عامه پوهاوي کچه لوړه او د پرانیستو بنسټونو پر وړاندې د ګواښونو د مخنیوي په موخه د خلکو انسجام او سازماندهي کول اسانه کوي. دا چې د برېتانیا دولت په ۱٦۸۸ کال کې پر رسنیو لګېدلی سانسور لرې کړ، اغېز یې د پام وړ و. د دې څپرکي په اوږدو کې به یې ولولو چې په امریکا متحده ایالتونو کې هم رسنیو د خلکو په ځواکمنتیا او د سپېڅلې کړۍ په پراختیا کې مهم رول ولوباوه. که څه هم سپېڅلې کړۍ د پرانیستو بنسټونو دوام او پایښت ته زمینه برابروي، خو دغه پایښت نه انکار نه منونکی او نه هم بېرته پر شا ګرځېدونکی دی. په برېتانیا او متحده ایالتونو کې پرانیستي سیاسي او اقتصادي بنسټونه له ډېرو ننګونو سره مخ وو. ځوان مدعي په ۱۷۴۵ کال کې له خپلو لښکرو سره د لندن په سل میلۍ کې تر دربې پورې وړاندې تللی و، خو د پرتمین انقلاب په نتیجه کې جوړ شوي بنسټونه ګډوډ کړي، خو مات شو. هلته د بهرنیو ګواښونو په نسبت، کورني سیاسي ګواښونه ډېر مهم وو او کولای یې شول چې پرانیستي بنسټونه له منځه یوسي. لکه څرنګه چې د مانچسټر پیټرلو د ۱۸۱۹ ټولوژنه مو ولیده او همدارنګه څرنګه چې په راتلونکي کې به ولولو، برېتانوي واکمنان په دې کې پاتې راغلل چې د خلکو غږونه غلي او د هغوی ولسواک خوځښتونه وځپي. دغه ډول په امریکا متحده ایالتونو کې هم پرانیستي سیاسي او اقتصادي بنسټونه له ګڼو ننګونو سره مخ وو؛ هغه ننګونې چې د برلاسه کېدو چانس یې ډېر و، خو داسې ونه شول. خو د دې ننګونې ماتول له مخکې ټاکل شوی برخلیک نه و. په امریکا او برېتانیا کې د پرانیستو بنسټونو دوام او د تاریخ په اوږدو کې د هغو ځواکمنتیا نه یوازې د سپېڅلې کړۍ، بلکې د تاریخ د نا اټکل شوي مسیر برکت هم و.

د ولسواکۍ سوکه مزل

د تور قانون پر وړاندې غبرګون عامو برېتانویانو ته څرګنده کړه چې تر هغه یې ډېر حقوق لرل چې مخکې یې تصور کاوه. هغوی کولای شول چې د عریضې او لابي پر مټ په محکمو او پارلمان کې له خپلو دودیزو حقونو او اقتصادي ګټو دفاع وکړي، خو دغه پلورالېزم لا هم یوه اغېزناکه ډیموکراسي نه وه رامنځته کړې. زیاتره بالغو کسانو او ښځو د رایې ورکونې حق نه درلود او په ډیموکراتیکو بنسټونو کې هم دا وخت ډېره بې عدالتي حاکمه وه. تمه وه چې دا

هر څه به بدلون مومي. د پرانیستو بنسټونو سپېڅلې کړی نه یوازې د رامنځته شوي وضعیت د بقا ساتنه کوله، بلکې د پرانیست والي پرمخ یې پراته خنډونه هم له منځه وړل. د برېټانیا د اتلسمې پېړۍ مشرانو چنداني بخت نه درلود، چې له کوم خنډ او ستونزې پرته واک ته دوام ورکړي. هغوی د سلطنت لپاره د پاچاهانو الهي حقوق ونګول او د خلکو پر مخ د مشارکت د ور په پرانیستلو سره یې د چارو واګې په لاس کې واخیستې، خو وروسته دوی دا واک یوه کوچنې اقلیت ته وسپاره. یوازې وخت ته اړتیا وه څو ډېر خلک په سیاسي پروسه کې د مشارکت یا ګډون لپاره غږونه پورته کړي، چې بالاخره دا پروسه په ۱۸۳۱ کال کې خپل اوج ته ورسېده. د زیاتېدونکې اقتصادي بې عدالتۍ او د خلکو له لوري په سیاسي بهیر کې د مشارکت د پر له پسې غوښتنو له امله برېټانیا په لومړیو درې لسیزو کې د ټولنیزې بې ثباتۍ او ګډوډۍ شاهده وه. د ۱۸۱۱ او ۱۸۱٦ کلونو ترمنځ د نوې ټکنالوژۍ د ترویج په غبرګون کې د لوډیتیانو (Luddite) پاڅون او ورپسې په ۱۸۱٦ کال کې د سیاسي ازادیو لپاره په لندن کې د 'سپا فیلډس پاڅون' او بیا په ۱۸۱۹ کال کې د پیټرلو ټولوژنه هغه پېښې وې چې برېټانیا یې له ننګونو سره مخ کړې وه. دغه راز په ۱۸۳۰ کال کې د سوینګ پاڅون په ترڅ کې کروندګرو د ژوندانه د ناچیزو امکاناتو او د نوې ټکنالوژۍ په غبرګون کې چې په مزد کې یې کموالی راوستی و، په بلوا لاس پورې کړ. په ورته وخت کې د ۱۸۳۰ کال په جولای کې په پاریس کې انقلاب سر راپورته کړی و. دا چې وضعیت د جوش نقطې ته رسېدلی و، د واکمنې طبقې ترمنځ اجماع روانه وه. هغوی د ټولنیزې نارامۍ د کابو کولو او د یوه انقلاب د مخنیوي یوازینۍ لار د خلکو غوښتنو ته سر ښکته کول او د پارلمان اصلاحات بلل، نو څکه حیرانوونکې نه ده چې د ۱۸۳۱ کال د ټاکنو چورلیز پر یوې ځانګړې موضوع را څرخېده: سیاسي اصلاحات. تر 'سر رابرټ وال پول' شاوخوا سل کاله وروسته، ویګیان نور د عام ولس په وړاندې ځواب ویونکي وو او په برېټانیا کې یې د رایې ورکونې حق د پراختیا لپاره مبارزه کوله، خو دوی یوازې محدود شمېر کسانو ته د رایې ورکونې حق غوښت او ان ټولو نارینه وو ته هم د دې حق په سراسري کېدو قایل نه و. ویګیان په ټاکنو کې بریالي شول او د دې ډلې مشر ایرل ګرې «Earl Grey» لومړی وزیر شو. هغه راډیکال یا سختدریځه نه و، بلکې له سختدریځۍ لا ډېر لرې و. هغه او نورو ویګیانو چې د اصلاحاتو لپاره هلې ځلې کولې، هدف یې د رایې ورکونې حق پراخوال او عالادنه کول یا د ټولنې د نورو اقشارو ترمنځ د واک وېشل نه و. په برېټانیا کې ولسواکي د واکمنې طبقې ډالۍ نه وه، بلکې په تېره یوه پېړۍ کې د خلکو د بېلابېلو سیاسي جریانونو او خوځښتونو په پایله کې لاسته راغله او خوندي شوه.

هغوی د پرتمین انقلاب پر مټ په سیاسي بنسټونو کې د رامنځته شوو بدلونونو له لارې وکولای شول چې په واک کې پاتې شي. واکمنانو فکر کاوه اصلاحاتو ته له تسلیمېدو پرته په واک کې د پاتې کېدو لپاره بله چاره نه لري، ولو که دا واک لږ هم وي. ایرل ګرې په پارلمان کې د سیاسي اصلاحاتو د منلو په اړه په خپله وینا کې دغې ټکي ته په ښکاره ډول اشاره کړې ده: «تر ما بل هېڅوک د کلني پارلمان، د عمومي رایې ورکونې او مخفي رایې ورکونې حقونو خوندیتوب ته ژمن نه دی، زما هدف له دې سره د زړه له تله هوکړه نه ده، بلکې دغو هیلو او پروژو ته د پای ټکی ایښودل دي... زما د اصلاحاتو موخه د انقلاب د پېښېدو مخنیوی دی... اصلاحات د پاتې کېدو او نه نسکورېدو لپاره.» د خلکو غوښتنه یوازې رایه ورکونه نه وه، بلکې هغوی غوښتل چې د خپلو ګټو د دفاع او خوندیتوب لپاره په تصمیم نیونه کې هم ونډه ولري. دا خبره د چارټېست غورځنګ په تګلاره کې چې له ۱۸۳۸ کال وروسته یې په برېتانیا کې د رایې ورکونې حق د عمومي کېدو لپاره مبارزه کوله، په ښه توګه روښانه شوې ده. یاد غورځنګ ځکه د چارټېست «مرام پالانو» نوم ځان ته غوره کړی و، څو خلکو ته وښیي چې د دوی ارمانونه یې د مبارزې محور جوړوي او د دې ترڅنګ مګناکارتا ته د یوه ورته جوړښت معنا یې هم لېږدوله. د چارټیست غورځنګ یو تن غړی «جي.ار. سټېفن» د رایې ورکونې عمومي حق په اړه وایي:«د رایې ورکونې د عمومیت موضوع....د یوه چاقو او کاچوغې موضوع ده، د ډوډۍ او پنیر موضوع ده... د عمومي رایې په اړه زما هدف د دې ټکي روښانه کول دي چې د ځمکې پر سر ټول انسانان دا حق لري چې پر تن یوه ښه کورتۍ، پر سر یوه ښه خولۍ، د کورنۍ له پاسه یو ښه چت او بالاخره د شپې ډوډۍ لپاره یو ښه سترخوان ولري.» سټېفن درک کړې وه چې د خلکو د پیاوړتیا او د کاګرو لپاره د یوې کورتۍ، یوې خولۍ، یوه چت او یوه سترخوان برابرولو یوازینۍ لار د رایې ورکونې عمومي حق دی. په پایله کې ایرل ګرې بریالی شو چې هم «د اصلاحاتو لومړني قانون» په اړه خلکو ته ډاډ ورکړي او هم ټولو خلکو ته د رایې حق په ورکولو سره د انقلاب څپې غلې کړي. د ۱۸۳۲ کال اصلاحات معتدل وو او په برېتانیا کې د رایو ورکوونکو شمېر دوه برابره شو، یعنې پر شرایطو د برابرو رای ورکوونکو شمېر له ۸ سلنې څخه ۱۶ سلنې ته پورته شو –(د ټول نفوس له ۲ سلنې څخه ۸ سلنې ته لوړ شو). د اصلاحاتو په لړ کې په برېتانیا کې مخروبه سیمې له رایو برخمنې شوې او مانچسټر، لیډز او شفیلډ ښارونو ته چې تازه د صنعتي کېدو په حال کې وو، د خپلواکې استازولۍ حق ورکړل شو. خو ډېر مسایل نا حل پاتې شول. له همدې امله ډېر وخت لا نه و

تېر شوی، چې د رایې د حق په اړه نورې غوښتنې هم مطرح شوې او د ټولنیزې نا ارامۍ بلې څپې سر راپورته کړ، چې دغې پېښې لا نور ډېر اصلاحات له ځان سره لرل.
ولې برېټانوي واکمنان دغو غوښتنو ته تسلیم شول؟ ولې ایرل ګرې دا درک کړې وه چې محدود اصلاحات په نظام کې د پاتې کېدو یوازینۍ لار ده؟ ولې هغوی د اصلاحاتو او انقلاب ترمنځ یو وټاکه؟ ایا هغوی نه شوای کولای هغه کار وکړي چې هسپانویانو په جنوبي امریکا کې کړی و، یا په اتریش-هنګري او روسیه کې چې مستبدو واکمنانو د کروندګرو پرضد وکړل، یا په خپله برېټانویانو چې په کارابین او هند کې پاڅونونه د زور له لارې وځپل؟ دغو پوښتنو ته ځوابونه په سپېڅلې کړۍ کې موندلای شو. هغه سیاسي او اقتصادي تحولات چې مخکې په برېټانیا کې پېښ شوي وو، د خلکو پر وړاندې د زور کارول یې غیر عملي کړي وو. اي.پي ټامپسن په دې اړه لیکي:«کله چې د ۱۷۹۰ او ۱۸۳۲ کلونو ترمنځ مبارزو او شخړو وښوده چې د قدرت انډول بدل شوی دی، برېټانوي واکمنان د بدیل له ستونزې سره مخ وو: هغوی کولای شول چې د قانون واکمني تر پښو لاندې کړي، مشروطه سیاسي جوړښتونه ونړوي، خپلې خبرې بېرته واخلي او زور ته مخه کړي؛ یا خپلو قوانینو ته تسلیم شي او له واک څخه لاس واخلي.. هغوی په لومړي سر کې لړزانده ګامونه واخیستل، خو په پای کې د ۱۵۰ مشروطه قانوني نظام د نسکورولو پر ځای، قانون ته تسلیم شول.» په بله وینا، لکه څرنګه چې د تور قانون په جریان کې برېټانوي واکمنان د قانون د حاکمیت نقضولو ته پرې نه ښودل شول، هماغه قوتونو واکمنې ډلې ته اجازه ور نه کړه چې د زور او ځینې له لارې حکومت وکړي.
د سپېڅلې کړۍ منطق دا معنا هم لري چې دغه ډول ځپونکي اقدامات بیا هم د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو ترمنځ د مثبت فیډبک په نتیجه کې غیر عملي برېښي. د زېښبونکو بنسټونو په نسبت، په پرانیستو اقتصادي بنسټونو کې سرچینې په عادلانه توګه وېشل کېږي. پرانیستي اقتصادي بنسټونه وګړي ځواکمنوي او په سیاست کې ورته د لوبې ډګر هواروي. بالاخره سپېڅلې کړۍ په ۱۸۳۲ کال کې برېټانیا ته د «اصلاحاتو لومړنی قانون» ډالۍ کړ، خو دا یوازې پیل و. لا هم رښتینې ولسواکۍ ته د رسېدو لپاره اوږد مزل پاتې و، ځکه په ۱۸۳۲ کال کې واکمنانو یوازې هغه څه ومنل، چې له ناچارۍ یې باید منلي وای. د چارټېستانو اصلاح غوښتونکې ډلې له پارلمان څخه د لاندې اصلاحاتو غوښتنه کوله:
- ټولو هغو کسانو ته چې د ۲۱ کلنۍ عمر یې پوره کړی وي، عاقل وي او جرمي سابقه و نه لري، د رایې حق ورکړل شي؛

- د پټې يا سري رايې حق بايد خوندي شي؛
- پارلمان ته د کانديدو لپاره بايد د شتمنۍ درلودو شرايط لغوه شي، څو بېوزله او شتمن وکولای شي چې له ټولو حوزو څخه د خپل خوښې وړ نوماندانو ته رايه ورکړي؛
- د پارلمان استازو ته د امتيازاتو يا معاشاتو ټاکل، څو يو وکيل د دندې پر مهال اړ نه شي چې ازاد کاروبار وکړي او خلکو او هېواد ته د خدمت لپاره د زړه له خلاصه کار وکړي؛
- د ټاکنيزو حوزو ترمنځ تناسب، په دې معنا چې د رايو حوزې بايد د رايه ورکوونکو د شمېر په تناسب استازي ولري، نه داسې چې کوچنۍ حوزې لويې هغه تر خپل اغېز لاندې راولي؛
- د يو کلن پارلمان ټاکل، څو د فساد او درغليو مخه ونيول شي، ځکه د دې امکان شته چې يوه ټاکنيزه حوزه د اووه کلونو لپاره يو ځل واخيستل شي، خو د علني رايې سيستم پر بنسټ هېڅوک به دا توانايي ونه لري چې په هرو دولسو مياشتو کې يوه حوزه واخلي او هغه غړي چې د يو کال لپاره ټاکل کېږي، نه شي کولای چې د اوسنيو شرايطو په څېر خپله ټاکنيزه حوزه ناديده ونيسي يا ورسره خيانت وکړي.
سري رايه د علني رايې د پای ته رسېدو په معنا وه چې د رايو پېرلو او په زور کارونې ته يې لار هواروله. چارټېست غورځنګ د پراخو لاريونونو لړۍ پيل کړه او پارلمان خپله ټوله دغه دوره پر اصلاحاتو متمرکزه کړې وه. که څه هم چارټېست غورځنګ له ۱۸۴۸ کال وروسته له منځه لاړ، خو ځای يې په ۱۸۶۴ کال کې «د اصلاحاتو ملي ټولنې» او په ۱۸۶۵ کال کې د «د اصلاحاتو ليګ» ډک کړ. د ۱۸۶۶ کال د 'هايډپارک' لاريونونو يو ځل بيا اصلاحاتو ته لار هواره کړه او د خلکو د فشارونو په پايله کې په ۱۸۶۷ کال کې د اصلاحاتو دويم قانون تصويب شو چې پر بنسټ يې د رايه ورکوونکو شمېر يو ځل بيا دوه برابره شو او د کارګرې طبقې رايه ورکوونکي په ټولو ښاري حوزو کې اکثريت شول. په ۱۸۸۴ کال کې د اصلاحاتو د درېيم قانون په تصويب سره د رايه ورکوونکو شمېر يو ځل بيا دوه برابره شو او په دې وخت کې ۶۰ سلنه بالغو کسانو ته د رايې ورکونې حق ورکړل شو. په ۱۹۲۸ کال کې د لومړۍ نړيوالې جګړې په ترڅ کې د «خلکو استازولۍ قانون» ټولو هغو ۲۱ کلنو نارينه وو او ۳۲ کلنو ښځو ته چې ماليه يې ورکوله او يا يوه کس له ماليه ورکوونکي سره واده کړی و، د رايې ورکولو حق ورکړ. په ۱۹۲۸ کال کې بالاخره ښځو ته هم د نارينه وو په څېر د رايې ورکونې مساوي حق ورکړل شو. د لومړۍ نړيوالې جګړې په ترڅ کې د ۱۹۱۸ کال اصلاحاتو په اړه د دولت او کارګرې طبقې ترمنځ خبرې روانې وې، داسې چې کارګر به دولت ته د اړتيا وړ وسلې او مهمات توليدوي. حکومت دغه راز په روسيه کې د راډيکال انقلاب حالات هم له نږدې څارل.

د سیاسي بنسټونو د پراختیا ترڅنګ، د اقتصادي پراختیا په برخه کې هم خوځښتونه او غورځنګونه فعال وو، چې یوه مهمه لاسته راوړنه یې په ۱۸۴۶ کال کې د غلو دانو قانون لغوه کول و. لکه څرنګه چې په اووم څپرکي کې مو ولوستل، سترو ځمکوالو د یاد قانون له مخې له بهره د کرنیزو محصولاتو پر وارداتو بندیز لګولی و او په دې توګه یې هڅه کوله چې په بازار کې د رقابت مخه ونیسي او بیې لوړې وساتي، خو په پارلمان کې د مانچسټر او بیرمنګهم استازو د ارزانه محصولاتو او ټیټ مزد غوښتونکي وو. همدا وو چې هغوی بریالي شول او ځمکوال له سختې ماتې سره مخ شول. تر رایې ورکونې وروسته نور اصلاحات هم عملي شول. په ۱۸۷۱ کال کې لیبرال لومړي وزیر 'ګلاډسټون' په دولتي ادارو کې د ګومارنې لپاره د ازموینې اخیستو او شایسته سالارۍ شرایط وضع کړل او همدارنګه د سیاسي تمرکز او دولتي بنسټونو د جوړولو هغې پروسې ته چې د تیودوریانو په وخت کې پیل شوه، دوام ورکړل شوه. لیبرال او توري ګوندونو په همدې دوره کې واک ته ورسېدل او د کار بازار د تنظیم په موخه یې ګڼ قوانین تصویب کړل. مثلاً؛ د کارمشرانو او کارګرانو قانون چې کارمشرانو ته یې د کارګرانو د محدودولو اجازه ورکوله، لغوه شو او د کار قوانین د کارګرانو په ګټه اصلاح شول. د ۱۹۰٦ او ۱۹۱۴ کلونو په اوږدو کې د H. H. Asquith او David Lloyd په مشرۍ لیبرال ګوند د عامه خدمتونو د وړاندې کولو لپاره له دولتي امکاناتو څخه کار واخیست، چې د روغتیا او کار په برخه کې بیمه، د تقاعد حقوق، د مزد د کچې ټاکل او د مالیاتو بیا وېش یې په بر کې نیول. د دغو مالیاتي اصلاحاتو او بدلونونو په نتیجه کې د نولسمې پېړۍ په وروستیو درې لسیزو کې مالیاتي عواید د نورو ملي عوایدو په پرتله دوه برابره لوړ شول او وروسته د شلمې پېړۍ په لومړیو دریوو لسیزو کې دغه کچه بیا هم دوه برابره لوړه شوه. مالیاتي نظام هم پرمختللې بڼه خپله کړه، داسې چې شتمنو کسانو د مالیاتو درنه برخه پرې کوله. دغه راز د ښوونیز نظام دروازې چې پخوا یوازې د اشرافي کورنیو پرمخ پرانیستې وې او له بېوزله خلکو به فیس اخیستل کېده، تر دې وروسته د ټولو پرمخ پرانیستل شوې. د ۱۸۷۰ کال د تعلیماتو قانون له مخې دولت په لومړي ځل مکلف وګرځول شو چې په منظم ډول تعلیمي خدمات وړاندې کړي. په ۱۸۱۹ کال کې زده کړې وړیا شوې. په ۱۸۹۳ کال کې د لومړنیو زده کړو بشپړولو لپاره ۱۱ کاله عمر وټاکل شو، چې وروسته په ۱۸۹۹ کال کې دا عمر ۱۲ کلونو ته لوړ شو او د اړمنو کورنیو د ماشومانو لپاره ځانګړي مقررات وضعه شول. د دغو اصلاحاتو په نتیجه کې په ښوونځیو کې د لس کلنو ماشومانو د شاملېدو کچه چې په ۱۸۷۰ کال کې ۴۰ سلنه وه، په ۱۹۰۰ کال کې ۱۰۰ سلنې ته لوړه شوه. په پایله کې

د ۱۹۰۲ کال قانون ښوونځیو ته د پراخو سرچینو د ځانګړي کولو او د ګرامر ښوونځیو د رامنځته کولو لامل شو چې وروسته دغه کار په برېتانیا کې ثانوي زده کړو ته لار هواره کړه. دا په حقیقت کې د پرانیستو بنسټونو د سپېڅلې کړۍ تصویر او د «تدریجي سپېڅلې کړۍ» مثال وړاندې کوي. د پرانیستو سیاسي بنسټونو په موخه سیاسي بدلونونه له شک پرته چې د خلکو د یوې ځواکمنې کتلې غوښتنې وې، خو دا هم یوه تدریجي پروسه وه. هره لسیزه د ولسواکۍ په لور کله لنډ او کله هم اوږده ګامونه اخیستل کېدل. له دغه ګامونو سره شخړې ملګرې وې او هېڅ ګام له مخکې ټاکل شوی نه و. خو سپېڅلې کړۍ داسې قوت رامنځته کړی و، چې په واک پورې نښتې کړۍ یې کمزورې کولې، د قانون واکمنې یې حمایه کوله او د زور واکو د ناوړه غوښتنو پر وړاندې درېدل. د دې احتمال چې شخړې به پر یوه خونړي انقلاب بدلېږي، مخه ونیول شوه او د ستونزو حل په ټولنه کې د لا پرانیست والي لامل شو. دغه ارام او تدریجي بدلون ډېرې ښېګڼې لري، ځکه چې د اصلاحاتو دغه بڼه واکمنه طبقه د نظام له پاشلتیا خوندي کوي. د بدلون په دې بڼه کې ګامونه کوچني وي او د یو ستر ټکر پر ځای، کوچنۍ غوښتنو ته غاړه ایښودل منطقي دي. دغه ټکی څرګندوي چې د غلو دانو قانون پر سر نانډرۍ وړاندې له دې چې پر شخړې بدل شي، څنګه په ارامۍ حل او قانون لغوه شو. تر ۱۸۴۶ کال وروسته ځمکوالو نور نه شوای کولای چې په پارلمان کې پر قانون جوړونې اغېز وښندي. دا د اصلاحاتو لومړني قانون پایله وه، خو که د رایو ورکوونکو شمېر، د مخروبه ټاکنیزو حوزو را ژوندي کول او د غلو دانو قانون ټول یو ځای په ۱۸۳۲ کال کې پېښ شوي وای، ښایي ځمکوالو سخت مقاومت کړی وای. تدریجي بدلون دغه راز نامعلوم لوري ته د ګواښونو د ورننوتو مخه نیسي، د یوه نظام نړول په دې معنا و چې باید یو نوی چتر رامنځته شوی وای. دغه خبره د فرانسې انقلاب په اړه صدق کوي چې تر انقلاب وروسته نتیجه یې له ولسواکۍ څخه «ترور» او بیا دوه ځلې شاهي نظام ته ورتګ و، تر دې چې په ۱۸۷۰ کال کې د فرانسې درېیم جمهوریت رامنځته شو. دا موضوع د روسیې انقلاب په اړه هم صدق کوي. هلته د امپراتورۍ تر ړنګېدو وروسته د یوه عادل نظام د جوړېدو پر ځای یو ګوندیز دیکتاتوري رژیم ته لار هواره شوه چې د سلطنتي نظام په پرتله په مراتبو تاوتریخجن، خونړی او وحشي و. په یادو ټولنو کې تدریجي اصلاحات ځکه ستونزمن وو، چې له پلورالېزم بې برخې او سخت زبېښونکي بنسټونه یې لرل. په برېتانیا کې بیا پلورالېزم یا کثرت پالنه د پرتمین انقلاب نتیجه وه او وروسته د قانون واکمنۍ وکولای شول چې تدریجي بدلونونو ته لار ورکړي.

له 'ټرستانو' سره مبارزه

Busting Trusts

په متحده ایالتونو کې د پرانیستو بنسټونو ریښې د استعمار په دوران کې د ویرجینیا، مریلنډ او کارولینا شخړو ته رسېږي. په متحده ایالتونو کې دغه بنسټونه د اساسي قانون پر بنسټ داسې جوړ شول چې د قواوو تفکیک او د واک محدودیت ته پکې ځای ورکړل شوی و، خو د اساسي قانون تصویب د بنسټونو د پراختیا په برخه کې وروستی ګام نه و. برېټانیا ته ورته د متحده ایالتونو بنسټونه هم د سپېڅلې کړۍ پر اساس د مثبت فیډبک یا غبرګون پروسې پر مټ تقویه شول. د نولسمې پېړۍ په نیمایي کې په متحده ایالتونو کې ټولو سپین پوستو د رایې ورکونې حق درلود، خو ښځې او تورپوستي له دغه حقه بې برخې وو. اقتصادي بنسټونه هم پرانیستي شول، مثلاً؛ د ۱۸۶۲ کال د «ځمکو قانون» له مخې شاړې ځمکې د واکمن قشر پر ځای د نویو اوسېدونکو لپاره ځانګړې شوې. خو د برېټانیا په څېر دلته هم د پرانیستو بنسټونو پر وړاندې ګواښونه او خنډونه پای ته رسېدلي نه ګڼل کېدل. په متحده ایالتونو کې تر کورنۍ جګړې وروسته شمالي ایالتونو بېسارې اقتصادي وده تجربه کړه. د رېل کرښو، صنعت او سوداګرۍ په پراخېدو سره، د دې سیمې یو شمېر خلک د پرېمانه شتمنۍ خاوندان شول. دغه خلک او کمپنۍ چې د اقتصادي پرمختګونو له امله زړور شوي وو، حالاتو سخت بې پروا او مست کړل. دا خلک چې ټول کاروبار او مارکېټ یې انحصار کړی و او په مارکېټ یې سیال نه لیدل کېده، د غلو بارونیانو[۱] په نوم یادېدل. له دې ډلې مشهور تن یې 'کارنلیوس وینډربیلټ' نومېده چې یوه مشهوره اصطلاح به یې کاروله:(ولې باید قانون ته پام وکړو؟ لکه چې زه زور نه لرم؟) په دې ډله کې یو بل کس 'جان ډي راکلفیلر' نومېده چې په ۱۸۷۰ کال کې یې د سټنډرډ آیل کمپنۍ[۲] تاسیس کړه. نوموړي ډېر ژر په کلیولنډ کې له مارکېټه خپل سیالان له مخې لرې او د ټرانسپورټ، نفتو او نورو نفتي محصولاتو انحصار ته یې مخه کړه. راکفیلر تر ۱۸۸۲ کاله پورې په متحده ایالتونو کې یو پراخ انحصار چې هغه مهال یې «ټراست» باله، رامنځته کړی و. په ۱۸۹۰ کال کې په متحده ایالتونو کې د ۸۸ سلنه چاڼ شوو نفتو کاروبار د سټنډرډ آیل کمپنۍ په واک کې و، چې له همدې امله راکفیلر په ۱۹۱۶ کال کې د نړۍ لومړی میلیادر شو. د هغه وخت رسم شوی کاریکاتور ښیي چې سټنډرډ آیل کمپنۍ د

---

[۱] The Robber Barons
[۲] Standard Oil Company

octopus «اته پښې لرونکې حیوان» په څېر نه یوازې د نفتو پر صنعت، بلکې د متحده ایالتونو د کانګرېس پر ودانۍ هم منګلو خښې کړې دي. جان پیرپونټ مورګان هم د هغه په څېر مشهور و. نوموړی د 'جي.پي مورګان' په نامه د موډرنې بانکوالۍ د یوه ګروپ بنسټګر و، چې وروسته یې د کاروبار په پراخېدو سره یې کمپنۍ د JPMorgan Chase په نامه ونومول شوه. مورګان په ۱۹۰۱ کال کې له اندریو کارنګي سره په ګډه د یو ایس سټیل[1] کمپنۍ جوړه کړه چې د یو میلیارد ډالرو په پانګې سره په نړۍ کې د اوسپنې د تولید لومړنۍ فابریکه وه. په ۱۸۹۰ یمه لسیزه کې سترو ټرستانو «انحصارګرو» د امریکا د اقتصاد کابو ټولو سکتورونو ته لار پیدا کړه او هر یو په خپل اړونده برخه کې نږدې ۷۰ سلنه مارکېټ انحصار کړی و، چې په دې ډله کې مهم انحصاري شرکتونه «DuPont»، «Eastman Kodak» او «International Harvester» وو. له تاریخي پلوه د امریکا شمالي او لوېدیځو ایالتونو نسبي رقابتي مارکېټونه لرل او د هېواد د نورو برخو، په ځانګړې توګه د جنوب په پرتله د برابرۍ او مساواتو غوښتونکي وو، خو په دې دوره کې د رقابت ځای انحصار ونیوه او د ثروت د وېش په برخه کې نا انډولي په چټکۍ پراخه شوه.

د امریکا متحده ایالتونو پراخ بنسټه سیاسي نظام د ټولنې یوه ستره برخه ځواکمنه کړې وه او د هر ډول مداخلې پر وړاندې یې د مقاومت وړتیا پیدا کړې وه. هغه کسان چې د غلو بارونیانو د انحصار قرباني شوي وو او یا هغو کسانو چې پر صنعت یې د بارونیانو د غیر اخلاقي انحصار په اړه اعتراض درلود، په یوه ګډ خوځښت کې سره منظم شول. دوی لومړی یو پوپلیستي او وروسته بیا ترقي غوښتونکی غورځنګ تشکیل کړ. پوپولیستي غورځنګ د هغه کرنیز بحران په پایله کې راټوکېدلی و، چې له ۱۸۶۰ مې لسیزې وروسته د امریکا لوېدیځې سیمې یې له ننګونو سره مخ کړې وې. په ۱۸۶۷ کال کې د 'نېشنل ګرانج' په نامه د کروندګرو خوځښت چې په «ګرانجانو» مشهور و، جوړ شو او د نا عادلانه او له تبعیضه ډکې سوداګرۍ پر وړاندې یې د کروندګرو په سمبالولو لاس پورې کړ. د ۱۸۶۷ او ۱۸۷۴ کلونو په اوږدو کې ګرانجرانو د لوېدیځو ایالتونو ۱۱ مقننه جرګې په خپله ولکه کې واخیستې. د کلیوالو نارضایتي په ۱۸۹۲ کال کې د خلکو ګوند په جوړېدو تمامه شوه چې د ۱۸۹۲ کال په ولسمشریزو ټاکنو کې یې د ټولو رایو ۸،۵ سلنه وګټلې. پوپلستانو د ډیموکراټ ګوند د نوماند 'ویلیم جیننګز بریان' د ناکامو کمپاینونو له امله په راتلونکو دوه دورو ولسمشریزو ټاکنو کې ماتې وخوړه. د ټرستانو پر وړاندې د خلکو مخالفت له دې امله و چې په دولت او ملي

---

[1]U.S. Steel

سیاست کې د راکفیلر او نورو بارونیانو د نفوذ پر وړاندې مقابله وکړي. دغو سیاسي حرکتونو د سیاستوالو او وروسته د قانون جوړوونکو او په ځانګړې توګه د انحصاراتو په برخه کې د دولت پر کړنو او رول خپل تدریجي اثرات ونښندل. په دې برخه کې مهم تحول په ۱۸۸۷ کال کې د تجارت د بین الایالتي قانون تصویب و، چې د بین الایالتي تجارتي کمېسیون جوړېدو ته یې لار هواره کړه او د صنعت په برخه کې یې فېدرالي مقررات وضع کړل. تر دې وروسته ډېر ژر په ۱۸۹۰ کال کې د «ټراست ضد شرمن قانون» تصویب شو. دغه قانون چې په متحده ایالتونو کې د ټراست ضد مقررات په کې وضع شوي وو، د ټراستانو یا غلو بارونیانو پر ضد د مقابلې لپاره اساس ګڼل کېده. د امریکا ولسمشرانو هر یو، 'تیودور روزوولټ' (۱۹۰۱-۱۹۰۹)، 'ویلیم ټافت' (۱۹۰۹-۱۹۱۳) او 'وودرو وېلسن' (۱۹۱۳-۱۹۲۱) د بارونیانو د واک د کمزورې کولو او کابو کولو په موخه جدي اقدامات وکړل. هغه څه چې د ټراست ضد اقداماتو او د فېدرال صنعتي مقرراتو تصویب ته یې زمینه برابره کړه، د کروندګرو سیاسي قوت و. هغه لومړني اقدامات چې په ۱۸۷۰ یمه لسیزه کې د ایالتونو له لوري په مستقل ډول د ریلي ټرانسپورټ د قانونمندۍ په موخه ترسره شول، د کروندګرو د خوځښتونو د فشار پایله وه. په حقیقت کې د شرمن قانون تر تصویب مخکې د ټرستانو پر ضد کانګرېس ته استول شوې ۵۹ عریضې ټولې د کرنیزو ایالتونو له لوري وړاندې شوې وې، چې تر شا یې د کروندګرو ټولنه، د کروندګرو ایټلاف، د کروندګرو د ګټو د دفاع انجمن، د مالدارۍ ملاتړې او نور حرکتونه وو.

د پوپلستانو له پاتې شونو چې په ټاکنو کې د ډیموکراتانو د ماتې له امله یې په ټولنه کې باور بایللی و، ترقي غوښتونکی غورځنګ را وټوکېد. دا یو سمونپال خوځښت و، چې د ټولنې له ټولو اقشارو څخه جوړ شوی و او هماغه د پوپلستانو شعارونه یې بدرګه کول. تیودور روزولټ هم په لومړیو کې د ترقي غوښتونکي غورځنګ غړی و، چې هغه مهال د ولسمشر 'ویلیم مکین لي' مرستیال و او د مکین لي تر وژل کېدو وروسته، په ۱۹۰۱ کال کې ولسمشر شو. دغه ملي منصب ته تر راتلو مخکې، روزولټ د نیویارک د یوه جدي والي په توګه د سیاسي فساد د له منځه وړلو په موخه چې «ماشیني سیاست» یې باله، کلکه مبارزه پیل کړې وه. هغه په کانګریس کې په خپله لومړۍ وینا کې ټرستانو ته ښکاره پیغام درلود، روزولټ وویل:«د امریکا متحده ایالتونو پرمختګ د بازار اقتصادي سیستم او د کاروبار د خاوندانو پر مهارتونو ولاړ دی، خو په ورته وخت کې جدي خنډونه او شرارتونه وجود لري... د امریکایانو په ذهن کې یو ستر باور ځای نیولی چې هغه د ټرست په نامه لوی شرکتونه دي، د دې شرکتونو ځیني

کړنې د عامه هوساینې لپاره خطرناکې دي. دا باور د حسادت، بې انصافۍ او یا د صنعتي پرمختګ پر لاسته راوړنو د سترګو پټولو له امله چې امریکا یې د اقتصاد په برخه کې د نړۍ له سیالانو سره سیاله کړې ده، نه دی؛ بلکې دا باور د اوسنیو بدلېدونکو شرایطو په اړه د ځیرکانه درک او پوهې له نشتوالي سرچینه اخلي.» روزولټ وړاندیز وکړ چې کانګریس دې د لویو شرکتونو د فعالیتونو د ارزونې لپاره یوه با صلاحیته فدرالي اداره جوړه کړي او که اړتیا وه د دې ادارې د جوړولو لپاره دې د اساسي قانون اصلاحیې ته مراجعه وشي. روزولټ په ۱۹۰۲ کال کې د شرمن قانون له مخې د مورګان د «Northern Securities Company» کمپنۍ وتړله او وروسته یې د Du Pont، American Tobacco Company او Standard Oil Company خلاف هم اقدام وشو. روزولټ په ۱۹۰٦ کال کې د 'هیپبرن قانون'[1] پربنسټ د ایالتونو ترمنځ سوداګرۍ پیاوړې او د بین الایالتي تجارتي کمېسیون واکونه زیات شول. یاد قانون په ځانګړې توګه کمېسیون ته واک ورکاوه چې د اوسپنې پټلۍ د پروژو مالي حسابونه وڅېړي. د روزولټ ځایناستي 'ویلیم ټافت' حتی تر روزولټ زیات د ټرستانو پر وړاندې سخت دریځ غوره کړ چې په دې برخه کې تر ټولو مهم ګام یې په ۱۹۱۱ کال کې د سټنډرډ آیل شرکت لغوه کول و. ټافت نور مهم اصلاحات هم عملي کړل، چې له دې ډلې پر فدرالي عوایدو د مالیاتو وضع کول و او په ۱۹۱۳ کال کې د اساسي قانون د شپاړسمې اصلاحیې پر بنسټ عملي شول.

په ۱۹۱۲ کال کې د ولسمشر په توګه د ووډرو ویلسن په ټاکل کېدو سره په امریکا کې ترقي غوښتونکي اصلاحات اوج ته ورسېدل. ویلسن په ۱۹۱۳ کال کې د «نوې ازادۍ» په نامه په خپل کتاب کې ولیکل:«که انحصار ختم نه شي، د تل لپاره به په دولت کې رېښې وکړي، زه نه شم زغملی چې انحصار په خپل ځای پاتې شي، که دلته داسې شتمن کسان وي چې غواړي د امریکا متحده ایالتونو دولت اداره کړي، هغوی به دا کار وکړای شي.»

ویلسن په ۱۹۱۴ کال کې د کلایټون په نوم د ټرست ضد نوي قانون باندې کار وکړ او د تجارت فدرالي کمېسیون په جوړولو سره یې د کلایټون قانون د عمل ډګر ته وړاندې کړ. د دې ترڅنګ ویلسن د «پوجو د تحقیقاتو کمېټې» پر مټ د مالي سکتور د پیاوړتیا لپاره هڅې پیل کړې. هغه په ۱۹۱۳ کال کې د فدرل روزرو «د امریکا مرکزي بانک» بنسټ کېښود چې په مالي سکتور کې یې انحصاري فعالیتونه څارل. د نولسمې پېړۍ په وروستیو او د شلمې پېړۍ په لومړیو کې د «غلو بارونیانو» او د هغوی د ټرستانو رامنځته کېدل ښيي چې د ازاد

[1] Hepburn

بازار شتون په خپله پرانیستي بنسټونه نه شي تضمینولی. دا هغه ټکی دی چې تر دې مخکې په دریم څپرکي کې مو ورته اشاره وکړه. مارکېټ ښایي د یو شمېر شرکتونو له لوري انحصار شي، چې په بازار کې په خپل سر د لوړو بیو د ټاکلو ترڅنګ، د نوې ټکنالوژۍ او اغېزناکو سیالانو د راتګ مخه هم نیسي. که بازار په حال پرېښودل شي، د پرانیست والي ماهیت له لاسه ورکوي او د سیاست او اقتصاد د ډګر ځواکمنو لوبغاړو لاس ته پرېوځي. د پرانیستو اقتصادي بنسټونو جوړېدل یوازې د مارکېټ موجودیت ته اړتیا نه لري، بلکې پرانیستو بازارونو ته هم اړتیا لري، څو د خلکو یوې سترې کتلې ته برابر فرصتونه مهیا کړي. پراخ انحصار او د واکمنانو سیاسي ملاتړ، دواړه متضاد مفاهیم دي؛ خو د انحصاري ټرستانو پر وړاندې غبرګون، همدا راز ښیي، که سیاسي بنسټونه پرانیستي وي، انډول رامنځته کوي او قوتونه زېږوي چې د پرانیستو بازارونو د خنډونو پرضد ګام پورته کوي او دا په عمل کې هماغه سپېڅلې کړۍ ده. پرانیستي اقتصادي بنسټونه د پرانیستو سیاسي بنسټونو ودې ته بستر برابروي او په عین وخت کې پرانیستي سیاسي بنسټونه په خپل وار د پرانیستو اقتصادي بنسټونو د انحراف مخه نیسي. په متحده ایالتونو کې د ټرستانو له منځه وړل د سپېڅلې کړۍ د حقیقت څرګندونه کوي. دا د هغه څه برعکس دي چې په مکسیکو کې مو ولیدل. په مکسیکو کې هېڅ داسې کوم بنسټ نه شته چې د کارلوس سلایم انحصار مهار او مات کړي، خو په متحده ایالتونو کې د پرانیستو مارکېټونو د تداوم او ملاتړ په موخه د شرمن او کلایټون قوانینو په مرسته ټرستان، انحصارات او کارتلونه له پښو و غورځول شول. د شلمې پېړۍ په نیمایي کې ازادو رسنیو هم د امریکا متحده ایالتونو د ټولنې او سپېڅلې کړۍ په پیاوړتیا کې مهم رول ولوباوه. روزولټ په ۱۹۰۶ کال کې د موکراکر[1] اصطلاح وکاروله. دا اصطلاح په ټولنه کې ښه وچسپېده او اغېز یې زیات و. تر ټولو مشهور موکراکر 'ایډا ټاربل' و چې په ۱۹۰۴ کال کې د «سټنډرډ آیل شرکت تاریخ» په نامه کتاب یې په ټولنه کې د د راکفیلر پر وړاندې د عامه افکارو په راجلبولو کې مهم رول ولوباوه او همدا لامل و چې یاد شرکت په ۱۹۱۱ کال کې وتړل شو. یو بل نامتو موکراکر لویس براندیز نومېده چې لیکوال او حقوقپوه و او وروسته د ولسمشر وېلسن له لوري د سترې محکمې د غړي قاضي په توګه هم وټاکل شو. براندیز «بانکداران د خلکو پر پیسو څه کوي؟» په نامه کتاب کې د مالي فساد په اړه د رسواینو یوه لړۍ پیل کړه چې دغه کار د پوجو کمېټه تر تاثیر لاندې راوسته. نورو

[1]muckraker

ژورنالېستانو لکه ویلیم رانډالپ د موکراکر په توګه په دې برخه کې مهم رول ولوباوه. د هغه په یوه مجله کې د کاسموپولیټن په نامه «د سناتورانو خیانت» تر سرلیک لاندې په ۱۹۰۶ کال کې د ډیوېډ ګراهام فیلیپ په قلم د لیکنو لړۍ پیل شوه او دا کار د دې لامل شو چې د سنا جرګې غړي د انتصاب پر ځای د خلکو له لوري انتخاب شي او په ۱۹۱۳ کال کې د اساسي قانون د یوې اصلاحیې په تصویب سره دا چاره عملي شوه. موکراکانو د ټرستانو پر وړاندې د سیاستوالو د پورته کولو او هڅولو په برخه کې مهم رول ولوباوه. غلو بارونیانو له موکراکرانو څخه نفرت درلود، خو د امریکا متحده ایالتونو د بنسټونو ځانګړنو د رسنیو د غلي کولو پر وړاندې خنډونه دفع کړي وو. پرانیستي سیاسي بنسټونه همدا راز ازادو رسنیو ته د ودې او غوړېدو فرصت ورکوي او په مقابل کې دغه رسنۍ د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو پر وړاندې ګواښونه او ننګونې د چارواکو غوږونو ته رسوي. هغه معلومات چې ازادو رسنیو د شلمې پېړۍ په نیمایي کې په امریکا متحده ایالتونو کې چمتو کول، ډېر مهم وو. د دغو رسنیو او معلوماتو له خپرېدو پرته خلکو نه شوای کولای چې د غلو بارونیانو د ناوړه استفادې او ټرستانو د انحصار په اړه خلک ویښ او تحریک شي.

له سترې محکمې سره ټکر

د ډیموکرات ګوند نوماند او د «ټیډي روزولټ» د تره زوی «فرانکلن ډي روزولټ» په ۱۹۳۲ کال کې په داسې وخت کې د امریکا متحده ایالتونو ولسمشر شو، چې د «ستر ناورین» منځنۍ دوره وه. هغه له ستر ناورین سره د مبارزې په موخه د یوې تګلارې په وړاندې کولو سره د خلکو ملاتړ راخپل او واک ته ورسېد. کله چې په ۱۹۳۲ کال کې روزولټ واک ته ورسېد، په امریکا کې یو پر څلورمه برخه کاري ځواک وزګار او له بېوزلۍ سره یې لاس و پنجه نرموله. په ۱۹۲۹ کال کې د اقتصادي ځوړتیا له پیل راهیسې صنعتي تولیدات تر نیمایي کم شول او د نوې پانګونې بهیر ټکنی شو. روزولټ له دغه اقتصادي ناورین سره د مبارزې په موخه د «New Deal» په نامه منشور جوړ کړی و. روزولټ په ټاکنو کې د ۵۷ سلنه رایو په اخیستو سره پرېکنده بریا ترلاسه کړې وه او په کانګریس او سنا کې هم ډیموکراټ ګوند اکثریت څوکۍ ګټلې وې، چې روزولټ د نیو-ډیل منشور تصویبول یې ممکن کول. د روزولټ منشور ځینې برخې له اساسي قانون سره په ټکر کې وې او له همدې امله موضوع سترې محکمې ته وړاندې شوه؛ هغه ځای چې د روزولټ منشور د بریالیتوب لپاره ورته هیلې کمې وې. په نیو ډیل کې یوه مهمه موضوع د 'ملي صنعت بیا رغونې قانون' و، چې لومړۍ څپرکی یې د صنعت بیا رغونې ته ځانګړی شوی و. ولسمشر روزولټ او ملګرو یې باور درلود چې د

صنعت د غوړېدو لپاره د صنعت په سکتور کې د رقابت محدودول، د کارګري اتحادیو د جوړېدو لپاره کارګرانو ته د ډېرو حقونو ورکول او د کاري شرایطو لپاره د نویو مقرراتو وضعه کول او د هغو معیاري کول ډېر اړین دي. دویم څپرکی د عامه خدماتو یا ټولګټو چارو د یوې ادارې په رامنځته کول باندې څرخېده، چې مهمې بنسټیزې او زېربنایي پروژې لکه په فیلادلفیا کې د دېرشم سړک د اورګاډي د تمځي جوړول، د ترې بورو پول جوړول، د کولي د اوبو بند جوړول او پر سیند د یو اوږد پول جوړول چې د فلوریډا کې ویست ښار یې له اصلي ښار سره نښلاوه، شاملې وې. ولسمشر روزولټ د ۱۹۳۳ کال د جون پر ۱٦ مه د ملي صنعت قانون د پلي کېدو لپاره فرمان صادر کړ، خو د روزولټ دغه پرېکړه د سترې محکمې له مخالفت سره مخ شوه. سترې محکمې د ۱۹۳۵ کال د مې په ۲۷ مه د یاد قانون لومړی څپرکی له اساسي قانون سره په ټکر کې وباله او څرګنده یې کړه:«فوق العاده شرایط ښایي فوق العاده درملنې ته اړتیا لري. خو... فوق العاده شرایط تر قانون پورته عمل نه شي کولای.» د محکمې تر پرېکړې مخکې روزولټ د خپلو اصلاحاتو په دویم پړاو کې په متحده ایالتونو کې د نوي عامه هوساینې د پروګرام عملي کېدو لپاره د «ټولنیز خوندیتوب» قانون د تطبیق فرمان لاسلیک کړ. په دې قانون کې د تقاعد حقوق، د بېکارۍ امتیازات، بېوزله کورنیو سره مرستې، عامه روغتیا او له معلولینو سره مرستې شاملې وې. نوموړي دغه راز د کاري اړیکو د تنظیم قانون لاسلیک کړ چې د کارګرو د بېلابېلو حقونو د خوندیتوب اړوند مسایل پکې شامل وو، خو دا قانون هم د سترې محکمې له مخالفت سره مخ شو. په ۱۹۳٦ کال کې په داسې حال کې چې یاد قوانین په قضایه قوه کې تر بحث او ارزونې لاندې وو، روزولټ له یو ډېر قوي پروګرام سره د ٦۱ سلنه عمومي رایو په ترلاسه کولو یو ځل بیا بریالی شو. روزولټ د خلکو ترمنځ د خپل بېساري محبوبیت له امله، سترې محکمې ته اجازه نه ورکوله چې د تګلارو پر وړاندې یې خنډ شي. نوموړي د ۱۹۳۷ کال د مارچ په ۹ مه په یوه ژوندۍ راډیویي وینا کې خپله تګلاره روښانه کړه. هغه خپلې خبرې په دې ټکو پیل کړې چې د ولسمشرۍ په لومړۍ دوره کې له چلنجونو سره د مقابلې په موخه یې په ډېرې سختۍ له سترې محکمې سره جوړجاړی وکړ. هغه زیاته کړه:«زه له نن څخه څلور کاله مخکې په همدې ورځ د مارچ د نهمې هغه ماښام په یادوم، کله چې په لومړي ځل مې د راډیو له لارې تاسو ته خپله تګلاره بیانوله، نو هغه مهال موږ له یوه ستر مالي ناورین سره لاس او ګرېوان وو. د کانګریس په همکارۍ مو ډېر ژر له ملت څخه وغوښتل چې خپل ټول شخصي طلا او شتمنۍ د متحده ایالتونو دولت ته وسپاري. دا اوس چې په وضعیت کې کوم ښه والی راغلی، زموږ د سم سیاست پایله ده.

خو کله چې دوه کاله وروسته سترې محکمې دا موضوع له اساسي قانون سره په مطابقت کې څېړله، نو له لسو رایو یوازې پنځه مثبتو رایو وکولای شول چې دا موضوع تایید کړي، یوې رایې کولای شول چې د دې ستر ملت برخلیک په یوه نا هیلي کوونکي مسیر ور سم کړي. په عمل کې پنځو قاضیانو پرېکړه وکړه چې د دې قانون منځپانګه د یوه سر لوړي ملت د پاتې کېدو لپاره د اساسي قانون تر اهدافو لوړه ده.»

روزولټ وویل چې د متحده ایالتونو اساسي قانون په حقیقت کې سترې محکمې ته دا حق نه دی ورکړی چې عادي قوانین له اساسي قوانینو سره په مطابقت کې وڅېړي، بلکې سترې محکمې له ۱۸۰۳ کال وروسته دا واک ځان ته خوندي کړ. هغه مهال قاضي 'بوشارد واشنګټن' په ډاګه کړې وه چې «د یوه قانون ارزښت باید په پام کې ونیول شي، مګر دا چې له اساسي قانون سره د هغه مغایرت له هر ډول شک پرته تایید شي.»

روزولټ څرګنده کړه چې د خلکو د رایو پر مټ ټاکل شوی دی او د بدلون لپاره له پوره واکونو څخه برخمن دی. هغه همدارنګه وویل چې د سترې محکمې قاضیان هغوی ته د ورسپارل شویو کارونو د ترسره کولو وړتیا نه لري او دا د بوډا قاضیانو چې د هغه د اصلاحي طرحو پر وړاندې خنډ شوي وو، له وسه پورته خبره ده. هغه وروسته وړاندیز وکړ چې ټول قاضیان باید د اویا کلنۍ په عمر کې تقاعد شي او ده ته دې واک ورکړل شي چې د سترې محکمې غړیتوب ته شپږ نوي قاضیان معرفي کړي. روزولټ خپل دغه پلان د «مقننه قوې د اصلاح فرمان» په چوکاټ کې عملي کړ. روزولټ په ډېر ماهرانه ډول هڅه وکړه چې د یوې نظر پوښتنې له لارې د خلکو رایه واخلي. په سلو کې ۴۰ سلنه وګړي د هغه له دې پلان سره همغږي وو. لویس براندیز دا مهال د سترې محکمې غړی و. براندیز سره له دې چې د روزولټ له اکثریت تقنیني فرمانونو سره همغږی و، خو د ولسمشر له هغو اقداماتو چې د قضایه قوې د کمزوري کېدو لامل کېدل، مخالف و او همدارنګه د قاضیانو د واکونو په اړه د ولسمشر پر څرګندونو یې نیوکه وکړه. سره له دې چې د روزولټ ډیموکراټ ګوند په کانګرېس او سنا دواړو جرګو کې اکثریت څوکۍ لرلې، خو کانګریس په قضایه قوه کې د روزولټ د اصلاحاتو له طرحې سره مخالفت څرګند کړ. روزولټ وروسته مشرانو جرګې ته مراجعه وکړه او د دې جرګې په قضایي کمېټه کې د یاد سند په اړه سخت ناندریز بحثونه وشول. دغې کمېټې بالاخره د سنا عمومي غونډې ته خپل راپور وړاندې کړ چې له مخې یې یاده طرحه له اساسي قانون سره کاملا په ټکر کې بلل شوې وه. سنا په ۷۰ موافقو او ۲۰ مخالفو رایو یاده لایحه د اصلاح او د بیا کتنې په موخه یې بېرته کمېټې ته مسترده کړه. کمېټې ټولې هغه مادې

چې په قضایه قوه کې یې لاسوهنې ته زمینه برابروله، حذف کړې. بالاخره روزولټ په دې بریالی نه شو، څو هغه محدودیتونه چې سترې محکمې د ده پر وړاندې وضعه کړي وو، له مخې لرې کړي. وروسته د ټولنیز خوندیتوب قانون او د کاري اړیکو د تنظیم ملي قانون پر سر د حکومت او قضایه قوې ترمنځ جوړجاړی وشو.

پرانیستي سیاسي بنسټونه نه یوازې په پرانیستو اقتصادي بنسټونو کې د انحرافاتو مخه نیسي، بلکې د هغو هڅو مخنیوی هم کوي چې د دوی دوام ګواښي. د ډیموکراټ ګوند د کانګریس والو او سناتورانو لنډ مهاله ګټو دا ایجابوله چې د خپلې خوښې وړ قضا رامنځته او د نیوډیل منشور بشپړ تطبیق ته زمینه برابره کړي، خو د اتلسمې پېړۍ په لومړیو کې د برېټانیا د سیاسي نخبګانو په څېر - چې په باور یې د قانون تر پښو لاندې کول به هغه لاسته راوړنې له خطر سره مخ کړي چې له سلطنتي نظام څخه په سختۍ ګټلې دي- د امریکا متحده ایالتونو د کانګریس او سنا غړي هم دې ټکي ته متوجه وو چې که ولسمشر د قضایه قوې خپلواکي زیانمنه کړي، نو د نظام د قواوو ترمنځ انډول خراب او د پراخ بنسټه سیاسي بنسټونو دوام به ټکنی شي. که روزولټ دې نتیجې ته رسېدلی و، چې د مقننه قوې لاسته راوړل او جوړجاړی ډېر وخت او حوصلې ته اړتیا لري او غوره به وي چې خپلسری ته دوام ورکړي او په دې توګه د متحده ایالتونو د پراخ بنسټه سیاسي نظام مقررات تر پښو لاندې کړي، نو ښکاره ده چې کانګریس ته دا کار د منلو نه و. وروسته روزولټ کولای شول چې ملت ته مراجعه وکړي او ادعا یې کولای شوای چې کانګریس له اقتصادي رکود سره د مبارزې په برخه کې د هغه د اصلاحاتو مخه نیسي. هغه کولای شول چې د پولیسو او پوځ پر مټ د کانګریس دروازې وتړي. ایا دا امکان لري؟ دا ټیک هغه څه دي چې په ۱۹۹۰ یمه لسیزه کې په پیرو او وینزویلا کې پېښ شول. ولسمشر فوجي موري او چاوېز د خلکو ملاتړ په خپلولو سره خپل مخالف کانګرېسونه وتړل او د خپلو واکونو په ډېرولو سره یې په اساسي قوانینو کې بدلونونه راوستل. هغه کسان چې د پرانیستو سیاسي بنسټونو په اډانه کې واک چلوي، د دغسې ښویېدونکې پېچومې پر سر له درېدو ډارېږي او دا هماغه ډار دی چې په ۱۷۲۰ مه لسیزه کې وال پول یې د محکمې په چارو کې له لاسوهنې را وګرځاوه او د امریکا کانګریس د سترې محکمې په چارو کې د لاسوهنې په اړه د روزولټ د پلان ملاتړ و نه کړ. روزولټ له سپېڅلي کړۍ سره مخ شوی و. خو دغه منطق په ځانګړې توګه په هغو ټولنو کې چې نسبتاً پراخ بنسټه او په عین حال کې په پراخه کچه زبېښونکي بنسټونه لري؛ تل عملي نه برېښي. موږ دغه ډول بېلګې مخکې په روم او وینز کې ولیدلې. ارجنټاین بل هغه مثال دی چې د روزولټ په څېر له سترې

محکمې سره پکې د ټکر پېښه رامنځته شوه. د ارجنټاين اساسي قانون (۱۸۵۳) د يوې داسې سترې محکمې د جوړښت حکم کاوه چې واکونه يې د متحده ايالتونو سترې محکمې ته ورته وو. په ۱۸۸۷ کال کې د ارجنټاين سترې محکمې ته له اساسي قانون سره د عادي قوانينو د پرتلنې واک ورکړل شو. له تيوريک اړخه سترې محکمې کولای شول چې د ارجنټاين د پرانيستو سياسي بنسټونو د يوې برخې په توګه پراختيا ومومي، خو د سياسي او اقتصادي نظام يوه لويه برخه زېښبونکې پاتې شوه. په ارجنټاين کې هم د متحده ايالتونو په څېر په اساسي قانون کې د سترې محکمې واکونه جنجال پاروونکي وو. جوان دومينګو پېرون « Juan Domingo Perón» په ۱۹۴۲ کال کې د يوه ډيموکراټيکې پروسې پرمټ د ارجنټاين ولسمشر شو، مخکې تر دې چې پېرون پر دغه ملي سټيج را څرګند شي، په لومړيو کې په پوځ کې ډګروال و او بيا د ۱۹۴۳ کال د پوځي کودتا په ترڅ کې د کار وزير شو. نوموړي د دې دندې پرمهال د کارګرانو غورځنګ او ټولنو سره يو سياسي ايتلاف جوړ کړ، چې له ده سره يې ولسمشرۍ ته په رسېدو کې ډېره مرسته وکړه. واک ته د پېرون تر رسېدو څه موده وروسته، په پارلمان کې د هغه پلويانو د سترې محکمې له پنځو غړو د څلورو تنو د عدلي تعقيب غوښتنه وکړه. د سترې محکمې د يادو غړو پر وړاندې بېلابېل تورونه ولګول شول او يوه ادعا پرې دا وه چې سترې محکمې د اساسي قانون خلاف په ۱۹۳۰ او ۱۹۴۳ کلونو کې د پوځي حکومتونو مشروعيت منلی، چې دا تر ډېره خندوونکې موضوع وه ځکه چې پېرون خپله د ۱۹۴۳ کال په کودتا کې مهم رول درلود. د محکمې پر وړاندې بله ادعا په متحده ايالتونو کې د روزولټ له موضوع سره ورته وه. د ولسمشر په توګه د پېرون تر ټاکل کېدو مخکې سترې محکمې پرېکړه کړې وه چې د ولسمشر له لوري د کاري اړيکو د تنظيم د نوي پلاوي تشکيل له اساسي قانون سره په ټکر کې دی. څرنګه چې روزولټ په خپل دويم دور ټاکنيز کمپاين کې پر سترې محکمې سختې نيوکې کړې وې، دغه شان پېرون هم په ۱۹۴۶ کال کې په خپلو ټاکنيزو منډو ترړو کې پر سترې محکمې تندې نيوکې وکړې. پر سترې محکمې د لګول شوو تورونو د څېړنې تر نهه مياشتني بهير وروسته، پارلمان د دريوو تنو قاضيانو د نيولو امر وکړ، څلورم کس له وړاندې استعفا کړې وه. سنا جرګې دا وړانديز تاييد کړ. پېرون څلور نوي قاضيان وټاکل. په ستره محکمه کې دغه مداخله له سياسي محدوديتونو څخه د پېرون د خلاصون په معنا وه. اوس نو د پېرون لاس ازاد و او هر هغه څه يې کولای شول چې تر دې مخکې او وروسته پوځي حکومتونو په ارجنټاين کې کول. مثلاً؛ هغه قاضيان چې د ده له لوري ټاکل شوي وو، د پېرون د مخالف راډيکال ګوند مشر «ريکارډو بالبين» محاکمه يې د اساسي

قانون له مخې ګڼله او په دې تورن شوی و چې پېرون ته یې سپکاوی کړی. د پېرون له لوري د سترې محکمې لپاره په خپله خوښه د قاضیانو ټاکل د راتلونکو ولسمشرانو او حکومتونو لپاره یوه قاعده او دود وګرځېد او په دې توګه په ارجنټاین کې قضایه قوې هغه واک چې د اجرایه قوې پر وړاندې درلود، له لاسه ورکړ. په ۱۹۵۵ کال کې د یوې بلې پوځي کودتا په ترڅ کې د پېرون حکومت را وپرځول شو او له دې سره په ارجنټاین کې د پوځي او غیر پوځي حکومتونو لړۍ پیل شوه. هر حکومت به هڅه کوله چې د خپلې خوښې وړ قاضیان وټاکي.

مثبت غبرګون (فیډبک) او سپېڅلې کړۍ

پرانیستي اقتصادي او سیاسي بنسټونه په خپله نه رامنځته کېږي، بلکې دا د واکمنې طبقې چې د اقتصادي ودې او بدلونونو پر وړاندې مقاومت کوي او د هغو کسانو ترمنځ چې د واکمنې طبقې د اقتصادي او سیاسي واک محدودول غواړي، د شخړې نتیجه ده. پرانیستي بنسټونه د حساسو مقطعو په جریان کې رامنځته کېږي، لکه په بریتانیا کې د پرتمین انقلاب رامنځته کېدل او په شمالي امریکا کې د جېمزټاون مستعمرې جوړېدل. دغه بنسټونه د یو لړ عواملو په پایله کې د واکمنې طبقې واک کمزوری کوي، مخالفین یې پیاوړي کوي او د پراخ بنسټه ټولنې د جوړېدو لپاره انګېزه رامنځته کوي. د شخړو نتیجه هېڅکله قطعي نه ده او حتی که د تاریخ ډېرې پېښې حتمي هم وګڼو، بیا هم د تاریخ مسیر د اټکل وړ نه دی. که پرانیستي سیاسي او اقتصادي بنسټونه موجود وي، نو د یوې سپېڅلې کړۍ او د مثبت غبرګون یوې پروسې رامنځته کولو ته زمینه برابروي او دغه کار بیا په خپل وار د یادو بنسټونو پراختیا او پایښت سره مرسته کوي. سپېڅلې کړۍ د بېلابېلو میکانیزمونو پر مټ عمل کوي. لومړی؛ کثرت پاله یا پلورالایز سیاسي بنسټونه د یوه دیکتاتور، د دولت دننه یوې ډلې یا حتی د ښه نیت لرونکي ولسمشر له لوري د واک د انحصار امکان محدودوي، چې ښه مثال یې فرانکلین روزولټ دی. نوموړي هڅه کوله چې د سترې محکمې له لوري د ده پر وړاندې لګېدلې محدودیتونه مات کړي او یا هم په بریتانیا کې کله چې 'سر رابرټ والپول' د تور قانون د تطبیق لپاره عجولانه اقدام وکړ، نو له مخالفت سره مخ شو. که په دواړو مواردو کې واک د یوه کس یا یوې ډلې په لاس انحصار او متمرکز شوی وای، نو کولای یې شول چې د پرانیستو بنسټونو ستنې کاواکه کړي. پلورالېزم نه یوازې د دې ډول اعمالو پر وړاندې درېږي، بلکې د قانون واکمنې او د ټولو وګړو په وړاندې د قوانینو یو شان پلي کېدل تضمینوي، هغه څه چې د یوه استبدادي رژیم تر چتر لاندې ممکن نه دي.

دويم؛ لکه څرنګه چې مخکې مو څو ځلې يادونه وکړه، پرانيستې سياسي بنسټونه، پرانيستي اقتصادي بنسټونه حمايه کوي، چې دا د سپېڅلې کړۍ لپاره يو بل ميکانيزم رامنځته کوي. پرانيستي اقتصادي بنسټونه د زبېښونکو اقتصادي مناسباتو ښکاره عناصر لکه مريتوب او فيوډالېزم له منځه وړي، د انحصار مخه نيسي او په پايله کې يو خوځنده اقتصاد رامنځته کوي. دا چې په برېتانيا کې په اتلسمه پېړۍ کې اقتصادي بنسټونه په کافي اندازه پرانيستي شوي وو، واکمنې ډلې له قدرت څخه ډېر لږ منفعت ترلاسه کاوه، دوی په حقيقت کې د ولسواکۍ د ټينګښت لپاره د خلکو د پراخو اعتراضونو له امله ډېر څه له لاسه ورکول. د سپېڅلې کړۍ دغې بڼې په نولسمه پېړۍ کې له يوې خوا په برېتانيا کې د ډيموکراسۍ په لور د تدريجي حرکت پر وړاندې ګواښونه راکم کړل او له بل پلوه يې دغه بهير برياليتوب ته ورساوه. خو دغه شرايط د يو شمېر استبدادي نظامونو لکه اتريش-هنګري، روسيې او نورو هغو هېوادونو چې شديد زبېښونکي بنسټونه يې لرل، برعکس و. په نولسمه پېړۍ کې په يادو سيمو کې د سياسي مشارکت او پلوراليزم په برخه کې خوځښتونه وځپل شول، ځکه چې د واکمنې طبقې ګټې يې ګواښلې.

وروستۍ خبره او ميکانيزم دا دی، چې پرانيستي سياسي بنسټونه ازادو رسنيو ته د فعاليت زمينه برابروي. دغه رسنۍ د هغو ګواښونو او چلنجونو په اړه معلومات چمتو او خپروي، چې پرانيستو بنسټونو ته متوجې دي. دا همغه بهير دی چې د نولسمې پېړۍ په وروستيو او د شلمې پېړۍ په لومړيو کې په متحده ايالتونو کې يې د غلو بارونيانو له انحصاره چې د متحده ايالتونو د پرانيستو اقتصادي بنسټونو پر وړاندې خنډ و، پرده پورته کړه او دا تهديدونه يې شنډ کړل. که څه هم د دغو حتمي شخړو پايلې د اټکل وړ نه دي، خو سپېڅلې کړۍ د دې ميکانيزمونو له لارې پرانيستو بنسټونو ته دا زمينه برابروي چې د ننګونو پرضد مقاومت وکړي او پراختيا ومومي، لکه په برېتانيا او متحده ايالتونو کې چې همداسې وشول. لکه څرنګه چې په راتلونکې څپرکي کې به يې ولولو، له بده مرغه زبېښونکي بنسټونه هم د خپلې بقا لپاره همدغه ډول مقاومت کوي او د خبيثه کړۍ پروسه رامنځته کوي.

دولسم څپرکی

خبیثه کړۍ

(The vicious circle)

تاسو نور نه شئ کولای چې په اورګاډي کې بو[1] ته لاړ شئ

د افریقا په لوېدیځ کې ټول سیریلیون په ۱۸۹۶ کال کې د برېتانیا تر استعمار لاندې راغی. د دې هېواد پلازمېنه «فري ټاون» په اصل کې د اتلسمې پېړۍ په وروستیو کې د ازادو مریانو د استوګنځي په توګه تاسیس شو، خو کله چې فري ټاون د برېتانوي استعمار لاس ته ولوېد، د سیریلیون په مرکزي سیمو کې لا هم د افریقایي شهزادګانو کوچني سلطنتونه واکمن وو. د نولسمې پېړۍ په نیمايي کې برېتانویانو له افریقایي مشرانو سره د یو لړ تړونونو له مخې په دې سیمه کې د خپلې واکمنۍ لمن پراخه کړه او د همدغه تړونونو پر بنسټ، برېتانیا د ۱۸۹۶ کال د اګست په ۳۱ مه سیریلیون د خپل تحت الحمایې په توګه اعلان کړ. برېتانویانو دلته مهمې ستې او مشران په ګوته کړل او هغوی ته یې د «عالي مقام» لقب ورکړ. مثلاً؛ د سیریلیون په ختیځ کې د «کونو» ولسوالۍ د الماسو کان په سیمه کې د «سلوکو» په نامه یو ځواکمن جګړه مار پاچا د دوی پر وړاندې لوی سرخوږی و. پاچا سلوکو ډېر ژر عالي مقام شو او د ساندور قبیلې مشرتابه پر حکومتي اداري بدله شوه. که څه هم د دې سیمې پاچاهانو لکه سلوکو له برېتانوي چارواکو سره تړونونه لاسلیک کړل، خو په دې نه پوهېدل چې دا تړونونه د یوې مستعمرې د جوړېدو لپاره د مطلق اختیار ورکولو په معنا دي. کله چې برېتانویانو د ۱۸۹۸ کال په جنورۍ کې پر هر کور ۵ شلینګه مالیه وضعه کوله، د «مالیې بلوا» په نامه د ځایي مشرانو بغاوت پر کورنۍ جګړې واوښت. جګړه له شماله پیل شوه، خو په جنوب او په ځانګړې توګه په 'مینډلنډ' سیمه کې چې د مینډ قوم تر ولکې لاندې وه، جګړه سخته او اوږده وه. د مالیې پر سر دغه بلوا ډېر ژر کابو شوه، خو دا برېتانویانو ته د خطر یو زنګ و چې د سیریلیون په مرکزي برخو کې یې واک له ننګونو سره مخ دی. برېتانویانو تر دې وړاندې له فري ټاون څخه مرکزي سیمو ته د اوسپنې پټلۍ غځولو چارې پیل کړې وې. د اوسپنې پټلۍ غځونې کار د ۱۸۹۶ په مارچ کې پیل شو او د ۱۸۹۸ په ډسمبر کې د بلوا پرمهال، یاده ربل کرښه تر

---

[1] Bo

سونګو ټاون پورې غځول شوې وه. د بریټانیا پارلمان په ۱۹۰۴ کې دا پېښه داسې ثبت کړې ده:«هغه محلي بلوا چې د ۱۸۹۸ کال په فبرورۍ کې پېښه شوه، د سیریلیون د اوسپنې پټلۍ کارونه یې په ټپه ودرول او کاري پرسونل یې هم تیت و پرک شو. بلواګرو د اوسپنې پټلۍ باندې حمله وکړه او له همدې امله ټول کارکوونکي او پرسونل فري ټاون ته وتښتېدل.... روټي فنک چې د فري ټاون په ۵۵ مایله کې پروت و او تمه وه چې پټلۍ به ترې تېره شي، هغه مهال په بشپړه توګه د پاځونوالو په ولکه کې و.»

د روټي فنک مسیر په حقیقت کې د اوسپنې پټلۍ په هغه پلان چې په ۱۸۹۴ کال کې جوړ شوی و، شامل نه و. دغه مسیر د پاځون تر پیل وروسته وټاکل شو او د نوي پلان له مخې ټاکل شوې وه چې دغه کرښه به د شمال ختیځ مسیر پر ځای د روټي فنک له لارې جنوب او بیا د منډلنډ له لارې بو ته غځېږي. بریټانویانو غوښتل چې د نورو خوځښتونو او پاځونونو په صورت کې به د رېل په مرسته منډلینډ چې د پاځونونو زړه و او نورو هغو سیمو ته چې ښایي پاځونونه پکې وشي، چټک لاسرسی ولري. په ۱۹۶۱ کال کې کې د سیریلیون تر خپلواکۍ وروسته بریټانویانو د دې هېواد واک 'سرمیلټن مارګای' او د هغه ګوند (SLPP) ته چې په جنوب او په ځانګړې توګه په منډلینډ او ختیځ کې یې ډېر ملاتړي لرل، وسپاره. په ۱۹۶۴ کال کې د سرمیلټن ورور 'سر البرټ مارګای' د هغه د ځایناستي په توګه د سیریلیون لومړی وزیر شو. د ۱۹۶۷ کال په لانجمنو ټاکنو کې د سیریلیون د خلکو ګوند (SLPP) په ډېر کم توپیر سره د سیاکا ستیونز په مشرۍ د 'ټولو خلکو کانګریس ګوند' (APC) له لوري ماته وخوړه. ستیونز په شمال کې د لیمبا ټبر سره تړاو درلود او ګوند یې په شمال کې د لیمبا، تمني او لوکو قومونو په منځ کې ډېر ملاتړي لرل. که څه هم بریټانویانو په سیریلیون کې د اوسپنې پټلۍ د خپلو استعماري موخو لپاره جوړه کړې وه، خو په ۱۹۶۷ کال کې یې اقتصاد ارزښت پیدا کړ او دغې رېل کرښې د سیریلیون د قهوې، ککو او الماسو په صادراتو کې مهم رول ولوباوه. قهوه او ککو تر ډېره په منډلینډ سیمه کې کرل کېدل او د اوسپنې دغه پټلۍ د نړۍ په لور د منډلینډ دریڅه وه. د ۱۹۶۷ کال په ټاکنو کې اکثریت منډلینډیانو 'البرټ مارګای' ته رایه ورکړې وه. ستیونز د دې پر ځای چې د منډلینډ صادراتو ته لېواله وي، د واک او څوکۍ د ساتنې په فکر کې و. د هغه دلیل ساده و:« د مینډیانو ښه، د سیریلیون د خلکو ګوند ښه دي او د ستیونز پر زیان ده.» هغه د اوسپنې پټلۍ د مینډلینډ په لور کړه او د هغې لپاره یې واګونونه وپېرل، څو د لاسوهنې او بدلون هېڅ امکان په کې پاتې نه شي. اوس چې کله تاسو له فري ټاون څخه د ختیځ په لور په موټر کې سفر کوئ او د هسټینګز او واټرلو د اورګاډي تمځایونه

پاس کوئ، نو و به گورئ چې هلته د اوسپنې پټلۍ نه شته چې بو ته په کې لاړ شئ. د سټیونز افراطي تګلارې طبعاً د سیریلیون تر ټولو فعالې اقتصادي برخې ته کلکه ضربه ورکړه، خو تر خپلواکۍ وروسته د زیاترو افریقایي مشرانو په څېر، سټیونز هم د واک د بقا او اقتصادي پرمختګ د دوو انتخابونو ترمنځ د «واک بقا» انتخاب کړ. تاسو اوس نه شئ کولای چې بو ته په اورګاډي کې لاړ شئ، ځکه چې د روسیې د لومړي تزار په څېر چې اورګاډی به انقلاب د روسیې تر دروازو را ورسوي، سټیونز هم وېرېده چې رېل به د هغه مخالفین پیاوړي کړي. د ډېرو نورو رهبرانو په څېر چې زیېښونکي بنسټونه یې په واک کې لرل، هغه هم د خپل واک پر وړاندې له ننګونو او ګواښو ډارېده او غوره یې ګڼله چې اقتصاد او اقتصادي پرمختګ د دې ګواښونو د مخنیوي قرباني کړي.

په لومړي لیدلوري کې د سټیونز تګلاره له برېتانیا سره په ټکر کې ده، خو دلته د برېتانوي واکمنۍ او د سټیونز د رژیم ترمنځ چې د خبیثه کړۍ منطق په ډاګه کوي، یو ګډ ټکی شته. سټیونز د سیریلیون د خلکو د سرچینو په زیېښلو سره د هماغه ښکېلاکګرو انګرېزانو په څېر پر دغه هېواد حکومت وکړ. هغه تر ۱۹۸۵ کاله کې پورې په واک کې پاتې شو، خو په واک کې دا پاتې کېدل د ولس په رایه او خوښه نه و، بلکې تر ۱۹۶۷ کال وروسته هغه د وژنو او د خپلو سیاسي مخالفینو او په ځانګړې توګه د سیریلیون د خلکو ګوند د غړو د ځپلو له لارې یوه خونړۍ دیکتاتوري واکمنه کړې وه. هغه په ۱۹۷۱ کال کې ځان ولسمشر اعلان کړ او له ۱۹۷۸ کال وروسته یې یوازې یو ګوند درلود: د ټولو خلکو (سټیونز) کانګریس. په دې توګه، نوموړي د سیریلیون د بېوزلۍ په بیه خپله بقا او واک تضمین کړل. د استعمار په وخت کې، برېتانویانو د نورو افریقایي مستعمرو په څېر د سیریلیون د اداره کولو لپاره هم د غیر مستقیم حکومت یا لاسپوڅي نظام رامنځته کړ. د دې نظام په سر کې عالي مقامونو قرار درلود چې مالیات یې راټولول، قضایي چارې یې پرمخ بیولې او نظم یې ټینګ کړی و. برېتانویانو د ککو او قهوې کروندګر له صحنې ګوښه نه کړل، بلکې هغوی یې مجبور کړل چې خپل محصولات د بازار موندنې بورډ[1] باندې چې ظاهراً د استعماري ادارې له لوري له کروندګرو سره د مرستې په هدف جوړ شوی و، وپلوري. د وخت په تېرېدو سره د کرنیزو محصولاتو مارکېټ ټکنی شو. د ککو بیې به کله پورته شوې او کله به ببرته راټیټې شوې او د کروندګرو عواید هم هر کال د تغیر په حال کې و. د بازار موندنې بورډ موجودیت داسې توجیه کېده چې ګنې د بیو د لوړېدو

---

[1] Marketing Board

او تېښېدو په وخت کې د بازار چارې تنظیموي. کله به چې په نړیوال مارکېټ کې بیې لوړې وې، دغې ادارې به له سیریلیوني کروندګرو محصولات په ټیټه بیه پېرل او کله به چې قیمتونه ټیټ وو، بیا خبره برعکس وه. دا ایډیا په اصل کې ښه برېښېده، خو واقعیت بل څه و. د سیریلیون د بازار موندنې بورډ په ۱۹۴۹ کال کې جوړ شو. دغه بورډ طبعاً د خپلو چارو او فعالیتونو د پرمخ بیولو لپاره مالي سرچینو ته اړتیا لرله. د دغې اړتیا د پوره کولو یوه لار دا وه، چې که کال ښه و یا بد، کروندګرو ته به د اصلي حق په پرتله کمې پیسې ورکول کېدې او همدغه پیسې وې چې د جاري او اداري لګښتونو لپاره کارول کېدې. دغه کوچنی توپیر ډېر ژر پر ژور توپیر بدل شو. استعماري دولت د بازار موندنې بورډ له کروندګرو څخه د مالیاتو د راټولولو لپاره د وسیلې په توګه وکاراوه. خلکو تمه لرله چې تر خپلواکۍ وروسته به د استعمار ناخوالې او ظلمونه پای ته ورسېږي او د بازار موندنې بورډ جوړېدل به پر کروندګرو تر حده زیاتو مالیاتو ته د پای ټکی کېږدي، خو داسې ونه شول. په حقیقت کې د بازار موندنې بورډ له لوري د کروندګرو زېښناک وضعیت ډېر ناوړه کړ. د ۱۹۶۰ مې لسیزې تر نیمايي پورې د بازار موندنې بورډ د نړیوالو مارکېټونو د نرخ په پرتله د سیریلیون له کروندګرو څخه خرما په ۵٦ سلنه، ککو په ۴۸ سلنه او قهوه په ۴۹ سلنه ارزانه بیه پېرله. په ۱۹۸۵ کال کې کله چې سټیونز استعفا ورکړه او پر ځای یې د هغه نږدې کس 'جوزیف مومو' ولسمشر شو، دغه شمېرې په ترتیب سره ۳۷،۱۹ او ۲۷ سلنې ته راټیټه شوې. که دغه ارقام هر څومره ظالمانه هم وي، بیا هم تر هغه غوره و چې د سټیونز پر مهال به کروندګرو ته ورکول کېدل چې د نړیوال نرخ شاوخوا ۱۰ سلنه کېده، یعنې د کروندګرو ۹۰ سلنه عواید پر عامه خدماتو لکه د سړکونو پر جوړونې او زده کړو نه لګول کېدل، بلکې د سټیونز او د هغه د ملګرو شخصي جېب ته تلل او یا هم د سیاسي ملاتړ لپاره پرې خلک اخیستل کېدل.

برېتانویانو د لاسپوځي حکومت لپاره د تګلارې په توګه دا ټاکلې وه چې عالي مقام کسان به د عمر تر پایه په همدې منصب کې پاتې کېږي. د دې لپاره چې یو کس د عالي مقام کېدو معیار پوره کړی وي، نو لومړی یې باید د واکمنې کورنۍ «ruling house» تایید ترلاسه کړی وای. واکمنه کورنۍ چې د قبایلو مشري یې کوله، هویت یې د وخت په تېرېدو د بدلون په حال کې و او د پاچاهانو له هغه قوم سره یې تړاو درلود چې د نولسمې پېړۍ په وروستیو کې یې له برېتانویانو سره تړونونه لاسلیک کړل. د عالي مقام د ټاکل کېدو بهیر غیر ډیموکراټیک و. د قبایلو ادارې[1] په نوم بنسټ چې غړي یې د کلیو ټیټ پوړي مشران وو او یا د عالي مقام

---

[1]Tribal Authority

چارواکو یا هم د برېټانویانو له لوري ټاکل شوي وو، پرېکړه کوله چې څوک باید عالي مقام شي. ښایي و انګېرل شي چې دغه استعماري بنسټ تر خپلواکۍ وروسته له منځه لاړ او یا هم لږ تر لږه اصلاح شو، بلکې نه، دا هم د بازار مونډنې بورډ په څېر پر خپل ځای پاتې شو. نن هم عالي مقامان د مالیاتو راټولولو مسوولیت لري. دا مالیات د پخوا په څېر د کور پر سر مالیات نه دي، بلکې د سړي سر مالیات دي. په ۲۰۰۵ کال کې د قبیلې مشرانو په 'سندور' کې یو نوی عالي مقام وټاکه. دلته یوازې د «فاسولوکو» واکمنې کورنۍ چې په دې سیمه کې یوازینۍ واکمنه کورنۍ ده، د انتخابېدو حق درلود، چې بالاخره د پاچا سولوکو مشر لمسی «شېکو سلوکو» د عالي مقام په توګه وټاکل شو. دلته د بازار مونډنې بورډ کړنې او د ځمکو د مالکیت دوډیز سیستم له موږ سره د دې مسئلې په روښانتیا کې چې په سیرېلیون او د افریقا جنوب صحرا په نورو سیمو کې د کرنیز سکتور د ګټې کچه ولې دومره ټیټه ده، ډېره مرسته کوي. سیاستپوه 'رابرټ بېټس' په ۱۹۸۰ یمه لسیزه کې په دې اړه څېړنه پیل کړه چې په افریقا کې کرنه ولې ناکاره ده، په داسې حال کې چې د اقتصادي کتابونو د مطالعې پر اساس کرنه باید د اقتصاد تر ټولو خوځنده سکتور وای. هغه وروسته پوه شو چې دا موضوع له جغرافیې یا نورو هغو عواملو سره چې د دې کتاب په دویم څپرکي کې مو ولوستل، تړاو نه لري، بلکې یوازینی عامل یې د بازار مونډنې بورډ د بیو تګلاره ده چې دلته یې د کرنې د پراختیا په برخه کې د کروندګر انګېزه له منځه یووړه. له دې کبله چې کلیوال کروندګر له هر ډول سیاسي واک څخه بې برخې وو، د بازار مونډنې بورډ کولای شول چې د هغوی د ګټو خلاف اقدام وکړي. د بورډ د قېمتونو پالیسۍ سبب شوې چې په کرنه کې د پانګونې مخه ډپ شي. په سیرېلیون کې عالي مقامان نه یوازې د نظم د ټینګښت، د قانون پلي کولو، د قضایي چارو د پرمخ بیولو او د مالیاتو راټولولو مسوولیت پر غاړه لري، بلکې د ځمکو متولیان «Custodians of the land» هم دي. که څه هم واکمنې کورنۍ، قبایل او نور پاتې شوني د ځمکو له سنتي حقونو څخه برخمن دي، خو دا د مقاماتو صلاحیت دی، چې ټاکي څوک چېرته باید کښت او کار وکړي. ستاسو د ځمکو د مالکیت حقونه یوازې هغه وخت خوندي دي، چې له مقاماتو سره او یا هم له واکمنې کورنۍ سره تړاو ولرئ. تاسو نه شئ کولای چې ځمکه وپېرئ او یا یې وپلورئ او یا هم د پور لپاره یې په ګرو ورکړئ. که یو څوک د مقام له سیمې بهر زېږېدلی وي، په ځمکه کې د هېڅ راز محصولاتو لکه قهوې، ککو یا د خُرما د کرلو حق نه لري، ځکه چې ښایي دا کس د غیر رسمي مالکیت حقوق ترلاسه کړي. هغه زېښبونکي بنسټونه چې چې برېټانویانو په سیرېلیون کې ساز کړل او هغه پرانیستي بنسټونه چې په نورو مستعمرو لکه

استرالیا کې جوړ شول، د دواړو تر منځ توپیر د کانونو د مدیریت په څرنګوالي کې روښانه کولای شو.
د ۱۹۳۰ کال په جنورۍ کې د سیریلیون د ختیځ په کانو سیمه کې الماس کشف شول. الماس رسوبي وو، یعنې د ځمکې له تله نه استخراجېدل، نو ځکه به د ځمکې سر ته راپورته شوي الماس لومړی راټولېدل او بیا به په اوبو کې چاڼ کېدل. د ټولنیزو علومو یو شمېر پوهانو به د الماسو د استخراج دغې بڼې ته «ډیموکراتیک الماس» نوم کاراوه، ځکه چې هر چا کولای شول چې الماس چاڼ او وپلوري. خو دا کار ونه شو. د برېتانیا حکومت د ټولې تحت الحمایې الماس د «سیریلیون سیلکشن ټرست» په نامه په خپل انحصار کې راوستل او د هغه د امتیاز حق یې د سوېلي افریقا د الماسو د کان کیندنې ستر شرکت «De Beers» ته ورکړ. په ۱۹۳۶ کال کې 'دي بیرز' شرکت ته اجازه ورکړل شوه چې د الماسو د ساتنې لپاره یوه پوځي قطعه جوړ کړي. دا په حقیقت کې یو خصوصي پوځ و، چې وروسته یې تشکیل په سیریلیون کې د استعماري دولت تر پوځ هم پراخ شو. خو په سیریلیون کې د الماسو پراخو رسوبي سیمو د هغې ساتنه ګرانه کړې وه. په ۱۹۵۰ کال کې د الماسو ساتونکی پوځ د الماسو له زرګونو تنو نا قانونه کیندونکو سره په جګړه کې ښکېل شو، چې پراخې شخړې او بې ثباتۍ یې وزېږولې. د برېتانیا حکومت په ۱۹۵۵ کال کې د «سیریلیون سیلکشن ټرست» له سیمې بهر یو شمېر کان کیندونکو ته د الماسو د استخراج اجازه ورکړه، په داسې حال کې چې ډي بیرز کمپنۍ لا هم په ینګیما، کویدو او ټونګو سیمو کې د کانونو بډایه سیمې په واک کې لرلې. تر خپلواکۍ وروسته وضعیت تر دې هم ناوړه شو. په ۱۹۷۰ کال کې سیاکا سټیونز د «سیریلیون سلکشن ټرست» ملي اعلان کړ او د «د الماسو د کان ملي شرکت» یې تاسیس کړ چې دولت یعنې سټیونز په کې ۵۱ سلنه ونډه لرله. دا د سیریلیون د کانونو د انحصار په برخه کې د سټیونز لومړنی ګام و. په نولسمه پېړۍ کې په استرالیا کې د الماسو پر ځای د سرو زرو کانونه وو، چې په ۱۸۵۱ کال کې په جنوبي ویلز یا د ویکتوریا په تازه تاسیس شوي ایالت کې کشف شول او د ټولو پام یې ځان ته اړولی و. د سیریلیون د الماسو په څېر د استرالیا د طلا کانونه هم رسوبي وو او د استخراج د ډول په اړه یې باید پرېکړه شوې وای. یو شمېر کسانو لکه د خانانو د مخکښ مشر 'جان مک ارتر' زوی 'جېمز مک ارتر' وړاندیز وکړ، چې د سیمې ګرد چاپېره باید دېوال راتاو او انحصاري حق یې داوطلبۍ ته وړاندې شي. هغوی د 'سیریلیون سلکشن ټرست' ماډل عملي کول غوښتل. خو ځینو نورو بیا د سرو زرو کانونو ته د ازاد لاسرسي حق غوښت. د ازاد لاسرسي وړاندیز ومنل شو او د انحصار پر ځای، استرالیایي مشرانو د فعالیت

جواز په وېش سره خلکو ته اجازه ورکړه چې سره زر راغونډ او چاڼ کړي. دا کان کیندونکي ډېر ژر د استرالیا په سیاست او په ځانګړې توګه په ویکتوریا ایالت کې پر یوه ځواکمن اړخ بدل شول. هغوی د رایې ورکونې د عمومي کېدو او سري کېدو په برخه کې کلیدي رول ولوباوه.

تر دې مخکې مو په افریقا کې د اروپایي استعمار او پراختیا غوښتنې دوه ورانوونکي عواقب ولیدل: لومړی د اتلانتیک سمندر دواړو غاړو ته د مریانو د تجارت پیل و چې په افریقا کې یې سیاسي او اقتصادي بنسټونه د زېښناک په لور ور ټېل وهل او دویم د داسې قوانینو او بنسټونو رامنځته کول وو، چې له مخې یې اروپایانو د استعمار پرمهال د خپلو باالقوه سیالانو د راپورته کېدو مخه نیوله. مریتوب په سیریلیون کې واقعا یو قوت و. د استعمار په لومړیو کې په دې سیمه کې هېڅ متمرکز دولت نه و، بلکې کوچني شاهي حکومت ګوټي وو چې په خپلو کې په دوامداره شخړو کې ښکېل وو او ښځو او نارینه وو یو بل یرغمل کول. دلته مریتوب دود و او نږدې ۵۰ سلنه وګړو د مریانو په توګه کار کاوه. د سیریلیون اقلیم د جنوبي افریقا په څېر نه و او له همدې امله سپین پوستونو افریقایانو دلته مېشتېدو ته زړه نه ښه کاوه، همدا لامل و چې سپین پوستي له تور پوستو سره سیالۍ ته نه را مخ ته کېدل. د سپین پوستو په کروندو کې د افریقایي کارګرانو لپاره د تقاضا پر نشتوالي سربېره، د جوهانسبورګ په څېر د کاني اقتصاد نشتون په دې معنا و، چې د کار د یوه زېښنونکي مارکېټ د رامنځته کېدو لپاره هېڅ ډول انګېزه نه وه، داسې مارکېټ لکه په سوېلي افریقا کې چې اپارتاید رامنځته کړی و. خو یو بل میکانېزم هم په جریان کې و. د ککو او قهوې سیریلیوني کروندګرو له سپین پوستو سره سیالي نه کوله او حکومت یې د بازار موندنې بورډ له لارې عواید په بډه وهل. سیریلیون د ښکېلاکګرو له لاسپوڅي یا غیر مستقیم حکومت څخه هم رنځېده. برېټانویانو د افریقا په هغو برخو کې لاسپوڅي حکومتونه رامنځته کول، چې یو پیاوړی متمرکز نظام په کې نه و. مثلا؛ په نولسمه پېړۍ کې کله چې برېټانویان د نایجیریا په ختیځ کې له 'ایګبو' قوم سره مخ شول، دلته هېڅ واحد سیاسي مشرتابه نه و، چې وروسته برېټانویانو دغې سیمې ته یو مشر وټاکه: د حکم مشري. خو په سیریلیون کې د برېټانویانو لاسپوڅی حکومت د ځایي خلکو پر شته بنسټونو او د واکمن نظام پر اساساتو ولاړ و. له همدې امله له ۱۸۹۶ کال وروسته د عالي مقام جوړښت، لاسپوڅو حکومتونو او هغه واک چې دغو حکومتونو عالي مقامانو ته ورکړی و، د سیریلیون سیاست سخت اغېزمن او بدل کړ. مثلا؛ لاسپوڅي حکومت په ټولنه کې ټولنیزې طبقې چې تر دې مخکې نه وې، رامنځته کړې- لکه واکمنې کورنۍ. یوه موروثي

ارستوکراسي کولای شي داسې نرم وضعیت رامنځته کړي چې په هغه کې مشران پر عامه ملاتړ تکیه کوي، خو هغه څه چې دلته پر ځای پاتې شول، یو داسې انعطاف نه منونکی او سخت نظام و، چې مشري پکې مادام لعمر وه او د خلکو له لوري د جوړ شوي حکومت په وړاندې یې د هېڅ راز مسوولیت احساس نه کاوه. برېټانویان پر دې خوښ وو، چې بنسټونه یې په خپله خوښه سمبال او ناسمه لار سم کړي وو، مثلا؛ برېټانویانو به هغه کسان چې له دوی سره ډېر ملګري او همکاران وو، لوړو څوکیو او عالي مقام پوست ته رسول. د مارګای کورنۍ چې تر خپلواکۍ وروسته دوه کسان یې د صدارت مقام ته ورسېدل، د مالیې بلوا په پېښه کې د برېټانویانو په ملاتړ د «لاور بانتا» له عالي مقام «نیاما» سره د جګړې په برکت په دولت کې لوړ مقام ته ورسېده. نیاما له واکه لرې او پر ځای یې مارګایان واک ته ورسېدل چې تر ۲۰۱۰ کاله پورې په دغه مقام کې پاتې شول.

هغه څه چې د پاموړ دي، هغه د ازاد او اشغال شوي سیریلیون ترمنځ د بنسټونو د دوام حد او پراخوالی دی. برېټانویانو د بازار موندنې بورډ تشکیل کړ او هغه یې د مالیاتو راټولولو لپاره استعمال کړ، خو تر خپلواکۍ وروسته دولتونو همدغه جوړښتونه وساتل او حتی شرایط یې تر پخوا هم سخت کړل. برېټانویانو په دې هېواد کې د غیر مستقیم ښکېلاک نظام د ځایي عالي مقامانو په مرسته ټینګ کړ. تر خپلواکۍ وروسته حکومتونو دغه استعماري بنسټونه له منځه یو نه وړل، بلکې هغه یې پر کلیو او لرو پرتو سیمو د حکومت کولو لپاره وکارول. برېټانویانو د الماسو کانونه انحصار کړل او په کانونو کې یې د افریقایانو د کاروبار مخه ونیوله. تر خپلواکۍ وروسته حکومتونو هم ورته تګلاره خپله کړه. هو دا خبره سمه ده، د برېټانویانو انګېرنه دا وه چې د اوسپنې پټلۍ غځول پر منډلینډ د ولکې ټینګولو یوازینۍ لاره ده، په داسې حال کې چې سیاکا سټیونز د دې برعکس فکر درلود. برېټانویانو کولای شول چې پر خپل پوځ باور وکړي او پوهېدل چې د پاڅون په صورت کې به پوځ منډلینډ ته ولېږي، خو سټیونز دا کار نه شوای کولای. د نورو افریقایي هېوادونو په څېر، د سټیونز د واک لپاره هم یو پیاوړی پوځ ګواښ ګڼل کېده، ځکه یې پوځ قوي کېدو ته پرېښنبود او پر ملېشو یې تکیه وکړه، چې له امله یې په سیریلیون کې د دولت د اقتدار زوال لا پسې ژور شو. د پوځ ځای د کورني امنیت ادارې (ISU) ډک کړ. د سیریلیون خلک چې له حکومته تر پزې راغلي وو، د دې ادارې د انګلیسي درې مخفف ټکي یې داسې ژباړل (I shoot you) یعنې زه تا وژنم. دا اداره وروسته د ځانګړي امنیت ادارې (SSD) باندې بدله شوه، چې خلکو د «سیاکا سټیونز سپیان» بلل. په پایله کې د یوه ملي پوځ نشتوالی د هغه د بربادۍ لامل شو او د ۱۹۹۲ کال د

اپرېل په ۲۹ مه د کپتان والنتاین ستراسر په مشرۍ یوازې دېرش کسیز لښکر د ټولو خلکو کانګریس حکومت (APC) را نسکور کړ. د سیریلیون بېوزلي او وروسته پاتې والي کولای شو په ډاګه ووایو چې د خبیثه کړۍ پایله ده. برېتانوي استعمار په لومړیو کې زېښبونکې بنسټونه رامنځته کړل او تر خپلواکۍ وروسته افریقایي مشران هم په موجوده وضعیت راضي او خوښ وو. دا نه یوازې سیریلیون، بلکې په ټولو افریقایي هېوادونو کې همدا وضعیت و. تر خپلواکۍ وروسته په غنا، کینیا، زیمبابوې او نورو ګڼو افریقایي هېوادونو کې د بدلون هیلې راټوکېدلې وې، خو دلته د خبیثه کړۍ په اډانه کې زېښبونکو بنسټونو یو ځل بیا ځان را ژوندی کړ او د وخت په تېرېدو لا پسې بدمرغه شول. د مثال په توګه، د بازار موندنې بورډ او لاسپوڅي حکومتونه چې د برېتانوي استعمار میراث وو، تر خپلواکۍ وروسته هم په یادو هېوادونو کې پر خپل ځای پاتې شول. خبیثه کړۍ ځان ته طبیعي دلایل لري. زېښبونکې سیاسي بنسټونه زېښبونکي اقتصادي بنسټونه زېږوي او دغه بنسټونه یوه کوچنۍ ډله د یوې سترې ډلې په بیه شتمنوي. پر زېښبونکو بنسټونو واکمن افراد او ډلې د شخصي ملېشو د جوړولو، د قضایي بنسټونو د پېرلو او په واک کې د پاتې کېدو لپاره په ټاکنو کې د درغلۍ لپاره کافي پیسې او سرچینې په واک کې لري. په دې توګه زېښبونکي اقتصادي بنسټونه د زېښبونکو سیاسي بنسټونو دوام ته زمینه برابروي. هغه نظامونه چې زېښبونکي بنسټونه لري، د واک بیه په کې لوړه ده، ځکه چې پر کړنو یې څار نه شته او شتمنۍ تولیدوي.

زېښبونکي سیاسي بنسټونه دغه راز له واک څخه د ناوړه استفادې پر وړاندې هېڅ محدودیت او خنډونه نه وضعه کوي. دا موضوع چې ایا واک فساد زېږوي او که نه، د بحث وړ ده؛ خو د «لارډ اکټان» دا خبره بېخي سمه ده چې وايي «مطلق واک؛ مطلق فساد له ځان سره لري.» په یوولسم څېرکي کې مو ولیدل، کله چې فرانکلین روزولټ غوښتل چې د هغه په باور د ټولنې په ګټه د قضایه قوې په چارو کې لاسوهنه وکړي، نو د امریکا متحده ایالتونو پرانیستو سیاسي بنسټونو روزولټ ته اجازه ور نه کړه چې د واک پر وړاندې یې قانوني محدودیتونه مات شي. زېښبونکي سیاسي بنسټونه که څومره منحرف او غیر عادلانه هم وي، خو یوه اندازه محدودیت په کې شته. د سیریلیون د وخت د مرکزي بانک مشر 'سام بنګورا' د ډېرو لګښتونو له امله د سیاکا سټیونز پر سیاستونو نیوکه وکړه. هغه ډېر ژر ووژل شو او د مرکزي بانک له لوړ پوړ څخه پر هغه سړک را و غورځول شو، چې خلکو وروسته د سیاکا سټیونز سړک باله. په دې توګه زېښبونکي سیاسي بنسټونه د یوې خبیثه کړۍ جوړولو ته میلان لري، ځکه هېڅ داسې یوې دفاعي کرښې ته د سر پورته کولو اجازه نه ورکوي چې د واک د غصب او ظلم پر

وړاندې سپر شي. د خبیثه کړۍ بله نادوده دا ده چې زېښبونکي بنسټونه د نا محدود واک او د عوایدو د سترې نا انډولۍ په رامنځته کولو سره، د سیاسي لوبې پر وړاندې باالقوه خطرونه لا زیاتوي. دا چې زېښبونکي بنسټونه په دولت کې د واکمنې طبقې لپاره شتمنۍ او ګټه تولیدوي، نو دا په خپله د ګټو او قدرت د لاسته راوړلو پر سر د شخړو لپاره انګېزه رامنځته کوي؛ هغه څه چې په مایا دولت-ښارونو او لرغوني روم کې پېښ شول. په دې توګه، هېڅ د شک ځای نه پاتې کېږي چې په زیاتره افریقایي هېوادونو کې له استعمار څخه په میراث پاتې زېښبونکو بنسټونو د کورنیو جګړو او شخړو تخم وکره. خو دا جګړې او شخړې په برېتانیا کې د پرتمین انقلاب پر مهال له شخړو سره توپیر لري. په افریقا کې ډلې ټپلې د پراخ بنسټه نظام او د سیاسي بنسټونو د بدلون په پار نه جنګېدل، بلکې هدف یې د واک لاس ته راوړل او د خلکو د یوې سترې ډلې په بیه د یوې کوچنۍ هغې شتمن کول و. په انګولا، بروندي، چاد، عاج ساحل، د کانګو ډیموکراتیک جمهوریت، ایتوپیا، لایبیریا، موزمبیق، نایجیریا، د برازاویل جمهوریت، روندا، سومالیا، سوډان، یوګندا او په سیریلیون کې چې په راتلونکي فصل کې به په تفصیل پرې خبرې وکړو؛ دغه شخړې پر خونړیو کورنیو جګړو واوښتې او سترې اقتصادي ویجاړتې او بشري ناورینونه یې وزېږول او همدارنګه د ناکامو دولتونو د رامنځته کېدو لامل شوې.

له انکومینډا څخه د ځمکې تر غصب پورې

رامیرو ډي لیون کارپیو[۱] د ۱۹۹۳ کال د جنورۍ په ۱۴ مه د ګواتیمالا د ولسمشر په توګه لوړه وکړه. هغه 'ریچارډ ایتکنهیډ کاستیلو' د مالیې او 'ریکاردو کاستیلو سینیبالډي' د پراختیا د وزیرانو په توګه وټاکل. دغو درې څېرو یو مشترک ټکی درلود: درې واړه د هغو هسپانوي فاتحانو لمسیان وو چې د شپاړسمې پېړۍ په لومړیو کې ګواتیمالا ته تللي وو. د ډي لیون نیکه چې یوه نوموتې څېره وه، 'جوان ډي لیون کاردونا' نومېده. د کاستیلویانو د نسب لړۍ بیا دیاز ډیل کاستیلو ته رسېږي، هغه څوک چې د مکسیکو د اشغال په اړه یې د خپل سترګو لیدلی حال په یوه اثر کې ولیکه چې وروسته ډېر مشهور شو. د هغو خدمتونو له امله چې دیاز ډیل کاستیلو، هرنان کورټس ته وکړل، نوموړی د سنتیاګو ډي لاس کابالروس لپاره چې اوس په ګواتیمالا کې د انتیګوا ښار په نامه یادېږي، د والي په توګه وټاکل شو. کاستیلو او ډي لیون او نورو هسپانوي فاتحانو لکه 'پیدرو ډي الواردو' په دې سیمه کې د نسب یوه لړۍ په میراث

[۱]Ramiro De León Carpio

پرېښوده. ګواتیمالایي تولنپوه 'مارتا کاسیوس' په ګواتیمالا کې د ۲۲ کورنیو یوه ډله پېژندلې او دغه کورنۍ بیا له خپلې هستۍ څخه بهر د ودونو له لارې له ۲٦ نورو کورنیو سره سببي رشتې لري. د مارتا کاسیوس جینیلوجیکي یا نسب پېژندنې او سیاسي مطالعات په ډاګه کوي چې دغې کورنۍ په ۱۵۳۱ کال کې په ګواتیمالا کې سیاسي او اقتصادي واک په لاس کې درلود. په دې اړه چې اوسمهال په ګواتیمالا کې د دې کورنۍ څومره غړي شته، یوې پراخې څېړنې ښوده چې په ۱۹۹۰ کال کې د ګواتیمالا د ټول نفوس یوازې ۱٪ له دغې هسپانوي کورنۍ سره تړاو لري. په سیریلیون او د افریقا جنوب صحرا په نورو هېوادونو کې خبیثه کړۍ د دې لامل شوه چې د استعمارګرو په لاس جوړ شوي زېښښونکي بنسټونه تر خپلواکۍ وروسته هم د رهبرانو لپاره د وسیلې او ابزار په توګه پاتې شي. موږ په ګواتیمالا او همدارنګه د مرکزي امریکا په ګڼو هېوادونو کې د ورته وضعیت او د خبیثه کړۍ د موجودیت شاهدان یوو. واکمنه کړۍ چې سیاسي او اقتصادي قدرت په واک کې لري، بنسټونه یې د خپل واک د بقا لپاره سمبال کړي او په دې چاره کې بریالي دي. د ګواتیمالا د اشغال پر مهال په دغه هېواد کې شاوخوا دوه میلیونه مایا وګړي اوسېدل. د امریکا د نورو برخو په څېر دلته هم ناروغیو او زېښناک ډېر نفوس تلف کړ، داسې چې تر ۱۹۲۰ مې لسیزې پورې د دې هېواد نفوس لومړني حالت ته هم و نه ګرځېد. همدارنګه د هسپانیا تر استعمار لاندې د نورو سیمو بومي وګړي د ایکومینډا په حیث هسپانوي واکمنانو ته ډالۍ شول. څرنګه مو چې د پیرو او مکسیکو د اشغال په اړه ولوستل، ایکومینډا د جبري کار هغه سیستم و چې وروسته یې په تدریجي ډول همدغسې مشابه بنسټونو ته لار پرانیسته، په ځانګړې توګه د 'ریپارتیمنتو'[1] چې په ګواتیمالا کې د 'منډامینټو Mandamiento' په نامه هم یادېده. د تېرو واکمنانو له کورنیو او له یو شمېر ځایي خلکو جوړې واکمنې طبقې نه یوازې د جبري کار د سیستمونو له امتیازاتو څخه ګټه پورته کوله، بلکې د 'کنسولاډا'[2] تر نامه لاندې د صنفي ټولنو د یوه جوړښت په مرسته یې سوداګري هم په خپل انحصار کې اخیستې وه. د ګواتیمالا زیاتره اوسېدونکي په لوړو غرونو او له ساحل څخه په لرې پرتو سیمو کې اوسېدل او د ټرانسپورټ ملا ماتوونکي لګښت صادرات له ستونزو سره مخ کړي وو. په لومړیو کې ځمکې هم چنداني ګټورې نه وې، لا هم ستره برخه ځمکې د ځایي یا بومي خلکو په لاس کې وه چې د ایجیدوس په نامه یې ستر اشتراکي مالکین لرل او پاتې نورې ځمکې ملي یا د دولت په لاس کې وې. د تجارت په

---

[1] Repartimiento
[2] Consulado de Comercio

انحصار او په مالیاتو کې خورا ډېرې پیسې وې، په ځانګړې توګه له ځمکو څخه د مالیاتو په اخیستو کې. لکه د مکسیکو په څېر د ګواتیمالا واکمنې طبقې هم د کادیس اساسي قانون سره دښمني لرله، چې همدغه کار خپلواکۍ ته وهڅول. له ۱۸۳۹ څخه تر ۱۸۷۱ کاله پورې له مکسیکو او د مرکزي امریکا له فدراسیون سره تر یوه لنډ اتحاد وروسته، هسپانوي استعمارګرو رافایل کېریرا د ګواتیمالا واک ترلاسه کړ. هسپانویانو او ځایي واکمنانو په دې دوره کې زبېښونکي سیاسي او اقتصادي بنسټونه په خپل ځای پرېښودل او حتی په کنسولاډو کې چې یو سطلنتي بنسټ و، تر خپلواکۍ وروسته هم اصلاحات رامنځته نه شول او د یوه جمهوري دولت په اډانه کې یې خپل فعالیت ته دوام ورکاوه. خپلواکي په حقیقت کې د ځایي چارواکو له لوري د واک ترلاسه کولو لپاره یوازې یوه کودتا وه، لکه مکسیکو کې چې پېښ شول. دغو واکمنانو د معمول په څېر په هماغه زبېښونکو اقتصادي بنسټونو چې هغوی یې د پرېمانه ګټو خاوندان کړي وو، ګوزاره کوله. د کنایې په توګه، کنسولاډو په دې وخت کې د اقتصادي پراختیا د یوه خوځنده ماشین رول ولوباوه. په حقیقت کې تر خپلواکۍ وروسته د کنسولاډو لپاره خپلې ګټې مهمې وې، نه د هېواد. د زېربنا لکه بندرونو او لویو لارو جوړول د دغه بنسټ د مسوولیتونو یوه برخه وه، خو د اتریش-هنګري، تزاري روسیې او سیریلیون په څېر دا کار د خلاق تخریب له خطرونو سره مل و او کولای یې شول چې نظام بې ثباته کړي. د مثال په توګه، پاسفیک سمندر ته څېرمه په Suchitepéquez ساحل کې د سوداګریز بندر د پراختیا پروژه پلان شوې وه. هغه وخت مناسب بندرونه یوازې په کارابین سواحلو کې وو او دغه بندرونه د کنسولاډو تر کنټرول لاندې وو. کنسولاډو د پاسفیک سمندر په شاوخوا ساحلي سیمو کې هېڅ کار و نه کړ، ځکه چې دلته د بندر فعالېدو په لوړو سیمو کې پرتو ښارونو 'Mazatenango' او 'Quezaltenango' څخه د توکو صادرولو ته اسانه لار برابراوله او یوه جلا بهرنۍ مارکېټ ته د هغوی لاسرسي کولای شول چې په بهرنۍ تجارت کې د کنسولاډو انحصار له خنډ سره مخ کړي. د سړکونو او لویو لارو د نه جوړېدو منطق هم همدا و. د نولسمې پېړۍ په لومړنیو کې په داسې حال کې چې د نړۍ په ګڼو برخو کې د بدلونونو لړۍ پیل شوې وه، خو ګواتیمالا د خبیثه کړۍ د موجودیت له امله د تاریخ په بند کې پاتې شوه. دغو بدلونونو ګواتیمالا سخته اغېزمنه کړه. د بخار اورګاډې، د اوسپنې پټلیو او چټکو کښتیو په څېر د نوو ټکنالوژیکي نوښتونو له امله د ټرانسپورټ په لګښت کې د پاموړ کموالی راغلی و. د دې ترڅنګ په لوېدیځه اروپا او شمالي امریکا کې د خلکو د عوایدو د ډېرېدو له امله یو شمېر محصولاتو ته تقاضا ورځ تر بلې په ډېرېدو وه، چې ګواتیمالا په باالقوه توګه دا ظرفیت

درلود چې د دغو محصولات یو شمېر یې تولید کړي. د نولسمې پېړۍ په لومړیو کې نیل او سره دانه چې دواړه د طبیعي رنګ لرونکي نباتات دي، بهر ته د صادراتو لپاره تولیدېدل، خو د قهوې تولید تر دې هم ګټور تجارت رامنځته کړ. ګواتیمالا ارتې او پراخې ځمکې لرلې، چې د قهوې د کښت لپاره مناسبې وې او د کنسولاډو له هر ډول مرستې پرته د دې بوټي کرل پيل شول. دا چې د قهوې نړیوالې بیې لوړې او تجارت یې پراخ شو، د لا ډېرې ګټې فرصتونه ایجاد شول او ګواتیمالایي واکمنانو د قهوې کښت ته علاقمند شول. په پایله کې په ۱۸۷۱ کال کې د کرېرارا دیکتاتور رژیم د خلکو د یوې ډلې له لوري چې ځان یې لیبرال باله، رانسکور شو. لیبرالیزم د تاریخ په اوږدو کې بدلون موندلی دی. په نولسمه پېړۍ کې لیبرالیزم په متحده ایالتونو او اروپا کې د اوسني لیبرټریانیزم «libertarianism» په مفهوم کارول کېده چې معنا یې د فردي ازادیو ملاتړ، محدود واک او ازاد تجارت دی، خو په ګواتیمالا کې وضعیت یو څه متفاوت و. د 'مګویل ګارسیا' او وروسته په ۱۸۷۳ کال کې د 'جوستو روفینو باریوس' په مشرۍ د ګواتیمالا لیبرالان، ایډیال لیبرالان یا ربښتیني ازاد پاله کسان نه وو. بیا هم د تېر په څېر دواړه کورنۍ تر ډېره په واک کې پاتې شوې. هغوی زبېښونکي سیاسي بنسټونه په خپل حال پرېښودل او د قهوې د تجارت لپاره یې په اقتصاد کې پراخ اصلاحات راوستل. لیبرالانو په ۱۸۷۱ کال کې د کنسولاډو اداره لغوه کړه. اقتصادي شرایط بدل شوي وو. زبېښونکو اقتصادي بنسټونو دا دی د قهوې پر تولید او صادراتو تمرکز کړی و. د قهوې تولید ځمکو او کاري ځواک ته اړتیا لرله او لیبرالانو د قهوې د کښت لپاره د ځمکو برابرولو په موخه د اراضۍ د خصوصي کولو تګلاره عملي کړه. دا په حقیقت کې د ځمکو غصبول و، چې هغوی ته یې د دولتي ځمکو د ولکه کولو فرصت په لاس ورکاوه. که څه هم په دې اړه د خلکو سخت اعتراضونه وکړل، خو په ګواتیمالا کې د سختو زبېښونکو سیاسي بنسټونو او د سیاسي واک د تمرکز له امله واکمنه ډله بالاخره د دې لوبې ګټونکې شوه. د ۱۸۷۱ او ۱۸۸۳ کلونو ترمنځ په ګواتیمالا کې نږدې یو میلیون ایکره ځمکه چې تر ډېره نا لاس خوړلې ځمکه وه، د واکمنې طبقې په اختیار کې وه او له همدې کبله د قهوې د تولید کچه خورا لوړه شوه. خصوصي شوې ځمکې د سیاسي نخبګانو او د هغوی د ملګرو ترمنځ بولۍ ته وړاندې شوې. وروسته هغوی د کاري ځواک د چمتو کولو لپاره د لیبرال دولت جابرانه ځواک څخه استفاده وکړه. ولسمشر باریوس د ۱۸۷۶ کال په نومبر کې د ګواتیمالا ټولو والیانو ته ولیکل: «دا چې هېواد پراخه اراضي لري، نو په کرنه کې له هغې ګټه اخیستل په لوی شمېر کارګرانو ته اړتیا لري او دغه کارګران نن ورځ د ملي پراختیا له بهیر او خوځښت څخه بهر پاتې دي، نو تاسو

ټولو ته لاربښوونه کېږي چې د کرنيزو محصولاتو د صادراتو په برخه کې خپله مرسته ونه سپموئ:
۱- د ځمکو د مالکينو لپاره د اړتيا وړ کارگران تر خپل ولکې لاندې سيمه کې د هنديانو له ښارگوټو څخه تامين کړئ، چې شمېر يې له ۵۰ تر ۱۰۰ تنو پورې وي.»
ريپارټمنټو يا د کارگرو د تامين جبري سيستم تر خپلواکۍ وروسته هم له منځه يو نه وړل شو، بلکې لا پراخ او دوامداره شو. په ۱۸۷۷ کال کې دغه اداره د يوه فرمان له لارې نهادينه او بنسټيزه شوه. د فرمان له مخې، په هغه صورت کې چې ځمکه په خپل اصلي حوزه يا محل کې وه، کارمشرانو کولای شول چې له حکومت څخه ۶۰ کارگران د ۱۵ ورځو لپاره وغواړي او که له اصلي ځايه بهر وه، نو د ۳۰ ورځو لپاره يې غوښتلی شوای. کارمشرانو کولای شول چې دا وړانديز بيا نوی کړي. دغه کارگران په زور او جبر په کروندو کې کار کولو ته اړ ايستل کېدل او بيا به په خپلو ځانگړو کتابچو کې پر دې اقرار ته اړ ايستل کېدل چې دا خدمت يې په خپله خوښه او رضايت کړی دی. ټول کليوالي کاگران اړ وو چې د ليبرټا په نامه له ځان سره يوه کتابچه ولري او په دې کې د پورونو په شمول د کارگرانو اړوند ټول معلومات ليکل کېدل. زياتره کارگران له خپلو کارمشرانو څخه پوروړي وو او يو پوروړی کارگر نه شوای کولای چې د خپل مشر له اجازې پرته کار پرېږدي. د ۱۷۷ گڼې فرمان پر اساس د پوروړي کارگر لپاره د تېښتې يوازينۍ لار دا وه چې ريپارټيمنټو ته تللی وای او هلته يې اقرار کړی وای چې د خپل کار مشر پوروړی دی. کارگران په لومه کې گير شوي وو. پر دې سربېره، د بېکارۍ او کوڅه ډبۍ د مخنيوي په برخه کې گڼ قوانين تصويب شوي وو چې وزگار کسان به ريپارټيمنټو او د سړکونو د جوړولو په برخو کې نورو بېگاريو ته معرفي کېدل. په نولسمه او شلمه پېړۍ کې په سوېلي افريقا کې هم د ځمکو په برخه کې ورته تگلارې عملي شوې چې له مخې يې د بومي خلکو معيشتي اقتصاد له منځه يووړل شو، څو په لږ مزد جبري کار ته اړ کړل شي. ريپارټيمنټو تر ۱۹۲۰ مې لسيزې پورې دوام وکړ. ليبرټا سيستم او د کوڅه ډبۍ د مخنيوي نور قوانين تر ۱۹۴۵ کاله پورې، يعنې تر هغه وخته پر خپل حال پاتې شول، کله چې گواتيمالا په لومړي ځل د ولسواکۍ په لور گامونه واخيستل. تر ۱۸۷۱ کال مخکې په گواتيمالا کې واک د پوځي ديکتاتورانو په لاس کې و او د قهوې د توليد په پراخېدو سره يې په همدې بڼه حکومتونو ته دوام ورکړ. ولسمشر 'جارج يوبيکو' له ۱۹۳۱ څخه تر ۱۹۴۴ کاله پورې تر ټولو ډېر حکومت وکړ. يوبيکو د ۱۹۳۱ کال په ټاکنو کې پرته له کوم سياله ټاکنې وگټلې، ځکه هېڅوک دومره احمق نه و چې له هغه سره سيالۍ ته ودرېږي. د کنسولاډو په څېر نومورې

هم د هر هغه کار مخالف و، چې د خلاق تخریب سبب کېده او د ده واک يې له خطر سره مخ کاوه. له همدې امله یوبیکو د اتریش-هنګري د لومړي فرانسیس او د تزاري روسيې د لومړي نیکولای د منطق پر اساس د صنعت د پرمختګ مخالفت کاوه: یعنې صنعتکاران سرخوږی و. یوبیکو په یوه بېساري اقدام کې د کارګر، کارګري ټولنو او د اعتصاب د لغاتونو پر کارونې بندیز ولګاوه. د دغو کلیمو استعمال جزا کېدای شوه چې زندان و. که څه هم یوبیکو ځواکمن و، خو چارې د نخبه قشر په لاس کې وې. په ۱۹۴۴ کال کې د حکومت پر وړاندې مخالفتونه اوج ته ورسېدل. دغه مخالفتونه او اعتراضونه د پوهنتون د محصلینو له لوري رهبري کېدل. عامه مخالفتونه او نارضایتۍ ورځ تر بلې زیاتېدلې او د جون په ۲۴ مه ۳۱۱ کسانو چې لویه برخه يې پوهان وو، د دې لاس په نامه پر یوه غندنلیک لاسلیک وکړ، چې په هغه کې پر نظام سختې نیوکې شوې وې. یوبیکو د جولای پر لومړۍ نېټه استعفا وکړه. که څه هم تر ده وروسته په ۱۹۴۵کال کې یو ډیموکراتیک نظام رامنځته شو، خو په ۱۹۵۴ کال کې د یوې کودتا له لارې یاد نظام هم را نسکور شو او له دې سره په هېواد کې خونړۍ کورنۍ جګړه پیل شوه. ګواتیمالا په ۱۹۸٦ کې یو ځل بیا د ډیموکراتیک نظام خښتنه شوه. هسپانوي فاتحانو په ګواتیمالا کې د زبېښونکي سیاسي او اقتصادي نظام د جوړولو له امله هېڅ د پښېمانۍ احساس نه کاوه، ځکه هغوی د دې سیمې د استعمار او زبېښاک لپاره لرې واټن وهلی و. په ګواتیمالا کې هم د مرکزي امریکا د نورو هېوادونو په څېر د خبیثه کړۍ په یوه پېژندل شوې نمونه کې زبېښونکي سیاسي بنسټونه د زبېښونکو اقتصادي بنسټونو له لوري تقویه کېدل، چې په دې توګه د زبېښونکو سیاسي بنسټونو دوام او په واک کې د واکمنې طبقې پاتې کېدو ته زمینه برابرېده.

له مریتوبه تر جیم کرو

From Slavery to Jim Crow

په ګواتیمالا کې د نبکېلاک له عصره تر موډرنې دورې پورې، زبېښونکي بنسټونه په خپل حال پاتې شول او سیاسي واک هم له همااغې پخوانۍ واکمنې ډلې سره و. په بنسټونو کې هر ډول بدلون د محیطي بدلونونو نتیجه وه، لکه د قهوې د کاروبار غوړېدل چې واکمنانو ته يې د ځمکو د غصب زمینه برابره کړه. د امریکا متحده ایالتونو په سوېل کې هم بنسټونه د کورنۍ جګړې تر وخته پورې زبېښونکي وو. دلته سیاست او اقتصاد په واک کې د شریکو ډلو یا د هغو ځمکوالو په لاس کې وو چې پراخې کرنیزې ځمکې او مریان يې په اختیار کې لرل.

مريانو نه سياسي او نه هم اقتصادي حقوق لرل، په حقيقت کې هغوی ډېرو لږو حقونو ته لاسرسی درلود. د نولسمې پېړۍ تر لومړيو پوړې د متحده ايالتونو سوېلي ايالتونه د زېښنونکو سياسي او اقتصادي بنسټونو د موجوديت له امله د شمالي ايالتونو په پرتله په مراتبو بېوزله وو. په جنوب کې صنعت نه و او د زېربنا په برخه کې ډېره ناچيزه پانگونه شوې وه. په ۱۸۶۰ مه لسيزه کې د دې سيمې ټول صنعتي توليدات حتى له پنسلوانيا، نيويارک او ماساچويست ايالتونو سره برابر نه وو. د جنوبي ايالتونو يوازې ۹ سلنه وگړو په ښارونو کې ژوند کاوه، په داسې حال کې چې په شمال کې دا کچه ۳۵ سلنه وه. د مساحت له اړخه په شمالي ايالتونو کې رېل کرښې د جنوبي ايالتونو په پرتله درې چنده وې، همدارنگه د اوبو کانالونه او بندونه

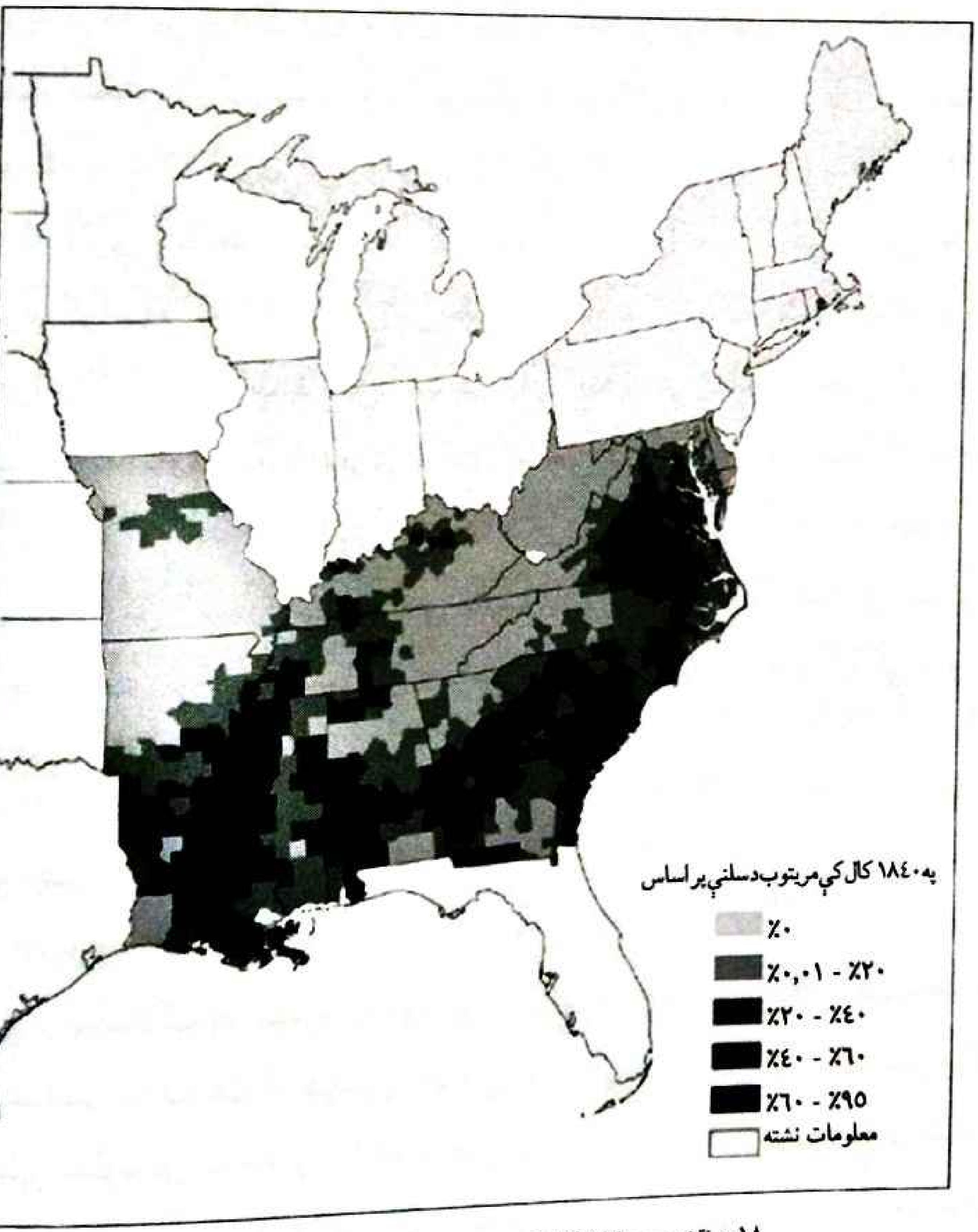

۱۸مه نقشه: په ۱۸٤۰ کال کې د متحده ايالتونو په خينو برخو کې مريتوب

هم سره د پرتلې وړ نه وو.

اتلسمه نقشه د نفوسو سلنې ته په کتو په ۱۸۴۰ کال کې په متحده ایالتونو کې د مریانو کچه رانښيي. ښکاره ده چې په جنوب کې مریتوب حاکم و او ان په ځینو سیمو لکه د 'میسي سي پي' سیند په اوږدو کې نږدې ۹۵ په سلو کې مریان اوسېدل. نولسم (۱۹) نمبر نقشه په ۱۸۸۰ کال کې په صنعت کې د بوخت کاري ځواک تناسب او کچه رانښيي. که څه هم د شلمې پېړۍ د معیارونو پر اساس دا ارقام د نورو سیمو په پرتله دومره لوړ نه دي، خو په متحده ایالتونو کې د شمال او جنوب ترمنځ ژور توپیر په ډاګه کوي. په زیاتره شمالي سیمو کې د کاري ځواک ۱۰ سلنې په صنعت کې کار کاوه، په داسې حال کې چې په جنوبي سیمو او په ځانګړې توګه په هغو سیمو کې چې پر مریتوب ډېر تمرکز او تکیه شوې وه، دا کچه تقریباً صفر ته رسېږي. جنوب حتی په سکتوري یا تخصصي برخو کې له نوښتونو هم شا ته پاتې وو: له ۱۸۳۷ کال څخه تر ۱۸۵۹ کاله پورې د غنمو او جوارو په برخه کې د کلنیو ثبت شوو اختراعاتو یا نوښتونو شمېر په ترتیب سره له ۱۲ تر ۱۰ پورې وو. د جنوب د مهم تولید یعنې پنبې په برخه کې په کال کې یوازې یو نوښت یا اختراع کېده، دلته په راتلونکي کې د صنعتي کېدو لپاره د هیله مندۍ هېڅ نښې نښانې نه وې موجودې. خو په کورنۍ جګړه کې د جنوبي والو تر ماتې وروسته په دې سیمه کې سیاسي او اقتصادي اصلاحات پیل شول، مریتوب لغوه او تور پوستو ته د رایې ورکونې په شمول سیاسي حقونه ورکړل شول. دغو مهمو بدلونونو باید له زبېښونکو بنسټونو څخه د پرانیستو بنسټونو په لور تګ ته لار پرانیستې او جنوب یې د اقتصادي هوساینې پر مسیر ور برابر کړی وای، خو د یوې بلې خبیثه کړۍ د را پیدا کېدو له امله د هېڅ بدلون څرک ونه لګېد. په جنوب کې زبېښونکو بنسټونو خپل اصلي ماهیت وساته او مریتوب خپل ځای توکمیز توپیر ته پرېښود. د جیم کرو «Jim Crow» اصطلاح د « Jump Jim Crow» له هغې سندرې او نڅا څخه اخیستل شوې چې په نولسمه پېړۍ کې به سپین پوستو خپل مخونه تورول او د تورپوستو د مسخره کولو لپاره به یې دا نمایش اجرا کاوه. وروسته دغه اصطلاح هغو تبعیض امیزه قوانینو ته وکارول شوه چې له ۱۸۶۵ کال وروسته د جنوب لپاره وضعه شوي وو. دغو قوانینو کابو تر یوې پېړۍ پورې دوام وکړ، تر دې چې د مدني حقونو غورځنګ یوه انقلاب ته لار هواره کړه، خو لا هم په حکومت کې د تور پوستو محرومیت او د هغوی پر وړاندې تبعیض روان و. په سترو څمکو کې کرنه چې پر ارزانه کاري ځواک ولاړه وه، په خپل ځای پاتې شوه او د متحده ایالتونو د نورو سیمو په پرتله د جنوبي والو په عوایدو کې د پاموړ کموالی راغی. له زبېښونکو بنسټونو راتاوه کړی تر هغې ډېره ځواکمنه وه چې فکر یې کېده.

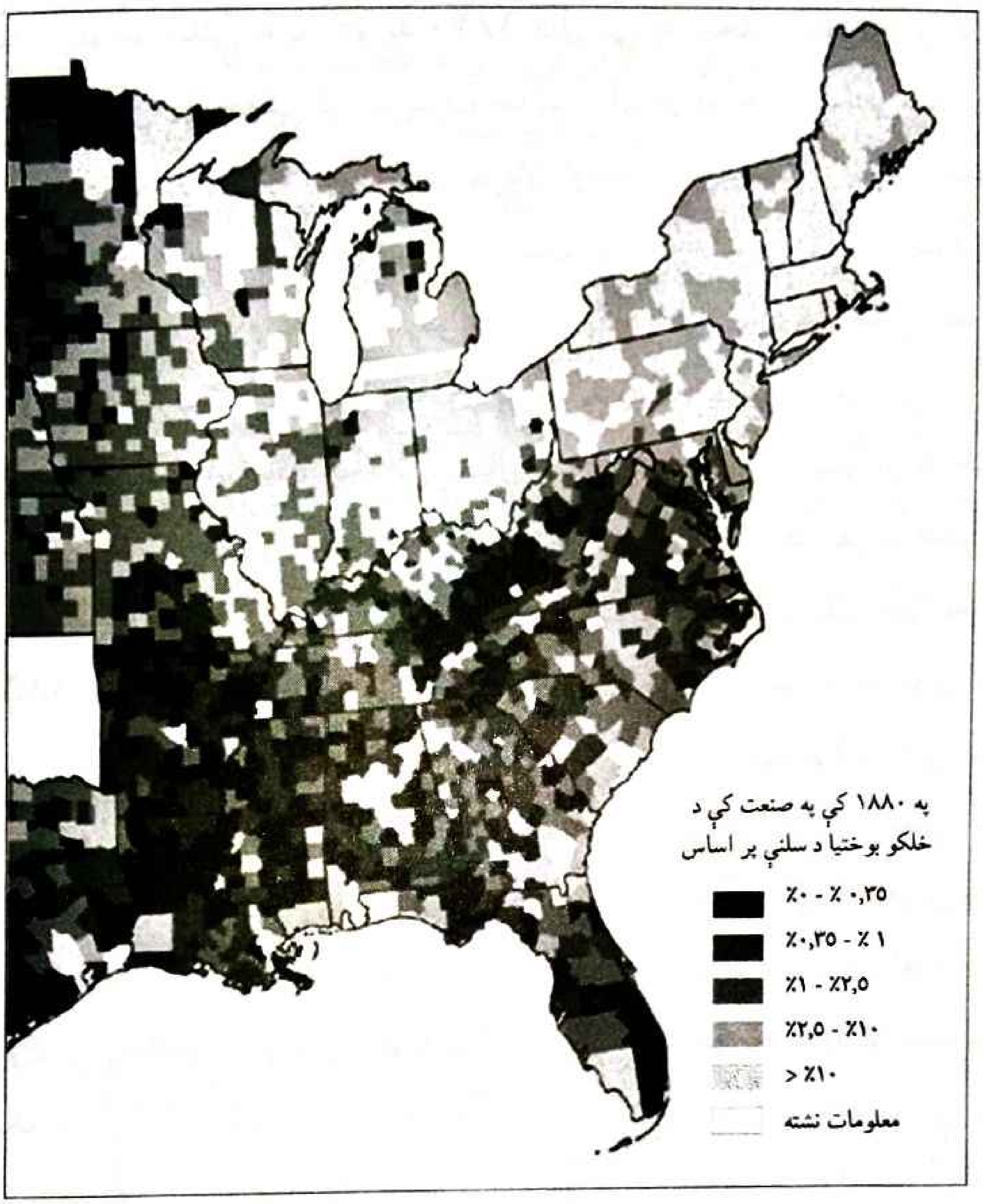

۱۹مه نقشه: په ۱۸۸۰ کې د متحده ایالتونو په ځینو برخو کې په صنعت کې د خلکو بوختیا

د دې دلیل چې د مریتوب له منځه تلو او د رایې ورکونې حق له خوندي کېدو سره سره، بیا هم د جنوب سیمې سیاسي او اقتصادي وضعیت بدلون ونه موند، دا دی چې تور پوستو سیاسي قدرت او اقتصادي خپلواکه نه لرل. د جنوب کروندګرو جګړه بایلوله، خو سوله یې وګټله. د جګړې پرمهال ازادو مریانو ته ویل شوي وو چې د مریتوب تر لغوه کېدو وروسته هر کس ته به څلوېښت ایکره ځمکه او یوه کچره ورکول کېږي. که څه هم د 'جنرال ویلیم تي شرمن' په وخت کې دغه ژمنې تر یوه بریده عملي شوې، خو په ۱۸٦٥ کال کې ولسمشر 'اندرو جانسن' د شرمن حکم لغوه کړ او د ځمکو د وېش په اړه راټوکېدلې هیلې تر خاورې لاندې شوې. هغه بحث چې په دې اړه په کانګریس کې وشو، د کانګریس یو تن غړي 'جورج واشنګټن جولیان' د وړاندوینې په توګه وویل:« کله چې د اشرافي قدرت زړې ریښې په کرنیز

نظام کې پر خپل ځای پاتې کېږي، څه ګټه به ولري چې د کانګريس يوه مصوبه ټول مريتوب ته د پای ټکی کېږدي؟» ټولنپوه 'جاناتان وينر' د جنوبي الاباما چې د پنبې د کښت اصلي مرکز و، د تور کمربند په پنځو ولايتونو کې د ځمکوالو خانانو د ژوند د دوام په اړه څېړنه کړې ده. هغه په متحده ايالتونو کې د سرشمېرنو د احصايو او د هغو کسانو د مطالعې پر مټ چې لږ تر لږه د ۱۰،۰۰۰ ډالرو په ارزښت غير منقول مالونه يې لرل، په ډاګه کړه چې د ۱۰۱،۱۸۵۰ نفوس له ډلې په ۱۸۷۰ کال کې ۲۳۶ خانان پاتې وو. په زړه پورې دا چې دغه شمېر، تر کورنۍ جګړې مخکې شمېرو سره برابر او ورته و. د ۲۳۶ کورنيو له ډلې چې په ۱۸۵۰ کال کې شتمنې ځمکوالې کورنۍ وې، يوه لسيزه وروسته يعنې په ۱۸۶۰ کال کې په همدې وضعيت کې پاتې شوې. په دې توګه، د ۲۵ سترو ځمکوالو له ډلې چې په ۱۸۷۰ کال کې يې پراخې ځمکې په واک کې لرلې، ۱۸ ځمکوال يې په ۱۸۶۰ کال کې د واکمنې کورنۍ له ډلې وو. په ۱۸۵۰ کال کې هم ۱۶ ځمکوال په دې ډله کې راتلل. سره له دې چې په کورنۍ جګړه کې تر ۶۰،۰۰۰ ډېر انسانان ووژل شول، خو ځمکوالو خانانو ته ډېر لږ تلفات او زيانونه واوښتل. د ځمکو په برخه کې هغه قانون چې کروندګرو جوړ کړی و، هر هغه چا چې ۲۰ تنه مريان لرل، له پوځي خدمتونو او عسکرۍ معاف و. د جګړې تر پای ته رسېدو وروسته هم ځمکوالو خانانو کولای شول چې په کافي اندازه کاري ځواک په خپل کنټرول کې ولري. که څه هم د مريتوب اقتصادي بنسټونه له منځه يووړل شول، خو په لاس راغلي شواهد د جنوب په اقتصادي نظام کې يوه بله پديده ننداري ته وړاندې کوي، چې هغه پر مريتوب ولاړې کرنې څخه پر ارزانه کاري ځواک تکيه وه. د محلي سياستونو او تاوتريخوالي په شمول له بېلابېلو لارو چارو کار اخيستل کېده، څو دغه اقتصادي نظام وپايي. د افريقايي-امريکايي عالم 'ډبليو اي بي ډو بايوس' په وينا، د دې تګلارې نتيجه دا وه چې جنوب د تورپوستو د وېرولو لپاره يوازې د يوه پوځي کمپ بڼه خپله کړې. په ۱۸۶۵ کال کې د الاباما د ايالتي قانون جوړونې جرګې د 'تورپوستو د قوانينو ټولګه' تصويب کړه چې د تور پوستو پر وړاندې د ظلم او زور زياتي په برخه کې مهمه تاريخي پېښه ګڼل کېږي. د تور پوستو د قوانينو ټولګه په ګواتيمالا کې د کوڅه ډبۍ ضد قانون او ۱۷۷ فرمان په څېر وه، چې د کارګرانو د بسيج کېدو د مخنيوي او د کار په مارکېټ کې د رقابت د کمزوري کولو په موخه وضع شوې وه. تر کورنۍ جګړې وروسته د «رغونې» په نامه نوې دوره پيل شوه چې له ۱۸۶۵ څخه يې تر ۱۸۷۷ پورې دوام وکړ. د شمال سياستوالو د «متحد پوځ» په مرسته په جنوب کې ځينې ټولنيز بدلونونه پيل کړل، خو د جنوب واکمنې ډلې يې پر وړاندې مخالفتونه پيل کړل. د ۱۸۷۷ کال په ولسمشريزو ټاکنو کې 'رادرفورد هايس' په الېکترال کالج کې د جنوب ملاتړ ته اړتيا لرله. الېکترال کالج چې اوس هم شته، د متحده ايالتونو د اساسي قانون پر بنسټ د ولسمشرانو په غير مستقيمه

ټاکنه کې مهم رول لوبوي. په متحده ایالتونو کې رایه ورکوونکي ولسمشرانو ته مستقیمه رایه نه ورکوي، بلکې خپلو استازو ته رایه ورکوي او استازي بیا د الېکترال کالج له لارې ولسمشر ټاکي. د رادرفورډ د وړاندیز په بدل کې جنوبي والو غوښتنه وکړه چې متحد پوځ دې له جنوب څخه ووځي او دوی دې خپلو چارو ته پرېږدي. رادرفورد هایس دا وړاندیز ومانه. د جنوبي والو په ملاتړ هایس ولسمشر شو او ځواکونه یې و ایستل. له ۱۸۷۷ کال وروسته دوره بیا هم هاغه تر جگړې مخکې دورې په څېر وه. پخواني حالت ته د جنوب بیول د سرې سر نوي مالیات او د رایه ورکوونکو لپاره د باسوادۍ شرط ټاکل له ځان سره لرل چې دغه اقدامات په ټاکنو کې د تور پوستو او همدارنگه یو شمېر بېوزلو سپین پوستو د محرومیت لامل شول. دغه اقدامات بریالي وو او د ډیموکراتیک گوند په مشرۍ یې یو گوندي نظام رامنځته کړ چې سیاسي واک یې تر ډېره د ځمکوالو خانانو او واکمنې طبقې په لاس کې ورکاوه. د جیم کرو قوانین د توکم پر اساس د ښوونځیو د جلا کېدو لامل شول. د مثال په توگه، الاباما د دې کار لپاره په ۱۹۰۲ کال کې ځان ته اساسي قانون ولیکه. حتی تر دې وروستیو پورې د الاباما د اساسي قانون ۲۵۶ مادې، چې اوس د اجرا وړ نه ده، حکم کاوه چې:«د عامه ښوونځیو سیستم د رامنځته کولو او ساتنې په برخه کې د قانون جوړونې جرگې دندې په دې ډول دي؛ د عامه ښوونځیو د بودیجې جوړول، د سپین پوستو او تور پوستو زده کوونکو لپاره د ښوونځیو جلا کول... هېڅ سپین پوستی او تور پوستی زده کوونکی حق نه لري چې د یو بل ښوونځیو ته ورشي.»

په ۲۰۰۴ کال کې د اساسي قانون د یادې مادې د اصلاح په موخه هڅې د قانون جوړونې جرگه کې د مخالفتونو له امله ناکامې شوې. له عمومي رایو څخه محرومیت، د تورو پوستو د قوانینو ټولگه، د جیم کرو قوانین او د «کو کلاس کلان» اقداماتو تر کورنۍ جگړې وروسته د جنوب ټولنه د توکمیز توپیر پر اصلي ډگر بدله کړه؛ داسې چې په الاباما کې سپین پوستو او تور پوستو جلا ژوند تجربه کړ. د جنوبي افریقا په څېر دلته هم د یادو قوانینو د وضع کولو موخه تور پوستي تر خپلې ولکې لاندې راوستل او د هغوی زېښناک و. په واشنگټن کې هم سیاستوالو او واکمنانو هڅه کوله چې په جنوب کې روان وضعیت دوام وکړي. مثلا؛ هغوی د مرکزي دولت د هغو پراختیایي پروگرامونو په تطبیق کې چې په جنوب یې کې د واکمنې طبقې گټې گواښلې، ناغېړي کوله. په پایله کې جنوب د یوې وروسته پاتې او کلیوالي ټولنې په څېر چې له زده کړو او ټکنالوژۍ خورا وروسته پاتې وه، شلمې پېړۍ ته په داسې حال کې داخله شوه چې لا هم کارگرانو د ماشین پر ځای پر لاس کار کاوه او د نوي ټرانسپورټ پر ځای پکې له حیواناتو او کچرو استفاده کېده. که څه هم د ښار مېشتو وگړو شمېر تر پخوا زیات شوی و، خو لا هم له شمال سره د پرتلې وړ نه و. مثلا؛ په ۱۹۰۰ کال کې د جنوب ۱۳،۵ سلنه خلک په ښارونو کې

اوسېدل، په داسې حال کې چې په شمال کې دا رقم ۶۰ سلنې ته رسېده. په پایله کې په جنوبي ایالتونو کې زېښبنوونکي بنسټونه چې پر کرنې او ارزانه کارې څواک ولاړ و، تر شلمې پېړۍ پورې د وام وکړ. خو تر دويمې نړيوالې جگړې وروسته دغه بنسټونه مخ په زوال شول او د مدني حقونو تر غورځنگ وروسته دغه سياسي نظام په بشپړ ډول له پښو وغورځېد او د دې بنسټونو تر ړنگېدو وروسته په ۱۹۵۰ او ۱۹۶۰ لسيزو کې د جنوبي او شمالي ايالتونو ترمنځ د پيوستون خوځنده بهير پيل شو. د امريکا متحده ايالتونو جنوب موږ ته د خبيثه کړۍ يوه بله، خو انعطاف منونکې بڼه څرگندوي: د گواتيمالا په څېر د جنوب واکمن ځمکوال په قدرت کې پاتې شول او سياسي او اقتصادي بنسټونه يې په واک کې د خپلې بقا لپاره عيار او ډيزاين کړل، خو د گواتيمالا برعکس؛ جنوب په کورنۍ جگړه کې تر ماتې وروسته چې د مريتوب په پای ته رسېدو تمامه شوه او په سياسي مشارکت کې د تور پوستو د محروميت پروسه يې معکوسه کړه، له مهمو ننگونو سره مخ و. خو دلته يو هدف ته د رسېدو لپاره گڼې نورې لارې هم شته: هغه وخت چې واکمنو ځمکوالو پراخې ځمکې په واک کې لرلې او ښه منظم وو، کولای يې شول چې هماغه موخو ته د رسېدو لپاره يې نوي بنسټونه رامنځته کړي وای، لکه جيم کرو قوانينو چې د مريتوب ځای ونيو. څرگنده ده چې خبيثه کړۍ تر هغه څه ډېره ځواکمنه ده چې د 'ابراهام لينکولن' په شمول گڼو کسانو يې په اړه تصور کاوه. خبيثه کړۍ پر زېښبنوونکو سياسي بنسټونو متکي ده او دا بنسټونه اقتصادي بنسټونه زېږوي او اقتصادي بنسټونه په خپل وار زېښبنوونکي سياسي بنسټونه حمايه کوي، ځکه چې ثروت او اقتصادي قدرت؛ سياسي قدرت پېري.

د اوليگارشۍ[1] اوسپنيز قانون

The iron Law of Oligarchy

په ايتوپيا کې د سالومونيک[2] کورنۍ واکمني په ۱۹۷۴ کال کې د يوې پوځي کودتا په ترڅ کې را وپرځول شوه. دغه کودتا د درگ[3] په نامه د پوځي افسرانو د يوې مارکسيستي ډلې له لوري پلان شوې وه. هغه نظام چې درگ ډلې په ايتوپيا کې نسکور کړ، له پېړيو- پېړيو راهيسې د انجماد او رکود په حالت کې و؛ يو تاريخي اناکرونېزم. امپراتور 'هايله سلاسي' به خپله ورځ د سترې مانۍ انگړ ته په رسېدو چې د نولسمې پېړۍ په وروستيو کې د امپراتور 'دويم مينليک' له لوري جوړه شوې وه، پيلوله. له مانۍ د باندې لوړ پوړي چارواکي به د هغه راتگ

---

[1] اوليگارشي د يوې ځانگړې ډلې حکومت ته وايي

[2] Solomonic

[3] Derg

ته د هرکلي لپاره لاس په نامه ولاړ وو او هر یوه به په ناهیلۍ هڅه کوله چې د امپراتور پام ځان ته ور واړوي. امپراتور به په یوه ستر تالار کې پر تخت کېناسته او خلک به یې خپل حضور ته منل. سلاسي ټيټه ونه لرله او له دې کبله چې پښې یې له څوکۍ لاندې په هوا کې پاتې نه شي، یو ځانګړی کس ګومارل شوی و چې د ناستې په وخت کې به یې د هغه پښو ته بالښت ایښوده. دغه مامور شاوخوا ۵۲ بالښتونه لرل، څو په هر ډول شرايطو کې خپله دنده په ښه توګه ترسره کړي. سلاسي د زېښښونکو بنسټونو د یوې سترې ټولګې مشري پر غاړه درلوده او هېواد یې د خپل شخصي ملکيت او شتمنۍ په توګه اداره کاوه. نوموړي به خپلو پلويانو او وفادارانو ته له دغه شتمنۍ څخه د بخشش په توګه ډالۍ کوله او هغو کسانو به چې امپراتور ته خپله وفاداري نه ښوده، په ډېرې بې رحمۍ ځپل کېدل. د سالومونيک کورنۍ د واکمنۍ پر مهال په ایتوپیا کې هېڅ د پاموړ اقتصادي کارونه او پرمختګونه ونه شول. درګ په لومړي سر کې د هېواد د بېلابېلو پوځي مرکزونو له ۱۰۸ تنه استازو څخه جوړ شوی و. په حراره ولايت کې د پوځ د درېیم ډیویژن مسوول «منګیستیو هایلي ماریم» و. که څه هم درګ د ۱۹۷۴ کال د جولای په څلورمه په خپله لومړنۍ اعلامیه کې له امپراتور سره خپله وفاداري څرګنده کړه، خو وروسته یې ډېر ژر د دولتي چارواکو په نیولو لاس پورې کړ. د درګ مارکسیستي ډلګۍ هدف دا و، چې په حکومت کې دننه د ځان پر وړاندې د مخالفتونو کچه معلومه کړي، کله چې ډاډه شول چې د سلاسي رژیم ملاتړ نه لري، دا ځل په خپله امپراتور پسې لاړل او د سپتمبر پر ۱۲ مه یې هغه ونیوه او زنداني یې کړ. وروسته په ایتوپیا کې د اعدامونو لړۍ پیل شوه. د پخواني رژیم زیاتره مخکښ چارواکي او سیاستوال ووژل شول. د همدې کال په ډسمبر میاشت کې په ایتوپیا کې سوسیالېست دولت اعلان شو. د ۱۹۷۵ کال د اګست په ۲۷ مه سلاسي ومړ، چې ښايي وژل شوی به و. درګ په ۱۹۷۵ کال کې د ملکیتونو ملي کول پیل کړل او د دولتي سازۍ په دې پروسه کې ټولې ښاري او کلیوالي ځمکې چې لویه برخه یې شخصي ملکیتونه وو، شامل و. په ایتوپیا کې د سوسیالېست رژیم ورځ تر بلې زیاتېدونکي استبداد په هېواد کې د خلکو پراخ اعتراضونه را وپارول. د نولسمې پېړۍ په وروستیو او د شلمې په لومړیو کې د ایتوپیا ډېرې برخې د 'ادوا' د جګړې ګټونکي امپراتور «دویم منلیک» له لوري بېرته سره یو ځای کړل شوې، چې په دې ډله کې په شمال کې 'اریتیریا تیګرای' او په ختیځ کې 'اوګادن' سیمې شاملې وې. د درګ د ظالمانه رژیم په غبرګون کې په اریتیریا او تیګرای کې ازادي غوښتونکي غورځنګونه را وټوکېدل او په عین وخت کې سومالیا د «سومالیا ژبي اوګادن» سیمې باندې حمله وکړه. په خپله د درګ دننه هم انشعابونه او

اختلافونه پیل شوي وو. په دې ډله کې منګیستیو تر ټولو بې رحمه او په عین وخت کې ځیرک انسان و. هغه د ۱۹۷۷ کال تر نیمایي پورې خپل اصلي مخالفین له مخې لرې او د رژیم مشري یې په لاس کې واخیسته او د شوروي اتحاد او کیوبا په پرېمانه وسلو او سرتېرو یې نظام له سقوط څخه وساته. سوسیالېستي رژیم په ۱۹۸۷ کال کې د هایلي سلاسي د را پرځولو د ځلورمې کالیزې په ویاړ ملي جشن جوړ کړ. منګیستیو دا وخت د درګ یو بې سیاله مشر و. نوموړي د سلاسي ستره ماڼۍ چې د شاهي نظام تر ړنګېدو وروسته شاړه وه او څوک په کې نه اوسېدل، د خپل مقر او استوګنځي په توګه وټاکله. هغه په جشن کې پر طلایي څوکۍ ودرېد او د پخوانیو امپراتورانو په څېر یې د پوځي پرېډ ننداره کوله. په ستره ماڼۍ کې د منګیستیو په مشرۍ یو ځل بیا د دولت رسمي چارې پیل شوې. منګیستیو هڅه کوله چې د امپراتور تیوودروس، چې د نولسمې پېړۍ په نیمایي کې یې د سالومونیک کورنۍ بیا را ژوندۍ کړه، تقلید وکړي. د هغه یو وزیر «ډاویت ولډ» په خپلو خاطراتو کې لیکي:«د انقلاب په لومړیو کې مو ټول هغه کارونه پرېښودل چې پخوا مو کړي وو. موټرونه مو ودرول، درېشۍ مو نه کولې او نکټایي تړل جرم ګڼل کېده. هر هغه عمل چې د بورژوا او د ثروت رنګ او بوی پکې و، د پخواني نظام او ناوړه عمل په توګه منع اعلان شول. خو له ۱۹۷۸ کال وروسته دا هر څه بدل شول. ماټریالیزم په تدریج سره ومنل شو او وروسته د یوې اړتیا په توګه مطرح شو. په اروپا کې جوړې شوې بهترینې درېشي ګانې د دولتي چارواکو او د نظامي شورا د غړو پوښاک وو. ټولو غوره شیانو ته لاسرسی درلود، یعنې؛ بهترین کور، بهترین موټر، بهترین ویسکي او بهترین خواړه. دا د انقلاب د ارمانونو سقوط و.»

د خبیثه کړۍ بېلګه چې له هایلي سلاسي څخه منګیستیو او یا په سیریلیون کې له برېتانوي استعمار څخه سیاکا سټیونز ته د واک په لېږد کې په ډاګه شوه، دومره افراطي او په ځینو برخو کې هېښوونکې ده چې بهتره ده یو ځانګړی نوم ورته غوره کړو. لکه څرنګه چې په څلورم فصل کې مو یادونه وکړه، جرمني ټولنپوه رابرټ میشلز ورته د «اولیګارشۍ اوسپنیز قانون» نوم ورکړی. څرنګه چې مېشلز هم وایي، د اولیګارشۍ او په حقیقت کې د ټولو سلسه مراتبي جوړښتونو یا سازمانونو منطق دا دی چې دغه پدیده نه یوازې د موجوده واکمني ډلې، بلکې د نوې ډلې په وخت کې هم چې تازه واک ته رسېږي، بیا خپل سر راپورته کوي. هغه څه چې میشلز د هغه وړاندوینه نه وه کړې، د کارل مارکس په وینا تاریخ بیا تکرارېږي- په لومړي سر کې د یوې تراژیدۍ او په دویم قدم کې د خندوونکې ډرامې په بڼه. خبره یوازې دا نه ده چې تر خپلواکۍ وروسته زیاتره افریقایي مشران په همدې یوه لار روان شول، د قدرت هماغه شبکه

يې وکاروله او يا د سرچينو د زېښاک او د بازار د انحصار لپاره يې د استعماري رژيمونو او پخوانيو امپراتوريو تګلارې تکرار کړې، بلکې هغوی تر دې هم بد کارونه وکړل. دا په حقيقت کې خندوونکې ډرامه وه، چې د استعمار سرسخت مخالف سټيونز هم په سيريليون کې د هغو خلکو يعنې مينډيانو په مهار او کنټرول پسې سرګردانه وو چې برېتانويانو غوښتل هغوی تر خپلې ولکې لاندې راولي؛ په مرکزي سيمو د کنټرول لپاره يې پر هماغه قبايلي مشرانو باندې تکيه کوله چې برېتانويانو واک ته ورسول، د کرنيزو محصولاتو د کنټرول لپاره يې هماغه د بازار مونډنې بورډ کاراوه او په ټوله کې د الماسو کانونو د لوټولو لپاره يې هماغه اقتصادي تګلاره پر مخ بيوله. دا واقعاً يوه خندوونکې ډرامه وه، يو ډېره غمګينه ډرامه، کله چې لورينټ کابيلا په زاير کې په دې نوم د پوځ په ملاتړ د موبوټو رژيم را نسکوروي چې خلک د موبوټو له ديکتاتورۍ، فساد او بې عدالتۍ څخه ژغوري؛ خو کابيلا وروسته په هماغې پخوانۍ بڼه فاسد او ناورين زېږوونکی رژيم پر خلکو حاکم کړ. دا واقعاً ډېره خندوونکې وه چې نوموړي هڅه کوله د 'موبوتيک' د شخصيت چې د موبوټو د اطلاعاتو پخواني وزير 'ډومينيک ساکومبي' له لوري تبليغ او ترويج کېده، تقليد وکړي. دا هم خندوونکې وه چې هماغه کيڼ اړخی مارکسيست افسر منګيسټيو په شاهي ماڼۍ کې استوګنه پيل کړه، ځان يې د يوه امپراتور په بڼه ليده، د ځان او ملګرو لپاره يې د ثروت په ټولولو پيل وکړ او په ټوله کې هغه څه يې وکړل چې تر ده مخکې سلاسي او نورو امپراتورانو کړي وو. دا ټول طنز او ډرامه وه، خو دا تر اصلي تراژيدۍ ډېره ژوره تراژيدي وه، چې يوازې هيلې يې تر خاورو لاندې نه کولې. سټيونز، کابيلا او نورو افريقايي مشرانو د خپلو مخالفينو او بې ګناه وګړو پر وژنې لاس پورې کړ. د منګستيو او درګ سياستونو د ايتوپيا په حاصلخېزه او کرنيزه خاوره کې دوامدارې قحطۍ ته لار هواره کړه. تاريخ بيا تکرارېده، خو په ډېر منحرف شکل. په ۱۹۷۳ کال کې د ولو په ولايت کې د قحطۍ په وړاندې د سلاسي بېغوري وه چې د هغه د رژيم مخالفين يې پياړوي کړل. سلاسي د دې موضوع په اړه بې تفاوته و، خو منګيستيو قحطي د خپلو سياسي مخالفينو د کمزوري کولو او ځپلو په موخه د وسيلې په توګه کاروله. تاريخ نه يوازې خندوونکی او مصيبت زېږوونکی و، بلکې د ايتوپيايي وګړو او د افريقا جنوب صحرا د نورو هېوادونو په وړاندې خورا بې رحمه و. د اوليګارشۍ اوسپنيز قانون د خبيثه کړۍ د يوه تصوير په توګه اصلي جوهر يې دا دی چې نوي رهبران د ژورو او بنسټيزو بدلونونو د شعارونو او ژمنو له لارې زاړه رهبران را نسکوروي، خو واک ته له رسېدو وروسته هېڅ نه کوي. په ځينو مواردو کې د اوليګارشۍ د اوسپنيز قانون پېژندل حتی د خبيثه کړۍ په پرتله هم ګران کار

دی. د متحده ایالتونو په جنوب او ګواتیمالا کې د زبېښونکو بنسټونو د تداوم تر شا یو څرګند منطق وجود لري. په دواړو مواردو کې ځانګړو ډلو پېړۍ پېړۍ اقتصاد او سیاست انحصار کړی و. حتی کله چې د امریکا د جنوبي ایالتونو ځمکوال تر کورنۍ جګړې وروسته کلونو کې له ننګونو سره مخ شول، بیا هم د پخوا په څېر په واک کې پاتې شول او وې کولای شول چې هماغه پخواني زبېښونکي بنسټونه حفظ کړي یا په همدې بڼه نوي بنسټونه رامنځته کړي. خو څنګه پوهېدای شو چې هغه کسان چې د بنسټیزو او ژورو بدلونونو تر شعارونو لاندې واک ته رسېږي، خو وروسته بیا هماغه پخوانی نظام واکمنوي؟ دغې پوښتنې ته ځواب یو ځل بیا څرګندوي چې خبیثه کړۍ تر هغه ډېره ځواکمنه ده، لکه څرنګه چې په لومړي سر کې لیدل کېږي. ټول ژور او بنسټیز بدلونونه له ماتې سره مخ نه دي. پرتمین انقلاب ژور او بنسټیز بدلون و او ښایي ادعا وکړو چې تر دوو میلیونو کلونو وروسته یو مهم سیاسي انقلاب را وټوکېد. که څه هم د فرانسې انقلاب د تاوتریخوالي او صحنې ته د ناپلیون بناپارټ د راتګ له امله راډیکال یا افراطي بڼه خپله کړه، خو پخوانی رژیم یې بیا واکمن او ژوندی نه کړ. د پرتمین او فرانسې تر انقلابونو وروسته درې مهمو عواملو د پرانیستو سیاسي بنسټونو په پیدایښت کې مرسته وکړه. لومړی هغه سوداګر او کاروباریان وو چې د خلاق تخریب پر وړاندې خنډونه یې مات کړل. دغه نوي کسان د انقلابي ایتلاف مخکښ غړي وو او نه یې غوښتل چې د زبېښونکو بنسټونو بله داسې مجموعه رامنځته شي چې ورته خنډونه جوړ کړي. دویم عامل د هغه ستر ایتلاف ماهیت و چې په دواړو مواردو کې رامنځته شو. مثلا؛ پرتمین انقلاب یوازې د یوې کوچنۍ ډلې یا د ګټو د خاوندانو پاڅون نه و، بلکې د سوداګرو، صنعتکارانو او د بېلابېلو سیاسي ډلو یو ګډ غورځنګ و. د فرانسې انقلاب هم ورته حالت درلود. دریم عامل د فرانسې او برېټانیا د بنسټونو په تاریخ پورې اړه لري. دغو بنسټونو د پرانیستو بنسټونو پراختیا ته زمینه برابره کړه. په دواړو هېوادونو کې د پارلمان او په واک کې د سیاسي مشارکت دود موجود و. په برېټانیا کې د پارلمان دود یا سنت له مګناکارتا او په فرانسه کې د نجیبانو جرګې څخه سرچینه اخیسته. پر دې سربېره، دغه دواړه انقلابونه د داسې پروسو په منځ کې پېښ شول چې استبداد ته لېوالتیا او علاقمندي کمرنګه او کمزورې شوې وه. په دواړو مواردو کې سیاسي بنسټونو چا ته په اسانۍ اجازه نه ورکوله چې واک د یوې ځانګړې ډلې لاس ته پرېوځي او پر اقتصادي ثروت خېټه واچوي. سره له دې چې د فرانسې تر انقلاب وروسته د 'روبسپایر' او 'سن ژوس' په مشرۍ یوه کوچنۍ ډله واک ته ورسېده، خو دا یوه موقته چاره وه او د پرانیستو بنسټونو په لور پیل شوی حرکت یې منحرف نه کړ. د

فرانسې او برېټانیا دغه ځانګړنې د هغو ټولنو له شرایطو سره کاملاً په ټکر کې دي چې شدید زېښښونکي سیاسي او اقتصادي بنسټونه پکې اوږده مخینه لري او د واکمنانو پر قدرت د کنټرول یا محدودیت هېڅ ځرک نه لیدل کېږي. په دې ټولنو کې د سوداګرو او کاروباریانو هېڅ داسې قوت چې د واکمن رژیم پر وړاندې مقاومت او د پرانیستو اقتصادي بنسټونو ملاتړ ته را ودانګي، وجود نه درلود، یا هم هېڅ داسې پیاوړی او پراخ ایټلاف نه و چې غړو یې د یو بل واک محدود کړی وای. په پایله کې په سیریلیون، ایتوپیا او کانګو کې د خبیثه کړۍ پر وړاندې مقاومت ډېر سخت او د پرانیستو بنسټونو په لور حرکت نا ممکن برېښېده. همدارنګه هېڅ دوديز يا تاريخي ځواک نه شته چې د واکمنانو واک محدود کړي. د افریقا په ځینو برخو کې دغه ډول بنسټونه موجود و لکه بوتسوانا کې چې ان د استعمار تر عصره پورې یې هم دوام وکړ، خو د سیریلیون په تاریخ کې دغه ډول بنسټونه ډېر لږ وو او په هغو سیمو کې چې موجود و، هغه بیا د لاسپوڅو یا غیر مستقیمو حکومتونو له لوري فاسد شول. په افریقا کې د برېټانیا په نورو مستعمرو لکه کینیا او نایجیریا کې هم دغه ډول وضعیت و. د ایتوپیا په استبدادي پاچاهۍ کې دا ډول بنسټونه هېڅکله جوړ نه شول. په کانګو کې محلي بنسټونه د بلجیم د استعماري حکومتونو او د موبوټو د مستبدانه سیاستونو په پایله کې له کاره وغورځول شول. په دې ټولنو کې د سوداګرو، کسبګرو او نویو پانګوالو هېڅ داسې ډلګۍ نه وه چې د نوي پراخ بنسټه رژیم ملاتړ او د مالکیت حقونو د خوندیتوب لپاره مبارزه وکړي او زېښښونکو بنسټونو ته د پای ټکی کېږدي. تر استعمار وروسته د خپلواکۍ په دوره کې نړیوالې ټولنې انګېرلې وه چې افریقا به د ملي پروګرامونو او د خصوصي سکتور د غوړېدو له لارې وکولای شي چې اقتصادي وده او هوساینه تجربه کړي. خو هلته خصوصي سکتور وجود نه درلود او کلیوالي سیمې چې په دولت کې هېڅ استازي نه لرل، د دې پروګرام لومړنۍ قرباني وې. په دغو ټولو مواردو کې ښایي تر ټولو مهمه خبره دا وه چې لویې ګټې د قدرت پر مټ ترلاسه کېدې. دغو ګټو له یوې خوا بې وجدان صفته اشخاص لکه سټیونز چې د واک د انحصار په لټه و، ځان ته راکاږل او له بل پلوه د هغوی له ډلې یې داسې بدنامه اشخاص رامخ ته کول چې د واک پر مهال به یې خپله ناولې څېره نندارې ته وړاندې کوله. د خبیثه کړۍ د ماتولو لپاره هېڅ هیله نه وه.

منفي غبرګون[۱] او خبیثه کړۍ

شتمن ملتونه ځکه شتمن دي چې د تېرو ۳۰۰ کلونو په اوږدو کې د ځینو خاصو مقطعو په ترڅ کې د پرانیستو بنسټونو په رامنځته کولو او مدیریت کې بریالي شول. دغه بنسټونه د سپېڅلې کړۍ په پروسه کې ستر او پیاوړي شول. په دې ټولنو کې حتی که پرانیست والي په لومړیو کې د محدود او ماتېدونکي معنا لرله، خو تحرک یې رامنځته کولای شوای چې پر بنسټ یې د مثبت غبرګون پروسه پیلېده او پرانېست والی په کې په تدریج سره پراخ او پیاوړی کېده. په برېټانیا کې د ۱۶۸۸ کال تر پرتمین انقلاب وروسته دغه هېواد سملاسي د ولسواکۍ څښتن نه شو، بلکې ربښتینې ولسواکۍ ته لا ډېر مزل په مخ کې و. د ولس یوې ډېرې کوچنۍ برخې په حکومت کې سهم درلود، خو ټولنه پراخ بنسټه وه چې همدا ټکی له ډېر ارزښته برخمن دی. د پلورالېزم یا پراخ بنسټۍ د بهیر دوام وکولای شول چې ورو- ورو پرانیستو بنسټونو ته لار پرانېزي؛ که څه هم په دې لاره کې بلا خنډونه او اغزي پراته وو. برېټانیا په دې برخه کې د سپېڅلې کړۍ یو مثال ګڼل کېږي: پرانیستو سیاسي بنسټونو د واک د اعمال او ترلاسه کولو په برخه کې محدودیتونه رامنځته کړل او دغو بنسټونو د پرانیستو اقتصادي بنسټونو جوړولو ته لار هواره کړه، چې پرانیستو اقتصادي بنسټونو بیا په خپل وار د پرانیستو سیاسي بنسټونو خوندیتوب او دوام ته زمینه برابره کړه. سپېڅلې کړۍ که څه هم د تاریخ د نا اټکل شوو پېښو تر ګواښ لاندې ده، خو د بنسټونو دوام یقیني کوي او ان داسې ډینامیک رامنځته کوي چې ټولنه د لا ډېر پرانیست والي په لور خوځوي. څرنګه چې سپېڅلې کړۍ د پرانیستو بنسټونو د دوام لامل کېږي، دغه شان خبیثه کړۍ هم د زبېښونکو بنسټونو د تداوم لپاره له پیاوړي ځواکه برخمنه ده. په څوارلسم څپرکي کې به یې ووینو، چې د تاریخ پرېکړه بدلېدونکې نه ده او د خبیثه کړۍ ماتول ناشوني نه دي. خو دا د انعطاف وړ دي. هغوی د منفي غبرګون یا فیډبک یوه ځواکمنه پروسه رامنځته کړه چې زبېښونکو سیاسي بنسټونو زبېښونکي اقتصادي بنسټونه وزېږول او اقتصادي بنسټونه هم په خپل وار د زبېښونکو سیاسي بنسټونو دوام ته لار هواروي. موږ دغه مثال په ګواتیمالا کې چې سیاسیونو لومړی د استعمار او بیا تر خپلواکۍ وروسته د څلورو لسیزو لپاره په واک کې پاتې شول، په ښه توګه ولیده. د زبېښونکي بنسټونه حاکمان شتمنوي او د هغوی شتمنۍ د واک دوام ته بستر برابروي. د خبیثه کړۍ ورته پروسه د امریکا متحده ایالتونو د کرنیز اقتصاد په تداوم کې هم لیدل کېږي او د

---

[۱] Negative feedback

دې ترخنګ دا پېښه موږ ته د ننګونو پر وړاندې د خبيثه کړۍ نرمښت هم را ښيي. د جنوبي ايالتونو ځمکوالو په کورنۍ جګړه کې تر ماتېدو وروسته پر موجوده سياسي او اقتصادي بنسټونو خپل رسمي کنټرول له لاسه ورکړ. مريتوب چې د کرنيز اقتصاد اساس و، لغوه شو او تور پوستان له برابرو سياسي او اقتصادي حقونو برخمن شول. خو کورنۍ جګړې د ځمکوالو او واکمنې کړۍ سياسي واک يا د هغوی اقتصادي سرچينې وچې نه کړې. د خبيثه کړۍ دا فورم يا بڼه چې په هغې کې زبېښونکي بنسټونه د واکمنانو د پايښت له امله دوام مومي، يوازينۍ بڼه نه ده. په لومړي سر کې ډېر جنجالي، خو په همدې کچه واقعي او ناوړه، د منفي فيډبک بڼې د ګڼو ملتونو سياسي او اقتصادي پرمختګ ته شکل ورکړ، چې مثالونه يې د افريقا جنوب صحرا په ګڼو هېوادونو لکه سيريليون او ايتوپيا کې تجربه شوي دي. د جرمني ټولنپوه رابرټ ميشلز په وينا د اوليګارشۍ اوسپنيز قانون په څېر د زبېښونکو بنسټونو له را نسکورولو څخه وروسته نظام ته د پخوانيو ککړو افرادو راتګ تر پخوا هم ناوړه پايلې لرلی شي. د خبيثه کړۍ دغه ډول او بڼې ته په کتو، کولای شو چې د هغې منطق په اسانۍ درک کړو: زبېښونکي بنسټونه د واکمنانو د واک د اعمال په برخه کې ډېر لږ محدوديتونه وضعه کوي. نو په دې توګه هېڅ داسې بنسټ او مرجع نه شته چې د يوې ديکتاتورۍ تر نسکورولو وروسته د واک ته رسېدلو افرادو پر کړنو څار وکړي او د واک په وړاندې يې قانوني محدوديتونه وضعه کړي. البته د اوليګارشۍ اوسپنيز قانون د فزيک له حقيقي قوانينو څخه نه دی. لکه څرنګه چې پرتمين انقلاب په برېتانيا او ميجي انقلاب په جاپان کې څرګنده کړه، دغه قانون انکار نه منونکی مسير انځوروي. د يادو پېښو په جريان کې يو عمده عامل چې د پرانيستو بنسټونو په لور د څرخېدو لامل شو، د يوه ستر ايتلاف له لوري د واک ترلاسه کول و چې د استبداد پر وړاندې ودرېدل او د زبېښونکو بنسټونو پر ځای يې پرانيستي بنسټونه سمبال کړل. هغه انقلاب چې د يوه ستر ايتلاف پر مټ رهبري کېږي، د پرانيستو بنسټونو پيدايښت ممکن کوي. په سيريليون او ايتوپيا کې د اوليګارشۍ قانون ټينګښت ډېر ممکن شوی و، دا يوازې له دې کبله نه چې موجوده بنسټونه شديداً زبېښونکي وو، بلکې نه د خپلواکۍ لومړني غورځنګ او نه هم د درګ پوځي ډلګۍ دواړه له يوه داسې ايتلاف څخه بې برخې وو، چې انقلاب نتيجې ته ورسوي. برعکس؛ دا انقلابونه د داسې افرادو له لوري رهبري کېدل، چې واک ته د رسېدو او د سرچينو د زبېښاک شخصي موخې او هيلې يې لرلې. همدارنګه د خبيثه کړۍ يوه بڼه او حتی ورانونکې بڼه هم شته چې په پنځم څپرکي کې د مايا-دولت ښارونو په بحث مو کې پرې خبرې وکړې. کله چې زبېښونکي بنسټونه په ټولنه کې پراخه نا انډولي او د واکمنانو لپاره نه

مهارېدونکی ثروت زېږوي، نو د هغو کسانو شمېر به خورا زيات وي چې دغو بنسټونو او واک ته د رسېدو لپاره مبارزه کوي. له همدې امله زېښبنونکي بنسټونه نه يوازې راتلونکو رژيمونو ته چې حتی تر پخواني هغه ډېره زېښبنونکي بنه خپلوي، هواروي؛ بلکې کورنۍ شخړې او جګړې لا پسې دوامداره کوي. دغه شخړې انساني ناورينونه زېږوي او ان د دولت د تمرکز په برخه کې ناچيز پرمختګونه هم پر شا تمبوي. لکه څرنګه چې په راتلونکي څپرکي کې به يې ووينو، دغه وضعيت همدارنګه په ټولنه کې قانون ماتونه، د دولتونو ناکامي او سياسي ګډوډۍ رامنځته کوي او بالاخره د اقتصادي هوساينې ټولې هیلې له منځه وړي.

دیارلسم څپرکی

نن ورځ ملتونه ولې ماتېږي؟

په زیمبابوې کې د لاټرۍ ټکټ څنګه وګټو؟

د ۲۰۰۰ م کال د جنورۍ میاشت وه چې د زیمبابوې په حراره کې د ملي لاټرۍ مراسم ترسره شول. دا مراسم د زیمبانک[1] د نیمه دولتي بانک له لوري جوړ شوي وو او له صندوق څخه د لاټرۍ ټکټ د را ایستلو لپاره فالوټ چاواوا غوره شوی و. ټولو هغو مشتریانو چې د ۱۹۹۹ کال تر ډسمبر میاشت پورې یې په خپل بانکي حساب کې ۵،۰۰۰ زیمبابویي ډالر لرل، کولای شول چې د لاټرۍ په پروګرام کې برخه واخلي. کله چې چاواوا له صندوق څخه ټکټ راباسي، د ټکټ په لیدو هک حیرانېږي. وروسته د زیمبانک په اعلامیه کې لیکل شوي وو:«کله چې د پروګرام چلوونکي فالوټ چاواوا د لاټرۍ د ټکټونو له منځه یو را واېست او ویې لیدل چې د ۱۰۰،۰۰۰ زیمبابویي ډالرو د جایزې ټکټ باندې د جلالتماب رابرټ موګابي نوم لیکل شوی، نو هېڅ باور یې نه کاوه.»

ولسمشر رابرټ موګابي چې له ۱۹۸۰ کال راهیسې یې په زور او رضا او معمولاً د اوسپنیز سوک پر مټ پر زیمبابوې حکومت کړی و، په زیمبابوې کې د لاټرۍ په یوه سیالۍ کې یو لک زیمبابویي ډالر ګټي چې دا په دې هېواد کې د سړي سر د کلني عاید پنځه برابره پیسې دي. زیمبانک وویل چې د لاټرۍ په سیالۍ کې د زرګونو مشتریانو له منځه د موګابي نوم راووت. څومره بختور انسان! څرګنده ده چې هغه دغو پیسو ته اړتیا نه لرله. په همدې وروستیو کې موګابي د خپل او د کابینې د غړو په معاشونو کې ۲۰۰ سلنه زیاتوالی راوستی و. په زیمبابوې کې د لاټرۍ ټکټ د زبېښونکو بنسټونو یو بل روڼ مثال دی. کېدای شي یو څوک دا کار فساد وګڼي، خو دا په حقیقت کې په زیمبابوې کې یوازې د بنسټونو نیمګړتیا او ناوړین ګڼل کېدای شي. نن ورځ د ملتونو د ناکامۍ او ماتېدو عمده دلیل د هغوی زبېښونکي بنسټونه دي. په زیمبابوې کې د موګابي حکومت د دې هېواد اقتصادي او ټولنیز وضعیت په ښه ډول انځوروي. که څه هم په زیمبابوې کې ملي احصایه ډېره د باور وړ نه ده، خو د ۲۰۰۸ کال ارقام ښیي چې په دغه کال کې د سړي سر کلنی عاید د ۱۹۸۰ کال د کلني عاید په پرتله چې د زیمبابوې د خپلواکۍ دوره ګڼل کېږي، نیمایي و. که دغه ارقام هر څومره حیرانوونکي

---

[1] Zimbank

هم وي، په دې هېواد کې حتی د ناورین ځیلي ژوند یوه کوچنۍ برخه هم نه شي انځورولی. په زیمبابوې کې دولت پاشلی دی او هر ډول عامه خدمتونه په ټپه ولاړ دي. د ۲۰۰۸ او ۲۰۰۹ کلونو ترمنځ ناکاره روغتیایي سیستم د کلورا ناروغۍ د خپرېدو لامل شو. د رسمي شمېرو له مخې د ۲۰۱۰ کال د جنورۍ تر ۱۰ مې پورې ۹۸،۷۴۱ کسان د کولرا پر ناروغۍ اخته وو چې له دې ډلې ۴۲۹۳ کسانو ژوند لاسه ورکړ. دا په تېرو ۱۵ کلونو کې په افریقا کې تر ټولو وژونکې ناروغي وه چې په دومره شمېر کسان پرې اخته او مړه شول. په دې موده کې د بېکارۍ کچه هم خورا لوړه او بېساري وه. د ملګرو ملتونو د بشري مرستو د همغږۍ ادارې په ۲۰۰۹ کال کې په دې هېواد کې د بېکارۍ کچه ۹۴ سلنه وښوده، چې خورا هېښوونکې وه. د افریقا د جنوب صحرا د نورو هېوادونو په څېر، د زیمبابوې د سیاسي او اقتصادي بنسټونو ریښې هم د استعمار دورې ته رسېږي. په ۱۸۹۰ کال کې د 'سیسل جان روډز' اړوند د سوېلي افریقا برېتانوی کمپنۍ «Ndebele» یا میتابالنډ او د هغه څنګلوري « Mashonaland» سیمو ته د اکتشافي چارو لپاره یوه پوځي ډلګۍ ولېږله. دغو پوځیانو د غوره تجهیزاتو او وسلو پر مټ د افریقایانو مقاومت وځاپه او په ۱۹۰۱ کال کې د «سوېلي رودزیا» په نامه چې وروسته د روډز په نامه ونومول شوه، د اوسنۍ زیمبابوې په خاوره کې مستعمره جوړه شوه. دا چې یاده سیمه د سوېلي افریقا برېتانوی کمپنۍ په خصوصي مالکیت کې شامله شوه، روډز تمه لرله چې د کانونو د استخراج او سپړنې له لارې به شتمنۍ ترلاسه کړي. دغو هڅو نتیجه ور نه کړه، خو د دې سیمې بډایو کرنیزو ځمکو د سپین پوستو مهاجرو پام ځان ته ور اړولی و او تر یوې لنډې مودې وروسته یې پراخې ځمکې لاندې کړې. دغو اروپایي کډوالو په ۱۹۲۳ کال کې د سوېلي افریقا برېتانوي کمپنۍ له حاکمیت څخه د خلاصون لپاره هلې ځلې پیل کړې او د برېتانیا له دولت څخه یې د بشپړې خپلواکۍ غوښتنه وکړه. هغه څه چې تر دې وروسته په زیمبابوې کې پېښ شول، کټ مټ هماغه پېښه وه چې تر دې یوه لسیزه مخکې په سوېلي افریقا کې شوې وه. په ۱۹۱۳ کال کې په سوېلي افریقا کې د «بومیانو د ځمکو قانون» تصویب شو، چې له مخې یې په دغه هېواد کې دوه ګونی اقتصاد رامنځته شو. رودزیا هم عین قانون په دې سیمه کې پلی کړ او د سوېلي افریقا رژیم څخه په الهام اخیستو دلته هم ډېر ژر په ۱۹۲۳ کال کې د سپین پوستو اپارتاید رژیم تاسیس شو. کله چې د ۱۹۵۰ مې او ۱۹۶۰ مې لسیزو ترمنځ اروپایي استعماري امپراتورۍ رنګې شوې، په رودزیا کې د 'یان سمېت' په مشرۍ واکمنې سپین پوستې طبقې هم له برېتانیا څخه خپلواکي تر لاسه کړه. یوازې د ګوتو په شمار هېوادونو د رودزیا خپلواکي په رسمیت وپېژندله او ملګرو

ملتونو پر دغه هېواد اقتصادي او سیاسی بندیزونه ولگول. تور پوستو ازادي غوښتونکو په گاونډیو هېوادونو موزمبیق او زمبیا کې د خوندي مرکزونو له لارې په رودزیا کې د خپلواکۍ لپاره چریکي جگړه او بریدونه پیل کړل. نړیوال فشارونه او د موگابي په مشرۍ د زانو گوند (د زیمبابوې افریقا ملي اتحاد)[۱] او د 'جاشوا نکومو' په مشرۍ د زاپو گوند (زیمبابوې افریقا د خلکو اتحاد)[۲] د نظامي مبارزو په پایله کې بالاخره سیاسي مذاکراتو ته لار هواره شوه او د سپین پوستو حکومت پای ته ورسېد او په ۱۹۸۰ کال کې د زیمبابوې په نوم خپلواک هېواد تاسیس شو. تر خپلواکۍ وروسته موگابي ډېر ژر یکه تازي پیل کړه. هغه خپل سیالان د زور له لارې وځپل او یا یې ځان ته رام کړل. په میتابالنډ کې چې د زیمبابوې افریقا د خلکو اتحاد گوند د ملاتړ اصلي مرکز گڼل کېده، د تاوتریخوالي او شخړو بوړنوونکې پېښې وشوې او د ۱۹۸۰ یمې لسیزې په لومړیو کې څه باندې ۲۰ زره انسانان د جگړو له امله ووژل شول. په ۱۹۷۸ کال کې زاپو په زانو کې مدغم شو او په پایله کې یې «ZANU-PF» په نامه نوی سیاسي گوند تشکیل شو او جاشوا نکومو د سیاست له صحنې گوښه کړل شو. لکه څرنگه چې د خپلواکۍ په مذاکراتو کې هوکړه شوې وه، موگابي اساسي قانون ولیکه، سپین پوستو ته یې په ټاکنو کې د گډون حق ورکړ او ځان یې ولسمشر اعلان کړ. نومبر یې په ۱۹۹۰ کال کې ځان له سنا جرگې څخه چورلټ خلاص او د مقننه ځانگې څوکۍ یې انتصابي کړې، چې د دې ټولو پایله د رابرټ موگابي په مشرۍ د یو گوندي نظام منځته راتگ و. تر خپلواکۍ وروسته موگابي د زېبښونکو بنسټونو هغه مجموعه چې د سپین پوستو له لوري جوړه شوې وه، په خپل کنټرول کې واخیسته. په دغو بنسټونو کې د نړیوال تجارت په برخه کې د نویو مقرراتو ټاکل، دولتي صنایع او د کرنیزو محصولاتو لپاره د بازار موندنې بورډ رامنځته کول شامل و. دولتي منصبونه او څوکۍ ډېر ژر د زانو-پي ایف گوند غړو ته ډالۍ شوې. پر اقتصادي فعالیتونو د دولت سخت نظارت او محدودیتونه د زانو-پي ایف تگلاره وه، ځکه چې په بازار کې یې د نویو کاروباریانو د احتمالي راتگ مخنیوی کاوه او د خپل انحصار پر وړاندې خنډونه یې له منځه وړل. دغه وضعیت په ۱۹۶۰ مه لسیزه کې له غنا سره ورته والی درلود چې په راتلونکي کې به پرې بحث وکړو. په زړه پورې دا چې دغه وضعیت په زیمبابوې کې د اقتصادي فعالیتونو او کاروبار د اصلي طبقې په توگه د سپین پوستو د دوام لامل شو. په دې دوره کې د سپین پوستو د اقتصاد اصلي برخې په ځانگړې توگه د کرنیزو محصولاتو

---

[۱] ZANU
[۲] ZAPU

لوړ تولید د پخوا په څېر پر خپل ځای پاتې شو. خو دغو شرایطو یوازې تر هغه وخته دوام وکړ، چې موګابې لا د خلکو تر منځ خپل محبوبیت له لاسه نه و ورکړی. د ګوندي نظام او په بازار کې د مداخلې دغه ماډل ډېر ونه پایېد او بالاخره په ۱۹۹۱ کال کې تر یوه سخت مالي بحران وروسته د نړیوال بانک او د پیسو نړیوال صندوق په مرسته د ساختاري یا بنسټي اصلاحاتو پروسه پیل شوه. د اقتصادي وضعیت د خرابېدو له امله د «زانو- پي ایف» یو ګوندي نظام پر وړاندې د ډیموکراټیک بدلون غورځنګ (MDC) یو مخالف سیاسي جریان سر راپورته کړ. زانو-پي ایف ګوند د ۱۹۹۵ کال په پارلماني ټاکنو کې د ۸۱٪ رایو په ترلاسه کولو سره د پارلمان له ټولو ۱۱۸ څوکیو څخه ۱۲۰ یې وګټلې. د پارلمان ۵۵ غړي له رقابت پرته وټاکل شول. د راتلونکي کال ولسمشرۍ ټاکنې لا تر دې هم له درغلیو او نا قانونیو ډکې وې. موګابې ۹۳٪ سلنه رایې ترلاسه کړې او د هغه دوو تنو سیالانو «ابیل موزوریوا» او «دابنینګي سیتول» په هماغه لومړي سر کې د درغلۍ او نا قانونۍ له امله له خپلې نوماندۍ تېر شول. د ۲۰۰۰ کال په ټاکنو کې له درغلیو سره سره زانو پي ایف ګوند د ټولو رایو یوازې ۴۹ سلنه چې ۶۳ څوکۍ کېدې، ترلاسه کړې. د ام ډي سي ګوند د ټاکنو د پایلو پر وړاندې چې د پلازمېنې حراره اکثریت رایې یې ترلاسه کړې وې، اعتراض وکړ. د ۲۰۰۲ کال په ولسمشریزو ټاکنو کې موګابې د ۵٦ سلنه رایو په ترلاسه کولو سره د ټاکنو ګټونکی شو. زانو-پي ایف ګوند په دواړو ټاکنو کې د زور، ډار خپرولو او درغلیو له لارې واک ته ورسېد. موګابې د خپل واک د ټینګښت لپاره تاوتریخوالي او د سیاسي ملاتړ خپلولو لپاره د دولتي امکاناتو کارونې ته مخه کړه. هغه په ۲۰۰۰ کال کې د سپین پوستو ځمکې مصادره او غصب کړې، چې د دې کار په راس کې د خپلواکۍ د وخت د سرتېرو یوه ټولنه وه. ډېره کمه برخه ځمکې دوی ته ورکړل شوې، خو لویه برخه یې د زانو-پي ایف ګوند مشرانو ته ډالۍ شوې. د مالکیت د حقونو غیر خوندي وضعیت چې د موګابې او زانو-پي ایف د واکمنۍ له امله رامنځته شوی و، کرنیز تولیدات له پښو وغورځول. کله چې اقتصادي شیرازه له منځه یووړل شوه، یوازینی شی چې د سیاسي ملاتړ د اخیستو لپاره پاتې و، د پیسو چاپ و چې د سخت او ژور انفلاسیون لامل شو. د ۲۰۰۹ کال په جنورۍ کې په زیمبابوې کې د بهرنیو اسعارو لکه د سوېلي افریقا 'رانډ' ته د چلښت اجازه ورکړل شوه او زیمبابویي ډالر چې نور یو بې ارزښته کاغذ و، له چلښته وغورځېد.

هغه څه چې په ۱۹۸۰ کال کې تر خپلواکۍ وروسته په زیمبابوې کې پېښ شول، د افریقا جنوب صحرا په هېوادونو کې عادي خبره ده. نوې زیمبابوې په ۱۹۸۰ کال کې خورا ژور

زېښښونکي سياسي او اقتصادي بنسټونو په ميراث يووړل، چې دغه بنسټونه تر يوې نيمې لسيزې پورې په هماغه پخوانۍ بڼه نا لاس خوړلي پاتې شول. کله به چې ټاکنې ترسره کېدې، نو سياسي بنسټونه چې هر ډول و، خو ظاهراً د پرانيستي نوم ور پورې تړلی و. اقتصادي بنسټونه په بله بڼه تغير شوي وو؛ مثلا: نور د تور پوستو پر وړاندې تبعيض نه و، خو په ټوله کې د بنسټونو زېښښونکی ماهيت تغير نه شو، يوازې په دې توپير چې د سمېت او سپين پوستو پر ځای دا ځل رابرټ موګابي او زانو-پي ايف ګوند په واک کې وو، چې يوازې خپل جېبونه يې ډکول. د وخت په تېرېدو سره بنسټونه نور هم زېښښونکي شول او د کورنيو کلني عوايد په بېساري ډول راټيټ شول. د زيمبابوې سياسي او اقتصادي ماتې د اوليګارشۍ اوسپنيز قانون يو بل انځور دی. د يان سمېت استثماري او ځپونکي رژيم خپل ځای د رابرټ موګابي فاسد، استثماري او ځپونکي رژيم ته پرېښود. د ۲۰۰۰ کال د لاټرۍ له درغليو ډک پروګرام کې د موګابي ګټونکي کېدل د فساد او چور هغه مثال دی، چې زيمبابوې يې تاريخي سابقه لري.
نن ورځ ملتونه له دې امله ماتېږي چې زېښښونکي اقتصادي بنسټونه يې د سپما، پانګونې او نوښتونو په برخه کې د خلکو ترمنځ د اړتيا وړ انګېزه نه شي را ژوندۍ کولای. زېښښونکي سياسي بنسټونه د هغو کسانو د واک له لارې چې له دغه زېښناک څخه ګټه پورته کوي، له يادو سياسي بنسټونو ملاتړ کوي. د زېښښونکو سياسي او اقتصادي بنسټونو ځانګړنې که څه هم له يو بل سره متفاوتې دي، خو په ټوله کې د ملتونو د ناکامۍ او ماتې اصلي عامل همدغه بنسټونه دي. په زياتره مواردو کې، چې په ارجنټاين، کولمبيا او مصر کې به يې ووينو؛ دغه ناکامي د اغېزناکو اقتصادي فعاليتونو د نشتوالي له امله رامنځته کېږي، ځکه سياستوال خوشاله وي چې سرچينې زېښښي او يا د هغو خپلواکو اقتصادي فعاليتونو مخه نيسي چې د دوی واک ته خطر پېښوي. په ځينو نورو افراطي مثالونو لکه زيمبابوې او سيريليون کې چې وروسته يې په اړه خبرې کوو، زېښښونکي بنسټونه د دولتونو بشپړې ناکامۍ ته لار هواروي؛ هغه څه چې نه يوازې په ټولنه کې نظم او قانون بلکې حتی د اقتصادي پرمختګ ابتدايي عوامل هم له منځه وړي. نتيجه يې اقتصادي ځوړتيا او لکه څرنګه چې د انګولا، کيمرون، چاد، د کانګو ډيموکراتيک جمهوريت، هايتي، لايبيريا، نيپال، سيريليون، سوډان او د زيمبابوې معاصر تاريخ يې څرګندوي؛ خونړۍ کورنۍ جګړې، له خپلو مېنو په لويه پيمانه د خلکو بېځايه کېدل، لوږه او وژونکو ناروغۍ دي، چې دغه هېوادونه يې تر پخوا (۱۹٦۰ مې لسيزې) ډېر اوس د بېوزلۍ د بلا خولې ته ورکړې دي.

د ماشومانو جګړه

د ۱۹۹۱ کال د مارچ په درویشتمه د «فوډي سانکو» په مشرۍ د وسله والو یوه ډله د لایبیریا له لارې سیریلیون ته ورسېده او په جنوب کې یې د 'کایلاهون' پر سرحدي ښار یرغل وکړ. سانکو چې د سیریلیون په پوځ کې افسر و، د سیاکا سټیونز د حکومت پر وړاندې تر یوې ناکامې کودتا وروسته په ۱۹۷۱ کال کې بندي شو. له زندانه تر ازادېدو وروسته لیبیا ته لاړ او هلته په یوه پوځي روزنیز کمپ کې چې د لیبیا دیکتاتور مشر ډګروال قذافي د افریقايي انقلابینو لپاره جوړ کړی و، شامل شو. نوموړی هلته له 'چارلېز ټایلر' سره چې د لایبیریا حکومت د پرځولو پلان یې جوړ کړی و، اشنا شو. د ۱۹۸۹ کال د کرسمس په شپه د ټایلر له لوري پر لایبیریا د یرغل پر مهال سانکو هم له ده سره و. له ټایلر سره په دې حمله کې زیاتره هغه لایبیریایان او بورکینافاسویان وو، چې تر ټایلر دوه کاله مخکې پر سیریلیون د برید پرمهال له سانکو سره ملګري وو. هغوی خپل حرکت د انقلاب متحده جبهه «RUF» باله او موخه یې د سیریلیون د ټولو خلکو کانګریس «APC» د فاسد او مستبد دولت رانسکورول و. لکه څرنګه چې په تېر فصل کې مو ولوستل، سیاکا سټیونز او د ټولو خلکو کانګریس ګوند په زیمبابوې کې د موګابې او زانو-پي ایف په څېر د سیریلیون د استعماري حکومت د زبېښونکو بنسټونو واګې په لاس کې واخیستې او دغه بنسټونه یې لا پسې تقویه کړل. په ۱۹۸۵ کال کې کله چې سټیونز د سرطان ناروغۍ له امله 'جوزیف مومو' د خپل ځایناستي په توګه وټاکه، د سیریلیون اقتصاد د پاشل کېدو په حال کې و. سټیونز به د ملنډو او طعنې په دود ویل:«غوا یوازې په هغه ځای کې څري چېرته چې یې مېږی تړل شوی وي» اوس دا دی سټیونز چې چېرته څرېدلی و، مومو هم هملته ځان مړوي. سړکونه کنډو کپر او ښوونځي خالي او وتړل شول. د اطلاعاتو وزیر په ۱۹۸۷ کال کې د ملي ټلوېزیون ټرانسمیټر خرڅ کړ چې له امله یې ټلویزیوني خپرونې بندې شوې او په ۱۹۸۹ کال کې د راډیو هغه ټاور او انتن چې راډیويي څپې یې له فري ټاون څخه بهر لېږدولې، را ونړېد او له پلازمېنې بهر د راډیو غږ د تل لپاره غلی شو. هغه تحلیل مطلب چې په ۱۹۹۵ کال کې د مومو حکومت په اړه د فري ټاون د یوې ورځپاڼې له لوري په پلازمېنه کې خپور شو، په دې اړه ډېر حقایق روښانه کوي:«مومو د خپل حکومت په وروستیو کې د دولتي کارکوونکو، ښوونکو او ان د لوړ پوړو چارواکو معاشونه ځنډولي وو. مرکزي دولت پاشلی او کاواکه شوی و او وروسته موږ په هېواد کې د وسله والو مخالفینو، وسلو او پراخو حرکتونو شاهدان وو چې د لایبیریا د پولې په اوږدو کې ځای پر ځای او دېخوا را اوښتل.»

د مومو په مشرۍ ناکاره او کاواکه حکومت چې د خبیثه کړۍ یو روښ مثال ګڼل کېږي او د سټیونز د وخت له شدیدو زېښنونکو بنسټونو څخه سرچینه اخلي؛ په دې معنا و، چې په ۱۹۹۱ کال کې هېڅ داسې ځواک نه و چې له پولې څخه د چریکي جنګیالو «ار،یو،ایف» د را اوښتو مخه ونیسي. حکومت د دغو ګواښونو او یرغلونو د کابو کولو لپاره هېڅ توانايي نه لرله. سټیونز دولتي ځواکونه له دې وېرې چې د ده پر وړاندې سر پورته نه کړي، کمزوري او ګوښه ساتلي وو. له همدې امله حتی یوې کوچنۍ وسله والې ډلې هم کولای شول چې حکومت چلنج کړي. هغوی حتی د «ډیموکراسۍ په لور» تر نامه لاندې مانیفیسټ یا تګلاره درلوده چې د یوه تور پوستي عالم «فرانتس فانون» په وینا پیل شوې وه:«هر نسل باید خپل ماموریت د نسبي ابهاماتو له منځه کشف او روښانه کړي، هغه سر ته ورسوي او یا دې ور سره خیانت وکړي.»
تر دې عنوان لاندې مطلب چې «موږ د څه لپاره جنګېږو؟» داسې پیلېده:«موږ جګړې ته دوام ورکوو ځکه چې د حکومت د ناخوالو له امله د فقر او انساني سپکاوي دوامداره قربانیان یوو، موږ له کلونو راهیسې د پوځي دیکتاتورۍ او یکه تازۍ درنه بیه پرې کوو. خو موږ باید د مقاومت تمرین وکړو او سولې ته د رسېدو لپاره انتظار وکړو، هغه څه چې زموږ بریا تضمینوي. موږ سولې ته ژمن یوو، خو هغه څه نه منو چې موږ د سولې قرباني کړي. موږ خپلو هیلو ته د عدالت په سترګه ګورو او خدای/الله به موږ هېڅکله د یوه نوي سیریلیون د جوړولو په لار کې یوازې پرې نه ږدي.»
د سانکو د ظلم او بې عدالتیو له امله خلک د حکومت پرضد مخالفت ته هڅېدل، له همدې امله وضعیت ډېر ژر له کنټروله ووت. د «ار.یو.ایف» ماموریت هېواد د بلا خولې ته ورکړ. د سیریلیون په سوېل کې د جیوما په نامه یو ځوان وایي:«هغوی زموږ یو شمېر ملګري یې یوې خوا ته کړل...زموږ له منځه یې دوه تنه جلا او ویې وژل. د هغوی پلرونه د پوځ قوماندانان وو او یوازې په دې دلیل ووژل شول چې په خپل کور کې یې سرتېرو ته ځای ورکړی و. قومندانان هم ووژل شول. وروسته داسې وخت راغی چې ګناهګار او بې ګناه ته نه کتل کېدل، بلکې یو له مخه به یې ویشتل.»

د انقلاب متحدې جبهې د برید په لومړي کال حکومت په سیریلیون کې د دې حرکت ټول روښ اندي او فکري ریښې له منځه یوووړې. سانکو هغه کسان چې د حکومت د ناخوالو پر ضد پاڅېدلي وو، ټول اعدام کړل. د متحده جبهې لیکو ته د ورتلونکو داوطلبو جنګیالو په شمېر کې کموالی راغی او دغه ډله اړ وه، چې د زور او تاوتریخوالي له لارې ماشومان خپلو لیکو ته جذب کړي. دا یوازې ار.یو.ایف غورځنګ نه و، بلکې د جګړې ټولو اړخونو او په

ځانګړې توګه پوځ هم تنکي ځوانان او ماشومان استخدامول. د سیریلیون کورنۍ جګړه چې په لومړي سر کې د عادلانه نظام او هوسا ټولنې د رامنځته کولو په موخه پیل شوې وه، په وروستیو کې یې د ماشومانو د جګړې بڼه خپله کړه. په دې جګړه کې په لویه کچه ټولوژنې، د بشري حقونو نقض لکه د انسان د غوړونو، پزې او د بدن د غړو پرې کول او نور جنایتونه ترسره شول. د انقلاب متحدې جبهې «ار.یو.ایف» تر ولکې لاندې سیمو له اقتصادي سرچینو څخه د ځان په ګټه استفاده کوله، چې تر ټولو مهم یې د الماسو معدني سیمه وه. دلته خلک د الماسو د استخراج لپاره جبري کار ته اړ ایستل کېدل. پر دې سربېره، د دولت تر کنټرول لاندې سیمو کې هم ورته وضعیت و. د انقلاب متحده جبهه په ظلمونو، ټولوژنو او جبري کار کې یوازې نه و، بلکې دولت هم په کې ککړ و. ګډوډي، بې قانوني او خپلسري دې حد ته رسېدلي وو، چې خلکو ته د دولتي ځواکونو او مخالفو جنګیالیو ترمنځ توپیر خورا ګران شوی و. پوځي ډسپلین کاملاً له منځه لاړ. په ۲۰۰۱ کال کې شاوخوا ۸۰،۰۰۰ کسانو ژوند له لاسه ورکړ او ټول هېواد له خاورو سره برابر شو. که تاسو اوس په سیریلیون کې د الماسو سیمې کوېډو Koidu ته لاړ شئ، نو د سوځېدلو کورونو یوه لیکه به وګورئ چې د مرمیو نښې په کې لیدل کېږي. په ۱۹۹۱ کال کې په سیریلیون کې حکومت په بشپړه توګه مات او ناکام شو.

د شیام له لوري د بوشنګ پاچاهۍ لومړني اقدامات په پام کې ونیسئ. هغه د خپل واک د ټینګښت لپاره زېبښونکي بنسټونه جوړ کړل، تر څو په ټولنه کې شته سرچینې وزېبښي. خو حتی د شیام زېبښونکي بنسټونه او متمرکز نظام هم، د کاسای د سیند پورې غاړې د لې لي قوم د ټولنې په نسبت چې نظم، قانون، مرکزي حکومت او د مالکیت حقونه په کې نه وو، هغه مهال یوه لویه لاسته راوړنه او پرمختګ ګڼل کېده. د همدغه ډول نظم او مرکزي دولتونو نه شتون په وروستیو څو لسیزو کې د ډېری افریقایي ملتونو برخلیک بدل کړ. دغه وضعیت له دې امله دی چې په زیاترو افریقایي هېوادونو کې د سیاسي مرکزیت یا سنټرالیزېشن پروسه ناتمامه پاتې شوه. پر دې سربېره، د زېبښونکو بنسټونو خبیثه کړۍ د دولت د متمرکز کولو پروسه ویجاړه او د دولتونو بشپړې ماتې ته یې لار هواره کړه. سیریلیون چې له ۱۹۹۱ کال څخه تر ۲۰۰۱ کاله پورې یې خونړۍ کورنۍ جګړه تجربه کړه، نن ورځ په نړۍ کې د یوه مات دولت روښانه مثال دی. ملتونه د خپل کلتور او جغرافیې له امله نه ناکامېږي، بلکې د هغو زېبښونکو بنسټونو له امله کرېږي چې د یوې ځانګړې واکمنې ډلې له لوري رهبري کېږي او د هېواد ټول ثروت او شتمنۍ په خپلو کې سره وېشي. زېبښونکي بنسټونه چې د خلکو د بېوزله کولو او د شتمنیو د لوټلو له لارې د اقتصادي پراختیا مخه ډپ کوي؛ په افریقا، اسیا

او سوېلي امریکا کې په لویه کچه دود دي. کله چې چارلېز ټایلر په سیریلیون کې کورنۍ جګړه رهبري کوله، په عین وخت کې په لایبیریا کې یې هم د نظام پر ضد جګړه پیل کړه چې د دولت پر ماتې تمامه شوه. کورنۍ جګړې، د زېښبونکو بنسټونو رنګېدل او د دولتونو د سقوط پېښې د افریقا په نورو برخو کې هم لیدل کېږي. مثلاً؛ په انګولا، عاج ساحل، د کانګو ډیموکراتیک جمهوریت، موزمبیق، د کانګو جمهوریت، سومالیا، سوډان او یوګندا کې زېښناک، پراخې بې نظمۍ او ګډوډۍ ته لار هواره کړې ده او دا عین هغه حالت دی چې شاوخوا ۱۰۰۰ کاله مخکې د مایا دولت - ښارونه ور سره مخ وو. کورنۍ جګړې د دولتونو سقوط له ځان سره لري. نو ویلی شو، چې نن ورځ د ملتونو د ماتېدو یو مهم لامل د هغوی د دولتونو ناکامېدل دي چې دا بیا په خپل وار د زېښبونکو سیاسي او اقتصادي بنسټونو تر سیوري لاندې حکومتونو نتیجه ده.

څوک دولت دی؟

که د زیمبابوې، سومالیا او سیریلیون غمیزه په افریقا او اسیا کې د بېوزلو هېوادونو یو مثال وګڼو، نو زیاتی به مو کړی وي. ایا لاتینه امریکا ناکام دولتونه نه لري؟ ایا د هغوی ولسمشران دومره بې شرمه نه دي چې د لاټرۍ ټکټ په خپل نوم کړي؟ په کولمبیا کې د اندین غرونو لړۍ د دې هېواد په شمال کې ساحلي او پراخو دښتو ته رسېږي چې د کارابین سمندرګي پولې جوړوي. کولمبیایان دې سیمې ته «ګرم وطن» وایي چې د اندین غرونو لړۍ د پیل د نقطې په پرتله چې «یخ وطن» یې بولي، متفاوته سیمه ده. کولمبیا په تېرو پنځوسو کلونو کې د سیاسي علومو د یو شمېر پوهانو او دولتونو له لوري ډیموکراتیک هېواد ګڼل کېږي. د امریکا متحده ایالتونو حکومت له دغه هېواد سره د ازادې سوداګرۍ په برخه کې د کېدونکي تړون پر سر د خبرو اترو له امله خوښ دی او په بېلابېلو برخو، په ځانګړې توګه په پوځي برخه کې ورسره مرستې کوي. په کولمبیا کې پوځي حکومت ډېر دوام و نه کړ او په ۱۹۵۸ کال کې له منځه لاړ، چې تر دې وروسته په دغه هېواد کې ټاکنې په منظم ډول ترسره کېدې. که څه هم تر ۱۹۷۴ کاله پورې سیاسي واک او ولسمشري د یوه تړون پر بنسټ د دوو پخوانیو ګوندونو (محافظه کار او لیبرال) ترمنځ په نوبت لاس په لاس کېدل، خو وروسته دغه تړون (ملي جبهه) په خپله د کولمبیایانو د یوې ټولپوښتنې په ترڅ کې تایید شو چې اوس یو ډیموکراتیک بهیر ګڼل کېږي. کولمبیا سره له دې چې د ولسواکو ټاکنو اوږده مخینه لري، خو له پراخو بنسټونو بې برخې دی. د دغه هېواد تاریخ د مدني ازادیو د نقض، اعدامونو، د ملکي وګړو پر وړاندې تاوتریخوالي او د کورنیو جګړو له پېښو څخه ډک دی. موږ له دغسې حالت څخه د

ډیموکراسۍ تمه نه شو کولای. په کولمبیا کې کورنۍ جګړه په سیریلیون کې له هغه وضعیت سره چې د نظام د پاشل کېدو او ګډوډۍ لامل شوه، توپیر لري. په هر حال، دا یوه کورنۍ جګړه وه، داسې جګړه چې په لویه کچه مرګ ژوبله یې لرله. په ۱۹۵۰ مه لسیزه کې پوځي حکومت په خپله د کورنۍ جګړې یوه برخه وه چې په هسپانوي ژبه یې La Violencia یا تاوتریخوالی باله. په دې موده کې د یو شمېر وسله والو ډلو له لوري چې لویه برخه یې کمونېستي انقلابیون وو، انسان تښتونو او وژنو د لرې پرتو سیمو د خلکو ژوند ور تریخ کړی و. د کلیوالي او لرې پرتو سیمو اوسېدونکي اړ وو چې د ځان د خوندیتوب لپاره «واکسنېشن» وکړي، په دې معنا چې خلکو به جنایتکاره باندونو ته هره میاشت ټاکلې اندازه پیسې ورکولې، څو د قتل او سړي تښتونې په وړاندې واکسین شي.

په کولمبیا کې ټولې وسله والې ډلې کمونېستان نه دي. په ۱۹۸۱ کال کې د کولمبیا د وسله وال انقلاب غړو یا فارک «FARC» چې په کولمبیا کې مهمه کمونېستي چریکه ډله وه، د ګرم وطن په ختیځ کې د امالفي په نامه په یوه کوچني ښار کې د (جیسوس کسټانو) په نامه د غواګانو یو فارم لرونکی وتښتاوه. فارک د ۷۵،۰۰۰ ډالرو غوښتنه کوله. که څه هم د کسټانو کورنۍ دغه پیسې چمتو کړې، خو نوموړی د تښتوونکو له لوري ووژل شو او مړی یې په یوه ونه کې ځوړند کړ. د کسټانو درې زامنو (کارلوس، فیډل او سمېت) ته دا وضعیت د زغملو نه و او د خپل پلار د غچ اخیستنې لپاره یې وسله واله ډله جوړه کړه. د ورونو دغه ډله د ښې سازماندهۍ له امله ډېر ژر پیاوړې شوه او له نورو وسله والو ډلو سره یې چې د بېلابېلو اهدافو لپاره جوړې شوې وې، ګډ مشترکات پیدا کړل. کولمبیایان په یو شمېر سیمو کې له کینې اړخه چریکیانو او د هغوی مخالفې ډلې ښي اړخه ملېشو څخه ځورېدل. دغه ډلې پر دې سربېره، د مخدره توکو په قاچاق، زور زیاتي، انسان تښتونې او د ملکي خلکو په وژنه کې هم ښکېل وې. کاسټانو ورونو په ۱۹۹۷ کال کې د «کولمبیا ځاني دفاع پوځ»[1] جوړ کړ. دغې ډلې ډېر ژر د هېواد لویو برخو، په ځانګړې توګه د ګرم وطن په کوردوبا، سوکرا، مګډالینا او سزار حوزو کې حضور پیدا کړ. په ۲۰۰۱ کال کې د کولمبیا ځاني دفاع پوځ ۳۰ زره وسله وال جنګیالي لرل چې پر بېلابېلو ځانګو وېشل شوي وو. په کوردوبا کې د جنګیالیو ځانګه یا بلاک د «سلواتور منکوسو» له لوري رهبري کېده. کله چې یاده ډله د پیاوړتیا او ځواکمنېدو په لور روانه شوه، په یوه ستراتیژیک اقدام کې یې د سیاست ډګر ته د ور ګډېدو پرېکړه وکړه. ملېشو

---

[1] AUC

او سیاستوالو له یو بل سره لیدنې وکړې. د کولمبیا ځاني دفاع پوځ د حکومت له لوړ پوړو چارواکو سره د کوردوبا په سانتا فیډې رالیټو په ښار کې غونډه وکړه. دواړو لورو د «هېواد د بیا جوړونې» تر نامه لاندې د سولې تړون یو ګډ سند چمتو کړ او د اې سي یو د مخکښو غړو له لوري د جورج ۴۰ (مستعار نوم توار پوپو)، اډولفو پاس (ډیاګو فرناډو) او ډیګو وسینو (اډوارد کوبو تیلس) او د دولت د یو شمېر نورو مشرانو لکه د سنا ملي جرګې له لوري د ویلیم مونتېس او میګویل ډي لا اسپریالا ترمنځ لاسلیک شو. د کولمبیا ځاني دفاع پوځ په دې وخت کې د کولمبیا ګڼې برخې په واک کې لرلې او له همدې امله د ۲۰۰۲ کال په پارلماني ټاکنو کې برلاسی و. مثلاً؛ په سکرا کې د ښاروالۍ حوزې په سن اونوفرې کې د ټاکنو مرکزونه د ځاني دفاع پوځ د ځايي رهبر 'کاډینا' تر نفوذ او اغېز لاندې وې. یو عیني شاهد په دې اړه وايي:«کلیو ته د کاډینا له لوري لارۍ موټر واستول شول او د سن اونوفرې او د ښاري حوزې شاوخوا سیمو خلک یې په کې سپاره او د رایو مرکزونو ته راوستل. د یو شمېر ځايي اوسېدونکو په وینا د ۲۰۰۲ کال ټاکنو لپاره سلګونه کروندګر او نور خلک د رایو مرکزونو ته راوستل شول تر څو ځانګړو کسانو ته رایه ورکړي: جایرو میرلانو د سنا او موریل بنیټو رابیلو د کانګریس لپاره.»

کاډینا د ښاروالۍ شورا د غړو نومونه یاداشت کړل او دواړه کسان یې ګوښه کړل، ویې ویل که موریل بریالی نه شي، دوی او نور هغه کسان به چې بل چا ته رایه ورکوي، ووژني. ګواښ خپل کار وکړ: هر کاندید په سوکرا کې ۴۰ زره رایې ترلاسه کړې. د حیرانۍ خبره نه ده چې د سن اونوفرې ښاروال د «سانتا فیډې رالیټو» تړون لاسلیک کړ. ښایي یو پر دریېمه برخه سناتوران او کانګریس وال د ۲۰۰۲ کال په ټاکنو کې د وسله والې ډلې د ملاتړ په برکت بریالي شوي وي. شلم (۲۰) نمبر نقشه په کولمبیا کې د وسله والو ډلو تر ولکې لاندې سیمې په ګوته کوي. پر دې پوهېدل چې په کولمبیا کې پر سیاست او ټولنې د وسله والو ډلو نفوذ او تسلط پر اقتصادي بنسټونو او ملي سیاست څومره اغېز وښند، اسانه دي. د کولمبیا ځاني دفاع پوځ پراختیا او پیاوړتیا له سولې سره مرسته و نه کړه. دغه ډله نه یوازې د فارک پر وړاندې وجنګېده، بلکې ملکي وګړي یې هم ووژل او سلګونه زره خلک یې له خپلو مېنو او کورونو بې ځایه کړل. د ناروې د کډوالو چارو شورا اړوند د کورنیو بې ځایه شوو د نظارت مرکز (IDMC) د معلوماتو له مخې په ۲۰۱۰ کال کې د کولمبیا د ټول نفوس ۱۰٪ یعنې ۴،۵ میلیونه کسان له خپلو کورونو بې ځایه شوي وو.

کولمبیا د یوه ناکام دولت په توگه د پاشل کېدو له گوابس سره مخ نه دی، بلکې د کافي سیاسي سنټرالیزېشن یا مرکزیت د نشتوالي له ستونزې کړېږي چې پر خپل ټول قلمرو د ولکې په ټینگولو کې پاتې راغلی. که څه هم دولت په سترو ښاري سیمو لکه بوگوتا او بارانکویلا کې

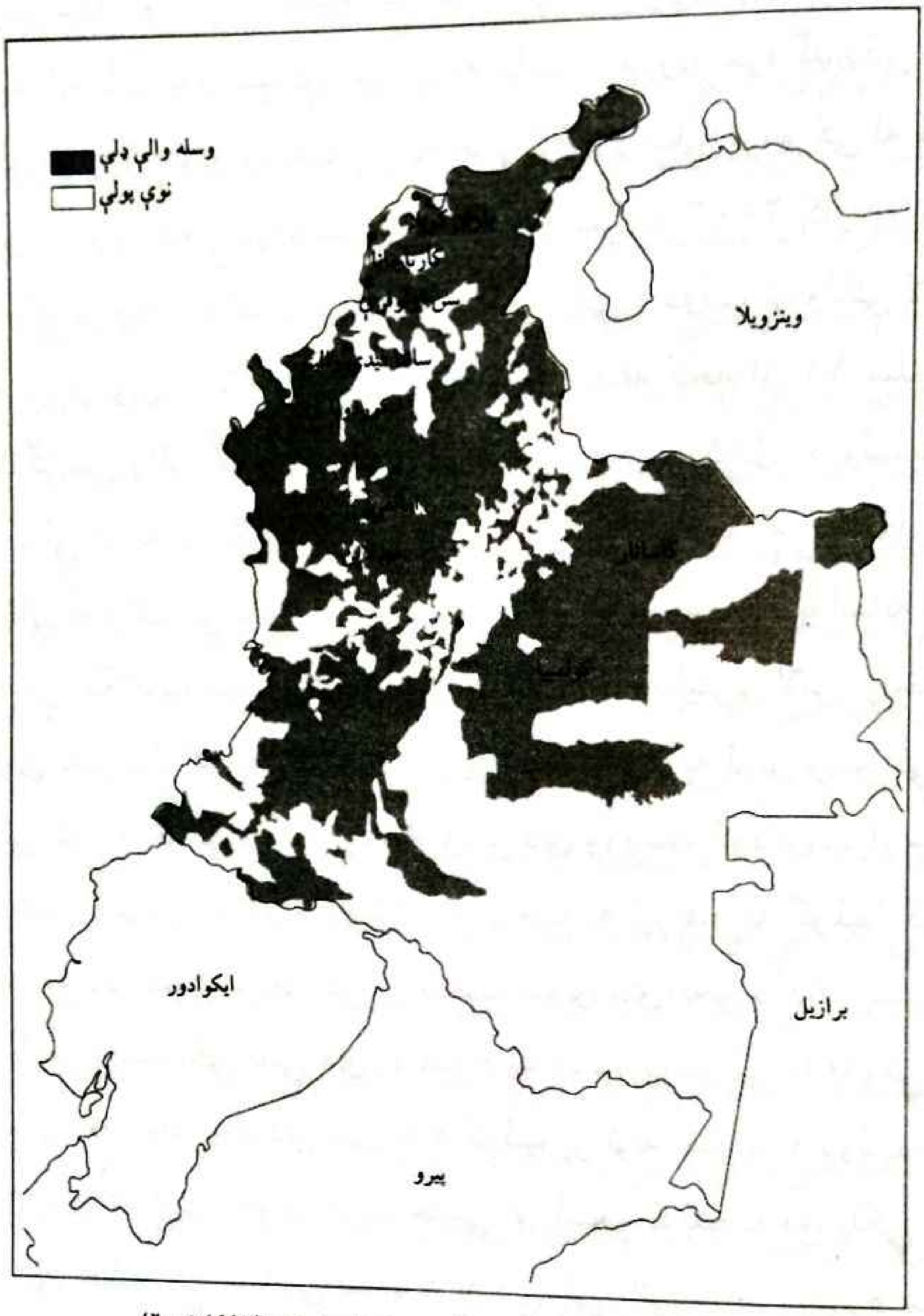

۲۰مه نقشه: د کولمبیا په بېلابېلو برخو کې د وسله والو ډلو شتون (۱۹۹۷-۲۰۰۵)

عامه خدمات وړاندې کولای شي، خو د هېواد لویه برخه له خدماتو بې برخې ده او دولت عاجز دی چې هلته قانون او نظم ټینگ کړي. دلته د دولت پر ځای وسله والې ډلې فعالې دي چې سیاست او ټولې سرچینې یې په لاس کې دي. د هېواد په ځینو برخو کې اقتصادي بنسټونه ډېر کارنده عمل کوي او هلته په لویه کچه انساني پانگه او کار پنځوونکي مهارتونه تر سترگو کېږي. خو بر عکس؛ په ځینو برخو کې شدیداً زبېښونکي بنسټونه حاکم دي او دولت حتی ذره هومره حاکمیت هم نه لري. په دې اړه وړاندوینه چې دغه وضعیت به څو نورې لسیزې او یا حتی پېړۍ دوام وکړي، ستونزمنه ده، خو په حقیقت کې دغه وضعیت د

خبیثه کړۍ په اډانه کې خپل منطق لري. واکمنه ډله د متمرکز دولت د نشتون او د تاوتریخوالي دغه ډول وضعیت ته خوشاله ده، ځکه چې سیاستوال په هېواد کې له نا قانونۍ څخه ګټه پورته کوي او همدا لامل دی چې دولت د وسله والو ډلو پرضد اقدام نه کوي. دغه تعامل په ځانګړې توګه په ۲۰۰۰ لسیزه کې دود شو. د ۲۰۰۲ کال ولسمشریزې ټاکنې د 'الوارو یوریب' په ګټه پای ته ورسېدې. یوریب له کاستانو ورونو سره ګډ ټکی درلود: پلار یې د فارک ډلې له لوري وژل شوی و. نوموړي په خپلو ټاکنیزو منډو ترړو کې له فارک ډلې سره د تېرو حکومتونو د سولې هڅې تر پوښتنې لاندې راوستې. د ۲۰۰۲ کال په ټاکنو کې په نا امنه او د وسله والو تر ولکې لاندې سیمو کې د هغه رایې د دولت تر ولکې لاندې سیمو په پرتله درې سلنه ډېرې وې. د ۲۰۰٦ کال په ټاکنو کې دغه کچه ان ۱۱ سلنې ته ورسېده. سناتورانو او کانګریس والو چې د وسله والو له لوري حمایه کېدل، د ولسمشر یوریب په خوښه پرېکړې کولې او په ځانګړې توګه اساسي قانون یې د هغه په ګټه تعدیل کړ، څو په ۲۰۰٦ کال بیا ځلي په واک کې پاتې شي. وروسته ولسمشر یوریب د یوه اسانه قانون له مخې وسله والو ته داسې امکانات مهیا کړل، چې له وسله والو فعالیتونو لاس واخلي. البته دا د جګړه مارۍ د پای ته رسولو په معنا نه و، بلکې یوازې د هېواد په لویو برخو کې د وسله والو د فعالیتونو قانوني کول او بنسټیزه کول و. هغوی تر دې وروسته کولای شول چې د هېواد په یو شمېر سیمو خپل کنټرول ته دوام ورکړي. د وخت په تېرېدو په کولمبیا کې سیاسي او اقتصادي بنسټونه په ډېر شمېر برخو کې پرانیست شوي دي، خو د دغو بنسټونو اصلي او ځانګړې برخې لا هم زېبښونکي پاتې دي. د هېواد په زیاتره برخو کې نا قانوني او د مالکیت حقونو نا امني په پراخه کچه دود دي چې دا د کولمبیا پر ټوله خاوره د دولت د حاکمیت او مرکزیت نه شتون په ډاګه کوي. خو دا کومه حتمي او طبیعي پدیده نه ده، بلکې د خبیثه کړۍ د اعمالو پایله ده: په کولمبیا کې سیاسي بنسټونه په دې کې پاتې راغلي چې د عامه خدماتو د وړاندې کولو، د نظم او قانون د ټینګښت، د جنایتکارو او وسله والو باندونو د له منځه وړو په برخو کې د مشرانو او سیاستوالو ترمنځ انګېزه را ژوندۍ کړي.

اېل کورالیټو

El Corralito

د ۲۰۰۱ کال په وروستیو کې ارجنټاین له یوه سخت اقتصادي ناورین سره مخ و او درې کاله پر له پسې یې په عوایدو کې کسر و. د بېکارۍ کچه مخ په بره روانه وه او هېواد د بهرنیو پورونو تر درونډ بار لاندې و. دا وضعیت د هغې تګلارې له امله و، چې له ۱۹۸۹ کال وروسته

د «کارلوس مینم» دولت د یوه ژور انفلاسیون د مخنیوي په موخه طرحه کړې وه. دا پالیسي تر یوه وخته بریالۍ وه. مینم په ۱۹۹۱ کال کې د ارجنټاینۍ کرنسۍ 'پیزو' ارزښت له امریکایي ډالر سره وتاړه. د قانون له مخې یو پیزو د یو ډالر معادل شو او د اسعارو د تبادلې په نرخ کې هېڅ راز ادلون بدلون نه و. دولت د دې پر ځای چې د پیسو د نوي ناکاره سیاست په اړه خلکو ته قناعت ورکړي، لا یې خلک هڅول چې په بانکونو کې ډالري حسابونه پرانېزي. ډالر د پلازمېنې بونیس ایرس په ټولو پلورنځیو کې د چلښت وړ وګرځېدل او خلکو کولای شول چې د صرافۍ له ټولو اتومات ماشینونو څخه ډالر تر لاسه کړي. دغه پالیسي د اقتصادي ثبات لپاره مرستندویه ثابتېدای شي، خو لوی زیانونه هم لري. د ارجنټاین نوي پولي سیاست د صادراتي توکو بیې لوړې او د وارداتي توکو بیې یې راټیټې کړې. صادرات ټکني شول او د وارداتو کچه خورا لوړه شوه. د وارداتي توکو د پېرلو لپاره له پور اخیستو پرته بله لار نه وه. دا یو بې ثباته وضعیت و. خلک چې د پیزو د ارزښت په اړه اندېښمن او بې باوره وو، خپلې نغدې پیسې یې پر ډالرو بدلولې، ځکه د هغوی په باور که دولت نوی قانون بېرته لغوه او د پیزو ارزښت راټیټ شي، نو په ډالرو کې به زیان و نه کړي. ایا دا سمه ده؟ د پیزو د ارزښت ټیټېدو په اړه د هغوی وړاندوینه سمه وه، خو د ډالري حسابونو په اړه یې خوشبیني بې ځایه وه. حکومت د ۲۰۰۱ کال د ډسمبر په لومړۍ د ۹۰ ورځو په ترڅ کې ټول بانکي حسابونه وتړل او په اونۍ کې یې یوازې د لږ مقدار پیسو د ایستلو اجازه ورکړه. په لومړي سر کې دا مقدار ۲۵۰ پیزو و، چې ۲۵۰ ډالر کېدل، خو وروسته ۳۰۰ پیزو شو. خو دا اجازه یوازې د پیزو کرنسۍ حساب لرونکو درلوده. ډالري حساب لرونکو ته یوازې هغه وخت د پیسو ایستلو اجازه ورکول کېده چې ډالر به یې پر پیزو تبادله کول. خو خلکو ډېر لږ زړه ښه کاوه چې ډالر پر پیزو بدل کړي. ارجنټاینانو دا کار El Corralito «د څارویو پنجره» بلله، ځکه چې بانکي حساب لرونکي لکه څاروي په غوچله کې ګیر پاتې وو او د وتلو لار یې نه درلوده. حکومت بالاخره د همدې کال په جنورۍ میاشت کې د پیزو ارزښت راټیټ کړ او یو ډالر د څلورو پیزو په مقابل کې تبادله کېده. دا چې خلکو خپلې پیسې پر ډالرو بدلولې، ښایي دا به د راتلونکي وضعیت په اړه د خلکو هوښیاري او وړاندوینه وه، خو په حقیقت کې وروسته کیسه بل ډول شوه. حکومت وروسته پرېکړه وکړه چې ټول ډالري بانکي حسابونه باید په جبري ډول پر پیزو بدل شي. خو په هماغه پخواني نرخ، یعنې یو ډالر د یو پیزو په بدل کې. هغو کسانو چې په خپل اکونټ کې ۱۰۰۰ ډالر لرل، یوازې ۲۵۰ ډالر ورته پاتې شول. دولت د خلکو درې پر څلور برخه سپما شوې پانګه له ستونې تېره کړه. ارجنټاین د اقتصاد پوهانو لپاره د

عجايبو هېواد دی. د ارجنټاین د ستونزو په اړه د پوهېدو لپاره د نوبل د نړیوالې جایزې ګټونکي اقتصاد پوه «سیمون کوزنېټس» مشهوره وینا ده چې وايي؛ په نړۍ کې څلور ډوله هېوادونه دي: پرمختللي، مخ پر ودې، جاپان او ارجنټاین. د کوزنېټس دا وینا له دې ځایه سرچینه اخلي چې ارجنټاین د لومړۍ نړیوالې جګړې پرمهال د نړۍ د شتمنو هېوادونو په ډله کې و، خو وروسته د لوېدیځې اروپا او شمالي امریکا د هېوادونو برعکس، دغه هېواد مخ پر ځوړ روان شو او په ۱۹۷۰ او ۱۹۸۰ لسیزو کې له مطلق رکود سره مخ شو. د ارجنټاین اقتصادي ستونزه ظاهراً یوه معما ښکاري، خو کله چې مسئلې ته د پرانیستو او زبېښونکو بنسټونو له زاویې ګورو، نو د دې ځوړتیا او رکود عوامل په ښه توګه په ډاګه کېدای شي. سمه ده چې ارجنټاین تر ۱۹۱۴ کال مخکې شاوخوا پنځوس کاله دوامداره اقتصادي وده تجربه کړه، خو دا تر زبېښونکو بنسټونو لاندې د کلاسیکې ودې یو مثال دی. ارجنټاین تر دې وروسته د لوړ پاړکي د یوې کوچنۍ ډلې له لوري اداره کېده چې پر کرنیز اقتصاد یې لویه پانګونه کړې وه. د غوښې، څرمنو او حبوباتو د صادراتو له لارې چې هغه مهال د مارکېټ تر ټولو با ارزښته توکي وو، د ارجنټاین اقتصاد ښه وغوړېد. دغه وده هم تر زبېښونکو بنسټونو لاندې د نورو اقتصادي ودو په څېر، له خلاق تخریب او نوښتونو څخه خالي او بې ثباته وه. د لومړۍ نړیوالې جګړې په جریان کې د سیاسي بې ثباتۍ او وسله والو پاڅونونو له امله د ارجنټاین واکمنې طبقې د سیاسي نظام په پراخولو لاس پورې کړ. خو دې چارې یو شمېر کړیو او قوتونو ته د سر پورته کولو فرصت په لاس ورکړ او په ۱۹۳۰ کال کې لومړنۍ پوځي کودتا وشوه. له دې وروسته ارجنټاین تر ۱۹۸۳ کاله پورې د دیکتاتورۍ، ولسواکۍ او زبېښونکو بنسټونو ترمنځ کشمکش کې د پرمختګ له کاروانه وروسته پاتې شو. پوځي حکومت د خلکو پر وژنې او ربړونې لاس پورې کړ چې په ۱۹۷۰ یمه لسیزه کې د ۹۰،۰۰۰ کسانو په غیر قانوني اعدام سره دا لړۍ خپل اوج ته ورسېده. پر دې سربېره، سلګونه زره کسان بندیان شکنجه شول. د ملکي حکومتونو په وخت کې څو دورې ټاکنې ترسره شوې چې په ښکاره د ولسواکۍ یوه ښنبه ګڼل کېږي، خو د ارجنټاین سیاسي نظام لا هم له پرانیست والي ډېر واټن درلود. په ۱۹۴۰ مه لسیزه کې پېرون واک ته ورسېد او د عدالت په نامه د هغه د سیاسي ګوند تر مشرۍ لاندې چې «پېرونیست» یې باله، ډیموکراتیک ارجنټیان تشکیل شو. پېرونیستانو به ټاکنې د فساد، درغلیو او د رایو پېرلو له لارې ګټلې. دا بهیر د ولسواکۍ په معنا و، خو پلورالیزم نه ګڼل کېده. واک د پېرونېست ګوند په انحصار کې و؛ هغه ګوند چې په خپلو چارو کې له ډېر لږ

محدودیت سره مخ و. لکه څرنګه چې مخکې مو ولیدل، که ستره محکمه د ولسمشر او اجرایه قوې پرېکړه وننګوي، نو ښه ورځ به ونه ویني!

په ۱۹۴۰ مه لسیزه کې پېرون د کارګرانو غورځنګ د سیاسي تکیې په توګه پاللی و. کله چې په ۱۹۷۹ او ۱۹۸۰ یمو لسیزو کې دغه غورځنګ د پوځ له لوري وځپل او کمزوری شو، د پېرون ګوند د هغه پر ځای ډېر ژر د رایو پېرلو ته مخه کړه. اقتصادي تګلارې او بنسټونه د لوبې لپاره د یو هوار میدان لپاره نه، بلکې د پېرون د سیاسي ملاتړو لپاره د عوایدو چمتو کولو په موخه ډیزاین شوي وو. کله چې په ۱۹۹۰ یمه لسیزه کې ولسمشر مینم د بیا انتخابېدو لپاره له قانوني محدودیتونو سره مخ شو، خبره بیا هماغسې وه: هغه په ډېرې اسانۍ اساسي قانون تعدیل او د ځان پر وړاندې یې خنډونه له مخه لرې کړل. لکه څرنګه چې اېل کورالیتو څرګندوي چې حتی که ارجنټاین ټاکنې او منتخب دولت لري، خو دا دولت پوره اختیار لري چې د مالکیت حقونه پایمال کړي او د خلکو جایدادونه ځان ته بخشش کړي. د ارجنټاین د ولسمشر او واکمنې ډلې واکونه ډېر لږ محدود شوي او یقیناً چې هېڅ راز سیاسي کثرت پالنه وجود نه لري.

هغه څه چې کوزنېټس او نور خلک یې د بونیس ایرس په لیدو حیران کړي، دا دي چې دغه ښار د ګواتیمالا سیټي یا حتی مکسیکو سیټي په پرتله ډېر متفاوت ښکاري. په دې ښار کې د سیمې اصلي اوسېدونکي چې د پخوانیو کروندګرو مریانو اولاده ده، نه تر سترګو کېږي. هغه تاریخي معماري او ودانۍ چې دلته لیدل کېږي، زیاتره یې Belle Epoch په دوران کې یعنې تر زېښبونکو بنسټونو لاندې د اقتصادي ودې پر مهال جوړ شوې دي. هغه څه چې په بونیس ایرس کې ګورئ، د ارجنټاین یوازینۍ برخه ده. مثلا؛ مینم د بونیس ایرس اوسېدونکی نه و. هغه د «لا ریوجا» ولایت په «انیلاکو» کې چې د بونیس د شمال لوېدیځ لرې پرته غرنۍ سیمه ده، زېږېدلی و. هغه په انیلاکو کې درې دورې ولایت وکړ. د هسپانویانو له لوري د امریکا لوېې وچې د نیولو پر مهال ارجنټاین د اینکا امپراتورۍ ډېرې لرې پرته سیمه وه او ګڼ بومي وګړي په کې اوسېدل. (لومړۍ نقشه وګورئ) هسپانویانو دلته اینکومیندا سیستم سمبال کړ او سخت زېښبونکی اقتصاد یې رامنځته کړ چې په شمال کې به یې پوتسي کان کیندونکو ته خواړه برابرول او کچرې به یې روزلې. لا رایجا په حقیقت کې د بونیس ایرس په پرتله ډېر په پیرو او بولیویا کې له پوتسي سیمې سره ورته والی درلود. په نولسمه پېړۍ کې په لا رایجا کې د «فوکندو کویراګا» په نامه یو مشهور جنګیالي سر را پورته کړ. هغه چې پر یوې غیر علاقې او له قانوني خالي سیمه کې حکومت کاوه، خپل پوځونه د بونیس ایرس په لور مارش کړل.

د ارجنټاین د سیاسي بنسټونو د جوړېدو داستان د هغه ترونونو داستان دی چې د داخلي ولایتونو لکه لا رایجا او بونیس ترمنځ وشو. دا ترونونه د اوربند په اړه وو: د لا رایجا جګړه مارو مشرانو ومنله چې له بونیس ایرس سره به کار نه لري او هغه به پرېږدي چې شتمنۍ تولې کړي، په بدل کې یې د بونیس ایرس واکمنانو په داخلي سیمو کې له بنسټي اصلاحاتو لاس واخیست. په دې اساس، ارجنټاین په لومړي ځل لیدو سره له پیرو او بولیویا څخه یوه جلا نړۍ ګڼل کېږي، خو کله چې له زړه راښکونکو او ښکلو بولیوارډونو پناه کېږئ او وراندې ځئ، نو ترمنځ به یې چندان توپیر ونه مومئ. دا چې ارجنټاین ولې د لاتینې امریکا د نورو استثمار ځپلو هېوادونو په څېر د بنسټونو په مشابه مسیر روان شو، دلیل یې د ارجنټاین د داخلي سیمو په اړه د حاکمانو په سیاست او نورو ترجیحاتو کې نغښتی دی. په لاتینه امریکا کې دا یوه معمول چاره ګرځېدلې چې ټاکنې په هېواد کې د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو د رامنځته کېدو لامل نه کېږي. په کولمبیا کې جګړه مار کولای شي چې د محلي ټاکنو یو پر دریمه برخه رایې په خپل نوم کړي. په وینزویلا کې نن ورځ د ارجنټاین په څېر د هوګو چاوېز حکومت چې په ډیموکراتیک ډول انتخاب شوی، خپل سیالان ځپي، له دولتي څوکیو یې ګوښه کوي، که د ورځپاڼو تګلاره یې خوښه نه شي، بندوي یې او د خلکو شتمنۍ مصادره کوي.

که څه هم په لاتینه امریکا کې را څرګندېدونکې ډیموکراسي اصولاً د یوې محدودې ډلې له واک سره په ټکر کې ده او حکومتونه له تیوري او عملي اړخه هڅه کوي چې لږ تر لږه د واک او فرصتونو وېش ته زمینه برابره کړي، خو ریښې یې په دوه لحاظه پر زبېښونکو بنسټونو استوارې دي: لومړی دا چې تر زبېښونکو بنسټونو لاندې له پېړیو راهیسې بې عدالتۍ په نوې زېږېدلې ډیموکراسۍ کې رایه ورکوونکي د هغو سیاستوالو پلوۍ او ملاتړ ته هڅوي چې افراطي تګلارې لري. داسې نه ده چې ارجنټاینان فکر کوي چې جوان پېرون او نور وروستي مشران لکه مینم او کریچنرز بدل شوي دي او د خپلو شخصي ګټو پر ځای اوس د ملت ګټو ته لومړیتوب ورکوي او یا هم وینزویلیان چاوېز ته د نجات پرښتې په سترګه ګوري؛ نه، د ارجنټاین وګړي پوهېږي چې له اوږدې مودې راهیسې سیاستوالو او ګوندونو حتی هغوی ته د نظر څرګندولو حق نه ورکاوه او له هر ډول اساسي خدماتو څخه بې برخې وو. نن ورځ د وینزویلا زیاتره وګړي د چاوېز د تګلارې ولو که فاسده او منحرفه هم وي، ملاتړ کوي. لکه څرنګه چې په ۱۹۴۰ مه او ۱۹۷۰ یمه لسیزه کې ارجنټاینیانو د پېرون ملاتړ کاوه. دویم دا چې، بیا هم زبېښونکي بنسټونه دي چې سیاست د ځواکمنو اشخاصو لکه چاوېز او پېرون

لپاره جذابه کوي او چاپېريال د هغوی په ګټه تنظيموي. پېرون، چاوېز او د لاتيني امريکا ګڼ نور ځواکمن سياستوال د اوليګارشۍ د اوسپنيز قانون يو بل مثال دی او لکه څرنګه چې له نومه يې جوته ده، د اوليګارشۍ د اوسپنيز قانون ريښه د واکمنې ډلې تر ولکې لاندې رژيمونو کې ده.

نوی استبداد

د ۲۰۰۹ کال په نومبر کې د شمالي کوريا حکومت د پيسو اصلاحات پيل کړل، چې اقتصاد پوهان يې د «کرنسۍ اصلاحات» بولي او دغه اصلاحات تر انفلاسيون وروسته رامنځته شول. د ۱۹۶۰ کال په جنورۍ کې په فرانسه کې د کرنسۍ اصلاحاتو په پايله کې نوي فرانک چاپ شول چې يو نوی فرانک د پخواني ۱۰۰ فرانکه معادل و. زاړه فرانک په يو وار ناچله نه شول، بلکې لا هم په چلښت کې وو او د زړو بانکنوټونو پر ځای د نويو بانکنوټونو کارولو پروسې ډېر وخت ونيو. خو کله چې فرانسې د ۲۰۰۲ کال په جنورۍ کې يورو د اروپايي ټولنې د ګډ پولي واحد په توګه ومنله، زاړه فرانک ناچله شول. په شمالي کوريا کې د کرنسۍ اصلاحات هم ظاهراً همداسې وو. په ۱۹۶۰ کال کې د فرانسې په څېر، شمالي کوريا هم پرېکړه وکړه چې د خپلې کرنسۍ دوه صفرونه حذف کړي. ۱۰۰ زاړه وون، د نوي ۱ وون معادل شول. حکومت خلکو ته اعلان وکړ چې خپل زاړه بانکنوټونه پر نويو بدل کړي، خو د فرانسې په پرتله چې پر نوې د زړې کرنسۍ بدلولو ۴۲ کاله وخت ونيوه، په شمالي کوريا کې خلکو ته يوازې يوه اونۍ وخت ورکړل شو. وروسته د تمې خلاف يو ډېر بد خبر خپور شو: حکومت پرېکړه وکړه چې هېڅوک له ۱۰۰،۰۰۰ وون څخه د ډېرو پيسو د بدلولو حق نه لري، که څه هم وروسته دا کچه ۵۰۰،۰۰۰ وټاکل شوه. د تور بازار په نرخ ۱۰۰ زره وونه شاوخوا ۴۰ ډالره کېدل. دولت د يوه قاطع او بېړني اقدام په ترځ کې د شمالي کوريا د وګړو لويه برخه شتمني او پانګه نابوده کړه. موږ ته د دې پانګې د کره شمېر په اړه معلومات نه شته، خو ښايي تر هغه زياته وي چې په ۲۰۰۲ کال کې د ارجنټاين حکومت د خلکو پانګه له ستوني تېره کړه. د شمالي کوريا دولت يوه کمونېستي ديکتاتوري او د خصوصي مالکيت او بازار نظام سرسخت مخالف دی. خو پر تور بازار کنټرول ستونزمن دی او په دغه بازار کې د اسعارو تبادله په نغدي ډول ترسره کېږي. که څه هم په تور بازار کې په لويه پيمانه بهرني اسعار چې چينايي ين هم په کې شامل دي، ښکته پورته کېږي؛ خو په زياتره معاملاتو کې کوريايي وون کارول کېږي. د کرنسۍ د اصلاح موخه دا وه چې په تور بازار کې ښکېل کسان مجازات شي

او دا تګلاره د دې لپاره هم ډېزاین شوې وه، څو کومه ډله شتمنه او د نظام پر وړاندې پر تهدید بدله نه شي. د نظام تګلارې دا ایجابوله چې هغوی باید بېوزله پاتې شي. تور بازارونه یوازینی داستان نه دی. د شمالي کوریا وګړي خپله سپما او نغدي پیسې په وون ساتي، ځکه چې په دې هېواد کې یوازې یو څو بانکونه فعال دي او هغه هم دولتي دي. په پایله کې دولت د کرنسۍ د اصلاحاتو پر مټ د خلکو ستره برخه پانګه غصب کړه. که څه هم دولت په مارکېټ پسې بد وایي، خو د شمالي کوریا واکمنه ډله هغې ګټې ته خوشاله ده چې همدا مارکېټ یې ورته تولیدوي. د شمالي کوریا کمونېست مشر «دویم کیم جونګ» په یوه اووه پوړیزه ماڼۍ کې اوسېږي، چې یوه میخانه، د کروکې موسیقۍ ماشین او د تیاتر یو کوچنی هال لري. د ماڼۍ په تلخونه کې د لامبا یو ستر حوض دی چې د څپو یو ماشین په کې لګېدلی او کیم د لامبو پر مهال له هغه خوند اخلي. کله چې په ۲۰۰٦ کال کې د امریکا متحده ایالتونو پر شمالي کوریا بندیزونه لګول، امریکایي چارواکي پوهېدل چې د شمالي کوریا کمزوری ټکی چېرته دی. د دې بندیزونو له مخې شمالي کوریا ته د ٦۰ قلمه لوکسو او تجملي توکو پر صادراتو بندیز ولګېد، چې په دې ډله کې تفریحي کښتۍ، په اوبه کې ځغلېدونکي موټرسایکلونه، د مسابقو موټرونه، موټر سایکلونه، ډي وي ډي پلایرونه او تر ۲۹ انچه پورته ټلویزیونونه شامل وو. وربښمین ګلو بندونه، ګران بیه قلمونه او چرمي بېګونه لا په دې بندیزونو کې شامل نه و. دا دقیقاً هماغه توکي وو چې د کیم او د هغه د کمونېست ګوند د مشرانو له لوري راټولېدل. یوه څېړونکي د فرانسې د فرانسې د شراب جوړونې د مشهورې کمپنۍ «هېنسي» د شمېرو له مخې د کیم د شرابو د کلني لګښت محاسبه کړې ده چې په کال کې له ۸۰۰،۰۰۰ ډالرو اړوي. د شلمې پېړۍ په وروستیو کې د نړۍ د ګڼو بېوزلو هېوادونو په اړه د مطالعې لپاره اړتیا ده چې لومړی په همدې پېړۍ کې د نوي استبداد په اړه چې 'کمونېزم' نومېږي، پوه شو. د مارکس لیدلوری د یوه داسې نظام جوړول و، چې تر انساني ارزښتونو او شرایطو لاندې بشر ته عادلانه او برابره اقتصادي هوساینه ډالۍ کړي. لینین او د هغه کمونېست ګوند د مارکس له نظریاتو اغېزمن و، خو په عمل کې یې کارونه له تیورۍ سره په ټکر کې وو. د ۱۹۱۷ کال بلشویکي انقلاب یوه خونړۍ پېښه وه او هېڅ انساني لیدلوری یې نه درلود. په دې حرکت کې برابري هم نه وه، ځکه لومړنی کار چې لینین او ملګرو یې وکړ، د نوې واکمنې طبقې (په خپله دوی) رامنځته کول و، چې د بلشویک ګوند په راس کې وه. هغوی نه یوازې غیر کمونېست عناصر، بلکې په خپله هغه کمونېستان یې هم له تېغه تېر او له صحنې ګوښه کړل چې واک ته یې خطر و. خو اصلي تراژیدي لا په لاره کې وه: لومړی کورنۍ جګړه ونښته او

وروسته د کولکټیویزېشن (اشتراکیت) او پر له پسې تصفیې په نتیجه کې تر څلورېښتو میلیونو ډېر انسانان ووژل شول. روسی کمونېزم ځېونکی، بې رحمه او خونړی و، خو یوازې په روسیه کې نه و. کومې اقتصادي او بشري ناخوالې چې کمونېزم وزېږولې، پایلې یې په ټولو هېوادونو کې یو شان وې. مثلاً؛ په ۱۹۷۰ یمه لسیزه کې په کمبودیا کې د سرو خمریانو تر مشرۍ لاندې کمونېزم، همداسې په چین او شمالي کوریا کې. په ټولو مواردو کې کمونېزم په نړۍ کې بې رحمه دیکتاتورۍ او د بشري حقونو پراخ نقض له ځان سره درلود. پر بشري ځور او ټولوژنې سربېره، کمونېستي رژیمونو بېلابېل زېښبونکي بنسټونه هم سمبال او دود کړل. د خلکو د سرچینو د زېښناک په موخه له مارکېټ او مارکېټ پرته اقتصادي بنسټونه ډیزاین شول او د زور له لارې د شخصي مالکیت په مصادره کولو سره یې د هوساینې پر ځای پراخه لوږه او بېوزلي وزېږوله. لکه څرنګه چې په پنځم څپرکي کې مو د شوروي په اړه په بحث کې ولوستل، کمونېستي نظام په لومړیو کې چټکه اقتصادي وده لرله، خو وروسته ټکنې او په پایله کې له بشپړ رکود سره مخ شوه. دا نظامونه په چین کې د ماوو تر مشرۍ لاندې، په کامبوج کې د سرو خمریانو او په شمالي کوریا کې خورا وړیجاړوونکي وو؛ داسې چې کمونېستي اقتصادي بنسټونو اقتصادي ځوړتیا او لوږه رامنځته کړه. کمونېستي اقتصادي بنسټونه بیا په خپل وار د زېښبونکو سیاسي بنسټونو له لوري حمایه کېدل، چې واک یې د کمونېست ګوند په منګولو کې متمرکز کړی و او د واکمنې طبقې په وړاندې یې هېڅ راز محدودیت نه و وضع کړی. که څه هم دا بنسټونه د شکل او بڼې له مخې په زیمبابوې او سیریلیون کې له زېښبونکو بنسټونو سره متفاوت و، خو د خلکو پر اقتصادي ژوند یې مشابه اغېزې ښندلې.

د مالوچو پاچا

پنبه د ازبکستان د ټولو صادراتو ۴۵ سلنه جوړوي او په ۱۹۹۱ کال کې له شوروي اتحاد څخه د خپلواکۍ له ترلاسه کولو وروسته پنبه د ازبکستان مهم کرنیز محصول ګڼل کېږي. د شوروي کمونېزم پر مهال د ازبکستان ټوله د کښت وړ ځمکه د ۲۰۴۸ فارمونو په چوکاټ کې د دولت په کنټرول کې وه. خو دا فارمونه له ۱۹۹۱ کال یعنې د شوروي اتحاد تر رنګېدو وروسته له منځه لاړل او ځمکې ووېشل شوې، خو دا په دې معنا نه وه چې کروندګرو ته د ازاد فعالیت حق ورکړل شو. د اسماعیل کریموف په مشرۍ د خپلواک ازبکستان د لومړني دولت لپاره مالوچ ډېر ارزښتناک تولید و. نوي مقررات وضع شول چې له مخې کوم کروندګر

پنبه کرلی شي او په کومه بیه یې باید خرڅه کړي. پنبه ارزښتناک صادرات وو او کروندګرو په د نړیوال مارکېټ د بیو په تناسب له خپل محصول څخه ډېر لږ عواید ترلاسه کول او پاتې لویه برخه عواید د دولت خزانې ته تلل. په دې قیمت هېڅ د پنبې کښت ته زړه نه ښه کاوه، نو ځکه دولت خلک په زور د پنبې کښت ته اړ ایستل. هر کروندګر باید د خپلې ځمکې ۳۵ سلنه د پنبې کښت ته ځانګړې کړې وای. دې کار ګڼې ستونزې، په ځانګړې توګه د ماشینرۍ په برخه کې وزېږولې. د خپلواکۍ په دې دوره کې ۴۰ سلنه حاصلات د لاس په واسطه راټولېدل. دا د حیرانۍ خبره نه ده. له دې کبله چې د کریموف رژیم په کروندګرو کې د کار انګېزه وژلې وه، هغوی هم د ماشینرۍ پېرلو ته زړه نه ښه کاوه. د حاصل راټولولو ستونزې د حل لپاره د کریموف لپاره اسانه او ارزانه لار د ښوونځي زده کوونکي وو. د پنبې غوزه د سپټمبر میاشتې په لومړیو کې ټولولو ته اماده کېږي، یعنی ټیک هماغه وخت چې ماشومان ښوونځیو ته ستنېږي. کریموف د یوه فرمان له لارې ځایي چارواکو او والیانو ته امر وکړ چې د ښوونځیو لپاره د پنبې راټولونې سهم وټاکي. د ۲۰۰۶ کال د شمېرو له مخې د سپټمبر په میاشت کې به ښوونځي له ۲،۷ میلیونه زده کوونکو خالي کېدل او ښوونکي به د تدریس پر ځای د پنبې کروندو ته د کارې ځواک پر جذبولو بوخت وو. د دوو تنو ازبک زده کوونکو مور 'ګلناز' په دې اړه وایي:«د هر ښوونیز کال په پیل، د سپټمبر په لومړیو کې ښوونځي رخصت وي او هلکان د پنبې ټولولو ته لېږل کېږي. د والدینو خوښه او رضایت نه پوښتل کېږي. هغوی د لو په وخت کې اونیزه رخصتي نه لري. که کوم ماشوم د عذر له امله په کور کې پاتې شي، ښوونکی یا د ښوونځي کوم بل مسوول یې مور او پلار تهدیدوي. هر ماشوم د هغه عمر ته په کتو، په ورځ کې باید له ۲۰ تر ۶۰ کیلو ګرامو پنبه راټوله کړي. که یو ماشوم خپله برخه پنبه ټوله نه شي کړای، سبا سهار د کلاس په مخ کې رټل کېږي.»

د پنبې راټولول دوه میاشتې وخت نیسي. هغه ماشومان بختور دي چې کروندو ته نږدې اوسېږي او کولای شي چې په بس موټرونو کې کار ته لاړ او راشي. خو هغوی چې په لرې پرتو سیمو کې اوسېږي، مجبور دي چې ماشینونو او څارویو ته نږدې شپې په کروندو او درمندونو کې سبا کړي. هلته کمود یا پخلنځی نه شته او درې وخته ډوډۍ هم باید ماشومان خپله ځان ته تیاره کړي. د دې جبري کار اصلي ګټه اخیستونکي د پنبې پاچا اسماعیل کریموف په مشرۍ د ازبکستان واکمنه ډله ده. ماشومان فکر کوي چې دوی ته د کار په بدل کې مزد ورکول کېږي، خو کوم مزد؟ په ۲۰۰۶ کال کې په نړیوال بازار کې یو کیلو مالوچ ۱،۴۰ امریکایي ډالره پلورل کېدل، په داسې حال کې چې کارګرو ماشومانو ته د هرو ۲۶ کیلو

مالوچو په بدل کې ۰،۰۳ سنټه مزد ورکول کېده. ممکن اوس هم په ازبکستان کې د ۷۵ سلنې پنبې حاصلات د ماشومانو په واسطه راټولېږي. په پسرلي کې هم د پای بېل او نهال په وخت کې ښوونځي رخصت وي. ولې داسې وشول؟ په لومړیو کې انګېرل کېده چې ازبکستان او د شوروي اتحاد نور سوسیالېست جمهوریتونه به د خپلواکۍ له تر لاسه کولو وروسته ولسواکۍ او د بازار نظام ته پراختیا ورکوي، خو د شوروي د نورو ازادو شویو جمهوریتونو په څېر په دغه هېواد کې هم د بدلون څرک ونه لګېد. ولسمشر کریموف چې خپل سیاسي فعالیت یې د پخواني شوروي اتحاد له کمونېست ګوند څخه پیل کړ، په ۱۹۸۹ کال کې په یوه تاریخي موکه کې چې د برلین دېوال هم په همدې وخت کې ونړېد، ځان د ازبکستان د کمونېست ګوند د لومړي منشي تر څوکۍ ورساوه او د یوه ملتپال شخص په توګه را څرګند شو. هغه د پوځ د غوځ ملاتړ پر مټ د ۱۹۹۱ کال د ډسمبر په ټاکنو کې چې په ازبکستان کې لومړنۍ ولسمشریزې ټاکنې وې، ګټونکی شو. واک ته تر رسېدو وروسته کریموف خپل سیاسي مخالفین تر فشار او تهدید لاندې راوستل. همدا اوس د هغه مخالفین یا بندیان دي او یا هم تبعید شوي دي. په ازبکستان کې هېڅ ازادې رسنۍ نه شته او نا دولتي سازمانونو ته د فعالیت اجازه نه ورکول کېږي. په ۲۰۰۵ کال کې په اندیجان کې څه باندې ۷۵۰ تنه لاریون کوونکي د پوځ او پولیسو له لوري ووژل شول چې په دې سره د خلکو ځینه او رېړونه اوج ته ورسېدل. کریموف په لومړیو کې پر امنیتي ځواکونو او رسنیو د بشپړ کنټرول لپاره د یوې ټولپوښتنې په ترڅ کې د ولسمشرۍ دوره پنځو کلونو ته وغځوله او وروسته په ۲۰۰۰ کال کې د یوې نوې اووه کلنې دورې لپاره نمایشي ټاکنې تر سره شوې چې کریموف د ۹۱،۲ سلنه رایو په ترلاسه کولو سره مخکښ ګټونکی شو. حتی د هغه یوازیني سیال وویل چې کریموف ته یې رایه ورکړې وه! د ۲۰۰۷ کال په ټاکنو کې چې له درغلیو ډکې وې، کریموف بیا ۸۸ سلنه رایې ترلاسه او ګټونکی شو. په ازبکستان کې ټاکنې د جوزېف ستالین ټاکنو ته ورته دي چې د شوروي د سوکالۍ په دوره کې به یې ټاکنې په خپله ګټه ډیزاینولې. د نیویارک ټایمز خبریال 'هارولډ ډیني' د کمونېست ګوند د ورځپاڼې «پراوډا» هغه راپور وژباړه او رانقل کړ چې په شوروي کې د ۱۹۳۷ کال ټاکنیزو سیالیو په اړه جوړ شوی و: (نیمه شپه شوه. نن د ډسمبر دولسمه، په شوروي کې د لومړنیو عمومي، برابرو او مستقیمو ټاکنو ورځ پای ته ورسېده. په راتلونکو څو شېبو کې به د ټاکنو پایلې اعلان شي. د کمېسیون غړي په خونه کې یوازې دي. خاموشي خپره ده او څراغونه ځلېږي. په داسې حال کې چې د ټولو سترګې د کمېسیون د مشر په لور دي، هغه د رای پاڼو تر شمېرنې مخکې ټول لازم تشریفات اجرا کوي. د لېست له

مخې دا معلوموي چې څومره کسانو ګډون کړی و او څومره کسانو رایه ورکړې. نتیجه ۱۰۰ فیصده ده، ۱۰۰ فیصده! کومو ټاکنو، په کوم هېواد کې د کوم کاندید لپاره ۱۰۰ سلنه نتایج ورکړي؟ اصلي کیسه اوس پیلېږي. د کمېسیون مشر په لړزانه لاسونو د صندوقونو سیل یا لاک خلاصوي او وروسته د کمېسیون غړي هغه بررسي کوي. هغه لاکونه چې ستونزه او عیب نه لري، ماتېږي. صندوقونه خلاصېږي. خاموشي خپره ده. د ټاکنو څارونکي او مدیران په خورا جدیت او ځیرکۍ د بهیر ننداره کوي. اوس نو د کڅوړو د خلاصولو وخت دی. د کمېسیون درې تنو غړو بیاتۍ را واخیستې. رییس له ځایه راپورته کېږي. ویاندویان قلم او کتابچه په لاس نېغ ولاړ دي. لومړی پاکټ یا کڅوړه پرانېستل کېږي او د ټولو سترګې د هغې په لور دي. د کمېسیون مشر دوه پاڼې راباسي – سپینه (د شوروي اتحاد د کاندید لپاره) او ابي (د شوروي اتحاد د ملیتونو د کاندید لپاره) او په لوړ او واضح غږ وایي: ملګری ستالین. له دې سره خپره چوپتیا ماتېږي. په خونه کې حاضر کسان ټول له خوښۍ ټوپونه وهي او د ستالنیستي اساسي قانون پر بنسټ د لومړنیو ټاکنو پایلو ته چکچکې وهي- یوه رای پاڼه د اساسي قانون د مالک په نوم.»

دا سناریو د کریموف د بیا ټاکل کېدو له کیسې سره ورته والی لري. د کریموف تر مشرۍ لاندې ازبکستان سخت زبېښونکي سیاسي او اقتصادي بنسټونه او ډېره بېوزله ټولنه لري. د دې هېواد یو پر درېیمه برخه وګړي د بېوزلۍ تر کرښې لاندې ژوند کوي او د سړي سر کلنی عاید ۱۰۰۰ ډالرو ته رسېږي. البته د دې هېواد د پراختیا ټول شاخصونه بد نه دي، د نړیوال بانک د شمېرو له مخې پر شرایطو برابر ښوونځیو ته د شاملېدونکو ماشومانو کچه ۱۰۰ سلنه ده. ډېره ښه ده، البته د پنبې حاصل د راټولولو له سیزن پرته! دلته د سواد کچه هم ډېره لوړه ده. پر رسنیو د بندیز ترڅنګ، د ازبکستان رژیم پر کتابونو هم بندیز لګولی او انټرنېټ تر سانسور لاندې دی. په داسې حال کې چې لویه برخه ازبکان د ورځې یوازې څو سنټه مزد تر لاسه کوي، د کریموف کورنۍ او نور کمونېستي کادرونه چې له ۱۹۸۹ کال راهیسې یې د ازبکستان سیاست او اقتصاد قبضه کړی، په افسانوي ډول شتمن شوي دي. د دې کورنۍ اقتصادي چارې د کریموف د لور 'ګلنارا' له لوري اداره کېږي او تمه ده چې یوه ورځ به د ولسمشرۍ په توګه د پلار ځایناستې شي. په داسې یو ککړ او مرموز هېواد کې هېڅوک نه پوهېږي چې کریموف کورنۍ دقیقاً کوم شیان په کنټرول کې لري او یا څومره پانګه لري، خو

د امریکایي کمپنۍ انټرسپن[۱] تجربه ښيي چې په تېرو دوو لسیزو کې د ازبکستان په اقتصاد کې څه روان دي. پنبه د دې هېواد یوازینی کرنیز محصول نه دی، بلکې د چای د کښت لپاره هم غوره سیمې او ځمکې لري. انټرسپن کمپنۍ په ازبکستان کې د چای د کرلو په برخه کې پانګونه وکړه. په ۲۰۰۵ کال کې یاد شرکت ۳۰ سلنه محلي بازار په واک کې درلود، خو وروسته له ستونزو سره مخ شو. ګلنارې په اقتصادي لحاظ د چای صنعت راتلونکې ښه لیده. ډېر ژر د انټرسپن کمپنۍ د محلي کارکوونکو نیونه، ځورونه او ربړونه پیل شوه. په ازبکستان کې د انټرسپن شرکت ګوزاره سخته شوه او د ۲۰۰۶ کال په اګست کې یې ازبکستان پرېښود او شتمنۍ یې د کریموف کورنۍ ته په لاس ورغلې. یاد شرکت چې دوه کاله وړاندې یې په ازبکستان کې د چای دوه سلنه بازار په واک کې درلود، وروسته دا کچه ۶۷ سلنې ته ورسېده.

د مصر غمیزه

۱۹۹۰ یمه لسیزه په مصر کې د اصلاحاتو دوره وه. د ۱۹۵۴ کال تر پوځي کودتا وروسته چې شاهي نظام ړنګ شو، مصر د یوې سوسیالېستي ټولنې په بڼه اداره کېده او دولت په اقتصادي برخو کې محوري رول لوباوه. دولت کابو ټول اقتصادي سکتورونه په خپله ولکه کې واخیستل. خو سوسیالېزم ورو-ورو خپل رنګ و بوی له لاسه ورکاوه، بازارونه پراخ شول او خصوصي سکتور وده وکړه. خو دا په ریښتیني ډول پرانیستي بازارونه نه وو، بلکې د دولت تر کنټرول لاندې وو چې محدود شمېر کسانو ته په کې چې د ملي ډیموکراتیک ګوند[۲] ملګري او متحدین وو، د کاروبار او پانګونې اجازه ورکړل شوې وه. ملي ډیموکراتیک ګوند په ۱۹۷۸ کال کې د ولسمشر انور سادات له لوري تاسیس شو. په مصر کې پانګوال او سوداګر ورځ تر بلې له واکمن ګوند سره نږدې کېدل او د حسن مبارک د واکمنۍ پر مهال دا بهیر نور هم چټک او پراخ شو. حسن مبارک چې په ۱۹۸۱ کال کې د انور سادات له ترور وروسته جمهوري ریاست ته ورسېد، د ملي ډیموکراتیک ګوند په مشرۍ تر ۲۰۱۲ کاله پورې پر مصر حکومت وکړ، چې د همدې کال په فبرورۍ کې د پراخو لاریونونو په نتیجه کې له واکه ګوښه کړل شو او پوځ یې هم ملاتړ ونه کړ. هغه کسان چې لوی کاروبار او تجارت یې درلود، په دولت کې په لوړو منصبونو وګومارل شول. د AMET کمپنۍ پخوانی مشر رشید محمد رشید د بهرنۍ سوداګرۍ او صنایعو د وزیر، د کرانا سیاحتي شرکت مسوول محمد زهیر وحید کرانا

---

۱ Interspan
۲ NDP

د ګرځندوی د وزیر او د مصر د مالوچو د سترې تولیدوونکې کمپنۍ «نیل کاټن تجارتي کمپنۍ» بنسټګر امین احمد محمد عثمان اباظه د کرنې د وزیر په توګه وټاکل شول. دغو تجاراتو او پانګوالو دولت دې ته قانع کړ چې د دولتي مقرراتو له لارې په بېلابېلو اقتصادي سکتورونو کې د نورو کسانو پر راتګ محدودیتونه وضع کړي. په دې سکتورونو کې اوسپنه او فلزات، رسنۍ، ماشیني صنایع، سیمنټ او الکولي مشروبات شامل وو. بازار ته د نورو کسانو د راتګ پر وړاندې د شدیدو محدودیتونو له امله یاد سکتورونه ډېر متمرکز شول. حکومت ته نږدې ستر پانګوال او تاجران لکه احمد عز (اوسپنه او سټیل) او د صویري کورنۍ (رسنۍ، مشروبات او مخابرات) نه یوازې د حکومت له پراخ ملاتړه برخمن وو، بلکې له هر ډول ضمانت او شرط پرته یې بانکي پورونه او دولتي قراردادونه ترلاسه کول. احمد عز په داسې حال کې چې د مصر د فلزي صنایعو د سترې تولیدوونکې کمپنۍ (عز سټیل) مشر و، په ورته وخت کې د ملي ډیموکراټیک مخکښ غړی هم و. هغه په دې ګوند کې د بودیجې او پلان جوړونې کمېټې مشر و او د ولسمشر حسن مبارک زوی جمال مبارک ته ډېر نږدې کس و. تمه وه چې په ۱۹۹۰ یمه لسیزه کې د نړیوالو مالي بنسټونو او اقتصاد پوهانو په هڅونه پیل شوي اقتصادي اصلاحات د بازارونو په ازادولو کې مرسته وکړي او په اقتصادي چارو کې به د دولت رول راکم کړي. د دې اصلاحاتو یوه مهمه برخه د دولتي ملکیتونو او صنایعو خصوصي کول و. په مکسیکو کې د خصوصي کولو پروسه د دې پر ځای چې په بازار رقابت تشویق کړي، دولتي انحصار یې پر خصوصي انحصار بدل کړ او بازار د هغو کسانو لاس ته پرېوت چې د کارلوس سلایم په څېر دولتي ملاتړ یې درلود؛ عین تجربه په مصر کې هم تکرار شوه. په مصر کې د کاروبار خاوندانو او شتمنو کسانو چې له نظام سره یې نږدې اړیکې لرلې، د خصوصي کولو پروسه تر خپل اغېز لاندې راوسته چې بالاخره دا پروسه د واکمنې کوچنۍ ډلې چې «نهنګان» یې بلل، تمامه شوه. کله چې د خصوصي سازۍ پروسه پیل شوه، د مصر ټول اقتصاد د ۳۲ نهنګانو لاس ته پرېوت، چې له دې ډلې یو تن د لکزور Luxor Group کمپنۍ مالک احمد زیات و. دولت په ۱۹۹٦ کال کې د «الاهرام» په نامه د مصر د بیر سترې تولیدوونکې انحصاري کمپنۍ «ABC» د خصوصي کولو پرېکړه وکړه. د داوطلبۍ لپاره د مصر د یوې مالي کمپنۍ کنسرشیوم را وړاندې ته شو چې په راس کې یې سعاد فرید و. په کنسرشیوم کې د ګرځندوی پخوانی وزیر فواد سلطان، محمد نصیر او یو بل مخکښ سوداګر محمد راغب شامل و. دغې ډلې له دولت سره ښې سیاسي اړیکې لرلې، خو دغه اړیکې په کافي اندازه ښې هم نه وې. کنسرشیوم د کمپنۍ د پېرلو لپاره ۴۰۰ میلیونه مصري پونډ پېشنهاد

کړي وو، خو د داوطلبۍ په بهیر کې په دې پلمه ناکام کړل شو چې بیه یې ډېره ټیټه وه. زیات شمېر سیاسي اړیکې لرلې، خو د اي بي سي کمپنۍ د پېرلو لپاره یې لازمه پانګه نه لرله، نو ځکه نوموړي د کارلوس سلایم پر پلونو قدم کېښود. د اې بي سي پانګه په لومړي ځل د لندن د ونډو بازار ته وړاندې شوه او لاکزر ګروپ د کمپنۍ د ۷۴،۹ سلنه ونډو هره ونډه یې د ۶۸،۵ مصري پونډو په بدل کې وپېرله. درې میاشتې وروسته هره ونډه د دوه چنده په زیاتوالي سره پر دوو ونډو بدله شوه او لاکزر ګروپ وتوانېد چې ټولې پېرلې ونډې هر یوه یې په ۵۲،۵ مصري پونډه وپلوري او ۳۶ سلنه خالصه ګټه ترلاسه کړي، چې په دې اساس زیات یوه میاشت وروسته وکولای شول چې د اې بي سي کمپنۍ د ۲۳۱ میلیونه مصري پونډو په ارزښت وپېري. هغه مهال اې بي سي کمپنۍ هر کال شاوخوا ۴۱،۳ میلیونه ګټه ترلاسه کوله او ۹۳ میلیونه نغدي پانګه یا ذخایر یې لرل. دا یوه بشپړه چنه وهل و. د بیر جوړونې دغه تازه خصوصي شوې کمپنۍ په ۱۹۹۹ کال کې د «جیاناکلیس» د شرابو د تولید خصوصي شوې کمپنۍ په پېرلو سره خپل انحصار له بیر څخه نورو مشروباتو ته هم پراخ کړ. جیاناکلیس له خپلو تولیداتو عظیمه ګټه ترلاسه کوله، ځکه چې د بهرنیو شرابو پر وارداتو ۳۰۰۰ سلنه ګمرکي تعرفه وضعه شوې وه او له خپلو محصولاتو څخه یې ۷۰ سلنه ګټه ترلاسه کوله. په ۲۰۰۲ کال کې دغه انحصار یو ځل بیا لاس په لاس شو او زیات د اې بي سي کمپنۍ د ۱،۳ میلیارده مصري پونډو په ارزښت پر هاینکن «Heineken» وپلوره، یعنې په پنځو کلونو کې ۵۳۶ سلنه ګټه. محمد نصیر د تل لپاره بایلونکی پاتې نه شو. هغه په ۱۹۹۳ کال کې د «النصر» د بوتلونو د پروسس خصوصي شوې کمپنۍ چې په مصر کې د کوکا کولا بوتلونو د ډکولو او پلور ستره انحصاري کمپنۍ وه، وپېرله. د سوداګرۍ له راتلونکي وزیر عاطف عبید سره د نصیر ښو اړیکو نوموړي ته چانس په لاس ورکړ چې یاده کمپنۍ د اسانه رقابت په نتیجه کې وپېري. نصر درې کاله وروسته دغه کمپنۍ د هغې بیې درې برابره وپلورله چې ده اخیستې وه. بل مثال په ۱۹۹۰ یمه لسیزه کې د سینما صنعت د خصوصي کوله پروسه وه. بیا هم سیاسي روابط او انډیوالي لامل شول چې د سینما سکتور یوازې د دوو کورنیو لاس ته پرېوځي، چې له دې جملې یو هم د صویري کورنۍ وه. مصر نن یو بېوزله هېواد دی- البته د افریقا جنوب صحرا هېوادونو په څېر بېوزله نه دی، خو بیا هم مصر هغه هېواد دی چې د نفوسو نږدې ۴۰ سلنه یې بېوزله دي او خلک یې په ورځ تر دوو ډالرو لږ عواید لري. لکه څرنګه چې مخکې مو ولوستل، مصر په نولسمه پېړۍ کې د محمد علي د واکمنۍ پر مهال د بنسټي بدلون او اقتصادي موډرنیزېشن په لور بریالي ګامونه اخیستل پیل کړي وو. مخکې تر دې چې مصر

په بشپړ ډول د برېټانیا په استعماري امپراتورۍ پورې وتړل شي، محمد علي د زېښبونکي اقتصاد دوره رامنځته کړه. د انګرېزي استعمار په وخت کې په مصر کې یو لړ زېښبونکي اقتصادي بنسټونه تاسیس شول چې له ۱۹۴۵ کال وروسته د پوځ له لوري هماغسې نا لاس خوړلي پر خپل ځای پاتې شول. د یادو بنسټونو پر مټ د ښوونې او روزنې په سکتور کې تر یوه بریده پانګونه او اقتصادي پرمختګ محسوس و، خو په داسې حال کې چې واکمنې ډلې له خپلو سیاسي روابطو څخه په استفادې ځان شتمن کړ، خلکو لا هم ډېرو لږو اقتصادي فرصتونو ته لاسرسی درلود. دا زېښبونکي اقتصادي بنسټونه هم د زېښبونکو سیاسي بنسټونو له لوري حمایه کېدل. ولسمشر حسن مبارک غوښتل چې د سیاست یوه میراثي کورنۍ جوړه کړي او خپل زوی جمال خپل ځايناستی کړي. خو د هغه ټول پلانونه یوازې هغه وخت ناکام شول، کله چې د ۲۰۱۱ کال د عرب پسرلي ولسي پاڅون د هغه استثماري رژیم را نسکور کړ. د ناصر د حکومت پر مهال د پرانیستو اقتصادي بنسټونو څه نا څه نښې موجودې وې، دولت ښوونیز نظام پراخ او ټولو ته د لاسرسي وړ وګرځاوه او داسې فرصتونه یې رامنځته کړل چې د سلطان فاروق پخواني رژیم نه وو رامنځته کړي. خو دا د زېښبونکو بنسټونو یوه بې ثباته بڼه وه چې د پرانیست والي جوهر په کې لږ و. هغه انکار نه منوونکې پېښې چې د مبارک د واکمنۍ پرمهال یې اقتصادي بنسټونه لا پسې زېښبونکي کړل، په ټولنه کې د سیاسي واک د وېش څرنګوالي راښيي. ویلي شو چې د عرب پسرلی د دې وضعیت پر وړاندې یو غبرګون و. دا خبره نه یوازې د مصر، بلکې د تونس په اړه هم صدق کوي. د تونس درې لسیزې اقتصادي وده هغه وخت معکوسه شوه، کله چې زین العابدین بن علي او د هغه کورنۍ د چور او لوټمارۍ په نتیجه کې زېښبونکي سیاسي بنسټونه حاکم کړل.

ملتونه ولې ماتېږي؟

ملتونه له اقتصادي پلوه د زېښبونکو بنسټونو له امله ناکامېږي. دغه ډول بنسټونه، بېوزله هېوادونه، بېوزله ساتي او د اقتصادي ودې پر وړاندې یې خنډونه جوړوي، چې په افریقا کې زیمبابوې او سیرلیون، په سوېلي امریکا کې کولمبیا او ارجنټاین، په اسیا کې شمالي کوریا او ازبکستان او په منځني ختیځ کې یې مصر ښه مثالونه دي. د دې هېوادونو ترمنځ د پامور توپیرونه شته. ځیني یې استوایي موقعیت لري، ځیني یې په معتدلو سیمو کې پراته دي، یو شمېر یې د برېټانیا مستعمره وو او ځیني نورو بیا د جاپان، هسپانیا او روسیې استعمار تېر کړی. دا هېوادونه متفاوت تاریخونه، ژبې او کلتورونه لري، خو ترمنځ یې یوازې یو مشترک ټکی شته: زېښبونکي بنسټونه. د دې بنسټونو ټوله کیسه پر دې راڅرخي چې یوه کوچنۍ

واکمنه ډله د ځان په ګټه اقتصادي بنسټونه جوړوي او بیا د هغې پر مټ د ټولنې د یوې ستری برخې په بیه ځان شتمنوي. د هېوادونو متفاوت تاریخ او متفاوت ټولنیز جوړښت د یادو واکمنو ډلو په ماهیت او د زېښنونکو بنسټونو په جزییاتو کې د توپیرونو د رابرسېره کېدو لامل کېږي. خو دا چې ولې دغه زېښنونکي بنسټونه دوامداره نه وي، دلیل یې په خبیثه کړۍ کې دی او یاد بنسټونه ټول د خپلو هېوادوالو د بېوزله کولو په برخه کې یو ډول عواقب زېږوي. مثلاً؛ په زیمبابوې کې د رابرټ موګابي په مشرۍ د زانو- پي ایف ګوند، چې په ۱۹۷۰ یمه لسیزه کې یې د استعمار ضد مبارزه رهبري کوله؛ په شمالي کوریا کې د دویم جونګ ډله او کمونېست ګوند او په ازبکستان کې ولسمشر کریموف او د شوروي اتحاد د وخت ملګرو دغه رول لوباوه. د دې واکمنو ډلو ترمنځ ډېر توپیرونه شته او دا توپیرونه په دې معنا دي چې د هر استثماري نظام د بنې او جوړښت ترمنځ هم توپیرونه موجود دي. مثلاً؛ شمالي کوریا د یوه کمونېستي انقلاب په نتیجه کې تاسیس شوه، چې سیاسي رژیم یې د کمونېستي ګوند په مشرۍ یو ګوندي بنه غوره کړه. که څه هم په ۱۹۸۰ یمه لسیزه کې رابرټ موګابي په میتابالنډ کې د خپلو مخالفینو د ځپلو په موخه د شمالي کوریا پوځ ته بلنه ورکړه چې زیمبابوې ته ورشي، خو د زېښنونکو سیاسي بنسټونو په برخه کې د شمالي کوریا نسخه په زیمبابوې کې د تطبیق وړ نه وه. د دې پر ځای موګابي چې د استعمار ضد مبارزې له لارې واک ته رسېدلی و، اړ و چې د ټاکنو په واسطه پر خپل مخ نقاب وغوړوي. بلخوا کولمبیا د ټاکنو اوږد تاریخ لري چې له تاریخي پلوه ټاکنې له هسپانیا څخه د خپلواکۍ له ترلاسه کولو وروسته د لیبرال او محافظه کار ګوندونو ترمنځ د واک د وېشلو لپاره ترسره کېږي. په ازبکستان کې کریموف د پخواني شوروي د پاتې شونو په مرسته وکولای شول چې یو ځواکمن دولت جوړ او خپل مخالفین له صحنې ګوښه کړي. په کولمبیا کې د مرکزي دولت د نه شتون امله بېلابېلو ډلو سرونه را پورته کړل. په شمالي کوریا کې د استثمار وسایل د کمونېزم له بکسه په میراث پاتې شول: د خصوصي مالکیت منع کول او د دولت تر ولکې لاندې صنایع او ځمکې. په مصر کې هم د جنرال ناصر پوځي رژیم چې په ۱۹۵۲ کال کې د سوسیالېستي لیډلوري پر بنسټ جوړ شو، ورته وضعیت درلود. ناصر په سړه جګړه کې د شوروي لمن ونیوله او د سویز کانال په شمول چې د انګرېزانو تر مالکیت لاندې و، ټول ملکیتونه یې د دولت تر مالکیت لاندې راوستل. له همدې امله په ۱۹۵۰ مه او ۱۹۶۰ مه لسیزه کې د مصر وضعیت په ۱۹۴۰ مه لسیزه کې د شمالي کوریا وضعیت سره ډېر توپیر درلود. د شمالي کوریا لپاره د یوه افراطي کمونېستي نظام رامنځته کول ډېر اسان و، ځکه چې د جاپانیانو پخواني ملکیتونه یې مصادره کولای شول او د چین انقلاب

له اقتصادي موډل څخه يې تقليد وکړ، په داسې حال کې چې د مصر انقلاب ته بايد د يوه ډله پوځي افسرانو له لوري د کودتا په سترګه وکتل شي. کله چې مصر په سره جګړه کې خپل دريځ بدل کړ او د لوېديځ په پلوۍ ودرېد، نو پوځي حکومت پرېکړه وه چې د زېښناک لپاره له متمرکز اقتصاد څخه پانګوال نظام ته حرکت وکړي. که څه هم دا مسايل ټول مهم او په زړه پورې دي، خو په لويه کې ډېر مهم درسونه دي چې ښيي په دې ټولو مواردو کې زېښښونکي سياسي بنسټونه چې زېښښونکي اقتصادي بنسټونه ايجادوي، واک او شتمنۍ واکمنې طبقې ته لېږدوي. په هېوادونو کې د زېښناک کچه په څرګند ډول متفاوته ده چې دا چاره د اقتصادي بريالېتوب لپاره مهمې پايلې زېږوي. مثلاً؛ په ارجنټاين کې اساسي قانون او ولسواکې ټاکنې د پلورالېزم په برخه کې چنداني رول نه دی لوبولی، خو د کولمبيا په پرتله يې نتيجه ښه ده. د دې وضعيت يوه نتيجه دا ده چې په ارجنټاين کې د سړي کلنی عايد د کولمبيا په پرتله دوه برابره دی. په دواړو هېوادونو کې سياسي بنسټونه کولای شي چې د سيريليون او زيمبابوې په پرتله د سياسيونو واک په ښه توګه محدود کړي، له همدې امله ده چې نن ورځ سيريليون او زيمبابوې د کولمبيا او ارجنټاين په پرتله ډېر بېوزله دي. خبيثه کړۍ همدارنګه څرګندوي، چې کله د زيمبابوې او سيريليون په څېر خبيثه کړۍ د دولت په ناکامۍ تمامېږي، نو زېښښونکي بنسټونه ورسره له منځه نه ځي. لکه څرنګه چې مخکې مو وليدل، ښايي د تاريخ يوه حساسه مقطعه او انقلابونه رامنځته شي، خو دا پېښې حتمي بنسټي بدلونونه له ځان سره نه لري. په ۲۰۰۲ کال کې په سيريليون کې د کورنۍ جګړې پای ته رسېدل يې ښه مثال دی. په ۲۰۰۷ کال کې د ډيموکراټيکو ټاکنو په ترڅ کې د سياکا سټيونز ګوند يعنی (اې پي سي) يو ځل بيا واک ترلاسه کړ. که څه هم د ټاکنو ګټونکي «ارنېست بای کوروما» له پخواني حکومت سره اړيکه نه لرله، خو د هغه د کابينې ګڼې څېرې د پخواني حکومت غړې وو. حتی د سټيونز دوه زامن «بوکاري او جېنګو» هم د امريکا متحده ايالتونو کې سفيران شول، يعنې دا وضعيت د هغه څه په پرتله چې په کولمبيا کې مو وليدل، يوه بې ثباته نسخه ده. په کولمبيا کې د دولت د واک او حاکميت تشه له دې امله دوامداره شوې چې يو شمېر مشران او سياسيون په دې وضعيت کې خپلې ګټې لټوي. په دې ټولو مواردو او مثالونو کې د زېښښونکو بنسټونو اوږد تاريخ ليدل کېږي چې لږ تر لږه له نولسمې پېړۍ پيلېږي. هر هېواد د يوې خبيثه کړۍ په لومه کې ښښلي. په ارجنټاين او کولمبيا کې د دې لومې ريښې د هسپانوي استعمار ميراثي بنسټونو ته رسېږي. د سيريليون او زيمبابوې غميزه د نولسمې پېړۍ په وروستيو کې د انګرېز له استعمار سره تړلې. په سيريليون کې چې هغه وخت سپين پوستي استعمارګر لا راغلي

نه وو، سخت زبېښونکي سیاسي جوړښتونه موجود وو چې دغه جوړښتونه په خپله د یوې اوږدې خبیثه کړۍ محصول و چې د سیاسي مرکزیت نشتون او د مریانو سوداګرۍ یې لویه ځانګړنه وه. په زیمبابوې کې چې تر زبېښونکي بنسټونو پورته یو جوړښت موجود و، ځکه چې د سوېلي افریقا برېتانوي کمپنۍ دوه ګونی اقتصاد جوړ کړی و. ازبکستان وکولای شول چې له شوروي اتحاد څخه پاتې زبېښونکي بنسټونه په لاس کې واخلي او د مصر په څېر یې پر لوېدیځ پلوه کپیټلېزم بدل کړي. د شوروي اتحاد زبېښونکي بنسټونه په خپله د تزاري رژیم د بنسټونو دوام و، چې بیا هم د اولیګارشۍ د اوسپنیز قانون یو مثال را په ګوته کوي. له څه باندې ۲۵۰ کلونو راهیسې د نړۍ په بېلابېلو برخو کې د خبیثه کړۍ د مختلفو ډولونو د موجودیت له امله اوسنۍ نړیواله نا انډولي رامنځته شوه او لا هم دوام لري. نن ورځ د نړۍ د ملتونو د سیاسي او اقتصادي ناکامیو حل لاره دا ده چې له زبېښونکو بنسټونو څخه پرانیستو بنسټونو ته بدلون وکړي. د خبیثه کړۍ معنا دا ده چې دغه ډول بدلون او حرکت اسانه نه دی، خو ناممکن هم نه دی او د اولیګارشۍ اوسپنیز قانون ته هم باید د یوې انکار نه منونکې پدیدې په سترګه وکتل شي. په بنسټونو کې له پخوا موجود ځیني پرانیستي عناصر او د موجوده رژیم پر وړاندې د مبارزې د یوه پراخ ایتلاف شتون او یا هم د تاریخ نا اټکل شوې پېښې کولای شي چې خبیثه کړۍ ماته کړي. د سیرېلیون د کورنۍ جګړې په شان، د برېتانیا د ۱٦۸۸ کال پرتمین انقلاب هم د قدرت لپاره مبارزه وه، خو دا مبارزه د ماهیت له مخې د سیرېلیون کورنۍ جګړې سره ډېره متفاوته وه.

خوارلسم خپرکی

د طلسم ماتول

درې افریقایي مشران

د ۱۸۹۵ کال د سپټمبر په شپږمه د ټنټالون کېسټل[۱] مسافر وړونکې بېړۍ د برېټانیا د سوېلي ساحل په «پلیموت» بندر کې لنگر واچاوه. د افریقا درې قبایلي مشران: له نگواتا څخه خاما، له نگواکېټس څخه باتون او له کوینا څخه سېبل له بېړۍ څخه پیاده شول او د ۸:۱۰ چټک اورگاډي له لارې د لندن پډینگټن تمځای ته ورسېدل. دغه درې مشران برېټانیا ته د یوه ځانگړي ماموریت لپاره راغلي وو: له 'سیسل روډز' څخه د خپلو درې ایالتونو او د تسوانا د پنځو نورو ایالتونو ژغورنه. نگواتا، نگواکېټس او کوینا د تسوانا له اتو گونو ایالتونو څخه درې ایالتونه وو، چې د «بچوانالنډ» په نامه یادېدل او بیا په ۱۹۶۶ کال کې تر خپلواکۍ وروسته د 'بوتسوانا' په نوم ونومول شول. دغو قبایلو په نولسمه پېړۍ کې له اروپا سره نږدې سوداگریزې اړیکې لرلې. مشهور سکاټلنډي مبلغ ډیویډ لیونگسټون[۲] بچوانالنډ ته ډېر سفرونه وکړل او د کوینا پاچا سکل[۳] یې د مسیحیت دین ته واړاوه. په افریقایي ژبو کې لومړنۍ ژبه چې انجیل ورته وژباړل شو، سیتسوانا یعنې تسوانایي وه. برېټانیا په ۱۸۵۱ کال کې بچوانالنډ خپله تحت الحمایه اعلان کړ. د تسوانا خلک د برېټانیا له دغه اقدام څخه خوښ وو، ځکه چې د هغوی په باور د انگرېزانو تحت الحمایه به د اروپایانو او په ځانگړې توگه د بویرانو[۴] له یرغل څخه دوی خوندي کړي. بویران په سوېلي افریقا کې مېشت هالنډیان وو، چې په ۱۸۳۵ کال کې له برېټانویانو سره تر نښتې وروسته د کډه کېدو د اوږدې لړۍ « Great Trek» په ترڅ کې مرکزي سیمو ته وکوچېدل او هلته له بومیانو سره په شخړې کې ښکېل شول. له بلې خوا برېټانویانو د بویرانو د ځای پر ځای کېدو او جرمنیانو د احتمالي پرمختگ د مخنیوي په موخه چې د افریقا جنوب لوېدیځې سیمې یې ولکه کړې وې، هڅه کوله چې سیمه په خپل کنټرول کې وساتي. برېټانویانو فکر نه کاوه چې د دې سیمې بشپړ استعمار به گټور وي. د برېټانیا یو تن عالي کمېشنر «ري» په ۱۸۸۵ کال کې په دې سیمه کې د برېټانوي

---

[۱]Tantallon Castle
[۲]David Livingstone
[۳]King Sechele
[۴]Boers

حکومت چلند داسې خلاصه کوي: «موږ د هېواد په شمال مولوپ [بچوانالنډ تحت الحمایه] کې ګټې نه لرو، مګر دا چې مرکزي سیمو ته د لاسرسي لپاره د یوه مسیر په توګه یې وکاروو. په دې اساس موږ باید د بهرنیو قوتونو او نورو مزاحمینو له اشغاله د دې تحت الحمایې د نښلوونکو سیمو د ساتنې لپاره لاس په کار شو. دلته چې یو مهم کار باید ترسره شي، هغه د یوې اداري او د مستعمرو مېشتو د یوه ښارګوټي جوړول دي.» خو کله چې په ۱۹۸۹ کال کې د سوېلي افریقا د «سیسل روډز» برېتانوي کمپنۍ له سوېلي افریقا څخه بهر د شمال لور ته پرمختګ پیل کړ، د تسوانا وضعیت بدل شو. روډز د دې سیمې پراخه ځمکې لاندې کړې چې په ترڅ کې یې سوېلي او شمالي روډزیا چې اوسنۍ زمبیا او زیمبابوې په ځان کې رانغاړي، رامنځته شول. په ۱۸۹۵ کال کې کله چې درې قبایلي مشران لندن ته تللي وو، سیسل روډز د روډزیا سوېل لوېدیځو سیمو یعنې د هماغه بچوانالنډ اشغال ته یې سترګې خښې کړې وې. دغه مشران پوهېدل چې که روډز یې پر خاوره یرغل وکړي، نو دوی به له سخت ناورین او زیېښاک سره مخ کړي. که څه هم هغوی د روډز د لښکرو پر وړاندې د جګړې توان نه درلود، خو پرېکړه یې کړې وه چې د مخنیوي لپاره به یې ټولې ممکنه لارې چارې کاروي. هغوی پرېکړه وکړه چې د بد او بدتر ترمنځ، بد انتخاب کړي: هغوی د سیسل روډز د اشغال پر ځای د انګلیسانو لا ډېرې سلطې ته ترجیح ورکړه. هغوی (قبایلي مشرانو) د لندن د مذهبي مبلغینو د ټولنې په مرسته لندن ته سفر وکړ، څو هلته ملکه ویکتوریا او د مستعمرو وزیر جوزېف چمبرلاین دې ته وهڅوي، چې بچوانالنډ په خپل واک کې واخلي او د روډز د یرغل پر وړاندې یې ساتنه وکړي. هغوی د ۱۸۸۵ کال د سپټمبر په ۱۱ مه له چمبرلاین سره ولیدل. لومړی سپېل، وریسې باتون او په اخر کې خاما خبرې وکړې. چمبرلاین په خپلو خبرو کې وویل چې د روډز د یرغل پر وړاندې به د قبایلو د ساتنې په موخه په بچوانالنډ کې د برېتانیا پر مداخلې او کنټرول غور وکړي. یادو قبایلي مشرانو د خپل سفر په ترڅ کې د برېتانیا بېلابېلو سیمو ته لاړل او د عامه ملاتړ د خپلولو لپاره یې بېلابېلې غونډې او ویناوې وکړې. هغوی لندن ښار ته نږدې په وینډسور او ریډینګ کې له خلکو سره لیدنې او ویناوې وکړې. هغوی دغه راز د سوېلي ساحل ساوتهمپټن، لیسټر او برمینګهم ته چې د چمبرلاین د ملاتړو سیمه وه، سفرونه وکړل. یاد مشران په شمال کې د یورکشایر، شفیلډ ، لیډز، هالفاکس او د برډفورډ صنعتي سیمو او همدارنګه په لوېدیځ کې بریسټول، مانچسټر او لیورپول ته لاړل. په دې وخت کې سیسل روډز د هغه څه لپاره تیاری نیوه چې وروسته د ناورین زېږوونکي یرغل په نامه وپېژندل شو. د چمبرلاین له سخت مخالفت سره سره، سیسل روډز د ټرانسوال پر بویر

جمهوریت یرغل وکړ. که دغه پېښه نه وای شوې، ښایي چمبرلاین د افریقایي مشرانو خبرو ته غوږ نه وای ایښی. قبایلي مشران د نومبر په شپږمه یو ځل بیا لندن ته لاړل. د یوه ژباړن په وسیله د چمبرلاین او یادو مشرانو ترمنځ د خبرو جزییات دا ډول وو:
چمبرلاین: زه به ستاسو د سیمو په اړه خبرې وکړم، د اوسپنې پټلۍ او د هغه قانون په اړه به وغږېږم چې ستاسو په سیمه کې باید عملي شي... اوس اجازه راکړئ چې نقشه وګورو.. موږ به د اوسپنې پټلۍ د غځولو لپاره یوه برخه ځمکه په کنټرول کې واخلو.
خاما: زه دا وایم، که ښاغلی چمبرلاین دا ځمکه ځان ته شخصي هم واخلي، موږ کوم اعتراض نه لرو.
چمبرلاین: نو هغوی ته ووایاست چې زه په خپله داوسپنې پټلۍ د یوه کس تر نظر لاندې چې هلته به یې ولېږم، جوړوم او هر څه چې ما لازم ګڼل، وبه شي او که د هغوی ترمنځ کوم ارزښتمن شی و، نو جبران به یې کړو.
خاما: غواړم پوه شم چې د اوسپنې پټلۍ به څنګه او له کوم ځایه تېرېږي؟
چمبرلاین: دا به د هغه له قلمرو څخه تېرېږي، خو شاوخوا یې باید کټارې ولګول شي او موږ به کومه ځمکه ولکه نه کړو.
خاما: زه ډاډه یم چې تاسو کوم کار کوئ، نو داسې یې وبوله چې زه یې د ځان لپاره کوم او له ما سره به په دې برخه کې مناسب چلند کوئ.
چمبرلاین: زه ستاسو د ګټو ملاتړ او ساتنه کوم.
د دې لیدنې په سبا «ایډوارد فیرفیلډ» د مستعمراتو ادارې له لوري د شوې پرېکړې جزییات خپاره کړل: «د قبایلو درې مشران هر یو: خاما، سېبل او باتون به داسې هېواد ولري چې د پخوا په څېر به د مَلکې تر تحت الحمایې لاندې ژوند کوي. ملکه به خپل یو استازی ټاکي چې له هغوی سره به اوسېږي. مشران به د پخوا په څېر په خپلو سیمو کې واکمن وي.» د دریوو قبایلي مشرانو پر وړاندې د روډز غبرګون د اټکل وړ و. هغه خپل یوه مامور ته په ټیلګرام کې ولیکل: «زه دغو دریو بومیانو ته د تسلیمۍ سر نه ټیټوم.» یادو افریقایي مشرانو په حقیقت کې په خپله خاوره کې ارزښتناکې سرچینې لرلې چې له روډز څخه یې د هغو ساتنه کوله او وروسته یې د برېټانیا د غیر مستقیم استعمار په واسطه خوندي کړې. په نولسمه پېړۍ کې د تسوانا ایالتونو مشرانو د سیاسي بنسټونو یوه هسته تشکیل کړه. دا بنسټونه د افریقا جنوب صحرا د نورو بنسټونو په پرتله له سیاسي مرکزیت څخه برخمن وو او سیاسي پرېکړې د ډله ییزې تصمیم نیونې پر مټ ترسره کېدې، چې کولای شو د پلورالېزم ابتدایي بڼه یې وګڼو.

څرنګه چې د مګناکارتا منشور بارونیانو ته د تصمیم نیونې زمینه برابره او د انګرېز پاچاهانو واکونه یې محدود کړل، دغه شان د تسوانا سیاسي بنسټونو او په ځانګړې توګه 'کګوتلا' هم سیاسي مشارکت تشویق او د قبایلي مشرانو واکونه یې محدود کړل. د سوېلي افریقا انټراپالوجېست یا انسان پېژندونکی «ایساک شاپرا» د کګوتلا کار او څرنګوالی داسې بیانوي:«د قبایلو د تګلارې اړوند ټول موضوعات په کګوتلا کې د بالغو کسانو د یوې عمومي غونډې (جرګې) له لارې څېړل کېږي. دا ډول غونډې په وقفه یي بڼه ترسره کېږي. هغه مسایل چې دلته پرې بحث کېږي، قبیلوي دعوې او لانجې، د قبیلې او د هغه د خپلوانو شخړې، د نویو جزیو ټاکل، د نویو دندو او مسوولیتونو وېش، د قبیلې د مشر له لوري د نویو رسمي فرمانونو اعلان او ... نور دي. د قبیلوي جرګې لپاره دا یوه ناپېژندل شوې خبره ده چې د مشر له پرېکړو او خبرو سرغړونه وکړي. دا چې هر څوک حق لري چې په جرګه یا غونډه کې خپل نظر څرګند کړي، نو د قبیلې مشر کولای شي چې د خلکو احساسات په ښه توګه درک کړي.»

پر کګواتلا سربېره، د تسوانا قبایلي حکومتي جوړښت موروثي نه و، بلکې د ټولو هغو کسانو پر مخ د مشرۍ دروازه پرانیستې وه چې وړتیا یې لرله. د 'جان کامراف' په نامه یو بل انټراپالوجېست د تسوانا د نورو ایالتونو سیاسي تاریخ مطالعه او څېړلی دی. هغه وایي که څه هم په تسوانا کې د واک د میراثي کېدو په اړه روښانه قوانین موجود و، خو په عمل کې یاد قوانین داسې تفسرېږي چې خراب مشران له واکه لرې وساتل شي او اهل کسانو ته اجازه ورکړل شي چې د قبایلو مشري پر غاړه واخلي. هغه زیاتوي چې د قبیلې د مشرۍ مقام یوازې یو نوم و، چې یوازې د هڅو او وړتیا پر اساس ترلاسه کېده. د تسوانا د خلکو ترمنځ دا متل چې وایي «پاچا د خلکو په برکت پاچا دی» ښیي چې دلته مشروطه پاچاهي واکمنه وه. قبایلي مشرانو د لندن تر سفر وروسته له برېتانیا څخه د ازادۍ او د خپلو بنسټونو د ساتلو لپاره خپلو هڅو ته دوام ورکړ. هغوی په بچوانالنډ کې د اوسپنې پټلۍ د جوړولو چارې انګرېزانو ته وسپارلې، خو د ژوند په بېلابېلو برخو او په ځانګړې توګه په سیاسي او اقتصادي برخو کې یې د هغوی د مداخلې مخه ونیوله. هغوی د رېل کرښې د جوړېدو مخالف نه و او نه یې هم په هغه دلیل د رېل کرښې مخالفت کاوه چې د اتریش-هنګري او د روسیې واکمنانو کاوه. هغوی پوهېدل، تر څو چې تر استعمار لاندې وي، د اوسپنې پټلۍ به هم د انګرېزانو د نورو سیاستونو په څېر بچوانالنډ ته هېڅ راز پرمختګ په برخه نه کړي. د کویټ ماسیر تجربه چې له ۱۹۸۰ څخه تر ۱۹۹۸ کاله پورې د خپلواکې تسوانا ولسمشر و، د دې موضوع څرنګوالی

په ښه توګه بیانوي. ماسیر په ۱۹۵۰ مه لسیزه کې یو کار پنځوونکی بزګر و. هغه د جوارو د کښت لپاره یو نوی تکنیک رامنځته کړ او له پولې هاخوا په سوېلي افریقا کې یې له 'ورایبورګ میلینګ شرکت'[۱] سره د خپلو تولیداتو د پلور په اړه یوه هوکړه وکړه. ماسیر د بچوانالنډ په لوبیټس کې د اورګاډي سټېشن مسوول ته ورغی او هغه ته یې وویل چې ورایبورګ ته د محصولاتو د لېږد لپاره ورته دوه واګونونه په کرایه ورکړي. د سټېشن مشر د هغه غوښتنه رد کړه، خو ماسیر خپل یو سپین پوستی ملګری هغه ته واسطه کړ. د سټېشن مشر زړه نا زړه ومنله، خو له ماسیر څخه یې د سپین پوستو په پرتله څلور چنده لوړه کرایه غوښته. ماسیر له دې کاره تېر شو او دې نتیجې ته ورسېد چې:دا یوازې قوانین نه وو چې افریقایان یې پر ځمکو له مالکیت یا د سوداګرۍ د جواز له لرلو منع کول، بلکې په خپله سپین پوستو عملاً تور پوستي په بچوانالنډ کې له هر ډول کاروبار او پرمختګ څخه را ګرځولي وو. په ټوله کې قبایلي مشران او د تسوانا خلک خوشبخته وو. پر دې ټولو ناخوالو سربېره، هغوی بریالي شول چې د رودز له یرغله ځان وژغوري. دا چې بچوانالنډ د انګرېزانو لپاره لومړیتوب نه و، نو هلته یې خپل لاسپوڅی حکومت رامنځته کړ او همدا لامل دی چې د سیریلیون په څېر هلته خبیثه کړۍ دومره وده ونه کړه. هغوی دغه راز د سوېلي افریقا په څېر د ارزانه کارګرو له استثمار څه هم خوندي پاتې شول.

د استعمار لومړنۍ مرحلې د ټولو هېوادونو لپاره حساسه مقطعه او یوه داسې برخلیک ټاکونکې دوره وه چې د ملتونو پر سیاسي او اقتصادي پراختیا یې ژورې او اوږد مهاله اغېزې وښندلې. څرنګه چې په نهم څپرکي کې مو ولوستل، زیاتره افریقایي ټولنې د جنوبي امریکا او جنوبي اسیا د ټولنو په څېر، د استعمار په دوران کې د سختو زیېښونکو بنسټونو شاهدې وې. خو په تسوانا کې خلکو هم د لاسپوڅي رژیم یا غیر مستقیم استعمار د دوام او هم د رودز د یرغل چې ممکن د دې خاورې په اشغال سره یې ناورین رامنځته کړی وای، مخنیوی وکړ. دا د بخت خبره نه وه، بلکې دا یو ځل بیا د تسوانا د خلکو په لاس د جوړ شویو بنسټونو او د استعمار په پایله کې د رامنځته شوې حساسې مقطعې په وړاندې د غبرګون پایله ده. دریوو قبایلي مشرانو د عمل ابتکار په لاس کې واخیست او لندن ته په تګ سره یې خپل بخت او برخلیک بدل کړ. هغوی څکه په دې کار کې بریالي شول چې د افریقا جنوبي صحرا د نورو مشرانو په پرتله یې د اقتدار یو نامعموله درجه لرله او دا اقتدار د سیاسي مرکزیت له برکته و چې د تسوانا قبایلو رامنځته کړی و. د استعمار په پای ته رسېدو سره یوې بلې حساسې مقطعې

---

[۱] Vryburg Milling

د بوتسوانا په پرمختګ او بریالیتوب کې مهم رول ولوباوه، ځکه دغې پېښې بوتسوانا ته فرصت ورکړ چې پرانیستي بنسټونه رامنځته کړي. کله چې په ۱۹۶٦ کال کې بچوانالنډ د بوتسوانا په نامه خپلواکي اعلان کړه، د دریوو قبایلي مشرانو خاما، باتون او سېبل له نېکمرغه بریالیتوبونو څخه لسیزې تېرې شوې وې. برېتانیا په بچوانالنډ کې د خپلې مداخلې پر مهال ډېره ناچیزه پانګونه وکړه. بوتسوانا د خپلواکۍ په لومړیو کلونو کې د نړۍ د بېوزلو هېوادونو په ډله کې و چې یوازې ۱۲ کیلو متره پوخ سړک یې درلود، د ټول نفوس په کچه یې ۲۲ تنه لسانس او ۱۰۰ تنه د دولسم ټولګي فارغین لرل. تر دې هاخوا نور ټول هېواد د نامبیا او رودزیا د سپین پوستو په انحصار کې و چې دواړو له تورپوستو افریقایانو سره دښمني لرله. ډېرو لږو کسانو به دا فکر کاوه چې بوتسوانا به ښه ورځ ووینې، خو تر خپلواکۍ وروسته د ۴۵ کلونو په ترڅ کې دغه هېواد چټکه او بېسارې اقتصادي وده تجربه کړه. نن ورځ بوتسوانا د سړي سر کلني عاید په برخه کې د افریقا جنوبي صحرا کې تر ټولو مخکې هېواد دی او د ختیځې اروپا له مخ پر ودې هېوادونو لکه استونیا او هنګري او په لاتینه امریکا کې له تر ټولو بریالي هېواد کاستاریکا سره په یو ردیف کې قرار لري. خو بوتسوانا څنګه وکولای شول چې دا طلسم مات کړي؟ تر خپلواکۍ وروسته د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو د رامنځته کولو د چټکې پروسې پر مټ! تر دې وروسته بوتسوانا اوس یو ډیموکراټیک هېواد دی؛ رقابتي او منظمې ټاکنې ترسره کوي او تر اوسه یې هېڅ کورنۍ جګړه او پوځي مداخله نه ده لیدلې. دولت داسې اقتصادي بنسټونه رامنځته کړل چې د مالکیت حقونه یې خوندي، اقتصادي ثبات یې تضمین او د بازار نظام پر بنسټ پرانیستی اقتصاد یې حمایه او تشویق کړ.
خو دلته یوه ننګوونکې پوښتنه دا ده چې افریقایي هېواد بوتسوانا څنګه وکولای شول چې با ثباته ډیموکراسي، پراخ بنسټه نظام او پرانیستي اقتصادي بنسټونه ساز کړي، په داسې حال کې چې نور افریقایي هېوادونه بر عکس پر شا لاړل؟ دې پوښتنې ته د ځواب لپاره باید پر دې پوه شو چې د استعمار تر پای ته رسېدو وروسته د رامنځته شوې حساسې مقطعې پر وړاندې د بوتسوانا د هغه وخت بنسټونو غبرګون څه ډول و؟ د افریقا د جنوبي صحرا په زیاترو سیمو لکه زیمبابوې او سیریلیون کې، خپلواکي هغه فرصت و چې له لاسه ووت او بېرته هماغه د استعمار د وخت زبېښونکو بنسټونو یو ځل بیا ځان را ژوندی کړ. په بوتسوانا کې د استقلال لومړنیو مرحلو د هغو پخوانیو عواملو له امله چې د تسوانا تاریخي بنسټونو رامنځته کړي وو، متفاوت رول ولوباوه. بوتسوانا په دې دوره کې د پرتمین انقلاب په جریان کې برېتانیا ته ورته وضعیت درلود. برېتانیا د تیودوریانو تر واکمنۍ لاندې د چټک سیاسي مرکزیت خاوند شوه

او له مګناکارتا او د پارلمان له سنت څخه برخمنه وه، چې تر لږ تر لږه يې د پاچاهانو واکونه محدود او يوه اندازه پلوراليزم ته يې لار هواره کړه. بوتسوانا هم يوه اندازه سياسي مرکزيت او همدارنګه نسبتاً کثرت پاله قبيلوي بنسټونه لرل، چې د استعمار په دوره کې زيانمن نه شول. بريتانيا د پرتمين انقلاب پر مهال له يوه پراخ او ستر ايتلاف څخه چې په اتلانتيک کې فعال سوداګر، صنعتکاران، شتمن، کاروباريان او نورې ډلې په کې شاملې وې، برخمنه وه. بوتسوانا هم د خلکو د حقونو د خونديتابه په برخه کې له دغسې يوه ايتلاف څخه برخمنه وه. په دې ايتلاف کې د تسوانا قبايلي مشران او نور نخبګان وو چې په لويو اقتصادي فعاليتونو يعنې په کرنې او مالدارۍ کې بوخت وو. که څه هم په تسوانا کې ځمکو اشتراکي بڼه لرله، خو مالداري په خصوصي مالکيت کې شامله وه او واکمنې طبقې د مالکيت د حقونو بشپړ ملاتړ کاوه. البته په دې ټولو مواردو کې د تاريخ نا اټکل شوې پېښې له پامه نه شي غورځېدای. که د بريتانيا نوي پاچا او د پارلمان مشرانو پرتمين انقلاب د واک د غصب او انحصار لپاره د وسيلې په توګه کارولی وای، نو نتيجه به يې اوس بل ډول وه. همدارنګه که بوتسوانا د خاما يا کويټ ماسير په څېر مشران نه لرلای، نو ښايي اوس به يې وضعيت بل ډول و. بوتسوانا تر خپلواکۍ وروسته داسې بنسټونه په ميراث يوړل، چې تر خپلواکۍ وړاندې يې د قبايلي مشرانو واکونه محدود او هغوی يې د خلکو په وړاندې مسوول کړي وو. که څه هم تسوانا په افريقا کې يوازينی هېواد نه و، چې تر خپلواکۍ مخکې يې داسې بنسټونه لرل، خو په دې برخه کې يوازينی هېواد ګڼل کېږي چې دغه بنسټونه يې د استعمار له اغېزو خوندي وساتل. بريټانويانو هلته مستقيم حضور نه درلود. بچوانالنډ په سوېلي افريقا کې له ماوکينګ څخه اداره کېده او يوازې په ۱۹۶۰ مه لسيزه کې چې خپلواکۍ ته د انتقال دوره وه، ګابرون ته د پلازمېنې د لېږد مسئله مطرح شوه. د نوې پلازمېنې او جوړښتونو رامنځته کول د بومي بنسټونو د له منځه وړو په معنا نه وو، بلکې د هماغه پخواني جوړښت پر اساس بنا شول، لکه ګابرون چې جوړ شو او دغه راز نوی کګوتلا هم تاسيس شو. د خپلواکۍ ګټلو مبارزه هم نسبتاً يوه سازمان شوې چاره وه. د خپلواکۍ مبارزه د بوتسوانا د ډيموکراټيک ګوند (بي ډي پي) له لورې چې په ۱۹۶۰ کال کې د کويټ مساير او سريت خاما له لورې تاسيس شوی و، رهبري کېده. خاما د «درېيم پاچا خاما» لمسی و او د هغه لومړی نوم «سريتس» د «سرېښناکه خټه» په معنا دی. دا ربښتيا هم يو ډېر ځانګړی نوم و. خاما ته د نګواتو ايالت مشري په ميراث پاتې وه او د تسوانا زياتره قبايلي مشران، مخور او نخبګان د هغه له ګوند سره يو ځای شول. دا چې انګرېزان د بوتسوانا نيواک ته ډېر علاقمند نه وو، نو ځکه هلته د بازار موندنې بورډ په

نامه زیښښونکي بنستیونه جوړ نه شول. د بوتسوانا ډیموکراټیک ګوند په ۱۹۶۷ کال کې د غوښې کمیسیون جوړ کړ. دغه کمیسیون د مالدارانو د زیښناک پر ځای، د مالدارۍ د سکتور د ودې په برخه کې محوري رول ولوباوه، د څارویو د ساري ناروغیو د مخنیوي لپاره یې اقدام وکړ او د غوښو صادرات یې پراخ کړل، چې دا چاره له یوې خوا د اقتصادي پراختیا لامل شوه او له بل لوري یې د پرانیستو اقتصادي بنستونو ملا ور وتړله. د بوتسوانا لومړنۍ اقتصادي وده د غوښې پر صادراتو ولاړه وه، خو کله چې هلته الماس کشف شول، وضعیت په ډراماتیک ډول بدل شو. په بوتسوانا کې د طبیعي سرچینو مدیریت د نورو افریقایي هېوادونو په پرتله ډېر متفاوت و. د استعمار په وخت کې د تسوانا قبایلي مشرانو په بچوانالنډ کې د کانونو اکتشاف منع کړی و، ځکه پوهېدل چې که اروپایان دلته قیمتي ډبرې او کانونه پیدا کړي، نو خپلواکي او ازادي به یې په خطر کې شي. د الماسو لومړنی ستر کان په نګواتا یعنې د خاما په اصلي ټاټوبي کې کشف شو. د کان تر کشف مخکې خاما په قانون کې د تعدیل له لارې تر ځمکې لاندې طبیعي سرچینې د ملت شتمنۍ وګڼله. د دې قانون له مخې دا تضمین شوه چې الماس به په بوتسوانا کې د نا انډولۍ لامل نه شي. یاد قانون همدا راز د دولت د سنټرالیزېشن پروسې په پیاوړتیا کې هم مرسته وکړه، ځکه چې دولت کولای شول چې د الماسو عواید د یوې موډرنې حکومتي بیروکراسۍ، زېربنا او د عصري تعلیمي نظام په رامنځته کولو باندې ولګوي. د سیریلیون په ګډون د افریقا په ګڼو نورو برخو کې د الماسو او نورو قیمتي ډبرو کشف د بېلابېلو ډلو ترمنځ د سختو شخړو او دوامدارې کورنۍ جګړې لامل شو او په دې سیمه کې د الماسو پر سر د سختې جګړې له امله، د «خونړي الماس» اصطلاح د خلکو ترمنځ دود شوه. د کانونو د قوانینو په برخه کې اصلاحات د خاما د تګلارې یوازینۍ برخه نه وه، بلکې د استعمار د وخت د ۱۹۶۵ کال د قبایلي چارو قانون هم بالاخره د مقننه جرګې له لوري تصویب شو او په ۱۹۷۰ کال کې د یاد قانون په تعدیل سره د قبایلي مشرانو لپاره د ځمکو د تخصیص حق لغوه شو او ولسمشر ته دا واک ورکړل شو چې د اړتیا پر مهال قبایلي مشران له دندې ګوښه کړي، چې په دې توګه دغه تحول د سیاسي مرکزیت له دوام او پیاوړتیا سره مرسته وکړه. د سیاسي مرکزیت یوه بله ځانګړنه دا وه چې هېواد یو موټی شو، مثلا؛ د قانون له مخې تسوانایي او انګلیسي په ښوونځي کې رسمي ژبې ومنل شوې. بوتسوانا نن ورځ د بېلابېلو رنګونو او ټبرونو هېواد دی، په داسې حال کې چې نور افریقایي هېوادونه له ژبنیو، توکمیزو او مذهبي توپیرونو کړېږي. دا د دولت پالیسي وه چې په ښوونځیو کې یې په دواړو انګلیسي او تسوانایي ژبو د زده کړې اسانتیاوې برابرې کړې، خو د قومونو او توکمونو ترمنځ د شخړو

مخه ونیول شي. په تسوانا کې وروستۍ سر شمېرنه چې په ۱۹۴٦ کال کې تر سره شوې وه، ښيي چې په دې هېواد کې ګڼ هویتونه او قومونه ژوند کوي. مثلاً؛ په نګواتا کې یوازې ۲۰ سلنه اصلي نګواتویانو ژوند کاوه. که څه هم هلته د تسوانا نور قبایل هم اوسېدل، خو د غیر تسوانايي وګړو شمېر هم زیات وو چې اصلي ژبه یې سیټسوانایي نه وه. تر خپلواکۍ وروسته د سیرتس خاما، کویټ ماسیر او د بوتسوانا ډیموکراټیک ګوند له لوري د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو په لور د بوتسوانا سوق کولو د پامور اقتصادي پرمختګ له ځان سره درلود. کله چې په ۱۹۷۰ یمه لسیزه کې د بوتسوانا الماس نړیوالو بازارونو ته لار وموندله، کورنۍ جګړه رامنځته نه شوه، بلکې د دولت لپاره یې ځواکمنې سرچینې رامنځته او دغه سرچینې د عامه خدماتو په برخه کې پر پانګونې ولګول شوې. په بوتسوانا کې د دولت پر وړاندې د بلوا او جګړې ګواښونه او انګېزې ډېرې کمې وې. پرانیستو سیاسي بنسټونو په ټولنه کې سیاسي ثبات ټینګ او د پرانیستو اقتصادي بنسټونو ملا یې ور وتړله. د خبیثه کړۍ برعکس چې په ۱۱ څپرکي کې مو پرې خبرې وکړې؛ پرانیستي اقتصادي بنسټونه د پرانیستو سیاسي بنسټونو دوام او موثریت یقیني کوي. بوتسوانا ځکه د طلسم په ماتولو کې بریالۍ شوه چې تر خپلواکۍ وروسته یې حساسه مقطعه وپېژندله او پرانیستي بنسټونه یې رامنځته کړل. د بوتسوانا ډیموکراټیک ګوند او سنتي مشرانو، په ځانګړې توګه په خپله خاما ونه غوښتل، چې د زبېښونکو او استبدادي بنسټونو په رامنځته کولو سره ځان د خلکو په بیه شتمن کړي.

په سوېل کې د زبېښناک پای

د ۱۹۵۵ کال د ډسمبر لومړۍ وه. د الاباما د مونګومري ښار پولیس جلب صادروي او د تورن د نیولو وخت د ماښام ٦:۰٦ ثبتوي. د بس ډریور 'جېمز بلک' له ستونزې سره مخ کېږي او پولیسو ته زنګ وهي. دوه تنه پولیس افسران «ډې» او «مکسن» د پېښې ځای ته رسېږي. هغوی په خپل راپور کې ولیکل:«موږ ته ټیلیفون وشو او کله چې د پېښې ځای ته ورسېدو، د بس ډریور وویل چې هغه له یوې تور پوستې ښځې سره په جنجال اخته شوی. هغه وویل دغه ښځه په بس کې د سپین پوستو لپاره پر ځانګړو شوو څوکیو ناسته ده او له خپل ځایه نه پاڅېږي. موږ هم هغه ولیده. د بس ډریور د پولیسو پر جلب لاسلیک وکړ. روزا پارکس (سي ایف) د مونګومري ښار د قوانینو د شپږم څپرکي د یوولسمې مادې پر نقض تورنه شوې وه.» د الاباما د جېم کرو قوانینو له مخې د کلیولنډ لین په بسونو کې د سپین پوستو لپاره پر ځانګړې شوي سیټ باندې د روزا پارکس ناسته یو جرمي عمل و. پارکس د محکمې پر څلور ډالره لګښت سربېره، لس ډالره نغدي جریمه شوه. پارکس عادي ښځه نه وه. هغه د تور پوستو د

پرمختګ ملي ټولنې «NAACP» د مونګومري څانګې منشي وه چې د امریکا په سوېلي ایالتونو کې د تبعیض او بنسټونو د اصلاح په برخه کې یې اوږده مبارزه کړې وه. د هغې نیولو د «بسونو پرېکون» په نامه پراخ اعتراضونه را وپارول، چې د دې خوځښت په سر کې مارتین لوتر کینګ و. د ډسمبر په درېیمه کینګ او نورو تور پوستو مشرانو د 'بسونو همغږې پرېکون' تنظیم کړ او ټولو تور پوستو ته وویل شول چې د مونګومري په بسونو کې تګ راتګ و نه کړي. دا یو بریالی پرېکون و، چې د ۱۹۵۶ کال د ډسمبر تر شلمې پورې یې دوام وکړ. دغه پرېکون سبب شو چې د امریکا متحده ایالتونو ستره محکمه په الاباما کې د تور پوستو او سپین پوستو لپاره په بسونو کې د جلا ځایونو په اړه قانون لغوه کړي. د مونګومري د بسونو پرېکون د متحدو ایالتونو په سوېل کې د مدني حقونو غورځنګ لپاره ډېر ارزښت درلود. دا غورځنګ د هغو پېښو د لړۍ او بدلونونو یوه برخه وه چې بالاخره په سوېل کې د طلسم ماتېدو او په بنسټونو کې د اساسي بدلون لامل شو. لکه څرنګه چې په دولسم ځېرکي کې مو ولیدل، په سوېلي ایالتونو کې ځمکوالو واکمنانو تر کورنۍ جګړې وروسته د پخوا په څېر د زبېښنونکو سیاسي او اقتصادي بنسټونو پر بیا جوړولو لاس پورې کړ. که څه هم د دغو بنسټونو ځیني عناصر له منځه لاړل، لکه مریتوب منع شو، خو په جنوب کې یې پر اقتصادي انګېزو او هوساینې منفي اثرات پرېښودل. هغه مهال د امریکا جنوبي ایالتونه د نړۍ د یو شمېر نورو هېوادونو په نسبت په مراتبو بېوزله وو. خو په ۱۹۵۰ مه لسیزه کې د سوېلي ایالتونو په بنسټونو کې بدلون دغه سیمه د چټکې ودې په لور خوځوله. هغه زبېښنونکي بنسټونه چې د امریکا په سوېل کې له منځه یووړل شول، د بوتسوانا تر خپلواکۍ مخکې زبېښنونکو بنسټونو سره متفاوت و. هغه حساسه مقطعه چې د دې بنسټونو له منځه وړلو ته یې زمینه برابره کړې وه، هم متفاوته وه. خو په ورته وخت کې ترمنځ یې څو وجوهات هم وو. له ۱۹۴۰ مې لسیزې وروسته هغه کسان چې د زبېښنونکو بنسټونو او تبعیض له اړخه ډېر زیانمن وو لکه روزا پارکس، د دې ناخوالو پر وړاندې د مبارزې لپاره تر پخوا لا ډېر منسجم او منظم شول. په ورته وخت کې د متحده ایالتونو سترې محکمې او فدرالي حکومت بالاخره په سوېل کې د زبېښنونکو بنسټونو د اصلاح او بدلون لپاره اقدامات پیل کړل. د جنوب سیاسي بنسټونو هم تر کورنۍ جګړې مخکې او هم وروسته، څرګند اقتصادي منطق درلود چې د سوېلي افریقا له اپارتاید رژیم سره یې دومره توپیر نه و: سترو فارمونو او ځمکو ته د ارزانه کاري قوې برابرول. خو له ۱۹۵۰ مې لسیزې وروسته دغه منطق مخ په زوال شو، دلیل یې دا و چې د دویمې نړیوالې جګړې له امله له جنوب څخه د تور پوستو د مهاجرت پراخه لړۍ پیل شوې وه. په ۱۹۴۰ مې او

۱۹۵۰ مې لسیزه کې د یادو کډوالو شمېر په اوسط ډول ۱۰۰ زرو تنو ته رسېده. په ورته وخت کې په سوېل کې د کرنې په برخه کې د نوې ټکنالوژۍ ترویج په کروندو کې د ډېر کاري ځواک یا بشري قوې اړتیا ورځ تر بلې کموله. د سترو ځمکو زیاتره کروندګر به د پنبې ټولولو لپاره استخدامېدل. په ۱۹۵۰ کال کې د جنوب کابو ټوله پنبه د لاس په واسطه راټولېده. په ۱۹۶۰ کال کې د الاباما په لویو ښارونو، د لویزینا او میسیسي پي ایالتونو کې کابو له نیمايي زیات تولیدات میکانیزه شول. کله چې په جنوب کې د تور پوستو استثمار سخت شو، نو د سترو ځمکوالو تقاضا هم ورته کمه شوه او له همدې امله وه چې په جنوب کې واکمنې طبقې ته د زبېښونکو سیاسي بنسټونو د دوام لپاره پلمه له منځه لاړه. البته دا په دې معنا نه وه چې هغوی په خپله خوښه د بنسټونو بدلون ته غاړه ږدي، بلکې د فدرالي حکومت او د سوېل د تورپوستو یوه ایتلاف دې ته زمینه برابره کړه چې د استثمار پر وړاندې او د مدني ازادیو د خوندیتابه لپاره مبارزه وکړي، چې پایله کې په جنوب کې د اقتصادي ودې پر وړاندې پراته خنډونه له منځه یووړل شول. د بدلون او اصلاحاتو مهم خوځښت د مدني حقونو له غورځنګ څخه سرچینه اخیسته. تور پوستو په جنوب او په ځانګړې توګه په مونګومري کې په خپل قوت او مبارزې سره وکولای شول چې زبېښونکي بنسټونه چلنج کړي او په دې برخه کې تر ټولو پیش قدمه شي. خو هغوی په دې کار کې یوازې نه وو، ځکه چې جنوب له متحده ایالتونو جلا نه و او د جنوب واکمنان د ګواتیمالا د واکمنې طبقې په څېر خپلواک نه و. جنوب د امریکا متحده ایالتونو د یوې برخې په توګه د امریکا د اساسي قانون او فدرالي قوانینو تابع و. بالاخره د امریکا سترې محکمې او حکومت په جنوب کې د بنسټیزو اصلاحاتو ملاتړ وکړ. د دې ملاتړ اغېز دا و، چې د مدني حقونو غورځنګ وکولای شول چې تر جنوبي ایالتونو هم د باندې غږ ورسوي او د فدرالي دولت له لوري یې په حرکت راولي. د جنوبي ایالتونو په بنسټونو کې بدلون او اصلاحات په ۱۹۴۴ کال کې د سترې محکمې تر پرېکړې وروسته د فدرالي دولت له لوري پیل شول. سترې محکمې په همدې کال کې هغه قانون لغوه کړ چې له مخې یې په جنوبي ایالتونو کې په مقدماتي ټاکنو کې یوازې سپین پوستو ګډون کولای شوای. په جنوب کې د بنسټونو د اصلاح په پروسه کې فدرالي قوانینو محوري رول ولوباوه. په ۱۹۵۷ کال کې د مدني حقونو د لومړني قانون د تصویب په غبرګون کې ستړام تارمونډ چې په جنوب کې د فدرالي حکومت د مداخلې مخالف و او بیا وروسته سناتور شو؛ ۲۴ ساعته او ۱۸ دقیقې یې له وقفې پرته اعتراضي ویناوې او غونډې وکړې، څو د قانون د تصویب مخه ونیسي او یا هم لږ تر لږه یې د تصویب پروسه وځنډوي. هغه په خپلو ویناوو کې د ازادۍ

اعلامیې له لوستلو نیولې تر بېلابېلو ټیلیفونونو چې کول یې، د دې کار مخالفت وکړ، خو ځای یې ونه نیوه. د ۱۹۵۷ کال قانون په ۱۹٦۴ کال کې د مدني حقونو پر قانون بدل شو چې پر اساس یې په ټولو ایالتونو کې هر راز توکمیز توپیر غیر قانوني اعلان شو. د ټاکنو په اړه د ۱۹٦۵ قانون د تور پوستو لپاره ټول هغه شرایط چې د رایې ورکونې لپاره ورته وضعه شوي وو، لکه- سواد لرل، د مالیاتي توانایي او نور- لغوه شول. د دې قانون له مخې همدا راز پر ایالتي ټاکنو مرکزي دولت ته د لا ډېر نظارت حق ورکړل شو. دغه ټول بدلونونه د جنوبي ایالتونو په بنسټونو کې د اصلاحاتو او سمونو له برکته وو. مثلاً؛ په ۱۹٦۰ کال کې په میسیسي پي کې یوازې ۵ سلنه پر شرایطو برابرو تور پوستو په ټاکنو کې ګډون کړی و، خو په ۱۹۷۰ کال کې دا شمېره ۵۰ سلنې ته ورسېده. په الاباما او کارولینا ایالتونو کې په ۱۹٦۰ کال کې ټولو ۱۰ سلنه رایه ورکوونکو په ټاکنو کې برخه اخیستې وه، په داسې حال کې چې په ۱۹۷۰ کال کې دا کچه ۵۰ سلنې ته لوړه شوه. په ټاکنیز نظام کې دغه بنسټیز بدلون په ملي او محلي کچه بدلونونه له ځان سره لرل. تر ټولو مهمه دا چې په جنوب کې د تبعیض امیزه او زبېښونکو بنسټونو د دوام په اړه د واکمن ډیموکراټ ګوند چې تارمونډ یې هم غړی و، دریځ بدل شو او هغه هم د دې بدلون ملګری شو. وروسته په اقتصادي بنسټونو کې د پراخو بدلونونو لپاره لار پرانیستل شوه. په ۱۹٦۰ مه لسیزه کې تر بنسټي بدلونونو مخکې په جنوب کې د نساجۍ فابریکو یوازې ۵ سلنه کارکوونکي تور پوستان وو، خو د مدني حقونو قانون دا نا انډوله وضعیت پای ته ورساوه. په ۱۹۷۰ کال کې دا کچه ۱۵ سلنې او په ۱۹۹۰ کال کې ۲۵ سلنې ته پورته شوه. په اقتصادي برخه کې د تور پوستانو پر وړاندې تبعیض مخ په کمېدو شو، په تعلیمي برخو کې ورته اسانتیاوې او فرصتونه زیات شول او په پایله کې په جنوب کې د کار بازار رقابتي بڼه خپله کړه. په جنوب کې د پرانیستو بنسټونو په جوړېدو سره اقتصادي پرمختګونه هم چټک شول. په ۱۹۴۰ کال کې په جنوبي ایالتونو کې د سړي سر کلنی عاید د نورو ایالتونو په نسبت ۵۰ سلنه و، خو د ۱۹۴۰ مې لسیزې په پای او د ۱۹۵۰ مې لسیزې په سر کې په وضعیت کې بدلون راغی. د بوتسوانا په څېر د امریکا متحده ایالتونو کې هم د ستونزې د حل کیلي، د سیاسي او اقتصادي بنسټونو پرانیست کول و. په جنوبي ایالتونو کې دغه بدلون د زبېښونکو بنسټونو او د ډیموکراټانو د یو ګوندي نظام په پایله کې چې تورپوستي یې سخت کړولي او ځورولي وو، سر راپورته کړ. موجوده بنسټونو یو ځل بیا د بدلون مسیر په نښه کړ.

د چین بیا ظهور

په چین کې د ماوو زیدونګ «Mao Zedong» په مشرۍ کمونېست ګوند بالاخره د شیانکای شېک په مشرۍ ملتپال رژیم را نسکور کړ او د اکتوبر په لومړۍ د «چین د خلکو جمهوریت» اعلان شو. په ۱۹۴۹ کال کې د چین نویو تاسیس شوو سیاسي او اقتصادي بنسټونو سخته زبېښونکې بڼه لرله. په سیاسي لحاظ، دغو بنسټونو د چین د کمونېست ګوند په اډانه کې دیکتاتورشیپه ځانګړنې لرلې. د کمونېستي نظام تر جوړېدو وروسته په چین کې بل هېڅ سیاسي سازمان او جوړښت ته د فعالیت اجازه ور نه کړل شوه. د ماوو تر مرګه پورې (۱۹۷۶) ټول کمونېست ګوند او دولت د هغه په انحصار کې و. د واک دغه ډول په چین کې سخت زبېښونکي سیاسي او اقتصادي بنسټونه وزېږول. ماوو ډېر ژر ملکیتونه ملي کړل او د خصوصي مالکیت ټول ډولونه یې له منځه یووړل. نوموړي هغه ځمکوال او کسان چې د ده په نظر د نظام مخالف و، اعدام کړل. د بازار اقتصادي نظام چورلټ له منځه یووړل شو. د لرو پرتو سیمو خلک په اشتراکي کروندو او ځمکو کې بوخت کړل شول. پیسې او مزد پر «work points» بدل شول چې د توکو په بدل کې پرې راکړه ورکړه ترسره کېده. د سیاسي او اقتصادي فعالیتونو د کنټرول په موخه په ۱۹۵۶ کال کې د هېواد دننه د خلکو د راتګ راتګ لپاره پاسپورټونه جوړ شول چې هېچا د دولت له اجازې پرته په داخل کې چېرته سفر نه شوای کولای. ټولې صنایع په یوه بڼه ملي شوې او ماوو د یوه پنځه کلن پلان پر بنسټ چې له شوروي اتحاد څخه په تقلید جوړ شوی و، د صنعت د پراختیا هڅې پیل کړې. د ماوو رژیم چې پر زبېښونکو بنسټونو ولاړ و، هغه کوله چې د هېواد سرچینې وزبېښي. په سیریلیون کې د بازار موندنې بورډ په څېر، د چین کمونېست ګوند د وریجو او حبوباتو په ګډون ټول کرنیز محصولات انحصار کړل، چې کروندګر یې تر سخت فشار لاندې راوستل. کمونېست ګوند د صنعتي کېدو تر لومړني پلان وروسته په ۱۹۵۸ کال کې د «لوی ټوپ مخ په وړاندې»[1] تر نامه لاندې دویم پنځه کلن پلان معرفي کړ. ماوو اعلان وکړ چې په هر کور کې د اوسپنې د کوچنیو تولیدي فابریکو په جوړېدو سره به د اوسپنې کلنی تولید دوه برابره شي. هغه ادعا وکړه چې چین به په راتلونکو پنځلسو کلونو کې د اوسپنې د تولید په برخه کې له برېټانیا مخکې شي. خو ستونزه دا وه چې دغه هدف ته د رسېدو لپاره هېڅ عملي پلان موجود نه و. دغه هدف ته د رسېدو لپاره د زړو اوسپنو را ټولولو ته اړتیا وه او خلک مجبور وو چې خپل لوښي او حتی کرنیز وسایل- لکه بېلچې او سپارې هم- د اوسپنې د تولید لپاره په فابریکو کې ویلې کړي.

---

[1]Great Leap Forward

هغه کارګران چې ټاکل شوې وه په کروندو کې بوخت کړل شي، خپل کرنیز وسایل به یې ویجاړول او بیا یې په فابریکو کې ویلې کول. د ماوو دغې تګلارې د چین په کلیوالي سیمو کې ناورین زېږوونکې قحطي او لوږه خپره کړه. که څه هم ځیني پوهان دا پېښه هغه مهال په چین کې د رامنځته شوې وچکالۍ له امله ګڼي، خو پر دې هېڅوک سترګې نه شي پټولای چې د ماوو د «ستر خېز مخ په وړاندې» تګلارې له ۲۰ تر ۴۰ میلیونه انسانان د مرګ خولې ته ور کړل. موږ نه پوهېږو چې دا شمېر دقیقاً څومره و، ځکه د هغو ارقامو او معلوماتو را ټولولو ته اجازه نه وه چې د ماوو جنایتونه او ظلمونه یې بربنډول. په دې وخت کې د سرې سر کلنۍ عاید د پخوا په پرتله یو پر څلورمه برخه راټیټ شو. د لوی ټوپ مخ په وړاندې تګلارې یو اغېز دا و، چې د «دینګ شیاپونګ» په څېر کسانو چې د کمونېست ګوند د انقلاب پر مهال یو بریالی جنرال ګڼل کېده او خپل ګڼ کیڼ اړخي مخالفین یې اعدام کړي وو، خپل دریځ بدل کړ. هغه په ۱۹۶۱ کال کې د چین په ګوانژو کې یوې غونډې ته وویل:«مهمه نه ده چې پیشو توره ده او که سپینه، بنه پیشو هغه ده چې موږک ونیولی شي.»

دا مهمه نه وه چې تګلارې کمونېستي بڼه لرله او که نه؛ بلکې چین داسې تګلارو ته اړتیا لرله چې تولید یې تشویق او خلک یې ماړه کړي وای. دینګ ډېر ژر خپلې څرګندونې عملاً په سترګو ولیدې. د ۱۹۶۶ کال د مې پر شپاړسمه ماوو اعلان وکړ چې انقلاب د «بورژوا» له لوري چې غواړي د چین کمونېستي ټولنه رنګه او پانګوالي رامنځته کړي، تر ګواښ لاندې دی. هغه یې په غبرګون کې لوی پرولتاریایي کلتوري انقلاب چې د «کلتوري انقلاب» په نامه پېژندل کېده، اعلان کړ. کلتوري انقلاب شپاړس مهم ټکي لرل، چې لومړی یې داسې و:«که څه هم بورژوا اوس له منځه تللې، خو لا هم هڅه کوي چې د خپلو زړو افکارو، دودونو او د استثمارګرې طبقې د عاداتو له لارې خلک فاسد کړي، د هغوی ذهنیت بدل کړي او لاس و پښې اچوي چې بیا صحنې ته راشي. پرولتاریا باید وینښ اوسي او د هغوی پر وړاندې مبارزه وکړي: دا طبقه باید له ایډیالوژیک پلوه د بورژوازۍ د شته ناخوالو له امله وننګول شي او د ټولنې د بدلون لپاره د پرولتاریا نوي افکار، دودونه، کلتورونه او عادتونه خپل کړي. په اوس وخت کې زموږ هدف دا دی چې په واک کې د واکمنو کپیټلېستانو پر وړاندې مبارزه وکړو او نابود یې کړو، د بورژوازي اکاډمیکې او ایډیالوژیکې ریښې نقد او وچې کړو، ټول استثمارګر طبقات له منځه یوسو، تعلیمي نظام، ادبیات، هنرونه او ټول هغه بنیادي جوړښتونه چې د سوسیالېستي اقتصاد اړتیاوې نه شي ځوابولی، باید نابود کړل شي، څو په دې توګه د یوې سوسیالېستي ټولنې منل کېدو او رامنځته کېدو ته لار پرانېستل شي.»

کلتوري انقلاب هم ډېر ژر د 'لوی توپ مخ په وړاندې' تګلارې په څېر پر اقتصاد او انساني ژوند ویجاړوونکې اغېزې وکړې. په ټول هېواد کې د سور ګارډ ډلګۍ[1] جوړې شوې: د کمونېست ګوند هغه ځوان او علاقمند غړي چې د رژیم مخالفین به یې تصفیه کول. ګڼ کسان ونیول شول، ووژل شول او یا هم لرې سیمو ته تبعید کړل شول. ماوو به په هېواد کې د پراخېدونکي تاوتریخوالي په اړه اندېښنو ته په ځواب کې ویل:«دا هټلر سړی حتی تر دې هم وحشي و. ډېر وحشي. ایا همداسې فکر نه کوئ؟ څومره چې ډېر وژلی شې، هغومره ښه انقلابي یې.»
دینګ د کپیټلېست په تور په ۱۹۶۷ کال کې بندي شو او بیا په ۱۹۶۹ کال کې جیانګ شي ولایت ته تبعید او هلته د ټراکټور جوړونې په یوه فابریکه کې استخدام شو. په ۱۹۷۴ کال کې د نومړي د حیثیت اعاده وشوه او لومړي وزیر ژو اینلای، ماوو وهڅاوه چې دینګ د لومړي وزیر مرستیال وټاکي. په ۱۹۷۵ کال کې دینګ ته د دریوو مهمو ګوندي سندونو د چمتو کولو چارې ور وسپارل شوې چې په اجرا کېدو سره یې نوي بدلونونه رامنځته کېدل. په دې بدلونونو کې د لوړو زده کړو بیا احیا، د صنعت او کرنې په سکتورونو کې د مادي انګېزو هڅول او له ګوند څخه د کیڼ اړخو شړل شامل و. په دې وخت کې د ماوو روغتیایي حالت ناوړه شو او قدرت په زیاتېدونکي بڼه د چپیانو لاس ته پرېوت، کوم چې دینګ شیاپونګ له واک څخه د هغوی د شړلو تصمیم درلود. د ماوو مېرمن جیانګ کینګ او هغې ته درې نور نږدې کسان چې د «څلور کسیز بانډ» په نامه یادېدل، د کلتوري انقلاب او د هغه په ملاتړ د مخالفینو د ځپلو کلک ملاتړي وو. هغوی علاقمند وو چې د کمونېست ګوند تر دیکتاتورۍ لاندې دغې تګلارې ته دوام ورکړي. د اپرېل په پنځمه د 'تیان من' په میدان کې د 'ژو اینلای' د نمانځنې خود جوشه مراسم د حکومت ضد اعتراضاتو باندې بدل شول. څلور کسیز بانډ د لاریون ملامتیا پر دینګ واچوله او یو ځل بیا ټول واکونه ترې واخیستل شول او ګوښه شو. د دې پر ځای چې دینګ له نظام څخه کیڼ اړخي ګوښه کړي، هغه په خپله د کیڼ اړخو له لوري پر کور کېنول شو. د ژو اینلای تر مړینې وروسته ماوو د دینګ پر ځای هوا ګوفینګ د سرپرست لومړي وزیر په توګه وټاکه. په ۱۹۷۶ کال کې د واک د نسبي خلا په ترڅ کې هوا له فرصت څخه په استفادې خپل ځان او قدرت غښتلي کړل. د همدې کال په سپټمبر کې یوه حساسه مقطعه رامنځته شوه: د ماوو مرګ. د چین کمونېست ګوند د ماوو تر سلطې لاندې و، چې لوی توپ مخ په وړاندې او کلتوري انقلاب یې د حکومت لوی ابتکار و. د ماوو په

[1]Units of Red Guards

مړينې سره د واک ربښتيني تشه رامنځته شوه او دا پېښه په ګوند کې د هغو کشمکشونو او اختلافونو پايله وه چې د موجوده وضعيت د عواقبو په اړه يې بېلابېل ليدلوري او باورونه لرل. څلور کسيز بانډ په واک کې د خپل ځان او کمونېست ګوند د پاتې کېدو لپاره د کلتوري انقلاب د تګلارې دوام غوښت. هوا ګوفينګ غوښتل چې له کلتوري انقلاب څخه ځان جلا کړي، خو له هغه فاصله نيول ورته ستونزمن و ځکه چې نوموړي په دولت کې دغه مقام ته د رسېدو لپاره ځان د همدې انقلاب پوروړی باله. هغه د ماوو د ليدلوري پر ځای د يوه نوي منځلاري ليدلوري پلوی و. لکه څرنګه چې په ۱۹۷۷ کال کې د چين کمونېست ګوند خپرونې «د خلکو ورځپاڼې» وليکل، هغه ټوله خبره په دوه ځله د «هر هغه څه» جمله کې خلاصه کړه. هوا وويل:«موږ به 'هر هغه څه' چې د مشر ماوو پرېکړه او تګلاره وه او 'هر هغه څه' چې د مشر لارښوونې وې، هغه به عملي او تعقيبوو.»
دينګ شياپونګ هم د هوا په څېر د کمونېستي رژيم له منځه وړل او پر ځای يې پرانيستو بازارونو سمبالول نه غوښتل. دی هم د هغو کسانو له ډلې و چې د کمونېستي انقلاب له برکته واک ته رسېدلی و، خو هغه او ملګري يې په دې باور وو، چې بې له دې چې سياسي واک ته يې خطر پېښ شي، کولای شي چې اقتصادي پرمختګ ته لار هواره کړي: له دې کبله چې د چين د خلکو اقتصادي ژوند سخت بدلون ته اړتيا لرله او له بل پلوه د ماوو د واکمنۍ او کلتوري انقلاب په ترځ کې د کمونېست ګوند ټول مخکښ مخالفين ځپل شوي او ځورول شوي وو، هغوی تر زېښبونکو بنسټونو لاندې د اقتصادي ودې د داسې طرحې عملي کول غوښتل چې واک ته يې زيان و نه رسېږي. دې هدف ته د رسېدو لپاره هغوی بايد نه يوازې له کلتوري انقلاب، بلکې د ماوو له ميراثي بنسټونو سره هم مخه ښه کړې وای. هغوی درک کړې وه چې اقتصادي وده يوازې د پرانيستو بنسټونو په وجود کې شونې ده. له همدې امله يې د اقتصادي نظام د اصلاح او د بازار د هڅوونکو عواملو د پياوړتيا غوښتنه کوله. هغوی دغه راز غوښتل چې د خصوصي مالکيت حقونه پراختيا ومومي، په ټولنه او اداراتو کې د کمونېست ګوند رول کم شي او بالاخره د طبقاتي مبارزې له مفاهيمو څخه خلاصون ومومي. د دينګ ډلې هم د بهرنۍ پانګونې او سوداګرۍ ملاتړ کاوه او له نړيوال اقتصاد سره د همغږۍ کېدو لپاره د جسورانه پاليسيو غوښتونکې وه. خو په مخ کې پراته خنډونه زيات وو. د پرانيستو اقتصادي بنسټونو جوړول او د کمونېست ګوند له منګولو د اقتصاد را خلاصول لا د پلان برخه نه وه. د هوا ګوفينګ د واک پياوړتيا او د څلور کسيز بانډ پر وړاندې د دې واک کارول د چين لپاره د عطف ټکی و. د ماوو تر مړينې يوه مياشت وروسته هوا د څلور کسيز بانډ پر

وړاندې کودتا وکړه او هغوی یې ونیول. هغه د ۱۹۷۷ کال په مارچ کې دینګ بېرته خپل پخواني مقام ته راوست. دا او په راتلونکې کې نور بدلونونه یو انکار نه منونکی حقیقت و. دینګ د کلتوري انقلاب پر وړاندې ښکاره مخالفت پیل کړ او هغه کسان یې چې د ده په څېر ځورول شوي وو، د کمونیست ګوند مهمو پوستونو ته راوستل. هوا لا هم په کلتوري انقلاب کې ښېتی و. نوموړی تازه د واک مرکزیت ته رسېدلی و او لکه څرنګه چې دینګ د کلونو په اوږدو کې د اړیکو رسمي او غیر رسمي شبکې جوړې کړې وې، هوا په دې برخه کې کمزوری و. دینګ په خپلو ویناوو کې د هوا پر سیاستونو نیوکې پیل کړې. د ۱۹۷۸ کال په سپټمبر کې هغه په ښکاره ډول د «دوه هر هغه څه» پر اصطلاح نیوکه وکړه او ویې ویل؛ «د دې پر ځای چې د ماوو کړنې د خپلې تګلارې اساسات وګرځوو، سمه لار دا ده چې له باورونو څخه حقایقو ته لاړ شو.»

دینګ عامه افکار د هوا پر ضد کړل او په چین کې دغه نوی تحول په ۱۹۷۸ کال کې د «ولسواکۍ دېوال غورځنګ» په نوم په یوه پیاوړې حرکت کې لا ښه منعکس او وځلېد. د دې حرکت له لارې خلکو د خپل هېواد د وضعیت په اړه په پوسټرونو کې لیکل شوي شکایتونه او اعتراضونه په بېجنګ کې پر یوه دېوال وځړول. د ۱۹۷۸ کال په جولای کې د دینګ یوه نږدې ملاتړي 'هو قیامو' د اقتصادي اصلاحاتو ځیني اصول وړاندې کړل. د دې اصولو له مخې شرکتونو ته لا ډېر واکونه او د عمل ابتکار ورکول کېده، تر څو د خپلو تولیداتو په اړه په خپله تصمیم ونیسي. همدارنګه د یادو اصولو پر بنسټ بازار ته باید اجازه ورکړل شي چې بیې د عرضې او تقاضا پر بنسټ وټاکي، نه دا چې د دولت له لوري تنظیم شي او همدارنګه پر اقتصاد وضع شوي دولتي مقررات باید په لویه کچه محدود شي. که څه هم دا وړاندیزونه هغه وخت ډېر افراطي برېښېدل، خو دینګ شیاپونګ دا خطر پر ځان ومانه. د ۱۹۷۸ کال په نومبر او ډسمبر کې د ګوند د مرکزي کمېټې په یوولسم پولنیوم «غونډه» کې پرخلیک ټاکوونکې پرېکړه وشوه. د هوا له مخالفتونو سره سره، پرېکړه وشوه چې ګوند به تر دې وروسته د طبقاتي مبارزې پر ځای خپل ټول پام د اقتصادي موډرنیزېشن لور ته ور اړوي. د ګوند پولنیوم په یو شمېر ولایتونو کې د «کورنیو ځواب ویونکی ازمایښتي سیستم» پلی کړ، چې له مخې یې د اشتراکي کرنې پر ځای خلکو ته د کښت او تولید په برخه کې تشویقي پروګرامونه معرفي شول. کال وروسته مرکزي کمېټې د دینګ 'له باورونو حقایقو ته' تګلاره په رسمیت وپېژنده او اعلان یې وکړ چې کلتوري انقلاب د چین د خلکو لپاره یو ستر ناورین و. دینګ په دې موده کې په ګوند، پوځ او دولت کې د خپلو ملاتړو د ګومارنې لړۍ جاري ساتلې وه. که څه

هم نوموړي باید په تدریجي توګه د ګوند مرکزي کمېټه د هوا له پلویانو تصفیه کړې وای، خو د هغه دا کار د دوو موازي قدرتونو د رامنځته کېدو سبب شو. په ۱۹۸۰ کال کې هوا د صدارت له مقامه ګوښه کېدو ته اړ ایستل شو او پر ځای یې ژو زیانګ راغی. هوا په ۱۹۸۱ کال کې له مرکزي کمېټې هم لرې کړل شو. خو دینګ یوازې په همدې بسنه و نه کړه. په ۱۹۸۲ کال کې د ګوند د دولسمې کنګرې او بیا د ۱۹۸۵ کال په ډسمبر کې د ګوند د ملي کنفرانس له لارې نوموړی وتوانېد چې په کمونېست ګوند کې د مشرتابه او جګپوړو کادرونو په کچه بشپړ او بنسټیز اصلاحات رامنځته کړي. ګوند ته نوي ځوان کدرونه چې سمون پاله افکار یې لرل، راوستل شول. که ۱۹۸۰ کال له ۱۹۸۵ سره پرتله کړو، د پولیټبیرو یا د ګوند دفتر له ۲۶ غړو څخه ۲۱ تنه، د ګوند سکرتریت له ۱۱ غړو څخه ۸ تنه او د لومړي وزیر له ۱۸ مرستیالانو څخه ۱۰ یې بدل شوي وو. اوس چې دینګ او د هغه سمونپاله ملګرو سیاسي انقلاب بریالیتوب ته ورساوه او پر ټول دولت یې ولکه ټینګه کړه، په اقتصادي بنسټونو کې یې د اصلاحاتو لړۍ پیل کړه. لومړی یې د کرنې له سکتوره پیل کړه: په ۱۹۸۳ کال کې د 'هو قیامو' د طرحې له مخې د کورنیو ځواب ویونکی سیستم چې خلک یې کښت ته هڅول، په ټول هېواد کې عملي شو. په ۱۹۸۵ کال کې د غلو دانو د پېرلو دولتي سیستم لغوه او ځای یې د داوطلبو قرادادونو سیستم ونیو. په همدې کال کې د کرنیزو محصولاتو د بیو دولتي کنټرول کې د پاموړ کموالی راغی. په ښاري اقتصاد کې دولتي تصدیو ته ډېر واکونه ورکړل شول او د بهرنۍ پانګونې د جذب لپاره 'خلور پرانیستي ښارونه' معرفي شول. لومړی کلیوالي اقتصاد په حرکت راغی. د کرنې په سکتور کې د تشویقوونکو پروګرامونو د عملي کېدو له لارې د کرنیزو تولیداتو د ګټمنتیا کچه خورا لوړه شوه. سره له دې چې په ۱۹۸۴ کال کې لږ شمېر خلک په کرنه کې بوخت وو، خو د ۱۹۷۸ کال په پرتله په دې کال کې د غلې حاصلات یو پر درې زیات شول. زیاتره کسانو په کلیو کې پانګونې ته مخه کړه. کله چې له ۱۹۷۹ کال وروسته نویو شرکتونو ته له دولتي هغو سره د رقابت اجازه ورکړل شوه، د کلیوالي سیمو پانګوالو ته هم حق ورکړل شو چې د دولت صنعتي پلان جوړونې سیستم څخه بهر وده او فعالیت وکړي. د صنعت په سکتور کې هم په تدریج سره اقتصادي تشویقوونکي پروګرامونه عملي شول، په ځانګړې توګه د دولت تر کنټرول لاندې فابریکو لپاره. په دې مرحله کې د خصوصي سازۍ په برخه کې کوم پرمختګ نه تر سترګو کېده او دغه پروسه د ۱۹۹۰ یمې لسیزې تر نیمایي پورې وغځېده. له سختو زېښنونکو بنسټونو څخه د جلا کېدو او د پرانیستو بنسټونو په لور د حرکت پر مټ، چین یو ځل بیا ظهور وکړ. د کرنې، صنعت، بهرنۍ پانګونې

او ټکنالوژۍ په برخو کې د هڅووونکو پروګرامونو تطبیق، چین د چټکې اقتصادي ودې پر مسیر ور برابر کړ. لکه څرنګه چې په راتلونکي فصل کې به پرې وغږېږو، که څه هم دا دوره د کلتوري انقلاب په څېر ځپونکې نه وه او د اقتصادي بنسټونو یو شمېر برخې پرانیست شوې وې، خو دا وده د زېبښونکو سیاسي بنسټونو تر سیوري لاندې وه. خو دغو ټولو بدلونونو ته باید په کمه سترګه ونه کتل شي. که چین سیاسي بنسټونه بدل نه کړل، خو طلسم یې مات کړ. د بوتسوانا او د امریکا متحدو ایالتونو د جنوب په څېر په چین کې هم د ماوو تر مړینې وروسته د تاریخ حساسه مقطعه رامنځته شوه. دلته هم د تاریخ نا اټکل شوی مسیر و، په حقیقت کې ژور نا اټکل شوی؛ ځکه چې په واک کې د پاتې کېدو لپاره د څلور کسیز باند مبارزه یوه انکار نه منونکې پېښه وه او که مات شوی نه وای، چین به اوس هغې اقتصادي ودې ته چې په تېرو دریوو لسیزو کې یې تجربه کړې، نه وای رسېدلی. دا هم د یادولو وړ ده چې 'لوی ټوپ مخ په وړاندې' او 'کلتوري انقلاب' هم په چین کې بدلون ته تلوسه زیاته کړه، چې دینګ شیاپینګ او د هغه ملګري یې د سیاسي مبارزې ګټونکي کړل. د بوتسوانا، چین، د امریکا جنوبي ایالتونو د برېټانیا پرتمین انقلاب، د فرانسې انقلاب او په جاپان کې د امپراتور میجي د بیا راستنېدو پېښې په ښکاره جوتوي چې تاریخ له وړاندې لیکل شوی تقدیر نه دی. پر خبیثه کړۍ سربېره، زېبښونکي بنسټونه کېدای شي چې پر پرانیستو هغو بدل شي، خو دا کار نه په خپل سر کېږي او نه هم اسانه دی. د پرانیستو بنسټونو په لور د حرکت لپاره یوه ملت ته د بېلابېلو فکټورونو ګډوله او په ځانګړې توګه د بدلون لپاره له ستر اېتلاف سره مل حساسه مقطعه یا د اغېزناکو بنسټونو موجودیت ډېر اړین دي. د دې ترڅنګ، بخت هم مهم دی، ځکه چې تاریخ تل خپلې پاڼې په ناڅاپي ډول اړوي.

پنځلسم څپرکی

د هوساینې او بېوزلۍ په اړه پوهېدل

تاریخي ریښې

نن ورځ د نړۍ په بېلابېلو برخو کې د خلکو د ژوندانه د معیارونو ترمنځ ستر او ژور توپیرونه وجود لري. د افریقا د جنوبي صحرا، د سوېلي اسیا او د مرکزي امریکا د اکثریت وګړو په پرتله د امریکا متحده ایالتونو حتی بېوزله وګړي هم ورځنی عاید لري او روغتیایي خدمتونو، زده کړو، عامه خدمتونو او اقتصادي او ټولنیزو فرصتونو ته لاسرسی لري. د سوېلي او شمالي کوریا، د دوو نوګالسونو او د متحده ایالتونو او مکسیکو ترمنځ توپیرونه چې په تېرو فصلونو کې پرې وغږېدو، د نا انډولۍ نسبتاً نوې پېښې دي. مکسیکو پنځه سوه کاله مخکې د ازتېک دولت د ټاټوبي په توګه، د خپلو شمالي ګاونډیو په پرتله خورا شتمن هېواد و او د امریکا متحده ایالتونه تر نولسمې پېړۍ پورې له مکسیکو سره د سیالۍ جوګه نه و. حتی د دوه نوګالس ښارونو ترمنځ توپیرونه ډېره اوږده مخینه نه لري. کله چې تر دویمې نړیوالې جګړې وروسته کوریا د ځمکې په ۳۸ درجو کې پر دوو برخو ووېشل شوه، د شمالي او سوېلي کوریاګانو تر منځ هغه اقتصادي، ټولنیز او کلتوري توپیرونه چې اوس يې وینو، هغه وخت هېڅ نه و. دغه ستر اقتصادي توپیرونه چې اوس يې د نړۍ په بېلابېلو برخو کې وینو، په تېرو ۲۰۰ کلونو کې رامنځته شوي دي. ایا دغه توپیرونه ضرور باید رامنځته شوي وای؟ ایا دا په تاریخي، جغرافیایي، کلتوري او یا قومي لحاظ له وړاندې ټاکل شوی برخلیک و چې لوېدیځه اروپا، متحده ایالتونه او جاپان د افریقا جنوبي صحرا، لاتیني امریکا او چین په پرتله په تېرو ۲۰۰ کلونو کې خورا شتمن شول؟ ایا په اتلسمه پېړۍ کې په برېټانیا کې د صنعتي انقلاب رامنځته کېدل او بیا لوېدیځې اروپا، د اروپا ځینو نورو برخو، شمالي امریکا او استرالیا ته د دې انقلاب خپرېدل یوه حتمي او انکار نه منونکې پېښه وه؟ ایا دا نړیوال تصور چې که پرتمین او صنعتي انقلابونه په پیرو کې رامنځته شوي وای او بیا پیرو لوېدیځه اروپا اشغال او سپین پوستي بې په مریتوب کې اخیستي وای، امکان لري او که یوازې یوه علمي افسانه ده؟

دغو پوښتنو ته د ځواب ویلو لپاره موږ یوې داسې تیورۍ ته اړتیا لرو چې دا ځواب کړي، ولې یو شمېر ملتونه شتمن او ځیني نور ناکام او بېوزله دي. دا تیوري باید د اقتصادي هوساینې رامنځته کوونکي او د هغې ټکني کوونکي عوامل او همدارنګه د هغې تاریخي ریښې روښانه کړي. په دې کتاب کې همدغسې یوه تیوري وړاندې شوې. هره ټولنیزه پدیده، له دې

جملې په نړۍ کې د موجوده اقتصادي او سياسي توپيرونو د ريښو په اړه پوهېدل احتمالاً ګڼ عوامل لري، چې دغه کار د ټولنيزو علومو پوهان هڅوي، څو د يو علتي «Monocausal»، ساده او په لويه کچه کارېدونکو تيوريانو له وړاندې کولو ډډه وکړي او پر ځای يې د ظاهراً مشابه نتايجو لپاره چې په مختلفو وختونو او ځايونو کې رامنځته شوي دي، د وضاحت او روښانتيا په لټه کې شي. خو موږ د دې پر ځای يوه ساده تيوري وړاندې کړې چې د 'نوې ډبرې انقلاب' څخه تر اوسه د نړۍ په بېلابېلو برخو کې د سياسي او اقتصادي پراختيا اړونده مسايل څېړي. ساده په دې معنا نه چې ګڼې دغه تيوري هر څه واضح او په ځان کې رانغاړي، بلکې په دې باور يوو چې يوه تيوري موږ ته دا فرصت په لاس راکوي چې پر عمده مشابهتونو تمرکز وکړو، که څه هم دا کار ځيني وخت کېدای شي چې د په زړه پورې جزيياتو په نه وړاندې کولو تمام شي. په دې توګه، حتمي نه ده چې يوه بريالۍ تيوري جزييات وړاندې کړي، بلکې د پېښو د توضيح لپاره يو ګټور او له تجربو ډک چوکاټ برابروي او د دې ترڅنګ په پېښو کې فعال لوبغاړي او قوتونه هم په ډاګه کوي. زموږ په تيورۍ کې هڅه شوې چې په دې اړه پر دوو استقامتونو بحث وکړو. د بحث لومړی استقامت مو د زېښبونکو او پرانيستو سياسي او اقتصادي بنسټونو ترمنځ توپير په ډاګه کول دي. دويم بحث دا دی چې ولې د نړۍ په يو شمېر سيمو کې پرانيستي بنسټونه رامنځته شول او په نورو کې نه. په داسې حال کې چې زموږ د تيورۍ لومړۍ برخه د بنسټونو د تاريخي شاليد سپړنه او تفسير دی، دويمه برخه پر دې راڅرخي چې تاريخ څنګه د ملتونو بنسټي مسير ته شکل ورکړ. د پرانيستو اقتصادي او پرانيستو سياسي بنسټونو او د هوساينې ترمنځ اړيکه زموږ د تيورۍ محور جوړوي. پرانيستي اقتصادي بنسټونه چې د مالکيت د حقونو ملاتړ کوي، د لوبې يو هوار ميدان رامنځته کوي او د ټکنالوژۍ او مهارتونو په برخه کې پانګونه هڅوي. دا ډول بنسټونه د زېښبونکو اقتصادي بنسټونو په پرتله چې يوه کوچنۍ ډله د اکثريت سرچينې زېښبي او د مالکيت حقونه په يو نا خوندي لوري بيايي، ګټور دي. پرانيستي اقتصادي بنسټونه په خپل وار د پرانيستو سياسي بنسټونو ملاتړ کوي او برعکس پرانيستي سياسي بنسټونه، پرانيستي اقتصادي بنسټونه حمايه کوي او دا هغه بنسټونه دي چې واک په ټولنه کې په پراخه کچه وېشي او د سياسي مرکزيت يا سنټراليزېشن امکان برابروي چې دغه اړتيا د قانون او نظم د ټينګښت، د مالکيت خوندي حقونو او پرانيستي اقتصادي مارکېټ د رامنځته کولو لپاره مهمه بلل کېږي. په عين بڼه زېښبونکي اقتصادي بنسټونه له زېښبونکو سياسي بنسټونه سره اړيکه لري. دغه بنسټونه واک د يوې کوچنۍ ډلې په لاس انحصاروي او دغه ډله دې ته هڅول کېږي چې د خپلو ګټو

د پاینبت لپاره زېبښونکي اقتصادي بنسټونه پر خپل ځای وساتي او له دې بنسټونو څخه ترلاسه کېدونکي عواید او سرچینې په واک کې د پاتې کېدو لپاره وکاروي. دغه تمایلات په دې معنا نه دي چې زېبښونکي سیاسي او اقتصادي بنسټونه له اقتصادي ودې سره همغاړيتوب نه لري، بلکې هره واکمنه ډله هڅه کوي چې اقتصادي وده تشویق کړي تر څو لا ډېر زېبښاک او استثمار ته زمینه برابره کړي. هغه زېبښونکي بنسټونه چې له سیاسي مرکزیت څخه برخمن دي، کولای شي چې یوه اندازه اقتصادي وده رامنځته کړي. هغه څه چې په دې اړه ډېر د پاموړ دي، هغه د زېبښونکو بنسټونو په چوکاټ کې د ودې بې ثباته حالت دی، چې دوه عمده دلیلونه لري: لومړی؛ دوامداره او با ثباته وده ټکنالوژیکي نوښتونو ته اړتیا لري او ټکنالوژیکي نوښتونه بیا له خلاق تخریب پرته امکان نه لري. دا هغه څه دي چې په اقتصادي ډګر کې زوړ پر نوي بدلوي او په سیاسي ډګر کې د موجوده واکمنې ډلې پر وړاندې حالات د بې ثباتۍ خوا ته بیايي. دا چې پر زېبښونکو بنسټونو واکمنه کړۍ له خلاق تخریب څخه وېره لري او د دې پروسې پر وړاندې مخالفت کوي، نو له همدې امله د زېبښونکو بنسټونو په اډانه کې به هر راز اقتصادي وده لنډ عمر ولري. دویم دا چې هغه کسان چې زېبښونکي بنسټونه په واک کې لري او د عام ولس په بیه ځانونه شتمنوي، قدرت ته د رسېدو تلوسه او انګېزه نوره هم زیاتوي او دا کار د دې لامل کېږي چې ګڼې ډلې ټپلې د واک ترلاسه کولو لپاره جګړې او مبارزې ته متې را بډ وهي. په پایله کې، تر زېبښونکو بنسټونو لاندې واکمنې ډلې ټولنه د سیاسي بې ثباتۍ لور ته ور ټېل وهي. د زېبښونکو سیاسي او اقتصادي بنسټونو ترمنځ اړیکه او همغږي خبیثه کړۍ زېږوي او کله چې په دغسې حالت کې زېبښونکي بنسټونه ځان سمبال کړي، بیا علاقه لري چې خپل موجودیت ته دوام ورکړي. بلخوا سپېڅلې کړۍ بیا له پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو سره ملګرتیا کوي، خو نه خبیثه کړۍ او نه هم سپېڅلې کړۍ مطلق دي. په حقیقت کې نن ورځ یو شمېر ملتونه ځکه له پرانیستو بنسټونو برخمن دي چې د زېبښونکو بنسټونو نورم او طلسم یې مات او د پرانیستو بنسټونو په لور یې د انتقال او حرکت پروسه پیل کړه. زموږ بحث د بنسټونو د همدغه تاریخي انتقال په اړه دی، خو دا انتقال د تاریخ له وړاندې ټاکل شوی برخلیک نه دی. د اقتصادی بدلونونو لپاره د بنسټونو د بدلون پروسه د موجوده بنسټونو او حساسي مقطعي ترمنځ د چلند یا تعامل نتیجه ده. حساسې مقطعې هغه مهمې پېښې دي چې په یوه ټولنه کې موجوده سیاسي او اقتصادي بیلانس یا توزان ګډوډوي؛ لکه د څوارلسمې پېړۍ په ترڅ کې په اروپا کې د طاعون ناروغۍ خپرېدل چې نیمايي نفوس یې د مرګ خولې ته ورکړ؛ یا همدارنګه په اتلانتیک کې د تجارتي مسیرونو

رامنځته کېدل چې په لوېدیځه اروپا کې یې د ګڼو ملتونو لپاره ګټور او عظیم فرصتونه را وټوکول؛ یا هم صنعتي انقلاب چې په ټوله کې په نړۍ کې یې د چټک پرمختګ لپاره ظرفیتونه او په عین حال کې په اقتصادي جوړښتونو کې یې ننګوونکي بدلونونه وزېږول. د نړۍ د هېوادونو ترمنځ بنسټي توپیرونه د هغو د تېرو بنسټي بدلونونو نتیجه ده. ولې د نړۍ د ملتونو د بنسټي بدلون مسیرونه له یو بل سره متفاوت دي؟ ځواب یې 'بنسټي جلا کېدنه' دی. لکه څرنګه چې د تکامل په عملیه کې د ناڅاپي بدلون له امله د یوه ژوندي موجود جینونه سره جلا کېږي، دوه مشابه ټولنې هم په بنسټي لحاظ له یو بله جلا او فاصله نیسي. په ټولنو کې د واک او شتمنۍ د ترلاسه کولو لپاره د بنسټونو پر سر غیر مستقیمې شخړې همېشنۍ دي. دغه شخړې غالباً د پېښو په نتایجو پورې مشروطې وي، ولو که د لوبې میدان د یوې ځانګړې ډلې لپاره ډیزاین شوی هم وي. د دې شخړو نتیجه د بنسټونو جلا کېدل دي، خو حتمي نه ده چې په دې پروسه کې ظاهراً لوی بدلونونه را څرګند شي، یعنې په ځینو برخو کې را څرګند شوي کوچني توپیرونه به د وخت په تېرېدو سره، لوی نه شي، بلکې برعکس؛ لکه څرنګه چې په شپږم څپرکي کې مو د روم امپراتورۍ پر مهال د برېټانیا په اړه په بحث کې ولوستل، کوچني توپیرونه را څرګند او بېرته ورکېږي او بیا وروسته بیا را څرګندېږي. کله چې یوه حساسه مقطعه سر راپورته کوي، کوچني توپیرونه چې د بنسټي جلا کېدنې په پایله کې رامنځته شوي دي، بنسټي هغه کوچني توپیرونه وي چې د ژورو توپیرونو په لور د ټولنو په بیولو سره چې د نورو اړخونو په لحاظ سره ډېر نږدې مشابهتونه لري، مهم کېږي. په اووم او اتم څپرکو کې مو ولیدل چې د برېټانیا، فرانسې او هسپانیا ترمنځ پر ګڼو مشابهتونو سربېره، په اتلانتیک کې رامنځته شوې حساسې مقطعې د کوچنیو توپیرونو له امله پر برېټانیا بدلوونکې اغېزې وکړې.

دا توپیرونه په دې معنا و چې د پنځلسمې او شپاړسمې پېړیو په ترڅ کې په برېټانیا کې د رامنځته شویو پرمختګونو له امله، پاچا پر بهرنۍ سوداګرۍ انحصار له لاسه ورکړ، په داسې حال کې چې په فرانسې او هسپانیا کې تجارت په لویه کچه د پاچا او واکمنې طبقې په انحصار کې و. په نتیجه کې په فرانسې او هسپانیې کې د اتلانتیک د سوداګرۍ او استعماري پراختیایي غوښتونکو سیاستونو له ګټو او امتیازونو یوازې شاهي کورنۍ او د هغوی ملاتړي برخمن وو، په داسې حال کې چې په برېټانیا کې د دې حساسې مقطعې په جریان کې له رامنځته شویو اقتصادي فرصتونو څخه د پاچا مخالفینو ګټه پورته کړه. که څه هم بنسټي جلا کېدنه کوچني توپیرونه رامنځته کوي، له حساسې مقطعې سره چلند او تعامل پر ژورو بنسټي توپیرونو تمامېږي او په دې توګه دغه توپیرونه بیا نورو ډېرو توپیرونو ته لار پرانېزي چې

راتلونکې حساسې مقطعې به پرې تاثیر ولري. تاریخ کلیدي رول لري، ځکه چې دا تاریخي پېښې دي چې د بنسټي جلا کېدنې له لارې داسې توپیرونه رامنځته کوي چې د حساسې مقطعې په جریان کې مهم نتایج وړاندې او مهمې پرېکړې کوي. حساسې مقطعې په خپله د تاریخ د عطف ټکي دي او پر سپېڅلي او خبیثه کړۍ د پوهېدو لپاره باید تاریخ مطالعه کړو، څو د هغو بنسټي بدلونو د ماهیت په اړه پوه شو چې د تاریخ په اوږدو کې رامنځته شوې دي. خو زموږ تیوري د «تاریخ جبر»[۱] یا د دې جبر کومه بله بڼه نه ده او همدا لامل دی چې زموږ ځواب هغې پوښتنې ته چې د همدې فصل مبحث مو پرې پیل کړ، نه و: هېڅ تاریخي جبر نه و چې پیرو یې نن د لوېدیځې اروپا او د امریکا متحد ایالتونو په پرتله دومره بېوزله کړه. د جغرافیې، کلتور او ناپوهۍ د فرضیو له مخې، پیرو د خپلې جغرافیې یا کلتور له امله پر بېوزلۍ محکومه نه ده، بلکې زموږ د تیورۍ له مخې پیرو نن ورځ د خپلو بنسټونو له امله د لوېدیځې اروپا او متحده ایالتونو په پرتله بېوزله هېواد دی او په دې اړه پر دلایلو د پوهېدو لپاره اړتیا ده چې په پیرو کې د بنسټونو د پراختیا تاریخي بهیر مطالعه کړو. لکه څرنګه چې په دویم فصل کې مو ولوستل، چې پنځه سوه کاله مخکې د نننۍ پیرو په خاوره کې اینکا امپراتورۍ پرته وه چې د ثروت، پرمختللې ټکنالوژۍ او سیاسي مرکزیت له پلوه یې په مرکزي امریکا کې ساری نه درلود. دلته د عطف ټکی د استعمار پیل او د مرکزي امریکا د نورو مستعمرو په پرتله له دغه هېواد سره د استعمارګرو متفاوت چلند و. دا د تاریخ له مخکې ټاکل شوی مسیر نه و، بلکې د حساسې مقطعې په جریان کې د بنسټي بدلونونو نتیجه وه. لږ تر لږه درې عواملو کولای شول چې دغه مسیر بدل کړي او ډېره متفاوته بڼه غوره کړي: لومړی، هغه بنسټونه چې په پنځلسمه پېړۍ کې د امریکا په لویه وچه کې رامنځته شول، ښیي چې په دې سیمه کې استعمار څه ډول و. شمالي امریکا ځکه د پیرو په پرتله پر متفاوته لار روانه شوه چې تر استعمار مخکې یې لږ وګړي لرل، که څه هم اروپایان دلته مېشت شول او واکمنې کړۍ لکه ویرجینا کمپنۍ او د برېټانیا سلطنت غوښتل چې خلک استثمار کړي، خو پر وړاندې یې مقاومت وشو. په پیرو کې هسپانوي ښکېلاکګرو یو داسې متمرکز او زبېښنونکی دولت پیدا کړ چې کنټرول یې اسانه و او همدارنګه داسې لوی نفوس یې پیدا کړ چې د کان کیندنې او کرنې په برخه کې ترې ښه استفاده کېدای شوه. لکه څرنګه چې د پاچا شیام په مشرۍ د بوشونګانو ترمنځ بنسټي نوښتونه د یوه متمرکز دولت محصول ګڼل کېدل، په پیرو کې د اینکا تمدن او په دې

[۱] Historical determinism

سیمه کې په لویه کچه نفوس هم د بنستي نوښتونو پایله وه. دا کېدای شوای چې په شمالي امریکا، د میسیسي پي په وادې او یا په متحده ایالتونو رامنځته شوی وای. که داسې شوي وای، نو ایا ممکنه وه چې اروپایانو په اندوس کې شاړې ځمکې او په شمالي امریکا کې متمرکز دولتونه موندلی وای او متحده ایالتونه به د پیرو او پیرو به د متحده ایالتونو په برخلیک اخته شوي وای؟ اروپایان به د پیرو شاوخوا سیمو کې مېشت شوي وای او د مستعمره مېشتو او واکمني طبقې ترمنځ شخړې کېدای شوای چې د شمالي امریکا پر ځای هلته د پرانیستو بنسټونو په رامنځته کېدو تمامه شوې وای. په دې صورت کې شونې وه چې د اقتصادي پراختیا مسیرونه د اوس په پرتله متفاوت وای. دویمه دا چې کېدای شوای چې اینکا امپراتوري د جاپان په څېر چې په ایدو خلیج کې د امریکا جنګي بېړیو پر وړاندې یې غبرګون وښود، د اروپایي استعمار پر وړاندې مقاومت وکړي. که څه هم د اینکا امپراتورۍ شدید زېښناک هلته د جاپان په څېر د یوه سیاسي انقلاب شونتیا چې په ترځ کې یې میجي امپراتور بېرته واک ته راوستل شو، کم و؛ خو هېڅ داسې تاریخي جبر او اړتیا نه وه چې اینکایان دې اروپایي استعمار ته غاړه کېږدي. که اینکایانو د دغو ګواښونو پر وړاندې مقاومت کړی وای او یا حتی د بنسټونو د موډرنیزېشن ابتکار یې کړی وای، نو اوس به د نوې نړۍ د تاریخ مسیر او همدارنګه د ټولې نړۍ وضعیت بدل وای.

درېیم او تر ټولو مهمه دا چې په تاریخي، جغرافیایي او کلتوري لحاظ له وړاندې ټاکل شوې نه وه چې اروپایان به ټوله نړۍ اشغالوي. کېدای شوای چې دا ښکېلاکګر چینایان یا اینکایان وای. خو کله چې موږ د پنځلسمې پېړۍ حالاتو ته نظر کوو، چې هغه مهال لوېدیځه اروپا تر امریکا په ښه حالت کې وه او چین په خپلو داخلي چارو کې بوخت و، نو دا کار ناممکن برېښېده. خو د پنځلسمې پېړۍ لوېدیځه اروپا په خپله د د بنسټي جلا کېدنې د هغه بهیر نتیجه ده چې د یوې حساسې مقطعې په پایله کې یې نوی مسیر غوره کړ. د لوېدیځې اروپا قدرتونو د تاریخ د بېلابېلو عطف نقطو پرته نه شوای کولای چې نورې نړۍ ته لاس واچوي. د مرېتوب له منځه تلل، د پاچاهانو د واکونو محدودېدل؛ د سوداګرۍ په برخه کې د خپلواکو ښارونو را ټوکېدل، د چین د مینګ کورنۍ برعکس په ازادو اوبو کې د سوداګرۍ پر وړاندې د پاچاهانو نه مخالفت او همدارنګه د طاعون ناروغۍ خپرېدل چې د فیوډالېزم په زوال تمام شو، د لوېدیځې اروپا لپاره د عطف مهم ټکي وو. که دغه پېښې په متفاوته بڼه واقع شوې وای، اوس به مو په یوه ډېره متفاوته نړۍ کې ژوند کاوه او پیرو به نن د متحده ایالتونو او لوېدیځې اروپا په پرتله شتمنه وای. کله چې کوچنې توپیرونه او احتمالي پېښې کلیدي رول

لوبوي؛ نو طبعاً د يوې تيورۍ د وړاندوينې قدرت به ډېر محدود او کم ارزښته وي. په پنځلسمه او حتی شپاړسمه پېړۍ کې ډېر کم شمېر خلکو دا وړاندوينه کوله چې برېټانيا به د پرانيستو بنسټونو په برخه کې تر ټولو مخکې شي. دا کار يوازې د بنسټي جلا کېدنې د ځانګړې پروسې او په اتلانتيک کې د سوداګرۍ د پيلېدو په ترڅ کې د رامنځته شوې حساسې مقطعې له لارې ممکن شو. همدارنګه په ۱۹۷۰ يمه لسيزه کې د کلتوري انقلاب پر مهال هېچا دا اټکل نه شواى کولاى چې چين به په خپلو اقتصادي بنسټونو کې د ژورو بدلونونو له لارې د چټکې اقتصادي ودې په مسير روانېږي. په عين ډول هېڅوک دا اټکل نه شي کولاى چې په راتلونکو پنځه سوو کلونو کې به په نړۍ کې څه پېښېږي. خو دا زموږ د تيورۍ نيمګړتيا نه ده. هغه تاريخي شواهد چې موږ وړاندې کړل، ښيي چې د تاريخي جبر پر اساس هر ډول نظريات چې پر کلتور، جغرافيې او حتی پر تاريخي عواملو اتکا کوي، نيمګړي او ناکاره دي. کوچني توپيرونه او نا اټکل شوې پېښې يوازې زموږ د تيورۍ برخې نه دي، بلکې د تاريخ برخې دي. حتی زموږ د تيورۍ له لارې به دا اټکل هم ګران وي چې ووايو، کومې ټولنې به په راتلونکې کې د نورو په پرتله هوسا او شتمنې وي. خو د کتاب په اوږدو کې مو وليدل چې زموږ تيوري د نړۍ په بېلابېلو برخو کې د ملتونو د بېوزلۍ او بډاينې په برخه کې ژور توپيرونه په ښه توګه په ډاګه کوي. همدارنګه په دې فصل کې به ووينو چې زموږ د تيورۍ د لاربنوونو پر بنسټ کوم ډول ټولنې به په راتلونکو څو لسيزو کې اقتصادي ودې او پرمختګ ته ورسېږي.

لومړی؛ خبيثه او سپېڅلې کړۍ ګڼ مقاومتونه او رکودونه زېږوي، نو له شک پرته چې په راتلونکو پنځوسو يا سلو کلونو کې به متحده ايالات او لوېديځه اروپا د خپلو پرانيستو سياسي او اقتصادي بنسټونو پر مټ؛ د افريقا جنوبي صحرا، منځني ختيځ، مرکزي امريکا او ختيځې امريکا په پرتله نور هم شتمن او احتمالا لا ډېر شتمن وي. پر دې سربېره، په راتلونکې يوې پېړۍ کې به يو شمېر هېوادونه د طلسم په ماتولو سره پراخو بنسټي بدلونونو ته لاسرسی ومومي او په دې توګه به له بېوزلۍ څخه د بډاينې په لور حرکت پيل کړي. د افغانستان او سوماليا په څېر هېوادونه چې لا د يوه پياوړي سياسي مرکزيت (Political Centralization) پر رامنځته کولو نه دي بريالي شوي او يا هايتي چې په وروستيو څو لسيزو کې يې د دولت پاشلتيا تجربه کړې، ډېر لږ چانس لري چې تر زېېښونکو بنسټونو لاندې اقتصادي ودې ته ورسېږي او يا د پرانيستو بنسټونو په لور ژور بدلونونه رامنځته کړي. برعکس، هغه هېوادونه چې ښايي په راتلونکو څو لسيزو کې به د اقتصادي پرمختګ خاوندان شي - ولو که تر زبېښونکو بنسټونو لاندې هم وي- هغه هېوادونه دي چې له يوه اندازه سياسي مرکزيت څخه

برخمن دي. د افريقا په جنوبي صحرا کې بروندي، ايتوپيا او روندا چې د مرکزي دولتونو اوږده مخينه لري او تانزانيا چې د مرکزيت د ټينګولو په هڅه کې دی، په همدې ډله هېوادونو کې راځي. په لاتينه امريکا کې برازيل، چيلي او مکسيکو دي. دغه هېوادونه نه يوازې له سياسي مرکزيت څخه برخمن دي، بلکې د مخ پر ودې پلوراليزم يا کثرت پالنې په برخه کې يې هم د پاموړ پرمختګونه کړي دي. زموږ د تيورۍ له مخې د کولمبيا اقتصادي وده به تر ډېره دوام و نه کړي. زموږ تيوري همدا راز وړاندوينه کوي چې د چين په څېر تر زبېښونکو بنسټونو لاندې وده تلپاتې نه ده او احتمالا چې ټکنۍ به شي. پر دې سربېره، ډېر نور احتمالات هم شته. مثلا، کيوبا ښايي د پرانيستو بنسټونو په لور حرکت وکړي او پراخ اقتصادي بدلونونه به تجربه کړي او يا هم ښايي د خپلو زبېښونکو سياسي او اقتصادي بنسټونو په لومه کې همداسې بند پاتې شي. دا خبره د شمالي کوريا او برما (ميانمار) په اړه هم صدق کوي. په دې اساس، که څه هم زموږ تيوري په دې اړه د فکر کولو وسايل چې بنسټونه څه ډول بدلون مومي او د دغو بدلونونو نتايج څه ډول دي، برابروي؛ خو د دغه بدلونونو ماهيت (کوچني توپيرونه او نا اټکل شوي پېښې) دقيقې وړاندوينې له ستونزو سره مخ کوي. حتی د پاليسۍ جوړونې په برخه کې د بېوزلۍ او هوساينې په اړه د دغو پراخو تاريخي شواهدو په کارونه کې احتياط په کار دی. څرنګه چې د حساسې مقطعې اغېزې له موجوده بنسټونو سره تړاو لري، همدارنګه د مشابه مداخلې په اړه د يوې ټولنې غبرګون هم له بنسټونو سره اړيکه لري. البته زموږ ټوله تيوري په دې اړه ده چې ملتونه څنګه کولای شي چې د بنسټي بدلون له لارې له زبېښونکو بنسټونو څخه پرانيستو بنسټونو ته حرکت وکړي، خو دا تيوري همدارنګه په وضاحت ټينګار کوي چې د دغه ډول بدلون يا انتقال لپاره هېڅ اسانه او ساده لار وجود نه لري. لومړي، د خبيثه کړۍ د موجوديت له امله د بنسټونو بدلون تر هغه ډېر سخت دی، چې په لومړيو کې يې تصور کېږي. لکه په دولسم څپرکي کې مو چې د اوليګارشۍ د اوسپنيز قانون په بحث کې ولوستل، زبېښونکي بنسټونه کولای شي چې په بېلابېلو بڼو ځان بيا را ژوندی کړي. په دې اړه هېڅ تضمين نه شته چې د ۲۰۱۱ کال د فبرورۍ پاڅون په پايله کې د حسن مبارک د زبېښونکي رژيم تر پرځېدو وروسته به مصر د پرانيستو بنسټونو په لور لاړ شي، بلکې برعکس؛ د ولسواکۍ پر هيله بښوونکي غورځنګ سربېره، ښايي په مصر کې زبېښونکي بنسټونه يو ځل بيا سر راپورته کړي. دويم، د تاريخ د نا اټکل شوي مسير له کبله، په دې اړه پوهېدل ګران دي چې د حساسې مقطعې او موجوده بنسټي توپيرونو ترمنځ متقابل غبرګون به د پرانيستو بنسټونو لامل شي او که د زبېښونکو. دا به اتلولي وي چې د سياسي توصيو له لارې د پرانيستو

بنسټونو په لور بدلونونه تشویق کړو. خو پر دې سربېره، زموږ تیوري د پالیسیو د تحلیل لپاره ګټوره ده، ځکه دا کار موږ ته فرصت راکوي، څو د بنسټونو د بدلون په اړه هغه ناکاره پالیسۍ او د سیاستپوهانو توصیې وپېژنو چې پر ناسمو فرضیو او کمزورو دلایلو ولاړې دي. په دې برخه کې د نورو مواردو په څېر، له ناوړه تېروتنو څخه ډډه کول لکه د ساده حللارې د وړاندې کولو په څېر مهم دي. که د پالیسي جوړوونکو توصیو او سپارښتنو ته پام وکړو، نو په وروستیو څو لسیزو کې د چین د چټکې ودې په څېر 'تر استبداد لاندې وده' تشویقوي. موږ به وروسته واضح کړو چې د پالیسي جوړوونکو توصیې ولې غولوونکې دي او د چین وده د زیږښنونکو بنسټونو کومه بڼه ده.

د استبداد تر سیوري لاندې د اقتصادي ودې جذابیت

دای ګوافنګ[1] پوهېده چې په چین کې د ښاري پراختیا او رغنیزو چارو راتلونکې روښانه ده. په ۱۹۹۰ یمه لسیزه کې په چین کې لویې لارې، سوداګریز مرکزونه، استوګنیز ښارګوټي او اسمان څکې ودانۍ په کمسارې ډول د پراختیا په حال کې وې او «دای» فکر کاوه چې د رغونې دغه بهیر به په راتلونکې لسیزه کې لا چټک او پراخ شي. هغه استدلال کاوه چې د اوسپنې او سټیل د تولید کمپنۍ[2] به یې د ارزانه تولیداتو د وړاندې کولو او په ځانګړې توګه له کمزورو دولتي کمپنیو سره د رقابت له لارې وکولای شي چې لویه برخه بازار په خپله ولکه کې واخلي. دای خپل پلان چمتو او په ۲۰۰۳ کال کې یې د کمونېست ګوند د محلي مشرانو په ملاتړ په «چانګ ژو» کې د یوې سترې فابریکې د جوړولو چارې پیل کړې. خو د ۲۰۰۴ کال په مارچ کې په بېجنګ کې د چین کمونېست ګوند په امر د پروژې چارې ودرول شوې او دای د نامعلومو دلایلو له امله زندان ته واچول شو. هغه پنځه کاله په زندان او په کور کې په نظر بندۍ کې تېر کړل او په ۲۰۰۹ کال کې پر یوه ډېر کوچني جرم تورن وپېژندل شو. د هغه جرم دا و، چې د کمونېست ګوند د لوړ پوړو چارواکو له اجازې پرته یې د یوې داسې سترې کمپنۍ د جوړولو هوډ کړی و، چې د دولت تر کنټرول لاندې کمپنیو سره یې رقابت کولای شوای. دا قضیه په حقیقت کې د نورو لپاره یو لوی درس و. په چین کې د دای په څېر پانګوالو پر وړاندې د حکومت چلند د تعجب خبره نه ده. د دنګ شیاپینګ یو نږدې ملګری

---

[1] Dai Guofang
[2] Jingsu Tieben Iron and Steel

او د بازار د لومړنیو اصلاحاتو طراح چن یون[1] د اقتصاد په اړه د کمونېست ګوند د اکثریت کادري غړو لیدلوری د «مرغۍ په قفس کې» په اصطلاح خلاصه کوي: د چین اقتصاد هغه مرغۍ ده چې د دولت تر ولکې لاندې قفس کې بندي ده او دغه قفس باید ازاد او پراخ کړل شي، څو مرغۍ سالمه او متحرکه پاتې شي. خو دروازه باید خلاصه نه شي، ځکه چې مرغۍ الوځي. کله چې په ۱۹۸۹ کال کې «جیانګ زیمن» د کمونېست ګوند عمومي منشي شو، تر دې هم وړاندې لاړه او د هغه ځینو خرګندونو د پانګوالو او سوداګرو په اړه د ګوند شکونه نور هم زیات کړل، هغه وویل:«د ځان په ګټه سوداګر او کاروباریان، چې دوکه بازان او درغلګر دي، بدې ورکوي او له مالیاتو اوړې سپکوي.» په ۱۹۹۰ یمه لسیزه کې حتی کله چې بهرني پانګوال په چین ور مات وو او دولتي کمپنۍ د حکومت له لوري هڅول کېدې چې پرمختګ وکړي، خصوصي پانګوال د خپلې پانګې په اړه په شک او تردید کې وو. د زیاترو پانګوالو شتمنۍ کنګل شوې او ان زندان ته واچول شول. که څه هم د پانګوالو په اړه د جیانګ زیمن په څېر لیدلوري اوس په چین کې نسبتاً خپل جذابیت له لاسه ورکړی، خو لا هم دود دی. د یوه چینایي اقتصاد پوه په وینا، سترې دولتي کمپنۍ حق لري چې په سترو پروژو او فعالیتونو کې برخه واخلي، خو کله چې د خصوصي کمپنیو خبره مطرح کېږي او په ځانګړې توګه له دولتي کمپنیو سره د رقابت خبره؛ بیا له هرې خوا ستونزې سر راپورته کوي. که څه هم دا مهال په چین کې خصوصي کمپنۍ ښه ګټور فعالیتونه لري، خو زیاتره اقتصادي چارې د دولت او کمونېست ګوند تر څار او کنټرول لاندې دي. ژورنالېست «ریچارډ مک ګریګور»[2] په یوه راپور کې لیکي چې په چین کې د هرې سترې دولتي کمپنۍ د مشر پر مېز یو سور رنګه ټیلیفون ایښی، کله چې زنګ ورته راشي، د ګوند له دفتره ورسره اړیکه نیول شوې وي او کمپنۍ ته سپارښتنې کوي چې څه باید وکړي، چېرته پانګونه وکړي او هدف یې باید څه وي. دغه ستر شرکتونه لا هم د دولت تر امر لاندې دي او کمونېست ګوند واک لري چې له کوم دلیل پرته د شرکت د مدیرانو د ګوښه کولو پرېکړه وکړي، نوي کسان وګوماري او یا ارتقا ورکړي. دغه داستان ښيي چې چین د پرانیستو بنسټونو په لور اوچت ګامونه نه دي اخیستي او هغه څه چې اوس وینو، په تېرو درې لسیزو کې نمایشي وده ده. زیاتره پانګوال او په ځانګړې توګه هغه کسان چې په بېجنګ کې د کمونېست ګوند د مشرانو او غړو ملاتړ لري، له امنیت څخه برخمن دي. زیاتره دولتي کمپنۍ د ګټې په لټه کې دي او په نړیوال

---

[1] Chen Yun
[2] Richard McGregor

مارکېټ کې سيالي کوي. په چين کې دا بدلون د ماوو په دورې پورې اړه لري. څرنګه چې په تېر فصل کې مو ولوستل، چين په لومړي ځل د دينګ شياپينګ د اصلاحاتو پر مټ وده وکړه، چې دغه اصلاحات له زبېښونکو بنسټونو څخه د پرانيستو بنسټونو په لور پر حرکت متمرکز وو. دغه وده لا هم دوام لري، په داسې حال کې چې د لا ډېر پرانيستو بنسټونو په لور د اقتصادي بنسټونو مزل ډېر سوکه دی. چين د ارزانه کارګرو د عرضه کولو او بهرنيو مارکېټونو، پانګونې او ټکنالوژۍ ته د لاسرسي له لارې پرېمانه ګټه ترلاسه کوي. سره له دې چې اوسمهال د چين اقتصادي بنسټونه د تېرو دېرشو کلونو په پرتله د پاموړ پرانيست او اصلاح شوي، خو بيا هم د چين وده تر زبېښونکو بنسټونو لاندې د ودې يوه بېلګه ده. سره له دې چې چين په دې وروستيو پر ټکنالوژۍ او نوښتونو ډېر تمرکز او ټينګار کوي، خو د دې هېواد اقتصادي وده د موجوده ټکنالوژۍ پر کارونې او مخ پر ودې پانګونې باندې ولاړه ده، نه پر خلاق تخريب. په دې برخه کې يو حقيقت دا دی چې په چين کې د مالکيت حقونه په بشپړه توګه خوندي نه دي. کله کله د 'دای' په څېر د پانګوالو شتمنۍ کنګل او مصادره کېږي. د کارګرو د ګومارنې په برخه کې سخت مقررات وضع شوي او د مالکيت اساسي حق چې په خپل زړه د کارې ځواک پلورل دي، لا هم ډېرې نيمګړتياوې لري. دا حقيقت چې د ګوند د محلي کادرونو او له ملاتړ پرته په بېجنګ کې ډېر لږ شمېر ښځې او نارينه په اقتصادي فعاليتونو کې ګډون کولای شي، ښيي چې چين له پرانيستو بنسټونو څومره واټن لري. د پانګوالو- سوداګرو او کمونېست ګوند ترمنځ اړيکې او نږدېوالی ډېر مهم دي. هغه کاروباريان چې د ګوند ملاتړ له ځان سره لري، په ډېر اسانه شرايطو قراردادونه ترلاسه کولای شي او دوی کولای شي چې د عادي وګړو ځمکې غصب کړي او له هر راز وېرې پرته قوانين او مقررات تر پښو لاندې کړي. که څوک د دغو سوداګرو د کار پر وړاندې خنډ شي، تر پښو لاندې او حتی د زندان يا مرګ له سزا سره به مخ شي. په چين کې د کمونېست ګوند واک او زبېښونکو بنسټونه موږ ته د ۱۹۵۰ مې او ۱۹۶۰ مې لسيزو ترمنځ د شوروي اتحاد اقتصادي وده را په زړه کوي، چې د دواړو ترمنځ ډېر ورته والی ليدل کېږي. خو د دواړو ترمنځ ځينې مهم توپيرونه هم شته. شوروي اتحاد څکه د زبېښونکو سياسي او اقتصادي بنسټونو پر مټ ودې ته ورسېد، چې سرچينې يې د يوه متمرکز سيستم له لارې د صنعت سکتور؛ په ځانګړې توګه د وسلو توليد او درنو صنايعو ته ځانګړې کړې. له خلاق تخريب پرته تر زبېښونکو بنسټونو لاندې وده اسانه ده. د چين اقتصادي بنسټونو له شک پرته چې د شوروي د اقتصادي بنسټونو په پرتله پرانيستي دي، خو د چين سياسي بنسټونو تر اوسه هم

خپل زېښنونکې ماهيت او طبعيت ساتلی دی. په چين کې کمونېست ګوند مطلق واک لري او پر ټولې دولتي بيروکراسۍ، پوځ، رسنۍ او اقتصاد مسلط دی. د چين د خلکو ازادي محدوده ده او په سياسي بهير کې يې مشارکت ډېر کمرنګه دی. باور دا و چې د چين اقتصادي وده به دغه هېواد ته ولسواکي او پلوراليزم ډالۍ کړي. په ۱۹۸۹ کال کې داسې انګېرل کېده چې د تيانمن[1] ميدان لاريونونه به سياسي فضا پراخه او حتی د کمونېست رژيم په ړنګېدو به تمام شي، خو لاريونوال تر زغروالو ټانکونو لاندې شول او تاريخ اوس دا پېښه د يوه سوله ييز انقلاب پر ځای د 'تيانمن ټولوژنې' په نامه يادوي. د تيانمن تر پېښې وروسته د چين سياسي بنسټونه له بېلابېلو اړخونو نور هم زېښنونکي شول. د کمونېست ګوند د عمومي منشي ژاو زيانګ په خېر اصلاح غوښتونکي چې په تيانمن ميدان کې د معترضو محصلينو ملاتړی و، له ګوند څخه ګوښه کړل شو، ګوند د مدني ازاديو او رسنيو پر وړاندې له تعصب او تاوتريخوالي ډک ګامونه پورته کړل. ژاو زيانګ پنځلس کاله په کور کې نظر بند و او د هغه د خدمتونو سوابق په تدريجي توګه له منځه يووړل شول، تر څو د بدلون غوښتونکو لپاره يو مثال او سمبول ونه ګرځي. په چين کې پر رسنيو او انټرنېټ د کمونېست ګوند سانسور او څار بېساری دی، چې دا کار د ځاني سانسور «self-censorship» له لارې ترسره کېږي: رسنۍ پوهېږي چې د ژاو زيانګ يا ليو ژيابو (د دولت ستر منتقد او د ولسواکۍ غوښتونکی دی چې ان د نوبل جايزې تر لاسه کولو پر مهال هم په زندان کې و) نومونه به خوله نه اخلي. ځاني سانسور د يوه ځانګړې دستګاه پر مټ ترسره کېږي، چې ټول مکالمات، مراسلات او اړيکې څاري، وېب پاڼې او ورځپاڼې بندوي او حتی په انټرنېټ کې پر ځانګړو مطالبو او خبرونو بنديز لګوي. کله چې په ۲۰۰۹ کال کې د ګوند د منشي هوجنټاو د زوی د مالي فساد په اړه خبرونه خپاره شول، د دې خبر د سانسور هڅې وشوې. د ګوند د سانسور ادارې نه يوازې چينايي رسنۍ د دې خبر له پوښښ څخه منع کړې، بلکې د نړيوالو رسنيو نيويارک ټايمز او فايننشل ټايمز خبرونه يې هم سانسور کړل. پر اقتصادي بنسټونو د کمونېست ګوند د حاکميت له امله، په چين کې د خلاق تخريب د پراختيا مخه نيول شوې ده او تر هغه چې په سياسي بنسټونو کې اساسي اصلاحات نه وي راغلي، دا وضعيت به همداسې دوام کوي. په چين کې د سړي سر کلنی عايد د متحده ايالتونو او لوېديځې اروپا په پرتله کم دی. د چين اقتصادي وده د پخواني شوروي اتحاد په پرتله متفاوته ده او يوازې پر پوځي او درنو صنايعو يې تکيه نه ده کړې. چينايي صنعتکاران ډېر نوښتګر او هڅاند دي. په ټوله کې ويلی شو چې

[1] Tiananmen

که چین له زبېښونکو بنسټونو څخه پرانیستو بنسټونو ته حرکت ونه کړي، ښايي اوسنۍ وده بې ټکنۍ شي. د چین تجربه د دې هېواد د اقتصاد د راتلونکې په اړه جالبې پوښتنې را ولاړوي او تر ټولو مهمه دا چې دغه ډول وده موږ ته ښيي چې تر استبداد لاندې اقتصادي وده څومره زړه راښکونکې او جذابه ده. دغه ډول وده د «واشنگټن اجماع»[1] لپاره د بدیل په توگه وړاندې کېږي، هغه اجماع چې د ازاد بازار او تجارت پر ارزښت او د نړۍ په لړ پرمختللو سیمو کې د اقتصادي ودې لپاره د بنسټونو پر اصلاح ټینگار کوي. که څه هم د استبدادي ودې موډل یوه برخه د 'واشنگټن اجماع' په وړاندې له غبرگون څخه سرچینه اخلي، خو دغه موډل په حقیقت کې د واکمنانو لپاره ځکه جذاب دی چې تل په واک کې پاتې شي او پر زبېښونکو بنسټونو کنټرول ولري او له همدې لارې خپل مشروعیت ترلاسه کړي. زموږ د تیورۍ له مخې، تر زبېښونکو بنسټونو لاندې دغه ډول وده، په ځانگړې توگه په متمرکزو دولتونو کې ممکنه ده او کېدای شي چې دا له کمبودیا او ویتنام څخه نیولې تر برونیډي، ایتوپیا او روندا پورې هېوادونو لپاره یو ښه زېری وي. خو زموږ تیوري دا هم وایي چې د زبېښونکو بنسټونو وده تلپاتې نه ده. د چین اوسنی اقتصاد چې پر هولناکې ودې، له بهره پر واردېدونکې ټکنالوژۍ او بهر ته د ارزانه تولیدي توکو پر صادراتو ولاړ دی؛ ښايي تر یوې مودې دوام وکړي. همدارنگه د چین اقتصادي وده به هغه وخت پای ته ورسېږي، کله چې په دې هېواد کې د ژوند معیارونه د منځني عاید لرونکو هېوادونو سره برابر شي. ښايي په راتلونکو څو لسیزو کې د چین کمونېست گوند او پر اقتصادي سرچینو د ناستو واکمنانو لپاره لومړیتوب دا وي چې خپل واک او ځواک خنگه وساتي. په دې اساس، تاریخ او زموږ تیوري وړاندیز کوي چې له ټکنالوژیکي نوښتونو او خلاق تخریب سره مل اقتصادي وده به د چین په برخه نه شي او د دې هېواد نمایشي اقتصادي وده به ورو ورو له سترگو پناه شي. خو دا له مخکې تعین شوی برخلیک نه دی او که چین مخکې تر دې چې تر زبېښونکو بنسټونو لاندې وده بې ټکنۍ شي، پرانیستي سیاسي بنسټونه کولای شي چې دغه برخلیک بدل کړي. لکه څرنگه چې وروسته به پرې خبرې وکړو، ډېر کم دلایل شته چې د پرانیستو سیاسي بنسټونو په لور د چین ورتگ ته هیله مندي راکموي او نه هم دا اټکل کېدای شي چې دغه ډول بدلون به په اتومات ډول او له کوم کړاو پرته پېښېږي. ان په خپله د کمونېست گوند له منځه ځیني کسان د دې احتمالي خطر په اړه اگاه دي او د سیاسي اصلاحاتو چې موږ یې هماغه د 'پرانیستو

---

[1] Washington consensus

بنسټونو په لور حرکت' بولو، په لټه کې دي. د ګوند يوه مخکښ غړي او لومړي وزير «وين جيابو» په دې وروستيو کې خبرداری ورکړ چې که سياسي ريفورم ته پام ونه شي، ښايي د چين اوسنۍ وده ټکنۍ شي. ولو که ځيني کسان د وين خبرو ته د شک په سترګه هم ګوري، خو زموږ په اند د هغه دغه تحليل د راتلونکو پېښو په اړه وړاندوينه ده. بلخوا په لوېديځ کې يو شمېر کسان د وين له څرګندونو سره موافق نه دي. د هغوی په باور چين هڅه کوي چې د پرانيستو بنسټونو پر ځای تر استبداد لاندې ودې يو بل زبېښونکی موډل رامنځته کړي. خو دا خبره سمه نه ده. موږ تر اوسه د چين د پرمختګ په برخه کې مهم بدلونونه ليدلي دي: په کمونېستي اقتصادي بنسټونو کې ژور بدلونونه او پر ځای يې د داسې بنسټونو رامنځته کېدل چې سوداګري او ګټمنتيا يا مولديت تشويقوي. له دغه ليدلوري کولای شو ووايو چې د هغو هېوادونو او چين ترمنځ چې له زبېښونکو بنسټونو څخه د پرانيستو بنسټونو په لور يې ګامونه اخيستي دي، توپير نه شته؛ ولو که په يادو هېوادونو کې د چين په څېر زبېښونکي سياسي بنسټونه حاکم هم وي. د چين اوسنۍ اقتصادي وده د هغه د زبېښنونکو سياسي بنسټونو کمال نه دی، بلکې د چين د تېرو دريوو لسيزو اقتصادي وده له زبېښنونکو سياسي بنسټونو څخه پرانيستو بنسټونو ته د ژور بدلون او انتقال نتيجه ده. په چين کې د زبېښنونکو او استبدادي سياسي بنسټونو موجوديت د بدلون دغه پروسه ستونزمنه او سخته وه. د استبدادي ودې د يوه متفاوت ډول تاييد د هغه غير جذاب ماهيت څرګندوي، خو ادعا کوي چې استبداد يوازې د انتقال يوه مرحله ده. دا نظريه د سياسي ټولنپوهنې يوې کلاسيکې تيورۍ[1] 'موډرنيزېشن' ته ور ګرځي چې د «سيمو مارتين لپيسټ»[2] له لوري وړاندې شوې ده. د موډرنيزېشن تيوري وايي چې ټولې ټولنې د ودې پرمهال د موډرنيزېشن، پراختيا، مدنيت او په ځانګړې توګه د ولسواکۍ خوا ته ځي. د موډرنيزېشن تيورۍ پلويان ادعا کوي چې د ډيموکراسۍ په څېر، د ودې پروسې د محصول په توګه پرانيستي بنسټونه هم سر راپورته کوي. که څه هم ډيموکراسي، پرانيستو بنسټونو ته ورته کومه پديده نه ده، خو منظمې ټاکنې او نسبي سياسي سيالۍ کولای شي چې د پرانيستو بنسټونو پراختيا ته لار پرانېزي. د موډرنېزېشن تيورۍ نورې نسخې هم ادعا کوي چې باسواده او لوستي کاري ځواک کولای شي چې په طبيعي ډول ډيموکراسۍ او د کارنده بنسټونو جوړېدو ته لار هواره کړي. د موډرنېزېشن تيورۍ په 'پوست موډرن' نسخه کې د نيويارک ټايمز کالم ليکونکي «توماس فريډمن» تر دې هم مخکې تللی او زياتوي:

---

[1] The theory of modernization
[2] Seymour Martin Lipset

کله چې په یوه هېواد کې د مک ډونالډ رستورانتونو شمېر کافي حد ته ورسېږي، ډیموکراسۍ او بنسټونو ته لار پرانیستل کېږي. دا ټول یو خوشبینانه انځور وړاندې کوي. په وروستیو شپېتو کلونو کې د زېږبنونکو بنسټونو لرونکو هېوادونو په شمول، ګڼو هېوادونو یوه اندازه اقتصادي وده تجربه کړې ده او په مسلکي کاري ځواک کې یې هم د پام وړ زیاتوالی راغلی دی. کله چې د دغو هېوادونو په عوایدو او د سواد په کچه کې زیاتوالی رامنځته کېده، نو اړتیا وه چې له دې سره جوخت ډیموکراسۍ، بشري حقونو، مدني ازادیو او د مالکیت خوندي حقونو هم سر راپورته کړی وای. د موډرنیزېشن تیوري د علمي مرکزونو دننه او بهر ډېر پلویان لري. مثلاً؛ د چین په اړه د متحده ایالتونو سیاست د همدې تیورۍ پر اساس جوړ شوی دی. جورج ډبلیو بوش د چین د ډیموکراسۍ په اړه د امریکا متحده ایالتونو سیاست دا ډول خلاصه کوي:«له چین سره ازادانه سوداګري او راکړه ورکړه وکړئ، وخت زموږ په ګټه دی.» د دې نظریې له مخې د چین او لوېدیځ ترمنځ ازاده سوداګري کولای شي چې په دې هېواد کې سیاسي پراختیا ته لار پرانېزي او لکه څرنګه چې د موډرنیزېشن تیوري اټکل کوي، دا پراختیا بنایي په چین کې د ولسواکۍ د ټینګښت او د بنسټونو د بدلون لامل شي. خو بل پلو د ۱۹۸۰ یمې لسیزې له نیمایي راهیسې د چین او متحده ایالتونو ترمنځ چټکې پراخېدونکې سوداګرۍ په چین کې د ولسواکۍ د ټینګښت په برخه کې چنداني اغېز نه دی او په نړیوال اقتصاد کې د دې هېواد لا ډېره ښکېلتیا به هم په دې برخه کې ډېر کار و نه کړي. د امریکا تر یرغل وروسته د عراقي ټولنې او ډیموکراسۍ د راتلونکې په اړه تحلیلونه هم د موډرنیزېشن تیورۍ په څېر خوشبینانه دي. که څه د صدام حسین د واکمنۍ پر مهال د عراق اقتصاد په ناوړه حالت کې و، خو دغه هېواد په ۲۰۰۲ کال کې د افریقا جنوبي صحرا هېوادونو په څېر بېوزله نه و او نسبتاً ښه باسوده وګړي یې هم لرل. د عراق په اړه باور دا و، چې په دغه هېواد کې د ولسواکۍ او مدني ازادیو د ټینګښت او حتی د پلورالېزم لپاره چاپېریال مساعد دی. خو دا هیلې ډېر ژر هغه وخت تر خاورې لاندې شوې، چې عراق د کورنۍ جګړې او بې ثباتۍ د بلا خولې ته ولوېد.

په ناکامو دولتونو کې د زېږبنونکو بنسټونو لپاره د حللارې په توګه د موډرنیزېشن تیورۍ تجویز هم ناسم کار دی او هم بې ګټې. د موډرنیزېشن تیورۍ یو قوي دلیل دا دی، چې شتمن هېوادونه ډیموکراټیک رژیمونه لري، مدني او بشري حقونو ته په کې درناوی کېږي، خوځنده بازارونه او په لویه کې پرانیستي بنسټونه لري. خو که په دې برخه کې د موډرنیزېشن تیوري تایید کړو، نو د اقتصادي ودې په برخه کې به مو د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو رول

تر پوښتنې لاندې راوستی وي. لکه څرنگه چې د کتاب په اوږدو کې مو ولوستل، هغو ټولنو چې په تېرو ۳۰۰ کلونو کې پرمختگ وکړ او نن ورځ نسبتا شتمنې دي، پرانیستي بنسټونه یې لرل. که حقایقو ته په متفاوته بڼه نظر وکړو، نو دا هغه شواهد دي چې موږ یې نن په خپلو سترگو وینو: هغو ملتونو چې په تېرو څو پېړیو کې پرانیستي اقتصادي او سیاسي بنسټونه بنا کړل، دوامدارې اقتصادي ودې ته ورسېدل، خو هغو استبدادي رژیمونو چې که څه هم په تېرو شپېتو یا سلو کلونو کې یې چټکه اقتصادي وده تجربه هم کړه، خو د لیپسټ د موډرنیزېشن تیورۍ خلاف ولسواک نه شول. دا د حیرانتیا خبره نه ده. تر زبېښونکو بنسټونو لاندې وده دقیقاً چې ممکنه ده، ځکه چې دا کار د دې بنسټونو د حتمي یا خپلسري مرگ په معنا نه دی. دغه ډول وده له دې کبله ممکنه ده، چې پر زبېښونکو بنسټونو واکمنه ډله اقتصادي ودې ته د گواښ په سترگه نه گوري، بلکې له ۱۹۸۰ یمې لسیزې وروسته د چین کمونېست گوند په څېر یې د خپل رژیم د پایښت لپاره ضرور گڼي. همدارنگه د روسیې، گابون، سعودي عرب او وینزویلا په څېر د استبدادي رژیمونو وده به چې د طبیعي سرچینو پر استخراج ولاړه ده، د پرانیستو بنسټونو د رامنځته کېدو لامل نه شي. تاریخي شواهد هم ډېر لږ له موډرنیزېشن تیورۍ سره اړخ لگوي. گڼ هوسا ملتونه د تاریخ په اوږدو کې ځپونکو دیکتاتوریو او زبېښونکو بنسټونو ته تسلیم شول او د هغو هرکلی یې وکړ. جرمني او جاپان د نولسمې پېړۍ په نیمایي کې د نړۍ شتمن هېوادونه وو او ښه باسوده وگړي یې لرل. خو دې کار په جرمني کې د ملي سوسیالېست گوند او په جاپان کې د یوه داسې رژیم د رامنځته کېدو چې د جگړې له لارې یې نړۍ د تسخیر هوډ درلود، مخه ونه نیوله. دغو رژیمونو هم سیاسي او اقتصادي بنسټونه د زبېښناک په ناروغۍ اخته کړل. ارجنټاین هم په نولسمه پېړۍ کې د نړۍ شتمن هېواد و چې له برېټانیا سره په یو ردیف یا تر دې هم مخکې و، دا ځکه چې د نړۍ د نویو پراخېدونکو سرچینو له گټو برخمن و. همدارنگه ارجنټاین په لاتینه امریکا کې تر ټولو با سواده نفوس درلود، خو د پلورالېزم او ولسواکۍ په برخه کې بیا د لاتیني امریکا له نورو هېوادونو مخکې نه و. دلته پر له پسې کودتاوې کېدې او لکه څرنگه چې په یوولسم څپرکي کې مو ولوستل، حتی هغه مشران چې د ټاکنو له لارې انتخابېدل، چلند یې د یوه مستبد او دیکتاتور په څېر و. له دې وروسته هم په ارجنټاین کې د پرانیستو بنسټونو په برخه کې پرمختگونه ناچیزه دي او څرنگه چې په دیارلسم څپرکي کې مو ولیدل، په اوسنۍ یوویشمه پېړۍ کې هم د ارجنټاین حکومت کولای شي چې له کوم خنډ پرته د خلکو شتمنۍ مصادره او غصب کړي. دا ټول موارد موږ ته ډېرې مهمې ایډیاوې روښانه کوي. لومړی؛ که څه هم

تر زیږبنونکو بنسټونو او استبداد لاندې د چین اقتصادي وده به تر یوې مودې دوام وکړي، خو دا وده به پر دوامدارې ودې چې د ربښتینو پرانیستو بنسټونو او خلاق تخریب پر مټ رامنځته کېږي، بدله نه شي. دویم دا چې موږ باید د موډرنیزېشن تیورۍ پر دغې ادعا چې وایي چې د استبداد تر سیوري لاندې وده به په تدریج ولسواکۍ او پرانیستو سیاسي بنسټونو ته لار پرانېزي، حساب ونه کړو. چین، روسیه او نور یو شمېر نور استبدادي رژیمونه چې په وروستیو کې یو لړ اقتصادي پرمختګ ته رسېدلي دي، احتمالا چې د زیږبنونکې ودې له محدودیتونو سره به مخ شي. درېیم دا چې استبدادي وده په اوږد مهال کې نه ممکنه ده او نه پاتې کېدونکې، نو په دې توګه دا ډول جوړښت باید د نړیوالې ټولنې له لوري د لاتینې امریکا، اسیا او افریقایي ملتونو لپاره د تایید وړ ونه ګرځي.

هوساینه رامنځته کېږي، جوړېږي نه

زموږ د تیورۍ برعکس؛ د ناپوهۍ فرضیه د بېوزلۍ ستونزې د حل لپاره جلا تجویز لري: که ناپوهۍ موږ دغه ځای ته رسولي یوو، نو روښنګري او د واکمنانو او پالیسي جوړوونکو پوهول کولای شي چې موږ له دغه وضعیته وژغوري او سیاستوالو ته په دې اړه د سمو لارښوونو او قناعت ورکولو له لارې چې ښه اقتصاد څه شی دی، کولای شو چې په ټوله نړۍ کې اقتصادي هوساینه ډیزاین او جوړه کړو. په دویم څپرکي کې مو د ناپوهۍ د فرضیې په اړه بحث کې ولوستل چې د ۱۹۷۰ یمې لسیزې په لومړیو کې د غنا د لومړي وزیر کوفي بوسیا تجربه پر دې ټینګار کوي چې د هغو سیاستونو عملي کول چې د مارکېټ د ناکامۍ احتمال کموي او اقتصادي وده هڅوي، د سیاستوالو ناپوهي نه ده، بلکې هغه انګېزې او محدودیتونه دي چې ټولنې د خپلو سیاسي او اقتصادي بنسټونو له امله ور سره مخ دي. لا هم د ناپوهۍ فرضیه په لوېدیځ کې د پالیسي جوړوونکو کړیو ترمنځ برلاسې ده او پر دې تمرکز کوي چې اقتصادي هوساینه څنګه ډیزاین او جوړه شي. د اقتصادي هوساینې د جوړېدو په برخه کې دوه ډوله هڅې کېږي. لومړی ډول یې د نړیوالو سازمانونو لکه د پیسو نړیوال صندوق له لوري حمایه کېږي او وروسته پاتې والی د ناکاره پالیسیو او بنسټونو لامل ګڼي. دغه سازمانونه د بېوزلو هېوادونو لپاره د اصلاحاتو یو لېست چمتو کوي او دولتونو ته یې د عملي کولو لپاره ورکوي. (د واشنګټن اجماع د دغه نوملړ یا لېست یوه برخه ده.) دغه اصلاحات د لوی اقتصاد د ثبات، په لوی اقتصاد کې مهم اهداف لکه د حکومت د جوړښت کوچنې کول، د اسعارو انعطاف منونکی نرخ او د پانګې ازادي په بر کې نیسي. یاد اصلاحات همدارنګه د کوچنې

اقتصاد پر اهدافو لکه خصوصي سازی، اغېزناکو عامه خدمتونو او د ښې حکومتولۍ له لارې د فساد پر ضد مبارزې باندې ټینګار کوي. که څه هم ځیني اصلاحات کېدای شي چې معقول وي، خو په واشنګټن، لندن، پاریس او د نړۍ په نورو برخو کې د مېشتو نړیوالو مرستندویو سازمانونو دغه تګلاره ناسمه ده او یاد سازمانونه د اقتصادي هوساینه په برخه کې د سیاسي بنسټونو د رول او پالیسۍ جوړونې پر وړاندې د خنډونو په پېژندنه کې پاتې راغلي دي. د نړیوالو سازمانونو له لوري په بېوزلو هېوادونو کې د اقتصادي هوساینې د جوړولو لپاره د غوره پالیسیو او بنسټونو سمبالولو هڅې بریالۍ نه دي، ځکه چې هغوی د ناکاره سیاستونو او بنسټونو په ریښو پسې نه ځي، بلکې فکر کوي چې بېوزله هېوادونه د رهبرانو د ناپوهۍ له امله په دې برخلیک اخته شوي دي. پایله یې دا کېږي چې دغه پالیسۍ او اصلاحات عملي بڼه نه پیدا کوي او یوازې نوم یې پاتې کېږي. مثلاً؛ د نړۍ ګڼ هېوادونه ظاهراً دغه ډول اصلاحات عملي کوي، خو لکه څرنګه چې لیدل کېږي، له ۱۹۸۰ یمې او ۱۹۹۰ یمې لسیزې راپدېخوا د لاتینې امریکا مرسته اخیستونکي هېوادونه لا هم په رکود کې وو. پر دې اصلاحاتو سربېره هم یادو هېوادونو پخوانیو تګلارو ته دوام ورکاوه. د نړیوالو سازمانونو په وینا د لوی اقتصاد د اهدافو د عملي کولو لپاره مرکزي بانکونه لا ډېر خپلواک شي. دا سپارښتنې یوازې د تیورۍ په کچه پاتې شوې او عملي بڼه یې پیدا نه کړه او یا هم نور سیاسي ملحوظات یې پر وړاندې خنډ شول. دا په اصولو کې معقول نظر و. د نړۍ ګڼو هېوادونو تر خپلو ملي عوایدو ډېرې پیسې مصرفولې او بیا به یې د کسر د جبران په موخه مرکزي بانکونه هڅول چې نورې پیسې چاپ کړي. دا کار د انفلاسیون سبب کېږي او انفلاسیون په بازار کې بې ثباتي او غیر ډاډمن چاپېریال رامنځته کوي. د تیورۍ له مخې انګېرنه دا وه چې د مرکزي بانکونو خپلواکي به د جرمني د «بونډس بانک» په څېر د سیاسي فشارونو پر وړاندې مقاومت وکړي او د انفلاسیون مخه به ونیسي. د زیمبابوې ولسمشر رابرټ موګابي د نړیوالو ځیني سپارښتنې عملي کړې او په ۱۹۹۵ کال کې یې اعلان وکړ چې د زیمبابوې مرکزي بانک په خپلو چارو کې مستقل دی. تر دې مخکې په زیمبابوې کې د انفلاسیون کچه د ۲۰ سلنې په شاوخوا کې وه، خو په ۲۰۰۲ کال کې دا کچه ۱۴۰، په ۲۰۰۳ کال کې ۶۰۰ ، په ۲۰۰۷ کال کې ۶۶،۰۰۰ او په ۲۰۰۸ کال کې ۲۳۰ میلیونه سلنې! ته لوړه شوه. په داسې یو هېواد کې چې ولسمشر یې د لاټرۍ ټکټ ګټي، نو د تعجب خبره نه ده چې د مرکزي بانک د استقلالیت پرېکړه به په رښتیني معنا عملي بڼه پیدا کوي.د زیمبابوې د مرکزي بانک مشر پوهېده چې په سیریلیون کې د مرکزي بانک مشر چې د ولسمشر سیاکا سټیونز مخالفت یې کړی و، له څه ډول برخلیک

سره مخ شو. د بانک خپلواکي او نه خپلواکي د زيمبابوې مرکزي بانک د مشر لپاره سخته پرېکړه وه، ځکه چې د هغه شخصي ژوند ور پورې تړلی و. خو ټول هېوادونه د زيمبابوې په څېر نه وو. په ۱۹۹۰ يمه لسيزه کې د ارجنټاين او کولمبيا مرکزي بانکونه هم خپلواک شول او د انفلاسيون د کابو کولو په برخه کې يې خپله دنده په ښه توګه سر ته ورسوله. کله چې په يادو هېوادونو کې له ټاکنو پرته واک ته د رسېدو نورې لارې وتړل شوې، نو سياستوالو د پيسو د چاپ له لارې د خلکو ملاتړ او رايو اخيستو ته مخه کړه. کله چې د پيسې چاپ هم نتيجه ور نه کړه، د نورو لارو چارو په فکر کې شول. په دواړو هېوادونو کې د مرکزي بانک استقلاليت په دولتي لګښتونو کې د بېساري زياتوالي سبب شو او دولت مجبور و چې دا کسر د پورونو له لارې جبران کړي. د اقتصادي هوساينې د جوړولو لپاره يوه بله نظريه هم شته چې اوسمهال ډېره دود ده. د دې نظرې پر بنسټ هېڅ داسې اسانه لار نه شته چې له مخې يې بېوزله هېوادونه په يوه ورځ او يا په څو لسيزو کې شتمن شي. دا نظريه ادعا کوي چې په بازار کې ځيني نيمګړتياوې شته چې د غوره لارښوونو له لارې د حل وړ دي او که پاليسي جوړوونکي له فرصته ګټه واخلي، نو اقتصادي هوساينه به رامنځته شي. ياده نظريه همدا راز ادعا کوي چې په بېوزلو هېوادونو کې د مارکېټ کوچنۍ نيمګړتياوې په هره برخه کې وجود لري، لکه په تعليمي سيستم، روغتيا او د بازار د تنظيم په برخه کې. دا خبره بې له شکه سمه ده. خو ستونزه دا ده چې د بازار ناکامي يا نيمګړتيا د يوه کنګل د څوکې په څېر ده، چې ريښې يې په زېښنونکو بنسټونو کې دي. لکه څرنګه چې په بېوزلو هېوادونو کې د لوی اقتصاد ناکاره پاليسۍ کوم تصادفي عمل نه دی، نو نيمګړې او ناکاره تعليمي سيستم يې هم تصادفي عمل نه شي ګڼل کېدای. د مارکېټ نيمګړتيا يا ناکامې ښايي د ناپوهۍ له امله نه وي. پاليسي جوړوونکي او بيروکراټان ښايي په خپله د ستونزې برخه وي او هغه اصلاحات چې د دې نيمګړتياوې د هوارې لپاره عملي کېږي، ښايي معکوسه نتيجه ولري، ځکه چې د واک پر ګدۍ ناست کسان د ستونزې په ريښو پسې نه ځي. دا ستونزه د هند په راجستان کې د روغتيايي سيستم د اصلاح په برخه کې د سېوا ماندير «Seva Mandir» په نامه د يوې نا دولتي موسسې په فعاليتونو کې ښه انځور شوې ده. په هند کې د روغتيايي سيستم نيمګړتيا او نا اغېزمنتوب ژورې ريښې لري. په هند کې د دولت له لوري د روغتيايي خدمتونو او اسانتياوو برابرول يوازې د شعار او نظر تر بريده دي، خو په عمل کې حتی تر ټولو بېوزله هنديان دولتي روغتيايي خدمتونو ته لاسرسی نه لري، بلکې خلک خصوصي روغتونونو ته مراجعه کوي چې خدمات يې ډېر ګران، غير منظم او حتی کله نا کله غير معياري وي. خلک

د ناپوهۍ او مستۍ له مخې دا کار نه کوي، بلکې دولتي خدمات او کار نه شته. که یو هندي روغتیایي مرکز ته لاړ شي، نو هلته به نه یوازې ډاکټر او نرس پیدا نه کړي، بلکې د ټرلو دروازو له امله به د روغتون یا کلنیک ودانۍ ته هم داخل نه شي. سېوا ماندیر موسسې په ۲۰۰٦ کال کې د اقتصاد پوهانو له یوې ډلې سره یو پلان طرحه کړ، څو د راجستان په کلیو او باندو کې روغتیاپالان او ډاکټران کار ته تشویق شي. دا یوه ډېره ساده طرحه وه: د ډاکټرانو لپاره د حاضرۍ ډیجیټلي ماشینونه ولګول شول. ډاکټران اړ وو چې دندې ته د راتګ، په کار کې د موجودیت او د بېرته د تګ پر مهال خپل کارټونه په ورځ کې درې ځله په ماشین کې چک کړي. که دغې طرحې کولای شول چې د روغتیایي ستونزو کمیت او کیفیت اصلاح او په دې برخه کې ټولې ستونزې حل کړي، نو دا به اوس د پراختیا په برخه کې د لویو ستونزو د حل لپاره یوه ساده تیوري یا نظریه وای. د دې طرحې په عملي کولو سره د ډاکټرانو د حضور او موجودیت ستونزه د لنډ وخت لپاره حل شوه، خو یو کال وروسته د روغتیا محلي ادارې د سیوا ماندیر طرحه ونه منګوله. بېرته د پخوا په څېر غیر حاضري او له کار څخه تېښته پیل شوه. د حاضرۍ برېښنایي ماشینونه خراب یا مات شول او حکومتي ادارو له سیوا ماندیر موسسې سره د هغو په بیا فعالولو کې مرسته نه کوله. د زور له لارې په ورځ کې درې ځله د حاضرۍ ورکولو ته د ډاکټرانو مجبورول کوم ابتکار نه و. دا په حقیقت کې هغه طریقه ده چې په ټولو صنایعو حتی په هندي صنایعو کې هم ترې کار اخیستل کېږي. په دې توګه، امکان نه لري چې د روغتیایي خدمتونو د وړاندې کولو په برخه کې دا تشویقونکې طرحه دې د ناپوهۍ له امله ناکامه شوې وي. هغه څه چې د پروګرام د عملي کېدو پر مهال پېښ شول په اسانۍ د پوهېدو وړ دي. حکومتي روغتیایي ادارو له دې امله په کار کې بېغوري کوله چې له ډاکټرانو سره یې لاس یو کړی و او ډاکټرانو د همېشنۍ تېښتې په جرم کې شریکې وې. کله چې بنسټونه په خپله د ستونزې رېښه وي، نو د مارکېټ د کوچنیو ستونزو د حل دا ډول نسخې کار نه ورکوي. دلته سیاستوال فاسد نه وو او نه هم داسې ډلې وې چې د بنسټي اصلاحاتو مخه یې نیوله، بلکې محلي روغتیایي ادارو د سیوا ماندیر د طرحې د سبوتاژ او نه عملي کېدو هڅه کوله. د هند دا پېښه موږ ته څرګندوي چې د بازار د کوچنیو نیمګړتیاوو نظریه که څه هم په ښکاره اسانه برېښي، خو په حقیقت کې غولوونکې ده: هغه بنسټونه چې د بازار د نیمګړتیا او ناکامۍ سبب شوي دي، د دې نیمګړتیاوو د حل لپاره د تشویقي پروګرامونو د عملي کېدو مخه هم نیسي. تر څو چې د ستونزو رېښې و نه پلټل شي، د هوسانه د ډیزاین او جوړولو هڅې به ثمر ته ونه رسېږي.

د بهرنيو مرستو ناکامي

د القاعدې له لوري د ۲۰۰۱ کال د سپټمبر يوولسمې تر بريدونو وروسته د امريکا په مشرۍ بهرنيو ځواکونو په افغانستان کې د طالبانو څپونکی رژيم چې د القاعدې مشرانو ته يې پناه ورکړې وه، را نسکور کړ. افغان جهادي مشران چې د طالبانو د رژيم په راپرځولو کې يې له متحده ايالتونو سره مرسته کړې وه او د حامد کرزي په ګډون يو شمېر نور جلا وطنه افغان سياستوال د ۲۰۰۱ کال په ډسمبر کې په بُن کې سره جرګه شول او د يوه تړون له لارې يې په افغانستان کې د نوي ډيموکراتيک نظام بنسټ کېښود. د بُن تړون له مخې لومړنی ګام د لويې جرګې جوړول و، چې حامد کرزی يې د موقت حکومت د مشر په توګه وټاکه. د افغانستان د راتلونکې په اړه ډېرې هيلې وې. زياتره افغانان نوي نظام ته خوښ وو او غوښتل يې چې طالبان نور هېر کړي. افغانستان ته پرېمانه بهرنۍ مرستې چالانې شوې او نړيوالې ټولنې فکر کاوه چې د افغانستان ټوله او يوازينۍ اړتيا همدا مرستې دي. د ملګرو ملتونو مرستندويه پلاوي او ګڼې نورې نړيوالې انجيوګانې په پلازمېنه کابل کې مېشت شول. په تېرو پنځو لسيزو کې له ناکامو او بېوزلو هېوادونو سره د بهرنيو مرستو ناکامۍ ته په کتو، هغه څه چې په افغانستان کې وروسته پېښ شول، د تعجب وړ نه دي. که د تعجب وړ دي او که نه؛ بيا هم تېره تجربه تکرار شوه. د مرستندويو ادارو ګڼ کارکوونکي په خپلو شخصي الوتکو کې کابل ته راغلل، انجيوګانې چې بېلابېلې تګلارې او اجنډاوې يې درلودې را ورسېدې او د حکومت او نړيوالې ټولنې د استازو ترمنځ په لوړه کچه خبرې پيل شوې. افغانستان ته په ميلياردونو ډالر راغلل، خو ډېره کمه برخه يې پر زېربنا، ښوونځيو، د پرانيستو بنسټونو د پراختيا په موخه پر اغېزناکو عامه خدمتونو او د قانون او نظم پر ټينګښت ولګول شوې. له دې امله چې په افغانستان کې زېربنا ويجاړه شوې وه، د مرستو يوه برخه د ملګرو ملتونو او نورو نړيوالو ادارو د کارکوونکو لپاره د يوې هوايي کرښې په اجاره کولو باندې ولګول شوه. په دويم قدم کې موټر چلوونکو او ژباړونکو ته اړتيا وه. هغه کسان چې څه نا څه انګليسي يې زده وه او همدارنګه يو شمېر ښوونکي په لوړو معاشونو مقرر شول چې دا معاشونه د عادي افغانانو د معاشونو څو برابره لوړ وو. دا چې په بهرنيو مرستندويه موسسو کې زياتره ګومارل شوي افغانان له کافي مهارتونو برخمن نه وو، مرستې د زېربنا د جوړولو پر ځای د افغان دولت د کمزورتيا لامل شوې. د افغانستان په مرکزي سيمو کې کليوالو د راډيو له لارې اورېدلي وو چې په سيمه کې يې د ميليونونو ډالرو په ارزښت د سرپناه جوړونې پروګرام پيلېږي. د افغان دولت د يوه مشهور جنګسالار اسماعيل خان د بار وړونکو موټرو په مرسته

سیمې ته لرګي ولېږدول شول، خو دا لرګي ډېر غټ وو او په کورونو کې ترې استفاده نه شوای کېدای، چې بالاخره کلیوالو دا لرګي د سون لپاره وکارول. له کلیوالو سره ژمنه شوي میلیونونه ډالر څه شول؟ د دې پیسو ۲۰ سلنه په جینیوا کې د ملګرو ملتونو دفتر مصرف کړې وې، پاتې ۲۰ سلنه په بروکسل کې د مرستندویه موسسې دفتر واخیستې او ۲۰ سلنه یې د درې نورو ډلو ترمنځ ووېشل شوې. د مرستو ډېره کمه برخه له ایران څخه د لرګیو په اخیستلو او د اسماعیل خان د موټرو په واسطه د هغو په انتقال ولګول شوه. کلیو ته د دې بې سایزه لرګیو رسېدل یوه بله معجزه وه. دا په افغانستان کې یوازینی مثال او پېښه نه ده. ګڼې څېړنې ښیي چې د بهرنیو مرستو له ۱۰ تر ۲۰ سلنه په اصلي هدف لګول کېږي. اوسمهال د فساد د هغو دوسیو څېړنه روانه ده چې ادعا کېږي ملګري ملتونه او محلي چارواکي په کې ښکېل دي. خو د بهرنیو مرستو ټوله برخه په فساد کې هم نه ځي، بلکې د چارواکو د بې کفایتۍ او یا هم د مرستندویه موسسو له لوري ضایع کېږي. د بهرنیو مرستو په برخه کې د افغانستان تجربه په حقیقت کې له نورو هېوادونو سره یوه ښه مقایسه وړاندې کوي. په تېرو پنځو لسیزو کې د نړۍ بېلابېلو هېوادونو ته د پراختیایي مرستو په نوم سلګونه میلیارده ډالر ورکړل شوې دي، چې لویه برخه یې د فساد او اضافي لګښتونو له امله ضایع شوې ده، لکه افغانستان. تر ټولو ناوړه دا چې دغه مرستې د موبوټو په څېر دیکتاتورانو لاس ته ورغلې دي. نوموړې دغه مرستې د سیاسي ملاتړ په بدل کې او د ځان په شتمن کولو باندې ولګولې. هغه بشري مرستې چې په دې وروستیو کې په پاکستان او هایټي کې له ناورین ځپلو سره وشوې، تر هغې ډېرې اغېزناکې وې چې دولتونو ته لاس په لاس به کېدې. د پراختیا په نامه د دې مرستو پر ناکامۍ سربېره، بهرنۍ مرستې د لوېدیځو دولتونو، نړیوالو سازمانو لکه ملګرو ملتونو او انجیوګانو چې په نړۍ کې له بېوزلۍ سره د مبارزې ادعا کوي، مروجه پالیسي ده. د بهرنیو مرستو دا ناکامه تجربه بیا- بیا تکرارېږي. دا مفکوره چې شتمن لوېدیځ هېوادونه باید له بېوزلۍ سره د مبارزې لپاره له افریقا، سوېلي اسیا، کارابین او مرکزي امریکا سره په لویه کچه پراختیایي مرستې وکړي، د بېوزلۍ د ریښې په اړه د ناسمې پوهې له امله ده. د افغانستان په ګډون د نړۍ هېوادونه د خپلو زیږښونکو بنسټونو له امله بېوزله دي او یادو بنسټونو د مالکیت حقوق، نظم او قانون له ستونزو سره مخ کړي او په ملي او محلي کچه یې داسې واکمنې ډلې رامنځته کړې چې پر اقتصادي او سیاسي چاپېریال مسلط دي. دغه ډول بنسټي ستونزې د بهرنیو مرستو اغېزمنتوب له منځه وړي، ځکه چې چور کېږي او په اصلي هدف نه لګول کېږي. تر ټولو بده دا چې دغه مرستې داسې نظامونه حمایه کوي چې د ټولنې د درد او کړاو لامل ګڼل

کېږي.کله چې دوامداره اقتصادي وده له پرانيستو بنسټونو سره تړلې وي، هغو نظامونو ته د مرستو ورکول چې زبېښونکي بنسټونه لري، د ستونزې حل لاره نه ګڼل کېږي. له دې انکار نه شي کېدای چې د نويو ښوونځيو جوړول او ښوونکو ته معاشونه ورکول تر بشري مرستو ښې پايلې لري. که څه هم سلګونه مرستندويان کابل ته راغلل او مرستې يې د عادي افغانانو په ژوند کې هېڅ مثبت بدلون را نه وست، خو پر دې سربېره د ښوونځيو په جوړولو او د زده کوونکو په شمېر کې د پام وړ زياتوالی راغلی دی، په ځانګړې توګه د افغان نجونو لپاره چې د طالبانو په وخت کې له زده کړو محرومې وې، ښوونځي پرانيستل شول. اوس مهال د بهرنيو مرستو د اغېزمنتوب په برخه کې يوه نظريه دا ده چې دغه مرستې بايد 'مشروطې' شي. د دې نظريې له مخې بهرنۍ مرستې بايد مشروطه وي او له مرسته اخيستونکو هېوادونو يې په بدل کې ځيني تعهدات واخيستل شي، مثلاً د ازاد بازار يا ډيموکراسۍ منل. د جورج ډبليو بوش ادارې د «زريزې ننګونو پر وړاندې د مبارزې» تر نامه لاندې د پروګرام له لارې د مرستو د مشروط کېدو په برخه کې اوچت ګامونه پورته کړل، چې له مخې يې راتلونکې مرستې په بېلابېلو اقتصادي او سياسي برخو کې په اصلاحاتو پورې مشروطې شوې. خو مشروطې مرستې د غير مشروطو په پرتله دومره اغېزناکې هم نه دي. هغه هېوادونه چې دا شرايط يې پوره کړي او هغه چې نه يې دي پوره کړي، دواړه يو برابر مرستې ترلاسه کوي. دليل يې ساده دی: هغوی مرستو ته اړتيا لري، که هغه بشري وي يا پراختيايي. دا په بشپړه توګه د اټکل وړ دي چې بهرنۍ مرستې د يوه هېوادونو پر بنسټونو ډېرې لږې مثبتې اغېزې لرلی شي. دا به ډېره حيرانوونکې وي چې سياکا ستيونز په سيريليون او موبوټو په کانګو کې د بهرنيو مرستو په بدل کې زبېښونکو بنسټونو ته چې د دوی حيات ور پورې تړلی، د پای ټکی کېږدي. خو دا ټول په دې معنا نه دي چې له بشري مرستو پرته بايد نورې مرستې ودرول شي. د بهرنيو مرستو درول غير عملي دي او ښايي د بشري ناورين د رامنځته کېدو لامل شي.د دې مرستو بندول ځکه غير عملي دي چې د لوېديځو هېوادونو وګړي په نړۍ کې د بشري او اقتصادي ناورين په اړه د ګناه احساس کوي او بهرنۍ مرستې هغوی ته دا ډاډ ورکوي چې په دې برخه کې يو څه کېږي. ولو که دا مرستې اغېزناکې او ګټورې هم نه وي، خو د دوام لپاره يې علاقه شته. همدارنګه په لوی شمېر نړيوال سازمانونه او انجيوګانې هم د موجوده وضعيت په اړه د ډاډمنتيا لپاره خپلو فعاليتونو ته دوام ورکوي. دغه راز پر اړمنو ملتونو د مرستو بندول لوی زړه غواړي. دلته دوه درسه اخيستلی شو: لومړی، بهرنۍ مرستې نن ورځ د ناکامو دولتونو د ستونزو د حل په برخه کې اغېزناکې نه دي. دولتونه د بېوزلۍ د کړۍ ماتولو لپاره پرانيستو

سیاسي او اقتصادي بنسټونو ته اړتیا لري. بهرنۍ مرستې په دې برخه کې ډېر لږ کار کولای شي او د دې مرستو ماهیت ته په کتو، په راتلونکي کې هم ترې د ښو تمه نه شي کېدای. د ناانډولۍ او بېوزلۍ د ریښو راسپړنه له دې کبله مهمه ده چې په غولوونکو ژمنو باید تېر نه وځو. دویم، دا چې د پرانیستو سیاسي او اقتصادي بنسټونو پراختیا مهمه ده، نو دغې پراختیا د زمینې برابرولو لپاره بهرنۍ مرستې گټورې دي.

پیاوړتیا

د ۱۹۷۸ کال د مې میاشتې په دولسمه د برازیل د 'ساوپاولو' ایالت په 'ساو برناډو' ښار کې د 'سکانیا موټر جوړونې فابریکه' کې عادي ورځ وه، خو کارگر نارامه برېښېدل. په ۱۹۶۴ کال کې د ولسمشر «جاو گولارت» ډیموکراتیک دولت پر وړاندې د پوځ تر کودتا وروسته، په برازیل کې پر اعتصاب بندیز ولگېد. خو په دې ورځو کې په برازیل کې تازه خبر خپور شوی و، چې دولت د انفلاسیون په ارقامو کې گوتې وهلي، څو د خلکو د ژوند لگښتونه کم وښودل شي. کله چې سهار ۷ بجې د کار رسمي وخت پیل شو، کارگرو خپل وسایل پر ځمکه کېښودل. 'گیلسن مینزس' چې په فابریکه کې د کارگرانو اتحادیې استازی و، له اتحادیې سره په اړیکه کې شو. په ساو برنادو کې د فلزاتو د تولیدي فابریکو عمومي مشر ۳۳ کلن «لویز انیاسیو لولا دا سیلوا» و. لولا ماسپښین مهال فابریکې ته را ورسېد. د فابریکې مسوولینو له نوموړي وغوښتل چې کارگرانو ته قناعت وکړي څو بېرته کار ته ستانه شي، خو هغه انکار وکړ. د سکانیا اعتصاب لړۍ ډېر ژر ټول برازیل ته وغځېده. دا اعتصاب ظاهراً د کارگرانو د کم مزد په غبرگون کې و، خو لولا وروسته ویلکل: «زه فکر کوم موږ نه شو کولای چې سیاسي او اقتصادي عوامل له یو بله جلا کړو...مبارزه د مزد پر سر وه، خو د مزد پر سر دغې مبارزې کارگره طبقه سیاسي بریالیتوب ته ورسوله.»

د برازیل د کارگر غورځنگ بیا را ژوندي کېدل په دغه هېواد کې د یوې نیمې لسیزې دیکتاتور پوځي رژیم پر وړاندې پراخ ولسي غبرگون و. په په برازیل کې د ډیموکراسۍ په راتلو سره کیڼ اړخی روڼ اندی «فرناندو هنریک کاردوسو» هم د لولا په څېر واک ته د رسېدو هیله درلوده. هغه په ۱۹۷۳ کال کې وویل چې په برازیل کې به د ډیموکراتیک نظام د رامنځته کېدو لپاره د پوځي نظام مخالفې ټولې ټولنیزې ډلې سره جرگه شي. هغه څرگنده کړه:«هغه څه چې لازم دي، د مدني ټولنې بیا فعالول دي... تحصصي اتحادیې، سوداگریزې ټولنې، کلیساگانې، د محصلینو ټولنې، څېړنیز مرکزونه، د مناظرې حلقې او ټولنیز خوځښتونه.» په بله وینا، د ډیموکراسۍ د بیا احیا او د برازیلۍ ټولنې د بدلون په موخه د یوه پراخ ایتلاف جوړولو

ته اړتیا وه. د سکانیا فابریکه د دې ائتلاف د جوړېدو مرکز و. په ۱۹۷۸ کال کې لولا د یوه کارګر ګوند د جوړېدو ایډیا مطرح کړه. پلان دا و چې یاد ګوند به یوازې د کارګري اتحادیې لپاره نه وي، بلکې د لولا په وینا نوی کارګر ګوند باید د ټولو خواریکښو او بېوزلو وګړو لپاره یو چتر وي. د اتحادیې مشرانو له نورو ټولنیزو خوځښتونو سره په ګډه د یوه جوړښت په رامنځته کولو پیل وکړ. د ۱۹۷۹ کال د اګست په اتلسمه د کارګر ګوند د تشکیل لپاره په ساوپاولو کې غونډه جوړه شوه. په دې غونډه کې پخوانیو سیاسي مخالفینو، د اتحادیې مشرانو، محصلینو، روڼ اندو او د سلګونو نورو ټولنیزو خوځښتونو استازو برخه اخیستې وه. کارګر ګوند د ۱۹۷۹ کال په اکتوبر کې د «ساو جوداس تادیو» په یوه رستورانټ کې خپل موجودیت اعلان کړ. ګوند ډېر ژر په هېواد کې له پرانیستې سیاسي فضا څخه ګټه واخیسته. د ۱۹۸۲ کال په سیمه ییزو ټاکنو کې کارګر ګوند په لومړي ځل خپل کاندیدان معرفي کړل او د ښاروالۍ ټاکنې یې وګټلې. د ۱۹۸۰ یمې لسیزې په اوږدو کې کله چې په برازیل کې ولسواکي د بیا راژوندي کېدو په حال کې وه، د محلي حکومت لویه برخه د کارګر ګوند لاسته ورغله او تر ۱۹۸۸ کال پورې یې د ساو پاولو او پورتو الګري لویو ښارونو په ګډون د ۳۶ ایالتونو ښاروالۍ ترلاسه کړې. د ۱۹۸۹ کال په ولسمشریزو ټاکنو کې چې د تر پوځي کودتا وروسته په برازیل کې لومړنۍ ټاکنې وې، لولا د کارګر ګوند په استازیتوب په لومړي پړاو ټاکنو کې ۱۷ سلنه او د فرناندو کولار په وړاندې په دویم پړاو سیالۍ کې ۴۴ سلنه رایې وګټلې. په محلي حکومت کې د کارګر ګوند د نفوذ په زیاتېدو سره چې په ۱۹۹۰ یمه لسیزه کې اوج ته ورسېد، دغه ګوند له نورو ټولنیزو محلي خوځښتونو سره ګډ کار پیل کړ. کارګر ګوند له ۱۹۸۸ کال وروسته په پورتو الګري کې د «مشارکتي بودیجې» بهیر پیل کړ او عامو خلکو ته بلنه ورکړل شوه چې د ښار لپاره د لومړیتوبونو د ټاکلو لپاره د میکانیزم په جوړولو کې برخه واخلي. دغه میکانیزم یو داسې سیستم رامنځته کړ چې د محلي حکومتونو په کچه د ځواب ورکونې او مسوولیت منلو پر یوه نړیوال موډل بدل شو. دا سیستم د عامه خدمتونو او په ښار کې د خلکو ژوند د ښه والي په برخه کې ډېر اغېزناک ثابت شو. په محلي کچه د ګوند بریالي جوړښت وکولای شول چې په ملي کچه پراخ او بریالي انسجام ته لار هواره کړي. که څه هم لولا د ۱۹۹۴ کال او ۱۹۹۸ کال په ټاکنو کې د فرناندو هنریک کاردوسو په وړاندې ماتې وخوړه، خو د ۲۰۰۲ کال په ټاکنو کې د برازیل د ولسمشر په توګه وټاکل شو. د برازیل د کارګرانو ګوند له هماغه وخته تر ننه په واک کې دی. په برازیل کې د یوه پراخ سیاسي ائتلاف جوړېدو چې د بېلابېلو ټولنیزو خوځښتونو او کارګري ټولنو ګډوله و، د برازیل

پر اقتصاد د پامور مثبت اغېز وکړ. له ۱۹۹۰ کال وروسته اقتصاد په چټکۍ وغوړېد او د بېوزلۍ کچه له ۴۵ سلنې څخه په ۲۰۰۶ کال کې ۳۰ سلنې ته راټیټه شوه. هغه نا انډولي چې د پوځي حکومت په وخت کې د پراخېدو په حال کې وه، واک ته د کارگر گوند په راتگ سره په کمسارې ډول راکمه او د تعلیم سطحه خورا لوړه شوه. برازیل اوسمهال د بریکس سازمان (Brazil, Russia, India, and China)غړی دی او په حقیقت کې د لاتینې امریکا یوازینی هېواد دی چې په نړیوالو ډیپلوماتیکو کړیو کې وزن لري. له ۱۹۷۰ یمې لسیزې را وروسته د برازیل پرمختگ د کوم نړیوال سازمان یا اقتصاد پوه له خوا ډیزاین نه شو او نه هم چا برازیلي پالیسي جوړوونکو ته دا مشوره ورکړه چې د مارکېټ د ناکامۍ مخه څنگه ونیسي. دا د بهرنیو مرستو او د موډرنیزېشن د طبیعي پروسې نتیجه هم نه وه، بلکې د خلکو د بېلابېلو اقشارو او ډلو ټپلو یو زړور اېتلاف و چې په برازیل کې یې پرانیستي سیاسي بنسټونه رامنځته کړل او دغو بنسټونو بالاخره د پرانیستو اقتصادي بنسټونو ملا ور وتړله. د برازیل بدلون هم په اولسمه پېړۍ کې په برېټانیا کې د پرانیستو سیاسي بنسټونو له بدلون سره پیل شو. خو ملتونه څنگه کولای شي چې پرانیستي بنسټونه رامنځته کړي؟

لکه څرنگه چې و مو لیدل، تاریخ د هغو اصلاحي غورځنگونو له مثالونو ډک دی چې د اولیگارشۍ اوسپنیز قانون ته تسلیم شوي او تر پخوا یې لا ډېر زبېښنونکي بنسټونه جوړ کړي دي. موږ په ۱۶۸۸ کال کې په برېټاینا، په ۱۷۸۹ کال کې په فرانسې او په ۱۸۶۸ کال کې په جاپان کې د میجي په بیا راتگ سره، د سیاسي انقلابونو له لارې د پرانیستو سیاسي بنسټونو د جوړېدو پروسه ولیده. خو دا ډول انقلابونه معمولاً ډېرې ورانۍ او کړاوونه زېږوي او بریالیتوب یې حتمي نه وي. بلشویک انقلاب خپل اهداف په روسیه کې د تزار د زبېښنونکي رژیم پر ځای د یوه عادلانه نظام رامنځته کول تبلیغول، خو له بده مرغه نتیجه یې برعکس وه او بلشویکانو په روسیه کې تر پخوا لا ډېر زبېښنونکي او ځپونکي بنسټونه سمبال کړل. د چین، کیوبا او ویتنام تجربه هم عین شی وه. گڼ شمېر غیر کمونېستي اصلاحاتو هم کومه نتیجه نه لرله. جمال ناصر ژمنه وکړه چې په مصر کې به پر مساواتو ولاړه موډرنه ټولنه جوړوي، خو وروسته یې د حسن مبارک فاسد رژیم ته لار هواره کړه. رابرټ موگابي ته په زیمبابوې کې د توکمیز تبیض پر وړاندې د ستر مبارز په سترگه کتل کېدل، خو تر خپلواکۍ وروسته هم د زیمبابوې په زبېښنونکو بنسټونو کې کوم بدلون رانغی او حتی اقتصاد یې تر خپلواکۍ مخکې دورې په پرتله لا پسې خراب شو. هغه څه چې د سیاسي انقلاب او د تدریجي بنسټي بدلون ترمنځ چې په شمالي امریکا، برېټانیا او بوتسوانا کې پېښ شول، عام او مشترک ټکی جوړوي،

په ټولنه کې د بېلابېلو ډلو او اقشارو پیاوړتیا ده. پلورالېزم د پرانیستو سیاسي بنسټونو د مرکزي هستۍ په توګه سیاسي واک په ټولنه کې په پراخه کچه وېشي او که بدلون له زېښبونکو بنسټونو پیلېږي، نو دا کار د پیاوړتیا پروسې ته اړتیا لري، لکه په برېټانیا او فرانسه کې مو چې ولیدل. د پیاوړتیا د دې تاریخي پروسو او د برازیل د ۱۹۷۰ یمې لسیزې د تحول ترمنځ ډېر مشابهتونه شته. که څه هم د کارګر ګوند یوه مهمه پایه د کارګرو اتحادیه وه، خو د لولا په څېر مشرانو له نورو روڼ اندو سیاستوالو سره په ګډه په هماغه لومړیو کې دا هڅه کوله چې یاد خوځښت پر یوه ستر ایتلاف بدل کړي. کله چې کارګر ګوند د محلي حکومتونو واک ترلاسه کړ او خلکو ته د پراخ مشارکت زمینه برابره کړه، له محلي خوځښتونو سره یې همغږي زیاته او د ادغام پروسه یې رامنځته کړه. د برېټانیا د اولسمې او د فرانسې د اتلسمې پېړۍ د انقلابونو برعکس، په برازیل کې د بنسټي اصلاحاتو لپاره یو ګرم انقلاب پیل نه شو بلکې دا د پیاوړتیا یوه ارامه پروسه وه چې د ساو برنادو له فابریکو یې سر راپورته کړ او له پوځي حکومت د ولسواکۍ په لور د بنسټي اصلاحاتو یوه اغېزناکه لړۍ پیل شوه. تر ټولو مهمه دا چې په برازیل کې د پیاوړتیا بهیر په ترڅ کې د ډیموکراسۍ په لور حرکت د پرانیستو سیاسي بنسټونو په لور د حرکت مسیر ډاډمن او تضمیناوه. لکه څرنګه چې و مو لیدل، ډیموکراسي د پلورالېزم د ټینګېدو ضمانت نه کوي. دا حقیقت د برازیل او وینزویلا د کثرت پاله بنسټونو د پراختیا ترمنځ په توپیر کې په ښه توګه څرګندېدای شي. وینزویلا هم په ۱۹۵۸ کال کې د ډیموکراسۍ په لور حرکت وکړ، خو دا بدلون د ولس ترمنځ د پیاوړتیا له پروسې پرته ترسره شو او د سیاسي واک د پلورالایز وېش لامل نه شو، بلکې فاسدو سیاستوالو، فاسدو شبکو او دوامداره شخړو ته یې لار پرانیسته، نتیجه یې دا شوه چې کله به رایه ورکوونکي د رایو مرکزونو ته لاړل، حتی لېوال وو چې د هوګو چاوېز په څېر دیکتاتورانو ته هم رایه ورکړي. په پایله کې وینزویلا تر اوسه هم له زېښبونکو بنسټونو رنځېږي، په داسې حال کې چې برازیل دغه طلسم مات کړ. د پیاوړتیا د پروسې د پیل، د هغې لپاره د زمینې برابرولو او له دې لارې د پرانیستو سیاسي بنسټونو د پراختیا لپاره باید څه وشي؟ په حقیقت کې د دې بنسټونو د رامنځته کېدو لپاره هېڅ لیکلې کړنلاره یا لارښود نه شته. ځیني فکټورونه شته چې د پیاوړتیا پروسه ممکنوي: د یوه اندازه متمرکز نظم موجودیت، یعنې دا چې ټولنیز خوځښتونه موجوده رژیم چلنج کړي، نه دا چې فوراً ناقوني او ګډوډي رامنځته کړي؛ د پخوانیو دودیزو بنسټونو موجودیت لکه په بوتسوانا کې د کګوټلا جرګه؛ د مدني جوړښتونو او ټولنو موجودیت چې د خلکو غوښتنې همغږې کړي، تر څو مخالف خوځښتونه د واکمن پاړکي له لوري ژر زیانمن نه شي او نه هم

د هغو ډلو د لاس اله شي چې د زېښبونکو بنسټونو د نیولو په هڅه کې وي. خو زیاتره دغه فکټورونه یا عوامل له تاریخي پلوه له مخکې د وړاندوینې وړ نه دي او ډېر اهسته رنګ راوړي. د برازیل پېښې وښوده چې مدني ټولنې او نور خوځښتونه څنګه یوه هسته یا ایتلاف جوړولای شي، خو دا ډېره ورو پروسه ده او د متفاوتو شرایطو له امله یې بریالیتوب د اټکل وړ نه دی. یو بل مهم عامل چې د پیاوړتیا پروسه کې مهم رول لوبوي، هغه رسنۍ دي. له واک څخه د ناوړه استفادې په برخه کې د پراخو معلوماتو له شتون پرته د ټولنې پیاوړتیا ستونزمنه ده. په یوولسم څپرکي کې مو په متحده ایالتونو کې د رسنیو پر رول خبرې وکړې. رسنۍ دغه راز د دوامداره سیاسي اصلاحاتو په برخه کې د ټولنې له پیاوړتیا سره مرسته کوي، چې په دې اړه مو هم په یوولسم څپرکي کې په برېټانیا کې د ولسواکۍ د ټېنګښت په پروسه کې بحث وکړ. د برېټانیا د پرتمین انقلاب، د فرانسې انقلاب او په نولسمه پېړۍ کې د ولسواکۍ په لور د مزل په جریان کې چاپي خپرونو او کتابونو هم د خلکو په پوهاوي او وینښتابه کې مهم رول ولوباوه. دغه راز رسنۍ، په ځانګړې توګه د معلوماتي ټکنالوژۍ پرمختللې بڼه رسنۍ لکه وېبلاګ، چټ، فېسوک او ټویټر په ایران کې د ۲۰۰۹ کال په ټاکنو کې د احمدي نژاد له لوري د درغلیو پر ضد اعتراضونو کې مهم رول ولوباوه او وروسته د عرب پسرلي په پراخو پاڅونونو کې هم اغېزناکې ثابتې شوې. استبدادي رژیمونه د رسنیو په ارزښت پوهېږي او د مخنیوي لپاره یې هڅې کوي. د دې یو څرګند مثال په پیرو کې د البرټو فوجیموري په حکومت کې لیدل کېږي. که څه هم فوجیموري په ډیموکراټیک ډول انتخاب شو، خو لږ وروسته یې په پیرو کې استبدادي حکومت جوړ کړ او په ۱۹۹۲ کال کې په داسې حال کې چې په واک کې هم و، کودتا یې وکړه. تر دې وروسته که څه په پیرو کې ټاکنې ترسره کېدې، خو فوجیموري یو فاسد نظام رامنځته کړ او د زور او بډو له لارې یې حکومت وکړ. هغه په دې برخه کې پر خپل نږدې ملګري او د ملي استخباراتو د ځواکمنې ادارې مشر «ویلادیمیرو مونټېسینوس» باندې تکیه وکړه. ویلادیمیرو یو ډېر فعال سړی و او ټول هغه اسناد یې له ځان سره وساتل چې حکومت یو شمېر کسانو ته په پټه بډې او پیسې ورکولې. نوموړي حتی د ځینو کسانو ویډیوګانې هم ساتلې وې. د دې تر شا یو منطق و او هغه دا چې بډه اخیستونکي سیاستوال او افراد هم باید له فوجیموري او ویلادیمیرو سره په جرم کې شریکان وپېژندل شوي وای. د حکومت تر نسکورېدو وروسته یاد اسناد د رسنیو او نویو حکومتي چارواکو لاس ته ورغلل. افشا شوي اسناد د یوه دیکتاتور لپاره د رسنیو ارزښت په ډاګه کوي. د سترې محکمې د یوه قاضي ارزښت په میاشت کې د ۵۰۰۰ او ۱۰،۰۰۰ ډالرو ترمنځ و، په

ګوند او له ګونده بهر سیاستوالو ته هم همدومره پیسې ورکول کېدې. خو د ورځپاڼو او تلوېزیوني شبکو قیمت تر دې هم لوړ و چې میلیونونه ډالر کېدل. فوجیموري او د هغه د استخباراتي ادارې مشر ویلادیمیرو د تلویزیونونو د کنټرول لپاره له یو میلیون څخه تر ۹ میلیونو ډالرو پورې هم د بډو په توګه ورکړي دي. د فوجیموري حکومت دغه راز یوې ځانګړې ورځپاڼې ته تر یو میلیون ډالرو پورې او ځینو ته یې یوازې د یوه سرلیک پر سر د ۳،۰۰۰ او ۸،۰۰۰ ډالرو تر منځ بډې ورکړې دي. فوجیموري او مونټیسینوس د قاضیانو او سیاستوالو په پرتله د رسنیو کنټرول ته ډېر ارزښت او لومړیتوب ورکاوه. د مونټسینو یو ملګری جنرال بېلو په یوه ویډیو کې وایي:«که موږ تلوېزیونونه کنټرول نه کړو، هېڅ نه شو کولای.» د چین اوسني زبېښونکي بنسټونه هم د رسنیو د سانسور او کنټرول په برخه کې جدي دي. یو چینایي شنونکی په دې اړه وایي:«په سیاسي اصلاحاتو کې د ګوند د رهبرۍ د خوندیتوب په موخه درې اصله باید په پام کې ونیول شي: ګوند باید پر وسله وال پوځ کنټرول ولري، ګوند باید پر کادرونو نظارت وکړي او ګوند باید رسنۍ کنټرول کړي.» ازادې رسنۍ او نوې ارتباطي ټکنالوژي یوازې د هغو کسانو د فعالیتونو او غوښتنو د همغږي کولو په برخه کې چې د پرانیستو بنسټونو لپاره مبارزه کوي، اغېزناک او مرستندویه دي. د رسنیو مرسته به هغه وخت ګټوره او اغېزناکه وي، کله چې د ټولنې یوه لویه برخه د سیاسي بدلونونو لپاره غږ پورته کوي،خو دا بدلون باید د قومي غوښتنو او د زبېښونکو بنسټونو د لاسته راوړلو لپاره نه وي، بلکې له زبېښونکو بنسټونو څخه د پرانیستو بنسټونو په لور د یوه پراخ حرکت لپاره وي. لکه څرنګه چې په بېلابېلو مثالونو کې مو روښانه کړه، دا چې دا ډول یو بدلون به پیل شي او د پیاوړتیا د راتلونکو پروسو لپاره به لار پرانیستل شي او که نه؟ دا د سیاسي او اقتصادي بنسټونو په تاریخ او د تاریخ په نا اټکل شوي مسیر کې په مهمو کوچنیو توپیرونو پورې اړه لري.